İsmail Kara

TÜRKİYE'DE İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİ 1

METİNLER KİŞİLER

DERGÂH

İsmail Kara

TÜRKİYE'DE İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİ 1

TÜRKİYE'DE İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİ
Metinler / Kişiler
1

Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi 1'in yayın hakları Dergâh Yayınları'na aittir.

Dergâh Yayınları: 460
Sertifika No: 14420
Çağdaş İslâm Düşüncesi: 20
ISBN: 978-975-995-516-8
1. b. 1986, 2. b. 1987 (Risâle), 3. b. 1997 (Kitabevi)
Dergâh Yayınları 1. b. Mart 2011
2. Baskı: Haziran 2014

Seri Kapak Tasarımı: Işıl Döneray
Kapak Uygulama: Ercan Patlak
Sayfa Düzeni: E. Gökçe Aksoy

Basım Yeri: Ana Basın Yayın Gıda İnş. Tic. A.Ş.
Adnan Kahveci Mah. Avrupa Cad. No: 62/A2 Blok Kat: 1
Beylikdüzü / İstanbul
Tel: [212] 422 79 29
Matbaa Sertifika No: 20699

Kapak Basım Yeri: Hanlar Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: [212] 324 08 82

Cilt: Güven Mücellit & Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tel: [212] 445 00 04

Dağıtım ve Satış: Ana Yayın Dağıtım
Molla Fenari Sokak Yıldız Han No: 28 Giriş Kat
Tel: [212] 526 99 41 (3 hat) Faks: [212] 519 04 21
Cağaloğlu / İstanbul

TÜRKİYE'DE İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİ
METİNLER / KİŞİLER
1

Hazırlayan
İsmail Kara

DERGÂH YAYINLARI

Klodfarer Cad. Altan İş Merkezi No: 3/20 34122 Sultanahmet / İstanbul
Tel: [212] 518 95 79-80 Fax: [212] 518 95 81
www.dergahyayinlari.com / bilgi@dergahyayinlari.com

DÖRDÜNCÜ BASKI İÇİN

Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi'nin 1 ve 2. ciltlerinin ilk neşirleri üzerinden çeyrek yüzyıl geçti. Kitap, o zaman nerede ise tamamını müşahede ettiğim büyük heyecanlarla ve muhtemelen yeteri kadar göremediğim bazı tedirginliklerle karşılanmıştı. 12 Eylül ihtilâli sonrası şartlarda İslâm, Türkiye'de yeniden canlı bir şekilde tartışılıyordu. İçerisi kadar dışarının da ilgisi yoğundu. Katı veya gevşek taraflar teşekkül etmiş, yönlendirici kuvvetler ortaya çıkmıştı. Bu hacimli ciltlerin 5.000 adetlik ilk baskılarının bir yılı bulmadan tükendiğini söylersem belki o dönemin hissiyatına ve arayışlarına biraz daha tercüman olmuş olurum.

Kitap karşısında duyulan heyecanların da tedirginliklerin de sebebi aslında birden fazla idi; bunlar arasında isim ve metin tercihlerimin ve bir kısmı sert sayılabilecek hükümlerimin de hatırı sayılır bir yeri vardı. Türkiye'de herhangi bir düşünce akımı için, temsil gücü yüksek metinler ihtiva eden bu hacimde ve bu iddiada bir antoloji ilk defa yayımlanıyordu (malesef diğer düşünce akımları için benzer çalışmalar ortaya çıkmadı). Fakat çoğu kişi aradığını / bildiğini bulamamaktan, daha da önemlisi hiç tahmin etmedikleriyle / başka yerlerde zannettikleriyle karşılaşmaktan tedirgin olmuştu. Hayretleri bilgiye dönüşen, heyecanları istikrar bulanlar da vardı. Olan olmuş, İslâmcılık hareketinin yerli ve yabancı çevrelerdeki bakışaçılarıyla, yerleşik kalıplarla anlaşılmasının imkânsız olduğu artık bir şekilde ortaya çıkmıştı.

Başlangıçta pek düşünmediğim halde daha sonra bir tamamlayıcılık fonksiyonu icra edeceği ve mukayese imkânı vereceği düşüncesiyle hazırladığım 3. cilt de neşredildi (1994). Bu 3. ciltte Cumhuriyet dönemi İslâmcılık hareketi üzerinde etkili olmuş kişilere; Eşref Edip, Nurettin Topçu, Necip Fazıl Kısakürek, Sezai Karakoç, Hayrettin Karaman ve İsmet Özel'in hal tercümelerine ve temsil gücü yüksek metinlerine yer vermiştim. Bu cildin verdiği tedirginlik, çoğunu bildiğim veya tahmin ettiğim sebeplerden ötürü heyecanından fazla oldu. Her şeyden önce 80'li yıllardaki canlı İslâmcılık tartışmaları soğuk savaş sonrası şartlarda

başka vadilere evrilmiş, bir kısmı garip yeni renkler almıştı. İslâmcılar da süratle 12 Eylül müdahalesinin "nimet"lerinden yararlanmak ve her mânasıyla piyasanın sürüklediklerı arasında yer almakta arzuluydular. Her grubun, her cenahın kendine göre hocaları ve üstadları, severek okuduğu yazarları, fikir adamları vardı. Onların niçin üçüncü ciltte yer almadıklarını doğrudan veya dolaylı yollarla soruyor, soruşturuyordu. Niçin İsmet Özel son büyük isim olmuştu? Ayrıca Cumhuriyet devrine, büyük ölçüde işlenmemiş, hesabı verilmemiş bilgilerle ve kaba ideolojik aralıklardan bakan okuyucular bu cilde aldığım kişiler ve metinler hakkında, 1 ve 2. cilde göre daha fazla ve yeterli bilgiye sahip olduklarını düşünüyor veya böyle davranmayı tercih ediyorlardı.

Kitaplar da insanlar gibi bir dönemin izlerini ve bir ruhun nefesini üzerlerinde taşırlar. Hepsi yerini bulmak, muhataplarına ulaşmak, hele yazarının beklentilerine paralel bir fonksiyon icra etmek konusunda şanslı değildir. *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi* Türkiye'nin yayıncılık şartları ve ilim-fikir-sanat ortamlarının kalitesi, arayışlarının seviyesi hesaba katıldığında talihi yaver giden kitaplar arasında sayılabilir.

*

1997 yılında üçüncü baskı için 1 ve 2. ciltlerin yeniden dizilmesi ve basılması gündeme geldiğinde geçen zaman içinde bu kitaplara almak istediğim metinlerin –tamamını hazırlamaya vakit olmadıysa da– önemlilerini ilave etmeyi uygun gördüm. Baskılar arasındaki farklılıklara bakmak isteyen okuyuculara kolaylık olması için bu ciltlerin üçüncü baskılarına ilave edilen (tabii olarak dördüncü baskıya da giren) metinlerin yazarlarını ve başlıklarını vermek istiyorum:

– Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin "Hangi felsefî mesleği kabul etmeliyiz?" başlıklı yazısına "Ne olmak istiyoruz?", "Fikirlerin ve neticelerin sergi alanı", "Taklit etme ve seçerek alma" altbaşlıkları;

– Şeyhülislâm Musa Kâzım: "Kuvvet hazırlamak - İlim ve mektepler" ve "Meşrutiyet";

– İskilipli Mehmet Âtıf Efendi: "Meşrutiyet, meşveret";

– Mehmet Âkif Ersoy: "Sa'y ve amelin nazar-ı İslâmdaki mevkii" ve "Fatih Kürsüsünde vaaz", "Sa'y ve tevekkül";

– Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır: "İslâmiyet ve hilafet ve Meşihat-ı İslâmiye" ve "Müslümanlık mâni-i terakki değil zâmin-i terakkidir";

İlk cildin Ekleri için:

– "Musa Kâzım Efendi'nin Divan-ı Harb-i Örfî'de sorgulanması",

– "Said Halim Paşa'nın harp suçlusu olarak Divan-ı Âlî'ye verdiği yazılı cevaplar",

– Celal Nuri: "Said Halim Paşa'nın *İnhitat-ı İslâm* kitabı üzerine",

İkinci cilt için;

– Ferit Kam: "Dozy'nin 'İslâm Tarihi' ve tercümesinin etkileri üzerine sohbet",

– Mehmet Ali Ayni: "Osmanlı Devleti'nin son zamanları ve yeni Türkiye",

– İsmail Hakkı İzmirli: "Hilafet-i İslâmiye" ve "Medenî, ictimaî ve siyasî vazifeler",

– İsmail Fenni Ertuğrul: "Mucizeler, kerametler",

– Ahmed Hamdi Akseki: "Gizli teşkilatlar nasıl başladı?" ve "Dinî müesseseler ve din eğitiminin meselelerine dair rapor" ile önceki baskılarda var olan "İslâmiyet ve terakki" başlıklı yazının devamı,

– Şeyhulislâm Mustafa Sabri: "Kur'an'ın Türkçeye tercümesi meselesi",

– Bediuzzaman Said Nursi: "Ve şâvirhum fi'l-emr" ve "Leme'ân-ı hakikat ve izale-i şübühat".

İkinci cildin Ekler kısmında ise Abdülgani Seni Yurdman'ın "Hilafetin son şeklini Mısırlılar nasıl buldular? Firari Mustafa Sabri'ye bir Mısırlının mühim cevabı".

Geçen zaman içinde Manastırlı İsmail Hakkı Efendi'nin metinlerinin, özellikle de II. Meşruiyet'ten sonraki siyaset ağırlıklı vaazlarının mutlaka bu kitap içinde yer alması gerektiği düşüncesi kesinleşmiş olmakla beraber kitabın hacmiyle ilgili endişeler ve yeni isim ilave etmeme kararı bu düşüncenin kuvveden fiile çıkmasına şimdilik mani oldu. Belki onlar benzerleriyle birlikte başka bir çalışmanın konusu olmayı bekleyeceklerdir.

Üçüncü baskı yapıldıktan sonra ilk iki ciltten seçme yapılarak hazırlanan tek ciltlik, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi - Temel Metinler* başlığıyla farklı bir baskısı da yapıldı (İstanbul, Gerçek Hayat Yay., 2001) ve bir dergi tarafından okuyucularına, abonelerine hediye olarak verildi.

*

Elinizdeki dördüncü baskı için iki cilde ilave edilen metinlerin sayısı sadece dörttür. Bunlar; Babanzâde Ahmed Naim'in "Tarih metodolojisine dair", Mehmed Akif'in "Koleraya dair", İzmirli İsmail Hakkı'nın "Peygamberler ve Türkler", nihayet Bediuzzaman Said Nursi'nin "Vehhabîlik hakkında" başlıklı yazılarıdır.

Bunlar dışında kitaba aldığımız kişilerin hal tercümelerini tashih ettim, tamamladım; yeni tespit edilen kitapları, kaynakları ve yeni neşirleri ilave ettim.

Birinci cildin başında yer alan uzunca "Giriş"in geçen zaman içinde yaptığımız yeni çalışmalarla aşıldığı açıktır. Özellikle *İslâmcıların Siyasî Görüşleri* (1994, genişletilmiş 2. bs., 2001), *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (2003), halen yayını devam eden *Hilafet Risâleleri* (1-5 C., 2002-2005), *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm* (2008)

kitapları ile bazı makaleler bu saha için birçok yeni bilgi ve değerlendirmeyi okuyucunun önüne getirmiştir. Bununla beraber meseleye dahil olmak ve metinlere daha iyi nüfuz edebilmek için bu "Giriş" hâlâ müstağni kalınamayacak bir metin gibidir. Onun için aynen kalması uygun görülmüştür.

Artık kaynak bir kitap ve tarihî bir metin haline gelen *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*'nin bu baskısının da hayırlara vesile olması ve Türkiye'nin gittikçe daha da yoğunlaşan, derinleşen fikrî ve siyasî problemlerini, hususen İslâm meselesini daha üst düzeyde anlamak ve meselelere doğru / yerinde / yeterli çözümler üretmek için zemin teşkil etmesi en samimi temennimizdir. İndeksi yapma zahmetine katlanan Ali Adem Yörük, tashihiyle ilgilenen Fatma Er ve haltercümelerindeki bazı künyeleri tamamlayan Yusuf Ünal talebelerime müteşekkirim.

Bulgurlu, 9 Kasım 2010 İSMAİL KARA

SUNUŞ

İki cilt olarak hazırlanan bu çalışmada, Türkiye'de İslâmcılık düşüncesi içinde etkili olmuş on altı yazarın temel düşüncelerini veren metinleri bulacaksınız. Yazarların sıralaması, siyasî gelişmelere paralel olarak değişen ve gelişen fikirlerini daha rahat takip edebilmek için, vefat tarihleri esas alınarak yapılmıştır. Buna göre:

1. ciltte Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi, Şeyhülislâm Musa Kâzım, Said Halim Paşa, Seyyid Bey, İskilipli Mehmed Âtıf, Babanzâde Ahmed Naim, Mehmed Âkif Ersoy, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır,

2. ciltte Ferit Kam, Mehmed Ali Aynî, İsmail Hakkı İzmirli, İsmail Fenni Ertuğrul, Ahmed Hamdi Akseki, Şeyhülislâm Mustafa Sabri, Bediüzzaman Said Nursi, M. Şemseddin Günaltay'ın yazılarına yer verilmiştir.

İslâmcılık düşüncesi, Çağdaş Türk düşüncesi içinde ayrı ve belirgin bir fikir hareketi olarak II. Meşrutiyet'ten (1908) sonra vücut bulduğu için, öncülük fonksiyonu icra etmelerine rağmen Cevdet Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa... gibi II. Meşrutiyet'ten önce vefat eden yazarları bu çalışmanın sınırları dışında tutmak durumunda kaldım. II. Meşrutiyet sonrası İslâmcılık düşüncesine katkıda bulunmuş kişiler, şüphesiz bu kitaba alınan on altı kişiyle sınırlı değildir; en az bunun kadar bir isim listesi daha ilk elden akla gelebilir, altalta sıralanabilir. Fakat bu on altı kişinin İslâmcılık düşüncesi için eski tabirle "efradını câmi, ağyarını mâni" olacak şekilde hayli geniş ve yaygın bir çerçeve vereceğini rahatlıkla söyleyebilirim. Bununla beraber çalışmaya esas aldığım ölçüler çerçevesinde yeterli ve değişik metinlerini bulamadığım için Manastırlı İsmail Hakkı'ya yer veremediğimi de belirtmeliyim.

Okuyucuların hemen farkedecekleri gibi, eserlerini yalnız Cumhuriyet devrinde vermiş yazarlara bu çalışmada yer verilmemiştir. Bunun en önemli sebebi İslâmcılık düşüncesinin, Cumhuriyet devrine, Türkçülük-Milliyetçilik ve Batıcılık düşüncelerinin aksine ve en azından eser verme ve fikirlerini savunma açısından zayıflayarak, kırılarak yansımış olmasıdır. Denilebilir ki Cumhuriyet devri İslâmcıları, uzun müddet Türkçülük değilse de Milliyetçilik çerçevesinde varlık

alanı bulabilmişlerdir. Bu genel hüküm, bu çalışmada yer alıp da Cumhuriyet devrine yetişen kişiler için de büyük ölçüde geçerlidir. İkinci önemli sebep ise şudur: Merhum Nurettin Topçu'nun genel olarak İslâmcılardan farklı bir şekilde tasavvuf düşüncesi için geliştirdiği bakış açısı ile batı medeniyetine yönelttiği tenkitler dışta tutulursa, İsmet Özel'e gelinceye kadar Cumhuriyet devrinde var olan İslâmcılık düşüncesinde önemli ve farklı bir düşünce, bir değerlendirme vücut bulmamıştır.

Said Nursi'nin *Volkan*'dan aldığım bir yazısı dışta tutulursa metinleri, genellikle *Sırat-ı müstakîm-Sebilürreşad*, *Beyanu'l-hak*, *İslâm Mecmuası* dergileri ile çoğu, yazarların gazete ve dergilerdeki yazılarından oluşan kitaplarından seçtim. Metinleri seçerken –ki bu hiç de kolay olmamıştır, çünkü üzerinde çalıştığım yazarların hemen bütün yazılarını ve kitaplarını gözden geçirmek zorundaydım–, seçtiğim metinler üzerinde çalışırken ve kitaba son şeklini verirken hangi ölçülere göre hareket ettiğimi özetlemek, sanırım faydalı olacaktır:

Yazarların genellikle fikrî yönleri, bir ölçüde de siyasî tarafları ağır basan yazılarını tercih ettim. II. Meşrutiyet'ten sonra çok tartışılan medeniyet, hürriyet, terakki, ittihad, meşrutiyet, meşveret-şûra, din-devlet, hilafet, taklit, milliyetçilik, kadın hakları, İslâm dünyasının gerileme sebepleri, içtihad, kanun-ı esasi, kanunlaştırma hareketleri, Türk aydınlarının batılılaşma ve İslâm dini karşısındaki konumları...gibi konular, seçilen metinlerin mihverini oluşturuyor. Özellikle ikinci ciltte bunlara ilaveten tasavvuf-vahdet-i vücud konusu ile Türk ve batılı yazarlardan, dinî düşünceye karşı gelişen materyalist ve pozitivist akımlara yönelmiş kişilere verilen cevaplar ağırlıkta olacaktır. Akademik-ilmî çalışmaların bir bakıma ihmal edilişinin sebebi, tahmin edilebileceği gibi bu tür metinlerin, yazarlarının şahsî kanaatlerini yeterli ölçüde vermemiş olmasıdır. Yazı tercihinde gözönünde bulundurulan hususlardan biri de metin yazarının ağırlıklı olarak üzerinde durduğu konuları ihmal etmemek olmuştur.

2. Metinlerin bütününe yakın kısmı tarafımdan sadeleştirilmiştir. Daha önce yapılan az sayıdaki sadeleştirmeleri gözden uzak tutmamakla beraber birinci ciltte yer alan M. Ertuğrul Düzdağ'ın Said Halim Paşa'dan yaptığı dört sadeleştirme dışında kalanları aynen almayı uygun bulmadım. Yazılarda geçen âyetlerin, hadislerin, Arapça ve az sayıdaki Farsça metinlerin tercümelerini vermeye çalıştım, âyetlerin sûre ve âyet numaralarına parantez içinde işaret ettim. Yazıların nereden alındıkları da metinlerin sonunda verilmiştir.

Daha geniş bir kitlenin bu çalışmadan faydalanabilmesi için metinlerin sadeleştirilmesi yoluna gidilmiştir. Bu ne kadar doğru bir tercihtir? Aynen vermenin de, sadeleştirmenin de kendine göre avantajları ve zorlukları var. Fakat şimdilerde sayı olarak aza hitap etse de metinleri sadeleştirmeden vermenin daha doğru olacağı kanaatini taşıyorum. Çünkü ne kadar başarılı olursa olsun sadeleştime ancak tercüme ile kıyaslanabilir. Metinlerin önemli bir kısmının, gazete ve dergi

yazısı olmaları dolayısıyla taşıdıkları dil, ifade ve cümle bozuklukları da sadeleştirmede ister istemez ufak tefek tasarrufları zaruri kılmaktır.

3. Metinlere geçmeden önce her yazar için "Hayatı ve Eserleri" başlığı altında bir hal tercümesi verilmiştir. Bu kısımlarda yazarın hayatı kısa ve derli toplu, eserleri ise eksiksiz verilmeye çalışılmış, eserleri üzerine yapılan sadeleştirme ve Latin harflerine aktarma türündeki çalışmalara da işaret edilmiş, sonlarında ise daha geniş bilgi için başvurulabilecek kaynaklar gösterilmiştir.

4. Daha önce *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (V, 1405-1420, 1986) için kaleme aldığım ve Türkiye'deki İslâmcılık düşüncesi için bir çerçeve veren maddeyi de biraz genişletip değiştirerek, alıntıları çoğaltarak ve dipnotlayarak kitabın başına koydum. Burada verilen bilgilerin, metinleri anlamayı hayli kolaylaştıracağı ve karşılaştırma imkânı vereceği kanaatindeyim.

5. Birinci cildin sonunda yer alan Ek'te Ahmed Ağaoğlu'nun "İslâmda davayı milliyet" başlıklı uzun yazısını bulacaksınız. Daha önce bir değerlendirmeyle Latin harflerine aktardığım bu yazı (bk. " İslâmcılarla Türkçüler Arasında Bir Milliyetçilik Tartışması", *Tarih ve Toplum*, sayı: 28, Nisan 1986) bütünü yayımlanmamış olmasına rağmen– Babanzâde Ahmed Naim'in *İslâmda Dava-yı Kavmiyet* adlı eseri için kaleme alınmış en geniş tenkit ve cevap özelliğini taşıyor. *Sırat-ı müstakîm*'in ilk sayılarında birlikte yazı yazan, daha sonraları yolları ayrılan ve ayrı fikir gruplarında yer alan bu iki yazarın aynı konuya; milliyetçilik meselesinin İslâm'daki yerine ait görüşlerini karşılaştırmalı olarak okumanın faydalı olacağını sanıyorum.

Ağaoğlu bu uzun yazısında, Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan ve Osmanlı ülkesine de büyük ölçüde bu şekliyle yansıyan Milliyetçilik (Türkçülük) hareketi için, böyle bir anlayışın olmadığı 14 asır önceki İslâmın ilk devirlerinden örnekler ve deliller aramaktadır ki bu doğru bir yol olmamalıdır. Aynı yaklaşım hatası tersten Ahmed Naim tarafından da işlenmiştir.

6. Yazıların çoğu orijinal başlığını veya sadeleştirmesini taşımaktadır. Bazıları için, özellikle kitaplardan aldığım metinlere uygun başlıkları ben koydum.

*

1979 yılında İslâmcılık üzerine sınırlı olan araştırmalarımı derlemeye başladığım zaman yapmayı düşündüğüm şey, tek tek *kişi*leri ele alarak onların bellibaşlı fikirlerini denemeler halinde vermekle mahduttu. Nitekim Said Halim Paşa üzerine bu yolda yaptığım iki deneme yayımlandı (*Fikir ve Sanatta Hareket* dergisi, sayı: 11-12, Ocak-Şubat 1980 ve sayı: 14, Nisan 1980). Kısa bir zaman sonra bu yazıların bütünlükten uzak olduğunu gördüm. Bu defa İslâmcılar arasında tartışılan, değerlendirmeye tabi tutulan *konu*ları tek tek bir veya birkaç yazı konusu yapmak istedim. Fakat İslâmcılık üzerine çok az sayıda çalışma vardı, yaygın olan kanaatler de eksikti ve yanlışlıklar taşıyordu, denemelerin havada

kalmaması için bolca alıntı yapmak gerekiyordu. Bu ise düşünülen yazıların sınırlarını zorlayan bir şeydi. Sözkonusu tecrübelerden sonra hem kendimin, hem de bu saha ile ilgileneceklerin elinde bulunacak özellikli bir metinler derlemesini yapmaya, bir antoloji hazırlamaya koyuldum. İlk hazırladığım metin de şimdiye kadar Latin harflerine aktarılmayan ve *Sebilürreşad*'ın Ankara nüshalarında yayımlandığı için önemi ölçüsünde tanınmayan ve istifade edilmeyen Said Halim Paşa'nın son eseri *İslâmda Teşkilât-ı Siyasiye* adlı risâle oldu (1921'de Roma'da yayımlanan *Les Institutions Politiques dans la Société Musulmane*'ın Mehmed Âkif tarafından yapılan tercümesi). Daha sonra sürdürdüğüm bu çalışmalar neticesinde elinizdeki kitap vücut buldu.

Şüphesiz bu çalışma Türkiye'deki İslâmcılık için büyük oranda bir vuzuh, bir açıklama getirecektir. Fakat çağaş Türk düşüncesi sözkonusu olduğu zaman böyle bir vuzuh kesinlikle yeterli değildir. Osmanlıcılık, Türkçülük-Milliyetçilik ve Batıcılık cereyanları için de buna benzer çalışmalara ihtiyaç vardır. Ancak o zaman bir bakıma geçmişte olup biteni, bir bakıma da bizim devraldığımız mirası bütünüyle tanıma şansına sahip olabileceğiz. Artık havada çok kalmaktan yorulmuş ayaklarımız için de basılabilecek bir toprak ümidi doğacaktır.

Metin tercihlerinde ne kadar isabet kaydettim, sadeleştirmelerde ne kadar başarılı oldum? Bu soruların cevapları biraz da bu saha ile ilgilenenlerin tenkitleriyle ortaya çıkacak. Böyle bir zahmete katlanacaklara şimdiden teşekkür etmek isterim.

*

Bu mütevazi çalışmayı babam Kutuz Hoca'ya ithaf ediyorum. Çünkü o benim ilk hocam ve ilk yol göstericimdir.

İcadiye, 11 Ekim 1986 İSMAİL KARA

İçindekiler

GİRİŞ: TÜRKİYE'DE İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİ İÇİN BİR ÇERÇEVE
DENEMESİ / İsmail Kara, 15
ÖNBİLGİLER, 17
OSMANLI ÜLKESİNDE İSLÂMCILIK: İTTİHAD-I ANASIR'DAN İTTİHAD-I İSLÂMA, 27
ADLANDIRMALAR - TASNİFLER, 31
İSLÂMCILARIN SİYASÎ GÖRÜŞLERİ, 38
İSLÂMCILARIN FİKRÎ ENDİŞELERİ, 53

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMİ, 63
Hayatı ve Eserleri, 65
ISLAHAT VE İSTİKBAL, 67
MÜSLÜMANLARA SİYASET REHBERİ, 78
HANGİ FELSEFÎ MESLEĞİ KABUL ETMELİYİZ?, 92
İSLÂMDA FİKİR HÜRRİYETİ, 98

ŞEYHÜLİSLÂM MUSA KÂZIM, 105
Hayatı ve Eserleri, 107
HÜRRİYET - EŞİTLİK (VE KADIN HAKLARI), 109
MEDENİYET - DİN İLİŞKİSİ, 117
İSLÂM VE TERAKKÎ, 123
KUVVET HAZIRLAMAK - İLİM VE MEKTEPLER, 129
MEŞRUTİYET, 135

SAİD HALİM PAŞA, 139
Hayatı ve Eserleri, 141
İSLÂMDA SİYASÎ TEŞKİLAT, 145
İSLÂMLAŞMAK, 174
MEŞRUTİYET, 191
FİKRÎ BUHRANIMIZ, 204
İSLÂM ÂLEMİNİN GERİLEME SEBEPLERİ ÜZERİNE BİR DENEME, 213

SEYYİD BEY, 229
Hayatı ve Eserleri, 231
HİLAFETİN ŞER'Î MAHİYETİ, 233
İCTİHAD VE TAKLİT, 267
MEZHEPLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER, 274

İSKİLİPLİ MEHMED ÂTIF, 283
Hayatı ve Eserleri, 285
MEŞRUTİYET, MEŞVERET, 287
BATIYI TAKLİT ETMEK VE MEDENİYET MESELELERİ, 293
ŞERİAT NAZARINDA KARA VE DENİZ KUVVETLERİNİN EHEMMİYETİ VE GEREKLİLİĞİ, 301
İNSANLARIN BİR KANUNA İHTİYAÇLARI, 312
İCTİHAT VE İLMÎ SEVİYENİN DÜŞÜŞÜ, 315

BABANZÂDE AHMED NAİM, 319
Hayatı ve Eserleri, 321
ÜÇ FELSEFÎ TERİM ÜZERİNE, 323
MİLLİYETÇİLİK VE TÜRKÇÜLÜK ÜZERİNE, 329
İSLÂMIN DÜNÜ VE BUGÜNÜ, 338
BİZDE DİN VE DEVLET, 347
TARİH METODOLOJİSİNE DAİR, 352

MEHMED ÂKİF ERSOY, 365
Hayatı ve Eserleri, 367
SA'Y VE AMELİN NAZAR-I İSLÂMDAKİ MEVKİİ, 371
SÜLEYMANİYE KÜRSÜSÜNDE, 376
ÂSIM'DAN, 396
CEMALEDDİN EFGANÎ, 423
TEFSİR-İ ŞERİF, 438
HASBİHAL (Dilde Tasfiye), 430
HASBİHAL, 432
FATİH KÜRSÜSÜNDEN VAAZ, 435
BAYEZİD KÜRSÜSÜNDEN VAAZ, 445
KOLERAYA DAİR, 451
HASBİHAL (Maarif Meselesi), 453
NASRULLAH KÜRSÜSÜNDEN TÜRK MİLLETİNE HİTAP, 456

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR, 475
Hayatı ve Eserleri, 477
İSLÂMİYET VE HİLAFET VE MEŞİHAT-I İSLÂMİYE, 479
MÜSLÜMANLIK MÂNİ-İ TERAKKÎ DEĞİL, ZÂMİN-İ TERAKKÎDİR, 484
FELSEFE, TECEDDÜT VE AVRUPA KÜLTÜRÜ, 502
MÜHİM BİR MAKALE, 517
BİZİM VARLARIMIZ, 523
MAHABBET VE VAHDET-İ VÜCUD, 525

EKLER, 531
İSLÂMDA DAVA-YI MİLLİYET (Ahmed Agayef), 533
MUSA KÂZIM EFENDİ'NİN DİVAN-I HARB-İ ÖRFÎ'DE SORGULANMASI, 546
SAİD HALİM PAŞA'NIN HARP SUÇLUSU OLARAK DİVAN-I ÂLÎ'YE VERDİĞİ YAZILI CEVAPLAR, 554
SAİD HALİM PAŞA'NIN "İNHİTÂT-I İSLÂM" KİTABI ÜZERİNE, 562

GİRİŞ

TÜRKİYE'DE İSLÂMCILIK DÜŞÜNCESİ İÇİN BİR ÇERÇEVE DENEMESİ

İsmail Kara

ÖNBİLGİLER

İslâmcılık, XIX-XX. yüzyılda, İslâmı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) "yeniden" hayata hakim kılmak ve akılcı bir metodla Müslümanları, İslâm dünyasını batı sömürüsünden, zâlim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak; medenîleştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününü ihtiva eden bir hareket olarak tarif edilebilir.

İslâmcılık için İslâm dünyasında "tecdid, ıslah, ittihad-ı İslâm (çoklukla panislâmizm karşılığı kullanılır), ihya..."; batıda "panislâmizm", özellikle yeni araştırmalarda "modern İslâm(iyet), çağdaş İslâm düşüncesi, İslâmda reformist düşünce..." gibi kelime ve terkipler kullanılmaktadır.

Bu hareket Mısır'da Cemaleddin Efganî (Aslen İranlıdır, 1839-1897), sadık talebesi Muhammed Abduh (1845-1905), Hindistan'da Seyyid Ahmed Han (1817-1898), Seyyid Emir Ali (1849-1928), Türkiye'de *Sırat-ı müstakîm-Sebilürreşad*, *Beyanu'l-hak*, *İslâm Mecmuası*, *Volkan* gibi dergilerde kümelenen kişilerin öncülüğünde ortaya çıktı ve gelişti.*

Yukarda verilen tarifte üzerinde özel olarak durulması gereken anahtar kelime "yeniden"dir ve XIX. yüzyılda ortaya çıkan ve en azından düşünce alanında modernist karakteri baskın İslâmcılık cereyanının, daha önceki "yeniden İslâma dönüş" / hadiste geçtiği şekliyle tecdid-teceddüd (yenileme-yenilenme) hareketlerinden ayıran en önemli özellikler de bu kelimede ve bu kelimeye yüklenen anlamlarda bulunmaktadır. (Tecdid hadisi: "Şüphesiz Yüce Allah bu ümmet için, her asır başında onlar için dinî hayatlarını tecdid edecek birisini gönderecektir", bk. Ebu Davud, *Sünen*, Melahim, b. 1).[1]

* İslâmcılığın doğuşu ve ilk öncüleri konusunda yeni görüşler için bk. Mümtazer Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s. 32 vd., 1991.

1 İslâmcıların tecdid hadisini yorumlarına örnek için bk. Elmalılı Muhammed Hamdi, *Metalib ve Mezahib*, s. 34 (1341); Milaslı İsmail Hakkı, *Hakikat-ı İslâm*, s. 159, dipnot (1341); Said Halim Paşa (haz.

Bütün yönleriyle Kur'an'ın, birçok bakımdan da hadislerin güvenilir bir şekilde elde olması ve ilke olarak bu iki kaynağın (Kitap, Sünnet) üstünde hiçbir kurum, kişi ve otoritenin kabul edilmemesi –Hıristiyan ve Yahudilerin aksine– Müslümanlara, hemen her zaman veya ihtiyaç duyduklarında geriye dönerek kaynaklara bakabilme, Hz. Peygamber'in hayatına ve O'nun devrine (asr-ı saadet: saadet devri) yönelebilme fırsatı tanımıştır. Buna bağlı olarak o gün yaşanan hayatla, fikrî endişelerle, siyasî yapıyla, kurum ve otoritelerin öne sürdükleriyle... İslâmın, nasların ne kadar uyuşup uyuşmadığını tesbit edebilme imkânı vermiştir. Bu "içten içe yenilenme"nin, geriye dönüşün, kaynaklara yaklaşmanın adı tecdiddir ve İslâm tarihinde köklü bir geleneği vardır. Gazalî, Rabbanî... gibi âlimlerin bir lakabı da "müceddid" (dini yenileyen, aslına irca eden) dir ve Müceddidiye adını taşıyan bir tarikat vardır. (Buna karşılık Abbasî Devleti'nin desteğiyle –zoruyla da denebilir– İslâm dünyasına giren Yunan felsefesinin Müslümanlar arasında tek başına yaşama şansı bulamaması, sürekli bir fantezi olarak kalışı; aynı şekilde dinle aklın veya felsefenin birbirlerine zıt olmadıkları, uzlaşabilecekleri fikrinin bir türlü tam olarak tutunamaması ise İslâmın "dıştan içe doğru bir yenilenme"ye pek de imkân vermediğini göstermektedir).

Bu açıdan XIX. yüzyılda ortaya çıkan İslâmcılık hareketinin, –her ne kadar kaynaklara dönüşe çok önem atfetmekte ise de– genel hatlarıyla içten içe doğru yenilenmeye uzak kaldığı, hatta ilke olarak bunu benimsemediği, gerçekleşmesini imkânsız gördüğü söylenebilir. Bir kurtuluş, kalkınma, iktidar ve hakimiyet peşinde oldukları için geriye bakmaktan çok ileriyi düşünmek, şimdiki zamanı öne almak ve mevcut problemlere âcil çözüm bulmak onlara daha cazip geldi. Evrim düşüncesinin bir ürünü olan ilerleme (terakkî) fikrine çok bel bağlamaları,[2] onları zaten büyük ölçüde geçmişten, gelenekten ayrı düşürmüştü. Geçmiş ve gelenek, ancak ilerlemeye olan katkısı ölçüsünde bir değere, bir iyiliğe sahipti veya değildi. Bir bakıma gelişmekte ve gelecekte olan, mevcut olanın ve geçmişin yerini almıştır.[3]

M. Ertuğrul Düzdağ), ***Buhranlarımız***, s. 220-22 (Tercüman 1001 Temel Eser, Nu. 9. ts.).
Tecdid hakkında genel bilgi için bk. Hayreddin Karaman, *İslâmın Işığında Günün Meseleleri*, II, 263-79 (1982)

[2] "H. Laoust'un işaret ettiği gibi, İslâmda ilerleme fikrinin oldukça özel bir anlamı vardır. İlerleme şimdiki durumla ilk mükemmel durum arasındaki sapmayı gidermenin adıdır. Buna ihya etme yaklaşımı demek herhalde anlatılmak istenene daha uygun olur", bk. Cemil Oktay, "Yargı açısından kuvvetler ayrılığı ve siyasal kültür", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi* içinde, s. 403 (1986). Yazarın burada "sapmayı giderme" diye işaret ettiği ilerleme düşüncesi, hadiste geçen tecdid için uygun bir karşılıktır. Bunun İslâmcıların anladığı mânada ilerleme ile ne kadar çakışacağı tetkike değer olmalıdır.

[3] Âkif'in şu beyti bu bakımdan önemlidir:
Ne zamandan beridir bağlıyız artık bıktık,
Demir aldık o sizin ananelikten çıktık.
Âkif'in şu iki yazısı da geleneklere bakış açısı yönünden önemlidir: "Tefsir-i şerif", *Sebilürreşad*, IX, sayı: 209 (13 Ramazan 1330); "Hutbe ve Mevaiz", *Sebilürreşad*, IX, sayı: 230 (29 Safer 1331).

Meselâ Musa Carullah (1875-1949), "İnsanlık gelecekte bugünkü durumundan daha iyi bir halde olacaktır" fikrini benimsemektedir. Ona göre bu bir zarurettir. Aksi taktirde terakkînin ve gayenin bir mânası kalmayacak, ilimlerdeki ilerlemeler bir fayda sağlamayacaktır. Carullah bu konuda elbette yalnız değildir; yeni İslâm dünyasının birçok düşünürü aynı yoldadır. Namık Kemal'in (1840-1888) "İstikbal" başlıklı yazısı bu açıdan önemli olmalıdır:

> "Layıkıyla düşünülsün, insanın hayatı yalnız istikbalden ibaret değil midir? Mazi nedir? Bir mevt-i ebedî. Hal nedir? Bir nefes-i vâpesîn. Gerek fert için gerek cemiyet için mazi mesud imiş, şanlı imiş, bu güne ne faydası görülür? Hal rahat imiş, emin imiş, yarına ne lütfu kalır?" "İstikbalimiz emindir, çünkü 'zamanların değişmesiyle hükümler de değişir' (metinde Arapçası var. İ.K.) kaide-i fıkhiyesi hükmünce âlemin her cihetinden zuhur eden âsâr-ı terakkiyâtı telakkiye memur olduğumuz için bize göre maziye avdet veya halde tavakkuf (geçmişe dönme veya halde durma) caiz değildir. Haddizatında dahi maziye avdet nasıl kabil olsun, hiç mâduma yeniden vücud verilebilir mi? Halde tavakkufa ne suretle imkân tasavvur olunabilsin, hiç saatin rakkasını tevkif ile ömr-i beşer yolundan kalır mı?".[4]

Şehbenderzâde (1865-1914) de yaklaşık şeyler söylemektedir:

> "Hayat yenileşme demektir. Bir hali muhafaza fikriyle hayat fikrini birleştirebilmek için kara cahil ve tamamiyle gafil olmak icab eder. Tekâmül kanunu, zaman ve muhitin değişiklikleri, şahıslar gibi cemiyetleri de istifaya mecbur kılar. Bu mecburiyetden kaçınmaya kalkışmak fikrî duraklamadır ki evvela hastalığı, sonra da ölümü doğurur".[5]

Son bir örnek olarak Mehmed Âkif'in (1876-1936) yazısına bakabiliriz:

> "Şunu bilmeli ki milletlerin hayatında tavakkuf yoktur. Bir millet ne kadar ileri giderse gitsin, ne kadar yükseklere çıkarsa çıksın olduğu yerde durdu mu mahvolur. Çünkü bütün insaniyet alabildiğine pek uzaklardaki bir noktaya, bir gayeye doğru koşup gidiyor. Beşeriyet coşkun bir sel gibi ummân-ı terakkîye atılmak için alabildiğine akıyor. Bu selin önüne durulamaz. İşte biz de ya boğulacağız, ya o sel ile beraber gideceğiz. Görüyorsunuz ki bütün akvam-ı insaniye ileriye gidiyor, yalnız biz duruyoruz".[6]

[4] Namık Kemal, *Makâlat-ı Siyasiye ve Edebiye*, s. 126, 128 (ts.).

[5] Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (haz. Z. Nur), *İslâm Tarihi*, s. 636 (1982).

[6] "Hutbe ve mevaiz", *Sebilürreşad*, IX, sayı: 230 (29 Safer 1331). Said Halim Paşa birçok konuda olduğu gibi bu meselede de genel kabulleri onaylamıyor: "Milletleri ikbale de izmihlale de götüren onların devamlı olarak gelişmeleridir. Bir milletin gelişmesi onun saadetini temin ettiği gibi felaketine de sebep olabilir. Milletlerimizin İslâmdan uzaklaşmasına sebep olan gelişme de kendisi için meşum olmuştur, bu inkâr edilemez. Ayrıca edindiğimiz yeni zihniyet de eskisinden pek aşağıdadır...", *Buhranlarımız*, s. 229.

Hazırlayıcı Sebepler

İçten yenilenebilme imkânı bir bakıma kendine yeterliliğin belirtisi, bir bakıma da neticesi idi. Fakat İslâmcılar kendine yeterlilik inancını –belki de birçok haklı gerekçe yüzünden– kaybetmişlerdi.

Burada yaygın bir kanaata yer vermek gerekmektedir ki o da şudur: Son yüzyıllara kadar İslâm dünyasında ortaya çıkan buhranlar, patlamalar tek yönü ağır basan bir yapıya sahipti ve kendine yeterliliğe engel teşkil etmiyordu. Abbasîler devrinde Yunan düşüncesinin İslâm dünyasına girişi, fikrî ve kültürel açıdan bir buhrana sebep olmuştu, fakat inancın ve siyasî zeminin sağlam oluşu bu buhranı genelleştirmedi. Moğol istilası sırasında İslâm dünyası bunun tam tersi bir manzara ile karşılaştı; iktidarlar, siyasî müesseseler çökerken fikrî ve kültürel zeminlerin sağlamlığı (tarikatların rolü gibi) buhranı yine genelleştirmedi. Halbuki XVIII-XIX. yüzyılda İslâm dünyası bütünüyle itikadî-fikrî-siyasî bir buhranın içindeydi:

• Rönesans ve Reform hareketleriyle kilisenin, bir bakıma da dinin hakimiyetinden kurtulan, ardından sanayi devrimini gerçekleştiren batı dünyası, maddî ve teknik üstünlük itibariyle İslâm dünyasıyla arasına büyük mesafeler koydu.

• Hemen bütün İslâm dünyası, batı karşısında askerî başarısızlıklarla sarsıldı, buna bağlı olarak siyasî, içtimaî çalkantılar gittikçe yaygınlık kazandı. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'yla Osmanlı Devleti ağır bir mağlubiyetle yüzyüze geldi, 1757'de Bengal İngiliz hakimiyetine geçti, 1798'de Napolyon Mısır'ı işgal etti, 1852'de Hint-Pakistan alt kıtası İngiliz himayesine girdi ve ilk defa Hindistan'da batılı kanunlar Müslümanlara tatbik edildi. 1830-57 yılları arasında Fransa, Cezayir işgalini neticelendirdi, 1881'de Fransa Tunus'a girdi. Osmanlı Devleti ise kendi ihtiyarıyla Fransız hukukunun etkisi altında 1850'de ticaret, 1858'de ceza kanununu düzenledi, 1882'de İngiltere Mısır'a girdi...

Bu mağlubiyetlerin hemen ardından "yeniden istikrara kavuşmak, galip devletleri taklit etmekle mümkündür" fikri ağırlık kazandı, herşeyden önce ordunun batılı tarzda ıslah edilmesi düşüncesi öne geçti, ardından eğitim, siyasî rejim ve devletin işleyişi, gündelik hayatın düzenlenmesi başta olmak üzere diğer ıslah alanları açıldı.

• Müslüman ülkelerin bir kısmı hürriyet ve istiklâlden mahrum bir halde, çoğu da müstebit yöneticilerin idaresi altında idi.

• Önce sefirler, daha sonra da batıda tahsil gören Müslüman aydınların etkisiyle gittikçe artan bir oranda batıya karşı büyük bir hayranlık ve bunun beslediği bir aşağılık duygusu Müslümanlar arasında hakim olmaya başladı. Bu ruh hali onları sahip oldukları inançların, yaşama ve düşünme tarzlarının yetersizliği, geçersizliği fikrine götürdü. Neticede güvensiz bir ortama düştüler.

• Bütün bunlar bir yana batı dünyası büyük başarısını ve psikolojik baskısını oryantalizm (şarkiyatçılık) ve misyonerlik faaliyetleriyle gerçekleştirdi. Birbiri-

ne paralel olarak gelişen bu iki hareket İslâm dünyasına yönelmiş dinî-ilmî-fikrî saldırılardan başka birşey değildi. Yaptığı menfi tesir, Müslümanlarda yarattığı şaşkınlık, tereddüt, kendini başkaları vasıtasıyla tanıma... halleri de askerî ve siyasî başarısızlıklardan kesinlikle hafif değildi.

Oryantalistler dilden teolojiye kadar varan çalışmalarında İslâm dünyasındaki mezhep ayrılıkları, akıl-nakil / din-ilim çatışması, devlet din ilişkileri üzerinde titizlikle durdular, daha doğru bir ifadeyle bu tür problemler icat ettiler; ictihad kapısının kapalı olmasını gündeme getirdiler; hadislerin sahihliği, hatta Kur'an'ın mevsukiyeti konularında şüpheler ortaya attılar; Hz. Peygamber'in hayatı üzerinde özellikle durarak O'nu değil bir peygamberde, mükemmel bir insanda bile bulunmaması gereken basit, hafif davranışlara sahip bir "kişi" olarak takdim ettiler; Cahiliye devri Arap kültürüne ağırlık verdiler, İslâm hukuku ve tasavvuf başta olmak üzere İslâmî ilimlerin, kültür unsurlarının orijinallik taşımadığını; Roma'dan, Bizans'tan, İran'dan, Hint'ten alındığını ileri sürdüler; naslara bağlı kalmasını sözkonusu ederek İslâmın genel olarak statik bir yapıya sahip olduğunu iddia ettiler... Son söz olarak da mevcut şekliyle "İslâmın mâni-i terakkî olduğunu", Müslümanların bu vasıflarıyla terakkî edemeyeceklerini, "tek medeniyet" olan batı medeniyetini bu kafa ile anlayamayacaklarını savundular. Çare Müslümanların kendilerini, inanç ve düşüncelerini değiştirmelerinde, yenilemelerindeydi; bazı şeylerden vazgeçmeleri gerekiyordu...

Doğrusu İslâmcılık hareketiyle şu veya bu ölçüde ilgisi olan bütün fikir ve siyaset adamlarının, Müslüman ülkelerde yaşayan aydınların altında ezildikleri, tedirgin, ümitsiz,[7] güvensiz ve yılgın hayatları boyunca cevaplandırmakla kendilerini âdeta yükümlü saydıkları konular, sorular, problemler bunlar; yani batılıların önlerine sürdüğü konular oldu:[8]

[7] *Ben ki ecdada söven maskaralardan değilim,*
Anarım hepsini rahmetle... fakat münfailim.
– Neye?
– Zerk etmediler kalbime bir damla ümmid.
(M. Âkif)

[8] Bir siyaset olarak ittihad-ı İslâmın ve ardından bir düşünce hareketi özelliği de kazanan İslâmcılığın Avrupa'dan kaynaklandığı, batılıların telkiniyle bu yola girildiği meselesi, üzerinde durulan bir konudur. Herşeyden önce İslâmcıların ısrarla üzerinde durdukları konuların çoğu müsteşrikler tarafından ortaya atılmıştır. Meselâ Renan'ın, özellikle İslâmın bilimle barışık olmadığı, terakkîye mâni olduğu yolundaki fikirleri yıllarca Müslüman düşünürleri meşgul etmiştir. Cemaleddin Efganî'den sonra Namık Kemal'in *Renan Müdafaanâmesi* (1908. F. Köprülü tarafından Latin harflerine aktarılarak yayımlanmıştır, 1962) adlı eseri bu açıdan önemlidir.
"Müslümanların geriliği, ancak yabancı boyunduruğu altına girdikten sonra bütün çıplaklığı ve önemi ile meydana çıkmıştır. Bu milletler, topraklarını işgal edenlere göre pek düşük şartlar altında yaşamakta idiler. Geriliklerini önce onlara hâkim olan Hıristiyan milletler görmüş ve mütefekkirleri bizden çok önce bu mesele ile meşgul olmuşlardı. Demek oluyor ki, nesillerden beri çekmekte olduğumuz bir hastalığın farkına varmamız yabancılar sayesinde olmuştur. Ne yazık ki batılılar, Müslümanlara ait olan her şeye, bilhassa İslâm dinine karşı irsî ve şuuraltı bir kin ve husumete müptela idiler. *Ayrıca*

İslâm dünyası niçin bu hallere düştü, geriledi (inhitat, tereddi ve inkırazın sebepleri); Müslümanlar özellikle maddeten nasıl kalkınabilir (terakkî); Müslümanları birleştirebilmek (ittihad-ı İslâm) için hangi çalışmalar yapılmalıdır; bugün batının sahip olduğu ve onlarla kalkınmasını sağladığı değerlere (hürriyet, eşitlik, medeniyet, ilim, fikir hürriyeti, kadın hakları...) İslâm sahip midir, nasıl sahiptir, yoksa bunlar yeniden mi kazanılacaktır; ilimle / akılla İslâmiyet arasında çatışma var mı; devlet-din ilişkileri nasıl düzenlenecektir; İslâmın korunması gereken, değişmeyecek yönleri nelerdir, batıdan neler alınabilir-alınmalıdır, bu yol nasıl açılabilir (ictihad kapısı)...?

Bu sorulara verilen cevaplarda anahatlarıyla şu özellikler ortaya çıkmaktadır: İslâmcılar gerek ruh halleri, gerekse savundukları fikirler itibariyle;

a) Sınırları kişilere ve ülkelere göre değişiklikler, nüanslar göstermekle birlikte onlar da bir tür batılılaşmaktan, medenî unsurları almak yönü ağır basan kısmî bir batılılaşmaktan yana oldular. İlk anda "kaçınılmaz bir kötü" olarak algılanan batı, çok kısa bir zaman sonra "vazgeçilmez iyi" haline dönüştü.

b) Ardından usûl olarak seçmeci-telifçi (eklektik: intihabî) bir yolu benimsediler. Buna göre batının medenî, ilmî, sınaî, fennî (teknik) üstünlükleriyle İslâmın kültürel ve ahlâkî özellikleri birleştirildiğinde ortaya çıkacak bileşim Müslümanların büyük ölçüde işine yarayacaktır. Böyle bir usûlü meşrulaştırmak için çeşitli açıklamalar da yapılmıştır. Bunların başında bir hadiste de belirtildiği gibi "hikmetin Müslümanın yitik malı olduğu, nerde bulursa alacağı", prensibi; mevcut Avrupa medeniyetinin zaten İslâma pek yabancı olmadığı, batılıların çeşitli yollarla Müslümanlardan öğrendikleriyle bugünkü seviyeye geldikleri fikri ve nihayet bugün batının sahip olduğu yüksek değerlere İslâmın zaten sahip olduğu, fakat bunların zamanla unutulduğu veya unutturulduğu düşüncesi gibi akıl yürütmeler gelmektedir.

Bu konuda birkaç alıntı yapmak gerekirse Mehmed Âkif'in,

Sırr-ı terakkînizi siz;
Başka yerlerde taharriye heveslenmeyiniz.
Onu kendinde bulur yükselecek bir millet,

zihniyetleri de gördükleri vaka ve hadiselerin asıl mahiyetini, bunları doğuran sebepleri ve ruh hallerini kavrayamayacak kadar İslâm zihniyetinden farklı idi. Bu yüzden batılılar, doğunun halini kendi ruh ve fikirlerine göre ve pek yanlış bir şekilde izah edip hüküm verdiler: Müslümanların geriliğinin İslâm şeriatının noksan oluşundan ileri geldiğini iddia ettiler. Onların bu kanaatlerini kuvvetlendiren de İslâm alemindeki hastalığın umumi olmasıydı", Said Halim Paşa, *a.g.e.*, s. 171-72.

"Abdülhamid'in politikasının bu devri hakkında yazı yazanlarca 'panislamizm'e bağlanışının nedeni Gabriel Charmes'in *Le Panislamisme* adıyla yazdığı kitaptır. 1880'de çıkan bu kitabın tezi Abdülhamid'in ergeç panislamizm politikasına sapmak zorunluluğunda kalacağıydı", Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasî Fikirleri*, s. 60 (1983). "İslâmcılık ise ancak Hamit II zamanında dış tesirlerle doğdu", Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, I, 76 (1966). Ayrıca bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 316 (1977).

Çünkü her noktada taklid ile sökmez hareket.
Alınız ilmini garbın alınız sanatını,
Veriniz hem de mesainize son süratini.
Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız,
Çünkü milliyeti yok sanatın, ilmin yalnız.
İyi hatırda tutun ettiğim ihtarı demin[9]
Bütün edvâr-ı terakkîyi yarıp geçmek için,
Kendi mahiyet-i ruhiyeniz olsun kılavuz,
Çünkü beyhudedir ümmid-i selamet onsuz.

*

Bu cihetten, hani hiç yılmasın, oğlum gözünüz,
Sade Garb'ın, yalnız ilmine dönsün yüzünüz.
O çocuklarla beraber gece gündüz didinin
Gidin üçyüz senelik ilmi sık elden edinin!
Fen diyarında sızan nâ-mütenahi pınarı,
Hem için, hem getirin yurda o nâfi suları.

beyitleriyle Şehbenderzâde'nin,

> "Şu halde 'sanayi, iktisadiyat ve maişet vesaire' gibi umura ait hususatda 'fen ve tecrübe'nin gösterdiği düsturları kabul ve 'felsefiyat ve ahlâkiyat' da ise her meslekin havî olduğu hakayıkı iktibas ile husule gelecek intihab ve iktitaf –eclectisme– meslekini ihtiyardan daha eslem tarîk yoktur".[10]

ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın (1879-1942),

> "Avrupa'nın mazisine nisbetle medeniyet-i hazırasını ve bugün şuabât-ı ulûm ve fünûna masruf olan himemât-ı cedidesini biz nazar-ı takdirden dûr tutmaz ve birçok şeylerini kendimize almak için her türlü arzudan geri durmaz isek de medeniyet-i hâzırayı aksâ-yı kemâle gelmiş bulmak şöyle dursun birçok uçurumlarını, hayli uyûb-i hakıkıyesini görmekten de kendimizi alamamakda haklıyız".[11]

sözleri verilebilir. Böyle düşünüyorlardı çünkü onlara göre,

[9] Âkif'in "demin ettiği ihtar" alttaki beyitte yer verdiği "mahiyet-i ruhiye" ile ilgilidir:
Mütefekkirleriniz anlamıyorlar sanırım,
Ki çemenzâr-ı terakkîde atılmış her adım,
Değişir büsbütün akvâma, cemaata göre;
Başka bir kavmin izinden yürümek çok kerre,
Adeta mühlik olur; sonra ne var, her millet,
Gözetir seyr-i tekâmülde birer ayn cihet.
Bir de hatırlamıyorlar ki, umumen beşerin,
Daima koşduğu son maksada yükselmek için;
Tutacak silsile akvama değildir hep bir;
Belki her millet için ancak o "mahiyet"tir,
Ki kopar kendisinin rûh-ı umumisinden.

[10] Şehbenderzâde Ahmed Hilmi, *Hangi Meslek-i Felsefiyi Kabul Etmeliyiz*, s. 45-46 (1329).

[11] Küçük Hamdi, "Mecelle-i ahkâm-ı adliyemize reva görülen muahazeyi müdafaa" IX, *Beyanu'l-hak*, III, sayı: 61.

"Halihazırda medeniyet-i garbiyede takip edilen *ideé générale* hayat-ı beşerin selamet ve saadeti ve beyne'l-beşer fikr-i uhuvvet-i umumiyenin istikrarıyla cemiyet-i neviye-i beşeriyenin tekâmülü" (Elmalılı) idi.[12]

Said Halim Paşa'nın görüşlerine gelince o şöyle diyor:

"Batı medeniyetinden istifade teşebbüslerimizin hezimetle neticelenmesine rağmen şunu da itiraf etmeliyiz ki, millî terakkîmizi temin etmek için, o medeniyetten büyük ölçüde faydalanmaya mecburuz. Ancak bizzat yaptığımız tecrübeler kati olarak isbat etmiştir ki batı medeniyetinden hakikaten istifade edebilmemiz onu aynen tatbik etmekle mümkün değildir. Ayrıca aynı şekilde istifade etmiş diğer milletlerin tecrübeleri de, yabancı bir medeniyetin nimetlerini toplamanın, onu kendi medeniyetine uydurarak tatbik etmekle mümkün olacağını göstermektedir. Şu halde bizim de şimdiye kadar takip etmemiz gereken yol, Avrupa medeniyetini millîleştirmek, yani mümkün mertebe muhitimize ısındırmak olacaktı. İşimiz, medeniyetimizin gelişmesi için gerekli ve ona uyabilecek olan şeyleri batıdan alarak kendimize tatbik etmekten ibaret olmalıydı. Kendi medeniyetimizi geliştirmek için kendisinden istifade imkânına sahip bulunduğumuz daha üstün bir medeniyetten faydalanmayı istemek aslında çok yerindedir...".[13]

c) Taarruz değil savunma durumundaydılar. İslâmı yaşamak veya anlatmaktan çok, onu batılıların açtığı yolda savunmakla uğraşan İslâmcılar asıl yapmaları gereken şeylerden sürekli uzak kaldılar.

Nereden Başlamalı?

İslâmcıların "nereden başlamalı" sorusunun cevabını kesin olarak bildiklerine veya bu konuda bir karara vardıklarına dair elimizde net ve düzenli bilgiler yoktur. Meselâ Âkif'in de *Safahat*'da aktardığı üzere Cemaleddin Efganî hemen hürriyet, hemen inkılap derken en yakınlarından olan Muhammed Abduh, önce müesseselerin kurulmasını, ardından insanların belli bir eğitim anlayışına göre yetiştirilmelerini ve ancak bundan sonra inkılap yapılabileceğini, böyle bir inkılabın sıhhatli olabileceğini düşünüyordu:

[12] a.g. makale, *Beyanu'l-hak*, II, sayı: 45.

[13] İslâmcıların Avrupa medeniyetine olan bağlılık ve hayranlıkları zaman zaman zayıflamış, özellikle de I. Dünya Harbi içinde ve sonrasında bu hayranlık yerini kısmen nefret ve düşmanlığa bırakmıştır. *"Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar"* mısraı (M. Âkif, İstiklâl Marşı, 1921) bu durumun önemli göstergelerinden biridir. Bu mısraın yer aldığı kıtada Âkif batı medeniyetinin karşısına "yeterli" bir unsur olarak "iman"ı koymakla atlanmaması gereken önemli bir değişmeyi vurgulamıştır:
Garbın afakını sarmışsa çelik zırhlı duvar,
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Âkif'in 1920'de Kastamonu Nasrullah Câmii'nde verdiği vaaz da bu bakımdan hayli anlamlıdır, bk. Mehmed Âkif Ersoy (haz. S. Z. Özalp), *Kur'an-ı Kerîm'den Ayetler*, s. 168-195, özellikle s. 170-72, 175, 191, 1968, Bu vaazın bütünü elinizdeki çalışmaya alınmıştır).

Mısr'ın en muhteşem Üstadı Muhammed Abdu
Konuşurken neye dâirse Cemaleddin'le;
Der ki tilmizine Afganlı:
"Muhammed dinle!
İnkılab istiyorum başka değil, hem çabucak.
Öne bizler düşüp İslâmı da kaldırmazsak,
Nazariyyat ile bir şeyler olur zannetme!...
O berâhîni de artık yetişir dinletme!
Çünkü muhtac-ı tezahür değil istidadın".

"– Şüphe yok, hakk-ı semûhîleri var Üstadın...
Gidelim bir yere, hatta şu bizim Sûdan'a;
Yeni bir medrese tesis edelim Urbân'a.
Daha üç beş de faziletli mücahid bulalım,
Nesli tehzîb ile, i'lâ ile meşgul olalım.
Çıkarıp gönderelim, hâsılı Şeyhim yer, yer,
Oradan âlem-i İslâma Cemaleddin'ler".

"– Bu fakat yirmi yıl ister ki kolay görmüyorum...
Yirmi günlük işe bak sen!"

"– Kulunuz mazurum...."

Âkif bu aktarmayı "İnkılab istiyorum ben de fakat Abdu gibi" mısraıyla değerlendiriyor.

Mevcut İslâm kültürüne karşı alınacak tavır ıslah mı, tecdid mi, ihya mı, tasfiye mi... olacaktı? Bu da anahatlarıyla belli değildi, en azından kişilere ve ülkelere göre değişiklikler taşıyordu.

Kuvvetli bir muhakemeye sahip olan Şehbenderzâde'nin bu konudaki tedirginliklerini, sorularla iç içe olan yaklaşım tarzını aktarmak faydalı olacaktır:

> "... Eğer biz tarih ve irsî hallerimiz, muhitimizi ve millî fikirlerimizi hiç nazar-ı dikkate almadan Avrupa'yı körükörüne taklide kalkışacak olursak, sosyolojinin kati kanunlarıyla çatışacağımız için muvaffak olacağımız son derece meşkûk olmakla beraber şayet muvaffak olursak, millî ve manevî simamızı kaybetmemiz, diğer bir şekle istihale etmemiz icab edecek. Diğer bir tabirle böyle bir istihalenin zaruri şartı köklü İslâmî kaidelerden uzaklaşmak olacaktır.
>
> Şu halde yapılacak şey dinî his ile fennî düsturları bağdaştırmak ve her ikisini yekdiğerine yardımcı kılmaktır. Acaba bu emel mümkün müdür? Bizim zannımızca mümkündür. Lâkin güçlüklere göğüs gerecek, pek yüksek ve alicenabâne himmetler lazım. Hakiki ıslahat arzusu evvela heyet-i ilmiyenin, sonra da fertlerin büyük bir ekseriyetinin düşmanlığına ve karşı koymasına sebep olacaktır...".[14]

Bütün bu belirsizliklere ve zorluklara rağmen, siyasî şartların süratle Müs-

[14] Şehbenderzâde, *İslâm Tarihi*, s. 643.

lüman ülkelerin aleyhinde gelişme göstermesi ve gerileme ve çöküntünün getirdiği ağır şartlar İslâmcıları bazı sloganlarla yola çıkmaya mecbur etti: "İslâmiyet mâni-i terakkî değildir", "Kabahat İslâmda değil Müslümanlarda", "İslâmiyet medeniyetin hamisidir", "Hikmet mü'minin yitik malıdır, nerede bulursa onu alır" vb.

OSMANLI ÜLKESİNDE İSLÂMCILIK: İTTİHAD-I ANASIR'DAN İTTİHAD-I İSLÂMA

Osmanlı ülkesindeki İslâmcılık hareketini "bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi" olarak Osmanlıcılık hareketinin devamı, Milliyetçilik ve bir ölçüde Türkçülük cereyanının öncesi şeklinde ele almak doğru olur.

Burada bir konuya açıklık getirmek gerekmektedir: Muasırlaşmak diye bir mesele henüz ortaya çıkmadan, tarih olarak III. Selim'den önce padişahlara sunulan ıslahat layihalarında: "Kanun-ı kadîme", "şer-i şerife" dönmek önemli bir yer tutar. Hatta denebilir ki layiha yazarları en önemli ıslah teklifi olarak bunu ileri sürerler. Bu durum yukarda sözkonusu edilen tecdid-İslâmcılık ayırımına benzemektedir ve aralarındaki mahiyet farkları, bu layihalardaki "şer-i şerife dönüş" fikirlerini, Osmanlı ülkesindeki İslâmcılık cereyanının tabiî bir geçmişi olmaktan ayrı bir yerde değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Tanzimat ricalinin, özellikle de Âli ve Fuat Paşaların ziyadesiyle sahip çıktıkları Osmanlıcılık fikri, ciddi olarak ilk defa II. Mahmud zamanında bir "Osmanlı milleti" vücuda getirmek gayesiyle savunuldu. Osmanlı Devleti tebaasından Türk olmayan müslim ve gayrimüslim unsurlar arasında, büyük ölçüde dış tahrikler, bir ölçüde de batıda gelişen Milliyetçilik fikirlerinin yayılması neticesinde meydana gelen kıpırdanmalar, istiklâl temayülleri Devlet'i böyle bir siyaset takip etmeye zorladı ve "ittihad-ı anasır"a, "imtizac-ı akvâm"a birinci siyasî mesele olarak önem verildi. II. Mahmud'un "Ben tebaamdaki din farkını câmi, havra ve kiliselerine girdikleri zaman görmek isterim" sözü ile Namık Kemal'in "Arapları uhuvvet-i İslâmiye ve tâbiiyet-i hilafet bize o suretde rabtetmiştir ki, onun fekkine olsa olsa Allah muktedir olur, olsa olsa şeytan arzu gösterir"[1] cümlesi bu siyasetin boyutları hakkında bize fikir verecek mahiyettedir.

Fakat "Osmanlı milleti" fikri pratikte yürümediği için uzun ömürlü olmadı. Balkanlardaki ve Hıristiyan Arapların başı çektiği Müslüman ülkelerdeki milli-

[1] Namık Kemal, *a.g.e.*, s. 245, "İmtizac-ı akvam" başlıklı yazı.

yetçilik hareketlerinin hız kazanması Osmanlıcılık hareketini akamete uğrattı.

Bu durum karşısında devlet ve bir kısım aydınlar "ittihad"ın sınırlarını daraltmak, bu sayede devleti toparlamak için bir adım geri attılar; ittihad-ı anasırdan "ittihad-ı İslâm"a çekildiler. Böylece Türk olsun olmasın Müslüman unsur birinci plana çıktı ve gayrimüslim unsur bir ölçüde dışlanmış oldu.

Enver Ziya Karal, Osmanlı Devleti'nin ittihad-ı İslâm siyasetini benimsemek mecburiyetinde kalışının sebeplerini şöyle özetlemektedir:

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman-Hıristiyan münasebetlerinin kötüleşmesi,

2. Avrupa'nın Osmanlı Hıristiyanları lehinde müdahaleleri,

3. İmparatorlukta ve dünyada İslâm memleketlerinin Avrupalılar tarafından istilâsı,

4. İslâm dünyasında İslâm ittihadı lehinde fikir cereyanlarının belirmesi.[2]

Osmanlı siyasî hayatında ittihad-ı İslâm (panislâmizm, İslâmcılık) Abdülaziz'in son zamanlarında (belki de ilk defa 1872'de) kullanılmaya başlandı. (Efganî'nin İstanbul'a ilk gelişinin 1870'te, yani bu tarihten iki sene önce gerçekleşmesi dikkate değer bir husustur).

Fakat İslâmcılık başlıbaşına bir "politika" olarak II. Abdülhamid döneminde benimsendi, savunuldu ve çok yönlü olarak yürütüldü: Padişah, sultan, hükümdar yerine "halife"nin kullanılışına ağırlık verildi, hilafet makamının itibarı ve tahkimi üzerinde özellikle duruldu, dinî öğretim oranı artırıldı, İslâm dünyasının etkili âlim ve şeyhleri –taltif edilmek veya Efganî'de olduğu gibi göz hapsinde tutulmak üzere– İstanbul'a davet edildi (bu şeyhlerden bazıları: Şeyh Zafir, Şeyh Esad, Şeyh Ebulhuda), ta Afrika, Ortaasya, Kuzey Afrika içlerine kadar tarikat mensupları gönderildi, tekke ve zaviyelere olan resmî ilgi çokça arttırıldı, temel dinî kitaplar basılarak İslâm ülkelerine ücretsiz dağıtıldı, hac işlerine ve hacılara özel ilgi gösterildi, hac mevsiminden ittihad-ı İslâm ve Osmanlı hilafeti için istifade etme yolları arandı, Hicaz demiryolu projesi fiiliyata kondu, devlet salnamelerinde vilayetlerin tasnifine Edirne'den başlanırken 1888'den sonra Hicaz'dan başlandı; Arap vilayetleri birinci sınıf vilayet haline getirildi, buralardaki mülkî âmirlerin maaşları artırıldı, 1902'de İstanbul'da Arap aşiretlerinin ileri gelenlerinin çocukları için yatılı ve ücretsiz Aşiret okulları kuruldu..[3] Abdülhamid'e karşı olan-olmayan Osmanlı aydınları da bu dönemde ittihad-ı İslâm siyasetinden yana oldular.

İslâmcılık, ittihad-ı İslâm adı altında 1870 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nin hâkim siyasî düşüncesi olmakla beraber, bir fikir hareketi olarak ortaya

[2] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII, 540-43 (1983).

[3] "O kadar ki (Abdülhamid) bir aralık Devlet'in resmi dili olan Türkçenin bırakılıp yerine Arapçanın resmi dil kabul edilmesini bile düşünmüş, fakat Sadrazam Sait Paşa'nın itirazı üzerine bundan vazgeçmiştir", bk. Karal, *a.g.e.*, VIII, 545.

çıkışı, yaklaşık 40 sene sonra II. Meşrutiyet sonrasında *Sırat-ı müstakîm*'in 14 Ağustos 1908'de yayın dünyasına girişiyle başlatılmaktadır.

Burada bazı problemler üzerinde durmak gerekiyor: İttihad-ı İslâmı bir devlet politikası haline Abdülhamid'in getirdiğinde şüphe yok. Fakat bir İslâmcılık fikriyatı ancak Abdülhamid tahttan uzaklaştırıldıktan sonra yapılabilmiştir. Denebilir ki Abdülhamid dönemi İslâmcılığını "Osmanlı hilafetini ve devletini Müslüman unsura yaslanarak ve ondan güç alarak ayakta tutma" şeklinde özetlenebilecek politika belirlemiştir. İzlenen ittihad-ı İslâm politikası dışta tutularak Abdülhamid dönemi gözden geçirildiği zaman, orduda ve özellikle eğitim alanında batılı tarzda en büyük ve yaygın modernizasyonun, batılılaşmanın bu devirde yürütüldüğü de görülür. Bugün yine biliniyor ki bu modernizasyonun neticeleri ve insan unsuru olarak verimleri Abdülhamid'in sonunu hazırladığı gibi, kendisinden sonra İslâmcılık siyaseti ve fikriyatı yapmak isteyenlerin işini de büyük ölçüde zorlaştırmıştır.

İslâmcı olarak bilinen hemen bütün aydınlar II. Abdülhamid devrinde fikirlerini açıklama imkânı bulamamışlar, kendileri muhalif bir grup oluşturmuş veya muhalif bir gruba katılmışlardır. Dolayısıyla bu dönemde Abdülhamid'e muhalefet dışında İslâmcılar arasında fikrî bir ortak birikim sağlanamamıştır. Nitekim II. Meşrutiyetten sonra İslâmcılar tarafından çıkarılan dergilerde Abdülhamid'in, istibdadın aleyhinde ve ordu ile İttihat Terakki'nin lehinde ifadeler yer almıştır.

II. Meşrutiyetten sonra durum tamamen tersine bir hal aldı: Bu dönemde İslâmcılar fikirlerini serbestçe tartışma, açıklama, yayma imkânı buldular ama ittihad-ı İslâm düşüncesinin oturduğu zemin, yani Müslüman unsurların birliği zemini de ortadan kalktı:

Meşrutiyetten hemen sonra Mısır ve Suriye başta olmak üzere Arap İslâm dünyasında, Hıristiyan Arapların da etkin bir şekilde rol aldığı Arap milliyetçiliği davası güden ve Osmanlı hilafetine karşı batılı devletlerle anlaşan çokça grup ve cemiyet ortaya çıktı. (Efganî-Abduh çizgisinin en sadık takipçisi Reşid Rıza (1865-1935) bu cemiyetlerin birçoğunda yer aldı). Böylece ittihad-ı İslâm realitede tahakkuk etmesi imkânsız bir duruma düştü.

Nihayet Arnavut isyanı (1910), bu isyanda Arnavut Müslümanların milliyetçi Arnavutları desteklemeleri, ardından Trablusgarp ve Balkan savaşlarında Türk olmayan Müslüman unsurların Osmanlı Devleti'nin karşısında yerlerini almaları İslâmcıları büyük bir sarsıntıya uğrattı. (Aslen Arnavut olan Mehmed Âkif'in Balkanlardaki olaylardan ve Arnavutların millî gayelerle ayaklanmalarından duyduğu aşırı rahatsızlığı hem *Safahat*'da hem de hatıralarda görmek mümkündür).

Balkan harpleri 1912'de bittiği zaman İttihat Terakki hükümeti büyük ölçüde ittihad-ı İslâm siyasetinden vazgeçti, fikren bağlı olduğu Türkçülüğe ve Türk milliyetçiliğine yaslanma temayülü gösterdi.

Ardından *Sırat-ı müstakîm* ekibi dağılmaya yüz tuttu: 1911'de *Türk Yurdu* mecmuası "Türkçü ve milliyetçi" bir politikayla yayına başladı. Mecmuanın kurucusu Akçuraoğlu Yusuf ve yazarlarından Ağaoğlu Ahmed daha önce ilk kuruluşundan itibaren *Sırat-ı müstakîm*'de yazmaktaydılar. 1914'te "Şiarı: Dinli bir hayat, hayatlı bir din" altbaşlığıyla *İslâm Mecmuası* çıkmaya başladı. *Sırat-ı müstakîm*'in, Musa Kâzım, Mehmed Şemseddin (Günaltay), Halim Sabit gibi önemli bazı yazarları bu dergiye geçerek *Sırat-ı müstakîm – Türk Yurdu* arasında kendilerine bir yer bulmaya çalıştılar. "İslâmcı-Türkçü" lakabıyla anılacak olanlar bunlardır.

1918'de Birinci Dünya Harbi bittiği zamanda ise bir "İslâm milleti" fikri bütün maddî dayanaklarını artık kaybetmişti ve İslâmcılıktan geriye miras olarak "İslâmla takviye edilmiş bir milliyetçilik" kaldı. İslâmcıların, halifeliğe ve İstanbul hükümetine rağmen Kurtuluş Savaşı'na, Milli Mücadele'ye bütün varlıkları ve içtenlikleriyle katılmaları, kısmen Cumhuriyet yönetimine dahil olmaları da vardıkları yer itibariyle bize ışık tutacak mahiyettedir.

ADLANDIRMALAR - TASNİFLER

İttihad-ı İslâm adıyla ortaya çıkan İslâmcılık cereyanı için ayrı yazarlarca değişik zamanlarda çeşitli adlandırmalar yapılmıştır. Tarih sırasıyla bunların önemlileri şunlardır:

1. Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Türkçülük hareketleri üzerinde toplu olarak ilk fikir yürütenlerden biri *Üç Tarz-ı Siyaset*[1] adlı makale-kitabıyla Yusuf Akçura (1876-1935) olmuştur.

Akçura bu eserinde İslâmcılık için birden fazla kelime ve terkip kullanmaktadır: "İslâmları hükümet-i mezkûre (Devlet-i Osmaniye) idaresinde siyaseten birleştirmek (Frenklerin Panislâmisme dedikleri)", "İslâmiyet politikası", "İslâm siyaseti", "tevhid-i İslâm politikası".

Yazar bu küçük fakat önemli eserinde üç hareketi de anahatlarıyla tanıtmakla kalmıyor, imkânlarını, yaşama şanslarını, çıkmazlarını da tesbite çalışıyor. Ona göre 1904'te yürürlükte olan hareket İslâmcılıktır, Osmanlıcılık terkedilmiştir, Türkçülük ise daha yeni yeni ortaya çıkmaktadır. Eser şu soru ile bitiyor:

> "Hulâsa öteden beri zihnimi işgal edib de kendi kendimi ikna edecek cevabını bulamadığım sual, yine önüme dikilmiş cevab bekliyor: Müslümanlık, Türklük siyasetlerinden hangisi Devlet-i Osmaniye için daha nâfi ve kâbil-i tatbikdir?"

Akçura İslâmcılık siyasetinin ortaya çıkışı, gelişmesi ve karşılaşacağı muhtemel zorluklar için de önemli tesbitlerde bulunuyor:

> "Milliyet-i Osmaniye siyasetinin adem-i muvaffakiyeti üzerine *İslâmiyet politikası* meydan aldı. Avrupalıların Panislâmizm dedikleri bu fikir son zamanlarda Genç Osmanlılıkdan, yani Osmanlı milleti teşkili siyasetine kısmen iştirak eden fırkadan

[1] *Üç Tarz-ı Siyaset* yazı serisi ile Ali Kemal'in ve Ahmed Ferit (Tek)'in bu seri yazı için yazdıkları "Cevabımız" ve "Bir mektup" yazıları Mayıs-Haziran 1904'te Mısır'da *Türk* gazetesinde (sayı: 24-34) yayımlanmış, ardından üçü birlikte kitaplaştırılarak Mısır'da basılmıştır (1907). Yine üçü bir arada İstanbul'da yapılan Osmanlıca baskı 1328 (1912) tarihlidir. Enver Ziya Karal'ın sadeleştirmesi ise 1976'da basılmıştır.

doğdu. Evvelleri en ziyade "vatan" ve "Osmanlılık" –yani vatanda meskûn bilcümle halkdan mürekkeb bir Osmanlılık– nidalarıyla işe başlayan Genç Osmanlı şuara ve siyasiyyûnundan birçoğunun nokta-yı tavakkufları "İslâmiyet" oldu...

Artık var kuvveti bazuya verib İslâm anasırının –evvela memâlik-i Osmaniyedekileri, sonra bütün küre-i arzdakileri– ihtilaf-ı ensaba bakmayarak dindeki iştirakden istifade ile tamamen birleşdirmeye, her müslimin en küçük yaşında ezberlediği "din ve millet birdir" kaidesine iktifaen bütün Müslümanları son zamanın millet kelimesine verdiği mâna ile bir *millet-i vâhide* haline koymaya çalışmak lüzumuna kani oldular. Bu bir cihetden memâlik-i Osmaniye sâkinâtı arasında tahallül ve teferruku davet edecekti; müslim tebaa-yı Osmaniye ile gayrimüslimler artık ayrılacakdı. Lâkin diğer cihetden büyük bir imtizaç ve ittihada sebeb olacakdı, bütün Müslümanlar birleşecekdi. Bu meslek, meslek-i sabıka (Osmanlı milleti mesleği) nazaran daha vâsi, yeni bir tabir ile âlemşümul (mondiale) idi. İbtida sırf nazarî olup yalnız matbuat sahifelerinde görülmekde olan bu fikir, gitgide tatbik olunmak da istenildi. Abdulaziz'in son devirlerinde Panislâmizm sözü mükâlemât-ı diplomatikıyyede işitilir oldu, bazı Asya hükümdarân-ı İslâmiyyesiyle münasebet istihsaline uğraşıldı. Midhat Paşa'nın sükûtundan, yani millet-i Osmaniye ihdası fikrinin hükümetçe büsbütün terk olunmasından sonra Sultan Abdulhamid-i Sânî de bu siyaseti tatbike çalışdı. Bu padişah Genç Osmanlıların bî aman hilafgîri olmakla beraber bir dereceye kadar onların şakird-i siyasetidir...

Lâkin işbu meslek-i siyasî ile Devlet-i Osmaniye, Tanzimat devrinde terk etmek istediği devlet-i diniyye (Etat théocratique) şeklini tekrar alıyordu... Binaenaleyh Avrupakârî hükümet-i meşrutaya veda etmek, tebaa-yı devlet arasında ihtilaf-ı cins ve dinden, ihtilaf-ı vaziyyet-i ictimaiyyeden neşet eyleyerek öteden beri mevcud olan münaferet ve zıddiyetin artmasına ve bunun neticesi olmak üzere de kıyam ve isyanların çoğalmasına, Avrupa'da Türklüğe adavetin şiddetlenmesine katlanmak iktiza ediyordu... Filhakika öyle de oldu".

...

"Şimdi tevhid-i İslâm politikasının Devlet-i Osmaniyeye nâfi olub olmadığını, kâbil-i tatbik bulunup bulunmadığını tedkik edelim: Yukarıda ima olunduğu üzere bu siyasetin tatbiki halinde tebaa-yı Osmaniye arasında dinî nifak ve adavetin tezayüdü, böylece gayrimüslim tebaa ile onların ekseriyetle meskûn oldukları aksâm-ı memâlikin ziyaı ve binaenaleyh Devlet-i Osmaniye kuvvetinin tenakusu iktiza edecekdi.

Bundan başka umumiyetle Türkler arasına müslim ve gayrimüslim farkı girecek, cinsiyetden mütevellid kardaşlık, ihtilaf-ı dinî ile bozulacakdı. Lâkin bu mehazîre mukabil Devlet-i Osmaniye idaresindeki bilcümle Müslümanlar ve binaenaleyh onun bir cüzü olan Türkler, pek kavi bir rabıta ile sımsıkı birleşecekler, böylece ecnas ve edyân-ı muhtelifeden mürekkeb "millet-i Osmaniye"ye nisbetle pek ziyade sıkı ve bu sıkılığı cihetiyle mülkçe, adedce, arazice, servetçe olan nekayısına rağmen daha kuvvetli bir heyet, heyet-i İslâmiye vücuda getireceklerdi.

...

"Lâkin mevâni-i hariciye pek kuvvetlidir. Filhakika bir tarafdan düvel-i İslâmiyenin hepsi Nasara devletlerinin taht-ı nüfuzundadır. Diğer tarafdan bir iki müstesnasından sarfınazar bilcümle Hıristiyan devletleri tebaa-yı müslimeye mâlikdir. Zîr-i tâbiiyetlerinde bulunan Müslümanların, hatta kuvvetlice bir vasıta-ı mâneviye ile olsun, hududları haricindeki merkez-i siyasîye merbutiyetlerini, istikbalde netayic-i

mühimmesi çıkabilecek bir fikr-i umumiye hidmetlerini, menfaatlarına pek mugayir gördüklerinden husulüne her suretle mümaneat etmek isterler ve bütün İslâm devletleri üstündeki nüfuz ve iktidarları sayesinde bu istediklerini icra da edebilirler. Binaenaleyh zamanımızda en kuvvetli devlet-i İslâmiye olan Osmanlı Devleti'nin bile ciddi bir suretde tevhid-i İslâm siyasetini tatbike kalkışmasına, belki de muvaffakiyetle mümaneat ederler".[2]

2. 1913'te Ziya Gökalp "Üç cereyan" başlığı altında makaleler yazdı ve büyük ölçüde Akçura'nın yaklaşık on yıl önce ele aldığı konuları tekrar gündeme getirdi. *Türk Yurdu*'nda çıkan bu makaleler daha sonra *Türkleşmek-İslâmlaşmak-Muasırlaşmak* adı altında kitaplaştı.

Benim tesbitlerime göre "İslâmcılık" kelimesi ilk defa Ziya Gökalp tarafından bu yazılarda kullanılmıştır. Gökalp aynı anlama gelmek üzere "İslâmlaşmak" ve "İslâmlık" kelimelerini de bu yazılarında sözkonusu ediyor.

Kitabın adından da anlaşılacağı gibi Gökalp bu yazılarında bir telif peşindedir. Zaman zaman sığlaşan bu teliflere örnek olmak üzere birkaç paragrafı buraya alıyorum:

"Memleketimizde üç fikir cereyanı vardır. Bu cereyanların tarihi tedkik olunursa görülür ki mütefikkirlerimiz ibtida '*muasırlaşmak*' lüzumunu hissetmişlerdir. Üçüncü Sultan Selim devrinde başlayan bu temayüle inkılaptan (II. Meşrutiyet) sonra '*İslâmlaşmak*' emeli iltihak etti, son zamanlarda ortaya bir de '*Türkleşmek*' cereyanı çıkdı".

"Türk lisanı da Türk kavmi gibi İslâm medeniyetine girdikten sonra hurûf ve ıstılahça İslâmî bir şekil aldı. O halde beynelmileliyet ruhunu ibda eden âmil 'kitap' ve dolayısıyla 'medeniyet'dir, 'din'dir. Binaenaleyh Türklükle İslâmlık, biri 'milliyet' diğeri 'beynelmileliyet' mahiyetinde oldukları için aralarında asla tearuz yokdur. Türk mütefekkirleri Türklüğü inkâr ederek beyne'l-edyân bir Osmanlılık tasavvur etdikleri zaman İslâmlaşmak ihtiyacını duymuyorlardı. Halbuki Türkleşmek mefkuresi doğar doğmaz İslâmlaşmak ihtiyacı da hissedilmeğe başladı".

"Lisanımızı mâna itibariyle muasırlaşdırmak, ıstılah cihetiyle İslâmlaşdırmak lazım olduğu gibi sarf, nahiv, imlâ hususlarında Türkleşdirmek de lâbüddür... Yeni mefhumlar asrın, ıstılahlar ümmetin, lügatler milletin nâtıkasıdır".

"... Türkçülük İslâmcılığa muhalefetle itham edildi. Halbuki Türkçülerin gayesi muasır bir İslâm Türklüğüdür. Türkçülerin millet mefkûresi Türklükse ümmet mefkûresi de İslâmlıkdır. Bence Türkçülerin ayrıca bir ümmet programları da olmalı ve başlıca esasları da şunlar bulunmalıdır:

1. Bütün İslâm kavimleri arasında müşterek olan Arab hurûfunu bilâ tağyir muhafaza etmek,

2. Bütün İslâm kavimler(in)de ilim ıstılahlarının müşterek bir hale getirilmesi için İslâm ümmeti arasında ıstılah kongreleri in'ikad ettirmek ve ıstılahları Türkçeden, Arabîden ve kısmen de Farisîden yapmak...

[2] *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 6-10 ve 23-28 (1328), Karal sadeleştirmesi, s. 21-23 ve 31-33.

3. Bütün İslâm kavimler(in)de müşterek bir terbiyenin teessüsü için terbiye kongreleri in'ikad ettirmek,
4. Bütün kavimlerde, mebdei hicret olmak üzere müşterek bir takvim-i şemsî tesis etmek,
5. Bütün İslâm kavimlerin(in) cemaat teşkilatları (müfti teşkilatları) arasında daimî bir irtibat vücuda getirmek,
6. İslâm ümmetinin timsâli olan 'hilal'in kudsiyetini muhafaza etmek. Bu umdelerden anlaşılıyor ki Türkçülük aynı zamanda İslâmcılıktır. Yalnız Türkçüler İslâm ümmetçisi olmak suretiyle kendilerini 'İslâm milliyetçi'lerinden ayırdederler".[3]

3. Babanzâde Ahmed Naim 1914'te *Sebilürreşad*'da yayımlanan ve Milliyetçilik-Türkçülük fikirlerini tenkit ettiği "İslâmda dava-yı kavmiyet" başlıklı uzun makalesinde (bilindiği gibi bu makale daha sonra kitaplaşmıştır) "İslâmcı", "İslâmcı-Türkçü" ve "İslâmcılık" kelimelerini kullanmaktadır. Fakat Ahmed Naim bu adlandırmadan memnun değildir ve doğru bir adlandırma olmadığı kanaatindedir. Bu konudaki görüşünü aynı makalenin bir dipnotunda şöyle açıklıyor:

"Bu 'ci' edatının 'Türk' ile 'İslâm' kelimelerine iltihakı ne kadar fena oluyor! Ben burada bir mâna-yı tasannu istişmam ediyorum. Bu nisbeti kendilerine şiar edinenler bence yanlış isim intihab etmişler. Zira Türk, Arab olan kimse Türkçü, Arabcı olamaz. O kısaca Türkdür, Arabdır. 'İslâmcı'nın da Müslüman demek olmadığı lügat-ı Türkiye ile edna mümaresesi olanlarca malumdur".[4]

4. Geç sayılabilecek bir zamanda, 1918'de Said Halim Paşa yazdığı kitabına Ziya Gökalp gibi *İslâmlaşmak* adını koymuştur (Kitabın bu şekilde adlandırılması belki de mütercim Âkif'e aittir). Paşa bu küçük kitabının ilk satırlarında şunları söylüyor:

"Biz akvam-ı İslâmiyenin selâmeti(nin) onların hakkıyla İslâmlaşmalarında olduğunu iddia edegelmişdik. Ancak 'İslâmlaşmak' tabiri muhtelif tarzlarda tefsire müsaid olduğu için, bunda ne gibi bir mâna anlamakda olduğumuzu mümkün olduğu kadar vazıh bir suretde teşrih etmeyi faideli görüyoruz.

İslâmiyet kendisine has itikâdiyâtı, o itikâdiyât üzerine müesses ahlâkiyâtı, o ahlâkıyâtdan mütevellid içtimaiyâtı, el-hasıl o ictimaiyatdan doğan siyasiyatı ihtiva etmek itibariyle en mükemmel, en nihaî kemali haiz bir din-i insanîdir.

[3] Ziya Gökalp (haz. İbrahim Kutluk), *Türkleşmek-İslâmlaşmak-Muasırlaşmak*, s. 1, 11, 18-19, 53-55 (1976).

[4] *İslâmda Dava-yı Kavmiyet*, s. 16, dipnot (1330).
İslâmda dava-yı kavmiyet ilk önce uzunca bir makale halinde *Sebilürreşad*'da yayımlandı; sayı: 293, 10 Nisan 1330 (1914). Aynı yıl aynı adla kitap olarak da basıldı. Bugüne kadar üç defa sadeleştirilerek yayımlandı: Abdullah Işıklar, *İslâm Irkçılığı Menetmiştir* (1963. Bazı yerleri eksiktir), Ömer Lütfi Zararsız, *İslâmda Irkçılık ve Milliyetçilik* (2. bs. 1979. Bazı açıklayıcı notlar, Ahmed Naim ve Musa Kâzım'ın hal tercümelerini de ihtiva eder), M. Ertuğrul Düzdağ, *Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi*, s. 33-117 (1983. Dipnotlar, arabaşlıklar ve baş kısımda Ahmed Naim'in hal tercümesine yer verir. Sadeleştirmelerin en iyisi budur).

...

Binaenaleyh bizim için İslâmlaşmak demek İslâmın itikâdiyâtını, ahlâkiyâtını, içtimaiyâtını, siyasiyatını daima zaman ve muhitin ihtiyacatına en muvafık bir suretde tefsir ederek bunlara gereği gibi tevfîk-i hareket etmekden ibaretdir.

Kendisinin Müslüman olduğunu söyleyen bir adam, kabul etmiş olduğu dinin mebâdi-i siyasiyesine göre his etmedikçe, ona göre düşünüb, ona göre hareket eylemedikçe, yani İslâmın ahlâkiyâtına, içtimaiyatına, siyasiyatına tamamiyle kendini uydurmadıkça yalnız Müslümanlığı itiraf etmekle birşey kazanamaz, hiçbir saadet elde edemez".[5]

Bu satırlarda Said Halim Paşa, dikkatli bir ifade ile İslâmı bütünüyle kavramaktan, kabul edip benimsemekten gittikçe uzaklaşan ve onu bir kültür birimi, kültür unsurlarından biri, halkın inancı (halkın dini), hatta kalkınma ve ilerlemeye katkıda bulunabilir bir kurum olarak değerlendirmeye yönelen o dönemin batıcı ve bir ölçüde milliyetçi Türk aydınlarını tenkit etmektedir. Paşa ileriki sayfalarda bu aydınlara daha ağır tenkitler yöneltmektedir.

*

İslâm dünyasındaki fikir hareketleri üzerinde yapılan araştırmalarda İslâmcılar arasındaki metod ve düşünce ayrılıkları sözkonusu edilerek bazı tasnifler yapılmıştır. Buna göre İslâmcılar esas olarak "modernist" ve "muhafazakâr" olmak üzere ikiye veya detaylandırılarak daha fazla gruba ayrılmaktadırlar. Meselâ Cemaleddin Efganî de Seyyid Ahmed Han da modernist ve rasyonalisttir. Fakat Seyyid Ahmed Han tabiatçılık konusunda Efganî'nin bile tahammül edemeyeceği ve reddiye yazacağı derecede ileri gitmiştir (Bilindiği gibi Türkçeye Tabiatçılığa reddiye adıyla tercüme edilen Efganî'nin *Nîçeriye - er-Red ale'd-Dehriyyîn* adlı eseri Seyid Ahmed Han'a karşı yazılmıştır). Veya Mustafa Sabri, Said Nursi, Elmalılı Hamdi Efendi muhafazakârdırlar, fakat ilki içtihada karşı, ikincisi içtihada taraftar olmasına rağmen şartları elverişli bulmadığı için muhalif, üçüncüsü ise içtihada taraftardır...

Hilmi Ziya Ülken Türkiye'deki İslâmcıları dört gruba ayırarak ele alıyor:

1. Gelenekçi-muhafazakârlar / Babanzâde Ahmed Naim gibi,
2. Modernistler-Medrese ile mektebi, doğu ile batıyı birleştirmek isteyenler / İsmail Hakkı İzmirli, M. Şemseddin Günaltay gibi,
3. Bu ikisi arasında orta bir yol tutanlar / Musa Kâzım gibi,
4. Modernizme-modernist İslâmcılara karşı olanlar / Mustafa Sabri gibi.[6]

[5] Said Halim Paşa, *İslâmlaşmak*, s. 4, 5 (1337); *Buhranlarımız*, s. 203-204.

[6] Hilmi Ziya Ülken, *a.g.e.*, II, 443. Halbuki Ülken aynı eserin ilk sayfalarında batılılaşma hareketlerinden sonraki Türk aydınlarını ikiye ayırarak ele alıyor: Modernciler (bahalar), İslâmcılar, bk. *a.g.e.*, I, 7. Tunaya'nın tasnifi de Ülken'in bu ikili tasnifine yakındır: Devrimciler, Gelenekçiler (İslâmcılar ikinci grub içinde yer alıyor), bk. *İslâmcılık Cereyanı*, s. VII-VIII, 19 (1962).
Bilindiği gibi Ülken, modernist İslâmcı diye adlandırdığı; Musa Carullah, İzmirli İsmail Hakkı, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, İsmail Fenni Ertuğrul ve Mehmed Ali Aynî, M. Şemseddin Günal-

Fazlurrahman'ın tasnifi de buna yakındır: 1. Muhafazakârlar, 2. Liberaller-modernistler.

Veya 1. Batıcılar, 2. İhyacılar.[7]

Erol Güngör'ün sınıflandırması da fazla bir özellik taşımıyor: 1. Radikal muhafazakârlar, 2. Modernistler veya uzlaşmacılar.[8]

Enver Ziya Karal'ın tasnifi daha enteresan: 1. Müfrit İslâmcılar, 2. Mutedil İslâmcılar.[9]

Yaygın olan bu tasniflerin, ilk bakıştaki cazibesi dışında sağlam, doğru ve tutarlı taraflarının fazla olmadığını söyleyebiliriz. Tasniflerde modernizme karşı olarak yer alan muhafazakâr ve gelenekçi İslâmcıların fikrî muhafazakârlığı köklü özellikler taşımaktan çok reaksiyoner bir tutumun ifadesi görünümündedir.

Bundan İslâmcılar arasında tartışma, fikir ayrılığı yoktur, olmamıştır mânası çıkarılmamalıdır. Onların da kendi aralarında, ayrı ayrı dergilerde yer alacak kadar meseleleri tartıştıkları, birbirlerine muhalefet ettikleri konular olmuştur (Yukarda verilen ictihad konusu örneğinde olduğu gibi). Fakat bu tartışılan konular aslî meseleler olmaktan uzaktır. Meselâ hiçbir İslâmcıda "batı da kim?", "İslâmiyet bugünkü mânasıyla bir terakkî anlayışına temelden karşıdır", "batı medeniyetiyle İslâm medeniyetinin kaynakları, ilkeleri ve yolları ayrı ayrıdır, telifleri mümkün değildir", "batıda gelişen rasyonalist hareketlerle İslâmın akla verdiği önem kıyaslanamaz"... türünden muhafazakâr olarak vasıflandırılabilecek fikirlere, çıkışlara kolay kolay rastlayamayız.

Araştırmalarda muhafazakâr olarak geçen kişilere bakıldığı zaman, bunların muhafazakârlık vasfını fikirlerinden dolayı değil de yaşayışlarından, davranışlarından, büyük ölçüde de Cumhuriyet idaresine karşı aldıkları tavırlardan kazandıkları söylenebilir.

Benim görebildiğim kadarıyla bu genel hükmün fikir planında tek istisnası varsa o da Said Halim Paşa (1863-1921) olmalıdır. Yalnızca o meşrutiyetin, kanun-ı esasinin... İslâma ve Osmanlı Devleti'ne yabancı olduğunu, hiçbir fayda temin

tay dışındaki İslâmcılara kitabında yer vermemiştir.

7 Fazlurrahman (trc. M. Dağ-M. Aydın), *İslâm*, s. 280-81, 290-92 (1981).

8 Erol Güngör, *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, s. 208 (1981). Güngör bu tasnifinden sonra şu değerlendirmeyi yapıyor: "Radikal muhafazakâr dediklerimiz hakikatte muhafazakâr olmaktan ziyade reaksiyonerdirler... Modernistlere gelince, onlar da İslâm açısından dünyaya bakacak yerde batı medeniyetinin prensiplerine göre İslâmı değerlendirmek, yeniden yorumlamak ve onunla batı medeniyeti arasında bir uzlaşma bulmak niyetindedirler. Bizim kanaatımızca her iki tavrın asıl kaynağı, batı ile temastan bu yana İslâm düşüncesinde meydana gelmiş bulunan kesikliklerdir. Bugünün İslâmcı düşünürleri için batı medeniyeti gibi İslâm da uzak ve yabancıdır".

9 Karal, *a.g.e.*, VII, 315: "Müfrit İslâmcılara göre din bir bütündür ve bütünü ile kutsaldır. Onu itikat hükümleriyle dünya hükümleri olmak üzere ikiye bölerek ve dünya işleri hakkında vazedilmiş olan hükümler yerine Avrupa'nın kanun ve kaidelerini iktibas etmek caiz değildir. Çünkü bu yabancı kanunlar aklîdir. Akıl ise insan için dürüst bir kılavuz değildir... Mutedil İslâmcılara gelince, bunlar ıslahat hareketlerine muhalif olmamakla beraber meşrutiyet fikrini tasvip etmiyorlardı".

edemeyeceğini; Osmanlılarda, İslâm toplumlarında sınıf olmadığı için demokrasi, meclis, senato gibi müesseselerin bütünüyle oturamayacağını; feminist hareketin karşısına İslâmda kadın haklarını koymanın abes olduğunu; hürriyet, eşitlik gibi herkesin bel bağladığı terimlerin İslâmdaki mânalarının ayrı olduğunu söylemiştir.

Said Halim Paşa'nın son eseri *İslâmda Teşkilat-ı Siyasiye*'den yapacağımız aşağıdaki alıntı onun genel yaklaşım tarzına ışık tutacak ipuçlarını taşımaktadır:

> "Müslüman münevver sınıfının azîm bir ekseriyeti memleketlerine garbdaki müessesât-ı siyasiyenin mükemmel, yahud nakıs şekillerini getirmekden başka bir iştiyak beslemiyorlar. Ve vatanlarının gerek içtimaî, gerek siyasî tekâmülünü tahakkuk etdirebilmek için garbın bu hususdaki telakkilerini ve mebdelerini tatbik etmekden başka bir çare bulunmayacağı kanaatini ileri sürüyorlar. Zamanımızdaki Müslüman münevverlerinin bu hâlet-i vicdaniyeleri pek elimdir. Zira kendilerinin şu noktayı layıkıyla düşünmediklerini gösteriyor ki: Müslümanlık bir tarafdan bizi bir Allah'a tapmakla mükellef tutarken, öbür tarafdan ahlâkî olduğu kadar içtimaî birtakım telkinlere, mebde (principe)lere sahib kılmışdır; bunlar doğrudan doğruya vahdaniyet akîdesinden doğuyor. Biz de ancak o akîdenin şevkiyle onlara munkad oluyoruz. Müslümanların siyasî telakkıyât ve teşkilatı işte bu mebdelerden doğmuş ve o sayede yaşamakda bulunmuşdur.
>
> ...
>
> Bize öyle geliyor ki o münevver dediğimiz sınıf şu hakikati hatırına getirmiyor: Garb âlemi için 'her yol Roma'ya gider'se Müslüman dünyası için her yol Mekke'ye gider. Yani bu iki âlemden herbiri başka bir yol, başka bir istikamet, başka bir tâli' takibine ve insaniyetin tekâmül-i umumîsinde herbiri başka başka hareketler ifasına mecburdur.
>
> Hiç kimse inkâr edemez ki garb âleminin gayesi, telakkıyâtı, temayülâtı, ihtiyacâtı ve bunları tatmin için müracaat ettiği vesâiti ile Müslüman âlemininkiler arasındaki fark, diyanet-i Nasraniyenin ahlâkî ve içtimaî telakkıyâtı, an'anât ve esasâtı ile İslâmınkiler arasındaki mevcud fark kadar büyükdür. Zaten evvelkiler ikincilerden doğarken bundan başka türlü olabilmek kabil midir? Öyle ise cihan-ı garbın sırf kendi ihtiyacâtını nazar-ı dikkate alarak kabul etmiş olduğu gerek içtimaî, gerek siyasî müessesâtın –velev istenildiği kadar tadil edilsin– bize muvafık geleceğini zannetmek pek açık bir hatadır.
>
> Filhakika bu iki âlem arasında o kadar esaslı farklar vardır ki hiçbir tadil bu farkları ne izale, ne de tahfif edebilir.
>
> Demin Müslüman münevverlerinde mevcudiyetini işaret etmiş olduğum o yanlış kanaati akvâm-ı İslâmiye tarafından nesillerden beri çekilmekde olan ve onların omuzlarına pek ağır basan ecnebi hâkimiyetinin tesirlerinden başka bir şeye atfedemiyorum. Binaenaleyh meydandaki hatayı izale ile beraber kendilerine göstermek isterim ki içtimaî ve siyasî nıkât-ı nazardan akvâm-ı İslâmiyenin akvâm-ı garbiyeden beğenib alabilecekleri bir şey olmadıkdan başka bilakis bu hususda berikilerin İslâmiyetden istifade edecekleri birçok cihetler mevcuddur".[10]

[10] Said Halim Paşa (trc. Mehmed Âkif), "İslâmda teşkilat-ı siyasiye", *Sebilürreşad*, XIX, sayı: 493 (4 Mart 1338).

İSLÂMCILARIN SİYASÎ GÖRÜŞLERİ

İttihad-ı İslâm

Siyasî alanda asıl konu "ittihad-ı İslâm" (İslâm birliği) yani Müslümanların hem düşünce ve his hem de siyaset ve devlet anlamında bir birlik vücuda getirmeleri, buna bağlı olarak bu birliği bozucu, engelleyici, geciktirici bütün faktörleri ortadan kaldırmaya çalışmalarıdır. Yukarda işaret edildiği gibi ittihad-ı İslâm, Osmanlıların bir devlet siyaseti olarak ortaya çıkışında, Müslümanları "bir siyasî çatı altında tutmayı sürdürmek" şeklinde tezahür etmişse de daha sonraları artık dağılmaya yüz tutan, hatta bir ölçüde dağılan İslâm birliğini yeniden tesis etmek şeklinde anlaşılmıştır.

İttihad-ı İslâm fikrini ilk ortaya atan kişinin Cemaleddin Efganî olduğu, Osmanlı Devleti ricaline de onun tarafından telkin edildiği kabul edilir*. Fakat Hindistan, İran, Mısır, Osmanlı ülkesi gibi o dönemde Müslümanların yoğun olarak bulundukları bütün bölgelerde belli bir müddet kalan, bu bölgelerin ve devletlerin vakıalarını yakından tanıyan Efganî, ittihad-ı İslâmın önüne millî (milliyetçi) hareketleri koymuştur. Ona göre bütün İslâm ülkeleri tek tek millî kurtuluş hareketlerini gerçekleştirdikten sonra ittihad-ı İslâm vücut bulma şansına sahip olacaktır, bunun tersi doğru ve gerçekçi değildir.

> "Siyasî reformla ilgili ilk modernist çağrıyı yapan Cemaladdin Afganî olmuştur. Onun siyasî düşüncesinde iki önemli unsur vardır: İslâm dünyasının birliği ve halkçılık. Afganî, 'panislâmizm' olarak bilinen 'İslâm dünyasının siyasî birliği'nin, yabancıların müdahaleleri ve İslâm toprakları üzerinde kurdukları hâkimiyet karşısında alınacak yegâne müessir tedbir olduğu konusunda ısrar eder. Halkçılık ise hem bu düşüncede zaten mevcut olan adalet duygusundan, hem de yabancı kudret ve müdahaleler karşısında ancak halk iradesiyle oluşan anayasaya dayalı hükümetlerin güçlü, sürekli ve gerçek bir teminat olabilecekleri gerçeğinden doğmaktadır. Afganî'nin tesiri Mısır'da Arabî Paşa isyanına ve İran'daki anayasa hareketine

* Farklı ve önemli bir iddia için bk. Mümtazer Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, s. 32 vd., 1991.

doğrudan doğruya katkıda bulundu; fakat bu tesirin gücü, genel olarak Hindistan ve Türkiye'de duyuldu. Bununla beraber Afganî batı karşısında halkın iradesine başvururken sadece cihanşümul İslâmî duyguyu değil, farklı milletlerin millî ve mahallî duygularını da harekete geçirmekteydi. Bu bakımdan onun gerçek tesiri, hem panislâmcılık, hem de milliyetçilik (bunlar bazan birbirine ters düşerler) istikametinde oldu. Panislâmcılık ideali, müşahhas bir başarıya ulaşmamakla beraber muhtelif yerlerde farklı gruplar için ilham kaynağı olmakta, belirli bir şekil kazanmamış olsa bile açıkça halkın ümitleri üzerinde yaşamaktaydı. Güçlü bir panislâmcılık duygusuna rağmen, milliyetçilik İslâm dünyasında hızla yayıldı ve bazı İslâm ülkelerinin devlet ideolojilerinde gerekli önemi kazanarak resmen somutlaştırıldı".[1]

Fazlurrahman'ın da vurguladığı gibi Efganî ittihad-ı İslâm kadar İslâm ülkelerindeki milliyetçi hareketlerin de yönlendiricisidir. II. Abdulhamid Efganî'nin ittihad-ı İslâm anlayışına sempati beslediği ölçüde milliyetçi düşüncelerine karşı çıkmış, bu ve başka sebepler yüzünden ona karşı bazı tedbirler de almıştır.

Bilindiği gibi Ziya Gökalp *Türkçülüğün Esasları*'nda Mehmet Emin Yurdakul'a olan etkisini ve telkinlerini sözkonusu ederek Efganî'nin Türkiye'deki milliyetçilik-Türkçülük hareketi üzerindeki etkisine işaret etmektedir:

"Türk şairi Mehmed Emin Bey'e Türkçülüğü aşılayan –mûma ileyhin beyanına göre– Şeyh Cemaleddin Efganî'dir. Mısır'da Şeyh Muhammed Abduh'u, şimal Türkleri arasında Ziyaeddin b. Fahreddin'i yetişdiren bu büyük İslâm müceddidi, Türk vatınında Mehmet Emin Bey'i bularak halk lisanında, halk vezninde milliyetperverâne şiirler yazmasını tavsiye etmişdi".[2]

Efganî'nin doğrudan etkisinde kalan kişilerden biri de Paris'te sohbetlerine katılan ve yakın münasebetlerde bulunan Ahmet Ağaoğlu'dur.

Ziya Gökalp *Türkleşmek-İslâmlaşmak-Muasırlaşmak*'da, özellikle de ittihad-ı İslâm konusuna yaklaşımında Efganî'nin büyük etkisi altındadır. Aşağıdaki satırlar bu bakımdan önemlidir:

"Bütün Müslümanların uzun bir istikbalde, siyasî bir ittihadları ihtimal ki mümkündür. Fakat herhalde bu gayenin uzun bir müddet imkânsız kalacağına şübhe yoktur. O halde bu uzun zaman esnasında İslâm kavimleri millî intibahlar, millî mücadelelerle i'tilâdan, hiç olmazsa içtimaî istiklâllerini muhafazadan mahrum mu kalsınlar?".[3]

İttihad-ı İslâm vakıa olarak varlığını ve dayanaklarını II. Meşrutiyet'ten sonra, özellikle de I. Dünya Savaşı tecrübeleri sırasında kaybettiyse de millî vakıalar hesaba katılarak bir fikir, bir siyasî imkân, belki de ideal olarak savunulmaya devam edildi.

1 Fazlurrahman, *a.g.e.*, s. 285-86,

2 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, s. 9 (1339), Mehmet Kaplan sadeleştirmesi, s. 10 (1970). Yusuf Akçura da Türkçülük fikriyatı için Efganî'ye özel bir yer vermektedir, bk. Yusuf Akçura (haz. N. Sefercioğlu), *Yeni Türk Devletinin Öncüleri -1928 Yılı Yazıları*, s. 55-59 (1981).

3 Ziya Gökalp, *Türkleşmek-İslâmlaşmak-Muasırlaşmak*, s. 99.

Muhammed İkbal'in yaklaşımı bir taraftan Efganî'nin etkisini göstermesi, diğer taraftan da ittihad-ı İslâmın artık bir ideal olma yolundaki gerileyişini ifadelendirmesi bakımından önemli olmalıdır:

> "Günümüzde her Müslüman devlet kendi öz varlığının derinliğine dalmalıdır... Bu durum bütün Müslüman devletlerin yaşayan bir cumhuriyetler ailesini kurabilecek güce sahip olacakları zamana kadar devam eder. Gerçek ve yaşayan bir birlik...".[4]

Said Halim Paşa *İslâmlaşmak*, *Meşrutiyet* ve *İnhitat-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye* adlarındaki üç ayrı kitapçığında ittihad-ı İslâm ve milliyet meselesine değişik açılardan bakmaya çalışmıştır. Bununla beraber genel yaklaşım tarzının Efganî ile paralellikler taşıdığı söylenebilir. *İslâmlaşmak*'ın sonlarında "milliyet" ve "İslâm beynelmilelciliği"ni sözkonusu ederken şunları söylüyor:

> "Milliyet gerek belirli bir muhitin mahsulü olmak, gerekse bir hayat gerçeği olmak bakımından ortadan kalkacak değildir. Milliyet cereyanının gelecekte beynelmilelci cereyan içinde kaybolacağını hayal ve iddia etmek pek gülünç olur...
>
> Bizim söylediğimiz beynelmilelcilik, aynı cemiyete mensup fertler arasındaki bağları ve münasebetleri tanzim eden ahlâk kaidelerinin, çeşitli milletler arasındaki münasebetlerin yumuşamasını sağlamaktan ibarettir. Beşeriyet, milletlerarası dayanışmayı geliştirmeden millî dayanışmanın mümkün olmadığını görerek, birincisini geliştirmeye çalışacaktır.
>
> ...
>
> Dünyadaki İslâm topluluklarının en mükemmel teşkilâtı, milletlere ayrılmış şekildir. Ayrıca İslâm gerçeklerinin en parlak bir tarzda meydana çıkması ve tatbik olunmasına müsait olan şekil de budur".[5]

İnhitat-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye'de bu düşüncelerini biraz daha geliştirerek ve basitleştirerek savunmaktadır:

> "İslâm âlemi büyük bir ailedir. Onu meydana getiren milletler bu soylu ailenin çeşitli şubelerini teşkil ederler. Bu şubelerin iki türlü vazifesi vardır: Biri her şubenin kendine karşı olan özel vazifeleri, diğeri de başka şubelere karşı olan vazifeleridir. Bunlardan ikinciyi teşkil eden vazifelerin yerine getirilmesi birincinin yapılmasına bağlı olduğundan özel vazifeler genel vazifelerden önce gelir.
>
> ...
>
> İslâm birliği sayısız kuvvetlerin, unsurların ve âmillerin tam bir bütün ve âhenk için-

[4] Fazlurrahman, *a.g.e.*, s. 288. Fazlurrahman bu alıntıdan sonra haklı bir yorumda bulunuyor: "Fakat burada karşımıza çıkan büyük mesele, bu milletlerin bağımsız topluluklar olarak kendi kendilerini kurduktan sonra daha geniş bir birliğe katılmayı isteyip istemeyecekleri, katılacaklarsa bunu ne ölçüde yapacakları meselesidir. Bununla beraber böyle bir birlik bir modernistin (laiklik yanlısının aksine) hiçbir şüpheye yer bırakmadan gönlünde yaşattığı bir ümittir".

[5] Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 226-27.

de bulunduğu kâinattaki birliğin bir benzeridir. Bütün azamet ve hakikati bu halinden ileri gelir".[6]

Paşa *Meşrutiyet* adlı eserinde ise Osmanlı Devleti'nin özel şartlarını gözönünde bulundurarak İslâm birliği ve milliyet meselesine yaklaşmaya çalışıyor:

"Osmanlı Devleti'nin kuruluş esasları çok özel bir mahiyet taşır. Bu devleti teşkil eden milletler, ırk, lisan ve millet olmak bakımlarından o kadar farklıdırlar ki böyle bir siyasî teşekküle bir Avrupalı pek güç akıl erdirebilir. Çünkü Avrupalıların fikir ve inançlarına göre siyasî birlik, lisan ve mezhep beraberliği ile birbirine bağlı olan kimselerin birleşmesinden meydana gelir. Halbuki Osmanlı siyasî birliği ırk ve lisan birliğinden ve çoğu zaman âdet ve gelenek birliğinden bile uzaktır.
Bu sebeple Osmanlı siyasî birliği Avrupa Hıristiyan hükümetlerinde olduğu gibi milliyet esasına değil İslâm birliği ve kardeşliği esasına dayanmaktadır. Esasen İslâmiyete has olan bu his sayesindedir ki dünyadaki bütün Müslümanlar kendilerini birbirlerinin kardeşi sayarlar".[7]

İttihad-ı İslâm ciddi bir şekilde son olarak İttihatçılar tarafından I. Dünya Harbi'nin başlangıcında, "cihad fetvası"yla kullanılmak istendi, fakat umulan netice alınamadı. Daha sonraları ise bir ideal olarak, kültürel bir unsur olarak algılanır oldu.

Milliyetçilik

II. Meşrutiyet'ten hemen sonra milliyetçi-Türkçü hareketler varlıklarını hissetirmekle beraber, 1912'de İttihad Terakki hükümeti düşünceye kadar İslâmcılar bu hareketlere cephe almadılar. Hatta *Sırat-ı müstakîm* ekibine Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi milliyetçi-Türkçü görüşlere meyilli kişileri de dahil ettiler, Rusya'daki Müslüman Türklerin meseleleri başta olmak üzere Türk dünyasıyla yakından ilgilendiler. İslâmcıların 1912'ye kadar beklemeleri, milliyetçileri ciddiye almadıkları, İttihad Terakki hükümetinden çekindikleri, fitne çıkarmaktan korktukları gibi sebeplere dayandırılmıştır.

İslâmcıların milliyetçilik konusuna ağırlıklı olarak eğilmeleri, 1914 yılında Babanzâde Ahmed Naim'in (1872-1934) "İslâmda dava-yı kavmiyet" başlığı altında *Sebilürreşad*'da uzun bir makale yazmasıyla başladı denebilir.[8] Bu uzun yazı şöyle bir gelişme seyri neticesinde ortaya çıktı:

Şeyhülislâm Musa Kâzım (1858-1920) *İslâm Mecmuası*'nda "İslâm ve terakkî" baş-

[6] *a.g.e.*, s. 198-99.
[7] *a.g.e.*, s. 65-66.
[8] bk. dipnot 21.

lıklı bir yazı yayımladı.[9] Musa Kâzım, "şûra-yı ümmet, hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet, i'dad-ı kuvvet" gibi ilkelerden hareketle İslâm dininin kardeşliğini koruyabilmek için şu hususları vurgulamıştır:

"Filvaki bir milletin fukarası o milletin ağniyasından muavenet görmez ve hiç olmaz ise onun servetinden la-akall kırkda bir nisbetinde istifade etmez ise öyle bir milletin bütün efradı arasında samimi ve ciddi bir uhuvvetin teessüsüne imkân kalmaz. Keza bir millet adavetden, husumetden, gıybetden, bühtandan, yalandan, iddia-yı cinsiyet ve kavmiyyet'den (ırkçılık ve milliyetçilik iddiasından, İ.K.) şiddetle men edilmezse o millet arasında uhuvvetden eser bulunamaz ve binaenaleyh öyle bir milletin yaşaması da kabil olmaz".

Takib ve Tenkid mecmuasının sahibi Nüzhet Sabit (1883-1919) Musa Kâzım'ın bu yazısını sözkonusu ederek "iddia-yı kavmiyet ve cinsiyetin şedîden memnûiyeti hakkında izahat vermeği memleket için pek nâfi" bulur ve "milliyet fikirlerine münevver bir cereyan vermeği şiar" edinen *İslâm Mecmuası*'na şu soruları yöneltir:

1. "İddia-yı kavmiyet ne derecede memnudur?",
2. "'Ben Arabım ve benden daha Arabı yoktur' diye bir hadis-i şerif vardır deniliyor. Bu hadis-i şerifden –eğer mevzu (uydurma hadis) değilse– maksûd nedir?",
3. "Türkçe yahud Çince konuşan bir Müslüman, Türküm, Çinliyim demekle iddia-yı kavmiyet etmiş olacak mı?",
4. "Yoksa maksad-ı aslî diğer kavmiyet ve milliyetleri zelil görmek midir?"

İslâm Mecmuası bu soruları cevaplandırmayınca Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934) araya girdi ve *İslâmda Dava-yı Kavmiyet*'i kaleme aldı.

Ahmed Naim her ne kadar yazısının baş kısmında (s. 6-11) Türkçüleri "halis Türkçü" ve "Türkçü-İslâmcı" diye ikiye ayırarak halis Türkçüleri "aşılamak istedikleri şey apaçık dinsizlik mefkûresidir" (s. 8) şeklinde dışta tutmakta ve muhatap olarak Türkçü-İslâmcıları aldığını ileri sürmekte ise de sözlerinin gerçek muhatabı büyük ölçüde *İslâm Mecmuası*'ndan çok *Türk Yurdu* ve kişi olarak da Ziya Gökalp başta olmak üzere Ahmed Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'dır.

Ahmed Naim yazısında Nüzhet Sâbit'in sorularını sırasıyla cevaplandırmıyor. Nüzhet Sâbit'in sorularını esas alarak Ahmed Naim'in görüşlerini ve Türkçülere yönelttiği tenkitleri şöylece özetleyebiliriz sanıyorum:

1. Ahmed Naim "dava-yı kavmiyet ve cinsiyet"i dinî ve tarihî bir yere oturtmak için bunu "asabiyet-i kavmiye ve cinsiye" olarak ele alıyor (s. 4) ve görüşünü net olarak şöyle ortaya koyuyor:

"Bizim davamız şudur: Dava-yı cinsiyet –Musa Kâzım Efendi hazretlerinin buyur-

[9] *İslâm Mecmuası*, sayı: 3 (27 Şubat 1329), Aynı makale için bk. *Külliyat-ı Şeyhülislâm Musa Kâzım -Dinî-İctimaî Makaleler*, s. 278-85 (1336).

dukları gibi– şeran mezmûm ve merduddur. Tabir-i serîsi veçhile dava-yı cahiliyetdir. İslâmın kıvam ve bekasına, Müslimînin refah ve saadetine en müdhiş darbedir. Bahusus heman heman bütün diyar-ı İslâm diyar-ı küfre inkılab etmişken buradaki bir avuç Müslümanın ben Türküm, ben Arabım, ben Kürdüm, ben Lazım, ben Çerkesim gibi dâiyelerle yekdiğere karşı zerre kadar ravabıt-ı muhabbeti gevşetmeleri –hele düşmanlarımızın pây-ı tecavüzü tâ kalbgâhımıza basdığı bir sırada– cinnetdir. Ve asabîyet-i kavmiye bayrağını ellerinde tutanların aldığı mânaca da vatanperverliğe münafidir. Din ve iman, akıl ve izan sahasından tebaüd edilse bile saadet-i kavmiye serab-ı muğfili ardında koşan Arnavud kardeşlerimizin başına gelen musibet-i uzma bize müdhiş bir ders-i ibretdir..." (s. 5-6).

Birinci sorunun ikinci kısmına, "iddia-yı kavmiyetin hangi sureti memnûdur"a gelince Naim Bey bu konuda, millet, milliyet (Türk, Türklük) duygularının din'in (İslâmın) önüne geçirilmemesini asıl ölçü olarak getiriyor:

"Onun (Türklüğün) ahval-i ictimaiyesini i'lâ etmek, melekât-ı fâzılasını tenmiye etmek, melekât-ı redîesini izale etmek cidden şayan-ı takdir, indellah ve inde'n-nas makbul ve müstahsen bir emr-i hayırdır. Buna vusul için lisanına hizmet etmek, edebiyatını cidden gıda-yı ruh olacak hale getirmek, kavmin kuvve-i ilmiyye ameliyesini artırmak pek mübarek bir vazifedir. Hatta bu vazifede aslen Türk olmadığı halde Türk lisanıyla mütekellim olan sâir ihvan-ı Müslimînin de size muavenete şitab etmek bir vazife-i diniyesidir. Nitekim bizim yapdığımız başka birşey değildir... Türkü muhtaç olduğu dinî, dünyevî ulûmun kâffesini anlayacağı basit veya âli bir lisan ile aşina ediniz. Kütübhanesini dünyanın en zengin kütübhanesi haline koyunuz. Fakat daima; evet bundan gaflet etmeyiniz, daima kendisine 'ey Türk' diyecek yerde 'ey Müslüman' diye hitab ediniz. Kendisine daima Müslümanlığından bahsediniz, Türklüğünden bahsetmeyiniz" (s. 11).

"Hâsılı ayrılık şemmesini bahşedecek her türlü etvar ve harekâtdan mücanebet etmek şartıyla şer-i Muhammedînin (sallallahu aleyhi ve sellem) çizdiği daire-i selâmet ve saadet içinde Türkler için istediğiniz kadar çalışınız... (s. 17).

"Hulâsa Türklüğe değil zaten Müslüman olan Türklere hizmet ediniz",

"Şeref-i İslâma karşı şeref-i cinsiyet kale bile alınmaz" (s. 18).

"Bu uhuvvet-i diniye... uhuvvet-i nesebiyeden ve bi-tarîki'l-evlâ uhuvvet-i kavmiyeden akvâdır" (s. 19).

"... Hiss-i kavmîyi hiss-i İslâmî içinde eritmenin vücubu..." (s. 33-34).

2. "Ben Arabım, benden daha Arabı yoktur" hadisine gelince Naim Bey'in bu hadisle ilgili değerlendirmesi çok yerindedir:

"Bu hadis sünen ve mucemâtda mevcuddur... Yalnız bunu bugün ağızlarında dolaşdıranlar başka bir maksada alet ittihaz etmek üzere eksik nakl ediyorlar... Hadis-i şerif budur: 'Ben Arabın en fasihiyim. Beni Kureyş doğurdu. Benu Sa'd b. Bekr içinde de büyüdüm. Artık bana lahn nereden gelecek'. A'reb (en Arab. İ.K.) burada fesahat demekdir. Lahn da lisan-ı Arabîye mugayir hata yapmaktır..." (s. 54).

3. Nüzhet Sâbit'in üçüncü sorusuna gelince, "İslâmda dava-yı kavmiyet"de

buna cevap olabilecek epeyce malzeme var. Bunlardan birini aktarıyorum:

> "İslâmiyete ne kadar temessük etseniz, Müslümanlarla ne kadar muhabbetli kardeş olsanız 'Türk' unvanı altında temayüzü müş'ir bir gaye edinmeniz herhalde bir ayrılık fikri verir. Bu ayrılık da gitgide Müslümanlara karşı bir kaygusuzluk, bu da mürûr-ı zaman ile husûmet ve adavet tevlid eder. Ne yapsanız bundan kaçınamazsınız. Bir insan kendi kavmini sevmekle diğer Müslümanları niçin sevmesin? demeyiniz. Zira bu itirazınız çok su götürür..."

4. Bu soru ve buna cevap olabilecek hususlar yazıda yer almıyor gibidir. Çünkü "diğer kavmiyet ve milliyetleri zelil görmemek"in İslâmda tartışma götürmez bir ilke olduğu apaçıktır.

Ahmed Naim dava-yı kavmiyet ve milliyet'in kendisi kadar, hatta ondan daha fazla neticeleri üzerinde ısrarla duruyor. Bu neticelerden ikisi çok önemlidir: Milliyetçilik hareketleri İslâmdaki kardeşlik ve birlik duygularını öldürür. Müslümanların kardeş olmaları (uhuvvet-i İslâmiye) ve Müslümanların birliği (vahdet-i İslâmiye) ilkelerini dava-yı kavmiyet ve milliyet'le birleştirmek, uzlaştırmak ona göre mümkün değildir (s. 19-22):

> "Biz her iki tarafta da (Türk ve Arap milliyetçileri, İ.K.) şeriata muhalif, ruh-ı İslâm ile barışmaz bir emr-i münker görüyoruz" (s. 10).
>
> "Herhalde şuna emin olmalısınız ki İslâmiyeti şedîden nehy etdiği şeylerle barışdıramazsınız. Asabiyet-i cinsiyenin menhiyyat-ı şeriyeden olması dünyada gaye-i kusva olan vahdet-i Müslimîni vücuda getirmek içindir" (s. 16).

İslâmda Dava-yı Kavmiyet'in bu görüşlerden sonraki yaklaşık 30 sayfası (s. 22-50) konu ile ilgili âyet ve hadislere, bunların Türkçe tercüme ve yorumlarına ayrılmış. Kitabın son sayfalarında ise (s. 50-55) Müslümanların Arapları sevmeleri gerektiğini ifade eden hadislerin değerlendirmelerine yer veriliyor.

İslâmda Dava-yı Kavmiyet Türkçüler tarafından büyük bir tepki ile karşılandı. Ahmed Ağaoğlu *Türk Yurdu*'nda "İslâmda dava-yı milliyet" başlığı altında uzun bir yazı yayımladı.[10] Ağaoğlu, Ahmed Naim'in tenkit ve görüşlerini üç noktada toplayarak cevaplandırmaya çalıştı:

> "1. Din-i mübin-i İslâm kavmiyet cereyanlarını tasvib etmiyor, bu gibi cereyanlar onun esas ve ruhuna, ahkâm ve kavaidine muhalifdir,
> 2. Milliyet cereyanları muzırdır,
> 3. Milliyet cereyanları Müslümanlar içinde Avrupa'yı taklidden mütevellid olduğu için gayri tabiî ve masnûdur".

[10] *Türk Yurdu*'nun iki sayısında (VI, sayı: 10, s. 2320-29 ve VII, sayı: 11, s. 2381-1330) yayımlanan bu yazının son kısmı neşredilmemiştir. Yusuf Hikmet Bayur, I. Dünya Harbi'nin şartları gözönünde bulundurularak tartışmanın devlet tarafından durdurulduğunu söylemektedir, bk. *Türk İnkılabı Tarihi*, III/IV, 421, dipnot: 26 (1983).

Yayımlanan iki yazıda Ağaoğlu ilk iki konuyu cevaplandırıyor ve Ahmed Naim'in görüşlerini reddediyor. Üçüncü konunun değerlendirme, tenkit ve cevabı yayımlanmamıştır. Ağaoğlu'nun tenkitleri, İslâmiyetin kavmiyeti (milliyetçiliği) reddetmediği, aksine revaçta tuttuğu; Ahmed Naim'in kavmiyetle aynı anlama aldığı asabiyet'in ise kavmiyetle ilgisi olmadığı noktalarında toplanıyor. O "Türkler içinde millî hareket"[11] başlıklı yazısında da benzer fikirleri savunmuş ve bugün için bile İslâm milletleri arasında gelişen kavmiyet fikirlerinin Müslümanları birbirlerine yaklaştırdığını ileri sürmüştür;

> "Türk ve Arab gençlerinde marifet-i kavmiye tekemmül etdikçe aynı gayeye, aynı mefkûreye doğru yürüdükçe daha iyi i'tilaf olunuyor ve bunlar aynı mefkûrenin muhafaza ve inkişafı için yekdiğerine takarrub ve imtizaç ihtiyacını duyuyorlar".

Ziya Gökalp "Milliyet ve İslâmiyet" başlıklı makalesinde orta bir yol tutarak İslâmcıları kırmayacak, Türkçüleri ise sevindirecek türden şeyler yazdı:

> "İslâm âleminin son ümidi olan Osmanlı Devleti'ni yüz seneden beri parçalayan mânevi bir mikrop var. Bu mikrop şimdiye kadar Osmanlılığın düşmanı idi ve İslâmiyete büyük zararlar verdi. Fakat bugün artık İslâmcıların lehine dönerek yaptığı mazarratları telâfi etmeye çalışıyor. Bu mikrop milliyet fikridir".
>
> "Din-i İslâm yukarda zikretdiğimiz âyet-i kerimede ('Her kavmin bir doğru yolu göstericisi, kurtarıcısı vardır!' Ra'd 13/7) kavmiyeti tecviz etdiği gibi, âtideki âyet-i kerime ile de arada te'ârüf olmak şartıyla kabile ve şa'blara, yani kavim ve milletlere ayrılmayı tasvib buyurmuşdur: 'Sizi şa'blar ve kabileler halinde yarattık ki birbirinizle te'ârüf edesiniz' (Hucurat 49/13)".[12]

Mehmed Âkif'in *Safahat*'ında 1912 yılına kadar milliyetçilikle ilgili açık tenkitlere rastlayamadık. Fakat bu yıldan itibaren açık ve gittikçe ağırlaşan tenkitler yer almaya başlıyor. Tarih sırasına göre bunları vermenin açıklayıcı olacağını sanıyorum:

1912 / Süleymaniye Kürsüsünde:

> Müslümanlık sizi gayet sıkı gayet sağlam,
> Bağlamak lazım iken, anlamadım, anlayamam,
> Ayrılık hissi nasıl girdi sizin beyninize?
> Fikr-i kavmiyyeti şeytan mı sokan zihninize?
> Birbirinden müteferrik bu kadar akvamı,
> Aynı milliyetin altında tutan İslâmı,
> Temelinden yıkacak zelzele kavmiyyettir,
> Bunu bir lahza unutmak ebedî haybettir...
> Arnavutlukla Araplıkla bu millet yürümez

[11] *Türk Yurdu*, VI, 2291-93 (1330).

[12] Ziya Gökalp, *Türkleşmek-İslâmlaşmak-Muasırlaşmak*, s. 95, 98.

Son siyaset ise Türklük o siyaset yürümez
Sizi bir aile efradı yaratmış Yaradan;
Kaldırın ayrılık esbabını artık aradan.

1913 / Hakkın Sesleri:

Arnavutluk yanıyor... Hem bu sefer pek müthiş!
...
Hani milliyetin İslâm idi... kavmiyyet ne!
Sarılıp sımsıkı dursaydın a milliyetine,
"Arnavutluk" ne demek var mı şeriatta yeri,
Küfr olur başka değil kavmini sürmek ileri.
Arabın Türke Lazın Çerkeze yahut Kürde,
Acemin Çinliye rüchanı mı varmış nerde?
Müslümanlıkta anasır mı olurmuş ne gezer,
Fikr-i kavmiyyeti telin ediyor Peygamber.

1913 / Fatih Kürsüsünde:

Sizin felaketiniz tarumar olan vahdet,
Eğer yürekleriniz aynı hisle çarparsa,
Eğer o his gibi tek bir de gayeniz varsa,
Düşer düşer kalkarsınız emin olunuz,
Demek ki birliği temin edince kurtuluruz.
O halde vahdete hâil ne varsa çiğneyiniz,
Bu ayrılık da neden bir değil mi her şeyiniz,
Ne fırka herzesi lazım ne derd-i kavmiyyet,
Bizim diyanete sığmaz sekiz dokuz millet.

1913 / Hatıralar:

Fırka, milliyet, lisan namiyle daim ayrılık.

1915 / Hatıralar:

Hem öyle zorla değil çünkü fikr-i kavmiyyet,
Eder bu gayeyi teshîle pek büyük hizmet.

1918 / Gölgeler:

Hürriyeti aldık dediler gayba inandık.
"Eyvah bu bâzîçede biz yine yandık"!
Cemiyete bir fırka dedik tefrika çıktı.
Sapsağlam iken milletin erkânını yıktı.
Turan ili namiyle bir efsane edindik,

Efsane fakat gaye deyip az mı didindik.
Kaç yurda veda etmedik artık bu uğurda,
Elverdi gidenler acıyın eldeki yurda.

Âkif nesir yazılarında da milliyetçilik hareketlerini, Müslümanlar arasına tefrika sokacak, onları güçten ve kuvvetten düşürecek, Osmanlı Devleti'ni her bakımdan güçsüzleştirecek düşünceler olarak ele alıyor:

"Müslümanlık ırk, renk, lisan, muhit, iklim itibariyle birbirine büsbütün yabancı unsurları aynı milliyet altında cem eden yegâne rabıta iken, hele Osmanlılar için dünyada bu rabıtaya dört el ile sarılmakdan başka selamet yolu yokken, şu son senelerde meydana çıkardığımız kavmiyet, asabiyet görültülerine şaşmamak elden gelmez! Bu kadar hükümât-ı İslâmiyye hep tefrika yüzünden mahv oldu; hem birçoğu gözümüzün önünde kayıp gitti de biz hâlâ intibaha gelmiyoruz; hâlâ milleti namütenahi parçalara ayıracak bir siyaset güdüyoruz!

Ey cemaat-ı müslimin, aklınızı başınıza alınız; gayret-i kavmiyeyi bir tarafa bırakınız. Râbıta-i dini biraz daha ihmal edecek olursanız iyi biliniz ki tarumar olur gidersiniz. Hem o perişanlıktan sonra bir daha dünyada cemiyet yüzü göreceğiniz olmadığı gibi, ferda-yı kıyamette de huzur-ı Rabbi'l-âlemîne çıkacak yüzünüz kalmayacakdır. Zira bakınız Peygamberimiz sallallahu aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretleri ne buyuruyor:"[13]

"Filhakika ırkı, lisanı, muhiti, âdâtı, el-hâsıl herşeyi yekdiğerine mübayin bu kadar akvamı Müslümanlık kardeş yapmıştı; kavmiyeti, cinsiyeti aradan kaldırmıştı. Fakat son zamanlarda biz Müslümanlar bu hakikatten gafil olduk. Aramızda namütenahi esbab-ı tefrika girdi. Bırakalım memalik-i ecnebiyedeki Müslümanları, Osmanlı memleketinde bu kadar akvam var: Öyle ya Arnavut, Kürt, Çerkes, Boşnak, Arap, Türk, Laz... el-hâsıl daha birçok kavmiyetler mevcud.

Pekâlâ! Hepsinin beynindeki rabıta nedir? Râbıta-ı diyanet! Şimdiye kadar bu rabıta sayesinde kardeş gibi yaşadık, Türk Türklüğünün ne olduğunu bilmiyordu, Arnavut kavmiyetinden dem vurmuyordu. Zaten Müslümanlıkda kavmiyet yokdur...

Felaket-i haziranın namütenahi esbabı var ki en birincisi kavmiyet yüzünden meydan alan tefrikadır. Yalnız dört beş senedir bu yüzden ne hale geldik; kavmiyet gayretiyle ayaklananları ıslah için ordumuzu yorduk... Müslüman olanlar, hani an-samimi'l-kalp Müslüman olanlar iyi bilmelidirler ki bu tefrika, bu kavmiyet çıkmaz yoldur. Din bununla beraber gidemez, Müslümanlık bu suretle yaşayamaz... Yine bu siyasetle memleket yürümez. Buna artık bir hatime verelim".[14]

Bediüzzaman Said Nursi (1876-1960) 29. mektupta "Said bir Kürddür, milliyetinizden olmayan birisiyle teşrik-i mesai etmek hamiyyet-i milliyeye münafidir" diyen Türkçülere karşı verdiği cevapta "İslâmiyet milliyeti"nden bahsederek

[13] *Sebilürreşad*, IX, sayı: 212 (15 Şevval 1330). Âkif'in başlıksız yazısı böyle bitiyor ve hemen altında Ahmed Naim'in "Asabiyet davasına kalkışan, onu terviç ve teşvik eden bizden değildir. Asabiyet üzerine kıtale girişen de bizden değildir. Kezalik asabiyet davası üzere ölen de bizden değildir" anlamındaki hadisi açıklayan yazısı başlıyor.

[14] "Hutbe ve mevaiz", *Sebilürreşad*, IX, sayı: 230 (29 Safer 1331).

milliyeti ırkî özelliklerinden uzaklaştırmakta, onun kültürel yönlerine ağırlık vermektedir. Kendisinin unsurca Türk sayılmadığını, fakat Türkçe neşrettiği dinî eserlerin meydanda olduğunu, İslâmiyet milliyetinden ayrılan mülhid Türkçülerin ise Türk sayılamayacaklarını, Türk perdesi altına girmiş Frenk olabileceklerini söylemektedir.

Bu ruh hali Bediüzzaman'ın milliyetçiliğe bakışında etkili olmuştur. Nitekim 26. mektupta milliyet fikrinin (fikr-i milliyet, fikr-i unsuriyet) şu asırda çok ileri gittiğini, İslâm ülkelerini bölmek, parçalamak için Avrupa zalimleri tarafından kullanıldığını söylüyor, "onun için şu zamanda hayat-ı içtimaî ile meşgul olanlara, fikr-i milliyeti bırakınız denilemez" sözüyle de Ziya Gökalp gibi mevcut şartları veri olarak kabul ettiğini ve düşüncesini bunun üzerine kurduğunu belirtmiş oluyor. Buna dayalı olarak da milliyetçiliği menfî ve müsbet milliyetçilik olmak üzere ikiye ayırıyor:

> "Menfi milliyet, şeametlidir, zararlıdır, başkasını yutmakla beslenir, diğerlerine adavetle devam eder, mutayakkız davranır. Şu ise muhasemât ve keşmekeşe sebebtir. Onun içindir ki hadis-i şerifte doğrudan ferman etmiş: İslâmiyet cahiliyet devri ırkçılığını kaldırmıştır". "Müsbet milliyet, hayat-ı ictimaiyenin ihtiyac-ı dahilîsinden ileri geliyor. Teavüne, tesanüde sebebdir, menfaatli bir kuvvet temin eder, uhuvvet-i İslâmiyeyi daha ziyade teyid edecek bir vasıta olur. Şu müsbet fikr-i milliyet İslâmiyete hadim olmalı, kal'a olmalı, zırh olmalı, yerine geçmemeli".[15]

Bediüzzaman'ın bu görüşleri, milliyetçilik konusunda büyük ölçüde Efganî gibi, Türkiye'de Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmed gibi düşündüğünü göstermektedir. Bu görüşlerin tutarlı olup olmadıkları bir yana, İslâmcıların Cumhuriyet döneminde İslâmiyetle birleştirilmiş milliyetçilik (bir tür İslâmcı-Türkçü) noktasına nasıl geldiklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Yahya Kemal'in anlattığına göre Babanzâde Ahmed Naim de 1922'de tenkit ettiği, ateş püskürdüğü "Bir rüyada gördüğümüz Eyüp"[16] türü yazıları 1934'te "azim bir zevkle" okumakta ve bu yazıların "manevi birer ufuk olduklarını" ifade etmektedir:

> "Derslerden yeni çıkmıştık. Kâtib-i Umumi'nin odasında istirahat ediyorduk. Ahmed Naim Bey birdenbire dedi ki: 'İslâmiyete sizin ettiğiniz zararı bu aralık kimse etmiyor'. Niçün, nasıl, ne gibi... dedim. 'Meselâ bugünkü yazınız gibi yazılardan...' dedi ve ilâve etti: 'Zaten dalâlete düşmüş bu zavallı milleti daima şaşırtıyorsunuz... Bir zaman Türkçülükle, şimdi de İslâmiyeti efsaneler üzerine kurulmuş bir din gibi göstererek...'

[15] Bediuzzaman Said Nursi, *Mektubat*, s. 297-303, 393-97 (1964). Ayrıca bk. M. Ertuğrul Düzdağ, *Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi*, 228-55 (1983). Milliyetçilik tartışmaları için ayrıca bk. Tunaya, *a.g.e.*, 77-86.

[16] bk. *Aziz İstanbul*, s. 127-32 (1974).

Bu münakaşanın üzerinden on üç sene geçti. 1934'te uzun bir gaybubiyetten sonra İstanbul'a avdet etmiştim... Öğleden hayli sonraydı. Vefa'ya doğru yürüyordum, karşıdan Ahmed Naim Bey'in geldiğini gördüm. Rahatsızlıktan yeni kalkmış gibi yorgun yürüyordu. Beni görür görmez durdu, kollarını açtı, 'Bu tesadüf münasebetiyle Cenâbı Hakk'a hamdolsun' diyerek söze başladı... 'Seninle o kadar sene evvel Darulfünûn'da bir münakaşada bulunmuştum. O münakaşa sonra benim zihnimi senelerce meşgul etti. Son senelerde ise ben İstanbul'un birçok semtlerinde gezmeyi ve oralarda tıpkı senin usûlünde eski mimari eserlerinin tarihini araştırmayı itiyad edindim. Bu hoş merak beni sardıkça sardı. Senin bir zaman *Tevhid-i Efkâr*'da çıkmış yazılarını buldum ve tekrar okudum. Azîm bir zevk aldım. Sana bu yüzden ne kadar haksızlık ettiğime, o yazıların bir şair fantezisi olmayıp hakikaten mânevi birer ufuk olduklarına kail oldum".[17]

İstiklâl Marşı (1921) ve Âkif'in burada kullandığı kelimeler –yukarda verilen ifadeleriyle karşılaştırılınca– çok daha çarpıcı örnekler taşımaktadır: "Milletim" (4 defa), "yurdum" ve "vatan" (3'er defa), "ırkım" ve "toprak" (2'şer defa), "bayrağım" ve "ata" (1'er defa) kullanılmıştır.

Devlet - Hilafet - Kanun-ı Esasi...

Din-devlet ilişkileri çerçevesinde ele alınan devlet konusunun asıl meselesi, dinin (İslâmın) bir devlet ve yönetim şekli teklif edip etmediğidir. Biraz farklılıklar taşısa da İslâm dünyasında bu konunun bir geçmişi bulunmaktadır. İslâmcıların kanaati, "Kur'an'da ve hadislerde belli bir devlet, hükümet ve yönetim biçimi üzerinde durulmadığı, ilkelerin vazedildiği, bu ilkeleri benimseyen ve uygulayan her yönetim biçiminin şeriata uygun olabileceği..." yolundadır. Bu ifadelerle hilafetin tek yönetim biçimi olmadığı, hatta sözkonusu şartları taşımadığı zaman gayrımeşru olacağı da zımnen söylenmiş olmaktadır.

Kur'an ve hadislerde yer alan şûra (meşveret: danışma, halkın veya ileri gelenlerin bir ölçüde yönetime katılmaları) ilkesi İslâmcıların üzerinde çok durdukları bir ilkedir. Meşrutî idarenin ve meclis fikrinin dayandırıldığı temel terim de budur. Buna göre İslâm devletini idare eden kişi, idari işlerde, özellikle idare edilenlerin hakları konusunda onlara veya onların temsilcilerine danışman, bu danışma dinî bir emir olduğu için gözardı edilmemeli, danışmanın neticelerine itaat edilmelidir.

İslâmcıların bu yaklaşımlarıyla bazı meseleler daha gündeme geldi ve tartışıldı. Bunların başında kanunlaştırma hareketleri, kanun-ı esasi, millî hakimiyet, hilafet vb. konular gelmektedir.

Kanun-ı esasi ve kanunlarla halkın, idare edilenlerin hakları, idarecilerin

[17] Yahya Kemal, *Siyasî ve Edebî Portreler*, s. 51-588 (1976).

yetkileri belirlenecek, böylece geçmişte olduğu gibi idareciler keyfi idareden, zulümden, istibdattan; idare edilenler de zulme uğramaktan uzaklaşmış olacaktır. Ayrıca bu yolla İslâm ülkeleri arasında –kanunlarla sınırlı da olsa– bir birliğe doğru adım atılabilecektir.

Said Halim Paşa'nın *Meşrutiyet* adlı kitapçığında Kanun-ı Esasi için yaptığı değerlendirmeler ve kendisi de dahil olmak üzere Türk aydınlarının düştükleri yanılgılar kayda değer olmalıdır:

> "Aslında 93 (1876) Kanun-ı Esasisi bizzat mutlakiyet idaresi memurlarının aralarında gizlice anlaşarak tertip ettikleri bir tedbirdi. Bununla hükümdarın istibdadını azaltmak, onun hüküm ve nüfuzuna karşı dengeyi sağlayacak bir kuvvet meydana getirmek istiyorlardı. Çünkü devletin mukadderatının şahsî ve keyfî bir idare elinde bulunması, memleketin ilerlemesine mâni olan başlıca sebep sayılıyordu.
>
> O zamanki müceddidlerimiz bu esef verici idareyi değiştirip düzeltmek için o vakte kadar ihmal edilmiş, hatta unutulmuş olan üçüncü bir unsurun, yani milletin işe karıştırılmasını yeterli gördüler... O halde 93 senesi müceddidlerinin takip ettikleri hareket tarzının sebep ve hikmeti ne idi? Herhalde şu idi ki; onlar Kanun-ı Esasi gereği olarak kendisine yüklenen vazifeleri milletin yerine getirmekteki aczi sayesinde bu hak ve hürriyetlerden daha birçok seneler, milletin değil, kendilerinin istifade edeceklerine kanaat getirmiş bulunuyorlardı.
>
> Buna göre mutlakiyet idaresi temsilcilerinin hürriyet taraftarı olmalarının gerçek sebebi, taşıdıkları 'devletin mümessili' sıfatına, bir de 'hukukun ve milletin koruyucusu' sıfatını ilave etmekti. Böylece hükümdara karşı milleti kendilerine alet ediyorlardı".
>
> "... Hayatının otuz senesini ahlâkı en ziyade tahrip eden müstebit bir idare altında geçirmiş olan bizler, bu sayede (1908'de yeniden yürürlüğe konan Kanun-ı Esasi sayesinde. İ.K.) hür insanlar, faziletli, iffetli ve doğru vatandaşlar sırasına gireceğimizi ümit etmiştik... Yazık ki daha ilk seneden itibaren bütün bu tatlı ümitler ve güzel hayaller uçup gitti. Kanun-ı Esasimizin bize bahşettiği haklar ve serbestlik, Sultan Hamid idaresinin fevkalâde artırdığı kötü alışkanlıklarımızı, çekinmeden, tatbik etmekliğimizden başka bir netice vermedi... Herkes daha fazla huzur ve selâmete kavuşacağını ummuştu. Aksine olarak herkesin huzursuzluğu arttı... Milliyet mücadeleleri, ırk rekabetleri gitgide artarak Osmanlılar arasında bir ülkü birliği bırakmadı. Dünkü casus ve rüşvetçiler başımıza hürriyetçi, müceddit ve vatanperver kesildiler. İşsiz, geveze ve âdi bir avukat halkın haklarının şiddetli müdafii oldu. Âciz ve rüşvet yiyici memurlar ateşli politikacı kesildi. Bütün memleketin üzerinden sanki bir cinnet rüzgârı esiyordu".[18]

Halkın doğrudan şûra, dolaylı olarak temsil (vekâlet) yoluyla idarede söz sahibi olmasının vardırıldığı nihaî nokta millî hakimiyet ilkesidir. İslâmcılara göre bu ilke bir hakkın kullanılmasından öte hükümetlerin kuvvet kazanmasını, kanunların sağlamlığını, dış müdahaleler karşısında bir garantiyi de ifade etmektedir.

Said Halim Paşa millî hakimiyet ilkesine ciddi tenkitler yöneltmiştir. 1921'de

[18] Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 45-46, 51-52. Ayrıca bk. Tunaya, *a.g.e.*, s. 55-64.

Roma'da basılan *Les Institutions Politiques dans la Societé Musulmane* adlı eserinin bir altbaşlığı millî hakimiyete ayrılmış olmasına rağmen *Sebilürreşad*'da yayımlanan Âkif'in tercümesinde bu kısma –herhalde devrin şartları gözönünde bulundurularak– yer verilmemiştir.

Paşa eserinin bu bölümünde batı hayranı Müslüman aydınların "şeriatın hakimiyeti" ilkesi yerine "millî hakimiyet"i koymalarının büyük yanlışlıklar taşıdığını ifade ettikten sonra batıda millî hakimiyetin, milletin iradesini temsil etmediğini, genellikle "çoğunluğun zayıf iradesini bastıran kuvvetli bir azınlığın sesinden başka bir şey olmadığını" vurgulamaktadır.

> "Millî irade sunîdir ve çoğunluğu temsil etmemektedir, dedik. Sunî olmadığını ve nâdir de olsa gerçekten bir çoğunluğu temsil ettiğini kabul edelim. Yine de haklı ve doğru olmaz. Çünkü bu ilkeye göre çoğunluğun kararı kanundur ve çoğunluk, kuvvetini sadece sayı çokluğundan alır. Hakkın ve hikmetin en az tesir edebildiği yer ise işte böyle bir kalabalıktır".

Paşa bu bölümün sonunda millî iradeye belli bir saygı ve itibarın gösterilmesi gerektiğini, fakat bunun herşeyin üstüne çıkarılmasının doğru olmadığını söylemektedir.

İzmir mebusu Seyyid Bey (1873-1924) *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye* (yazar ismi belirtilmeden basıldı, 1923) kitabı ile *Hilafetin Mahiyet-i Şeriyyesi* adlı Meclis konuşmasında (1924. Aynı yıl kitap olarak da basıldı) hilafet müessesesinin karşısına millî hakimiyet ilkesine dayalı olarak geliştirdiği Meclis fikrini koydu, buna bağlı olarak da hilafetin kaldırılabileceğini, bu kaldırmanın dinen bir mahzur taşımadığını savundu. Daha da ileri giderek İslâmdaki biat müessesesinin, Hz. Osman'ın halife seçilmesinde görev üstlenen 6 kişilik heyetin, millî hakimiyetin, meclisin ve temsil yetkisinin İslâmdaki görünümlerinden başka bir şey olmadıklarını savundu. Devrinin önde gelen hukukçularından olan Seyyid Bey'in (bu sırada Adliye Vekilidir) adı geçen konuşması hilafetin kaldırılması konusundaki engellerin bir kısmını kesin olarak ortadan kaldırdı ve muhalefeti büyük ölçüde kırdı.

İslâmcıların millî hakimiyet ve kanunlaştırma hareketlerine fazlaca yakınlık duymalarının bir sebebi de onlara göre hürriyet, eşitlik, adalet... gibi çokça ihlal edilen temel hakların bu yollarla garanti altına alınacağı varsayımıydı.

Bu ve başka noktalardan kalkarak Kanun-ı Esasi'yi, kanunlaştırma hareketlerini, Meclis-i Mebusan'ın kuruluşunu hararetle desteklediler, bunların şerî kaynaklarını tesbit için büyük gayretler gösterdiler. O kadar ki Musa Kâzım, Elmalılı Hamdi gibi birçok âlim Kanun-ı Esasi'nin şeriata müstenit olduğunu, bundan başkasının zaten mümkün olamayacağını savundu.[19] Elmalılı ayrıca 1909 Kanun-ı Esasi tadillerinde bizzat görev aldı.

[19] bk. Antalya Mebusu Hamdi, "İnneme't-tâatu fi'l-ma'rûf", *Tesisat* gazetesi, Nu. 124 (1327), Musa Kâzım, "Hürriyet-Müsavat", *Sırat-ı müstakîm*, sayı: 1 (1326).

İslâmcıların siyasî konularla içiçeliklerinin bir başka göstergesi de Meşrutiyet döneminde kurulan partilerle olan ilişkileridir: *Sırat-ı müstakîm* ve *Beyanu'l-hak* dergileri ilk sayılarında İttihad Terakki'ye olan hayranlık ve bağlılıklarını açıkça ifade ettiler. Buna paralel olarak Meclis-i Mebusan'da ve partilerde yer aldılar. Meselâ Said Halim Paşa İttihat Terakki Fırkası başkanlığı ve sadrazamlık, Mustafa Sabri şeyhülislâmlık, İttihat Terakki Fırkası kurucu üyeliği, Elmalılı Evkaf Nazırlığı, Musa Kâzım şeyhülislâmlık, Seyyid Bey İttihad Terakki Fırkası başkanlığı, Said Nursi İttihad-ı Muhammedî Fırkası kurucu üyeliği yaptılar. Ayrıca Musa Kâzım, Elmalılı Hamdi, Şeyhülislam Mustafa Sabri ve Manastırlı İsmail Hakkı Ayan reisi Mustafa Asım İttihad ve Terakki'nin İlim şubesi'nde görev aldılar.

Cumhuriyet devrinde İslâmcılardan Seyyid Bey'in Adliye Vekilliği, Ahmed Hamdi Akseki'nin Diyanet İşleri Reisliği, Şemsettin Günaltay'ın Başbakanlık yaptığını da kaydetmek gerekir.

İSLÂMCILARIN FİKRÎ ENDİŞELERİ

Kaynaklara Dönüş

Fikrî konuların ağırlık merkezi "kaynaklara dönüş", Kur'an ve sünnete, Hz. Peygamber'in devrine, selef akaidine yönelmedir. Yukarda işaret edildiği gibi İslâmcıların bu temayülü de modern görüntüler taşımaktadır. Onların nasları oldukları gibi kavramaya niyetli olmaktan çok kafalarında kurdukları veya kuracakları dünyayı, fikirleri destekleyecek şekilde algılamaktan, en azından aklîleştirmekten yana oldukları ve bu konuda tefsirle, şerhle içiçe geçmiş olan "te'vil"i –tenkit ettikleri bilginler kadar– sıkça kullandıkları biliniyor.

İslâmcılar, İslâmda akıl-nakil, din-ilim, din-devlet çatışması olmadığını batılılara ve Müslümanlara isbat etmeyi, gerçekleştirilmesi zaruri bir ilke olarak benimsediklerinden Kur'an ve sünneti her iki anlamıyla da "müsbet" bir şekilde ortaya koymaya; büyük ölçüde determinizmi benimsemeye, tabiat kanunu-kanuniyet fikrine yakınlık duymaya yöneldiler.

Bu konuda İslâmcıların önlerinde iki önemli engel vardı:

1. Geçmiş ulema ve onların görüşleri,

2. Determinist-akılcı bir yaklaşımla kavranamayacak ve açıklanamayacak mucizeler ve mucizeler kadar büyük engel özelliği taşımayan kerametler.

İslâmcılar bu engelleri dikkatli bir gözden kaçmayacak basitlikle çabucak atlayıp geçtiler: Geçmiş ulemayı ya devirlerine hapsederek veya cehaletle, dini anlamamakla, hatta dinî hükümleri saptırmakla itham ederek dışta bıraktılar. Mucizeler için iki yol takip edildi: Özellikle hadislerde geçenlerin bir kısmı inkâr edildi, Kur'an'dakilerle diğerleri aklîleştirildi. Bu uğurda gülünç yollara baş vuruldu,

Muhammed Abduh'un, Kur'an'ın Fil sûresi'nde geçen Ebabil kuşlarının Ebrehe ordusunu mucizevî taşlarla çerçöp haline getirmelerini çiçek mikrobu ve çiçek hastalığı şeklinde açıklamaya kalkışması, yine aynı yazarın cinleri bir tür mikrop olarak açıklaması; Seyyid Ahmed Han'ın, Hz. Musa'nın gözleri önünde dağın eriyivermesini volkanik bir patlama, Hz. Süleyman'ın cinlerini Lüb-

nan'dan getirilmiş yarı-vahşi köleler şeklinde yorumlaması... bu teşebbüslerin yaygın olarak bilinen tipik örneklerindendir.

Bizde Said Nursi'nin yapmaya çalıştığı yorumlar da Abduh'unkileri hatırlatmaktadır. O, *İşarâtu'l-İcaz* adlı eserinde vücuda gelmiş veya gelecek herşeyin Kur'an'da mevcut olduğunu, insanların medeniyet vadisinde peygamberlerin mucizelerine yaklaştıklarını, zaten mucizelerin de bu yolda teşvik için peygamberlere verildiklerini söylemektedir. Ona göre meselâ "Kıraç ve kumlu yerlerden suları çıkartan santrafuj aleti 'Asan ile taşa vur' (Bakara 2/60) âyetiyle işaret edilen Hz. Musa'nın (taştan su çıkaran İ.K.) asasından ders almıştır", Hz. İbrahim'i ateşin bir mucize olarak yakmaması (bk. Enbiya 21/69) "beşerin keşfettiği yakıcı olmayan mertebe-i nâriyeye örnek ve me'hazdır", Hz. Yakub'un çok uzağında olan oğlu için "Ben Yusuf'un kokusunu alıyorum" (Yusuf 12/94) demesi vb. "pek uzak mesafelerden celb-i savt, suret (ses ve görüntü alma) vesaire gibi beşerin keşfettiği veya edeceği icadâta numune ve me'hazdır", Hz. Süleyman'a "Kuş dilini öğrettik" (Neml 27/16) âyeti "beşerin keşfiyatından radyo, papağan, güvercin gibi âlât ve hayvanların konuşmalarına ve mühim işlerde kullanılmasına me'hazdır" vb. Said Nursi şöyle bitiriyor: "Beşerin henüz keşfedemediği çok mucizeler vardır, istikbalde yavaş yavaş keşfine muvaffak olur".[1]

Keramet konusuna gelince bu engel bile sayılmazdı. Çünkü tasavvuf ve tarikatlara genel bir karşı oluş sözkonusuydu. Tasavvuf ve tarikatlara karşı oluşun yaygın sebepleri arasında, tasavvufun insanları dünyadan el etek çekmeye sürüklediği, dolayısıyla gerilemenin sebebi ve terakkînin engeli olduğu, tekkelerin bir hırka bir lokma ile yetinen tembel ve miskinlerin meskenet yuvası haline geldiği, bâtıl inançların ve hurafelerin bunlar yoluyla ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı, tasavvufun insan iradesini ortadan kaldırdığı, aklı gerilettiği, tevekkülü asıl anlamından saptırdığı... vb. sayılmıştır. M. Şemsettin'in (Günaltay, 1883/1961) *Zulmetten Nura* (1331) ve *Hurafattan Hakikata* (1332) adlı eserlerinde tasavvuf ve tarikatlara yönelttiği tenkitler bu türdendir.

Tasavvufa karşı oluşun gerçek sebepleri daha köklü özellikler taşımaktadır. Bunlar arasında yer alan tasavvufun "kontrolsüz şahsî yoruma her an açık ve müsait" olması meselesi, İslâmcıların kabul edebilecekleri birşey değildi. İslâmcılara göre tasavvufun, Müslüman "cemaatın bütününü ilgilendiren ve üzerinde ittifak edilmesi mümkün olan objektif esasları" taşımaması bir yana mutasavvıflar kendilerine göre bir ilim anlayışı (marifet, keşf, ilham), bir ulûhiyet telakkisi, bir varlık düşüncesi... geliştirmişlerdi ki bunlar tevhid edilmek ve sistemleştirilmek istenen bir İslâm anlayışının dışında kalmaktaydı.

Tasavvufa karşı genel tutum böyle menfilikler taşımakla beraber Türkiye'de

[1] *İşarâtu'l-İcaz*, s. 237-40 (1978). Said Nursi, *İki Mekteb-i Musibetin Şehadetnâmesi* veya *Divan-ı Harb-i Örfî* adlı eserinde Efganî ve Abduh'u kendi öncülerinden saymaktadır, s. 19 (1978).

bazı İslâmcıların, tasavvufun en üst düşünme şekli olan vahdet-i vücud anlayışı üzerinde özellikle durdukları da bir gerçektir. Meselâ ileri gelen İslâmcılardan İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946) *Vahdet-i Vücud ve Muhyiddin Arabî* (1928), Ferit Kam (1864-1944) *Vahdet-i Vücud* (1331), Mehmet Ali Aynî (1869-1945) *Şeyhu'l-Ekber'i Niçin Severim* (1339), Şehbenderzâde (1865-1914) *Âmâk-ı Hayal* (roman, 1908) adlı eserlerinde vahdet-i vücuda müsbet olarak yaklaşmış ve bu düşünceyi savunmuşlardır.

İlk bakışta tenakuz gibi görünen bu davranışın çok makul bazı sebepleri vardır. Herşeyden önce vahdet-i vücud felsefî bir konuydu ve batılı panteist ve monist düşünürlerden tercüme edilen veya uyarlanan eserlere İslâmî bir cevap teşkil ediyordu. Ayrıca vahdet-i vücud düşüncesinin ihtiva ettiği engin müsamaha anlayışı, bütün dinleri içine alan "vahdet" (birlik) fikri İslâmcılara cazip geliyordu. Bununla beraber Mustafa Sabri (1879-1954) *Mevkıfu'l-Akl* (4 C., Kahire 1950) adlı Arapça eserinde vahdet-i vücud ve İbn Arabî'nin tenkidine genişçe yer vermiştir.

İctihad Kapısı Nereye Açılır?

İctihad İslâmcıların bir başka hareket noktası ve önemli bir dayanağıydı. Onlara göre İctihad ulemaya verilmiş bir hak, bir yetki idi ve İslâm dini değişen zamanlar ve gelişen olaylar karşısında varlığını, canlılığını, geçerliliğini ancak onunla koruyabilir, garanti altına alabilirdi. XII. yüzyıldan bu yana İctihad kapısı kapatıldığı ve taklide bel bağlanıldığı için İslâm dünyası gelişmelerin dışında kalmış, dinamizmini kaybetmiş, gerilemiştir. İslâmın gelişmesi ve ilerlemesi isteniyorsa ictihad kapısı mutlaka açılmalıdır.

İctihad kapısının aralanması İslâmcılar için hayatî bir "çıkış yolu" özelliği taşıyordu ve birçok bakımdan gerekliydi:

1. Herşeyden önce İslâm yeni meselelerle karşı karşıyaydı ve İslâmcılar bunlara zamanın şartlarına uygun çözümler getirmek niyetindeydiler.

2. İslâm dünyasında birliği temin etmek için mezhepleri birleştirmek, en azından mezhepler arası ihtilafları asgariye indirmek için onları törpülemek, anayasa ve kanunlaştırma hareketlerinde bütün mezheplerden faydalanabilmek, onlardan zamanın şartlarına en uygun olan hükümleri tercih edip almak... gerekliydi, bunun için de ictihad yolu açık olmalıydı.

3. Nihayet batı medeniyetinden yeterince faydalanabilmek, gerekenleri alabilmek ve bir ölçüde tenkitleri karşılayabilmek için de ictihad kapısının sonuna kadar açık olması lazımdı.

Seyyid Ahmed Han batıda gelişen modern ilmin verileri konusunda iki yoldan bahsediyordu:

"Önceleri olduğu gibi bugün de yeni bir kelâm ilmine ihtiyacımız var. Bu kelâmla ya modern ilmin doktrinlerini reddeder, onların temellerini sarsar, yahut da onların İslâmla uzlaştıklarını gösteririz".[2]

4. İslâmcılar ictihad yoluyla eski ulemanın hakimiyetini kırarak büyük bir yetki ve hakimiyet alanını da ele geçirmeyi umuyorlardı. Muhammed İkbal şu düşünceleriyle bu yetki alanını ne kadar geniş tuttuğunu açığa vuruyor:

"Kur'an'ın son vahiy ve Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu gerçeği, insanlığın gelişmesi açısından oldukça anlamlıdır. Bu demektir ki insan öyle bir olgunluk seviyesine çıkmıştır ki artık onun hazır vahyin yardımına ihtiyacı yoktur. İnsan kendi ahlâkî ve fikrî kurtuluş kaderini kendisi çizebilir.[3]

Elmalılı Hamdi Efendi de buna benzer bir yaklaşımla konuşuyor. *Beyanu'l-hak*'taki bir makalesinde İslâmdaki hükümleri "nassa dayalı" ve "içtihada dayalı" hükümler olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra birincilerin değişmeyeceğine, ikincilerin ise zaman ve şartlara göre değişebileceğine işaret ediyor. Buraya kadar birşey yok. Yazının ilginç tarafı Elmalılı'nın "nassa dayalı hükümler"e hürriyet, müsavat, kadınla erkeğin birbirlerine olan ilgisi... gibi hükümleri örnek olarak göstermesi ve "işte yalnız bu gibi ahkâm-ı şeriyye bilhassa Kur'an-ı Azimü'ş-şan'da *muhkem* suretde beyan olunarak tagayyur napezîr (değişme kabul etmez) olmuştur" diyerek diğer bütün hükümleri ikinci türden, yani içtihada dayalı hükümler türünden kabul etmesidir.[4] Halbuki saydıklarının "muhkem"liği bir yana Kur'an'daki muhkem hükümlerin bunları çok aştığı bilinen bir husustur.

Seyyid Bey'in "İctihad ve taklid"[5] yazılarındaki yaklaşımı da bunlara yakındır.

Şehbenderzâde, Elmalılı vb. içtihadın ferdî olmaktan çıkarılıp bir müessese (Meclis-i Âli-i İctihad, Heyet-i İlmiye...) haline getirilmesinden yanadırlar. Şehbenderzâde Şia'da içtihadın her türlüsünün serbest olduğunu, buna rağmen onların da geri bir durumda bulunduğunu, bu yüzden müesseseleşmenin lüzumunu belirtmektedir:

"İctihad. Fakat bu küçük kelimenin mânası ne kadar büyüktür! İctihad denildiği zaman heyet-i ilmiyenin mevcudiyetinin bir ra'şeye tutulduğu görülür. Onlara göre ictihad kapısı kapatılmamış ise de kapanmıştır. Niçin? Zira eski müctehidlere aran addedilebilecek ulema yetişmez olmuş ve belki de yetişmesi imkânı kalmamıştır... Bu sivri fikre gülmek mi ağlamak mı icap ettiğini kestirmekten insan âcizdir.

[2] Fazlur Rahman, *a.g.e.*, s. 273.

[3] *a.g.e.*, s. 279.

[4] "Makale-i mühimme". *Beyanu'l-hak*, 1, sayı: 18 (9 Muharrem 1327. Bu yazı elinizdeki çalışmaya alınmıştır).

[5] *İslâm Mecmuası*, sayı: 4, 5, 7 (1332).

Bahusus ictihad zamanın çıkardığı ihtiyacı hatıra getirir. Bu sebeple 'ictihad kapısı kapandı' demek ruhî ve içtimaî ihtiyaçlara çare aramak imkânı kalmadı demektir ki böyle bir söz, bir sosyal topluluğun dinî hislerine ve ihtiyaçlarına idam hükmü vermekten başka mâna taşımaz...

İnsaflı olmak şartıyla basit bir muhakeme eski ictihadlar ile bu zamanın ihtiyaçlarını karşılamanın mümkün olmadığını isbat eder. Eski cemiyetleri bir öküz arabasına, bugünkü cemiyeti ise şimendifere benzeterek haklı bir teşbih ile fikrimizi izah edelim: Acaba öküz arabasının güzel şekilde yapılması, faydasının artırılması vesaire için yapılan bir talimatlar manzumesi ile şimendifer yapmak ve hatta şimendifer idare etmek mümkün müdür? İşte bugünkü medenî ihtiyaçlarımız itibariyle eski ictihadların ekserisinin öküz arabası talimatı derecesinde kaldığı yalnız mantıken değil maddî eserleriyle sabittir...

Yeni ictihadlar lazımdır. Bunu inkâr etmek dinî bir topluluğun manevî gıdasını inkâr etmek demektir. Lâkin zamanımızda ictihad nasıl yapılmalı? Burası son derece mühim bir meseledir...

İslâm âleminde hakikaten faziletli ve ilim sahibi olan 40-50 kadar âlimden mürekkep bir *Meclis-i Âli-i İctihad* meydana getirmekten başka çare yoktur... Böyle yüksek bir meclisin meşgul olacağı maddeleri bugünkü ihtiyaçlarımızı nazara alarak ortaya koyabiliriz. Bunların en mühimi sosyal işlere temas eden ve artık bu zamanda faydaları kalmayan ictihadları değiştirmek ve yenilemektir".[6]

O mezheplerin birleştirilmesi (tevhid-i mezahib) görevini de Meclis-i Âli-i İctihad'a vermektedir:

"Mezheplerin hepsi tetkik olunmalı ve yeni bir ictihadla bunlarda mevcut ve Kur'an'ın ruhuna en ziyade uygun ve bugünkü ihtiyaçlarımıza mutabık fikirlerle bir umumi mezhep meydana getirilmelidir. Bu umumi mezhebin en belirgin vasfı hikmet ve sîret olmalıdır. Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki ibadet esnasında ayağın şöyle konulacağından, elin böyle tutulacağından, velhasıl şekilcilikten hâsıl olmuş ihtilaflara bir ehemmiyet vermek ve bu ayrılıkları yaşatmak –dinî hissi öldüreceği için– dine karşı bir cinayettir".[7]

İçtihadın karşıtı olarak verilen *taklid* İslâmcılarca iki yönlü olarak ele alınmış ve buna göre genişçe işlenmiştir:

1. Müslümanların geçmiş ulemayı, mezhepleri ve görüşlerini körükörüne benimsemeleri, tenkide tabi tutmamaları, yeni düşüncelere karşı onları siper olarak kullanmaları...

2. Batının taklidi.

İçtihada şartlı olarak taraftar olan Mustafa Sabri bu konuda hem İslâmcılara hem de batıcı-modernistlere tenkitler yöneltmiştir. *Yeni İslâm Müctehidlerinin*

[6] Şehbenderzâde, *İslâm Tarihi*, s. 646-48.

[7] *a.g.e.*, s. 648.

Kıymet-i İlmiyesi (1335) adlı eserinde Musa Carullah'ın vahdet-i vücut anlayışına bağlı, özellikle "cehennemde ebedî kalış" meselesindeki ictihadlarını tenkit ederken, *Dinî Müceddidler* (1922)'de İslâmı çağdaş bir görünüme kavuşturmak için fikirler geliştiren, bu yolda ictihadlarda bulunan Haşim Nahid'in düşüncelerini tenkit etmektedir. Her iki kitapta da Mustafa Sabri'nin klasik kelâmcı bir tavrı benimsediği açıkça görülmektedir.

Said Nursi "İctihad risalesi"ne "İctihad kapısı açıktır. Fakat şu zamanda oraya girmeye altı mâni vardır" diyerek başlıyor ve mâni olarak şunları sıralıyor:

1. Devir ictihad devri, yani gedik açma devri değil çatlakları kapama devridir,

2. Selefin bütün zamanların ihtiyaçlarını karşılayabilecek fikirleri dururken "heveskârâne yeni ictihadlar yapmak, bidatkârâne bir hıyanettir",

3. Şu anda siyaset, dünya hayatı ve felsefe revaçtadır. Bunlar içtihadın sıhhatine birer perde teşkil etmektedirler,

4. Siyasete, dünya hayatına ve felsefeye bel bağlayanların ictihad arzuları İslâm bağından kurtulmaya sebep olur,

5. Bugün ictihadla ele geçirilmek istenen şey makbul değildir.

6. Bugünün insanlarının Hz. Peygamber'in nurlu asrından uzak olmaları, onları hakikatları görebilmekten ve buna göre ictihad yapabilmekten uzak bırakmaktadır.[8]

Önşartlar Yahut Hedefler

İslâmcılar siyasî ve fikrî inkılapların gerçekleşebilmesi için bazı prensipler de ortaya koymuşlardı. Bu prensipler bazılarına göre bir önşart, bir kısmına göre de varılması gereken nokta, düşünülen hedef şeklinde anlaşılmıştır:

1. **Müslümanları saf bir inanç sahibi kılmak:** Bunu sağlamak için yeni ve selefî bir "tevhid" anlayışı benimsemek, bâtıl inanışlardan ve hurafelerden uzaklaşmak, gelenek bağından büyük ölçüde kurtulmak gerekir. Seyyid Ahmed Han'ın şu sözü bu konuya açıklık getirecek unsurlar taşımaktadır:

> "Adet ve sosyal alışkanlıklarımız dinle o derece içiçe girmiştir ki bir takım dinî ihtilaflar başlatmadan sosyal reforma doğru önemli bir adım atabilmemiz mümkün olmamaktadır".

Âkif'in de bu doğrultuda yazıları vardır. Muhammed Abduh'un *Kitabu't-Tevhid*'i bu yeni tevhid anlayışını aksettirmesi bakımından önemlidir.

2. **Eğitim-öğretimin ıslahı ve cehaletle, bilgisizlikle, taklitle mücadele:**

[8] Said Nursi, *Sözler*, s. 449-53 (1979).

Medreselerin eğitim-öğretim sistemini değiştirmek, ıslah etmek, hiçbir pratik faydası olmayan veya devri geçmiş dersler yerine günün ihtiyaçlarına cevap verecek ilimleri okutmak, felsefe ve müsbet ilimlerin tahsiline önem vermek gerekmektedir.[9]

Felsefe dersleri Efgâni ve Abduh'un teşebbüsleri neticesinde Ezher'e girmiş, Seyyid Ahmed Han düşünceleri doğrultusunda eğitim vermek ve insan yetiştirmek için Aligarh Mektebi'ni kurmuş, Alimcan el-Barudî Kazan'da Medrese-i Muhammediye'yi, Rızaeddin b. Fahreddin Orenburg'da Medrese-i Hüseyniye'yi tesis etmişti. Türkiye'de medreselerin ıslahı İslâmcıların üzerinde çok durdukları konulardan biridir. Sırf *Sırat-ı müstakîm-Sebilürreşad* mecmuasındaki bu konuyla ilgili yazılar, teklifler ve mektuplar büyük bir yekûna ulaşır. Kadrosunu İslâmcıların oluşturduğu Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye[10] ve 1914 yılındaki medrese ıslahatı bu çalışmaların bir ürünü olarak değerlendirilebilir.

Medresen var mı senin bence o çoktan yürüdü;
Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşd'ü,
İbn-i Sina neye yok nerde Gazalî görelim,
Hani Seyyid gibi Razî gibi üç beş âlim.
En büyük fâzılınız bunların asarından,
Belki on şerhe bakıp bir kuru mâna çıkaran.
Yediyüz yıllık eserlerle bu dinin hâlâ,
İhtiyacâtını kabil mi telafi asla!
Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı,
Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâmı.
Kuru dava ile olmaz bu fakat ilm ister;
Ben o kudrette adam görmüyorum sen göster.
(Mehmet Âkif)

Felsefeye verilen paye ve ona gösterilen ilginin birçok sebebi vardı. Bunlar arasında ikisi zikredilmeye değer:

a) Batı dillerinden tercüme edilen felsefe muhtevalı kitaplar, bunlara bağlı kalınarak yapılan telif çalışmalar (Baha Tevfik, Celal Nuri, Abdullah Cevdet vb. nin eserleri) İslâma zıt bilgiler ihtiva etmekteydi. Bunlara cevap vermek veya faydalı kitaplar tercüme etmek İslâmcılara düşüyordu. Şehbenderzâde, Manastırlı İsmail Hakkı, Mehmet Ali Aynî, İsmail Fenni Ertuğrul... cevap mahiyetinde hacimli felsefî eserler kaleme aldılar. Ahmed Naim'le Elmalılı faydalı buldukları felsefî eserlerin tercümesinde büyük bir başarı gösterdiler. Mehmet Ali Aynî'nin felsefî tenkit yazıları (*İntikad ve Mülahazalar*) geniş bir ilgiye mazhar oldu.

[9] Şehbenderzâde'nin medreselerin ıslahı konusundaki fikirleri için bk. *a.g.e.*, s. 645-46. Medreselerin ıslahı hakkında en geniş bilgi Hüseyin Atay'ın *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi* (1983) adlı kitabında bulunmaktadır.

[10] Bu kuruluş için bk. Sadık Albayrak, *Son Devrin İslâm Akademisi - Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye* (1973).

b) İslâmı yeniden ifade ederken yeni bir dil kullanmak, bu alanda felsefenin imkânlarından faydalanmak niyeti vardı. Terimler meselesi gündeme gelmişti. Terimler batı dillerinden aynen mi alınacaktı, Türkçeleştirilecek miydi, yoksa İslâm kültüründe karşılığı varsa o mu tercih edilecekti? Bu konuda İslâmcıların büyük emekleri geçti. İsmail Fenni Ertuğrul *Lugatçe-i Felsefe*'yi yazdı (1341), Ahmed Naim *İlmu'n-Nefs* tercümesinin (1331) sonunda 1.900 terim için tekliflerde bulundu. Ayrıca terim meselesinin halli için kurulan Istılahât-ı İlmiye Encümeni'nde İslâmcılar da yer aldılar.

3. **Tasavvufun ıslahı:** Saf bir tevhide sahip olmanın en büyük engellerinden ve bâtıl inançların, hurafelerin kaynaklarından biri olarak görülen, ayrıca da Müslümanları aktif olmaktan uzaklaştıran tasavvuf ve tarikatların ıslahı veya tamamen ortadan kaldırılması gerekmektedir. (İslâmcıların bütününe yakın kısmının, hayatlarının hiç değilse bir döneminde tarikata müntesip oldukları, buna rağmen böyle düşündükleri hesaba katılmalıdır).

4. **İslâm dünyasında yaygın olan ahlâk anlayışını değiştirmek:** Müslümanlar tevekkülü tedbirsizlik, alçak gönüllülüğü pısırıklık, takvayı çekingenlik-korkaklık, kanaati teşebbüssüzlük... olarak algılar olmuşlardır. Cesaret, şecaat, vakar, gayret... unutulmuştur. Bu durum İslâm ahlâk anlayışına aykırıdır ve değiştirilmelidir. Âkif'in *Safahat*'ında bu konu için çok örnek bulunmaktadır:

Ye'si ezber bilirim azmi yüzünden tanımam,
*
Ya senin âlem-i İslâmın inanmış ye'se
Dîn-i resmîsi odur, vazgeçmez kim ne dese!
*
Yumuşak başlı isem kim dedi uysal koyunum,
Kesilir belki fakat çekmeye gelmez boyunum.
*
Bu da gayetle tabiî koşanındır meydan,
Yaşamak hakkını kuvvetliye vermiş Yaradan.

Şehbenderzâde'nin bu konudaki fikirleri de kayda değer:

"Her dinî fikrin ahlâkıyât ve içtimaiyatta bir mukabili ve mevlûdu vardır. İşte bizdeki zayıf ve mütenakız fikirlerin ahlâkî doğuş sebebleridir ki İslâm topluluğunu bugünkü hasta haline getirmiştir. Bizdeki ahlâk hangi fikir üzerine kurulmuş bulunuyor? Umumi olarak hiç şüphe yok ki korku ve itab edilmek, emel ve fayda fikirleri üzerine.

İşte bu sebepledir ki İslâm âlemini ahlâksızlık kapladı. Ahlâk için kavimlerde esas alınan fikirlerin en çürüğü ve en yanlışı "korku" (havf) fikridir. Alelade tehaşî (korku) ve tevakkî (kaçınma) fikirleri üzerine kurulan ahlâk, menfaat ve enaniyet (benlik) hislerini artırmaktan başka bir şeye hizmet etmez... Bizim fikrimizce İslâmda ahlâkın esası "meveddet" (sevgi, bağlılık) tir...".[11]

[11] Şehbenderzâde, *a.g.e.*, s. 648.

5. İslâmın ilk devirlerinde olduğu gibi **cihadın çok geniş ve kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak**, bir cihad hareketini yeniden başlatmak, siyasî faaliyetleri hiçbir zaman terketmemek. Aslında bu düşünce İslâmcılardaki aktivist yönelişlerin bir başka tezahürüdür. Ahlâkî normları değiştirme veya onlara yeni anlamlar kazandırma teşebbüsleri de büyük ölçüde aynı yönelişin neticesidir.

ŞEHBENDERZÂDE FİLİBELİ AHMED HİLMİ
(1865-1914)

HAYATI VE ESERLERİ

Ahmed Hilmi, 1281 / 1865 yılında şimdi Bulgaristan sınırları içinde kalan Filibe'de doğdu. Babası Şehbender (konsolos) Süleyman Bey, annesi Şevkiye Hanım'dır. İlk tahsilini Filibe'de yaptıktan sonra İstanbul'a gelerek Galatasaray Sultanisi'nden mezun oldu. Ailesiyle birlikte bir müddet İzmir'de bulundu. Daha sonra Duyûn-ı Umumiye idaresine girerek memuriyet hayatına başladı (1890). Vazifeli olarak Beyrut'a gönderildi. Burada Jöntürklerle ilgi kurdu, büyük ölçüde onların etkisiyle Mısır'a kaçtı. Mısır'da iken Terakki-i Osmanî Cemiyeti'ne girdi. Yine Mısır'da *Çaylak* adında bir mizah gazetesi çıkardı.

1901'de İstanbul'a döndüyse de siyasî suçlu olarak yakalanıp Fizan'a sürüldü. Fizan'da iken, belki sürgün hayatının da etkisiyle tasavvufa merak sardı, Arusî tarikatına girdi. Bu intisabın etkileri daha sonra yazacağı eserlere yansıyacaktır.

II. Meşrutiyetin ilânından sonra tekrar İstanbul'a döndü ve *İttihad-ı İslâm* adlı haftalık gazeteyi çıkardı (1908). Şehbenderzâde toplam 18 sayı çıkan bu gazetede o dönemde üzerinde çok durulan ve Osmanlı Devleti'nin siyaset olarak bel bağladığı ittihad-ı İslâm (İslâm birliği) siyasetini birçok yönüyle ele almaya çalıştı. *İttihad-ı İslâm*'ın kapanması üzerine *İkdam*, *Şehbal* ve *Tasvir-i Efkâr*'da siyasî ve felsefî yazılar yazdı. 1910'da ise haftalık *Hikmet Ceride-i İslâmiyesi*'ni çıkarmaya başladı ve Hikmet Matbaa-yı İslâmiyesi'ni kurdu. İttihad-ı İslâm siyasetini sürdüren ve bütün İslâm dünyasına gönderilen bu derginin birçok yazısını Şehbenderzâde, Şeyh Mihridin Arusî (kitaplarının bir kısmını da bu adla basdı), Şeyh Hüsnü, Coşkun Kalender, Kalender Geda, Özdemir gibi müstear isimlerle yazdı.

9 Eylül 1911'de günlük *Hikmet* gazetesini çıkardı. Bu gazetede yazdığı yazılarda İttihad Terakki'yi tenkit etti. Bu sebeple birbuçuk ayda beş defa kapatıldı (toplam 84 sayı). Aynı yılın Ekim ayında matbaa ve gazetesi süresiz kapatılarak kendisi Bursa'ya sürüldü. 1912 Ağustosunda *Hikmet*'i yeniden çıkarmaya başladı. Bu dönemde Birinci Dünya Harbi'nin ve Balkan Harbi'nin çıkacağına dair yazılar yazdı. 1911'de *Coşkun Kalender* adıyla bir mizah dergisi de yayımladı (1 sayı çıktı). Ardından ömürleri uzun olmayan *Münakaşa*, *Kanad*, *Nimet* gazetelerini çıkardı.

Şehbenderzâde 1908'den sonra bir müddet Darülfünun'da felsefe dersleri müderrisliği de yaptı, Daruşşafaka'nın temelini teşkil eden Cemiyet-i Tedrisiye-yi İslâmiye azalığında bulundu.

Ahmed Hilmi 1914'de ani olarak vefat etti. Bakır zehirlenmesinden vefat ettiği ileri sürülmekle beraber Siyonizm ve Masonluk meselesini ilk ele alanlardan olduğu için masonlar tarafından zehirletilmesi de mümkündür.

Eserleri: *Müslümanlar Dinleyiniz* (1910, Mihridin Şeyh müstearıyla), *Vay Kız Bekçiyi Seviyor* (Piyes, 1910, Kalender Geda müstearıyla), *Tarih-i İslâm* (Dozy'nin *Tarih-i İslâm*'ına reddiye, 2 C. 1910-11. Latin harfleriyle ve *İslâm Tarihi* adıyla yayımlandı, 1971. Bazı eklerle birlikte Ziya Nur tarafından yine *İslâm Tarihi* adıyla yeniden yayımlandı, 1974. 2005'te ayrı bir sadeleştirmesi basıldı). *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür – Yahut Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür* (1911, N. Taylan - E. Onarat'ın sadeleştirmesi *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür* adıyla basıldı, 1978. 2008'de ayrı bir sadeleştirmesi yayınlandı), *Beşeriyetin Fahr-ı Ebedîsi Nebimizi Bilelim* (1913. Hocaoğlu İsmail Hakkı sadeleştirmesi aynı adla basıldı, 1980), *Asr-ı Hamidî'de Alem-i İslâm ve Sunusîler* (1909. İ. Cömert'in sadeleştirmesi *Sunusîler ve Sultan Abdülhamid* adıyla basıldı, 1992. 1997'de ayrı bir sadeleştirmesi basıldı), *Cihad-ı Ekber*'e (ts.), *Üss-i İslâm: Yeni Akâid* (1914. Ahmet Özalp'in sadeleştirmesi *İslâm İnancının Temel İlkeleri* adıyla basıldı, 1987. A. B. Baloğlu - H. Keskin sadeleştirmesi ise *İslâmın Esası* başlığıyla yayınlandı, 1997), *İki Gavs-ı Enam: Abdulkadir ve Abdüsselâm* (1913. M. K. Öke sadeleştirmesi 1999'da basıldı), *Huzur-ı Akl u Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti* (Celal Nuri'nin *Tarih-i İstikbal* adlı eserinin 1. cildine reddiye, 1914. S. Albayrak'ın sadeleştirmesi *İlim Karşısında Maddecilik* alt başlığıyla yayımlandı. Tercüman 1001 temel eser, Nu. 71, ts.), *Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor* (1913, Özdemir müstearıyla), *Yirminci Asırda Alem-i İslâm ve Avrupa – Müslümanlara Rehber-i Siyaset* (1911. *Müslümanlar Uyanın* adıyla sadeleştirilerek yayımlandı, 1966), *Âmak-ı Hayal: Râci'nin Hatıraları* (Vahdet-i vücud düşüncesine bağlı bir roman, 1910. Latin harfleriyle ve sadeleştirilerek birkaç defa yayımlandı, 1958; Tercüman 1001 temel eser, Nu. 32, ts.), *Darülfünun Efendilerine Tahrirî Konferans: Hangi Meslek-i Felsefiyi Kabul Etmeliyiz* (1913. *Üniversiteli Gençlerle Bir Konuşma* adıyla sadeleştirilerek yayımlandı, 1963), *Öksüz Turgut* (Roman, 1910. Latin harfleriyle, 1972. *Zorlu Süvari* adıyla, 2001), *Akvam-ı Cihan* (Beşerî coğrafya, 1913), *İstibdadın Vahşetleri Yahut Bir Fedakârın Ölümü* (Piyes, 1910), *Muhalefetin İflası* (İttihad ve Terakki Fırkası'na karşı kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın tenkidi, 1914. A. Eryüksel'in sadeleştirmesi aynı adla basıldı, 1991), Felsefeden Birinci Kitap: *İlm-i Ahval-i Ruh* (1911). Şehbenderzâde'nin bu kadar da yayımlanmamış ve tamamlanmamış eseri vardır. Sadık Albayrak *Huzur-ı Akl u Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti* kitabının sadeleştirmesinin baş kısmında dergi ve gazetelerde çıkan makalelerinin adlarını vermiş ve bir kısmının kısaca muhtevasını aktarmıştır (s. 21-61).

Geniş bilgi için bk. Süleyman Hayri Bolay: *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi* (1967); Hilmi Ziya Ülken: *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, II, 459-75 (1966); *İslâm Tarihi*, haz. Z. Nur, s. XIX-XXXVIII (1982); *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, I, 118 (1981); Neşet Toku: *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe-Spiritüalizm-İlk Temsilcileri* (1996); Zekeriya Uludağ: *Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve Spiritüalizm* (1996); M. Zeki Ekici: *II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi-Hayatı ve Eserleri* (İ.Ü. SBE, yayınlanmamış doktora tezi, 1997).

I
ISLAHAT VE İSTİKBAL

Eserimizde haklı tenkitleri red etmediğimizi ve yalnız, itirazları tetebbu (araştırma) noksanlığı üzerine bina edilen tenkitleri red ve cerh ettiğimizi, okuyucularımız teslim eder. Şimdi öyle bir bahse geldik ki, onun hakkında, dost ve düşman tarafından ileri sürülen düşünceler ve tenkitleri, büyük bir dikkat ve ehemmiyetle nazara almağa, dinini seven her insan mecburdur. Zira, ıslahat meselesi, istikbale ait, yani hayat ve memat meselesidir.

Hayat, yenileşme demektir. Bir hali muhafaza fikriyle hayat fikrini birleştirebilmek için kara cahil ve tamamiyle gafil olmak icap eder. Tekâmül kanunu, zaman ve muhitin değişiklikleri, şahıslar gibi cemiyetleri de istifaya mecbur kılar. Bu mecburiyetten kaçınmaya kalkışmak, fikrî duraklamadır ki, evvelâ hastalığı, sonra da ölümü doğurur.

Yazık ki, nice asırlardan beri din ile meşgul olanlar, yalnız, bu hakikatlerden gafil ve uzak kalmakla iktifa etmediler; bütün gayret ve himmetlerini İslâm cemiyetini, bir tarih yanlışı halinde ve zamanları haricinde yaşatmak emeline harcadılar. Kâinat ve insanı tasarrufunda bulunduran kanunlar, bünyenin icapları; diğer bir tâbirle, Rabbanî irâde olduğundan, İslâm cemiyetini, bu irâdeye çarparak kırdılar.

Asırlarca, duraklama ve alçalma âmilleri, İslâm binasını kemirip, temellerini yıprattıktan sonra, haricî hücumların da başlamasıyla, üç asır zarfında İslâm âlemi cehlin zulmetiyle karardı. Hemen baştan başa mahkum oldu.

İslâmiyette, din ile cemiyeti ayırmak mümkün olmadığından ve din, İslâm cemiyetlerinin nizamlayıcısı bulunduğundan, en sonunda Müslümanlar, din namına kendilerine sunulan İslâmiyetin, tarihle muhakkak olan hakikat ve menfaatine aykırı olarak, yine inhitat ve sefaleti mucip olduğunu araştırmak lüzumunu hissettiler.

Acaba, bu mühim meselede cemiyetimizi kurtuluşa götürecek bir fikir manzumesi meydana getirildi mi? Acaba devamlı, katî ve güzel bir idealimiz var mı?

Yine yazık ki, yok. Her işde olduğu gibi, dinî ıslahatda da, birtakım müphem

temennilerimiz, kaçamaklı itiraflarımız var, işte o kadar. Meseleyi incelemeden evvel, Avrupa tarihçileri ve sosyologlarının fikirlerine ve hükümlerine bir göz atalım: Vâkıa Dozy, haklı tenkitleri bile kendine mahsus bir sevinçle beyan ediyor. Maalesef (!) bu defaki tenkitleri, zaten kendi malı olmayıp, araştırıcı müsteşriklerin tedkikleri mahsulü olduğundan, ekseriyetle doğrudur. Birçok karışık problemleri halle, katî bir mecburiyet olduğunu anlatmak üzere, şu parçayı naklediyoruz:

> "Hicretin ilk asrında çıktığını bildirdiğimiz hâdise, bugün dahi vâki olacaktır. Bugün gibi, o zaman dahi İslâm, yüksek bir medeniyetin karşısında bulunuyordu. İslâm bu medeniyetten gıdalanmayı bildi. Akîdeye ve inanışa ait prensipleri, dinî merasimleri, ailenin ve hükümetin hususî anlaşılışını hazırladı ve verdi. Buna karşı, kendi akidelerine tatbik olunmuş bir teoloji, genişleme ihtiyacına muvafık bir politik teşkilat ve bu yeni yaşama haline daha ziyade uygun tabiatlar kazandı. İslâm, o zaman yaptığını, bugün de yapabilir görünür; yeter ki, hayat melekelerini kaybetmemiş olsun.
>
> "İslâmın uğramaya başladığı ve devam etmeğe mecbur bulunduğu, içtimaî ve siyasî istihaleler, itikadlarında, esasta olmasa da, inanışların tarzında, tatbik ve tefsir şeklinde, diğer bir değişiklik ile, bittabi, beraber olacaktır. Bu ikinci istihale prensiplerini ve düsturlarını, ancak birinci istihale sona erdikten sonra bulacaktır. Bu, tarih felsefesinin kanunudur: Çıkardığı neticeleri vakıalardan alır. İnanışlarda bu değişikliklerin, güçlenmesi, tanzimi, yollarının hazırlanması, faydaları ve belki ihtiyacı. İslâm ulemasını zaten meşgul etmiştir.
>
> "Filhakika İslâm kavimleri, bu yeni hayat ile eski imanlarını nasıl bağdaştırabileceklerdir? Dinî rehberleri ve öncülerinin yardımı olmadan, kendilerini Avrupalılaşmak cereyanına kaptıracak olurlarsa, imanları, batmak tehlikesine uğrar. Diğer taraftan, faizle para ikraz etmek gibi, bugünkü cemiyet binasının esaslarını teşkil eden, bununla beraber İslâm akîdesinin reddetmekte ısrar ettiği teşkilat vardır. Mü'minler taleb ediyorlar. Ulemâ, cevap vermemek mümkün olmayan bir hale konulmuştur: Ya, hayatî bir ameli meşru kılmalı, ya kavmi helak olmaya, yahut dinini inkâr etmeye mahkûm etmeli".

Bu gibi meselelerin hal şekli hakkındaki fikrimizi ileriye atarak, şimdilik, deriz ki: Bu hususlarda, yarım ve mahallî tedbirlerin, bütün İslâm âlemine şâmil olmayan teşebbüslerin, hemen hiçbir faidesi olmaz. Kaldı ki, zaman ve muhitin icap ettirdiği ıslahat ve fikirlere mukavemet etmek ve karşı koymak, hâlâ âlimlerin ekseriyetinin ruhunu teşkil ediyor. Şu halde ne olacak? İslâmiyet de, Hıristiyanlığın geçirdiği fikrî devirleri geçirmeğe mi icbar olunacak?[1]

Şurasına dikkat edelim ki, Hıristiyanlığa yapılan hücumlar, dahilî idi. Bu

[1] "İslâmiyet, Hıristiyanlığın geçirdiği devirleri, geçirmeli midir?" sualini sormuş ve bir müsabaka açmıştık. Gelen eserlerden üç tanesi takdir edilip basılmaları uygun görülmüştü. Bunlardan bu sene Mekteb-i Mülkiye'den aliyyü'l-âlâ şehâdetnâme ile mezun olan Hikmet Bey'in eseri gazetemizde tefrika ediliyor. Yakında kitap haline konulacağı gibi, diğer ikisi de neşrolunacaktır. Okuyucularımıza bu mühim risaleleri okumalarını tavsiye ederiz.

hücumlarla sarsıldığı zamanlar, Hıristiyan camiasının bu zaafından istifade edecek, kuvvetli rakipleri yoktu. Biz ise, pek başka şerait içindeyiz. Bugün, Müslümanların çok büyük bir ekseriyeti, siyasî noktadan tâbi; iktisadî zaviyeden tam mânasiyle esir; ilim ve maarif cihetiyle hasta ve alildirler. Bu sebeple, İslâm, Hıristiyanlığın geçirdiği imtihanları geçirmemelidir. Zira, bu elîm imtihanda izmihlal muhakkaktır.

Dozy, pek doğru olarak diyor ki: "Hıristiyanlık dahi, hür, garazsız ve ivazsız olan ilmî tenkidin önünde aynı imtihanları geçirdi. Eski tefsir usûlünü terketmeğe ve o zamana kadar muhkem zannettiği delillerden vazgeçmeğe mecbur oldu. Fakat ancak bu sayededir ki, Hıristiyanlık, necat buluyor".

Bizde de kurtuluşu, ancak tabiî ilimleri ve maarifi, bütün ilerleme ve terakkî meyvalarını, dinimize ve dolayısıyla içtimaî saadet ve refahımıza yararlı etmekle bulabileceğiz. Ne yazık ki, bu hakikat, henüz, İslâm âleminde lüzumlu olduğu derecede tezahür edemiyor. Ulemanın, zaman ve muhitle uyuşmayan telkinleri, bugünkü zihniyet ve malumat ile bağdaşmaz bir tezat teşkil ettiğinden, Müslümanlar, garip ve elîm bir ıztırara düşüyorlar: Ya tabiî ilimler, septik meslekler ve inkâr felsefesinin tesiri altına düşerek, din ve milliyetlerinden uzaklaşıyorlar, veyahut da ilimlerden ve fenlerden nefret ediyorlar, yani cehle yuvarlanıyorlar.

Bu iddiamızı, pek basit, fakat çok doğru bir misâl ile açıklayalım: Bir mektepli tasavvur ediniz ki, semâ (gökyüzü) denilen şeyin, "nazarî olarak" "esîr" ile dolu, sonsuz bir saha olduğunu; havanın, bazı seyyareler etrafında hudutlu bir gaz küresinden ibaret bulunduğunu "ilmî bir hakikat ve tedkik ve tecrübe mahsulü" olarak okuyor. Sonra da vaaz dinlemek arzu ettiği vakit, vaizin altın ve gümüşten mamul semâ tabakalarını dinliyor. Acaba bu mütehayyir dimağ, şu iki mütenâkız fikirden hangisini kabul, hangisini red edecek? Aynı müşkilâtı, bütün ilimlere ve felsefeye teşmil edersek, meselenin bütün dehşeti ortaya çıkar.

Demek ki, Kur'anî hakikatlara, hikemî ve remzî te'villere müracaat etmemekte ısrar; selefin sözlerini hatadan uzak ve değişmez düsturlar gibi kullanmakta devam, velhasıl bugünkü zihniyeti ve şekli ibkada inad edersek, iki neticeden birisini arzu etmiş sayılırız. Ya câhil, mahkum ve sefil bir içtimaî topluluk; yahut da bir aralık ismen Müslüman kaldıktan sonra, fırsat bulduğu zaman dine düşmanlık gösterecek bir münevver topluluk.

Dozy'nin ismen pek doğru olan şu mütalaalarına da iyice bakalım:

> "Ulema, hazırlanmakta olan değişiklikleri, İslâm imanının menfaatlerine göre tanzim etmek için, geniş ölçüde bundan (Avrupa âlimlerinin İslâm hakkında yazdıkları araştırmaların neticelerini okumaktan) istifade edebilirler. Filhakika, şimdiye kadar, ıslahat temayülleri gösteren ulema, ananelerinin dairesi içinde kalmışlardır. Vakıa bunlar, civarlarındaki asrî kavimlere bir nazar atfettiler ve bu kavimlerin fâikiyetlerini, Müslümanlara yasak olan hareketlerden kazandıklarını anladıklarından, mezkur davranışları Müslümanlara caiz kılmak için bu ananelerde vasıta aradılar. Fakat

meselâ, Goldzieher'in, bu hususdaki eserlerini okumak zahmetine katlansalar, gayr-i sahih diye atacak oldukları birçok hadislerin mevcudiyetini görürlerdi. Hadislerin sıhhatlerine hükmetmek için, meselâ, zamanının kendisine vermiş olduğu vesâitten başka vesâite mâlik olmayan Buharî'nin tedkikatına rehber olmuş olan prensiplere inhisar etmek, akla ve ilmî terakkî mefhumuna tamamen muhaliftir. Bu o kadar doğrudur ki, pek nâdir bazı kimseler, tam bir ihtimam ve hulûs-i niyet ile tertip edilmiş hadis mecmualarında mevcut hadislerin sahihlerini gayr-ı sahihlerinden kat'î ve ciddi şekilde ayırmaktaki müşkilâtı bilerek, İslâmı yalnız Kur'an hükümlerine ircâ etmek üzere hadislerin hepsini birden atmayı teklif ederler. Bunların nazariyeleri metn-i nâsih ve metn-i mensuh ayırmasının ilgâsiyle tamamlanır. Böyle bir dinî usûl alındığı takdirde, mühim neticeler doğardı ki, bunlar, şunlar olurdu: Beş vakit namazın iki vakit namaza ircaı, vahdet-i zevce, bürkaın (yaşmak, örtü) lağvı, Kur'an müfessirlerinin 'âyetü's-seyf' yahut filan filan âyetle nesh olunduklarını söyledikleri ve gayrimüslimler hakkında lütufkârâne olan bazı Kur'an hükümlerinin tatbik mevkiine konulması".

"Bu fikri ortaya koyan Kahire'de Tarre hapishaneleri tabibi doktor Sıdkî Mehmed Tevfik Efendi'dir. Kendisinin din ulemasından olmaması, işi icraya sokmasına mâni teşkil etti. Fakat bu bir işarettir ki, dinî işlerin, şimdiye kadar, anane ile selahiyetli memuru olmuş olan kimselerin elinden, pekâlâ bir gün çıkabileceğini gösterir. Zaten, ilmiye sınıfından olmayan birçok zat, fürûat meseleleri hakkında faal neşriyatta bulunmuşlardır. Bazıları kadın hürriyetlerini ortaya atmışlardır. Diğerleri, akîde ve ananelerin faizle ikrazı, sûret-i mutlakada men etmesiyle, İslâm kavimlerinin tekâmülünü durduranların, devam ettirdikleri ağır zincirleri kırmak istiyor. Fakat bunların hepsi, bu meseleler hakkında hüküm beyan etmek için, kendilerinde kâfi derecede nüfuz hissetmediklerinden, necat kelimesini söylemeleri için ulemadan ricada bulunuyorlar. Bu davete cevap verenler, henüz pek azdır. Bunların en tanınmışları, Cemaleddin Afganî ve Şeyh Muhammed Abduh'tur".

"Bu adamların işleri cesurâne oldu. Terakkî, fen ve bunların gayrimüslimlerle münasebetleri hakkında, dindaşlarının fikirlerini değiştirmek için ellerinden geleni yaptılar. El-Ezher Camii'nin başına geçirilen Şeyh Muhammed Abduh, Ezher'e asrî tedrisatı sokmayı denedi. Hesap ve coğrafyanın bazı iptidaî dersleriyle iktifaya mecbur oldu. Verdiği Kur'an tefsiri dersleri, 'cihad' gibi teşkilâtı daha ziyade insaniyetkârâne bir şekilde izahlarla, dinleyicilerinin taassuplarını azaltmaya matuf oldu. Şarklıların ve Avrupalıların âdetlerine müteallik muhtelif meseleler hakkında meşhur fetvalar verdi. Yenileşmeyi ve ıslahatı husûmet sebebi etmiş olan arkadaşları arasında az takdir edildi".

"Bu müceddidlerin kusurları, kendileri asrî terbiye almaksızın, asrî terbiye tarafdarı olmaları oldu. Temayülleri itibariyle asrî oldukları halde, eski kaynaklardan fikirler seçmekle iktifa ettiklerinden, muhafaza ettikleri metod yönünden eski kalıyorlardı".

A. Key'in şu sözleri, pek ziyade ehemmiyete alınmağa şayandır: "Yalnız ıslahat arzusu kâfî değildir; ıslahat için müceddid olmak, müceddid olmak için ise, bir sosyal topluluğun mücadele meydanında devam ve galebesi için lâzım bütün ihtiyaçlara vâkıf bulunmak iktizâ eder".

Böyle büyük bir vazife, ya bir dâhi veyahut da o dâhiye bedel, birçok mütefekkirlerin müşterek çalışmaları ile husule gelebilir.

Maamafih, Şeyh Muhammed Abduh'un ıslahperverâne teşebbüsleri, hiçbir semere vermemiş değildir. Bugün Câmi-i Ezher, İslâm âleminin en muntazam ve en terakkiperver medresesidir.

Şeyh Abduh, Cemaleddin Afganî, Ahmed Han gibi zatların açtığı çığır, Mısır ve Hind'de birçok tarafdar bulmuştur. Şurası teessüre şayandır ki, bu yeni çığırlar, en büyük iki İslâm merkezinde, Türkiye ve İran'da hiçbir revaç bulmamıştır. Seyyid Sunûsî'nin büyük teşebbüsleri ise neticesiz kalmıştır.

Muhafazakârlık ve kudemaperestlikte bu iki merkez, en büyük taassubu göstermiştir. Her iki tarafın ilmiye sınıfları, garip bir tezat içinde bulunuyor. Hiçbir semere vermeyecek bir idare-i maslahat yolu takip etmek istiyor.

Bir taraftan, bugünkü fenlerin öğrenilmesi lüzumu ileri sürülüyor; diğer taraftan ise, bu fenleri muzır ve yanlış gösteren fikir manzumelerinin olduğu gibi devamında ısrar gösteriliyor. Bu keyfiyet, içinden çıkılmaz bir çukurdur. İslâm dini, hikmet ve hakikati itibarıyla ilimler ve fenlerin aleyhinde bulunmaz. Lâkin içtihadların meyvaları olan ve artık İslâmî hakikatin yerini tutmuş bulunan fikir manzumeleri ile fenleri bir tutmak imkânı yoktur.

Tâlî içtihadlar manzumesi demek olan Katoliklik, bu hususta, neticesiz tecrübeler yaptı. Nihayet fennî ve ilmî hakikatler önünde gerileyerek, evvelce din ve imana aykırı gördüğü fikirleri, sonradan yavaş yavaş kabule mecburiyet hissetti.[2]

Maamafih, bu tâlî içtihadlar, Katolikliğin ruhu ve mahiyeti demek olduğundan, ıslahat yapamaz ve fennî hakikatler ile uyuşamazdı. Bu sebepledir ki, din ile ilim arasında kanlı bir mücadele açıldı. Az bir zaman içinde, "Avrupa Hıristiyan âlemi, bir yalanlar yığını ile her iki tarafı idare etmek mecburiyetine düştü". Gayr-i mümkün ve muhal olan bu sevda, Avrupa'da dinî şekli mahvetti ve dinî hissi ise, belirsiz tarzlara soktu.

Eğer biz de, hakikî ıslahat yerine Katolikliğin idare-i maslahat usûlünü takibe kalkışacak olursak, aynı meşum neticeye ulaşacağımızda şüphe etmemeliyiz.

A. Key, netice olarak, diyor ki:

> "Bu Luther'in müjdecisi geldi. Bu mübeşşir Şeyh Muhammed Abduh idi. Hakiki Luther'in gelmesi için ulema sınıfına mensup olmak gerektir. Kim olacak? Nüfuzu günden güne büyümekte olan matbuattan bir adam mı? Ben daha ziyade zannederim ki, bu, bütün bugünkü devrin, içtimaî ihtiyaç ve şartlarını mütalaa ve idrak eden münevverlerin müşterek çalışmalarının yerleştirdiği, bütün bir mütefekkirler zümresinin eseri olacaktır. Fakat bu adamın veya neslin bu eseri nasıl husule gelecektir? Eser zaten başlamıştır".
>
> "Şimdi, tesbit ettiğimiz ve çıkardığımız neticelerden sonra, okuyucu, bir hülya ile sözü kesmeme, herhalde müsaade eder. Hepsi muzır olmayan dinî tarikatlar ara-

[2] Katoliklik, ilmî hakikatleri ve neticelerini tahrib ile, mezhebi içtihadlarına uydurmağa da uğraştı. Hâlâ da uğraşıyor. Ne çare ki, bu mânasız denemelerden hiçbir faide umulamaz.

sında, medeniyetin güzel balını süzecek, arı kovanı hizmetini görecek bir tanesi bulunabilir. Tarikatlar, İslâm kanunun şiddetinden asla rahatsız değillerdir. Ekseriya, şeyhin talimâtı, bizzat dinî ananenin talimatına takaddüm eder ve yerine kaim olur. Tarikatlar, insanları daha iyi bir istikbale davet etmiş olan Mesih fikrinin istihalesi olan Mehdi fikrinin mahsulüdür".

"Mesih zuhur ettiği vakit, Yahudilerin beklediklerinden büsbütün başka çıktı. Yahudiler, Mesih'i, kendileri gibi, mutaassıp, mahdut fikirli Beni İsrail için milletlere karşı muharebe etmekle vazifeli biliyorlardı. O, bilakis vatandaşlarına yaptığı gibi, aynı kanuna sevgi ve vaaz etmek için milletlere kucak açtı. Irkların ve dinlerin anlaşmasını mühürlemek üzere, şimdiye kadar hiçbir kimsenin yapmağa cesaret etmediği jesti yapmak için, aranılan Luther'in hurma ağaçları altında bina edilmiş o beyaz kubbelerin altından yarın çıkmayacağını kim bilir?"

Bu satırlarda istifadeye şayan sözler var. Söyleyeceğimiz fikre giriş olmak üzere, bütün medeniyet alemindeki zihniyeti, bugünkü cemiyetleri idare eden fikirler ve felsefeyi bir kere kısaca gözden geçirmemiz lâzımdır. Fransız Büyük İhtilâli medeniyet âleminde, yeni bir zihniyet, yeni bir içtimaî usûl meydana getirmiştir.

Bu zihniyet ve usûl, fert ve insan haklarının birtakım muğlak düsturlardan kurtarılarak, bütün açıklığı ile meydana konulmasını ve hayat mücadelesinde fertlerin ve milletlerin galebesini temin etmiştir.

Filvaki, bugün 400 milyon Avrupalı, geri kalan 1 milyar 300 milyon insana tefevvuk ve tahakküm etmiş bulunuyor. Arz yuvarlağı, bu 400 milyon halkın çiftliği ve insanlık da onların hademesi hükmüne girmiştir.

İlim ve fenler ile sanayinin harikulâde ilerlemesi, fıtrî şecaat, yaratılıştaki metanet gibi kaba ve işlenmemiş kuvvetleri; hemen hiçe indirmiştir. Yegane kuvvet olarak ortada "zekâ ve dehâ kudreti" kalmıştır.

Bugün bütün kavimler, Avrupa fen ve marifetinin zebûnudur. Aynı seviyeyi bulmadıkça, esaretten kurtulmaları ve henüz mahkum olmayanlarının mevcudiyetlerini muhafaza etmeleri mümkün değildir.

Eğer İslâm dininin, mücadele meydanındaki rakibi diğer bir din olsaydı, muvaffakiyetle mübâreze edeceği muhakkaktı. Filvaki, İslâmiyetin aydınlattığı beyinlere, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi diğer bir dinin fikirlerini sokmak, gayri kabildir. Lâkin bütün dinler gibi, İslâm dininin dahi rakibi ve muarızı, diğer bir din değil, "hür düşünce" ile "ilim ve felsefe"dir.

Medenîleşmiş ve sanayileşmiş Avrupalılara, yalnız siyaset sahasında değil, bilhassa iktisat sahasında rekabet edebilmek ve yaşayabilmek için, Müslümanların, Avrupa zihniyetine sahip, Avrupa marifetine mâlik olması lâzımdır.

Halbuki, bugünkü şartlarla böyle bir inkılabın husulü gayr-i mümkündür veya husule gelirse, İslâmiyeti mahveder. Demek ki, her ikisi İslâmiyetin mahkumiyetini ve sefaletini intaç eder.

Bugün Ortaçağ dimağının mahsulü olan bir içtihadı yaşatmağa çalışmak, bir fosil canlandırmak kadar imkânsızdır.

Velev, böyle bir fikir ve içtihadı yaşatmak mümkün farzedilse bile bu, yine bir felâkettir. Zira, bugünkü içtimaiyata karşı yarı bedevi bir içtimaiyatla rekabete kalkışmak, öküz arabalarıyla şimendifere rekabete kalkışmak kabilindendir. O halde ne yapmalı?

Eğer biz, tarih ve irsî hallerimizi, muhitimizi ve millî fikirlerimizi hiç nazar-ı dikkate almadan, Avrupa'yı körü körüne taklide kalkışacak olursak, sosyolojinin kat'î kanunlarıyla çatışacağımız için, muvaffak olacağımız son derece meşkûk olmakla beraber, şayet muvaffak olursak, millî ve manevî simamızı kaybetmemiz, diğer bir şekle istihale etmemiz icab edecek. Diğer bir tabirle, böyle bir istihalenin, zaruri şartı, köklü İslâmî kaidelerden uzaklaşmak olacaktır.

Şu halde yapılacak şey, dinî his ile fennî düsturları bağdaştırmak ve her ikisini yekdiğerine yardımcı kılmaktır. Acaba, bu emel mümkün müdür?

Bizim zannımızca mümkündür. Lâkin, güçlüklere göğüs gerecek, pek yüksek ve âlicenabâne himmetler lâzım.

Hakiki ıslahat arzusu, evvela heyet-i ilmiyenin, sonra da, fertlerin büyük bir ekseriyetinin düşmanlığına ve karşı koymasına sebeb olacaktır. Geçen sene yapılan pek küçük bir tecrübe, bu hakikati bütün açıklığıyla ve dehşetiyle ortaya koydu. Ekseriyet-i fukahaca sünnet ve yalnız bir tanesince vacip olan kurban kesmeğe bedel, kurban paralarının "fariza-i â'dad" mukabili olarak, Donanma-i Osmanî'nin, yani Merkez-i Hilafet'in takviyesine sarfı ve zekâtın şekl-i i'tâsı hakkındaki teşebbüslere ulemaca edilen mukabele, onların zihniyetlerini tamamıyla bildirdi.

Böyle bir zihniyetle, ıslahat işi ve yenileşme arasında münasebet aramak, duraklama âmillerinden, ilerleme beklemek kadar boştur. Bundan dolayı, ulemayı itham icap etmez. Onlar, insan bilgisinin bugünkü derecesine ve şimdiki ilmin kuvvet ve tesirine vâkıf bulunmadıkları için, hal-i hâzır tahlil ve muhakemede acz gösteriyorlar. Bu gaflet, o derecede derindir ki, zavallılar, sekiz yüz veya bin sene evvel söylenilen bir fikrin yaşatılmasını, bugünkü İslâm topluluğunu diriltebilecek bir fikre katılmayı, daha faydalı, İslâm için daha yararlı sanıyorlar.

Açıkça görülüyor ki, onlar, İslâmın hedef olduğu tehlikeleri görmekten, bu tehlikeleri meydana getiren sebepleri anlamaktan âcizdirler. Bu şartlar içinde, ulemadan İslâm cemiyetlerinin ıslahını beklemek, tamamıyla boş ve neticesiz bir fikirdir. Eğer, bugünkü ilim ve fenlere, Avrupa zihniyet ve teşkilâtına vâkıf ulema yetişebilirse, o vakit, meselenin rengi değişir. Lâkin, böyle ulemanın yetişmesi için, hiç olmazsa yarım asır lâzım.

Acaba, medeniyetin fikir selleri önünde bu kadar zaman, ahlâkî hususiyetlerimiz ayakta kalabilecek mi?

Avrupa medeniyetinin en açık vasfı "ilerlemede, teşebbüste, icrada sürat" olduğuna bakılırsa, hiç olmazsa bir müdafaa vaziyeti alabilmek için, çabuk ve pratik tedbirler almamız lazımdır ve zaruridir. Bu tedbirler iki sınıfa ayrılabilir:

Birincisi: İslâm ülkelerinin herbirine has mahallî tedbirler.

İkincisi: Bütün İslâm âlemine, yani İslâma ve Müslümanlara mahsus umumî tedbirler.

Birinci kısım tedbirlerden, bize ait olanları şu şekilde hulâsa olunabilir ki, sair İslâm ülkelerince de tatbiki pek mümkün ve faydalıdır:

1. İlmiye sınıfının vazifelerinin tayin ve taksimi.

2. Medreselerin, yeni mekteplerin şekline ve metoduna uydurulması.

3. Tedrisatın ıslahı.

4. Nahiyelerin manevî idaresine iktidarı olan bir hususi sınıfın yetiştirilmesi. Her dinin bilhassa umumu nezdindeki anlaşılış şekli ve tesiri, din adamlarının fikrî seviye ve meziyetleriyle mütenasiptir.

Avam arasında yayılan muzır fikirlerin, dinî hislere fena tesir etmeden kaldırılması, yine o fikirleri yaymış olanlar vasıtasıyla mümkündür. Böyle bir gaye için ise, evvela ilmiyenin vazifelerinin tayin ve taksimi lazımdır.

Medreselerin bugünkü idare şekli, oralarda câri bir esef ve ümidsizlikle deriz ki, medreselerimiz bir ilim ve terbiye yeri olmak şöyle dursun, asâr-ı atîka teşhirine mahsus müzehânelerdir. Başka memleketlerde, geçmiş devirleri göstermek, eski ile yeni ilerlemeleri herkese anlatmak için müzeler vardır. Bizde bu hizmeti medreseler görüyor.

İdâdîlerde (liselerde) bir senede kolayca öğretilen mantığın, medreselerde, Arapça olarak, senelerce tedris edildiği ve sonunda, mantığı kitabet ve edebiyatta tatbik edecek talebe bile yetişemediği nazar-ı dikkate alınırsa, bu medreselerde, altıda bir asırlık hayatın ifnası uğrunda öğrenilen malumatın iyi bir tahsil ile nihayet dört senede ele geçeceği şüphesizdir.

Tedrisata yeni fenleri ilave hususu, söylenmeden tahakkuk eden lüzumlardandır. Bugün köy imamı vazifesini îfâ edenlerin basitlik ve cehaleti hayret edilecek derecededir. Halbuki, ümmetin umumunun ahlâk ve hareketlerini bunlar nizamlamaktadır. Kasaba çocuklarını onlar terbiye ediyor. Milletin umumunun beynine ilk fikir tohumlarını onlar ekiyor. Birtakım hurafeler ve hikayelerin, din namına yayılmasına onlar sebebiyet veriyor. Köy imamlarının vazifeleri, tasavvur edildiğinden çok daha büyüktür. Bu yüzden, köy imamlarının, âlim olmasalar bile, içtimaî vazifelerini yapacak şekilde, basit bir malumata mâlik olmaları lazımdır.

Umumî tedbirlere gelince: Bunu küçük bir kelime ile ifade mümkündür: İctihad. Fakat bu küçük kelimenin mânası ne kadar büyüktür! İctihad denildiği zaman, heyet-i ilmiyenin mevcudiyetinin bir raşeye tutulduğu görülür.

Onlara göre İctihad kapısı, kapatılmamış ise de, kapanmıştır. Niçin? Zira eski müctehidlere akran addedilebilecek ulema yetişmez olmuş ve belki de yetişmesi imkânı kalmamıştır.

Tabiî ve insanî kanunları, zaman ve muhitin daimî değişmesini, tekâmül ve terakkîyi inkâr, beşeriyeti istihkar etmek demektir. Bu sivri fikre, gülmek mi, ağlamak mı icap ettiğini kestirmekten insan âcizdir. Bahusus İctihad, zamanın çıkardığı ihtiyacı hatıra getirir. Bu sebeple "ictihad kapısı kapandı" demek, ruhî ve içtimaî ihtiyaçlara çare aramak imkânı kalmadı demektir ki, böyle bir söz, bir sosyal topluluğun dinî hislerine ve ihtiyaçlarına idam hükmü vermekten başka mâna taşımaz.

Dinî işlerde bile, değişmez esasların yanında bir sürü içtimaî ihtiyaçlar vardır ki, onları ictihadlar ve insanın çalışmaları vücuda getirmiştir. Bu hususta çalışan insanlar, yani müctehidler ise, ictihadlarını, istikbale ait ihtiyaçları nazara alarak değil –ki bu, olamazdı– zamanlarının ihtiyaçlarına bakarak yapmışlardır. Şurası da bir hakikattir ki, her müctehidin "ilmî şahsiyetini", zamanın ilim derecesi ve gücü doğurmuştur.

İnsaflı olmak şartıyla basit bir muhakeme, eski ictihadlar ile, bu zamanın ihtiyaçlarını karşılamanın mümkün olmadığını isbat eder. Eski cemiyetleri, bir öküz arabasına, bugünkü cemiyeti ise şimendifere benzeterek, haklı bir teşbih ile fikrimizi izah edelim: Acaba öküz arabasının, güzel şekilde yapılması, faydasının artırılması veşaire için yapılan bir talimatlar manzumesi ile, şimendifer yapmak ve hatta şimendifer idare etmek mümkün müdür? İşte, bugünkü medenî ihtiyaçlarımız itibariyle eski ictihadların ekserisinin, öküz arabası talimatı derecesinde kaldığı, yalnız mantıken değil, maddî eserleriyle sabittir. Malumatları, adi araba idaresine kâfi olanlarla, şimendifer idaresi mümkün olmadığından, ulemamız, terakkî ve tekâmülden çekinmekle, kendi topluluklarına idam hükmü veriyorlar; demek ki, intihar ediyorlar.

Yeni ictihadlar lazımdır. Bunu inkâr etmek, dinî bir topluluğun manevî gıdasını inkâr etmek demektir. Lâkin zamanımızda ictihad nasıl yapılmalı?

Burası son derece mühim bir meseledir. Henüz, uyanış noktasının başında bulunduğumuz ve hakiki ulemanın azlığı nazar-ı dikkate alınırsa, şahsî ve münferit ictihadların, hiçbir şer'î tesiri olmayacağı tezahür eder. Bize ise âcil ıslahat lazımdır. Farzedelim ki, Bağdat'da, Konya'da bir âlim içtihada kalkışsın. Böyle bir âlimin gafil olan ekseriyet tarafından boğulacağı ve hatta tekfir edileceği, pek muhtemel olmakla beraber, fikirlerinin, evvelemirde, dar bir muhitten dışarıya yayılamayacağı tabiîdir.

Halbuki münferit ve şahsî ictihadların, karışık ve cahil bir içtimaî toplulukta yeni ihtilaflara sebep olmaktan, yeni bir felaket hazırlamaktan başka bir neticesi olmuyor.

Bu davamıza, İran ve Şîa âlemi şahiddir. Onlarda her müctehid, fetvasını ictihad hüküm ve kuvvetinde verebilir. Acaba Şîa âleminde uyanış, Sünnilikten fazla mıdır? Hayır! Bilakis, Şiîler, birçok hususlarda, terakkî ve uyanış noktasından çok daha uzakta bulunuyorlar. Şu halde ne yapmalıdır? Bize öyle geliyor ki, ictihad işini dahi zamanımızın ilerlemesinden ve gelişmesinden çıkan sosyal düsturlarla birleştirmelidir.

İslâm âleminde, hakikaten faziletli ve ilim sahibi olan 40-50 kadar âlimden mürekkep bir "Meclis-i Âlî-i İctihad" meydana getirmekten başka çare yoktur. İslâm hilafet makamının yanında ve himayesinde, dünyadaki Müslüman kavimlerin meşhur mütefekkirlerinden teşekkül edecek böyle yüksek bir heyetin çalışmaları neticesinde vücuda getirilecek faydalı ictihadlar, şüphe yok ki, Müslümanlarca düstûrü'l-amel olacaktır.

Böyle yüksek bir meclisin meşgul olacağı maddeleri bugünkü ihtiyaçlarımızı nazara alarak ortaya koyabiliriz. Bunların en mühimi, sosyal işlere temas eden ve artık bu zamanda faydaları kalmayan ictihadları değiştirmek ve yenilemektir.

Lâkin hepsinden mühimi, "tevhîd-i mezâhib"dir. Yani mezheplerin birleştirilmesi. Mezheplerin hepsi tedkik olunmalı ve yeni bir ictihadla, bunlarda mevcut ve Kur'an'ın ruhuna en ziyade uygun ve bugünkü ihtiyaçlarımıza mutabık fikirlerle bir umumi mezhep meydana getirmelidir. Bu umumi mezhebin en belirgin vasfı "hikmet ve siyret" olmalıdır. Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki, ibadet esnasında ayağın şöyle konulacağından, elin böyle tutulacağından, velhasıl şekilcilikten hâsıl olmuş ihtilaflara bir ehemmiyet vermek ve bu aykırılıkları yaşatmak –dinî hissi öldüreceği için– dine karşı bir cinayettir.

Din, dinî his ve duygu ile kaimdir. Bu duygu olursa, bir aralık, göreneği devam ettirmek kabilinden, surî ibadetle meşgul makineler devam etse bile, az zamanda onun da izmihlale uğrayacağı tarihî hakikatlerin şehadetiyle sabittir. Sonra da "tenzih ile teşbih" arasını dolduran "tevhid fikri"ni, artık, onu sıkıştırıp boğan tâlî fikirlerden kurtararak meydana koymalıdır.

İslâmiyetteki tevhidî fikir, bugünkü ilmin sonsözü olduğu gibi, akıllı ve düşünen insanlığın, ilanihaye, sonsözü olacaktır. Maatteessüf, bu büyük fikir, tenzih ve teşbih ifratları arasında, hemen hiçbir vakit, umumî bir şekilde hâkim olmamıştır.

Bugün İslâm âlemine bir nazar atsak "Ne şöyledir, ne böyle"nin ifratiyle boşluğa ulûhiyet atfedenlerden itibaren, insana tapıcılara, türbe ve hatıralara tapanlara kadar itikat şekilleri görürüz.

İslâmda ilâhî vahdetin aslî unsuru demek olan "mekândan münezzehlik" fikrine bile uymayan makbul mezhebler var. Meselâ, şimalî ve orta Afrika'da yayılan ve sonraki Mâliki imamlarından birinin yazdığı bir eser gördüm ki, bunda "Bütün mekânlarda ilmiyle mevcud; ve arş fevkinde zatıyla mevcud" yazılmıştı.

Bu ihtiyatsızlık, milyonlarca Müslümanı "arş denilen mekânda mukim bir Huda" fikrine sevkediyor.

Allâme Kurtubî'nin Şaranî tarafından kısaltılmış bir tezkiresi var ki, bütün Afrika'da yayılmıştır. Halbuki, Allâme'nin şu eserinde, bazı hakikatlere mukabil o kadar saçmalar var ki, bugün her münevver Müslüman, böyle bir kitabın son derece muzır olduğuna ve Kurtuba Allâmesi'nin ekseri malumatının hurafelerden ibaret bulunduğuna kail olmak zaruretini hisseder.

Her dinî fikrin ahlâkiyât ve içtimaiyatta bir mukabili ve mevludu vardır. İşte bizdeki, zayıf ve mütenakız fikirlerin ahlâkî doğuş sebebleridir ki, İslâm topluluğunu bugünkü hasta haline getirmiştir. Bizdeki ahlâk, hangi fikir üzerine kurulmuş bulunuyor? Umumî kaide olarak, hiç şüphe yok ki, korku ve itâb edilmek, emel ve fayda fikirleri üzerine.

İşte bu sebepledir ki, İslâm âlemini ahlâksızlık kapladı. Ahlâk için, kavimlerde esas alınan fikirlerin en çürüğü ve en yanlışı "korku" (havf) fikridir. Alelade, tehâşî (korku) ve tevakkî (çekinme) fikirleri üzerine kurulan ahlâk, menfaat ve enânîyet (benlik) hislerini artırmaktan başka bir şeye hizmet etmez.

"Korku sebebiyle, fenalık yapmamak" fazilet değil, son tahlillerde "ahlâk yokluğu" demektir. İşte bu noktalar, hep o, yüksek ictihad heyetinin düşüneceği şeylerdendir. Bizim fikrimizce İslâmda, ahlâkın esası "meveddet" (iyilik, bağlılık)tır.

Ne çare ki, bu aslî fikir, ortadan kaybolmuştur. "Kulların mesuliyeti", "kaza ve kader"in mânası, "İki dünyada dinin maksadı", "Uhrevî ve dünyevî saadet", "İctihad ve sa'yin lüzumu", "İlim ve idrakin kıymeti" artık bu ümmete anlatılmalıdır. Zira bunlar, bir dinin, "hayat unsurları"dır.

"Vatan, millet, vazife ve insanlığın mânası"nı bu ümmet anlamalıdır. Böyle yapılmazsa, Avrupa medenî fikirleri, bizim esassız fikirlerimizi süpürüp götürecek ve İslâmın siması yerine, isim verilemeyecek bir mahiyet kaim olacaktır.

Bugünkü şartlarla, hayat mücadelesinde İslâma mensup toplulukların, Arî medeniyet önünde, ayakta kalması mümkün değildir. Zira, payidar olmak için, yine tekrar ediyoruz ki, iki çare düşünülebilir. Birisi: O medeniyetle temas etmemek; bunun yapılması mümkün değildir. Diğeri ise, İslâmiyetin simasını kaybetmeden, hakkıyla medenîleşmek ve yükselmektir. Bu çare pek zordur, fakat gayr-i mümkün değildir. Bu esaslar elde edildikten sonra, teferruat kendi kendine hâsıl olur. Bütün bu söylediklerimiz, bizim zan ve içtihadımız değil, İslâm tarihinden ve bugünkü cemiyetimizden bizzarure çıkan neticelerdir. Şu hali görmeyen ve ıslahat lüzumunu hissetmeyen adamlar çoktur. Lâkin onlara verilecek cevabı lisan-ı ezelî vermiştir: "Dünyada kör olan ahirette de kördür ve dalâlet yolundadır" (İsra, 17/72).

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *İslâm Tarihi,*
Hazırlayan: Ziya Nur, s. 636-649 (1982).

II
MÜSLÜMANLARA SİYASET REHBERİ

Muhterem okuyuculara:
Bu eser yaralı bir kalbin iniltisidir. Muhtemeldir ki bu iniltiyi çok görenler, itiraz edenler olur. **Biz onlara sorarız: Ne** hakla?
Hayattan maksat saadet ve **refahtır.** Saadet ve refah hayat hakkıdır. **Bu** hakkı İslâma çok görenlere karşı baş eğmek iğrenç bir zillettir.
Şu eseri yazmakla biz, itikadımıza göre bir mukaddes vazifeyi yerine getirdik. Çünkü Hakka ve insaniyete hizmet **ettik.** Vazife mukaddestir.
Biz bu eseri İslâm milletine takdim ediyoruz, vereceği hükme razıyız.
Bâki olan Yezdan'dır.

1. Yirminci Asırda Avrupa'nın Umumî Siyaseti

İnsanlık tarihinin hiçbir devresinde şimdiki Avrupa siyasetinde olduğu kadar insanlık ve ahlâkla alay edildiği görülmemiştir.

Şimdiki siyaset ilmini tekâmül ettirenlerden meşhur bir diplomat "Cenâbı Hak insana sözü, fikrini gizlemek için vermiştir" ve "Siyasette cinayet affedilir, fakat hata affedilmez" diyerek bugün Avrupa siyaset ve içtimaiyatının nasıl iğrenç ve menfur kaidelere dayandırıldığını kısaca bildirmiştir. Yalan ve hile, tezvir ve iğfal: İşte şimdiki siyasetin asıl temelleri.

Hiçbir asırda ilim ve fen bugünkü dereceyi bulmamıştı. Şimdiki siyaset yalan ve hileyi gizlemek ve süslü bir şekilde göstermek için fennin bütün tekâmüllerinden istifade etmektedir. Böyle olduğu için insanlığın işlediği en iğrenç yalan bugünkü süslü ve mahirane yalanlardır.

İnsanlığın en vahşetli devirlerinde bile yüce ve kerimane hislerin, varlıklarını izhar ettiği anlar görülür. Çünkü o vahşetler kötü yola meylettirilmiş bir sevkitabiinin, hayvanî ihtirasların eserleri idi. Lâkin Avrupa siyasetinin adımlarında ve hareketlerinde yüce ve insanî hislerden bir zerre görülemez. Çünkü "medenî vahşet" fennî ve ilmî, hatta güzelce hesap edildiği için riyazî bir vahşettir.

Siyaset ve idare, bütün içtimaiyat, gıdasını "hikmet", "din" ve "ahlâk"tan alır.

Avrupa'nın şimdiki siyasetinin mürekkep asıllarını bulmak için herşeyden önce yürürlükte olan "felsefe" ve "ahlâk"a tetkik ve tenkit gözüyle bakmamız gerekir.

Darvin'in Tarih-i tabii'deki "hayat rekabeti", "ayıklama" (ıstıfa) ve "galebe" nazariyeleri hayret edilecek bir şekilde konu ve yer değiştirerek ve çevresini genişleterek nihayet bütün içtimaiyat bu nazariyelerden alınan düsturlara tâbi oldu. Önceleri zayıflar ezilse bile onlara karşı bir tür acıma hissi beslenir ve onlara karşı müsaade ve alicenaplık fazilet sayılırdı. Halbuki Darvin nazariyelerine göre hayat mücadelesinde, yalnız gaye ve maksadın gözönüne alınması gerektiğinden tabiatın mahv ve yok olmaya mahkum ettiği zayıflara karşı müsaade ve alicenaplık göstermek gayrıtabii birtakım aptalca duygular menzilesine indi. Önceleri "mağdur" sıfatını taşıyanların bir "mazlumiyet ve düşkünlük hakkı" vardı. Son nazariyelere göre zulüm ve tahakküm zaruri ve tabii bir kaide, mağduriyet ise pek tabii bir netice hükmüne girdi.

Çevresi genişletile genişletile var olmanın genel bir düsturu haline sokulan "hayat rekabeti" nazariyesi yeni bir felsefe teşkil etti. Bu felsefeye göre kainatta mekanik kuvvetlerden başka bir "fâil, âmil" yoktur. Bu saik ise var olmak için "rekabet" ve "mücadelede galebe"yi şart koşmuştur. İki böceğin bir yaprağı, iki köpeğin bir kemiği gıda etmek için yaptıkları mücadele ve çekişme ile iki şahsın, iki milletin, kavimlerin hayal meydanındaki mücadeleleri arasında esasen hiçbir fark yoktur. Bu nazariyeye göre alicenaplık veyahut hakşinaslık gibi mücadelede galebeyi geciktiren veyahut galibiyetin neticesinde elde edilecek şeyleri azaltacak tavırların sırf ahmaklık sayılacağında şüphe mi edilir!

Önceleri dinî ve ahlâkî kaidelerin, hiç olmazsa sınırlı bir şekilde siyaset ve idare konularında tesiri vardı. Bir milletin şerefini menfaatına, namusunu maddiyatına tercih ettiği görülürdü. Bir hükümdar verdiği ahde vefa göstermek zaruretini hissederdi. Avrupa'da çoktan beri "fazilet icra için" dinin bir tesiri kalmamıştır. Ahlâka gelince; maneviyat Tarih-i tabiî'nin mizahlı bir şubesi olduktan sonra birtakım idrake ait yüce düsturlar üzerine bina edilen bir ahlâk ilmi gayr-i mümkün ve sırf vehim şekline girmiş olduğundan faziletler teşrih ve tahlil edilmiş ve neticede fazilet denilen şeyin "mükemmel bir şeytanlıkla süslü ve şaşaalı bir şekle konulmuş menfaat" olduğuna hükmedilmiştir. Artık "menfaat" gibi alçaklık ve aşağılığın kaynağı olan değişken bir his üzerine kurulan ahlâktan, zarardan başka bir şey beklememek gayet tabiidir. Muhterem ve mukaddes bir temele sahip olmayan, daha doğrusu hiçbir temeli bulunmayan yirminci asır ahlâk ilminde vefa, sabır, kanaat, af, insanların ayıplarını örtmek, müsaade, güzel davranma, sevgi, iyilik gibi kelimelerin hiçbir mânası yoktur. Ne dediğini bilmeyen, kendi kendini aldatan geçmiş insanlık tarafından ortaya atılmış olan "fazilet" zamanımızın ahlâkçıları, yani ahlâksızları nezdinde bir "hayalet" ve gülünç bir bilgisizlik eseridir! Artık bu esaslar üzerine kurulan siyaset binasının nasıl Cehennemî bir bina olduğu basit bir mülahaza ile sabit olur.

Muhtemeldir ki sırf hakikattan ibaret olan şu yazdıklarımıza, Avrupa'yı vukufsuzluk gözlüğüyle müşahede eden birtakım safdiller mübalağa atfederler, muhtemeldir ki bizi medeniyet düşmanlığı ile itham ederler.

Hayır!

Biz Avrupa'nın maddî medeniyetinin en samimi takdirkârı ve hayranlarındanız. Avrupa milletlerinin bugün ulaştıkları sınaî olgunluk her mütefekkiri hayran bırakacak bir azamettedir. Lâkin manevî medeniyetinin düştüğü zilletin en aşağı derecesi tarihte misli görülmeyen bir esfeliyettir.

Avrupa'da yürürlükte olan bu felsefe "sosyalizm" denilen içtimaî mesleği meydana getirmiştir. Lâkin sosyalizm bir "menzile" (merhale, mertebe) olup bir "gaye" (netice) değildir. Sosyalizm tabii bir surette "komünizm-iştirakiyyun" mezhebini doğurur. Herkesin hayalî (ideal) gayesi şeklinde tecelli ettiği halde "fiilen" hiç kimsenin razı olamayacağı bir mezhep olan Komünizm dahi bir menzile olup ondan sonra varılacak merhale "anarşi-kargaşa"dır.

İşte Avrupa böyle bir inkıraz ve yokluk çukuruna doğru dev adımlarla yürümekte ve kötüsü şu ki dünyayı da o çukura doğru sürüklemeye çalışmaktadır. Avrupa'da maddî sefalet çekilmez bir dereceyi, manevî sefalet ise son haddini bulmuştur. Bir şahsın istibdadı yerine, hükmî şahısların daha iğrenç istibdadı geçmiştir. Eski müstebitler, birtakım mevhum hükümlere istinaden zulüm yaparlarken yeni müstebitler insanlığın felaket mektebinde vücuda getirdiği mukaddes fikirleri suistimal ederek yolsuzluklar yapmaktadırlar. Gariptir ki eski müstebitlerin zulümlerine hiç olmazsa "kalben ve gizlice" herkes itiraz ederken yeni müstebitlere çok kimse itiraz imkânını bulamıyor. Zira eski müstebitlerin temin ettiği fayda çok sınırlı bir dairede kalmakta iken yeni müstebitler insan ihtiraslarını daha geniş ve daha umumi bir ölçüde okşamanın yolunu bulmuşlardır. Bugün Avrupa'da bir parti başkanının, bir bankerin, bir malî müessesenin, bir filozofun "hürriyet ve insanlık" adına yaptığı iğrenç istibdat şekilleri, dış görünüş itibariyle değilse bile iç görünüşü ve hakikatta bir Haccac'ın, bir Kaligula'nın zulüm ve istibdadından daha müessir ve menfurdur.

İnsanlık için bu süflî âlemden başka bir muhit, maddiyattan başka bir mevcudiyet, menfaattan başka manevî hayatı düzenleyen bir şey kalmamıştır. Saadet yalnız "maddî ihtiyaçlara sahip olmakla hisleri memnun etmek"ten ibaret kalmış olup bu maksada ulaşanlar ise küçük bir azınlığı teşkil ediyor. İnsanların büyük çoğunluğu mesut azınlığın maddî zevk ve ihtiyaçlarını ve hatta fazlasını tedarik etmekten başka bir işle meşgul değildir.

Bir müstebit Abdülhamid'in otuz milyon halkı ezerek çeyrek asırda biriktirebildiği serveti, bir hürriyetperver Amerika serserisi beş senede biriktirebiliyor. Artık bundan, meşru haydutluğun ne dereceyi bulduğu kestirilebilir. Avrupa'da bu yaldızlı vahşeti, bu süslü alçaklığı görmeyen yok gibidir. Fakat çaresini

bulan yok. Küfür ve ilhadın meşum semeresi olan "şimdiki içtimaî şekli"ni, bu Cehennemî dünya zakkumunu, yakıcı tadının acılığına rağmen herkes yutmak mecburiyetini hissediyor ve her mihnet anında "Keşke toprak olaydım" (Nebe, 78/40) diyerek vahlanıyor. Avrupa içtimaî yapısının bütün tavır ve görüntüleri bir yalan ve gösteriş silsilesinden ibaret olup Avrupalıların düşünceleriyle yaptıkları, emelleriyle amelleri birbirinin tam zıddıdır. Avrupa içtimaî yapısı bugünkü şeklini ancak "orduların varlığı ile ihtilal yapmanın imkansız bir hale girmiş olması" sebebiyle muhafaza ediyor. Lâkin sosyalizm ve anarşizm fikirleri Avrupa ordularına sirayet etmeye başlamıştır. Her milletin fertleri sefalet ve felaketini günden güne daha güzel anlamaya başladığından, bugün ihtilalleri önleyen ve müesses kuvvetlere ve yalancı meşrutiyete (yani Avrupa hükümetlerine) hizmet eden ve destek olan orduların yakın bir gelecekte silahlarını o kuvvetlere karşı çevireceği muhakkaktır. (Ordumuzun istibdada yaptığı gibi). Bugün Avrupa ordusunun manevî kıymetini hakikati veçhile ölçecek hiçbir endaze yoksa da bu orduda "vatanperverlik", "fedakârlık" gibi hislerden eser kalmadığına ve askeriyenin şimdiki satvet ve intizamının bir "mekanik hal"den ibaret olduğuna hükmetmek zaruridir. Vatan fikrinin aleyhinde olan, kendinden hayatına kadar fedakârlık isteyen, hükümetin prensiplerini esasen reddeden bir adamdan muharebe meydanında samimi ve isteyerek yapılmış bir fedakârlık beklenebilir mi? Asla!

Bir adamın seve seve canını feda etmesi için birtakım manevî sebeplerin, birtakım zarurî şeylerin var olması gerekir. Avrupa'da böyle bir fedakârlığı icap ettirecek manevî sebepler yok gibidir. Maddî sebeplere gelince: Bir sosyalist saadetini, diğer bir milletin saadetini gasb ve imha etmede değil, kendi vatanında servet ve samanı gasp ve ihtikârla ellerine geçirenlerden hakları geri almada görüyor. Şu halde bankerler, ihtikârcılar, fabrikatörler, siyasetçiler aleyhinde icra edilecek bir cihadda, vicdanî kanaatine uygun olduğu için, canını feda etmeyi göze alsa bile şimdiki içtimaî yapının kaidelerine uyarak diğer milletlere karşı açılacak bir muharebede canını feda etmek için hiçbir sebep bulamaz.

Vakıa henüz bu hakikat bütün dehşetiyle görülmüş değildir, lâkin hissedilmektedir. Görülmediğinin sebebi "tecrübe ve imtihan" hususlarının olmamasıdır. (Sırası gelmişken söyleyelim ki siyasette yukarları ellerinde tutanları sulhperver eden, muharebeden sakındıran bu korkudur). Şimdi tam mânasıyla hükmedilemeyen bazı haller var ki yakın bir gelecekte bu haller, riyazî bir hesap doğruluğuyla takdir edilebilir olacaktır.

Bir çeyrek asır sonra Avrupalıların büyük çoğunluğu sosyalizm mesleği yoluna "açıktan ve amelî olarak" gireceklerdir. Halkın büyük çoğunluğu sermaye ve servet sahipleri aleyhinde –ve eğer bunları himayeye kalkışırsa– hükümetlerin dahi aleyhinde isyan ilan edecektir. Vatan ve milliyet fikri bir gölge varlık şeklinde kalacağından orduların da şimdiki mânası kalmayacaktır. Hatıra gelir ki Avrupalılar dünya üzerindeki hakimiyetlerini sürdürmek için yine ordularını şimdiki dehşet

verici heybetiyle bıraksınlar. Lâkin şahısların maneviyatında meydana gelecek değişiklikleri menetmeye imkân bulunmadığından, büyük bir ihtimale göre bir çeyrek asır ve herhalde bir asır sonra Avrupalılar içinde, kendince faydaları şüpheli veyahut bütün bütüne reddedilmiş fikirlerin ve mesleklerin hatırı için canını feda edecek bir tek asker bulunmayacaktır.

*

İnsanlık tarihinin bize gösterdiği medeniyet kuruluşlarının en azametlisi, en heybetlisi olan Avrupa varlığının, esasından sarsıldığı garip bir asırdayız. Cesametli bir çöküş, büyük bir inkıraz karşısında bulunuyoruz. Bugünkü Avrupa'nın mahiyetinin azameti, su toplama hastalığından şişmiş, tabii halini kaybetmiş, sahte ve çirkin bir şişkinlik peyda eylemiş bir vücuda benziyor. Tehlike muhakkaktır ve belki de zannedildiğinden daha yakında vuku bulacaktır. Avrupa mütefekkirlerinde bu tehlikeyi görmeyen kimse yoktur. İmparator Wilhelm'in "sarı tehlike, yani Japon, Çin ve daha doğrusu doğu", Hanoto'nun "siyah tehlike, yani Afrikalılar" nazariyeleri hep Avrupalıları istila eden yarının endişesinin birer şeklidir. Acaba Avrupa tefekkürünü ellerinde tutanlar bu halleri görüyor da bir çare bulmuyorlar mı?

Evet görüyor, lâkin çare bulması hemen hemen mümkün değildir. Milletleri sevk ve idare eden birtakım kanunlar vardır ki bunları faaliyet ve tesir icra etmekten menetmek şöyle dursun, değiştirmek, hafifletmek ve tesirlerini tadil etmek bile insan gücünün dışında bulunuyor...

2. Batı Medeniyetinden Gelebilecek İçtimaî ve Ahlâkî Âfetler ve Çareleri

Batı medeniyetinin İslâm âlemine olan ihracatının çoğu "öldürücü zehir" diye vasıflandırılmaya layıktır. Şurasını da itiraf edelim ki zaten gerilemeye ve ahlâkî fesada düşmüş olan biz Müslümanlar, bu kabil ihracatı talepte ve kabul etmede büyük bir düşkünlük gösteriyoruz. Batı medeniyeti terkibiyle ifade ettiğimiz büyük medeniyet, elbette yalnız kötü şeylerden ve sefahetten ibaret değildir, elbette bu medeniyetin iyi karşılanmaya ve takdir edilmeye layık nice kısımları vardır. Lâkin Avrupa siyaseti, mağlup ve mahkum milletlerin mahkumiyetlerinin idaresi için bize, kendileri için kuvvet ve satvet sebebi olan medenî âmilleri değil, zaaf ve sefahete sebep olan içtimaî âmilleri vermeye meyyaldir. Biz de bütün kudretimizle bu iğrenç âmilleri kapıyoruz!

Avrupalıların tahakkümü altına düşen yerlerde zırhlılar, yüksek binalar, büyük köprüler, demiryolları, tersaneler meydana getirecek mühendisler, sanatkârlar yetişmiyor. Biz onların ticaret, iktisat ve ziraat usûllerine, yardımlaşma ve şefkat, fazileti himaye vs. gibi alınması feyiz ve yükselmemize sebep

olacak içtimaî teşkilatlarına rağbet etmiyoruz. Piyano çalmak, alafranga şarkı söylemek, modaya göre on türlü kıyafete girmek, mükemmel yemek pişirme usûllerimize frenklerin cicili bicili ve fakat lezzetsiz ve kaba yemeklerini tercih etmek, yürüme ve gezme tarzında bin şekilde tuhaflıklar göstermek, çocuklarımızı milliyet haricinde terbiye etmek, kendisini bu vatanın yabancısı yapacak fikirlerle doyurmak, türlü renkte alkollü içkiler yutmak, din ve fazilet hislerinden soyutlanmak, namus ve adetler hususunda şüpheci ve ilgisiz kalmak, zevk ve sefaheti hayatın gayesi bilmek: İşte Avrupa medeniyetinden bey ve gedalarımızın almaya ve taklit etmeye kalkıştığı şeyler.

Bunlar mütekâmil, zengin ve zinde bir milleti zayıf düşürmeye ve hatta mahvetmeye ve inkıraza düşürmeye kâfi iken uyanışla yükselmeye niyet etmiş ve gerilemeden kurtulmaya azmetmiş milletleri, biz Müslümanları, o düştüğümüz gerileme ve esaretin çıkmaz sokağında ebediyen bırakacağı şüphesizdir.

Vakıa hayatın gayesi iki dünya saadetidir. Lâkin bu saadet, bir mücahede, çok ve uzun süren bir çalışmanın karşılığı ve mükâfatı olabilir. Bugün cahillere, birleşmesini bilmeyenlere, hayat mücadelesinde galip gelemeyenlere değil saadet, hatta hayat hakkı bile yoktur. Bir siyasî dahi "hürriyet verilmez alınır" demiş. Biz de deriz ki "saadet sadaka edilmez, sadaka gibi kimse tarafından kimseye verilmez, saadet kazanılır". Biz saadetimizi kazanmalıyız. Saadeti kazanmak için kuvvetli, gayretli ve hamiyetli olmamız lazımdır. Ta ki saadetimizi bizden kuvvetlilerin, bizden gayretlilerin, bizden hamiyetlilerin gasbetmelerinden kurtarabilelim.

Bugün zenginlerimiz, evlatlarını sahte ve zararlı bir terbiye ile, gülünç bir kukla şekline koydukları vakit, gerek vatan ve milletlerine, gerek kendi aile ve nesillerine ne kadar büyük fenalık ettiklerini fark bile etmiyorlar. Batı medeniyetinin iğrenç döküntü ve tortularını harisçe almak ve taklit etmekte ne yazık ki halkımız bile gayret gösteriyor. Bir işçi, bir satıcı, bir dükkancı, bir küçük sanatkârın meyhanede oturup da "bana konyak, apsent, bira, cin getir" demesi büyük teessüflere layıktır.

İşret, hamiyet ve gayretin mahvedicisi, namus ve insanlığın düşmanı iken Avrupa'nın renkli ispirtolarına rağbet etmek, artık isim verilemeyecek bir rezalettir. Bizi tehdit eden Avrupa'nın donanmaları ve orduları değildir. Bizim başımızın üzerinde cılız bir iplikle asılı duran kılıç, batı medeniyetinin kötülüğü ve sefahetidir. Eğer bunlardan korunmanın çarelerini bulamazsak, millî hayatımız kâbuslu bir rüya gibi, mihnet ve sefalet içinde geçer. Hiçbir vakit gasbedilmiş haklarımızı geri alamayız ve saadetimizi elde edemeyiz. Bu büyük tehlikeyi artık anlamalıyız. Hayat için kolera ve vebanın etkili olması ne ise millî ve içtimaî hayat için Avrupa sefahetinin ve kötülüğünün tesiri odur.

Milletin rehberleri, aydınları bu tehlikeleri hakkıyla takdir etmeli ve bütün milleti ikaz ve irşad etmelidir. Batı medeniyeti ile temasımız artık kat'î bir şekil

almıştır. Bu medeniyetin satvet ve kuvvetine sebep olan âmillerinden hiçbirini almadan ve iktibasa vakit bulmazdan önce rezilliklerini almaya koyulursak intihar etmeye başlamış oluruz. Memleketimizde henüz sanayi yok gibidir. Hatta servet elde etmemize ve ihyamıza sebep olacak ziraat bile Ortaçağdaki şeklinde ve hatta birçok noktalarda ondan bile daha adi bir durumdadır. İğneden ipliğe kadar, en adisinden en yükseğine kadar bütün ihtiyaçlarımızı Avrupa ve Amerika'dan bekliyoruz. Bu "bekliyoruz" kelimeciğini yorumlar ve açıklarsak ortaya çıkacak mâna yeis vericidir. Çünkü "bekliyoruz" demek, esaretlerin en iğrenç ve menfur şekli olan iktisadî esaretle Avrupa ve Amerika'nın esiriyiz, bin mihnetle kazanabildiğimiz parayı onlara vermeye, onların hesabına çalışmaya mecburuz, Avrupa'nın muhtekir sanat ve marifet yapısının, hakları gasbedilmiş amelesiyiz demektir!

En ziyade teessür ve teessüfe şayan şurasıdır ki servetin vasıta ve sebepleri hangi noktamızda genişleme ve tekâmül gösterirse, iktisadî esaret de orada şiddetleniyor; öyle ki esaretin en ziyade hükmünü yürüttüğü yerler fakirliğin nisbeten azaldığı yerlerdir. Şu söylenenleri ve sebeplerini izah edelim: Demiryollarından, muntazam yollardan mahrum, dolayısıyla ithalat ve ihracatı sınırlı ve özellikle ihracat sahası etraf ve civara mahsur kalmış bir yer farzediniz (ki Anadolu'nun ekseri kısımları bu şartlar dairesindedir), böyle bir yerde ziraat mahallî ihtiyaçlar derecesindedir, ticaret ise adeta mahallîdir. Böyle bir memleketin iktisadî durumunda önemli değişmeler ümit edilemez. Şartlar değişirse o başka. Böyle bir yerde muayyen bir sayıdaki gerçek servet, ticaret âmilleri arasında devredip durur. Bu serveti artırmak için, o yerin servetini işletmek, mesainin hasılatını ve semerelerini ihraç etmek, ihracat sahalarını çoğaltmak ve böylece oraya dışardan menfaat celbetmek gerekir. Bu ise herşeyden önce nakil vasıtalarını, demiryollarını çoğaltmak ve bundan ayrıca da ticaret ve iktisat usûlüne vakıf olmakla olur. Ne yazık ki bizde bu şartlardan birincisi, yani demiryolları ve yollar gibi nakil vasıtaları nerde vücut bulduysa orada millî servet kuvvet bulacağına, bilakis eski halinde bile kalamıyor. Vakıa muamelat çoğalıyor, lâkin başkalarını zengin etmek ve bizi biraz daha fakir bırakmak için oluyor. Sebep? Bu sebepler çoktur, belli başlıları şunlardır:

1. İhracatta olsun, ithalatta olsun daima vasıtalara, dellâllara, yabancılara muhtaç olmamız,

2. İçtimaî hayatta süratle meydana gelen değişiklikler neticesinde her şahsın masrafının eskisine nisbet edilemeyecek derecede, gelirlerden tasarruf edemeyeceği mertebede artması,

3. Sefahetin ve zevk iptilasının artması (bu ikinciye dahil edilebilir).

Şimdi de şu fikirleri tahlil edelim: S adlı bir kasabayı ele alalım. S kasabası demiryoluyla sahile bağlı değilken onun kendine mahsus bir siması, bir muvazenesi vardı. Ahalisinin büyük çoğunluğu yerli köseleden yapılan pabuç, çizme ve kundura giyerdi. İç çamaşırı yerli dokuma bezlerden, entarileri yerli ve alaca-

lardan yapılırdı. Kap-kacak, evin lüzumlu eşyaları ve aletleri hep yerli mamulatından ibaret olurdu. Sefahete ait şeyler bile yerli olmak zorunda kalırdı. Çünkü nakil vasıtalarının yokluğundan yabancı malı oraya nakledilemez, nakledilebilenleri pek pahalı satılarak gayet mahdut bir daireye mahsus kalırdı. Nakil vasıtaları başlar başlamaz, yukarda saydığımız ihtiyaçların ve âletlerin yüzde doksanı Avrupa'dan yapılan ithalata çevrilir. Yavaş yavaş hamallar bile yerli köseleden yapılmış pabuç yerine mukavvadan süslü potinler giymeye başlar. Artık o cicili bicili basmalar, kar gibi beyaz bezler varken kimse kaba dokumalara tenezzül etmez olur. Özellikle bu çekici mallar o kadar da ucuzdur ki yerli malların onlara rekabet etmesi hatıra bile getirelemez.

Şu misali bütün ihtiyaçlara tatbik ettikten sonra bir bilanço yapsak görürüz ki:

1. Nakil vasıtalarından önce, meselâ orta sınıfa mensup bir vatandaşın, faraza Hasan Ağa'nın yıllık geliri gerçek on sayısı idi. Giderleri ise sekiz veyahut dokuz.

2. Nakil vasıtalarından sonra ticarete faaliyet gelmiş, fiyatlar yükselmiştir. Hasan Ağa'nın gelirleri gerçek on beş sayısına çıktı, lâkin giderleri de bu gelirlere ancak tekabül ediyor... Şu halde kazanan kim? Herhalde Hasan Ağa değil. Dellâllar, aracılar, yabancılar. Öyle ise nasıl edelim? Yol yapmayalım mı? Tren yolu yapılmasın mı? Hayır. Eğer millî servetimiz, gelirlerimiz şimdi durduğu yerde kalırsa, bizim için satvetli bir ordu beslemek, mühim bir donanmaya sahip olmak, terakkî ve tekâmül göstermek mümkün değildir. Şu halde ne yapmalıyız? Eğer aşağıdaki tedbirlere müracaat edersek saydığımız mahzurların onda sekizi kalkar:

1. Millî ihtiyaçlarımıza göre fabrikalar yapmalı ve bunları yalnız yapmanın değil, yaşatmanın yolunu bulmalıyız. Bu da her vatandaşın millî teşebbüsleri kendi işi bilmesi ve onu kendi işi gibi himaye etmesiyle olur. Bu fabrikaların çıkaracağı ilk malı, kusurlarına bakmayarak almalıyız. Hatta fiyat hususunda bile yabancı mallarından biraz yüksek olmasını mazur görmeliyiz.

2. Şahsî kuvvetleri, şahsî sermayeleri birleştirmeliyiz. Heyhat ki bizde en ziyade kayba uğrayan buralarıdır. Bizi berbat eden ferdiyetçiliktir. Ferdiyetçilik kibir, gurur ve bencilliğin en iğrenç şeklidir. Her memlekette mühim millî teşebbüslere yetecek sermayeye, bu teşebbüsleri idare edecek zekâlara sahibiz. Eğer bir kasabanın bir diğerine rakip olarak kullanılan küçük sermayeleri, büyük ve güzel bir düşünceyi fiile çıkarmak üzere birleştirilse ve buna artma durumu olmayan ve köşe bucakta saklı küçük sermayeler eklense neler yapılmaz. Her kasabada iş bilir adamlar var. Bunların zekâ ve dirayeti, mahdut sermayeleri bir diğerine rakip yaparak, birbirini zarara sokmaya bağlı kalıyor. Eğer sermayeleri birleştirmekle beraber faaliyet ve zekâlar da birleştirilse o kasaba kurtarılmış olur.

3. Her kasabada çalışanlara sülük gibi yapışmış ve kanını emmekte olan sarraf, muameleci, dellâl vs. gibi zararlı şahıslardan milleti kurtarmak. Bu da mümkün olmayan bir şey değildir. Dikkat edilirse görülür ki çok defa bir kasa-

bada oturarak yirmi, otuz köy halkının kazancını gasbetmekle meşgul olan muhtekirlerin toplam sermayesi birkaç bin lirayı geçmez.

4. İsterse çok küçük ölçüde olsun millî ve mahallî cemiyetler, şirketler, heyetler kurarak halkı ferdî olmaktan ve kayıtsız kalmadan kurtararak şirkete ve mesaileri birleştirmeye alıştırmak.

5. Saf ahlâka sahip olmanın lüzumunu ve milliyet ve vatan sevgisi fikirlerini neşredecek vasıtaları ve vesileleri olgunlaştırmak.

Yine tekrar ederiz ki zamanımızda bir memleketi istila etmek yalnız topla, tüfekle yapılmaz. Zamanımızın en istilacı ordusu, Avrupa'nın komisyoncu dellâlları, seyyar ticaret memurlarıdır. Bu sulhperver düşmanlara kabul avucunu açarsak, iktisadî istiklalimizi kaybetmiş oluruz. İktisadî istiklale sahip olmayan bir millet ise siyasî istiklalini mihnet yükü gibi taşır.

3. Osmanlı Kavimleri: Muvazene - İtilaf - İttihad

Osmanlı milleti muhtelif kavimler tarafından meydana getirilmektedir. Meşrutiyetçi bir hükümette her kavmin samimi emelleri bir suretle inkişaf ve tezahür edeceğinden bizde dahi meşrutiyetin ilan edilmesiyle beraber Osmanlıyı meydana getiren unsurlarda birisi aslî ve hakiki, diğeri fer'î ve yapma iki temayül ortaya çıktı:

1. Unsurlara ait menfaat,

2. Unsurların ittihadı.

Eğer her unsurun has maksadı "Osmanlılık" denilen manevî ve hükmî şahsiyetin menfaati ve yükseltilmesi olsaydı, unsurların ittihadından daha kolay bir şey tasavvur edilemezdi. Lâkin her unsur bu ittihadı kendi özel menfaatine bağlı gördüğünden bu şekilde bir ittihadın mücerret sözde ve bir söz oyunundan ibaret kalacağı şüphesizdir.

Biz Müslümanlar memleketimiz için ölüm-kalım konusu olan bu meseleyi bütün şümulüyle ve bir imkân ve amel fikri ile düşünmeli ve halletmeliyiz. Vatanımızda oturan ve bizimle beraber vatanın yükselmesine çalışmaya mecbur olan bir kısım unsurların, mevcudiyetimizin düşmanı ve hiç olmazsa milliyetimizin rakibi şeklinde bulunması tahammül edilir hallerden değildir. Ecdadımız olan Türkler, bu memleketleri fethettikleri zaman birçok kavmin siyasî hakimiyetine son vermişti. Bununla beraber İslâmın birleştirici ve toplayıcı yönü sebebiyle Müslüman kavimler hiçbir zaman "bazı haklardan mahrum mahkum kavimler" derecesine indirilmemiş ve cümlesi Türklerle eşit tutulmuştur. Gayrimüslim kavimlerin dahi din, dil ve âdetlerine hürmet ve riayet edilmiş olmakla beraber onlar, Müslüman kavimler kadar haklara nail olmuş değildiler.

İttihad ve muvazene konularında Osmanlı unsurlarının önce şu tarihî vaziyetini unutmamak lazımdır; sonra da yerine göre ittihad ve ihtilaf âmilleri olan "din", "kavmiyet" ve "dil" meselelerini hatırdan çıkarmamak gerekir. Bu tavsiyeler gözönüne alındıktan sonra biz Müslümanlar uyumu ve barışı tesis etmek için ne yapmalıyız? Bu soruya cevap bulabilmek için önce hangi unsurun ne gibi şeyler istediğini ve bu isteklerin kabul edilebilir olup olmadığını bilmek lazımdır. Önce her kavim –gerek Müslüman olsun gerek gayrimüslim olsun– kavmiyet ve hususiyetlerinin devamının zaruri şartları olan din ve âdetlerin, dil ve temayüllerin muhafazasını talep ediyor. Meşrutiyet ve tarihî hakları ayaklar altına almamak, resmî din olmak şekliyle İslâmın manevî üstünlüğüne ve hakimiyetine tecavüz etmemek ve "Osmanlılık" denilen manevî ve hükmî şahsiyetin mukaddes menfaatlerini temin etmeyi emellerin en seçkini yapmak şartıyla bu istekleri kabul etmek lazımdır. Bunları kabul etmemek tarihî hataları şu zamanda tashih etmeye kalkışmak demektir ki bu da mümkün değildir.

Lâkin bugünkü günde bütün Osmanlı unsurlarının istekleri bu meşru sınırda kalıyor mu? Hayır. Hiç kimse için faydası düşünülmeyen yalandan ve gizlemekten vazgeçer de hakikati olduğu gibi görürsek bazı unsurların İsteklerinin Osmanlılıkla telif edilmesinin mümkün olmadığını görürüz. Maatteessüf bazı Rum vatandaşlarımıza göre milliyet merkezi İstanbul değil Atina'dır. Nasıl ki bazı Bulgar vatandaşlarımıza göre bu merkez Sofya'dır. Bu hakikatları inkâr etmek hergünkü olayları görmemek demektir. Şu halde unsurların ittihadı meselesini önce ikiye ayırmak gerekir. Zira Müslüman unsurları böyle bir emel ve temayül ile itham etmek mümkün değildir.

Müslüman unsurların ittihadı: Müslüman unsurların hariçten hiçbir ümidi yoktur. Şeref ve istikballerini muhafaza etmek için ittihaddan başka ilaçları da yoktur. Allah korusun Osmanlı vatanının bölünmesi farzedilse bu yalnız Türklerin değil bütün Müslümanların tam mânasıyla esareti demek olur. Bir Rum zaten milliyetinin merkezi bildiği Yunanistan'a iltihak etmekle sadra şifa bulabilir, bir Bulgar Makedonya'nın Bulgaristan hissesi olacağını umar. Ya biz? Ya biz Müslümanlar? Acaba ortadan Osmanlılık kalksa Arnavutların, Arapların, Kürtlerin istiklallerini muhafaza etmeleri tasavvur edilebilir mi? Hiçbir zaman.

En cengâver ve gayretli Araplar, Cezayir, Tunus ve Mısır'daki yirmi beş milyon Arap bugün istiklal sahibi midir ki üç milyon Suriyeli, beş milyon Yemenlinin Osmanlı ittihadının yıkılışından sonra istiklallerinin imkân dahilinde oluşu hatıra gelebilsin! Aynı mülahaza diğer Müslüman kavimler için de vardır. Biz Müslümanlar "Osmanlılık yıkılsa bile diğer bir İslâm hükümetinin idaresi altına geçeriz" diyemeyiz. Maatteessüf bugün dünyada yalnız dört müstakil İslâm hükümeti kalmış olup bunlardan Afganistan küçük ve uzak ve biz Müslümanlar için halen siyasî tesirleri kaybolmuş bir hükümettir. İran, Rus ve İngiliz istilası altında olup henüz kendi istiklalini bile temin edememiştir. Fas istila ve taksim

edilme tehlikesine maruzdur. Demek ki İslâmın ve Müslümanların bütün ümidi Osmanlılığın, İslâm hilafetinin kuvveti ve yükselmesindedir.

Burasını Müslüman Osmanlıların bilmemesi mümkün değildir. Demek ki gerek tarihî icaplar ve gerek şimdiki menfaatlar sebebiyle Osmanlı Müslüman unsurları için tam samimi mânasıyla ittihaddan kolay bir şey yoktur. Maatteessüf siyaset rehberlerinin ve idarenin fikrî ve idarî aczi bu muhterem emelin keşmekeşte kalmasına sebep oldu. Vakıa Müslüman unsurlar arasında henüz halledilmemiş ufak tefek meseleler yok değilse de bunların ortadan kaldırılması kadar kolay bir şey tasavvur edilemez.

Demek ki herşeyden önce fiiliyat sahasına çıkarmaya borçlu olduğumuz şey, Müslüman unsurların ittihadıdır. Bu ittihad, Osmanlı ittihadının, unsurların ittihadının temelidir. Ne çare ki burnunun ucunu göremeyecek kadar cahil oldukları halde kaderin cilvesi olarak allame ve dahi kesilen birtakım siyasetçilerimiz, gaye, usûl ve tasnif gibi tefekkür için gereken şeylerden mahrum olduklarından her akıllarına geleni mümkün ve her hayali hakikat sandılar da şu aziz emel bugünlere kadar husule gelemedi.

Meşrutiyetçi idarelerde hakim millettir. Lâkin bir milleti teşkil eden fertlerin hepsi aynı surette düşünemeyeceğinden millî hakimiyet demek, tenakuzlu ve zıt fikirlerin hakimiyeti mânasına gelemez. Çünkü böyle bir mâna anarşiyi, hükümetsizliği hissettirmektedir. Demek ki millî hakimiyet, millî ekseriyetin arzusu mânasına gelir. Türkiye'de ahalinin ekseriyetini Müslümanlar teşkil ediyor. Meşrutiyet usûlü gereğince Osmanlı millî hakimiyetinin mizanı, ölçüsü, İslâm ekseriyetidir. Bu ekseriyet payidar oldukça gayrimüslim unsurlar, özel menfaatlarını temin etmek için Osmanlılığa hizmet etmeye, Osmanlılığa sadakat göstermeye, Osmanlılığa samimiyetle iltihak etmeye mecburdur. Bu mecburiyet önce bir muvazene, sonra bir itilaf ve nihayet bir ittihad şeklinde ortaya çıkacaktır. Biz Müslümanlar bu nükteyi hiçbir zaman unutmamalı ve boş lafların oyuncağı olmamalıyız.

Millî ve resmî siyaset: İnfirad mı, ittifak mı? Bu eserciğin başında büyük devletlerin (düvel-i muazzama) bize karşı olan siyasetlerini, vaziyetlerini az çok izah etmiştik. Bu izahlar nazar-ı dikkate alındıktan sonra acaba büyük devletlerden biri veya birkaçıyla ittifak etmek imkânımız tasavvur edilebilir mi? İttifak mümkün olsa bile acaba böyle bir ittifaktan mı, yoksa tarafsız ve infirad siyasetinden mi fazla fayda görürüz?

İşte birtakım mühim sorular ki biz Müslümanlar bunları halletmeye ve menfaatimize en uygun cevabı bulmaya mecburuz.

Avrupa'nın büyük devletleri içinde infirad siyasetiyle idare-i maslahata muktedir olanını biz görmüyoruz. Avrupa, iki devletler topluluğuna ayrılmıştır: Birisi üçlü ittifak, diğeri üçlü itilaf. Bizimle Avrupalılar arasında birbirine bağlı

meseleler o derece çoktur ki bizim onlardaki iki mühim siyasî cereyandan etkilenmemiz mümkün değildir. Vatanımız iki devletler topluluğunun iktisadî ve siyasî menfaatlerinin her an müsademe ve mübareze ettiği bir yerdir. Memleketimizdeki Avrupa menfaatleri, bize zarar vermek noktasında müttefik olsa bile nitelik hususunda asla ittifak edemez. Şu halde biz infiradda kaldıkça daima iki tür tehlikeye maruzuz:

Birinci olarak: Zıt menfaatları –isterse zararımıza olsun– aynı suretle temin etmek mümkün olmadığından, fazla olarak, menfaat temin edemeyen devletlerin her zaman zorluk çıkarmasına mazhar olacağımıza mukabil, arada bir ittifak olmaması yüzünden menfaati temin edilenlerin de yardım ve korumasına nail olamamak tehlikesi; ikinci olarak: İki devletler topluluğunun sırf bizim zararımıza olarak menfaatlerini birleştirmeleri, başka sebeplere bağlamaları mecburiyetinde kalmaları ihtimali tehlikesi (bunun mukaddemeleri Bağdat demiryolunda görülmüştür). Demek ki infirad siyasetinde bizim için hiçbir menfaat yoktur. İttifak siyasetinde iki topluluktan birinin kırgınlığını kazansak bile diğerinin ittifak dolayısıyla yardım ve korumasını ümit edebiliriz. Lâkin infirad halinde Avrupa ihtiraslarına karşı yapayalnız mukavemet etmek mecburiyetinde kalıyoruz ki, özellikle bizim gibi acemi siyasîlerin böyle mübarezede hissesine düşen yalnız mağlubiyettir.

Şimdi de sorunun ikinci kısmı geliyor. Öyle ise kiminle ittifak yapalım? Önce şurasını söyleyelim ki millî destek ve sevgi ile süslenmiş siyaset adamları meydana getiremezsek, iktidar mevkiinde çalıkuşu vaziyetiyle duran adamlardan müteşekkil bir kabine, Avrupa siyasetçileriyle ittifak gibi şeylerin müzakerelerine hiçbir zaman girişemez. Önce Meclis-i Mebusan'ımızdaki mühim siyasî partiler devletler topluluklarından birini tercih etmede ve onunla ittifak etmeyi kabul etmede müttefik olmalıdırlar. İtalya ile Almanya müttefiktir. Bu ittifak bir kabinenin fikir ve benimsemesinin semeresi olmayıp İtalyan millî ekseriyetinin ictihad ve kararı olduğundan işbaşına hangi parti ve kabine gelse hep bu ittifaka taraftar bulunur ve şu halde Almanya "İtalya'nın falan kabinesi, filan partisiyle değil İtalya ile ittifak etmiş" sayılır. Bu şartları yerine getirebildiğimiz gün biz de Avrupa devletler topluluklarından birisiyle ittifak edebiliriz. Hangisi ile?

Her ikisi ile!!! Muhtemeldir ki kalbi imandan, dimağı izandan mahrum ve İslâmiyetin geçici gerilemesini görüp de istikbalden meyus olanlar, Osmanlılığı Avrupalıların müsamaha ve yardımları sahasında payidar zannedenler bu fikrimizi mânasız bir büyüklük taslamaya yorarlar. Lâkin katiyen böyle değil. Vakıa İngiltere'nin azameti, Rusya ve Fransa'nın satveti İslâm âleminin bugünkü mahkumiyetinin devam etmesine bağlıdır. Lâkin bu devletler pek güzel bilirler ki bu mahkumiyet ilelebet payidar olacak bir şey olmayıp zaman meselesidir. Müslüman mütefekkirler, kurtuluş zamanına kadar mahkum Müslüman milletlerin sırf terakkî ve aydınlanmaya yönelik asude bir hayat geçirmeleri taraf-

tarıdırlar. Bu, hakimiyeti elinde tutanlar için son derece faydalı ve verimli bir keyfiyettir. Esasen tamamen giderilmesi mümkün olmayan bir şeyin zararı az olacak bir şekilde vukubulmasına razı olmayacak bir tanecik aklı başında adam tasavvur edilemez.

Bugünden itibaren kurtulma zamanına kadar ihtilaller içinde geçecek bir İslâm âlemi ile asude ve olgunca vakit geçirecek bir İslâm âlemi arasında İngiltere ve Fransa ve hatta Rusya için büyük farklar vardır. Bu güzel hali meydana getirecek en büyük ve mühim etken şerefli halifelik makamı ve Osmanlı İslâm âlemidir. Öyle ise böyle sağlam, yalan ve gösterişten uzak bir zemin üzerinde İngiltere, Fransa ve Rusya ile konuşmak ve uyuşmak çok mümkündür. Bu imkânı ve lüzumu o devletlerce olmayacak ve kabul edilmeyecek farzetmek, Avrupa'nın zaaf ve kuvveti ve siyasetinin sırları hakkında hiçbir şey bilmemek demektir. Evet İngiltere, Fransa ve Rusya ile ittifak etmek pek mümkündür. Yalnız onlar böyle bir ittifaktan hakikaten kârlı çıkacaklarına emin olmalıdırlar.

Avrupa devletleri muktedir ellerle idare edilecek Osmanlı siyasetinin müthiş iktidarını bilmez değiller. Lâkin biz millî tekâmüllerimizde süratle devam ederek Avrupa diplomatlarıyla âşık atacak adam yetiştirmez ve siyasetimizin idaresini bir nahiyeyi güzelce idare etmekten aciz, bütün mahareti düzgün söz söyleyip yazmaktan ibaret adamlara bırakmakta, millî menfaatlerimizi Amr ve Zeyd'in ikballerini devam ettirmeye feda etmekte ve kendi kendimizi birtakım vehim ve hayallerle aldatmakta devam edecek olursak elbette Avrupalılar bizimle uzlaşmayı, tepemize yumruk vurarak bizi sersemce kullanmaya tercih etmezler. Lâkin siyaset ve idaremize fedakârane, azimli, mütevekkilâne, dindarane ve bununla birlikte mahirane ve insaniyetperverane bir mecra verdiğimiz gün, şimdi Avrupalıların görmemezlikten geldikleri kuvvetimizi görecekler; görecekler değil, çünkü zaten bunu görüyorlar, gördüklerini itiraf edeceklerdir.

Dört yüz milyon insana manevî nüfuzda bulunmaya muktedir, en fedakâr bir milletin mümessili ve birbuçuk milyon kellesi koltuğunda gezen, fedakârlığı ve şecaati emsalsiz bir orduya sahip olan Osmanlı hilafet ve saltanatı, bu âlemde hiçbir kuvvetin kayıtsız ve istihfafla göremeyeceği bir kuvvettir.

Almanya ve üçlü ittifakla ittifak etmek ise bizim için daha kolay ve daha tabiidir. Burası kabul edildiği için uzun uzadıya deliller getirmeye lüzum görmüyoruz. Bu iki ittifaktan hangisinden daha fazla menfaat sağlayacağımıza gelince: Burasını bir kalemde kestirip atmak doğru değildir. Her bir şeyin faydası ve faydasının dereceleri, birtakım şartlara ve bu şartların kuvvetine göre farklılık gösterir. Gerekli şartlara sahip olduktan sonra her iki tarafla ittifaktan faydalanabiliriz. İslâm alemiyle olan tabii ve kuvvetli irtibatımız itibariyle İngiltere ve Fransa ve bunlar dolayısıyla Rusya ile uzlaşmak daha uygun zannedilir. Almanya, Avusturya ve İtalya ile ittifak etmek ise daha tabiî sanılır.

İttifak şartları olarak vereceğimiz: İşlenmemiş madenler, verimli araziden

istifade, bayındırlık inşaatları, birbuçuk milyon süngü ve mukaddes bir manevî nüfuzun teveccühü. İstediklerimiz: Kapitülasyonların lağvedilmesi, millî istikbal ve hürriyetimize saygı, İslâm âleminin terakkî ve saadetine müsaade ve himmettir. Bu pazarlıkta âlicenaplık İslâmda kalıyor. Verdiğimiz istediğimizden fazladır. Bize şöyle diyenler var: Bizim satvet ve kudretimiz, donanmalarımız, ordularımız, hazinelerimiz var. Ya sizin?

Biz de onlara cevap olarak deriz ki: Bizim de felaket ve talihsizlikle de yıkılmaz bir itminan ve imanımız, sizi besleyen ve istemesek beslemeyecek olan vatanlarımız var! Tenkit ve tetkik terazisine vurursak bizim varlığımızın daha ağır geldiği tahakkuk edecektir. Olabilir ki şimdiki halin, bu zamanın bozuk terazisi bu malı yanlış tartar, lâkin hak terazisi yanılmaz.

Şeyh Mihridin Arusî (Şehbenderzâde),
Yirminci Asırda Âlem-i İslâm ve Avrupa -- Müslümanlara Rehber-i Siyaset,
s. 2-11, 66-73, 87-96 (1327).

III
HANGİ FELSEFÎ MESLEĞİ KABUL ETMELİYİZ?

...

Efendiler!

Medenî hayatta en lazım olan ve lüzumu zaruret derecesinde bulunan şey "fikirlerde ve işlerde" sağlam bir metoda tâbi olmaktır. Tabiat sahasında keyif ve tesadüfe mahal bulunmuyor.

En iyi, en sağlam ve en ilmî metod "tahlil metodu"dur.

Bizde metodun olmayışı, sarih ve belirli bir idealden (gaye-i hayal) mahrum kalmamızla neticelenmiştir. Vakıa bütün bütün idealden mahrum insan tasavvur edilemez. Lâkin bunun bizdeki derecesi o kadar müphem ve belirsizdir ki tahlil edilirse neticede yine sevkitabii ile birleşir. Bizde ideal, belirli bir maksadı göstermekten ziyade umumî bir temenniyi ifade eder. Böyle olduğu için maksada ulaşmayı, sırf irademizle gayretimizden değil tesadüften bekleriz. Bu hal bizde "atalet, aşırı tevekkül, hayrete düşme" gibi sıfatların şiddetle hakim olmasına sebep olmuştur. Uzun zamanlardan beri doğuda hakim olan metodsuzluğun artık bizde irsî bir eksiklik şeklini aldığından şüphe etmemeliyiz.

Metodsuzluğun meşum neticelerindendir ki doğunun servet ve zekâsı berhava olup gidiyor. Her insan bir kuvvettir. Bu kuvvet bir metod dairesinde, muntazam bir hedefe doğru, belirli bir maksat için sarfedilmezse israf edilen bir kuvvet demek olur.

"İtimad, irade kudreti, birliktelik, amelî fikir", işte bizde kaybolan şeyler. "Şahsiyet, kendini beğenmişlik, karışık nazariyeler, safdillik", işte bizde kuvvetle mevcut olan şeyler.

Ne olmak istiyoruz? Bu noksanları bugün itiraf etmeyenimiz yoktur, sanıyoruz. Zaten vukua gelen siyasî inkılabımız bir içtimaî ve fikrî inkılaba şiddetle muhtaç olduğumuzu isbat eden amelî bir delil değil midir?

Şimdiki ahvalimizden –ki ıslahı lüzumuna umumiyetle inanıyoruz– hiçbiri-

miz memnun değiliz. Herbirimiz her şeyden şikâyetçiyiz. Bir şey olmak istiyoruz, lâkin ne?

Bu sualin cevabını şimdiye kadar bulmadık, burasını itiraf edelim. Eğer itiraf etmezsek yine bu suale cevap bulmak arzusunda olmadığımız tahakkuk eder. Vakıa bu suale hiç cevap vermedik değil, hatta çok parlak, gönülalıcı, cazibeli cevaplar verdik ve: Vatanı imar, milleti yükseltmek, seviyeyi yükseltmek, ahlâkı saf hale getirmek, ilerlemeyi temin etmek vb. Bu umumî fikir ne ölçüde cazibeli ve parlak ise usûl ve gaye olmaksızın o ölçüde mânasız ve müphemdir.

Bir içtimaî yapıda muntazam bir usûl ve gaye görülebilmesi için o içtimaî yapının mütefekkir fertlerinde, sürükleyici heyetinde önce şahsî, sonra da umumî usûller ve gayeler bulunması gerekir. Ortadan kalkan [istibdat] devrinde milletin münevver addedilen sınıfında yalnızca bir gaye vardı: Zengin ve nüfuzlu olmak. Bu gayeye ulaşmak için ise usûl ve yol bir idi: Milletin mukadderatını istibdat elinde tutana yaranmak.

Meşru vasıtalar ve şahsiyetli gayret ile istihsal edilmek üzere bu gaye, yine bir gaye olabilir. Fakat önceleri bu gayeyi istihsal için kullanılan usûl bugün hem mümkün değil hem de bizatihi kötü ve reddedilmiştir.

Vatanın gençlerinin çoğu bugün hususî ve umumî bir gayeden ve seçilmiş bir usûlden mahrumdur. Çünkü hayat ve içtimaî yapı hakkında bir "felsefe"leri yoktur.

Fikirlerin ve neticelerin sergi alanı: İhtiyaç hissedilen bir şey icat edilir veya edilmeye çalışılır. Eğer o şey zaten icat edilmiş ise ya taklit veyahut seçme ve iktibas suretiyle alınır. Bizden önce ihtiyaç hissedenler medeniyetin şimdiki durumu için birkaç asırdır uğraşarak, belki de lüzumundan fazla şeyler icat etmişlerdir. Şu halde biz icat zahmetine maruz değiliz. İcat edenler bunları tecrübe etmek zorunda kalmışlardı, biz onların bu tecrübesinden istifade edebilir ve yeniden tecrübe etme zorunda kalmak zahmetinden kurtuluruz. Bizden önce işe başlayanların mesaisi sayesinde biz kısa bir zamanda onların tekamül seviyesini bulabiliriz. Bizden çok aşağı bir seviyede işe başladığı halde yarım asırda Avrupa'ya yetişmiş Japonya bu iddiamızın şahididir.

Fakat Avrupa denilen fikirler ve neticeler sergisine Japonların gittiği gibi gitmeli, onlar gibi davranmalı ve alınacak malları güzelce seçmeliyiz.

Avrupa sergisinde ihtimal ki hepsi süslü ve hepsi cazibeli, fakat kıymet ve mahiyetçe çok farklı ve değişik şeyler var. Bunlardan birtakımı bir milleti ihya için, hayatını sürdürmek için gerekli etkenlerin en lüzumlularıdır. Diğer takımı ise bilhassa bazı muhitlerde birincilerin faydalarını akamete uğratacak ve hatta hiçe indirecek kadar zararlı etkenlerdir. Bu ikinci kısım etkenler birincilere nisbetle çok kolaylıkla ele geçer. Sonra da insan fıtratı, terbiye ve irade ile mukavemeti kuvvetlendirilmiş olmazsa bu kabil etkenleri kabul etmeye daha fazla meyilli olur.

Bu fikri birkaç misâl ile açıklayalım: Riyazî ilimler tahsil etmek, mühendis ve mimar olmak, meçhul bir isimle işe başlayıp inatla çalışarak bir mevki tutmak, meşhur olmak ve nihayet mesainin meyvelerini toplamak zor bir şeydir. Bu bir hayalî gayedir ki kuvvetli bir usûl ile, sebatkâr bir gayretle istihsali mümkündür. Böyle bir gaye yarım gayretle ele girmez. Bu mesleğe şarlatanlık ve yalancılık sığmaz. Bir mimar adamakıllı bina yapmasını bilmezse, yalan ve dolanla iş bulamaz. Onun için böyle bir gaye zordur. Halbuki biraz edebiyat öğrenmek, bir yabancı dili elde etmek, aklına geleni yazmak, her nazariye ve faraziyeyi benimsemek, siyasetten dem vurmak, nutuk söylemek, makale yazmak, yukardaki gaye ve mesleğe göre pek kolaydır. Bir mimar ne kendi kendini ve ne de diğerlerini kolaylıkla aldatamaz, lâkin bir edip, bir muharrir?

Taklit etme ve seçerek alma: Avrupa sergisinde pek farklı ve çok sayıda mal var. Bunların üzerinde asılı yaftaların kıymet ve hakiki mahiyetleri arasında büyük bir fark vardır. Çoğu gençlerimiz, kıymetine ve hakikatine vakıf olmadıkları bu mallara, üzerlerindeki yaftaya göre kıymet biçiyor ve garibi şurası ki herkesin de bu tahmini kıymeti kabul etmesini ilerlemenin gereği görüyor.

Darvin, Lamark, Spinoza ve benzeri müdekkikler, çevre, veraset (kalıtım), alışkanlıklar vs. gibi etkenlerin uzvî ve içtimaî hadiselerde ne kadar etkili ve kudret sahibi olduğunu meydana koymuşlardır. Bugün fen ve hikmet alanında bu tesirleri esasen inkâr ve reddeden kimse kalmamıştır. Nasıl inkâr edilir ki bu tesirler tabiatın cereyanını tetkikten anlaşılmış kanunlardan başka bir şey değildir. Ne yazık ki biz bu hususta büyük bir gaflet gösteriyoruz. Sanıyoruz ki tabiat kanunları, tekamül düsturları bizim keyfimize, zevkimize tabi olur! İçtimaî etkenleri eski kafalılarımız takdir etmezse mazur görülürler, lâkin bugünün fenleri ve ilimleri hakkında bir fikir edinmiş olan gençlerimizin takdir etmemesi, gaflet göstermesi mazur sayılamaz.

Biz Avrupa sergisinden, muhitimizde neşvüneması mümkün, irsî kabiliyetlerimizi inkişaf ettirecek maddeleri almalı, Avrupalılar için zararlı olduğu muhakkak iken bizim için öldürücü olacağı muhtemel olanlarına rağbet etmemeliyiz. Bu ise seçme ve iktibas ile mümkün olur. Lâkin seçme ve iktibas her şeyden evvel muayyen hayali bir gaye ve muntazam bir usûl ile yapılabilir.

Seçme ve iktibas yerine taklitle yetinirsek ilerleme ve tekâmül mümkün olamaz. Taklit iptidaî insanda çok kuvvetli, tekâmül etmiş insanda ise zayıftır. Zira taklit, seçme ve mukayese gibi fikrî ameliyelerden ziyade içgüdü ile yapılır. Şu halde taklit hem fikrî seviyesi ve hem de fikrî kabiliyeti geri olan kavimlerin daha medenî ve tekâmül etmiş olan kavimlere karşı alacağı vaziyettir.

Mukallit her zaman müdekkik ve muhakkikin altında ve karikatürü olarak kalmaya mahkumdur. Ne yazık ki biz Avrupa sergisine çoğunlukla taklit sermayesi ile gidiyoruz ve bizden uyanış ve saadet kelimesini bekleyen millete acı bir

istihza gülüşü getiriyoruz. Avrupa'nın marifet ummanından bir damla alabilenimiz, şarkı, şarklıları, daha açık söyleyelim, milletini pek hakir ve cılız görüyor. Milletini reddettiği için milleti de onu reddediyor. Muhitinin yabancısı kalıyor.

Medeniyet sergisini tanıyor muyuz?: Hayır. Birtakımımız Avrupa'yı uzaktan, gözlerine taktığı gaflet ve hayal gözlüğü arkasından görüyor. Bu takımımıza göre Avrupa demek "mükemmel eğlenilen, pek şık elbiseler giyilen, anlaşılmaz şiirler yazılan, türlü renkte içkiler içilen, insanlıktan başka bir şey cari olmayan, taassuptan, zulümden azade, her türlü şaibeden âri bir marifet ve insanlık, Firdevs Cenneti" demektir.

Avrupa'ya gidenlerimizin çoğu da onun mektepler, kütüphaneler, müzeler gibi ulu kuruluşlarını, bulvarlarını, tiyatrolarını, gezinti yerlerini, gazinolarını görüyor. En hissiz bir adamı titretecek sefaletlerini, en ahlâksız bir adamı utandıracak rezaletlerini görmüyor. Görmüyor ki o muazzam kâşanelerin temeli, açlıktan ölenlerin, sürüne sürüne gidenlerin kemikleri üzerine kurulmuştur. Görmüyor ki o Firdevs Cenneti'ne benzer bahçeler sefil insanların gözyaşlarıyla sulanıyor.

Bunları göremediği için, bu durumları meydana getiren fikirleri ve âmilleri de göremiyor ve göremiyor ki Avrupa sergisinden taklit yoluyla aldığı ve zavallı vatana hibe etmeye kalkıştığı süslü malların çoğu işte o âmiller ve fikirlerdir.

Köhne beşeriyet: Efendiler! İnsanlık bütün faziletleri, bütün kötülükleriyle terakkî ve tekâmül etmektedir. Bütün mesai yalnız geriliğin mutlak hakim olmasına mâni olmaktan ibaret bir muvaffakiyetle sonuçlanabiliyor. İnsan fıtratını değiştirmek mümkün değildir. Muhtemeldir ki kolay geçim ve biraz fazla saadetle insanlık daha faziletli olurdu. Lâkin unutmayalım ki medenîleşmek ve terakkî, ihtiyaçların çoğalmasını ve çeşitlenmesini, bu da rekabet ve hayat mücadelesinin şiddetlenmesini gerektirir. Şurasını da unutmayalım ki önceleri mücadele vasıtaları pek mahdut iken şimdi dehşet verecek dereceyi bulmuştur...

Hayatı şimdiki şeklinde telakki etmek zaruridir. Medenî hayat en kahredici ve en amansız bir mücadeleden ibarettir ki bu harp meydanında acizlere ve nakıslara en sönük bir ümit ve eman ışığı yoktur. Fertlerin bir diğerine karşı vaziyeti ve davranışları ne ise sınıfların ve cemiyetlerin birbirine karşı vaziyeti ve davranışları da odur. Öyle ise yaşamak isteyenler hakikat silahlarıyla silahlanarak harp meydanına girmelidirler. Hayal ve yanılma ile silahlananlar için galebe şöyle dursun, korunma ve müdafaa imkânı bile yoktur.

Memleket ve milletimiz hayat mücadelesinin en öldürücü bir devresinde bulunuyor. Milletin büyüme, artma kuvveti pek yolunda, vatanın ümran istidadı çok yerinde ise de onları bugünkü geri durumdan kurtarmak için mesai âmilleri lazımdır. Bu âmiller gelecek neslin öncüsü olan şimdiki gençlerdir. Halbuki şimdiki gençlerimizin bir kısmını, onların yükselme âmilleri değil, geleceğin

izmihlalinin âmilleri olmalarına sebep olacak bir yola girmiş görüyoruz. Zira medeniyet sergisinden ciddi ve faydalı maddeleri değil, birtakım yaldızlı zehirleri alıyorlar ve bunlarla hasta milletin tedavisini mümkün görüyorlar.

...

"... Sanayi, iktisat, maişet vs." gibi işlere ait hususlarda "ilim ve tecrübe"nin gösterdiği düsturları kabul etmekten ve "felsefe ve ahlâk konularında" ise her mesleğin ihtiva ettiği hakikatları iktibas etmekle meydana gelecek seçmecilik (intihab, iktitaf: eclectisme) mesleğini tercih etmekten daha sağlam bir yol yoktur. Ne yazık ki henüz memleketimizde yüksek bilgilerle pek az meşgul olunduğu için böyle bir mesleğe şiddetle muhtaç olduğumuzu takdir eden ve bu konuda fikir üreten mesai erbabı azdır ve henüz bu mesleğe mahsus eserler meydana getirilmemiştir. Demek ki bu mesleğin revaç bulması ve tamimi de vatanın gençlerinin bundan böyle göstereceği gayrete muhtaç kalmıştır. Bu mesleğin umumî hatları değilse de esası birkaç satır yukarda gösterildi. Vatanın gençleri "red ve inkâr, aşırı dogmatizm, muhiti hakir görme, amiyane taklit" gibi aşırılıklardan sakınır ve millî hislerimiz ve vatanî ihtiyaçlarımızla ilmî hakikatların birbirini takip etmeleri yolunu bulurlarsa bu milleti selamet limanına götürmenin imkânını bulmuş olurlar.

Şurasını da unutmamalıyız ki gerek hikmet ve gerek din noktainazarından "ahlâk ve idare"nin mütekâmil şekli, "muhabbet ve kanaat" esaslarına müstenit olanıdır. Gerek tabiatın ve gerek insan ruhunun tetkikinden açıkça anlaşılmakdadır ki "varlık sahasında her değişme (tahavvül) bir tekâmül demektir, her tekâmül ise tedricilik ve ünsiyet kazanma fikrini ihtiva eder". Şu halde bir millete rehber olacak genç mütefekkirler, bütün milletin hissiyatını ve hatta zanniyatını, abartma ve hakir görme ile yaralamamalı, tekâmül kaidelerini sabırla tatbik etmelidirler. Bir içtimaî topluluğu tahrik edecek medenî ve ilmî manivela "muhabbet'tir, "kahır ve istibdat" değildir. Öyle ise gençlerimizin millet üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olmaları için herşeyden önce kendilerini sevdirmeleri lazımdır. Rusya üniversitesi talebeleri, bizim ahalimize nisbetle pek ziyade kaba ve mutaassıp olan mujikler arasında insanlık ve vatanperverlik fikrini neşr ve tamim edebilmek için milletlerini cehalet ve gafletten kurtarmak için yüceltilmeye layık fedakârlıklarda, hayret edilecek gayretlerde bulundular, asilzade kızlar ahır hizmetlerini, ilim sahibi gençler en kaba vazifeleri yaptılar. İşte bir millet ancak böyle gençler, böyle müceddidler sayesinde izmihlal ve sefaletten kurtulur.

Doğumuzda hakim olan his dindir, milletin dinî hislerini rencide etmekle ele birşey geçmez. Aksine din, kerim his dini halini ve hikmetli safvetini kazanırsa terakkî ve tekâmülün en büyük âmili olur. Dinî konulara ve hususiyetlerine karşı ilgisiz kalmak, dinî idareyi İsrailiyat ve nakillerden başka sermayesi olmayanların eline bırakmak, millî yükselmeye perde olan en öldürücü bir engeldir. Kerim his dini İslâmın yükselmesine ve ittihadına, insanın saadet ve tekâmülüne alet

olmazsa mahiyetini kaybederek cehalet ve sefalet sebebi olur. Bu nükte ve noktayı da gençler unutmamalıdırlar. Memleketimizde en helak edici hal, hikmetsiz ve şekilci bir taassup ile mukallitçe ve çocukça bir dinsizliktir.

Kısaca üniversite öğrencilerinin ayırdedici özelliği "ne cahilane sofuluk, ne mukallidane dinsizlik; Hak ve hakikat" olmalıdır.

Şehbenderzâde Ahmed Hilmi,
Hangi Meslek-i Felsefîyi Kabul Etmeliyiz? – Darülfünûn Efendilerine Tahrirî Konferans (1329).

IV
İSLÂMDA FİKİR HÜRRİYETİ
(Celâl Nuri'nin Tenkidi)

(Celâl Nuri'nin *Tarih-i İstikbal*'de sözkonusu ettiği) bu konu da iyi kötü, doğru-eğri her türlü fikirden müteşekkil garip bir halitadır. Yazar (Celâl Nuri) konunun başında Müslümanların izzetinefsini okşuyor. Lâkin tarihî hakikatlar tahrife müsait olmadığı gibi mantıkî hakikatlar ve özellikle herbir hakikat tağyire müsait değildir.

Yazar, geçen kısımlarda din ile ilmin sahalarını birbirinden ayırmış ve her ikisinin konu ve mahiyet itibariyle ayrılıklarını ortaya koymuştu. Şimdi ise din ile ilmi karıştırıyor. Yazar, "İslâmiyet, fen ve ilim, medeniyet ve terakkî mefhumları gibi durmak kabul etmez bir mefhumdur. İslâmiyet katiyen karar kılmış, son sözünü söylemiş, artık yapacağı kalmamış bir din değildir" diyor.

Yazarın fikir silsilesinde öyle bir karışıklık var ki, ne zaman bu fikirler meydana çıksa, süratli okumaların yarım yamalak hatıralarının ürünü oldukları da meydana çıkıyor. İlim, şek ve şüpheden, tecrübe ve gözlemden, kısaca bilinmezden başlayarak asıla ulaşılamayacağı (çünkü sonu olmayan) bir esasa doğru gider. Din ise irfan ve iman suretiyle kabul edilmiş bir esastan başlar. Her dinde değişmez esaslar vardır. Böyle olmasaydı ona din değil başka bir isim bulmak gerekirdi. Bu ihtirazî kayıtları tesis etmeyerek dini her an, her şahsa göre çoğalabilecek ve değişebilecek bir şey saymak dinin mânasını anlamamaktır.

İslâmiyet diğer dinler gibi mukaddes bir ilke ve mukaddes bir esasa sahip midir? Değil midir? Eğer değilse İslâmiyet adında bir din bulunduğunu iddia etmek pek beyhude bir külfettir. Acaba "İslâm son sözünü söylemiş bir din değildir" cümlesi ne mânaya geliyor. Herkes bir dine, hiç olmazsa iman itibariyle, son söze ulaşmak için intisap eder. Meselâ İslâmî esaslardan biri olarak "Allah birdir" cümlesini ele alalım. Acaba bu İslâmın son sözü değil midir? Acaba (Allah) bir buçuktur, sekizdir, sayısızdır gibi tekâmüllleri mi bekleyeceğiz?

Hiç şüphe yok ki teferruatta İslâm dini tekâmüllere tâbidir. Meselâ bir adam

farzedelim ki Hüda'yı bir bilmekle beraber O'nu sonlu bir âlemin yaratıcısı biliyor. Sonra diğer bir adam farzedelim ki Hüda'yı hem birlik, hem de yaratıcılıkta sonsuz biliyor. Çünkü o kâinatı sonsuz biliyor. Elbette bu iki bilişten ikincisi, birincisine nisbetle daha mütekâmil bir biliştir. Fakat her iki biliş değişmez ve münakaşası İslâmiyetçe mümkün olmayan bir esasa dayanmaktadır: Yaratıcı'nın birliği.

Öyle ise şunu söylemek mecburiyetindeyiz ki İslâmiyet esaslar itibariyle son sözünü söylemiştir. Ve hatta bunun için müsbet (sabit, tesbit edilmiş) bir dindir. Fakat teferruatı anlamak ve anlatmak fikrî terakkîlerden mülhem olur. Yazar böyle demiyor. Eğer böyle düşündüğünü iddia ederse meramını ifade etmekten âciz demek olur. Çünkü yukarda zikrettiğimiz cümlelerden bu mâna anlaşılmıyor. Anlaşılan mâna Renan'ın bazı eserlerinde kabul ettiği eşkâli hatıra getiriyor. Ona göre herkesin bir dini vardır. Herkes vicdanında Hakk'ı bir suretle hisseder. Fakat Renan'ın bu telakkisine göre ortada din denilecek bir şey kalmayacağı çoktan isbat edilmiştir.

Her önüne gelen bir mezhep ve kendine has bir akîde ortaya atarsa ortada bir fikir manzumesi, bir meslek kalmaz, ki ona din veya bir özel isim verebilelim. Bu öyle bir anarşi, öyle bir fikir anarşisi olur ki dinsizlikle eşittir.

Yazar burada İslâm ıstılahlarından birtakım kelimeler sarfediyor. Meselâ ictihad, icma-ı ümmet vs. gibi. İtirafa mecburuz ki bu kelimelerle vesikalandırılmak istenilen maksada ulaşılamıyor. Acaba icma-ı ümmet, tek başına bir kıymete sahip midir? Farz edelim ki icma-ı ümmet İslâmın ruhuna uygun düşmeyen bir şey hakkında vaki olsun; bu karara İslâmiyet mi diyeceğiz? Sorarız: İctihad İslâmın (itikadî) asıllarını bozabilir mi? Meselâ biri kalksa da "Allah on tanedir" dese, şu hezeyana İslâmiyet diyebilecek miyiz?

İcmâ, ictihad vs. gibi kelimeleri ortaya atanlar bu kelimelere bir de mâna ve sıhhat şartları koymuşlardır. Yazar ya bunları bilmiyor, ya mânalarını keyfine göre suistimal ediyor.

İslâm dini, daha doğrusu İslâm toplumu bazı devirlerde (şüphesiz ki yine dinimizin adaletinden mülhem olarak), tartışma hürriyetine diğer dinî toplumlardan daha müsait bulunmuştur. Fakat bunu bu şekilden çıkarıp da İslâmiyet için hiçbir mısdak (critérium) yoktur şekline götürmek, tarihi bilmemek veya bilmez gözükmektir. İslâm tarihinin her devresinde hürriyet ve hürriyetin sınırlandırılması hususlarını görüyoruz. Bununla beraber gerek hürriyet ve gerek hürriyetin sınırlandırılması hususları için farklı dereceler ve farklı zeminler ve mevzular görmekteyiz. Meselâ yazarın misâl olarak ele aldığı İbn Rüşd, İbn Sinâ gibi zatlara (tarih itibariyle hayalî değil) bir göz atalım. Ne İbn Rüşd, ne İbn Sinâ birer din müctehidi, birer mezhep kurucusu tavrını takınmamışlardır. Onlar sırf felsefe adına ve Aristo'nun mesleğine uyarak fikirler ileri sürmüşlerdir. Vakıa dinî münakaşalara hiç karışmamışlardır demek istemiyoruz. Fakat putperest bir Yunanlının fikir manzumesi adına fikir yürüten bu gibi mütefekkirler daima din

sahasının dışında tutulmuşlardır. İş sırf din sahasına gelince, ekseriyetin kabul ettiği ve hiç kimsenin sebep-sonuç ilişkisine bağlamadığı esaslar her zaman din sahasında görülen hürriyet şeklini biz din sahasında göremiyoruz. Mutezile (mezhebi) üste çıktığı zaman, ekseriyet mezhebi mensupları işkencelere dûçar olmuşlardır: İmam Hanbel gibi. Aynı şekilde her muhitin nöbetleşe galip ve mağlupları görülmüştür. Sapık mezhepler adı altında bulunan ve ekserisi teferruatda değil esaslarda İslâmın ruhundan ayrılan mesleklerin kurucuları içinde hürriyetten nasip alamamış adamlar çoktur. Burası pek tabii idi. Böyle olmasaydı bir fikir manzumesi, bir din meydana gelemezdi.

Yazar, bu hakikatları bir safsata ile başka bir şekle sokmak istiyor. İleri sürdüklerinden anlaşılıyor ki İslâmiyetin ilk devrelerinde düşünce serbestliğine müsaade edilmişken biraz sonra istibdad bunu mahvetmiş. Hangi tür istibdaddan bahsediliyor? Bir fikrin galebe çalmasından mı, yoksa (meselâ Ehl-i sünnet dediğimiz mezhebi) bir hükümetin zorla herkese kabul ettirdiğinden mi? Eğer maksat ikinci şekil ise yazar İslâm tarihine vakıf olmamış demek olur.

Müslümanların büyük bir kısmı tarafından (sırf fikirlerinin bizatihi kuvvetlerinden doğan galebe sebebiyle) İmam Gazali ve Eşarî gibi zatların, kendilerine uyulan kişiler olarak tanınması basmakalıp bir şey değildir. Aksine onların fikirleriyle rakip fikirler arasında müthiş bir cidal başlamış ve sonunda Gazalî ve Eşarî galebe çalmıştır. Nice zamanlar gerek Gazalî ve gerek Eşarî tekfir edilmiştir. Takdis edilişleri fikirlerinin rakip fikirlerden fazla hayat hakkına sahip oluşudur. İşte İslâmdaki hürriyeti ve müsamahasızlığı böyle muhtevalı bir nazarla tetkik etmek lazımdır.

İslâmda felsefenin terk edilmesi bir felakettir. Terkedilişin sebebini ise, "müsamahasızlık" (adem-i müsaade: intolérance), "şeklî taassup ve "araştırma düşmanlığı"nın sebeplerinde, gerileme ve çöküşün kanunlarında ve âmillerinde aramak icap eder.

İbn Rüşd İslâm muhitinde Aristo felsefesinin en mütekâmil derecesinin mümessilidir. Fakat onun fikirleri İmam Gazalî'nin öldürücü darbeleri ve İslâm kamuoyu huzurunda ölmüştür. İbn Rüşd'ün İmam Gazalî'ye verdiği karşılık Müslümanlar nazarında önem kazanamamıştır. Gazalî'nin galebesi İslâm muhitinde felsefeyi öldürmüştür. İbn Rüşd'den sonra bir ikinci İbn Rüşd veyahut onun gerçek takipçisi olabilecekler yetişemedi. Gazalî ve Eşarî'den sonra İslâm muhitinde fikrî gerileme ve çöküş başlamıştır.

Yazar bu konuda, kelimelerin mânalarını, İslâm tarihinin devrelerini, ilerleme ve gerilemenin sebeplerini hep karmakarışık görüyor. Meselâ fikir hürriyeti için misâl gösterdiği, ortaya çıkışları hükümette mutlakiyet usûlünün cari olduğu ana rastlamakta iken bunu unutarak fikrî terakkîlerin mutlakiyetle beraber mahvolduğunu ileri sürüyor. Ne kadar eksik ve şümulsüz muhakemeler! Esaslar unutuluyor ve hep teferruatta dolaşılıyor. İslâmda mutlakiyet idaresi Emevîlerle

başlıyor. Demek isteriz ki bu mühim meseleler, derin araştırmalara muhtaçtır ve öyle beylik üç beş sözle halledilemez.

Yazar diyor ki: "Bu İslâm felsefesi uzun bir müddet insan fikrini idare etmiştir. Bu cümleden olarak İbn Rüşd'ün (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) Aristo felsefesi üzerine bina ettiği hikmet (felsefe) adeta müstakil olarak Ortaçağ'da âlim ve sanatkârların rehberliğini yapmış, o vakit Yahudi âlimleri, İtalya'nın fikir adamları, Paris Üniversitesi, özellikle Padova Üniversitesi ve Felsefe Okulu, kısaca skolastikler hep İbn Rüşd'ün fikirlerini takip etmişlerdir".

Yazarın bu cümlesi de şüpheler taşımaktadır. İbn Rüşd'ün felsefesine bir "İslâm felsefesi" demek doğru olamaz. Bu felsefe Aristo'nun mesleğinden başka bir şey değildir. İslâmın esaslarından doğmayan bir mesleğe İslâm felsefesi adını vermek asla doğru olamaz. Vakıa İbn Rüşd, Aristo'nun fikirlerine "şahsî bir renk" vermiştir ki bu "panteizm"i ima eden bir şekildir. Fakat bu panteizm İslâm tasavvufundan ziyade Elea felsefesine mütemayildir.

Yazar diyor ki: "Kendisinin gösterdiği tevazudan sarfınazar edersek İbn Rüşd hazretleri Eflatun, Aristo vs. gibi insanlığın yetiştirdiği birinci sınıf zekâlardandır. Zenbilli'ler, Ebussuud'lar –diğerlerini de buna kıyas et– bu arslanın yanında sümüklüböcek kalırlar. Hz. Peygamber'den sonra insan düşüncesine, Müslümanlar arasında nüfuz eden İbn Rüşd derecesinde kimse yoktur".

İbn Rüşd'ün dehasına kimse itiraz edemez. Fakat bu hakikatı ortaya koymak için başka bir bilgi alanında saygıdeğer olan zatları tahkir etmeye ihtiyaç var mıdır ki yazar buna başvuruyor? Din başka, felsefe yine başka şeylerdir. Ebussuud Efendi bir filozof olmamakla beraber İslâmiyet ve din noktainazarıyla dikkate değer ve hürmete layık bir zattır. İbn Rüşd kendi araştırma sahasında bir arslan ise o da kendi meydanının bir arslanıdır. Materyalist yazarların yazı tarzına yabancı olan okuyucular, yazarın muhterem bir adamı sümüklüböceğe benzeterek aşağılama gayretine şaşarlar. Fakat birkaç keredir söylüyoruz: Materyalistlerin en büyük silahı atak davranmak ve yükseklerde uçmaktır. Eminiz ki yazar, Ebussuud denildiği zaman hatırına sıradan bir sarıklı geliyor. Ama diyeceksiniz ki "Bir adam bilmediği ve derinliğine araştırmadığı bir şey hakkında nasıl fikir yürütebilir; hem de yazarın kesin ve mutmain bir tavriyle?"

Cevap olarak deriz ki: Materyalistlerin en garip maharetlerinden biri de bilmedikleri şeylerden –hem de onu tamamen– biliyorlarmış gibi bahsetmeleridir. Bu garip adet yalnız materyalist talebelere değil üstadlarına da hastır... Hz. Peygamber'le İbn Rüşd'ün mukayesesi de gayet gülünç bir fikirdir. Her ikisinin bulundukları zemin o kadar ayrı şeylerdir ki yazarın böyle bir mukayese yapmakla yeni bir cehalet eseri göstermeye neden lüzum gördüğüne akıl erdirilemez...

Yazar diyor ki: "Bu faslımızı Müslümanlıkta fikir hürriyetine ve İbn Rüşd felsefesine hasr ediyoruz. Bundan maksadımız şudur: İslâmda vaktiyle her mesele tartışma sahasına çıkabiliyormuş. İslâmlar her türlü fikrî işle uğraşıyorlar, ken-

dilerini eski metinlerin esiri biliyorlarmış. Onun için dünyaya hâkim bir millet ve İslâm medeniyeti gelmiş. Ne zaman ki mutlakiyet usûlü düşünme serbestisini ortadan kaldırmış, dünyada ne hâkim İslâm milleti kalmış, ne de İslâm medeniyeti... Bu istibdadın devam ettiği asırlarda İslâm uyumuş, donmuş, sönmüş, küçülmüş, onun yerini diğerleri almış. Fikrimce İslâm yine sağlam esaslarına rücu ederse eski azametini elde edebilir. Altı asırdan beri İslâm dünyasında fikir ve söz hürriyeti yasaktı. Şimdi övünerek görüyoruz ki bu hürriyet iade edildi. Ve perişan eserlerimizle belki ilk defa bu hayırlı işe şahsen hizmet ettiğimizden dolayı bahtiyarlığımızı ilan ederiz. Ümit edelim ki gelecek senelerde camilerimizde, Kurtuba'da, Tuleytula'da olduğu gibi fikrî meseleler tam bir hürriyetle münakaşa edilir ve V. Mehmed asrı, maddeten ettiği zararları mânen telafi ile Memnun zamanına yaklaşır ve İslâm kuvvet bulur".

İşte doğru ve eğri fikirlerin garip bir karmaşasına parlak bir misâl daha. Altı asırdan beri Müslümanlıkta fikir hürriyeti yasakmış! Acaba yazar tarih okumaya hiç tenezzül etmemiş mi? Yoksa bu altı asırla Müslümanlığın başına Osmanlıların geçmesini mi murad ediyor?

1. Yazarın murad ettiği bu mânada ne İslâmiyet ve ne de diğer dinlerde mutlak bir hürriyet, tarihin safhalarında görülmüyor. Özellikle bu son asırların ictimaî nazariyelerini iki asır öncesinde aramak tamamen beyhudedir. Bu, trenleri Ortaçağda aramak kabilinden boş bir şeydir. İslâmiyet, esasları, itibariyle ilimlerin ve sanatların düşmanı değil terviç ve teşvik edicisidir. Diğer dinlerde görülen katı taasup İslâmiyette görülmemiştir. Bununla beraber dinsizliği terviç edecek ve hatta Aristo felsefesini din yerine koyacak kadar mutlak bir hürriyet gösterdiği devreyi biz tarihte bulamıyoruz.

2. İlmî münakaşalar, münakaşa edebilecek adamların varlığına ihtiyaç gösterir. Fikir hürriyeti ve ilmî münakaşaların görülmeye başlaması bir taraftan Mutezilenin son dayanağı olan Eşarî'nin Ehl-i sünnet reisliğine geçmesi, diğer taraftan Gazalî'nin darbelerinden sonra felsefe ile meşgul olanların görülmemesi sebebiyledir. Bu sebep biricik sebep değilse de mühim sebeplerden biridir.

Şu noktayı da gözönünde bulundurmaktayız: Tarihte bir İslâm medeniyetinin olduğunu ve bu medeniyetin çok kapsamlı, etki ve yayılmasının çok süratli olduğunu görüyoruz. Aynı şekilde yine görüyoruz ki bu medeniyetin yücelik ve olgunluk devresi ancak İslâmiyette mevcut olan adalet, insaf, hakikat ve kemalet prensiplerinin "yabancı fikirlerle" karışarak başkalaşmadığı zamanlara tesadüf etmektedir. İbn Rüşd ve İbn Sinâ gibi zatlar İslâm medeniyetinin birer âmili değil, birer semeresidir. Eğer bir felsefî meslek, bir medeniyeti ihya etmeye ve devam ettirmeye âmil olsaydı Yunan medeniyeti sönmezdi. İşte görülüyor ki yazar, bir taraftan fikrini gizlemek ve diğer taraftan okuyucuyu şaşırtmak emeliyle fikirleri, tarihî âmilleri, kısaca herşeyi karmakarışık ediyor. Bunun misalini de aşağıdaki satırlarda göreceğiz. Diyor ki:

"Fakat bu felsefe devam edemedi. İstibdad kelâm ilmini ihdas etti. O da fikir hürriyetine mâni oldu ve ilim yaygınlık kazanamadı ve biraz sonra yok olup gitti. Felsefe bir meslek olamadı, ancak bir eğlence telakki edildi. Kitaplar ve sayfalar hükümdarın emirleriyle yakıldı ve bugün bize İslâm ilimleri Hıristiyanlar vasıtasıyla geliyor. İstibdad devri âlimlerinin naklettikleri fıkıh ilimleri ve itikadî meseleler ise, doğrusu bu İslâmî ilimlerin en adi ve işe yaramaz kısmıdır".

Tahrifler, çocukça fikirler ileri sürme derecesini buluyor. Ve hele son satırları okurken, münekkit, eser sahibinin aklî muvazeneye sahip olup olmadığını sormak mecburiyetinde kalıyor.

Biz kelâm ilminin takdirkârı değiliz. Fakat bunu bir ihtiyaç doğurmuştur. İslâm muhitinde felsefenin yüz göstermesi üzerine din, onun hücumlarına mukabele etmek için aynı usûle müracaat etmeye mecbur oldu. Acaba istibdad kelimesinden yazarın muradı ne? Eğer murad din ise bir diyeceğimiz yok. Çünkü kelâm ilmini meydana getiren, varlığını müdafaa etmek lüzumunu hisseden dindir. Şimdi son satırlara gelelim: Yazara göre Aristo'nun felsefesi pek yüksek bir "İslâmî ilim"dir. Dinin, İslâmın tabii olarak doğurduğu fıkıh vs. gibi ilimler ise adi ve işe yaramazdır!

Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi:
Huzûr-ı Akl u Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti – Tarih-i İstikbal'in birinci cildini teşkil eden mesâil-i fikriyenin tenkidi, s. 111-126 (1332).

ŞEYHÜLİSLÂM MUSA KÂZIM
(1858-1920)

HAYATI VE ESERLERİ

Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi 1275 / 1858'de Erzurum'un Tortum kazasında dünyaya geldi. Babasının adı İbrahim'dir. Tahsiline memleketinde başladı. Balıkesir'de oturan ağabeyinin yanına giderek tahsilini orada sürdürdü, Balıkesir ulemasından Ali Şuurî ve Lütfi Efendilerden dinî ilimler okudu. İstanbul'a gelerek Kazasker Eşref Efendi ve Hoca Şakir Efendi'nin derslerini takip etti. 1888'de icazet aldı. Aynı yıl açılan ruûs imtihanını kazandı ve Fatih Camii'nde ders okutmaya başladı.

Devrin meşhur ediplerinden Muallim Naci'ye fıkıh usûlünden *Mirât*, Ahmed Midhat Efendi'ye de tefsir dersleri okuttu. (Tefsir dersleri sırasında Ahmed Midhat Efendi'nin tuttuğu notlar Enâm sûresine kadar gelmiş ve daha sonra bu eksik tefsir basılmıştır).

1895'te İstanbul ruûsuna nail oldu. 1900'de Mekteb-i Hukuk'ta Mecelle dersi vermeye başladı. 1908'e kadar bu görevi devam etti. Bu yıllarda mutasavvıf Mehmed Cemaleddin Nuri'nin *Vahdet-i Vücud* risalesi ile Bedreddin Simavî'nin *Varidât*'ını Türkçeye tercüme etti. Mekteb-i Hukuk'taki görevi sürerken Mekteb-i Sultanî, Darülfünun ve Dâru'l-Muallimîn'de de dersler verdi. 1907'de Şeyhülislâmlık bünyesindeki Tedkik-i Müellefat Başkâtipliğine, kısa bir zaman sonra da aynı meclisin azalığına getirildi.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Maarif Nezareti'nde kurulan Meclis-i Kebîr-i İlmî azalığına ve Ayan (senato) meclisi üyeliğine tayin edildi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilim heyetinde olduğu için Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde Şeyhülislâm oldu (1910), bir ara sadrazam vekilliği de yaptı. Musa Kâzım Efendi bundan sonra üç defa daha Şeyhülislâm olacak ve azledilecektir (Son Şeyhülislâmlığından ayrılışı 8. 10. 1918 tarihine rastlar). Şeyhülislâmlıklardan uzaklaştırıldığı zamanlarda Mekteb-i Kudât, Medrese-i Süleymaniye ve Medresetü'l-Vaizîn'de müderrislikler yapmıştır.

Mason olduğuna dair basında çıkan ve gittikçe yaygınlaşan haberlere cevap olarak 1911'de uzun sayılabilecek bir beyanname yayımladı (Metni için bk. *Tasavvuf*, sayı: 34, 15 Zilhicce 1329 ve *Sırat-ı müstakîm*, sayı: 169). Bu beyannamede küçük

yaşından beri dinî ilimlerle uğraştığını, Nakşibendiye tarikatına mensup olduğunu, yıllarca İslâma hizmet ettiğini ileri sürdü ve bu tür iftiraları reddetti.

I. Dünya Harbi mütareke ile sonuçlanınca birçok İttihadçı ve kabine üyeleriyle birlikte Divan-ı Harb-i Örfî'de mahkeme edildi. Arkadaşları Malta'ya sürülürken hastalığı sebebiyle Musa Kâzım Edirne'ye sürüldü. 1920 yılında burada vefat etti ve Muradiye Camii bahçesine defnedildi.

Eserleri: *İslâmda Usûl-i Meşveret ve Hürriyet* (1908), *İslâmda Cihad* (1917), *Sûre-i İhlas ve Alak Tefsiri* (1918), *Safvetu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an* (1919. Tefsirin basılmamış ciltleri kitapçı İbrahim Subaşı'dadır), *Külliyât-ı Şeyhülislâm Musa Kâzım – Dinî, İçtimaî Makaleler* (1918. F. Koca'nın sadeleştirmesi aynı adla basıldı, 2002), *Usûl-i Fıkıh* (Darülfünun ders notları, 1918), *Varidat Tercümesi* (Yazma İ.Ü. Ktp. TY. Nu. 2263. M. S. Tayşi'nin hazırladığı metin yazması ile birlikte basıldı, 2010), Cemaleddin Muhammed Nuri'nin *Vahdet-i Vücud Risalesi Tercümesi* (*Tercüman* Gazetesi Ktp. Türkçe yazmalar, nu. Y-342), *Redd-i Ebâtıl* (*Külliyat* içinde, s. 199-240), *İbn Rüşd'ün Meslek-i Felsefisi ve İmam Gazalî ile Bazı Mesâil Hakkında Münazarası* (*Külliyat* içinde, s. 139-196), *Mebde ve Me'âd-Zevra ve Havra* (Celaleddin Devvanî'den tercüme, 1919), *el-Fetâva'l-Kâzımiyye fi Islâhı'l-Fetâva't-Türkiye* (Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp. Yazmalar, nu. 173. F. Koca'nın çalışması, *Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvaları* adıyla basıldı, 2002), Musa Kâzım'ın *Sırat-ı müstakîm*, *İslâm* ve diğer mecmualarda yayımlanmış makaleleri de vardır.

Geniş bilgi için bk. *İlmiye Salnamesi*, s. 626-28 (1334); İ. M. Kemal - H. Hüsameddin, "Musa Kâzım Efendi", *Evkaf-ı Humayun Nezareti*..., s. 248-51 (1335); İbrahim A. Gövsa: *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, s. 262 (1943); Sadık Albayrak: *Son Devir Osmanlı Uleması*, IV-V, 157-58 (1981); Abdülkadir Altunsu: *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 233-37 (1972). Musa Kâzım'ın Divan-ı Harb-i Örfî'de yargılanması için bk. Ali Fuat Türkgeldi: *Görüp İşittiklerim* (1971); Sadık Albayrak: *Türkiye'de Din Kavgası*, s. 98-123 (1975); Cafer Ergin: "Şeyhulislâm Musa Kâzım Efendi", *Türk Mason Dergisi*, sy: 35, Galata 1959; Thierry Zarcone, "Soufisme et franc-maçonnerie á la fin de l'Empire Ottoman: l'Exemple du Şeyhulislâm Musa Kâzım Efendi", *Anatolia Moderna – Yeni Anadolu*, II, Paris-İstanbul 1991 (C. Kapyalı tercümesi *Mimar Sinan* dergisinde yayınlandı, sayı: 109, Eylül 1998); Feryal Tansuğ: "II. Meşrutiyet döneminde İslamcılık ve Şeyhulislâm Musa Kâzım Efendi", *Doğu-Batı*, I/3, 1998.

I
HÜRRİYET - EŞİTLİK (VE KADIN HAKLARI)

Cenâbı Hakk'ın samedanî yardımı ve ümmetin hür(riyetperver)lerinin mesai sarfetmesi ve ordumuzun askerî şana bihakkın layık olacak ve ilelebet ümmetin kalbinde zeval kabul etmeyen bir minnetdarlık hissi ve kemal-i ihtiramkârı ile yer tutacak ve Osmanlı tarihimizin en şanlı sahifelerini süsleyecek kahramanca gayret ve dindarane hamiyet sayesinde esaret zincirinden yakamızı kurtardık ve buna dahil olan bütün maddelerin hükümlerine harfiyyen riayet edeceğimize hepimiz yemin ettik.

Fakat memleketimizde ilimler ve maarif henüz layık olduğu veçhile yayılmamış ve aydınlar arasında ne yazık ki kötü ahlâk zuhura gelmiş olduğundan bu yüce kanunun hükümlerine riayet etmek hususunda hayrete dûçar olduk.

Kanun-ı Esasi (anayasa) nedir? Bunun ihtiva ettiği hükümler ve bize bahşettiği hürriyet ve eşitlik hakları neden ibarettir? Halkımızın çoğu bunlardan gafil, bir kısmı da gafilmiş gibi gözüktüğü ve binaenaleyh bu yüzden,

Hürriyet var, eşitlik var!

diye şu günlerde adı geçen kanunla asla münasebeti olmayan üzüntü verici bazı yakışıksız haller vukua gelmekte bulunduğu cihetle bu konuda aşağıdaki şekilde bazı mütalaalarda bulunmaya mecbur oldum.

1. Hürriyet

Önce hürriyetten bahsedelim: "Hürriyet" azadelik, azade olmak mânasınadır, amma her kayıttan azade olmak mânasına değil. Çünkü mutlak hürriyet, yani her kayıttan azade olmak keyfiyeti, dünyanın hiçbir yerinde, hatta kâinat silsilesinin hiçbirinde yoktur. Mükellef ve sorumluluk sırrı bütün kâinata sirayet etmiştir. Bütün âlimler ve bütün âlemlerdeki nizam ve intizam, ancak mükellef ve sorumluluk sırrının herşeye sirayet etmesi sayesinde varlık sahasına çıkmıştır.

...

İşte görülüyor ki canlılarda, cansızlarda, hatta zerrelerde bile mutlak hürriyet yoktur. Herşey birçok kayıtla kayıt altına alınmıştır ve birçok hükümle mükelleftir. Her mahluk behemehal kendi üstünde bir âmirin emrine, bir müessirin tesirine tâbidir ve bu da tabii ve cibillî bir durumdur. "*O'nu hamdederek tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur*". (İsrâ 17/44) âyeti ve benzeri daha nice apaçık âyetlerle de bu inceliklere işaret edilmiştir.

Binaenaleyh kâinatın özü ve mevcudatın özeti olan insanda mutlak hürriyetin olamayacağı haydi haydi böyledir. Nitekim "*İnsan başıboş bırakıldığını mı zanneder?*" (Kıyame, 75/36) âyet-i kerimesi de işte bu hakikati beyan sadedinde nazil olmuştur.

İnsanda mutlak hürriyet nasıl olabilir ve insan nasıl "başıboş bırakılmıştır" denebilir ki insan, maddî hayatını muhafaza etmek için birçok tabiî kuvvetin hükmü altında bulunmak ve birçok yaratılış kanununun tesirleriyle kayıtlı bulunmak hususunda diğer canlılarla hemhal olduktan başka, fıtraten itidal mizacı ve tab'an medenî olması cihetiyle diğer canlılar gibi basit gıdalar, elbise ve tabiî meskenlerle iktifa edemeyeceğinden gıda, elbise ve meskenini tedarik etmek hususunda birçok sınaî işlere muhtaçtır. Bu sınaî işlerin meydana gelmesi ise insanlar arasında yardımlaşmanın ve ortaklaşa hareket etmenin oluşmasına bağlıdır. Çünkü hiç kimse kendine lazım olan herşeyi yalnız başına yapmaya muktedir değildir. Bununla beraber insanda hayvanî kuvvetler melekî kuvvetlere galip olduğundan ve bu cihetle mutlak olarak menfaati celbetmek ve zararlı şeyleri gidermek arzu ve hırsı herkeste cibillî bir durum olduğundan, aralarında adalet ve nizamın bozulmadan korunmuş kalabilmesi için bütün insan fertlerinin, bir diğerine yardım etme ve ortak olma hususlarında vaz edilmiş birtakım kanunların hükümlerine dahi boyun eğmek ve uymak mecburiyetleri vardır ve bu mecburiyet dünyanın her tarafında geçerlidir. Şu kadar ki bu kanunlar her yerde aynı derecede, aynı mealde olmayıp her memleketin, her iklimin mizacına, örf ve âdetlerine, mezhebinin kaidelerine göre tanzim edilmiştir. Bundan başka insan şu küçük cismiyle beraber bir nüsha-i kübra olmak ve o küçük-latif cismine bir de hiçbir canlı türünde olmayan ulvî bir ruh eklenmesi sebebiyle maddî ihtiyaçlarını tedarik etmek için birtakım tabiî ve vaz edilmiş kanunlara boyun eğmeye ve uymaya mecbur olduğu gibi ruhî ihtiyaçlarını tedarik etmek için birçok şerî kanunların hükümlerine boyun eğmek ve uymakla da mükelleftir.

Şu halde Kur'an'ın dünyaya yönelik siyasî hükümlerinin bazı kısımlarını beyan etmekten başka birşey olmayan Kanun-ı Esasi'mizın bize bahşettiği hürriyetten maksat, bundan önce kahır ve istibdadının altında ezildiğimiz makul ve meşru olmayan birtakım bâtıl kayıtlardan azade bir hürriyettir ki o da vaz edilmiş kanunlar ve dinî kaidelerimiz ve millî âdetlerimiz dairesinde serbestçe hareket etmekten ibarettir.

...

Evet, insan hür olmakla beraber bulunduğu memleketin vaz edilmiş kanunlarının hükümlerine uymaya mecburdur. Ve bu uyma insanlık için gerekli ve medeniyet için zaruri olan şeylerdendir. Zira mademki insan yaratılışı icabı medenîdir ve içtimaî bir heyetle yaşamak mecburiyetindedir, şu halde içtimaî heyeti teşkil eden her ferdin daima o heyete ait umumî menfaatlara hizmetkâr olması, hatta kendi şahsî menfaatlarını bile o umumî menfaatlar zımnında gözetmesi ve bu içtimaî heyetin menfaatlarına yönelik her teklife boyun eğmesi, uyması ve her fiil ve sözünde ve bütün tavır ve hareketlerinde umumî menfaatları ithal etmekten son derece sakınması ve gerektiğinde kendi şahsî menfaatini umumî menfaatin oluşmasına feda etmesi lazımdır. Çünkü eğer böyle olmayıp da herkes daima kendi şahsî menfaatlarını gözönüne alır ve bu maksadın oluşması için her hususta istediği gibi serbest kalırsa –insanın fıtratında hayvanî hevesler galip olduğundan ve bu sebeple her şahıs kendi nefsine, kendi tabiatına, kendi arzusuna uygun olanı celbetmeye, olmayanı gidermeye talip olduğundan– her şahsın her ne suretle olursa olsun sırf kendi menfaatlarını temin ve tahsil etmek için başkasının haklarına tecavüz etmekten sakınmayacağı ve içtimaî heyetin kıvamının sebebi olan tekliflere boyun eğmeyeceği ve bu suretle umumî menfaatların bozulmasına sebebiyet vereceği ve ardından mensup olduğu içtimaî heyetin intizam şirazesini bozacağı apaçık bir durumdur.

Şu halde içtimaî hayatın adalet ve hakkaniyet dairesinde cereyan etmesine şiddetle lüzum vardır. İçtimaî bir heyete adalet ve hakkaniyeti gösterecek şey ise ancak kanundur. Zira insanları akılları farklı olduğundan, yani herkesin aklı ve görüşü bir seviyede bulunmadığından, bir adalet kanunu olmaksızın her hususta hakkı bâtıldan ayırmak herkesin kârı değildir.

Bunun içindir ki Âdem'in yaratılışından beri her nerede bir insan cemiyeti teşekkül etmişse o cemiyet tarafından orada kendi içtimaî hayatlarını muhafaza etmeyi üstlenen bir kanunun varlığına ihtiyaç hissedilerek kendi ihtiyaçları nisbetinde bir kanun vaz etmeye ve o kanunun hükümlerine uymaya mecburiyet hâsıl olmuş ve bu usûl dünyanın her yerinde cari olagelmiştir.

Her millet kendi içtimaî hayatı ve millî selâmeti için böyle birtakım vaz edilmiş kanunların hükümleriyle kayıtlı ve mükellef oldukları gibi yine aynı hikmete binaen birçok mezhebî kaidelerin hükümleriyle de kayıtlı ve mükelleftir. Ve bu da zarurî bir durumdur. Zira insan ruh ile bedenden meydana gelir. Halbuki beden fâni, ruh ise bakidir. Bu fâni âlemde fâni bedenlerin hayat ve saadet sebeplerini gösterecek, bildirecek birtakım vaz edilmiş kanunların hükümleriyle kayıtlı olmak lazım gelince, bâki âlemde bâki ruhların saadet ve refah yollarını bildirecek ve hatta bu dünyada bile muhtaç olup da eksik akıllarımızla idrak edemeyeceğimiz nice hakikatları bize gösterecek birtakım dinî kaidelerin hükümleriyle mükellef olmak lazım geleceği öncelik kazanır.

Mezhebî kaideler şer'î kanunlar demektir. Bu da Allah'ın bir lütfu olarak insanların dünyevî ve uhrevî, maddî ve manevî saadet sebeplerini tayin ve temin etmek üzere Allah tarafından bir peygamber vasıtasıyla insanlara tebliğ edilen hükümlerdir. Bu hükümler itikat, amel ve ahlâka yönelik olup bu hükümlere riayet edenlerin saadetin en uzak mertebelerine yükselecekleri ve etmeyenlerin zilletin sefil derekesine düşecekleri şüphesizdir.

Bilhassa şeriatımız iki yönü, yani hem dünyevî hem uhrevî hükümleri topladığı ve vaz edilmiş kanunlarımızın çoğu ve özellikle Medenî Kanun'umuz, hukukî hükümlerimiz münhasıran şer'î hükümleriyle kayıtlı olmamız kendi içtimaî hayatımız ve millî menfaatlarımızın iktizasından olduğunu beyan etmeye hacet yoktur.

Bu kaideler cümlesinden biri de kadınların örtünmesi (tesettür-i nisvan) meselesidir. Kanun-ı Esasi'mizin ilan edilmesi üzerine bazı yerlerde bu meseleye riayet edilmediği üzülerek görülmekte ve bu yüzden Allah korusun Müslümanlar arasında büyük bir fitnenin zuhur etmesinin an meselesi haline geldiği işitilmektedir. Ve bu da tabiî bir şeydir. Çünkü yüzlerce milyon Müslümanın canlarından daha aziz, ruhlarından daha mukaddes bildikleri yüce bir dinin hükümlerinden şerî bir hükme karşı Müslüman unvanı altında bulunan bazı kimseler tarafından bu gibi saygısızlıkların gösterilmesi ve hatta bunu tahkir etmeye kadar vardırmaları bütün Müslüman halkın mukaddes haklarına tecavüz etmek demek olacağından böyle mânasız bir işten, bir hiçten dolayı dünyanın her tarafında bulunan bütün Müslümanların dinî hislerinin galeyana geleceği açıkça anlaşılır şeylerdendir.

Bununla beraber bazı Müslümanların reva görülmeyecek böyle bir hale cüret etmeleri her türlü dünyevî saadetimize delil bildiğimiz ve muhafazasına yemin ettiğimiz Kanun-ı Esasi hükümlerine de aykırı olduğundan hükümetimizin bu konuda etkili tedbirlere başvurması lazımdır. Zira Kanun-ı Esasi'nin 4. ve 11. maddelerinin hükmüne göre Osmanlı Devleti'nin dini İslâm dinidir ve Zat-ı Hazret-i Padişahî hilafet dolayısıyla İslâm dininin hâmisidir. Bu devletin dini İslâm dini olup Zât-ı Hazret-i Padişahî de bu dinin hâmisi olunca Devlet-i Aliye'nin tebeası olan her Müslüman bu yüce dinin bütün hükümlerine riayet etmeye mecbur olduğu gibi, aksi takdirde icra kuvveti demek olan hükümetimiz dahi o gibi kimseler hakkında zecrî tedbirler almaya mecburdur. Zira bu Devlet-i Aliye'nin tabiiyetine sahip olan bir Müslümanın dinin hükümlerinden bir hükme riayet etmemesi ve o hükmü tahkir etmeye kadar varması, Kanun-ı Esasi'mizin şu iki mühim maddesinin hükümleriyle telif edilmesi mümkün olamayacağından, bu gibi kimseleri hükümetimizin tedip ve terbiye etme mecburiyeti, kendisine düşen mühim vazifeler cümlesindendir.

Şeriat-ı garrâ-yı Ahmediye'de emredilen şeylerin hepsi faydalı olduğu gibi nehyedilen şeylerin cümlesi de zararlıdır. Bugün bu hakikat bütün aklı erenlerin ve hakimlerin tasdiki altındadır.

İşte şeriatımızda emredilen şeylerden biri de Müslüman kadınların kendilerine mahrem olmayan kimselerden örtünmeleridir ki o da saçları dahil olduğu halde vücutlarını zinetten arındırılmış bir şeyle, şehveti celbetmeyecek bir elbise ile örtmekten ibarettir.

Şimdi bu şer'î hükmün hikmet ve maslahata uygun olup olmadığını muhakeme edelim. Biz diyoruz ki şeriatımızın diğer hükümleri gibi bu yüce hükmü de hikmet ve maslahata uygundur, insana lazım olan şeyler ve medeniyetin zaruretleri cümlesindendir. Ve bu da çokça vecihle sabittir:

1. Kadınlar yaratılıştan nazik ve erkeklerin taarruzgâhı olduklarından onlar hakkında yabancılardan örtünmek kendileri için büyük bir nimet ve büyük bir şefkat eseridir. Çünkü bütün güzellikleriyle bir kadının, özellikle genç ve güzel bir kadının başkalarının ve yabancıların şehvet bakışlarına arz-ı endam etmesi ve özellikle bütün şehevî kuvvetlerin insan bedeni üzerinde bütün dehşet ve şiddetiyle hükmünü yürüttüğü böyle bir zamanda erkeklerle, hem de kendisi ile gayrımeşru münasebette bulunmak arzusuna son derece mağlup ve çok arzulu olan erkeklerle sohbette ve arkadaşlıkta bulunması onun kadınlık kıymetini azaltmaktan başka hiçbir şeyle neticelenmez. Bunun böyle olduğunu genişçe açıklamaya ihtiyaç yoktur. Çünkü bu o kadar açık bir hakikattir ki bunu inkâr etmek adeta iki kere iki dört eder hakikatini inkâr etmek menzilesindedir.

2. Malumdur ki bir ailenin saadetini temin etmesi iki tür mühim vazifeye bağlıdır. Bunlardan biri eve ait vazifeler, diğeri evin dışına ait vazifelerdir. Bu iki tür vazifeleri yalnız kadın ifa edemeyeceği gibi yalnız koca da ifa edemez. Şu halde bu vazifeleri taksim etmek gerekir. Eve ait vazifeleri kadına, evin dışındaki vazifeleri kocaya yüklemek gerekir. Bunun aksi olmaz. Zira kadınların aslî yaratılışlarındaki nezaket ve zerafet gereğince onların birtakım zor işlerden ibaret olan dış işlerle meşgul olmaları hikmet ve maslahata uygun olamayacağı gibi, erkeklerin ev işleriyle meşgul olmak için varlıklarını ortaya koymalarını da hiçbir akl-ı selim caiz göremez. Çünkü bu adeta tabiat kanununu değiştirmeye, kadınları erkek, erkekleri kadın yapmaya kalkışmak demektir, bunun bâtıl olduğunda ise hiç kimse tereddüt etmez.

Bir de kadınların yaratılış gayeleri, onların sırf dünyaya çocuk getirmeleri ve o çocukları bir müddet terbiye etmelerinden ibarettir. Binaenaleyh eğer kadınlar dış işlerle meşgul olmaya kendilerini verirlerse kadınların yaratılışına terettüp edecek şu mühim hikmetin ve büyük maslahatın ortadan kalkacağı ve bu halin bilahare insan neslinin dünyadan kesilmesine sebebiyet vereceği şüphesizdir.

Mademki kadınların uhdelerine terettüp eden vazifeler sırf ev işlerini düzene koymaktan ve dünyaya getirdikleri çocukları terbiye etmekten ibarettir, şu halde onların bütün zinetlerini takınarak açık saçık oldukları halde kendi kadınlık kıymetlerini haleldar edecek olan mahallere gitmeleri ve bütün güzellikleriyle birtakım şehvetperest erkeklerin toplanma yeri olan mahallerde bulunmaları;

onların bu hareketlerinden telafisi mümkün olmayan birçok zarar meydana gelir ve nihayet ailenin saadeti bütünüyle mahvolur gider.

Bir ailenin zahmetsizce kemal doruğuna yükselebilmesi, karı ile kocanın bir diğerine sıkıca irtibatına bağlıdır. Bu sıkı irtibat ise onların birbirine son derece muhabbet göstermesiyle kaimdir. Çünkü karı-koca arasında muhabbetten başka bir irtibat vesilesi yoktur. Zira esasen bunlar bir diğerine yabancıdır. İki yabancıyı birbirine bağlayan, her ikisinin emellerini bir noktada birleştiren şeyin muhabbetten başka birşey olamayacağı açıktır. Halbuki bu muhabbetin bekası ve devamı, karı-kocanın iffet ve ismetlerini son derece muhafaza etmelerine ve korumalarına bağlıdır. Bunların kendi iffet ve ismetlerini son derece muhafaza etmeleri ve korumaları ise behemahal kadınların mesture olmalarına bağlıdır. Çünkü insanlarda ve umumiyetle kadınlarda rekabet ve kıskançlık hissi yaratılıştan gelen bir durumdur. Eğer bir kadın gayrımesture olarak rastgeldiği erkekle görüşmekte, konuşmakta ve hatta istediği bir erkeği kendi evine kabul etmekte ve arzu ettiği erkek meclis ve mahfellerinde bulunmakta serbest kalırsa kocasından daha zarif, daha latif erkeklere tabiî ve gayrıihtiyarî olarak kendisinde bir meyil ve muhabbet hâsıl olacağı ve bilahare kocasını tarifi imkânsız bir vicdan azabına duçar edeceği ve bu suretle kocasıyla kendi arasındaki muhabbet bağını, aile saadetini esasından mahvedeceği meydandadır.

Bu mahzur koca hakkında da geçerlidir. Çünkü bütün kadınlar gayrımestura olursa bir koca karısından daha güzel, daha genç bir kadın gördüğü zaman o kadına meyletmemek, bütün kalbiyle ona kapılmamak onun gücü kuvveti dahilinde değildir. Bu ise hem kendiyle karısı arasındaki muhabbet bağını, hem de o kapıldığı kadınla o kadının kocası arasındaki irtibatı bütünüyle ortadan kaldıracağından şu halde her iki ailenin saadetini mahvedeceği şüphesizdir. Nitekim bu gibi feci hallerin çokça örnekleri görülmektedir.

İşte bu gibi hikmetlere binaen Muhammedî şeriat kadınlara örtünmeyi (tesettür) emretmiştir. Bununla beraber bir kadın mesture olmakla hiçbir meşru hakkını kaybetmez. Bir erkek ne gibi hakka sahipse bir kadın da aynı hakka sahip olur. Meselâ bir erkek kendi malında istediği gibi tasarruf eder, bir kadın da öyledir. Bir erkek ailenin saadetiyle ilgili dairesinde medenî zevklerden hissedar olur, bir kadın da öyledir. Ezcümle bir erkek aslî vazifesini yerine getirmekle beraber vakit buldukça teferrüc için bir mesireye gider, orada hemcinsiyle arkadaşlık ve sohbet eder, geçim zorluklarıyla yorgun düşen beynini dinlendirir, sonra yine yükümlü olduğu vazifesine başlar. Gerektiğinde erkeklerin toplantısına gider, orada verilen konserlere, konferanslara katılır. Bunu kadınlar da yapabilir. Onlar da kendilerine mahsus bir edep, bir terbiye dairesinde kendilerine mahsus mesirelere gidebilirler, kendilerinden cemiyetler teşkil ederek konferanslar, konserler verebilirler. Şeriatımız bu gibi şeylere asla mani olmaz. Aynı şekilde kadınlar mesture olmakla medeniyetin güzel neticelerinden mahrum olmazlar.

İlim ve maarifle kendilerini ve vasıflarını süsleyebilirler. Çünkü beşikten mezara kadar ilim tahsil etmeyi emreden Muhammedî şeriat, kadınları bu emirden istisna etmemiştir; ilim tahsilini erkeklere ve kadınlara farz kılmıştır.

Şu kadar ki ilim tahsil etmek yeri olan mekteplere devam etmek hususunda kadınlarla erkekler arasında biraz fark vardır. Erkekler ilk, orta ve lise mekteplerinde tahsil ettikten sonra bunların hepsinin üstünde olan yüksek mekteplerde, üniversitelerde tahsil görmeye de mecburdurlar. Bu mecburiyet umumi değilse de bir kısım erkekler hakkında zaruridir. Halbuki kadınlar böyle değildir. Çünkü –bundan önceki makalemizde de zikrettiğimiz veçhile– kadınların yaratılışındaki hikmet, onların bir erkekle evlenerek dünyaya çocuk getirmek ve sonra o çocukları terbiye etmek ve ev işlerini düzene koymaktan ibarettir. Kadınların bu vazifeleri hakkıyla ifa edebilmeleri ise öyle senelerce yüksek mekteplere devam etmelerini gerektirmez. Çünkü bu vazifeleri öğrenmek için ilk, orta,lise mektepler yeterlidir. Ondan sonra bir hanım kızın kendine münasip bir erkekle evlenmesi ve beyhude yere zaman keybetmemesi gerekir.

Demek oluyor ki esasen ilim tahsil etmek kadınlara da lazımdır. Çünkü cahil bir kadın gerek ev işlerini layıkıyla çevirmeye ve çocukların terbiyesini meşru usûl ve sıhhî kaideler dairesinde ifa etmeye muktedir değildir. Fakat insan türünün bekasına, insan nüfusunun çoğalmasına yegane sebep olan evlilik meselesi bir kadına düşen vazifelerin en birincisini teşkil ettiğinden, ilk, orta ve lise tahsillerini gördükten sonra buna kanaat etmeyip de erkekler gibi üniversitelere devam edecek ve oralardan mühendis, mimar vs. olarak çıkmaya çalışacak olursa yaratılışına düşen vazifeyi suistimal etmiş ve bilahare insanlığa ihanet etmiş olacağı şüphesizdir.

Biz, kadınlar üniversitelerde okunan ilim ve fenleri hiç okumasınlar... demek istemiyoruz. Çünkü ilim tahsil etmek için bir sınır, bir son yoktur. En büyük fazilet de ilim ve marifettir. Fakat erkekler hakkında bile herkesin ayrı ayrı olarak bütün ilimleri tahsil etmesi imkân haricindedir. Bu mümkün olsa bile hikmete uygun değildir. Zira bir memlekette herkes yüksek ilimleri tahsil etmeye kalkışacak olursa değersiz sanatlara rağbet edecek kimse kalmaz. Ve şu halde o memlekette umrandan eser bulunmaz. Bütün erkekler için bile yüksek ilimleri tahsil etmek hikmet ve maslahata uygun olmayınca bunun kadınlar için hikmet ve maslahata uygun olmayacağı öncelikle böyle olur. Binaenaleyh bir hanım kızın kendi aslî vazifeleriyle ilgili olan ilk, orta ve lise tahsillerini ikmal ettikten sonra hemen bir erkekle evlenmesi medeniyetin gerekleri cümlesinden bulunmaktadır; evlendikten sonra arzu ederse, vakit buldukça kendi evinde yüksek ilimleri tahsil edebilir. Bu fazla, tebcil edilmiş bir meziyettir. Bu kadın eğer kudreti varsa bunu da elde edebilir. Şeriatımız buna mani olmaz, belki teşvik eder. Muhammedî şeriat kadınlarımıza son derece şefkat ve merhamet göstermiş ve onların bütün haklarını teminat altına almıştır. Bundan başka birçok imtiyaz da bahşetmiştir.

Ezcümle bir erkek hem kendi nafakasını, hem karısının ve çocuklarının nafakasını ve bütün muhtaç oldukları şeyleri tedarik etmeye mecburdur. Halbuki bir kadın bunlardan hiçbirini tedarik etmeye mecbur değildir. Nafaka, mesken vs. gibi şeyleri tedarik etmek münhasıran erkeklere yüklenmiştir. Bir kadının evlilik öncesi bütün masrafları babasına aittir, babası yoksa kardeşine aittir, o da yoksa, babasından da kendisine bir mal intikal etmemişse devlet hazinesine (beytulmal) aittir. Evlendikten sonra da hüküm böyledir: Yani kocasına, vefat etmişse, malı da yoksa babasına, kardeşine, mahrem olan yakın akrabasına, bunların da malı bulunmadığı takdirde yine devlet hazinesine aittir.

İşte görülüyor ki Muhammedî şeriatta bir kadın hiçbir vakit geçim yönünü düşünmeye mecbur değildir. Hatta bir kadın yemek pişirmeye, çamaşır yıkamaya, bazı şartların var olmasıyla çocuğunu emzirmeye bile –diyanet gereği mecbursa da– hukukî olarak mecbur değildir. Yani bunları yapmak için hakimin zorlama selahiyeti yoktur.

Şimdi insaf edelim, kadınlara bu kadar imtiyazı Muhammedî şeriattan başka hangi kanun, hangi şeriat bahşetmiştir? Bunun içindir ki kadınlarımız diğer milletlerin kadınları gibi ticarete vs.ye dalmak mecburiyetinde değildir. Gerçi Fatma Aliye Hanım hazretlerinin dediği gibi tesettür kaidesine riayet etmek şartıyla bizde de kadınlar ticaret yapabilir, alış-veriş edebilirler. Buna bir mani yoktur. Nitekim İslâm beldelerinin ekserisinde bu hal müşahede edilmektedir. Fakat bizim konumuz esasen bunların şu gibi muamelelerle meşgul olmalarına şer'an mecburiyetlerinin olmadığını söylemektir. Hem de olmamalıdır. Çünkü kadınların böyle erkeklere mahsus olan vazifelerle meşgul olmaları kendi aslî vazifelerini ihlal etmelerine sebep olacağından onların bu gibi şeylerle meşgul olmaları hikmet ve maslahata uygun değildir.

Musa Kâzım, "Hürriyet-Müsavat", *Sırat-ı müstakîm*, sayı: 1, 2, 3 (1326).

II
MEDENİYET - DİN İLİŞKİSİ

"Medeniyet" bir şehirde, bir köyde, neresi olursa olsun bir mahalde toplu olarak yaşamak demektir. Bu da insan türünün tabiatı ve yaratılışı gereğidir. Çünkü insanın yaşayışı, hayvanın yaşayışı gibi basit ve sade değildir. İnsan, yaşayabilmesi için tek başına tedarik edemeyeceği birtakım şeylere muhtaçtır. Binaenaleyh tâ yaratılışın başlangıcından beri birbirine yardım ederek ve bir yerde toplu olarak yaşayagelmişlerdir ki insanın tabiat olarak ve yaratılıştan medenî olmasının mânası da budur.

İşte insanlar tabiat olarak ve yaratılıştan medenî oldukları için her asırda bir tür medeniyet ortaya çıkmış ve çıkmakta olmuş ise de kâmil medeniyete mazhar olmak her kavme ve millete nasip olmamıştır.

Ne tuhaf! Bu kâmil medeniyet denilen şey bir kavmin tabiî ve riyazî ilimlerde terakkî etmesi, sanat türleri icat etmesi; vapurlar, trenler icat ederek nakliyat için bunca kolaylıklar göstermesi, büyük şehirler, geniş caddeler, yüksek binalar meydana getirmesi vs. değil mi? Eğer böyle ise bu gibi şeylere nail olmak pekçok kavim ve millete nasip olmuş ve şimdi de olmaktadır.

Hayır! Yalnız bunlar değil. Çünkü medeniyetten asıl maksat bütün halkın refah ve saadet üzere yaşamasıdır. Halbuki zikredilen ilim, fen ve sanatların en çok terakkî ettiği yerlerde bu refaha, bu saadete nail olanlar ancak yüzde bir oranındadır. Geri kalan halk maişet derdinin yükü altında ezilmekte, hatta iki odalı bir eve bile sahip olmaktan mahrum bırakılmaktadır.

Şu halde sahih medeniyet insanlara her türlü saadet ve refah sebeplerini bahşeden bir medeniyettir ki o da her işte istikamet, her hususta adalet, kendi türüne yardım, bütün aklî ayıplardan sakınmakla hâsıl olur; bunlar da ancak hak dinle kaimdir. Zira insanda yaratılışı gereği birtakım hayvanî kuvvetler ve şehevî arzular vardır ki eğer insan kendisini manevî bir terbiye altında bulundurmaz; nefsinin galip bir kuvvete kahir bir kudrete karşı mahkum olduğunu tasdik etmezse, yalnız zikredilen kuvvetler ve arzuların gerektirdiklerini elde etmeye çalışıp aklî melekesinin gerektirdiklerine asla önem vermez.

Bunun böyle olduğuna, üstün vasıflara ve faziletli huylara sahip kişilerin çok nadir oluşu şahitlik etmekte ise de bütün akıllı kişiler katında sarhoş edici içkiler, bütün keyif verici şeyler, kumar ve benzeri oyun çeşitleri ve sefahetin sıhhata ve ahlâka zararlı oldukları şüphesiz bilinmekte ve kabul edilmekte iken bu zararlı şeylere en çok mübtela olanların yine akıllılar sınıfından olduklarını hatırlatırsak artık iddiamızın gerçekliğinde hiç şüphe kalmaz sanırım.

Halbuki insan daima hayvanî kuvvetleri ve şehevî arzularının gerektirdiklerini elde etmeye çalışır ve nefsanî heveslerine mağlup olursa her hususta şahsî menfaatlarını ve bencil isteklerini gözönüne alarak başkasının zarar ve ziyanını hatırına bile getirmez. Getirse bile "benim arzum hâsıl olsun da başkası ne olursa olsun" demekten hiç de çekinmez. Çünkü böyle bir kimsenin nezdinde saadet denilen şey, bu geçici hayatta her arzu ettiğine nail olmaktan ibarettir. Buna nail olmadıktan sonra o hayatın da asla değeri yoktur. İntihar fiilinin en çok dinsizler arasında meydana gelmesi de buna ayrıca bir delildir. Binaenaleyh dinsizlere göre her fiil ve sözde istikamet, her hususta adalet, gerektiğinde kendi türüne yardım, bütün ayıplardan sakınmak gibi şeylerin hep vehim ve hayal türünden oldukları aşikârdır ve bu durumda kendi şahsî istekleri ve bencil menfaatlarını elde etmek için gerektiğinde her türlü rezilliği yapmaktan vazgeçmeyecekleri açıktır. Şimdi bir kavim, bir millet farzedelim ki hepsi dinsiz olsunlar. Acaba bunların medeniyet kurarak refah ve saadet üzere yaşayabilmeleri mümkün olabilir mi? Heyhat! Zira böyle herkes kendi isteklerine, heveslerine mağlup olarak gerektiğinde her türlü kötülüğü yapabilecek olursa, o kavim, o millet arasında çekişme-sürtüşme, münakaşa, hatta mücadele, birbirini öldürme alıp yürümez mi? Ve bu durumda milletin ruhu ve medeniyetin sebepleri olan ilme, marifete, ziraata, ticarete, sanata halel gelmekle halk refahtan, saadetten bütünüyle mahrum kalmaz mı?

Eğer denirse ki: Biz o kavimde ilimlerin ve maarifin de yaygınlaştığını kabul edersek medeniyetin sebeplerine halel gelmek şöyle dursun, belki daha terakkî eder ve kemâle ulaşır. Onlar din ve mezhep yerine "insanlık" adına her fiil ve sözde istikamet, her hususta adalet ve birdiğerine yardım, başkasının haklarına tecavüzden ve bütün ayıp şeylerden sakınarak refah ve saadet üzere yaşarlar.

Buna iki türlü cevap veririz: Önce deriz ki: Maarifi yaygınlaştırmak demek herkesi bütün fenleri bilen bir bilge yapmak demek ise bu iki yönden reddedilmiş bir şeydir:

a) Bir insanın bütün fenleri bilen bir bilge olması ancak bütün hayatını, bütün vaktini ilim ve fen tahsiline hasretmekle olabilir. Halbuki insan birtakım medenî ve vazgeçilmez ihtiyaçlara mahkum olduğundan bir kavmi, bir milleti teşkil eden fertlerin hepsi bütün zamanlarını ilim ve fen tahsil etmeye hasredemezler. Çünkü bu takdirde kendilerini yaşatacak, ihtiyaçlarını giderecek kimse bulamazlar.

b) İnsanlar, başka hallerde olduğu gibi dirayet ve istidat yönleriyle de bir diğerine muhalif olduklarından bir kavmi teşkil eden fertlerin hepsi faraza bütün

zamanlarını ilim ve fen tahsiline hasretseler bile yine hepsi o yüksek mertebeyi kazanamazlar. Belki binde biri o rütbeye nail olur ise de geri kalanlar yine kendilerini behîmiyetten kurtaramazlar.

Yok eğer maarifin yaygınlaştırılması demek herkese okuyup yazma öğretmek, biraz da fenlerin başlangıç bilgilerini öğretmek demek ise –bunun imkânında dahi şüphe olmakla beraber– bu da maksadın gerçekleşmesine kâfi olamaz, bununla da sahih medeniyet meydana gelemez. Çünkü onlar bu takdirde meramlarını revaçta tutmak ve maksatlarını elde etmek için birtakım hile ve desise yollarını öğrenmiş, nefsî ihtiraslarını, hayvanî arzularını daha ziyade genişletmiş olacaklarından kendilerinin insanlığı korumaktan ziyade bencil menfaatlerine hizmet etmek ve onlara nail olmak için meşru, gayrımeşru her türlü vasıtaya müracaat edecekleri aşikârdır.

İkinci olarak deriz ki: O kavmin bütün fertleri bilge olsa bile mademki onlar ulûhiyeti ve peygamberliği, maneviyat ve ahiret hallerini inkâr etmektedirler, mademki nefsanî hevesleri, hayvanî arzuları da aklın gerektirdiği şeylere şeksiz şüphesiz galip gelmiştir; fırsat elverdiği yerde şahsî menfaatleri uğrunda kendilerini alçaklıklar yapmaktan hangi şey men edecektir?

"İnsanlık" mı? Benim böyle kuru bir "insanlık" adıyla her dinsizin kendi türüne karşı hamiyyet izhar ederek, mürüvvet göstererek her türlü fedakârlıkta bulunacağına, hatta fırsat elverdiği yerde bile bencil menfaatlerini, nefsanî heveslerini elde etmek için alçaklık yapmayacağına hiç de aklım ermiyor. Zira bence "insanlık" demek istikameti, ciddiyeti, merhameti, şefkati, atıfeti, her konuda adaleti, hulâsa bütün üstün ahlâkı ve faziletli vasıfları gerektiren "insanlık" demektir. Bu ise dinin, mezhebin, itikadın alt konularındandır. Binaenaleyh dini, mezhebi, itikadı olmayan herhangi bir şahıs kendisini behîmiyetten kurtaramaz ki o üstün ahlâk ile ahlâklansın, o faziletli vasıflarla vasıflansın da şahsî menfaatleri uğruna alçaklık yapmaktan kaçınsın.

Nitekim birçok dinsiz filozofun baba ve annelerine, kardeş ve kızkardeşlerine bile merhamet ve şefkat göstermedikleri, hatta açlıktan ölseler bile asla etkilenmedikleri ekseriya görülmekte ve güvenilir yollarla işitilmektedir. Böyle kendi akrabasına, kendi ailesine merhamet ve şefkat göstermeyen kimselerin yabancılara karşı mürüvvet ve hamiyet gösterecekleri, nefsanî arzularına galip gelerek her hususta istikamet ve adaletten sapmayacakları, gerektiğinde kendi türünden mümkün olan her türlü fedakârlığı esirgemeyecekleri kabil midir? Şüphe yok ki kabil değildir. Öyle ise her ne halde, her ne sıfatta bulunurlarsa bulunsunlar dinsiz adamların bir yere gelerek sahih bir medeniyet teşkil edebilmeleri dahi kabil değildir. Binaenaleyh sahih medeniyetin ancak faziletli ahlâk ve üstün vasıflarla, bunların da hak dinle meydana geleceği her türlü şüpheden azadedir.

Tercüman-ı Hakikat, 11 Temmuz 1314 / *Külliyat-ı Şeyhülislâm Musa Kâzım – Dinî İçtimaî Makaleler*, s. 5-8 (1336).

Medeniyetin Koruyucusu

...

Bir medeniyetin devam ve bekasının ve "sahih medeniyet" hükmünü almasının, ilim ve marifet, sanat ve ticaretle meydana gelebileceği hemen herkesçe malumdur ve kabul edilmiştir. Fakat bu ilmin, bu marifetin, bu sanat ve ticaretin de semavî bir dine ve üstün bir ahlâka bitişmesi en önemli şarttır. Zira medeniyetin özet mânası, "dayanışma, yardımlaşma esas kaidesine dayanarak toplum (heyet) teşkil etmek ve kavmiyet tanzim etmek" demek olup bu ise o toplumun fertleri arasında sahih kardeşliği ve sürekli sevgiyi gerektiren sağlam bir bağın vücuda getirilmesine bağlıdır ki o da ancak din ve ahlâktan ibarettir.

"Avrupa halkı din ve ahlâka o kadar önem vermedikleri halde bugünkü maddî terakkîleri bütün cihanı hayrete düşürüyor. Eğer medeniyetin gerek bekasında gerek yükselmesinde din ve ahlâkın rolü olsaydı onlarda bu terakkî görülmezdi" tarzında bir itiraz ortaya atılırsa bu itiraza iki şekilde cevap verilir:

1. Avrupa'nın şu terakkîlere nail olması yalnız ilimler ve fenler sayesinde değildir. Din ve ahlâkın da onda genel bir rolü vardır. Zira eğer halkın fertlerinin, birbirine ciddi kardeşliği ve kuvvetli muhabbeti gerektiren o semavî bağ onlarda olmasaydı, şu gördüğümüz terakkîlere nail olmaları şöyle dursun, geçmiş asırların kavimleri gibi onların da hercümerc olacakları muhakkaktı.

2. Eğer ilim, maarif ve sanatlar sayesinde Avrupa halkı bugün maddî terakkîlerin en üst doruğuna yükselmişler gibi görünüyorlarsa da hakikat erbabı nezdinde bu terakkîlerin, bu medeniyetin asla değeri yoktur. Zira Avrupa'da sınırlı bir müddetten beri medeniyetin sağlam dayanaklarından olan "dayanışma ve yardımlaşma" kaidesine, kötü ahlâkın neticesi olarak halel gelmeye başlamış olduğundan yakın bir zamanda o kuvvetli esasın bütünüyle mahvolmasıyla ve şahsî ihtirasların her şeye galebe çalmasıyla bu terakkîlerin tabiî olarak dehşetli alçalma ve gerilemelere (tedenniyat) dönüşeceği de zaruri bir durumdur. Binaenaleyh ilimlerin ve maarifin, sanatların ve ticaretin maddî terakkîlere küllî sebep olma yönü varsa da hepsinin semavî bir dine ve yüce bir ahlâka bitişik olması mutlaka gerekir. Avrupa'da dinsizlik görüşü henüz genişlememiş olduğundan şimdilik o kadar tesir göstermiyor. Hele biraz daha daire genişlesin de bakınız o zaman Avrupa halkı ne hale girecektir. İnsan türünü ulvî insanlık mertebesinden süflî hayvanlık derekesine düşüren hasta ve yanlış bir görüşün üstün medeniyet ve sahih terakkîlerle uzlaşması mümkün müdür?

Bu meseleyi biraz daha vuzuha kavuşturmak için meşhur İslâm hakimlerinden bir zatın sözünü özet olarak nakledelim. Bakınız o zat ne diyor:

Dinsizler kendi hasta ve yanlış fikirlerini ve bozuk maksatlarını revaçta tutmak için çeşitli şekil ve isimlerle ortaya çıkarlar. Bazan hakim (bilge) vasfında görünerek bir diğerine "hakim" unvanını verirler, bazan da emirlere has

ruhî halle ortaya çıkarak kendilerini "zulmü kaldıran", "haksızlıkları gideren" isimleriyle adlandırırlar. Bazan da ârif kisvesinde görünerek kendilerinin işlerin inceliklerini bilen ve eşyanın hakikatlarını keşfeden arifler zümresinden olduklarını söyleyerek güya insanların zihinlerini hurafelerden temizlemeye, insanların akıllarını maarif nurlarıyla aydınlatmaya çalıştıkları iddiasında bulunmaya cesaret ederler. Bazan da zayıfların koruyucusu, fakirlerin dostu şekline girerek birtakım safdilleri yer yer ümitlerle iğfal ederler. Ve çoğunlukla peygamberlik davasına bile cesaret edenler ve hevesli gözükenler vardır ki bildiğimiz yalancı peygamberlere benzemeyip bunlar kendi davalarını başka bir tarzda ve surette ortaya atarlar. Bu dinsizler ne surette bulunursa bulunsunlar, ne tarzda görünürlerse görünsünler ve hangi millette ortaya çıkarlarsa çıksınlar kendi kavmî bünyelerine şiddetli bir sadme ve millî meyvelerine helak edici bir âfettirler. Asılsız parlak sözleriyle yaşayanların kalplerini yaralarlar ve bozuk görüşleriyle varlıkların ruhlarını öldürücü zehire düşürürler.

Din ve ahlâk ise her biri ümmetin vücudunun sarsılmaz bir rüknü, içtimaî yapının kuvvetli bir direği ve sahih medeniyetin muhkem bir esası olan üç itikadı bağlılarına bahşettiğinden, insanlığa ve medeniyete hizmetkârdır ve onları Allah'ın dilediği ölçüde korur ve himaye ederler. Dinin kendi mensuplarına bahşettiği o üç itikat aşağıdaki şekildedir:

Birinci akîde: "İnsan yeryüzünün meliki ve yaratıkların en şereflisidir": Bu itikatla muttasıf olan kimse şüphe yok ki hayvanî tabiat ve hasletten soyutlanır ve hayvanî vasıftan şiddetle nefret eder. Bu nefreti şiddetlenince elbette şehevî ve nefsanî âlemden akıl ve irfan âlemine yükselerek medenî hisselerden büyük bir hisseye nail olur ve faziletli medeniyet erbabı arasına girer ve sonra hakkaniyet kaideleri ve adalet usûlü üzere hayatını sürdürür ve muamelelerini icra eder ki dünyada insan saadetinin gaye edindiği mertebe ve hakimlerin arzu ettikleri biricik şey de budur.

Binaenaleyh bu itikat insanı sefil yaşayıştan ve aşağılık vasıflarda vahşî hayvanlara benzemekten ve onlar gibi olmaktan, yırtıcı hayvanlar gibi birbirleriyle muhasama ve mücadeleden en büyük engelleyici ve en etkili def edici olduğu gibi insanları türlü rezaletlerden temizleme ve ıslah etme hususunda dahi en kuvvetli etkendir.

Bu itikatla muttasıf olmayan ve binaenaleyh kendilerini bencil hayvanlarla eşit gören dinsizlere bakılır ve kendilerinden ortaya çıkan türlü rezaletlere dikkat edilirse bu iddiamızın sıhhatine ve doğruluğuna şeksiz şüphesiz hükmetmek gerekir.

İkinci akîde: "Dünyada hak din ancak birdir, başkaları cehalet ve sapıklıktan ibarettir"*: Bu itikatla muttasıf olan dindar kişiler tabiî olarak

* Hak olanın birden fazla olması apaçık bâtıl olduğundan her din sahibinin bu itikadda olması elbette lazımdır.

kendi millet (kavim)lerinin en şereflisi olduğuna yakînen hükmedeceklerinden, bu hükümlerinin bâtıl olmaması için elbette faziletli ahlâkı, üstün vasıfları, akîle olsun nefîse olsun, dünyevî olsun uhrevî olsun bütün insanî meziyetlere sahip olmak hususunda diğer milletlerden önde olmaya gayret ederler, dışardan gelecek bir zillet ve hakareti de el birliğiyle defetmeye cehdederler, bir izzet ve meziyeti başkasında görmek istemeyip her şeyin âlâsını ve en faziletlisini de kendi milletlerinde görmeye güç ve kuvvetlerini sonuna dek kullanırlar ki insanı, ilimleri elde etmeye, fenleri geliştirmeye, ticareti çoğaltmaya, sanat icadına ve binaenaleyh milliyeti ve medeniyeti takviyeye bundan daha ziyade sevkedici bir kuvvet olmaz.

Üçüncü akîde: "İnsan bu geçici âlemden daha geniş, daha yüce bir âleme lâyık olacak olgunlukları elde etmek ve bu vasıta ile müddeti az - üzüntüsü çok olan ve hüzünler yurdu (beyt-i ahzan) **ve elemlerin karargâhı** (makarr-ı âlâm) **denilmesine lâyık bu süflî âlemden o ulvî âleme intikal etmek için gelmiştir":** Bu itikatla da muttasıf olan bir vicdan sahibi şüphe yok ki akıl cevherini faydalı ilimler ve saf maarifle aydınlatmaya, kendisini cehalet ve bilgisizlik kusurundan kurtarmaya ve kendisine her biri bir ilahî emanet ve lütuf olan üstün kuvvetlerini, aklî müdrikelerini ve hislerini ne için yaratılmışlarsa o yolda kullanmaya ve bu sebeple yaratılıştan yapısında bulunan olgunlukları iç ve gizli âlemden dış dünyaya, kuvveden fiile çıkarmaya çalışır ve gayret eder.

Aynı şekilde bu itikatla zinetlenen akıllı bir kişi, nefsini süslemeye ve rezaletlerden temizlemeye fazlasıyla ihtimam göstereceğinden, şüphe yoktur ki meşru yollarla mal-mülk edinmeye çalışarak her işinde hıyanetten ve yalanlardan rüşvet kapılarından yüz çevirir ve halka karşı köpekçe dalkavukluktan, tilkice hilelerden sakınır. Malî ve ilmî varlıklarını layık oldukları yerlere sarf ederek insanlık âlemine hizmet ve yardım eder ki medeniyetin temel esası da bundan ibarettir.

Demek oluyor ki din ve ahlâk insana işte bu gibi güzel itikatlar ve yüce vasıfları bahşettiğinden, dinsizlik ise insanı hayvanî şehvetler ve nefsanî heveslerin vadilerine dalmaya sevkettiğinden birincisinin "medeniyetin koruyucusu", ikincisinin ise "insanlığın yıkıcısı" olduğunda hiç şüphe yoktur.

26 Şubat 1313 / *a.g.e.*, s. 71-75 (1336).

III
İSLÂM VE TERAKKÎ

Mevcut dinler içinde İslâm dini kadar ahlâkî, içtimaî, idarî, siyasî esaslara istinat etmiş bir dinin daha mevcut olmadığı, bu dinin aslî ve fer'î hükümlerine vâkıf, hakikat taraftarı olan zevatın malumlarıdır. Fakat birçok asırdan beri istibdat kâbusunun İslâm âlemi üzerinde icra edegeldiği dehşetli tahripler neticesi olarak Müslümanların her yerde, her hususta diğer millet (kavim)lerden geri kalmış olması ve bu yüzden birçok İslâm hükümetinin inkıraz bulması ve İslâm âlemine teselli ve dayanak olacak yalnız Osmanlı hükümeti kalmış ise de onun da kötü istibdadıyla ölüm-kalım arası bir derekeye düşmüş olması ve hükümetin kudret ve iktidarını iade etmek ümidiyle Meşrutiyet kazanılmış ise de Meşrutiyetin ilan edilişinin ardından ortaya çıkan iç ve dış ihtiraslar sebebiyle memleketin her tarafında ayrılık ve şekavetin bütün dehşetiyle baş göstermesi ve bu felaketli durumların nihayet Balkan Harbi'ne sebebiyet vererek Devlet-i Aliye'nin hatır ve hayale gelmeyen bir mağlubiyetiyle neticelenmesi İslâm dini aleyhinde birtakım bâtıl, yanlış fikirlerin yayılmasına meydan vermiştir.

İslâm dini terakkîye mâni imiş!.. Ne büyük bir iftira, ne azîm bir bühtan! Zira İslâm dini terakkîye mâni değil, aksine terakkîyi emreden, yükselmeye sevkeden, sebep olandır. Çünkü bu din bir milletin terakkî etmesi ve medenîleşmesi için gereken usûl ve esasların bütününü ihtiva eder ki bunların bazıları aşağıdaki şekildedir.

1. Ümmetin Şûrası (Şûra-yı Ümmet)

Vakıa bu esaslardan biri ümmetin şûrasıdır. Ümmetin şûrasının meşru oluşu Kur'an-ı Kerîm'in "*Her işte ümmetinle müşavere et*" (Âl-i İmran, 3/159), "*Bütün Müslümanların işi aralarında şûradan ibarettir*" (Şûra, 42/38), yani "Müslümanlara bütün iş ve muamelelerini meşveretle halletme ve çözüme kavuşturma emredilmiştir" meâlindeki iki âyet-i kerimesiyle sabit olmuştur ve binaenaleyh

Hz. Peygamber bu ilahî emre uyarak ümmetin bütün önemli maslahatlarını meşveret usûlüyle halletmeye ve çözüme kavuşturmaya ihtimam buyurdukları gibi kendisinden sonra ashabı da bu yüce izi takip ederek kulların bütün önemli maslahatlarını aynı usûlle halletmeye ve çözüme kavuşturmaya son derece itina göstermişlerdir.

Vakıa İslâm dininin vaz ettiği şûra-yı ümmet zamanımızdaki şûra-yı ümmet tarzında değildi. Fakat netice itibariyle şimdikinden daha faydalı ve daha yüce idi. Daha faydalı idi, çünkü o zamanın şûra üyeleri vatanî vazifelerini bütün ciddiyetiyle ve ücretsiz yerine getirdikleri halde zamanımızın şûra üyeleri kendilerine verilen vazifelerini mühim bir miktara ulaşan ücret mukabilinde yapmaktadırlar. Daha yüce idi, çünkü onlar şahsî veya millî (kavmî) ihtiraslardan ve bencil menfaatlerden bütünüyle beri iken şimdikilerden birçokları o gibi kötülenmiş hasletlerden kendilerini bir türlü kurtaramamaktadırlar ve bu yüzden menfaat yerine memlekete zarar vermekten geri kalmamaktadırlar.

Bu iki şûra arasında başka bir yönden de büyük fark vardır. Zamanımızda şûra-yı ümmetin akdedilmesi yeri, saltanat merkezinde hazırlanan özel bir mekânda ve toplanma müddeti senenin birkaç ayına münhasır olduğu halde o zamanlarda şûra-yı ümmetin toplanma yeri bütün mahalle mescitleri, Cuma ve Bayram camileri ve namazgahları ve senede bir kere İslâm âleminin her tarafından gelen ve hacıların toplanma yeri olan Arafat dağı olup bunların herbiri bir dâr-ı şûra idi.

Zira bu zikredilen yerler yalnız ibadete münhasır değildi, bunlar ümmetin maslahatlarını görüşme yeri idi. Fakat mürûrızamanla İslâm âleminin başına çöken istibdat kâbusu bu mühim dâr-ı şûraları yalnız ibadet ve duaya münhasır kıldı ve bu suretle bütün ümmetin dilini bağladı. İşte bunun neticesi olarak nihayet İslâm âlemi türlü felaketlere maruz kaldı. Hulâsa İslâm dini medeniyetin temel esasını teşkil eden sağlam şûra-yı ümmet esasını, uyulması gerekli mühim bir kaide olmak üzere gayet geniş bir surette vaz etmiş iken maatteessüf sonradan ortaya çıkan müstebitlerin bu sağlam esas, işlerine gelmediğinden bu güzel kaide bütünüyle lağvedilmiş ve onun yerine keyfi idare ikame edilmiştir ki İslâm âleminin başına gelen felaketlerin yegâne sebebi de budur.

2. Hürriyet

İslâmî esaslardan biri de hürriyettir. İslâm dininin hürriyet kelimesinden maksadı, insanlığın felaket sebebi, medeniyetin en dehşetli âfeti olan hayvanî bir hürriyet olmayıp, insanlık ve medeniyetin olgunlaşma (tekemmül) ve yükselme (teâlî) sebebi olan ulvî bir hürriyettir. O da başkasının hakkına tecavüz etmemek şartıyla –isterse bir hükümdardan sadır olsun– herhangi bir haksız muameleyi

reddetmeye ve herhangi bir hakkı müdafaaya bütün milletin yetkili olmasından ibarettir ki akıl ve hikmetin kabul ettiği hürriyet de budur. İşte İslâm dininin bahşettiği bu hürriyet sayesinde idi ki Müslümanlar arasında haksız bir muameleye pek ender tesadüf edilir, o da derhal giderilebilirdi. Hatta sıradan insanlardan bir fert bile haksız olduğunu zannettiği bir meseleyi bizzat Hz. Peygamber'den veya halifesinden sorup açıklama isteyebiliyor, onun bu açıklama isteği derhal kabul ediliyor, gerekli açıklama yapılarak açıklama isteyen kişi ikna ediliyordu. Çoğunlukla bu açıklama isteme ve açıklama yapma meselesi Hz. Peygamber veya halifesinin Cuma, Bayram ve Arafat (hac) hutbelerini okuduğu sırada vukua geliyordu.

Yine bu hürriyet sayesinde idi ki içtimaî durum itibariyle alt bir mertebede bulunan bir ferdin gerektiğinde devrin halifesi ile hâkimin huzurunda müdafaaları müşkilatsız icra ediliyordu. Nitekim Hz. Ali'nin halifeliği sırasında bir Yahudinin halifenin aleyhine açtığı zırh davası üzerine her ikisi de kadı Şureyh'in mahkemesine davet edilerek kadı'nın huzurunda davalı ve davacının ayakta ve yanyana mahkemeleri icra edilmiş ve mahkeme neticesinde Hz. Ali'nin aleyhine hüküm verilmiş ve bu hal hiç kimsenin nazarıdikkatini celbetmemişti. Çünkü o zamanlar bu gibi haller sıradan ve tabiî işlerden sayılırdı.

İslâm dininin bahşettiği hürriyetin kuvvet derecesine ve yüce mertebesine bakınız ki Hz. Peygamber bir hadis-i şerifinde "zalim bir hükümdara karşı doğru sözü söylemeyi cihadın en faziletlisi saydığı" gibi diğer bir hadis-i şerifinde de böyle bir hükümdarı adaleti icra etmeye ve zulümden sakınmaya davet edip de ondan dolayı o hükümdar tarafından öldürülen herhangi bir gayretli kişiyle ulu amcaları, şehitlerin seyyidi Hz. Hamza'yı "şehitlerin seyyitliği" ulvî mertebesinde eşit tutmuşlardır ki hak ve hakikati muhafaza ve müdafaa uğrunda söz söyleme ve konuşma hürriyetine bundan daha ziyade revaç vermek imkân haricindedir.

3. Adalet

İslâmî esaslardan biri de adalettir. İstisnasız bütün Müslümanlar her hususta ve mutlak surette adaleti icra etmeye ve her türlü zulümden sakınmaya dinen mecburdurlar ve bu kendilerine emredilmiştir. Bu konuda gelen âyet-i kerimeler ve hadis-i şerifler haddinden fazladır. Binaenaleyh biz buraya yalnız İslâm dininin adalete atfettiği ehemmiyetin derecesini ve zulme karşı gösterdiği şiddet ve nefretin mertebesini izah etmeye yetecek bazı delillerin aşağıdaki şekilde zikredilmesiyle yetiniyoruz:

Kur'an-ı Kerîm'in "*Müşriklere olan buğzunuzun şiddetli olması sizi onlar hakkında adaletsizliğe sevketmesin. Onlar hakkında da adaleti icra ediniz ki nefsinizi haksız bir muameleden, zulüm ve haksızlıktan korumaya en yakın vası-*

ta adalettir" (Maide, 5/8) *ve "Cenâbı Hak emaneti ehline vermenizi ve insanlar arasında adaletle hükmetmenizi size emrediyor"* (Nisa, 4/58) yani bunu size vacip kılıyor meâlindeki iki âyet-i kerimesi ve Hz. Peygamber'in "Bir saat adalet icra etmek bir sene ibadet etmekten daha faziletlidir", "Bütün gökler ancak adaletle kaimdir" mânasındaki iki hadis-i şerifi zannediyorum ki bütün kainat nazarında İslâm dininin bu sağlam asla ne kadar ehemmiyet verdiğini izah etmeye fazlasıyla yeterlidir.

İslâm dininin zulme karşı gösterdiği şiddet ve nefrete gelince Kur'an-ı Kerîm'in *"Zalimler için asla felah ve kurtuluş yoktur"* (Hac, 22/71), *"Hiç kimseye karşı düşmanlık caiz değildir, fakat zalimler bu hükümden müstesnadır"* (Bakara, 2/193), yani onlara karşı husumet ilan etmek ve düşmanlık göstermek caiz, belki de vaciptir ve *"Zalimler benim ahdime yani adıma hükümet etmeye ve halifeliğe nail olmaya layık değillerdir"* (Bakara, 2/124), bu mühim vazifeyi deruhte edecek kişilerin zulüm şaibesinden beri olması lazımdır mealindeki üç âyet-i kerimesi dahi bu konuyu genişçe isbat etmektedir.

4. Eşitlik (Müsavat)

İslâmî esaslardan biri de eşitliktir. İslâm dininin bu kelimeden (müsavattan) maksadı da mutlak eşitlik olmayıp haklarda ve bütün muamelelerde eşitliktir ki zaten insanlığın refah ve saadetine esas olabilecek eşitlik de budur. Vakıa insanların bütün hak ve muamelelerde kanun nazarında eşit olmaları lazımdır. Zira öyle olmazsa insanların hakları kaybolur, kuvvetliler zayıfların haklarına tecavüz eder, neticede medenîleşme ve terakkî mümkün olmaz. Halbuki medenîleşme olmayınca insan hayatının bekasına ve devam etmesine imkân kalmaz.

İşte bunun içindir ki hak ve muamelelerde insanlar arasında eşitliğe riayet etmek İslâm rükünlerinin pek büyük bir rüknünü teşkil etmiştir.

Hz. Peygamber bu eşitliğe tamamıyla riayet etmişler ve ümmetine de kendi gibi riayet etmelerini ferman buyurmuşlardır.

Şimdi bin üçyüz bu kadar sene önce İslâm dininin tesis ettiği eşitlik kaidesi bu kadar yüce ve geniş idi ki şu şimdiki medeniyet asrında bile hiçbir millet bu derece eşitliğe ulaşamamış ve bundan sonra da ulaşamayacağı şüpheden vareste bulunmuştur.

5. Kardeşlik (Uhuvvet)

İslâmiyetin mühim esaslarından biri de kardeşliktir ki bir milletin hayat bekası için birinci derecede lüzumlu olan şey de budur. Zira insan tabiatı itibarıy-

la medenî olup pekçok ihtiyaçlara maruz bulunduğu ve halbuki muhtaç olduğu şeylerin bir tanesini bile yalnız başına tedarik etmekten âciz olduğundan yaşamak isteyen bir milletin fertleri arasında gayet samimi bir kardeşliğin kurulması çok lüzumludur.

İslâm dini Kur'an-ı Kerîm'in "*Mü'minler kardeştirler*" (Hucurat, 49/10) mealindeki bir âyet-i kerimesiyle ve Hz. Peygamber'in Medine-i Münevvere'ye teşrif buyurduklarında her şeyden önce Müslümanlar arasında kardeşlik akdine yönelmesiyle ve o zamanlar bu kardeşliğin mirasa kadar tesir etmiş bulunmasıyla Müslümanlar arasında kardeşlik esasını teşkil etmiştir.

İslâm dini bu mühim esası gayet sağlam bir surette vaz ettikten sonra bunu ilelebet muhafaza edecek sebepleri de hazırlamıştır. Bu dinde zekâtın, yardımlaşmanın farz ve meşru kılınması, düşmanlık ve husumetin, gıybet, iftira ve yalanın, ayrılık ve şekavetin, tefrika, fitne ve fesadın, milliyetçilik ve ırkçılık iddiasının (iddia-yı kavmiyet ve cinsiyet) şiddetle yasaklanması hep İslâm kardeşliğini ilelebet muhafaza edecek sebeplerdendir.

Vakıa bir milletin fakirleri o milletin zenginlerinden yardım görmez ve hiç olmazsa onun servetinden en azından (zekât olarak) kırkta bir oranında istifade etmezse, öyle bir milletin bütün fertleri arasında samimi ve ciddi bir kardeşliğin tesis edilmesine imkân kalmaz. Aynı şekilde bir millet düşmanlıktan, husumetten, iftiradan, yalandan, ayrılık ve şekavetten, tefrika, fitne ve fesattan, ırkçılık ve milliyetçilik iddiasından şiddetle menedilmezse o millet arasında kardeşlikten eser bulunamaz ve binaenaleyh o milletin yaşaması da mümkün olmaz.

6. Kuvvet Hazırlama (İ'dâd-ı Kuvvet)

İslâmiyetin mühim esaslarından biri de kuvvet hazırlamadır. Bu esas Kur'an-ı Kerîm'in "*Düşmanlarınıza karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet hazırlayınız*" (Enfal, 8/60) meâlinde olan bir âyet-i kerimesiyle bütün Müslümanlara farz olmuştur ki bütün terakkîlerin vücut bulmasının sebeplerini temin etmeye yeterli bir esastır. Zira bir şey farz olunca onun gerektirdiği ve bağlı olduğu şeylerin de tabiî olarak farz olması lazım geldiğinden, kuvvet hazırlamanın farz oluşu onun bağlı olduğu servet kazanmanın farz oluşunu, servet kazanmanın farz oluşu da onun bağlı olduğu bilgi, sanat, ticaret, ziraat, çiftçilik gibi şeylerin hepsinin farz oluşunu ihtiva etmektedir. Şu halde İslâm dini düşmana karşı kuvvet hazırlamayı bütün Müslümanlara farz kılmış olmasıyla onun bağlı olduğu servet, bilgi, sanat, ticaret, ziraat vs. gibi şeylerin hepsini de farz kılmış oluyor demektir. İnsan saadetinin temini için gelmiş olan semavî bir dinin insanlar hakkında yapacağı iyilik de bu kadar olabilir. Bu sağlam esası tatbik etmek ve icraya koymak ise insanların kendi gayret ve faaliyetine kalmış bir keyfiyettir.

Bunun içindir ki İslâmın ilk devirlerinde atalet (tembellik) asla görülmüyordu. Bütün Müslümanlar mütemadiyen çalışıyorlar, yaşamak ve yaşatmak için sürekli uğraşıyorlardı. Senede iki bayram gününden başka onların tatil günleri yoktu. Hatta Cuma günlerinde bile çalışmak ve ticaret yapmakla emrolunmuşlardı. Nitekim Kur'an-ı Kerîm'in *"Cuma ezanı okunduğu zaman namaza süratle gidiniz ve bu esnada alış-verişi terkediniz ve namazı eda edince hemen dağılıp yine alış-verişle meşgul olarak Allah'ın size lütfundan takdir ettiği rızkınızı talep etmeye ve istihsale çalışınız"* (Cuma, 62/9) meâlindeki bir âyet-i kerime dahi bu hakikati kesin bir şekilde beyan etmektedir.

İşte İslâmın ilk devirlerinde Müslümanların İslâm dininin kendilerine bahşettiği yukarda sözkonusu ettiğimiz mühim esaslara son derece riayet ettiklerinden dolayıdır ki yirmi, otuz sene zarfında İslâmiyetin aydınlatıcı güneşi bütün Arap yarımadasını feyizli nurlarıyla aydınlattıktan sonra Çin hududundan Atlas Okyanusu'na kadar olan cihanın mamur yerlerinin bütününü de feyizleriyle nasiplendirmiştir.

7. Son

Şimdi "İslâm dini terakkîye mânidir" diyen zevata sorarım: Bu makalemizde açıkladığımız mühim esaslar İslâm dininden başka hangi millette vardır ve İslâm milletinin kendi tembellik ve bilgisizlikleri yüzünden uğradıkları felaketlerin sebeplerini o kadar ulvî olan İslâm dininde aramak insafa uygun mudur? Lütfen bu sorularıma cevap vermelerini kendilerinden beklerim.

İslâm Mecmuası, 27 Şubat 1319 / *a.g.e.*, s. 278-85.

IV
KUVVET HAZIRLAMAK
İLİM VE MEKTEPLER

Şeriatın dünyaya müteallik ahkâm-ı asliyesinden birisi de kuvvet hazırlamaktır. Bu da "*Kudretiniz yettiği kadar a'dâ için, a'dâya karşı kuvvet hazırlayın!*" (Enfâl, 8/60) âyetinden müstenbattır. Bu âyette a'dâya karşı kudretimiz yettiği kadar i'dâd-ı kuvvetle emr olunuyoruz. Bilirsiniz ki emirler vücub içindir. Şu halde bu âyet-i celile mantukunca düşmana (karşı) kuvvet hazırlamak bütün Müslümanlara farzdır.

Kuvvet zamana göre değişir. Her zamanda aynı kuvvet olmaz. Çünkü bu âlem âlem-i terakkîdir; daima terakkî, daima tahavvül hâsıl oldukça lazım gelen kuvvetler de terakkî eder.

Asr-ı nübüvette kuvvet ok, yay, kılıç, feres idi, nihayet en büyük kuvvet de gürz idi. Hele fil de olursa artık en mükemmel kuvvet de hazırlanmış olurdu. Çünkü o zaman herkesin istimal ettiği kuvvet bunlardan ibaret idi.

Sonra bunlar değişe değişe, terakkî ede ede şu hale geldi. Bugün kuvvet top, tüfek, krup topları, dumansız barutlar, mükemmel mavzerler... Topların da envaı var: Maksim topları, sahra topları, cebel topları, seri ateşli toplar... Sonra zırhlılar, şimendüferler ki bunlar da pek mühim kuvvetlerdir. Zira bunlar olmasa asker bir yere sevk olunamaz. Yaya gidilirse bir aylık, iki aylık memleketler var; oralardan asker getirinceye kadar hariçten düşman memleketi istila eder.

Demek ki bugün bizim a'dâmızda, hasımlarımızda ne gibi kuvvetler varsa aynı kuvvetler bizde de bulunması lazımdır. O kuvvetleri i'dâd etmemiz farzdır, vacib-i mutlaktır. Vacib-i mutlakın mukaddimesi de vacip olduğundan şu kuvvetleri ihzar için ne kadar mukaddimat varsa onları da istihzar vâcibdir.

Bu kuvvetleri ihzar için ne gibi vesait lazım? Düşünelim. Evvel be evvel maarif... Maarifsiz bunlar meydana gelmez. Çünkü cahil bir kavim hiçbir kuvvet i'dâd edemez. Öyle ise şu asırda şu kuvvetleri ihzar edecek ulûm ve fünûn neden ibaret ise onları tahsil şer'an farzdır, vâcibdir. Şu kadar ki bütün ümmete vacip

değildir, farz-ı kifayedir. İçimizden bir kısmımız şu kuvvetlerin mütevakkıf-ı aleyhi olan vesâili tahsil etmelidir. Bu behemahal lazımdır. Bunun için öteden beri mektepler açılmış, bilhassa merkez-i hilafette birçok mektepler küşad edilmiş idi. Maksat güya bu kuvvetleri istihzara vesile olmak idi. Halbuki olmadı. Milletin terakkîsini hükümet arzu etmiyordu. Çünkü biliyordu ki millet terakkî ve te'âlî ederse Avrupa devletlerinin takip ettiği usûlü bunlar da takip ederler. O usûl ise usûl-i meşverettir. Meşveret gelince istibdat hükmünü yürütemez, bittabi gider. İstibdat gidince bütün o debdebe ve dârâta da hatime çekilir. Namuslu, hamiyetli zatlar mesut; zalim, menfaatperest alçaklar da menkûb olur.

Hükümet bunu düşündü, işine gelmediği için milletin, memleketin terakkîsine çalışmadı, geriletmek ne kadar mümkünse onu ifada kusur etmedi. Avrupalılar "bunların mektepleri yok" demesinler diye yalandan mektepler açtı, ki aslı yoktu, Avrupa'ya karşı bir nümayişten ibaretti. Dâhilen hiç iş yok. Zaten bizim işimiz gücümüz güya Avrupa'yı aldatmak ve bu suretle biraz daha müstebiddâne yaşamak idi. Halbuki aldatamazdık. Bereket versin rekabet vardı da o sayede şimdiye kadar baki kalabildik. Hükümet zannediyor idi ki Avrupa bizi adam yerine koyuyor. Zira işte bizim Mekteb-i Hukuk, Mekteb-i Mülkiye, Harbiye vesaire gibi birçok mekâtib-i aliyyemiz ve her yerde idadiye, rüşdiye, iptidâiye mekteplerimiz mevcut. Milel-i mütemeddinede ne varsa bizde de o var. Şu halde biz milel-i mütemeddine idadına dahil olduk. Binaenaleyh işimiz yolunda. Dâhilde ne yaparsak yaparız...

Halbuki Avrupa biliyordu ki bunlar hep yalandır. Hep göz boyamadan ibarettir. Filvaki bunlar göz boyamadan ibaret idi. Zira mektepler açmaktan maksad-ı aslî şu kuvvetleri istihzara vesile olacak malumata malik olmak idi. Mektepler açılalı yetmiş sene olmuş, ulûm ve maariften hiçbir netice hâsıl olmamış. Yalnız mahdut bir surette biraz tenvir-i efkâra hizmet edebilmiş. Yoksa maddeten hiçbir netice yok. Ulûmun gayesi birtakım sanayi istihsalidir, yani iktisap edilen malumatı sanayie tatbik etmektir. Halbuki bizde henüz hiçbir fen, hiçbir sanata tatbik edilemedi. Edilseydi elbette bizim de mamulât-ı dahiliyemiz biraz terakkî ederdi. Halbuki terakkî şöyle dursun mamulât-ı dahiliyemizden hiçbir şeyimiz yok gibidir. Nitekim bir gazete bir resim yapmıştı, mamulât-ı dahiliyemizi gösteriyordu: Bir küp yapmış, içine de bir çıplak adam sokmuş. Demek istiyor ki mamulât-ı dahiliyemiz bundan ibaret, başka hiçbir şey yok. Yetmiş seneden beri güya maarif başlamış, fakat maksad-ı aslî hâlâ hâsıl olmamış... Bunun sebebi? Çünkü ciddi değil. Yalan, aslı yok.

Fakat bundan sonra öyle olmayacak. Ulûm ve maarif tahsil olunacak, sonra onlar sanayie tatbik edilecektir. Çünkü öyle yapmazsak baş edemeyiz. Kazandığımız parayı Avrupa'ya verelim, âlât ve edevat, me'kûlât, melbûsat alalım... Bu olmaz. Buna para yetişmez. Memleket fakir olur, parasız kalır. Yaşamak kabil olmaz. Ama bunları kendimiz yaparsak o vakit yaşayabiliriz.

Demek ki ulûm ve maarif olamayınca kuvvet ve hatta esbab-ı maişet de olamaz. Halbuki bunları istihsal vaciptir. Binaenaleyh tahsil-i ulûm, tahsil-i maarif de vaciptir. İşte bu noktayı mülahaza ederek mektepleri zinhar takbih etmemeli. Takbih değil, bütün ahaliyi mektepler küşadına teşvik etmeli. Cehilden –mazarrattan başka– hiçbir şey hâsıl olmuyor, bizim çektiğimiz felaketler, hakaretler hep cehil yüzündendir.

Şu zamanda a'dâya karşı ihzarı lazım olan kuvvetlerden biri de ve belki birincisi de paradır. Nitekim Napolyon'un "muharebe için üç şey lazımdır: birinci para, ikinci para, üçüncü yine para" dediği meşhurdur ki pek doğrudur. Çünkü parasız muharebe değil yaşamak bile imkân haricindedir. Para ma bihi'l-hayattır, bâ'is-i necattır. Binaenaleyh para kazanmak sahib-i servet olmak da vaciptir, farzdır. Çünkü en büyük kuvvet para ve servettir.

Servet ne ile olur? Şüphe yok ki yine maarif ile. Demek ki maarif olmayınca servet olmaz, hakikaten de olmaz. Çünkü işte toprak var, kuvve-i inbâtiye var, yer altında meâdin lâ yu'ad ve lâ yuhsa... Şimdi bu topraktan istifadenin yollarını bilemezsek ne faide? Nuh zamanından kalma bir saban, yine devr-i Adem'den yadigâr bir döven. Şimdi insaf ederek söylemeli, bunlarla Avrupa'ya karşı rekabet olur mu? Düşünmeli: En münbit arazi bizde olduğu halde zahireye olan ihtiyacımızı kendi mahsulat-ı dahiliyemiz ile def edemiyoruz, daima Avrupa'nın unlarına arz-ı ihtiyaç ediyoruz. Eğer Odesa'dan un gelmese aç kalacağız.

Bunun sebebi? Bir kere fenn-i ziraattan bîhaberiz. Sonra vesait-i nakliyemiz yok. Binaenaleyh kendi kendimizi idare edecek kadar mahsul çıkaramayız. Vaktiyle bu memleketler dünyanın anbarı idi, sonraları malumatsızlık yüzünden, cehil yüzünden bu hallere geldi. Yazık değil mi?

Sonra bizdeki meâdin hakikaten hiçbir memlekette yok. Bazı ecanib geliyor, bir imtiyaz alıyor, orada işletiyor, madenleri alıp Avrupa'ya getiriyor, milyonlar kazanıyor, bize de ufak bir resm veriyor. Sebebi? Çünkü işletmesini bilmiyoruz. Ona dair ilmimiz, marifetimiz yok. Şimdi ilim ve marifetimiz olsa, o milyonlar burada kalsa daha iyi olmaz mıydı?

İşte görülüyor ki servet ve sâman yine ilim ile olur.

İstihsal-i kuvvet için her şeyden evvel ulûm ve maarifin neşr ve tamimi vacip olduğunu başka bir nokta-i nazarla dahi isbat edelim: Malumdur ki bir memlekette kuvvet ve servetin husulü o memlekette asayişin vücuduna mütevakkıftır. Zira asayiş olursa rahat olur, rahat olursa herkes işinde gücünde bulunur, esbab-ı maişetini suhuletle tedarik eder, sa'y u gayreti nisbetinde sahib-i servet olur, turuk-ı ticaret bütün efrada karşı küşâde bulunur. Amma asayiş olmazsa hiçbir şey olmaz, hatta ibadet bile olmaz.

Halbuki bizde tamamiyle asayiş maatteessüf hiçbir vakit takarrür etmemiştir. Gariptir ki ahalimiz de bu hakikati hâlâ anlayamamıştır. Çünkü biz asayişin

ne olduğunu bilmemişiz ve bilmiyoruz. Zannederiz ki vardır. Asayişin ne olduğu bilinmek için mütemeddin bir memlekette bulunmalı ki anlaşılsın. Düşününüz ki ihtilal-i dahilîden kurtulduğumuz var mı? Dahilî eşkıyadan hâli bir senemiz geçti mi? Ben şu yaşa geldim, hiçbir sene görmedim ki ihtilal-i dahilîden, eşkıya beliyyesinden hâli kalalım. Hem bu hal yalnız müslim ile gayrimüslim arasında değil ahali-i İslâmiye arasında da böyledir. İşte Yemen meselesi meydanda. On seneden beri telef olan askerin miktarı yüzbinlere baliğ olmuş. Düşünülürse bunun sebebini yine cehil buluruz. Gerek Rumeli'de, gerek Anadolu'da, gerek Arabistan'da, elhasıl şu memalik-i Osmaniye'nin her tarafında vukua gelen ihtilaller, dahilî muharebeler..., bütün tahkik ederseniz görürsünüz ki cehilden nâşidir. Demek oluyor ki en büyük bela, en büyük afet cehil imiş. Şu halde bunun izalesi çaresi? Bunun zıddını iltizam lazım gelir. "İlm"i şiddetle iltizam etmeyince bu memleket felaketten halas olmayacak.

Bundan sonra hükümet buna çalışacak, elinden geldiği kadar neşr-i maarife bezl-i himmet edecektir. Ahali de kıymetini bilmeli ki hükümet azminde muvaffak olsun. Ahali hükümetin sa'yini semeresiz bırakırsa yine muvaffakiyet hâsıl olmaz. Anadolu'da acip ve garip fikirler vardır: Mektep açılsın, çocuklar okuma yazma öğrensin denildi mi yani usûl-i cedid üzre terbiye edilsin denildi mi ahali bunu başka türlü telakki eder, buna başka türlü mâna verir:

– Ha... çocuklarımızı dinsiz yapacaklar...

Güya hükümetin maksadı bu imiş. Bir kere düşünmüyor ki hükümet neden ahaliyi dinsizliğe sevk etsin; bunun sebebi ne? Bir hükümet-i İslâmiye kendi tebeasını, tebaa-yı müslimesini neden dinsiz etmeye çalışsın? Hükümet bundan ne istifade edecek? Şüphe yok ki hiçbir şey istifade etmemekle beraber kendi kendisini mahvedecek. Şu halde teşvik etmesi, hatta icbar etmesi acaba ahalinin menfaati için mi yoksa mazarratı için midir? Tabii görülüyor ki duçar olduğu meskenetten, fakr u mezelletten kurtarmak istiyor. Hükümetin vazifesi de budur. Zira hükümet tebeasına elbette rehberlik edecek. Çünkü ahali kendi kendisine bir şey yapamaz.

Şimdiye kadar hükümet bu vazifesini yapmadı fakat bundan sonra yapacak. Lâkin ahali de takdir etmeli, hiç olmazsa komşularımıza, Hıristiyan vatandaşlarımıza bakmalı, nasıl çalışıyorlar. Mektebe gitmekle insan dinsiz olmaz, belki mektebe gitmez de taassupda devam ederse o vakit her şey olur. Kuvvet elimizden gider. Çünkü kuvvete karşı zaaf, ilme karşı cehil katiyyen mukavemet edemez. Bunun için ahali gözünü açmalı, komşularımız, vatandaşlarımız nasıl çalışıyorlar, maarif için nasıl can feda ediyorlar görmeli, ibret almalı. Ahali daima maarif istemeli, hatta hükümet kendi yapmazsa ahali cemiyetler teşkil etmeli. Elhamdülillah ahali hürdür, çalışmak yolları açıktır. Türlü türlü mektepler için, ziraatın terakkîsi için, sanayiin terakkîsi için her yerde, her işte cemiyetler teşkilini ahaliye öğretmeli. Başka türlü olmaz. Beş on kişi, yüz kişi bir yere gelirse

bir şey yapabilir. Şimdiye kadar bu mümkün değildi, üç kişi bir yere gelemezdi. Fakat bugün bütün mevâni' zail olmuştur. Ahali serbest serbest cemiyetler teşkil edebilir. Elverir ki ahaliye anlatmalı, onları bu gibi mesaiye sevk etmeli.

– İyi ama bu dünyaya bu kadar ehemmiyet verilir mi?

Evet verilir. Çünkü verilmezse mahvoluruz. Bahusus bu asır asr-ı terakkîdir. Katiyyen ihmal etmemeli. Zaten dünya olmazsa ahiret de hiç olmaz. Zira dünya ahiretten mukaddemdir.

Kur'an-ı Kerîm'de "Rabbena âtina fi'd-dünya haseneten ve fi'l-ahireti haseneten" (*Ey Rabbimiz! Bize dünyada iyilik ver ve ahirette iyilik ver.* Bakara, 2/201) buyuruluyor. Bu bir talim-i ilâhîdir. Ne yolda dua edeceğimizi öğretiyor yani "bana böyle dua edin" buyuruyor.

– Adam... bugün rızkım var, yarın Allah kerim...

Bunlar saçma şeylerdir, böyle şeyler olmaz. Çünkü bu gibi fikirler hayatı, daha doğrusu İslâmiyeti mahva sebep olur. Onun için hem dünya hem ahiret için çalışmalıyız. Fakat evvelâ dünyayı. Dünyada zillet ve meskenetle hiçbir şey olmaz. Bir hadis-i şerifte "Fakr (fakirlik) küfre yakın bir şeydir" buyuruluyor. Filvaki fakr ve mezellet insana –mazallah Allah'ı da inkâr ettirir. Çünkü aciz kalınca akla her şey gelir, hele ibadetin asla zevki olmaz. Hulâsa evvelâ dünyayı imar lazım zira dünya mamur olmazsa ahiret olmaz. Çünkü bir kere gönül ferah olmaz. Gönül ferah olmayınca hiçbir ibadetin zevki olmaz.

Bir de dünya mamur olmazsa memleket batar. O vakit ne din kalır, ne namus, ne iman.

Demek oluyor ki dünyaya çalışmak farzdır. Şüphe mi var ya! Öyle olmasaydı Allah "Evvelâ benden dünyayı isteyin" diye ferman buyurmazdı. İslâmda Cuma günleri bile tatil yoktur. İslâmın tatili yalnız ezan okunduğu vakit alış-verişi bırakacağız, camiye gidip namaz kılacağız, çıkınca yine alış-verişe başlayacağız. "*Namaz bitince işbaşlarınıza dağılınız. Rızık talep edin, alış-veriş edin, uğraşın, çalışın*". (Cuma, 62/9) buyuruluyor. İşte İslâm böyle bir dindir. "Adam dünyaya ehemmiyet vermeyin, dünyanın ne hükmü var?" gibi itikatların, fikirlerin nereden geldiğini bilmiyorum. Bunlar hep Kur'an'a muhalif şeylerdir. Hatta fıkıhta öğrendiniz ki bir kimse Ramazanda müddet-i sefer bir yere gitse, yani üç günlük mesafeye niyet ederek evinden çıksa orucu bozar. Halbuki oruç ahiret içindir, oraya gitmek ise dünya içindir. İşte görülüyor ki bu meselede de dünya takdim olunuyor.

– Varsın oruçlu gitsin, ne olacak? Bahusus şimendüferle, vapurla giderse... Alâ vapurlar, mükemmel şimendüferler, ne eziyet olacak? Yaya yürüyecek değil ki...

Hayır ne ile isterse gitsin; hayvanla, şimendüferle, vapurla, otomobil ile, balonla... ne ile olursa olsun yine bozmak caizdir. Sebebi? Çünkü ne kadar olsa bir seferdir. Oruç olursa hasta olur, hasta olursa iş yapamaz, iş yapamayınca

maişeti muhtel olur, maişet muhtel olunca ahiret de muhtel olur.

Demek ki evvelâ dünya? Evet evvelâ dünya. Zira dünya ahiretin mevkûf-ı aleyhidir. Bir şeyin mevkûf-ı aleyhi olmayınca o da olmaz.

*

Asayişin ve dolayısıyla ilm u marifetin lüzumunu bir de şöyle isbat edelim: Bir memlekette asayiş olmayınca anâsır arasında ittifak bulunmaz. İttihat bulunmayınca ticaret de, ziraat da, servet de olmaz. Şu halde bir memlekette ki ittihat ve ittifak bulunmaz orada rahat da olmaz, rahat olmayınca hiçbir şey olmaz. İttihat ve ittifak denilen şey neye muhtaçtır? Bir memlekette ahali beyninde zuhura gelen husumetin zâil olması neye mütevakkıftır? Şüphe yok ki yine ilim. Kuvvet için herhangi bir mukaddimeyi alsak yine ilme varıyor, ilme istinat eyliyor.

İşte görülüyor ki her şey için evvelâ ilim, maarif lazım. Ahaliyi bu meskenetten kurtarmak için ilimden, marifetten başka çare yok.

– Biz ne yapalım?

Bizim yapacağımız teşviktir. Bu hakayıkı dilimizin döndüğü kadar anlatacağız: İşte arkadaşlar mesele böyledir, öyle birtakım taassub-ı cahilaneden vaz geçin, hemen ahaliyi maarife teşvik ve tergib edin...

Sırat-ı müstakîm, III / 56 ve III / 59, s. 52-53, 99-100 (1327 / 1325).
(İttihat ve Terakki Cemiyeti Şehzadebaşı Kulübü'nde verilen gece derslerinden).

V
MEŞRUTİYET

Bugün hükümetimizin şekli meşrutiyettir. Meşrutiyet demek bütün icraat-ı hükümetin ahkâm-ı kavanin ile meşrut olması; yani her işi kanuna tatbik eylemesi, hilaf-ı kanun hiçbir iş yapmaması demektir. Bunun mukabili mutlakıyettir. Mutlakıyet ale'l-itlak icraatta bulunmak, ahkâm-ı kanuniye ile mukayyed olmamak, hükümdar ne isterse, ne arzu ederse istediği, arzu ettiği şeyi icra etmek demektir.

Hükümetimiz 324 10 Temmuz (1908) tarihine kadar mutlakıyet şeklinde idare-i umûr ediyordu. Halbuki bu şekilde idare-i umûr etmek İslâmiyetin bi'l-külliye hilafında idi. Çünkü diyanet-i İslâmiye bu şekl-i hükümete nihayet vermiş, yerine meşrutiyet-i idareyi vaz etmiş idi. Hâce-i kâinat sallallahu taala aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri meşrutiyetin esası olan usûl-i meşvereti tesis buyurmuşlar ve o daire-i âdilede icra-yı hükümet ederek kıyamete kadar kulûb-ı müminînden asla silinmeyecek bir mahabbet-i kaviyye ümmetine yadigâr bırakmışlardı. Şu kadar ki o zaman usûl-i meşrutiyetin şekli başka idi. Ekseriya sahabe-i güzinden zevat-ı malumeyi davet buyurarak onlar ile bi'l-istişare verilen kararları icra buyururlardı, ahval-i fevkalâde zuhurunda ise heman ashabın cümlesini toplayarak icra edilen müzakere neticesinde ekseriyetle verilen kararı mevki-i icraya vaz ederlerdi. İşte sadr-ı İslâmda meşrutiyetin, usûl-i meşveretin şekli böyle idi. Bu şekilde olan meşrutiyet, usûl-i meşveret hulefa-yı raşidîn zamanını geçemedi. Hz. Ali kerremallahu vechehu efendimiz hazretlerinin hilafetinin hitam bulmasıyla bu usûl-i meşveret dahi hitam buldu. Ondan sonra şecere-i istibdad dikildi. Hilafet saltanata, adalet zulm ü istibdada tahavvül etti. Filvaki ondan sonra din-i İslâmın intişarına halel gelmedi, fakat ahali-i müslime günden güne adaletten, müsavattan, hürriyetten mahrum kalmağa başladı. Millet-i İslâmiye bu maruz olduğu zulm ü istibdad sebebiyle günden güne eski satvetini, kuvvetini kaybediyordu. Nihayet 90 sene sonra hükümet başka bir aileye intikal etti. Bu ikinci aile dahi sadr-ı İslâmdaki o adalet-i mahza olan usûl-i idareyi tesis etmeyip kendisinin selefi olan ailenin isrine heman aynen iktifa ettiğinden

bu ikinci aile de pekçok devam edemedi, nihayet üç asır kadar devam edebildi. Ondan sonra hükümet-i İslâmiye üçüncü bir aileye devr etti, fakat mutlakıyet şeklinde idare-i hükümet adeta bir şekl-i meşruiyet almış olduğu zan olunduğundan onlar da pekçok devam edemeyip nihayet hükümet-i İslâmiye dördüncü bir aileye intikal etti ki işte o aile âl-i Osman ailesidir. Osmanlı hükümeti dahi bidayeten selefleri gibi mutlakıyet şeklinde zuhur ettiyse de evvelki üç aileye nisbetle meşrutiyete yakın bir şekl-i idare vaz etmişler ve bu sayede kendilerini bütün cihana beğendirmişler idi. Fakat bidayeten hükümet bir esas-ı kavîme yani usûl-i meşverete müstenit olmayıp şeklen mutlakıyet, istibdat tarzında bulunduğundan murûr-ı zaman ile bu da ciddiyetini muhafaza edemeyip nihayet selefleri gibi şevket ve miknetini kaybetmeye başladı; bahusus Abdülhamid zamanında o dereceye geldi ki Avrupalılar artık bu devletin taksimine karar verdiler.

İşte bunun üzerine idi ki birkaç senelerden beri vatanın tahlisi için her türlü fedakârlığı göze aldırarak gece gündüz kemal-i ciddiyet ve faaliyetle çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti meydana çıkarak hükümeti, memleketi maruz olduğu bir inkıraz-ı muhakkaktan tahlis ettiler, o hükümet-i müstebidde-i zâlimeyi yıkarak yerine sadr-ı İslâmdaki usûl-i meşrutiyet ve usûl-i meşveret üzerine bir hükümet tesisine muvaffak oldular. Filvaki bâlâda zikr ettiğimiz veçhile sadr-ı İslâmda usûl-i meşveretin tarzı başka idi; o zaman millet tarafından intihab edilmiş mebusan, hükümet tarafından tayin olunmuş ayân yok idi. Gerek Hz. Peygamber Efendimiz ve gerek hulefa-yı raşidin hazeratı böyle mebusan toplayarak onlarla istişare etmiyorlardı. Çünkü buna hacet yok idi; zira o zaman millet-i İslâmiye içinde herkesin emniyetine, itimadına mazhar olmuş birçok zevat mevcut idi. Başta Hz. Peygamber veyahut hulefa-yı raşidinden biri bulunduğu halde o zevatın cümlesi menâfi-i milletten başka hiçbir şeyi düşünmeyecekleri, milletin mazarratına hiçbir karar ve hüküm vermeyecekleri herkesin malumu idi. İşte bu sebeple o zaman beş on zevat-ı muhtereme ile bi'l-istişare icap eden kararlar ve hükümler veriliyor ve kimse tarafından dûçar-ı itiraz olmuyordu. Halbuki zamanımızda o derece safvet, o derece ciddiyet olmadığından bugün millet tarafından intihap edilecek zevat ile usûl-i meşvereti tatbik etmek zaruret haline gelmiştir; işte bu da "ezmanın tebeddülüyle ahkâmın tebeddülü inkâr olunamaz" kaide-i külliyesinin bir misâlidir. Burada esas tebeddül etmemiştir, esas bakidir; zira esas usûl-i meşverettir, bu bakidir, tebeddül eden şeklidir. Sadr-ı İslâmda bunun şekli zikr ettiğimiz tarzda idi, bu zamanda o şekil değişerek diğer bir şekle girmiştir ki o da gördüğümüz mebusan ve ayân şeklidir.

İşte görülüyor ki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin himmetiyle vücuda gelmiş olan şu usûl-i meşveretin meşruiyetinde şüphe yoktur. Nasıl şüphe edilir ki memleketin, İslâmiyetin sahil-i selamete çıkması bu sayede olduğu gibi ilâ yevmi'l-kıyam bekası dahi yine bu sayede olacaktır. Fakat şurasını ihtar edelim ki usûl-i meşveretin meşruiyetini muhafaza etmek için her hususta olduğu gibi bu hususta

da Kitabullah'a, sünnet-i Resulullah'a ittiba lazımdır. Gerek Kitap'ta gerek sünnette ehl-i İslâm tefrikadan yekdiğerine husumetten şedîden men edilmişlerdir. Herhangi bir emr-i hayırda yekdiğerine muavenete memur olmuşlardır. Binaenaleyh Meclis-i meşverette isbat-ı vücut eden vükelâ-yı millet işte bu esası daima nazar-ı itibara alarak ona göre hareket etmeleri lazımdır. Eğer bu esas terk olunursa usûl-i meşveretin şekl-i meşruiyetten çıkacağı şüphesizdir. Umûr-ı milleti mihver-i lâyıkından tedvir edeceğiz diye biz Müslümanların fırkalara ayrılması, sonra o fırkaların yekdiğerine hasm-ı bî-aman gibi hücum etmesi ahkâm-ı celile-i İslâmiye ile kabil-i tevfik değildir. Bazılarının "Meclis-i Mebusan'ın fırak-ı muhtelifeye inkısam etmesi meşrutiyetin levazımındandır" diye iddia etmesi doğru değildir. Zira maksat adaleti muhafaza etmektir, varidât-ı devleti israf ve tebzirden kurtararak mahall-i lâyıkına sarf etmektir. Bu maksadın husulü için Meclis-i Mebusan'ın fırak-ı muhtelifeye inkısam etmesi ve o fırkaların yekdiğere karşı ibraz-ı husumet eylemesi, her vesileden bi'l-istifade mütemadiyen hükümete hücum ederek hükümetin icraatına mani olması ve bi'n-netice gerek dahilen ve gerek haricen hükümetin haysiyetini, şevket ve miknetini kırması neden lazım gelsin? Bu lüzuma kail olmak akl u mantıktan, hikmet ve maslahattan tegafülden başka bir şey değildir. Evet usûl-i meşverette münakaşa, münazara lazımdır fakat bu münazara ve münakaşa behemahal Meclis'in birkaç fırkaya inkısam etmesiyle mi hâsıl olacaktır; acaba Meclis yekvücut olarak bir meseleyi dûr u dıraz müzakere ve münakaşa ettikten sonra ekseriyetle bir karar verilemez mi? Nitekim her fırkada böyle olmuyor mu? Şu halde Meclis-i Mebusan'ınımızın, bilhassa o Meclis'te bulunan Müslüman azalarımızın yekvücut olarak her mesele hakkında âdâb-ı münazara dairesinde güzel güzel müzakere etmeleri ve netice-i müzakerede ekseriyet-i araya ittiba eylemeleri için ne mani vardır? Bize kalırsa bunda hiçbir mani yoktur, şer'-i şerifin de ahkâmına mutabık olan usûl-i meşveret işte budur. Binaenaleyh bari hiç olmazsa Müslüman azalarımızın bu dakikayı pîş-i teemmüle alarak arz ettiğimiz usûl-i meşveretimizin şekl-i meşruiyetini muhafaza eylemelerini şeriat-ı celile-i İslâmiye namına istirham ederiz.

Mevaiz-i Diniye, 2. kısım, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından tertip edilmiştir, İstanbul Matbaa-yı Âmire 1329, s. 3-7.

SAİD HALİM PAŞA
(1863-1921)

HAYATI VE ESERLERİ

Said Halim Paşa 19 Şubat 1864'te Kahire'de doğdu. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu ve Vezir Halim Paşa'nın oğludur.

6 yaşında iken İstanbul'a geldi. İlk tahsilini özel olarak yaptı. Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Yüksek tahsilini İsviçre'de siyasî ilimler dalında tamamladı. İstanbul'a geldi ve Şurâ-yı Devlet azalığına getirildi (1888). Rumeli Beylerbeyiliği payesine ulaştı (1900). Jön Türklerle ilgisi dolayısıyla II. Abdülhamid tarafından takip edildi, yalısına gelip gidenler gözetlendi, yalısı arandı. Bu baskılara dayanamayarak önce Mısır'a, ondan sonra da Avrupa'ya geçti (İstanbul'dan çıkarıldığına dair bilgiler de var). Avrupa'da Jön Türklerle ilgisini sürdürdü, Meşrutiyetin ilanı için onlara maddî ve fikrî yardımlarda bulundu. (Said Halim Paşa, Mısır'a ve Avrupa'ya gitmesine sebep olan II. Abdülhamid'e hiçbir zaman sempati beslemeyecek, eserlerinde zaman zaman ondan, "kendi hakları ve serbestliği dışında her türlü hukuku inkâr eden...", "Esef verici idare", "müstebit bir idare", "bir müstebit", şeklinde bahsedecektir).

II. Meşrutiyetin ilanından sonra Mısır yoluyla İstanbul'a döndü (1908). Yeniden canlandırılan Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin 16 Kânunısâni 1324'te teşekkül eden 10 kişilik yeni Meclis-i İdare Heyeti'nde yer aldı. Bir müddet İstanbul belediyelerinde çalıştıktan sonra Şurâ-yı Devlet Başkanlığı'na getirildi (1912). Trablusgarp savaşının çıkması üzerine, Sadrazam Said Paşa tarafından İtalya hükümetiyle görüşmelerde bulunmak üzere Lozan'a gönderildi (1912). Said Paşa'nın istifası üzerine kendisi de Şurâ-yı Devlet'ten ayrıldı ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin sekreterliğine getirildi. Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazam olması üzerine tekrar Şurâ-yı Devlet başkanı oldu ve kısa bir zaman sonra da Hariciye Nazırlığı'na getirildi (1913). Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine Sadaret Kaymakamı oldu.

Sultan Mehmet Reşad Sadrazamlığı Viyana'da bulunan Hüseyin Hilmi Paşa'ya vermek istiyordu. Said Halim Paşa'nın onunla çalışmak istememesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ısrarlı gayretleriyle Sadrazamlığa getirildi (1913). Kurduğu kabinede Hariciye Nazırlığı'nı da kendi üzerine aldı. Edirne'nin Bulgarlardan geri alınması ve Balkan ülkeleriyle sulh anlaşmalarının yapılması Said Halim Paşa'nın ilk yaptığı müsbet icraatlar arasındadır.

1914'te I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Said Halim Paşa'nın, hakimiyeti de azalmaya başladı. Rusya'ya karşı Almanya ile bir anlaşma yapıldı. Said Halim Paşa'dan habersiz olarak, İttihadçıların ileri gelenlerinden Enver Paşa'nın gizli çalışmaları neticesinde iki Alman gemisinin Karadeniz'e girmesi ve ondan sonra da bilinen gelişmelerin meydana gelmesi neticesinde Osmanlı Devleti kendisini harbin içinde buldu. (Yusuf Hikmet Bayur'a göre Sadrazam Said Halim Paşa'nın da iki Alman gemisinin Karadeniz'e girişinden haberi vardır). Bu olay üzerine Said Halim Paşa istifa ettiyse de gerek nazırların ve gerekse Padişah'ın ısrarları üzerine istifasını geri aldı. Fakat gittikçe İttihat Terakki ile araları açıldı. Nihayet Hariciye Nazırlığı'nı kendisinden aldılar. Mühim konularda da kendisine danışılmaz oldu. Buna tahammül edemeyerek sıhhî sebepler ileri sürdü ve istifa etti (1917).

Harp mesulü olarak takibata uğradı ve sorguya çekildi. Malta adasına sürüldü (1919). 1921'de tahliye edilmesi üzerine Sicilya'ya geçti. İstanbul'a dönmek istediyse de hükümet buna müsaade etmedi. Bunun üzerine Roma'ya geçti ve orada bir Ermeni tarafından şehid edildi (6 Aralık 1921). Naşı İstanbul'a getirilerek Sultan Mahmud türbesi haziresine defnedildi.

Eserleri: Said Halim Paşa'nın *Buhranlarımız* adı altında basılan (1919) eseri, daha önce tek tek yayımlanmış ve bir kısmı ayrıca *Sebilürreşad* mecmuasında yayımlanmış 7 kitapçıktan oluşmaktadır: *Taassub* (tefrikası ve *La Fanatisme Musulmane* başlıklı Fransızca kitap olarak 1910, Türkçe kitap olarak 1917), *Mukallitliklerimiz* (1910), *Meşrutiyet* (1913), *Buhran-ı İçtimaîmiz* (1916), *Buhran-ı Fikrimiz* (1917), *İnhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiyye* (1918. Fransızcası *Essai sur les Causes de la Décadence des Peuples Musulmans* başlığıyla 1918), *İslâmlaşmak* (1918. Bu tercüme A. Fischer'in Almanca bir takdimiyle *Islamica* dergisinde de aynen yayınlanmıştır; sayı: 3, 1927). Kaynaklarda verilen bilgilere göre Türkçesi ve Arapçası iyi olmayan Paşa eserlerini Fransızca kaleme almış, daha sonra Mehmed Rauf Bey (1882-1918), Tahir Hayreddin ve Mehmed Âkif tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. M. Ertuğrul Düzdağ *Buhranlarımız*'ı sadeleştirerek ve baş kısmına yazarın hayatı, eserleri ve hakkında söylenenleri ihtiva eden bir giriş, sonuna da geniş ve değerli dipnotlar koyarak neşretmiştir (Tercüman 1001 Temel eser, Nu. 9, ts.). Bu 7 kitabın baskı tarihleri, *Sebilürreşad*'daki tefrikaları ve sadeleştirmeleri için bk. M. E. Düzdağ: *a.g.e.*, s. 248-49, dipnot: 39-45. *Buhranlarımız* Ahmet Özalp tarafından da sadeleştirilerek *Toplumsal Çözülme* adıyla yayımlanmıştır (1983).

Said Halim Paşa'nın *Buhranlarımız*'ın dışındaki önemli eseri, Mehmed Âkif tarafından *İslâmda Teşkilât-ı Siyasiye* adıyla tercüme edilen ve *Sebilürreşad*'da yayımlanan kitabıdır. (C. XIX-XX. sayı: 493-501, 1340. Bu tercümede kitabın Fransızcasında yer alan "Millî hakimiyet" kısmı yoktur. Çalışmamıza bu kısmı da tercüme ettirerek aldık). Bu kitap ilk defa *Les Institutions Politiques dans la Societé musulmane* adıyla Roma'da neşredildi (1921). *Notes pour servir à la réforme de societé musulmane* başlığıyla *Orient et Occident* dergisinde tekrar yayımlanmıştır (1922).

İngilizce tercümesi: *The Reform of Muslim Society* (Karaşi 1967). A. Özalp'in sadeleştirmesi *İslâm ve Batı Toplumlarında Siyasal Kurumlar* adıyla basıldı (1987). M. E. Düzdağ'ın yeni neşri *Buhranlarımız ve Son Eserleri* (1991) içinde de yer almıştır. Kısmen hatırat kısmen son dönem siyasi tarihi metni olan yayınlanmamış bir kitabı yakın zamanda neşredildi: *L'Impire Ottoman et la Guerre Mondiale* (2000).

Geniş bilgi için bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal: *Son Sadrazamlar*, IV, 1893-1932 (1982); Said Halim Paşa, haz. M. E. Düzdağ: *Buhranlarımız*, (ts.); İsmail Hami Danişmend: *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, V, 102 (1971); Ercüment Kuran: "Osmanlı İmparatorluğu'nda İslâm düşüncesinin gelişmesi", *Türk Kültürü*, sayı: 203-204 (Eylül-Ekim 1979), aynı yazar: "Türk Düşünce Tarihinde Arap Kültürlü Aydın: Said Halim Paşa", *Türk-Arap İlişkileri I. Uluslararası Konferansı Bildirileri* (Hacettepe Üniversitesi, 1979); İsmail Kara: "Said Halim Paşa'nın az tanınan son eseri", *Tarih ve Toplum*, sayı: 47, Kasım 1987, aynı yazar, "Said Halim Paşa'nın hayatı ve görüşleri", *Fikir ve Sanatta Hareket*, sayı: 11-12 (Ocak-Şubat 1980), aynı yazar: "Said Halim Paşa'ya göre İslâm dünyasının gerileme sebepleri", *Hareket*, sayı: 14 (Nisan 1980); M. Hanefi Bostan: *Said Halim Paşa* (1992); Kurtuluş Kayalı: "Said Halim Paşa", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, V, 1304-06; Ahmet Şeyhun: *Said Halim Pahsa: Ottoman Statesman and Islamist Thinker* (2003. D. Göçer tercümesi *Said Halim Paşa - Osmanlı Devlet Adamı ve İslâmcı Düşünür* adıyla basıldı, 2010); M. Hanefi Bostan: "Said Halim Paşa", *DİA*, XXXV, 557-60.

I
İSLÂMDA SİYASÎ TEŞKİLAT

Müslüman milletlerin, şu son günlerde, artık o eski meskenetlerinden silkinmekte ve yabancı boyunduruğundan kurtulmaya tam bir kararlılıkla çalışmakta olduklarını müşahede ettikçe yüreklerimizde sonsuz sevinç hislerinin uyandığını görüyoruz. Demek ki Müslümanlar nihayet anladılar ki, bir Müslümanın en kudsi vazifesi hür olmaktır ve insan için, hürriyeti olmadıkça ne gerçek saadet ne de gerçek terakkî mümkün değildir.

Bununla beraber şunu da itiraf etmeliyim: Deminki sevinçlerimiz ne kadar büyük olursa olsun bütünüyle saf olamıyor. Çünkü diğer taraftan şunu görüyoruz: Müslüman aydın sınıfının büyük bir ekseriyeti, memleketlerine batıdaki siyasî müesseselerin mükemmel, yahut noksan şekillerini getirmekten başka bir iştiyak beslemiyorlar. Ve vatanlarının gerek içtimaî, gerek siyasî tekâmülünü tahakkuk ettirebilmek için, batının bu hususdaki telkinlerini ve ilkelerini tatbik etmekten başka bir çare bulunmayacağı kanaatini ileri sürüyorlar. Zamanımızdaki Müslüman aydınların bu vicdanî haletleri çok acıklıdır. Zira kendilerinin şu noktayı layıkıyla düşünmediklerini gösteriyor: Müslümanlık bir taraftan bizi bir Allah'a tapmakla mükellef tutarken, diğer taraftan ahlâkî olduğu kadar içtimaî birtakım telakkilere, ilke (prensip)lere sahip kılmıştır. Bunlar doğrudan doğruya vahdaniyet (tevhid) akidesinden doğuyor. Biz de ancak o akidenin şevkiyle onlara uyuyor, boyun eğiyoruz. Müslümanların siyasî telakkileri ve teşkilatı işte bu ilkelerden doğmuş ve o sayede yaşayabilmiştir.

Binaenaleyh bize öyle geliyor ki bu aydın dediğimiz sınıf tam ve ciddi bir kanaatin vereceği itminanla hiçbir zaman kendi kendine şu sözleri söyleyemiyor: İslâm dini ihtiva ettiği en yüksek idrakler ve hakikatlarla, insanlığın en muazzam bir dinidir, en sahih ve en mükemmel ruh ve mânasıyla insanlık medeniyetinin hizmetçisi değil, bizzat o medeniyetin kendisidir. Binaenaleyh onun haricinde kurtuluş ve selâmet bulmak mümkün değildir.

Bize öyle geliyor ki o aydın dediğimiz sınıf şu hakikati hatırına getirmiyor: Batı dünyası için "Her yol Roma'ya çıkar"sa Müslüman dünyası için her yol

Mekke'ye çıkar. Yani bu iki dünyadan herbiri başka bir yol, başka bir istikamet, başka bir talih takip etmeye ve insanlığın umumî tekamülünde herbiri başka başka hareketleri yapmaya mecburdur.

Hiç kimse inkâr edemez ki batı dünyasının gayesi, telakkileri, temayülleri, ihtiyaçları ve bunları tatmin için başvurduğu vasıtalarla Müslüman dünyasınınkiler arasındaki fark, Hıristiyanlık dininin ahlâkî ve içtimaî telakkileri, ananeleri ve esasları ile İslâmınkiler arasındaki mevcut fark kadar büyüktür. Zaten öncekiler (dinlerin tezahürleri), ikincilerden (dinlerden) doğarken bundan başka türlü olabilmesi mümkün müdür? Öyle ise batı dünyasının sırf kendi ihtiyaçlarını gözönüne alarak kabul etmiş olduğu gerek içtimaî, gerek siyasî müesseselerin –istenildiği kadar tadil edilse de– bize uygun geleceğini zannetmek pek açık bir hatadır.

Gerçekten de bu iki dünya arasında o kadar esaslı farklar vardır ki, hiçbir tadil bu farkları ne giderebilir, ne de hafifletebilir.

Demin Müslüman aydınlarda var olduğuna işaret etmiş olduğum yanlış kanaati, Müslüman milletler tarafından nesillerden beri çekilmekte olan ve onların omuzlarına pek ağır basan yabancı hakimiyetinin tesirlerinden başka bir şeye atfedemiyorum.

Binaenaleyh meydandaki hatayı gidermekle beraber kendilerine göstermek isterim ki içtimaî ve siyasî noktainazarlardan Müslüman milletlerin batılı milletlerden beğenip alabilecekleri bir şey olmadıktan başka, aksine bu hususta berikilerin İslâmiyetten istifade edecekleri birçok cihetler mevcuttur.

Ehemmiyeti en yüksek mertebede bulunan bu mesele hakkında vicdanları aydınlatmak için tutulacak yegane yol, her şeyden önce İslâm içtimaiyatının ne olduğunu en açık bir şekilde göstererek siyasî ve içtimaî vazifelerimizin, İslâmın esaslarını daha iyi anlayıp daha iyi tatbik etmekten ibaret olduğu hakkında dindaşlarımı tamamiyle ikna etmekten başka bir şey değildir.

İslâmın İctimaiyatı

İslâmın bütün içtimaiyatı şeriatın mutlak hakimiyeti esası üzerine istinat eder; gerçek İslâm cemaati ancak bu hakimiyete uyan ve boyun eğen cemaattır.

Şeriata gelince o, ahlâkî, içtimaî birtakım tabiî hakikatların toplamıdır ki Peygamber tarafından bizlere Yaratıcı adına tebliğ edilen bu hakikatlar insanlığın saadetinin bağlı olduğu şeylerdir.

O halde şeriatın hakimiyeti demek, tabiî, değişmez, insanın keyif ve iradesine bağlı olmayan ahlâkî ve içtimaî kanunların hakimiyeti demektir ki bu kanunların bütün kâinatta hakim olan tabiî kanunlardan farkı yoktur. Bunların huzurunda

bütün insanlar eşittirler. Bütün insanlar bunlardan, eşit hürriyet içinde faydalanırlar. Bu hürriyet yalnız, o kanunlara karşı mecbur oldukları hürmet ve riayetle sınırlandırılmıştır.

Müslümanlık, şeriatın hakimiyetini tesis etmek suretiyle insanlığa hakiki eşitlik ve hürriyetin gerçek ilkesini tesis etmiş ve bununla da hakiki istiklâl ve hakiki yardımlaşma –dayanışma– (te'âzud: solidarité) ilkesini meydana getirerek insan için en yüksek ve en hakiki bir gaye ortaya çıkarmıştır.

Şimdi yukardaki izahlardan anlaşıldığı üzere şeriatın hakimiyeti ilkesi şu asıl hakikatin en açık bir şekilde ikrar edilmesidir: Tabiatı ne olursa olsun her varlık kendisine has olan tabiî kanunlara bağlıdır. Binaenaleyh insanların maddî varlıkları nasıl tabiî fizik kanunlarına bağlı ise içtimaî varlıkları da öylece tabiî içtimaî kanunlara bağlıdır.

İşte bu suretle İslâmiyet şu ilkeyi vaz etmiş bulunuyor: Hiçbir kuvvet insanı ne kendi türünden birinin, ne de –niceliği ne olursa olsun– bir zümre veya bir insan grubunun keyif ve iradesine tâbi olmaya zorlayamaz. Ve insan kâinata ezelî-tabiî kanunlarıyla tecelli eden Yaratıcı'sının mutlak iradesinden başka hiçbir şeye itaatkâr olamaz, bağlanamaz, boyun eğemez.

İşte bu suretledir ki vehimler ve sapıklıklarla dopdolu olup insanları asırlarca sevk ve idare eden ve cemiyetlerin teşekkül ve tekâmülünde büyük büyük işler çeviren ve sırf göreneğe, yahut sırf akla istinat eden mesleklere İslâmiyet son verdi. Ve yalnız kendi heveslerini, yalnız kendi şahsî ihtiyaçlarını tatmin için kendilerine insanüstü güç isnat ederek, bununla insanlar arasında siyasî, içtimaî, ahlâkî bir zabturabt temin etmek isteyen hayalî hakimiyetleri ebediyen saltanat tahtından indirdi.

Kısaca, hakimiyet mefhumu hakkındaki telkinlerin en sağlamını ortaya koyan, ona en hakiki mânasını, en hakiki mahiyetini veren İslâmiyettir. Evet İslâmiyet insana şunu öğretmiştir: Hakimiyet demek, ancak şeriatın, yani ahlâkî hakikatin ve içtimaî adaletin tabiî koruyucusu olan bu ilahî kudretin ve dolayısıyla ilmin, akıl ve hikmetin hakimiyeti demektir. İşte Müslümanlık insanlara bu hakikati öğretmek suretiyle hakimiyetin, zorbalık ve şiddetten doğan ve gasbedici, yalancı bir kudretin bencil maksatlarına hizmet etmek için icat edilen zâlim bir kudretten ibaret olduğu hakkındaki kanaat ve inanca ebediyen son vermiştir.

Yukardan beri söylediklerimizden şu hakikat çok açık olarak kendini göstermektedir: Şeriatın, tabiîliği aşan (fıtrata aykırı) hiçbir mahiyeti yoktur. Binaenaleyh o, birçoklarının iddia ettikleri gibi ne ruhanî, ne de ruhbanî değildir, aksine bütün diğer tabiî kanunlar gibi bütünüyle fıtrîdir, tabiîdir.

Eğer şeriat en mutlak ve en mükemmel bir bağlanma-itaat hürmetine hak kazanıyorsa bu başka bir şeyden değil, kendisinin hakikatin ta kendisi olarak insanın ahlâkî ve içtimaî saadetinin ancak bu hakikatla kaim olmasından, bina-

cnaleyh benzerini tasavvur etmeye imkân olmayan bu en kıymetli hakikatin Peygamber tarafından bize tebliğ edildiği farzedildiği takdirde insan için tanınmamasının katiyen mümkün olmamasından ileri geliyor.

Bundan başka pek bencil ve iddialı olan ve insan düşüncesini tabiî tekâmülünden alıkoymak suretiyle felce uğratan akılcılık görüşünün vehim ve sapıklıklarından, şeriat insanlığı kurtarmakta gecikmedi; insan düşüncesi sahasında da, ahlâk ve içtimaiyat sahalarında meydana getirdiği kadar kurtarıcı ve kat'î bir inkılap uyandırdı.

Evet, İslâmiyetten doğan yeni ruh ve yeni fikir-düşünce sayesindedir ki, insan bütün manevî melekelerini, bütün müşahede ve muhakeme kabiliyetlerini tam bir hürriyetle inkişaf ettirmeye muvaffak oldu ve bu muvaffakiyet onu tecrübe metodunu keşfetmeye ve İslâm dünyasından, bütün insanlık dünyasının ebediyen övünç sebebi olacak kadar yüksek birçok mütefekkirlerin, birçok âlimlerin ortaya çıkmasını temin eden bugünün ilimlerini meydana çıkarmaya sevketti.

Şeriatın tabiîliği aşan (fıtrata aykırı) bir şey olduğu ve ona kayıtsız şartsız bağlananların aşırı bir taassupla malul olduğu kanaatinde olmak hatası şundan ileri geliyor: Bizler şeriatın ihtiva ettiği hakikatları diğer tabiî kanunları idrak etmek için müracaat ettiğimiz kaideler ve vasıtalarla idrak etmiş değiliz. Yani bu hakikatlar insanın müşahede ve muhakemelerinin mahsulü olmayıp Cenâbı Hak tarafından Peygamber vasıtasıyla bize bildirilmiştir.

Evet bu hakikatlar bizim müşahede ve muhakemelerimizden doğmuş değildir. Bununla beraber tecrübelerimiz tamamıyla onları teyid eder ve o hakikatin müsaade ettiği müşahede ve muhakemeler kendilerini tasdik ve doğrulamakla neticelenir.

Şimdi şöyle bir soru kendiliğinden akla geliyor: Acaba insana, fizikî ve kimyevî kanunları idrâk ettiren müşahede ve muhakeme melekeleri, ona ahlâkî ve içtimaî kanunları da keşfettirebilecek kudrette midir? Öyle ya, şu iki çeşit insanî bilgi kategorisi arasında esaslı bir fark görülüyor. Çünkü evvelkiler ruh sahibi olsun olmasın bütün varlıkları ve bir varlık olmak yönüyle de insanı ihtiva ediyor, binaenaleyh tamamıyla afakî (objektif)dir. İkincilerine gelince bunlar ahlâkî, şuur sahibi ve bir arada yaşama kabiliyetini taşıyan bir varlık olması dolayısıyla yalnız insana mahsus olduğu için hissî, ruhî, dolayısıyla da tamamen enfüsî (subjektif) olmaktadır.

İnsan kendi irâdesine tâbi olmayan, gerek fıtrî temayülleri ve gerekse seciye ve yaratılışının noksanlık ve mükemmelliğiyle hiç etkisi bulunmayan olay ve hadiseleri gerektiği kadar tarafsızca ve müstakil bir fikirle müşahede ve muhakeme edebilme kabiliyetindedir. Bundan birtakım hakikatler, hatta birtakım kanunlar çıkarabilir, ortaya atabilir. Bu itiraz götürmeyen bir şeydir.

Fakat insanı, ahlâkî ve bir arada yaşama kabiliyeti taşıyan bir varlık olarak

tetkike, bundan da kendisinin hürmet göstermeye mecbur olduğu ahlâkî ve içtimaî kanunları çıkarmaya gelince; hangi şartlar içinde icra edilirse edilsin, insanın bütün müşahede ve muhakemeleri, içtimaî ve ahlâkî kanunları gerçek mânada keşfetmeye asla müsait olamaz. Zira bu müşahede ve muhakemeler onları icra edenlerin noksanlıklarından ve mükemmel olmayışlarından ebediyen kurtulamazlar.

İnsanın bu konudaki fıtrî kabiliyetsizliğine en canlı bir delil aranırsa o da batılı medenî topluluklardır. Evet batılıların diğer tabiî kanunlar hakkındaki vukuf ve ihataları bugün tarihin hiçbir devresinde görülemeyecek kadar yükselmişken, aynı milletler tabiî olan içtimaî ve ahlâkî kanunlara karşı hayret edilecek derecede bir cehalet ve bilgisizlik içinde bulunuyorlar. Aşağıda görüleceği gibi bu cehalet kendilerine çok pahalıya mal oluyor.

O halde peygamber kendilerine haber vermiş olmasaydı, insanlar insan saadetinin bağlı olduğu tabiî içtimaî ve ahlâkî kanunları tanımaya ebediyen muvaffak olamayacaklardı.

İşte insanın sırf fıtrî olan bu kabiliyetsizliğinden dolayıdır ki, peygamber bizlere bu kanunları tebliğ ediyor ve kendi gayretlerimiz ve vasıtalarımızla diğer tabiî kanunları keşfetmek vazifesini bizzat bize bırakıyor. Bu hususta yalnız beşikten mezara kadar ilim tahsil etmemizi bize tavsiye ile yetinmiyor, bir de Müslümanın en birinci vazifesinin, gücü imkân verdiği ölçüde ilim elde etmekten ibaret olduğunu, aynı şekilde Müslümanın meşru malı olan hikmeti nerde bulursa almakta tereddüt etmemesini ve ilim tahsili için gerekirse Çin'e kadar gidilmesi gerektiğini bildiriyor.

Peygamber'in bütün bu emir ve vasiyetlerinden şu netice hiç tereddüte yer kalmayacak bir şekilde ortaya çıkıyor: Şeriat fizikî ilimlere müstesna bir ehemmiyet, saygılı bir mevki vermiş ve bu ilimleri insanlık saadetinin esaslı âmillerinden telakki etmiştir.

Kısaca, İslâmın verdiği içtimaî ders, bizlere tabiî bir İslâm cemiyetinin yani tabiî olan içtimaî ve ahlâkî kanunlara ters düşmeyen, uygun olan bir cemiyetin, şeriatın mutlak hakimiyeti ilkesine dayanan cemiyetten başka bir şey olmadığını öğretmekten ibaret kalıyor.

Bir de bizlere şunu öğretiyor: İnsan topluluklarının en mesudu, içtimaî ve ahlâkî kanunları ve tabiî-fizikî kanunları en iyi anlayıp en iyi tatbik eden, diğer bir tabirle ilahî iradeye iyi bir şekilde itaat etmesini bilen cemiyettir.

Aynı şekilde şunu da anlatıyor ki, tek başına içtimaî ve ahlâkî hakikatların temin ettiği insan saadeti, hakiki, devamlı ve değişmez olsa bile, maddî yönünün eksik olmasından dolayı eksiktir. Bununla beraber tek başına fizikî kanunlara ait ilimlerin doğuracağı maddî refah ve saadet de hem içtimaî refah ve saadetten, hem de manevî zevklerden mahrumdur.

Millî Hâkimiyet

İslâmiyet, içtimaî müesseseler bakımından öteki cemiyet nizamlarından üstündür. Bu teşkilatlanmanın esasları şeriat ilkelerinden çıkmıştır. Buna rağmen bugünkü Müslüman aydınların şeriatın hâkimiyeti ilkesi yerine bir başkasını, "millî iradenin hâkimiyeti" ilkesini tercih ettikleri görülmektedir. Halbuki bu zihniyete sahip olan Müslümanlar, yanlış yoldadırlar.

Millî iradenin hâkimiyeti ilkesi daha dün doğmuştur, fakat yanılmaz ve sorumsuz sayılmaktadır. Henüz hiçbir yerde kesin sonuç alamamıştır, fakat tam bir kudretin sahibi sanılmaktadır.

Batı toplumunun refahı ve maddî gücü Müslüman aydınların gözlerini kamaştırmakta ve gözleri kamaşanların sayısı gitgide artmaktadır. Aydınlarımız kendilerini sonsuz bir hayranlığa düşüren bu üstünlüğü, "millî iradenin hâkimiyeti" ilkesinin "mucizevî" sonucu olarak göstermekten zevk alıyorlar.

Batı hayranı aydınlar, bu ilkenin Müslüman ülkelerde de benimsenmesi ve artık şeriatın, Müslüman idarecilerin ölçüsü ve ilham kaynağı olmaktan çıkmasını istemektedirler. Halbuki bu ilkenin İslâm ülkelerine tatbikinin sun'î olacağı ve bir şekilden ibaret kalacağı daha önceki tecrübelerden bellidir.

Üstelik batının bu son çıkan ve "her derde deva" millî irade hâkimiyeti ilkesi de daha önce yine batıda çıkmış, öteki "her derde deva" görüşler kadar yanlıştır. Bu seferki de kendinden önce gelen ve yine kendilerini kudretli, sorumsuz ve yanılmaz hâkimiyetler olarak ilân etmiş bulunan "Kilise" ve "Krallık" gibi eski ustalarını taklit etmekte ve "Milletin kendi idaresini üstlenmesi" gibi hayalî bir hakka dayanmaktadır.

Bütün bu hâkimiyetlerin temelinde her zaman aynı esas bulunmaktadır: Kuvvet. Sonuç, toplumdaki kinlerin azdığı, millî birliğin ve kuvvetin parçalandığı, sürüp giden bir iktidar kavgasıdır.

Bu gibi güçlerin hâkimiyetleri, sahip oldukları ahlâk değerleri dolayısıyla kendilerini kabul ettiren ilkelere değil, zorla elde edilen imtiyazlara dayanırlar. Netice olarak da hepsi gasbın ve adaletsizliğin birer örneği olurlar.

Hâkimiyet için gerçekten bir hakka sahip olmak, ancak bir vazifenin yerine getirilmesi yoluyla mümkün olabilir. Başka türlüsü sadece bir haksızlık ve gasp halidir.

İnsanın dünyaya birtakım tabiî haklara sahip olarak geldiği, halbuki çevrenin onu bu hakların bazılarından, bilhassa da hür olma hakkından mahrum bıraktığı iddia edilmektedir. Bu fikirleri ileri sürmenin büyük bir serbest düşünce ve hürriyet taraftarlığı olduğu sanılıyor. Halbuki hiçbir iddia bundan daha yanlış, hatta hürriyetçilik ve fikir serbestliğine karşı olamaz.

İnsanoğlu tabiî olarak ve doğuştan hiçbir hakka sahip değildir. İnsanın

doğuştan sahip olduğu tek şey, çevresine uyum sağlayabilme melekesidir. İnsanoğlu maddî ve manevî varlığının boyun eğdiği tabiat kanunlarını müşahede ederek, bunlara uymayı öğrenir. Daha doğrusu, bu kanunların kendisine yüklediği vazifeleri yerine getirir. Böylece kendi kendini yetiştirme vazifesini yerine getirerek, kendini dinletme, sözünü geçirme hakkını elde eder. Fazilet ve ahlâka uygun hareket ederek, saygı görme hakkını kazanır. Kendisini cemiyetin istediği içtimaî ve ahlâkî vazifelere uyduran insanoğlu, genişliği, yerine getirdiği vazifelerin içtimaî ve ahlâkî değerleri ve bunları yerine getiriş tarzına göre belirlenen bir hürriyete hak kazanır.

İslâmiyet de insana, şeriat vasıtasıyla, temel vazifelerini öğretmektedir. Bu vazifeleri yerine getirdiği takdirde insan, tam ve ebedî bir mutluluğa kavuşma hakkını elde edecektir.

Millî iradenin hâkimiyeti ilkesi, yanlış bir düşüncenin geliştirilmesinden doğmuştur. Bu gelişmenin devamı ile de, kendinden önceki hakimiyet görüşleri gibi yok olmaya mahkûmdur.

Zaten "millî irade" denen şey aslında milletin çoğunluğunu temsil ettiği çok şüpheli olan bir topluluğun (ekseriyetin) iradesidir. Bu ekseriyetin, topluluğun hatta milletin yarısını temsil ettiği bile şüphelidir. "Millî irade" çoğu zaman, çoğunluğun zayıf iradesini bastıran kuvvetli bir azınlığın sesinden başka bir şey değildir.

"Millî irade" sunîdir ve gerçekte çoğunluğu temsil etmemektedir, dedik. Sunî olmadığını ve nadir de olsa gerçekten bir çoğunluğu temsil ettiğini kabul edelim. Yine de haklı ve doğru olamaz. Çünkü bu ilkeye göre çoğunluğun kararı kanundur ve çoğunluk, kuvvetini sadece sayı çokluğundan alır. Hakkın ve hikmetin en az tesir edebildiği yer ise işte böyle bir kalabalıktır.

Netice, hakka ve hikmete en az değer veren bir çoğunluğa, kendi kesin iradesini, azınlığa zorla kabul ettirme hakkını tanımak demektir. Böyle bir hakkın, geçmiş asırlarda, aristokratlar ve kiliseye mensup azınlıklar tarafından kendi diledikleri gibi kullanıldığını hatırlayalım... Acaba bu seferki de çoğunluğun azınlıktan almakta olduğu bir öç müdür? Öyle ise, bunun davet edeceği yeni öç almalara hazır olmak gerekir...

Bütün bu güçlüklere ve mahzurlara rağmen, tam olarak ve gerçekten ortaya konmuş bir millî iradenin değerini kabul etmemek veya küçümsemek doğru olmaz. Toplum şuurunun çok değerli bir belirtisi olduğunu ve kullanılması hem hak hem de vazife olan ferdî iradelerin bütününü temsil ettiğini kabul etmemek de pek saçma olacaktır.

Şu halde "millî irade"ye belli bir saygı ve itibar gösterilmesi lâzımdır. Ama bu saygı ve itibar ne kadar büyük olursa olsun, unutulmaması gereken şeyler vardır: Bu dünyada var olan her şey, tabiat kanunlarına, maddî ve içtimaî hayatın

gerçeklerine tâbidir. Hangi alanda olursa olsun, insan iradesi, onlara ait kanunlar tarafından yönlendirilmektedir. Dolayısıyla akla ve hikmete uygun düşen, insan iradesini bu kanunların icaplarına uydurmaktır.

"Millî irade" nasıl tabiat karşısında, kudret ve hüküm sahibi olamayarak, onun kanunlarına itaat zorunda ise, ahlâkî ve içtimaî alanda da aynı şekilde hâkimiyet iddiasında bulunamaz. Bu sahanın kanunlarına da uymak zorundadır. Üstelik uyulması gereken ahlâkî ve içtimaî kanunların tesbit edilmeleri dahi tabiat kanunlarının tesbiti kadar kolay değildir. Bu kanunlar, ötekiler gibi insanın müşahede ve akıl yürütmesi yolları ile tesbit olunamaz.

Şu durumda millî irade, şeriatın kendisine gösterdiği içtimaî ve ahlâkî nizama saygı göstermek ve boyun eğmek zorundadır. Böylece millî irade, ikinci derecede bir yere yerleşecek ve şeriatın hâkimiyeti ilkesi kendisini kabul ettirecektir.

Şeriatın Hâkimiyeti İlkesinin Neticeleri

Bu neticeler esaslı bir ehemmiyete sahiptir. Zira bunlar, kendisini diğer mevcut cemiyetlerden çok âşikâr bir surette ayıran; yeni esaslara dayanan, büsbütün yeni bir cemiyet meydana getirmiştir.

İslâmın içtimaî sahada gördüğü iş, kelimelerin en tabiî mâna ve ruhu ile eşitlik (müsavat) ve hürriyet esasına dayalı bir içtimaî yapı kurmuş olmasından ibarettir. Öyle bir içtimaî yapı ki, sınıf rekabetleri, parti rekabetleri ebediyen sürülüp çıkarılmış, hürriyet ve eşitliğe karşı hiçbir tepki yükselmemiş, bunun neticesi olarak insanî yardımlaşma ve dayanışmayı en sıhhatli ve en samimi şekliyle tanımış, bu dayanışma ve yardımlaşma bir milletten diğer bir millete kol atarak, aralarında benzeri görülmemiş İslâm kardeşliğini (uhuvvet-i İslâmiye) kurmuş, dünyanın çeşitli iklimlerinde değişik kıtalarında yaşayan muhtelif ırklara mensup dörtyüz milyona yakın bütün bir âlemi bir İslâmî aile gibi birleştirmiştir.

O bundan başka, Müslüman milletleri müşterek ve sabit öyle bir gaye ile donatmıştır ki, bu gaye onların gelişmesini ve ilerlemesini (tekâmül) emretmekten hiçbir zaman geri durmadı. Ve bu sayededir ki on üç asırdan fazla bir zamandan beri bütün Müslüman milletler gerek yükselme ve gerekse gerileme zamanlarında şeriatın emir ve tavsiyelerine uygun hareket etmekten, ona canla başla hizmetten başka bir arzu beslemediler. Kendi kurtuluşlarını ancak ondan beklediler ve bu kurtuluşun ancak onun yüce hakikatlarına tabi olmakla gerçekleşebileceğini bildiler.

İslâmın içtimaî sahadaki fiilî tesirleri, hükümete, o zamana kadar görülmemiş öyle bir mevki ve nüfuz temin etti ki, bu mevki ve nüfuz, hükümeti gözlerde hem heybetli ve ürkütücü, hem sevimli ve hürmete layık gösterdi.

Evet hükümet kendini sevdirdi. Zira o, şeriata hizmet etmek, ona karşı hürmet duygularını çekmek için yine şeriattan doğmuştu. Çünkü bu suretle hiç söz

götürmeyecek öyle bir meşruiyeti taşıyordu ki, bu meşruiyet kendisini her türlü gasb ve tahakküm şaibelerinden temize çıkarıyordu. Heybetli ve saygıdeğer olmasına gelince, bu da her türlü şaibeden temiz olan kudsî kaynaktan aldığı küllî kudretten (kudret-i küllî), bir de kendisinin içtimaî ve ahlâkî hakikatların müeyyidesi bulunmasından kaynaklanıyordu. Hatta kendi adına işlenen bütün suistimaller ne onun nazarlardaki mevkiini, ne de ruhlara bırakmış olduğu itimadı katiyen sarsamadı.

Müslüman milletler şu kanaati devamlı muhafaza etmişlerdir: Gerek adaletsizlik gerek istibdat, bunların ne hükümetlerinde, ne kanunlarında, ne de müesseselerinde olmayıp, ancak kudreti ellerine geçirerek kanun adına hareket ettiklerini iddia eden şahıslardan doğmuştur.

Binaenaleyh Müslümanlar, şeriat tarafından tesis edilen hükümetin meşruiyetine karşı ne itiraz etmeyi, ne de hangi suretle olursa olsun onu düşürmeyi akıllarına getirmedikleri gibi, işlenen adaletsizliklere, suistimallere son vermek için, hükümeti temsil etmeye ve kanunu tatbik etmeye en çok ehliyetli kabul ettikleri kişilerin ellerine işleri teslim etmekten başka bir yol da aramamışlardır.

O halde şeriatın hakimiyeti ilkesi denilen mutlak hakikat, olaylar ve ortaya çıkan durumlar ile kat'î bir şekilde ve açık bir tarzda teessüs etmiş bulunuyor. Öyle bir içtimaî yapı meydana getiriyor ki insana ferdî, içtimaî, hakikî bir saadet temin etmek için mümkün olan şartların tümünü ihtiva ediyor. Öyle bir içtimaî yapı ki, o zamana kadar insanın azmi önünde dikilip, onu mükemmel bir hürriyet içinde ilerleme ve gelişmesinden, inkişafından alıkoyan binlerce engel, harikulâde bir şekilde devrilip gidiyor. Öyle bir içtimaî yapı ki o zaman içinde ve hiç yoktan hayret edilecek bir medeniyet meydana getirerek asırlarca insanlığı ilmin, hikmetin, adaletin, feyizli nurlarıyla aydınlatıyor ve onu ahlâkî, içtimaî, maddî (bakımdan) benzerleri görülmemiş bir saadet içinde yaşatıyor.

Gerileme ve Çöküş Devri

İslâm dünyası, her zaman kendi İslâmî akidelerine bağlı kalmak ve şeriatın hakimiyetine devamlı tâbi bulunmakla beraber tıpkı, ilerleme ve yükselme devirlerinde olduğu gibi dinin yüksek öğretilerini ve emirlerini bütün varlığıyla korumaya çalışmasına rağmen, iki asra yakın bir zamandan beridir ki İslâm medeniyeti küllî bir gerileme ve çöküşün içinde bulunuyor.

Eğer aynı sebepler artık aynı neticeleri ortaya çıkarmıyor ve doğurmuyorsa bu kesinlikle şundan ileri geliyor: Müslüman milletler kendi İslâmî vazifelerini, eskisi gibi çok iyi bir şekilde idrak edememek ve yerine getirememek kabiliyetsizliğine düşmüşlerdir.

Ben burada konumuz olan gerileme ve çökmeye öteden beri umumiyetle

sebep olarak ileri sürülmekle beraber, gerçek olmaktan çok uzak bulunan bir sürü tahmin ve hayali sıralamaktan sarf-ı nazar edeceğim.

Aynı şekilde İslâmın güç ve kudretini aşağılamak için yorulmaksızın uğraşan garazkârlarla da meşgul olmayacağım. Evet İslâmın bu ebedî düşmanları asla muvaffak olmamak şartıyla her vasıtaya başvurarak şunu ispat etmek ve fikirleri şuna ikna etmek için çalışıyorlar: "Müslümanlık, Müslüman milletlerin yalnız şu andaki gerilemelerine sebep olmakla kalmayacak, belki Müslümanlık akidelerinde sabit ve kararlı oldukça bu din kendilerini ebedî bir mahkumiyet ve sefalet içinde bırakacaktır".

Gerçekte bunlara iddia ettiklerinin aksini isbat etmek en kolay bir iştir. Fakat hatalarından, taraf tutmalarından her ne olursa olsun fedakârlık etmemeye niyet etmiş olan bu gibi kişilerle tartışmaya girişmek doğru bir hareket değildir.

Binaenaleyh ben, o mânası anlaşılamayan tahminlerle uğraşmaksızın yoluma devam edeceğim ve İslâm dünyasına isabet ederek medeniyetini geriliğe ve çöküşe düşüren kabiliyetsizliğin mahiyetini tayine çalışacağım. Ki bu gayret ve çalışma, hem o gerileme ve çöküşün yapısı ve tabiatını tanımamıza yardımcı olacak, hem de tedbir ve çözüm (tedavi) yollarını bize gösterecektir.

Bu gerileme ve çöküş (inhitat) neden ibarettir? Müslüman milletlerin eskisi kadar güzel bir şekilde yerine getiremedikleri İslâmî vazifeler hangileridir? İşte ortaya konması ve cevap verilmesi gereken iki soru.

Müslümanlar arasında hiçbir sınıf ve zümre rekabeti görülmez, hiçbir kavmiyet (milliyetçilik) mücadelesi ortaya çıkmaz, bilakis İslâm kardeşliği her zamankinden daha güçlü tecelliler gösterirken, kısaca şeriatın hakimiyeti kendi nüfuz ve mevkiini muhafaza eder ve kalplere ilham etmek mecburiyetinde olduğu hürmet ve itimat hislerini –ki onlar olmadıkça bu hakimiyetin şiddet ve baskıdan başka mânası kalmaz– her türlü şüphe ve şaibeden arınmış bir şekilde muhafaza eder dururken, acaba İslâmın hürriyet, eşitlik ve yardımlaşma-dayanışma ilkeleri, Müslüman cemaat arasından kalkmıştır şeklinde bir iddiada bulunmak haklı olabilir mi?

Şüphesiz bu konuda Müslüman milletler, içinde bulundukları gerileme ve çökmeye rağmen batılı milletlerden daha bahtiyardırlar. Zira batıda sınıf ve zümre kinleri, milliyetçilik düşmanları eskisinden daha şiddetli bulunuyor. Ve orada hükümet tahrip olmuş, yaralanmış, itibardan düşmüş olarak artık halka ne gerektiği kadar itimat ne de hürmet hissi telkin edebiliyor.

Bununla beraber iktisadî imkanları açısından bu iki dünya aynı durumda değildir. Bu konuda yürütülecek mukayeseler tamamıyla batılı milletlerin lehine çıkar. Denebilir ki biz iktisadî bakımdan ne kadar felç olmuş, maddî değerler itibarıyla ne derecelerde sefalette isek; onlar bu bakımlardan o derece kudretli, o kadar müreffehtirler.

Bu açıdan bakılırsa şüphe yoktur ki Müslüman milletler acınacak haldedir. Batı milletlerinden öğrenecekleri pekçok şeyleri olduğu gibi bu konuda onlara ne kadar gıpta etseler hakları vardır.

O halde hiç şüphesiz, İslâm dünyasının gerilemesi, maddî şartlarının sukûtundan ve ortadan kalkmasından ileri gelmiştir ki bu sukût onu batılı milletlerin taarruzlarına karşı istiklalini müdafaaya gücü yetmeyecek, onların tahakkümü altına düşmekten kendini kurtaramayacak kadar zayıf bir hale getirmiştir. Fakat o böylece esaretin, hürriyetsizliğin bütün felaketlerini, bütün aşağılıklarını tanımış olmakla beraber, bunlar kendisine dini hakkındaki kuvvetli imanını kaybettirememiş ve iktisadî, siyasî bakımdan varlığını harap ettiği halde içtimaî varlığını bir türlü mahvedememiştir.

Maddî kudret ve saadetin, tabiat tarafından insana tahsis edilen sonsuz nimetlerden istifade yolunu bilenlere has olduğu ve bu nimetlerden istifade edebilmek için tabiatı idare eden kanunlarla o kanunlardan çıkan fen ve ilimleri tanımak gerekeceği kabul edilince, Müslümanların gerilemesini, Müslüman milletlerin ancak bu kanunlar ve bu fen ve ilimlere karşı olan bilgisizliklerinden başka bir şeye atfetmemek zaruridir.

Şurada hatırlatmalıyız ki, Peygamberimiz bize İslâmiyete isabet edebilecek felaketlerin en dehşetlisinin cehalet ve bilgisizlik olduğunu haber vermişti.

Gerçekten bu gerileme İslâm dünyası için büyük bir musibet ve felakettir. Bununla beraber yok edici olmadığını söyleyebilmekle biraz teselli bulabiliriz. İşin hakikati söylenirse, bu gerileme ne ahlâkîdir, ne içtimaîdir, fakat iktisadîdir, dolayısıyla maddîdir ve telafi edilmesi mümkündür.

Kaldı ki Müslüman milletlerin tarihi, gerileme ve çöküşleri (inhitat-ı İslâmî) konusuna ait olmak üzere söylenen sözleri en açık bir şekilde teyit etmektedir.

Gerçekten o bize bildiriyor ki İslâm dünyasının gerilemesi, dinin bütün rabbanî yahut ruhanî telakkilere kat'î surette muarız olmasına rağmen, Müslüman milletler arasında yaşanan hayata hiç faydası dokunmayan, müsbet olmayan birtakım ilimlerin ortaya çıkması ile başlıyor. İşte bu ilimler maalesef şöyle bir kanaatin yaygınlaşmasına sebep oldu: "Peygamberin bizlere, hiç durmaksızın ilim ve irfanı araştırmamız hakkındaki kesin emirleri, yalnız şeriatın ihtiva ettiği birtakım hakikatin araştırılması ve tetkik edilmesine münhasırdır, yoksa bundan başka hiçbir hedefi yoktur".

Şüphesiz Peygamberimizin vasiyet ve tavsiyelerini bu şekilde açıklamak ve yorumlamak büyük bir hata idi. Zira Peygamberimiz, şeriat vasıtasıyla ahlâkî, içtimaî, bütün hakikatları bize öğretmiş olduktan başka, çok müstesna bir ısrarla da daima daha fazla ilim tahsilini, daha çok irfan ve kültür edinilmesini tavsiye ediyor; dinimizin kıymetini ancak ilim ve irfan vasıtasıyla daha ziyade anlayacağımızı ve şeriatı yine o vasıta ile daha güzel tatbik edeceğimizi bize hatırlatıp

duruyor. Binaenaleyh bundan şu mâna anlaşılmalıdır: Sabit, devamlı ve ısrarlı bir azim ve gayretle tabiatın sırlarını keşfetmeye muvaffak olarak, bu suretle tabiatın insanlar için saklamakta olduğu sonsuz hayır ve menfaatlerden istifade etmek ve böylece şeriatın temin ettiği ahlâkî ve içtimaî saadete uygun maddî bir saadet temin etmek icap eder.

Çok acınacak bir haldir ki bu hata kendisini doğuran âlimlerin nüfuzu yüzünden umumiyet ve kuvvet kazanarak az zaman sonra bütün İslâm dünyasına hakim oldu.

İşte aynı gruptaki bütün ilimler gibi haliyle zararlı olan iskolastik sebebiyledir ki İslâm dünyası gitgide tabiatı araştırmak ve tetkik etmek vazifesine karşı ilgisiz kalmaya başladı, nihayet tabii ve fizikî ilimlerle ilgilenmeyi tamamen ihmal edecek bir hale geldi.

İşte bu suretle Müslüman milletler gerek refah içinde yaşamak, gerek istiklallerini müdafaa edebilmek konusunda muhtaç oldukları saadet ve maddî üstünlükleri temin etme kabiliyetinden yavaş yavaş uzaklaştılar ve neticede kendi elleriyle iktisadî ve siyasî mahrumiyetlerini hazırlamış oldular.

Bunların bir taraftan, elden gidenleri telafi maksadıyla sarfettikleri gayretlerin daima hüsranla neticelenmesi, sonuç vermemesi; diğer taraftan batı dünyası ile içice girme ve temasların günden güne ilerlemesi, neticede İslâm dünyasında şeriatın teklif ettiği şeylerin kendi maddî terakkîlerine bütünüyle karşı olduğu kanaatini meydana getirdi.

İşte yanlış olduğu kadar korkunç da olan bu kanaata kapıldıkları içindir ki Müslümanların bir kısmı kendi maddî saadetlerini, içtimaî ve ahlâkî saadetleri yolunda feda etmekle; başka bir ifade ile maddî refahlarının ileri sürdüğü tekliflcri şeriatın tekliflcri uğrunda ihmal edivermekle mükellef olduklarını zannettikleri halde; diğer bir kısmı da bilakis kendi maddî yükselme ve ilerlemeleri yolunda şeriatın isteklerinden vazgeçmek suretiyle daha akıllıca bir harekette bulunduklarına inandılar.

Birinci kısımdakiler, bu tuttukları tarzı takip ederek muhteşem, lâkin henüz uzak olan bir geçmişi diriltcceklerini ümit ediyorlardı. Halbuki ötekiler İslâm dünyasının ilerlemesine ve gelişmesine karşı biricik engel olarak telakki ettikleri şeriatı hakimiyet tahtından indirmedikçe mesut, güçlü-kudretli ve büsbütün yeni bir cemiyet meydana getirebileceklerini ümit etmiyorlardı. İşte İslâm dünyasında ilk defa olarak batılılaşmak arzusu bu şekilde başladı.

Gerçekte Müslüman cemaatın batılılaşmasına taraftar olanlar (aydınlar) hiçbir zaman çok küçük bir azınlığın üstüne çıkamamışlardır. Fakat bu azınlık, aydın ve mütefekkir tabakaların çoğunluğunu temsil etmeye ve İslâm dünyasına hakim olan batılıların kendilerine destek ve yardımcı olmaları ve bu konuda himayelerini aşırı derecelere götürmeleri sayesinde İslâm cemaatının mukadde-

ratı üzerinde ciddi bir şekilde tesirli olmaya başladı.

Evet İslâm dünyasındaki Müslüman aydın ve mütefekkir tabakaların çoğunluğu batılılaşmaya taraftar oldular. Zira bu tabakadaki insanlar ya tümüyle batı merkezlerinde tahsil görmüş, yahut kendi memleketlerinde batı propagandasının meydana getirdiği birtakım müesseselerde okumuşlardır ki bu müesseselerin İslâm dünyasını ebediyen kendi siyasî ve iktisadî tahakkümünden salıvermemek için batının manevî ve ruhî hakimiyetini kurmaktan başka bir gaye takip etmediği meydandadır.

Şimdi bu şartlar altında yetişmiş mütefekkirlerimiz, gerek dinlerini, gerek o dinin kendilerine öğretmiş olduğu ahlâkî ve içtimaî hakikatları düşünürken; çaresiz olarak az çok batılılaşmış bir kafa ile düşünerek hükümlerini ona göre veriyorlar ve bu suretle dinlerine olan itimatlarını, dinin ahlâkî ve içtimaî ilkelerinin mükemmeliyeti hakkındaki imanlarını kaybediyorlar, onlara karşı nefretle dolu bir ilgisizlik, hatta bazan aşırı bir düşmanlık gösteriyorlar.

Öyle ama bu batılılaşmış kafalar, çaresini bulmak istedikleri hastalığın ne tabiatını, ne mahiyetini hiçbir zaman gerektiği kadar anlayamadıkları gibi, ilerlemesini ve yükselmesini gerçekleştirmek için boş yere uğraşıp durdukları cemaatı da ne yazık ki öğrenememiş ve tanıyamamışlardır.

İşte bunun içindir ki o kafalar İslâm dünyasının zaten çok kararsız olan durumunu büsbütün karıştırmaktan ve kamu vicdanını kendi vicdanları gibi bulandırmaktan başka bir şey yapmaya muvaffak olamadılar.

Demin işaret ettiğim iskolastik ilimlerin saptırdığı ve hâkimiyet altına aldığı şeriat taraftarlarına gelince, bunlar da İslâm dünyasını düşmüş olduğu çöküş ve gerilikten kurtarmak konusunda ötekilerden fazlaca bir başarı gösteremediler. Bununla beraber, bu sonrakiler sayesindedir ki İslâm dünyası, şeriatı araştırmaktan, üzerinde düşünmekten, yorumlamaktan; kısaca şeriatın hakikatlarıyla beslenip, şeriatın bütün fikrini, bütün kalbini ve bütün ruhunu muhafaza etmekten ayrı kalmamıştır. O bu suretle kendisi için doğrudan doğruya şeriat üzerine kurulu bir ilim tesis etmiştir ki, bir Müslüman müşahede ve mukayeselerini ancak bu ilimle yürütür, hükmünü yine o ilimle verir. Evet öyle ilim ki gayesi insana bütün manevî varlığının tezahürlerinde şeriata uygun hareket etmeyi öğretmekten ve onun bütün emirlerini tatbik ettirmekten başka bir şey değildir.

İslâma has olup fıkıh adıyla bilinen bu ilim, hiçbir şüphe yoktur ki ahlâkî ve içtimaî ilimler sahasında insan düşüncesinin meydana getirebildiği en mühim ve en mükemmel bir müessesedir. Fizikî ilimler sahasında tecrübe metodu ne ise, ahlâkî ve içtimaî sahada da fıkıh odur.

Onun sayesindedir ki İslâm dünyası, aradan asırlar geçmiş, yabancı hâkimiyet altında kendisine binlerce inkılap saldırmışken, hâlâ kendi İslâmî telakkilerini, İslâmî ilkelerini, ananelerini, kendi ruh ve gayelerini bütün paklığı ve

safiyetiyle muhafaza ediyor. Onun sayesindedir ki onarılması ve telafi edilmesi mümkün olmayan ahlâkî ve içtimaî gerileme ve çökmeye hiçbir zaman kendini kaptırmıyor.

Şimdi İslâm dünyasının yakalandığı hastalık gerektiği gibi bilindikten ve onu doğuran sebepler anlaşıldıktan sonra tedavisi için başvurulacak vasıtalar artık kendiliğinden ortaya çıkar. Gerçekte onun derdine çare; kendisinde bulunmayan ve bulunmaması gerileme ve çökmesinin biricik sebebini teşkil eden ilim ve fenleri durmadan kazanmaya ve elde etmeye çalışmasından ibarettir. Bu ilimler ve fenler bugün Avrupa'dadır. O halde bizim için yapılacak iş apaçıktır: O ilim ve fenleri Avrupa'dan öğrenmek. Evet gerek unutmuş olduğumuz deney metodu, gerekse cahili olduğumuz yeni ilimleri tahsil etmek. Hem bu suretle hareket edersek, ilmi tahsil için gerekirse Çin'e kadar gitmek mecburiyetinde olduğumuzu bizlere tebliğ eden Peygamberimizin emrini yerine getirmiş oluruz.

Fakat şunu da hakkıyla takdir etmek lazımdır ki, bizim Avrupalılardan alacağımız şey yalnız bununla sınırlıdır. Çünkü İslâmın gerilemesine çare olacak biricik vasıtanın bundan ibaret olduğu söz götürmez bir hakikattir. Yoksa sözlerimizden batılı milletlerin iktisadî ilkelerini, çalışma ve sermaye teşkilatına ait usûllerini ve bunlar arasındaki münasebetleri tıpkı orada olduğu gibi kabul etmeye taraftar olmak mânası anlaşılmamalıdır. Bilakis en iptidaî bir basiret bile bize şu hakikati bildirir: İslâmın esas ilkelerine az veya çok muhalif olmaları itibariyle, bizim için batının bu saydığımız şeylerini kabul etmekten son derece sakınmak zaruridir.

O halde bütün teşkilatımızı, bütün iktisadî esaslarımızı şeriatın sırf hikmet olan ruhuyla mütenasip bir şekilde yeniden ortaya koymak için, ilimde kendisine başvuracağımız bir merci varsa ancak fıkıhtır. Çünkü ancak bu sayede, teşkilat ve esaslarımız, batıdaki milletlerin teşkilat ve esaslarında görülen ve içtimaî yöntemlerinden meydana gelen noksanlık ve büyük hatalardan temize çıkabilirler.

Muhtemeldir ki bu satırlar bizim batılılaşmış mütefekkirlerimizin hoşuna gitmeyecektir. Fakat onların bu hususdaki hükümleri ne olursa olsun şu gerçeği asla sarsamaz: Kendilerinin batıyı alkışlamaları ne gerektiği kadar derinliğine bir araştırmanın neticesidir, ne de ciddi bir mukayese ve karşılaştırmaya dayanmaktadır. Dolayısıyla umumiyetle doğru ve temelli değildir. Onlar tarafından batılı milletlerin, özellikle içtimaî yöntemlerine karşı gösterilen takdir, sırf bu milletlerin elde etmesini bildikleri maddî saadet yüzündendir. Nasıl ki Müslümanların içtimaî yapılarına, dolayısıyla İslâmın o kadar takdir edilmesi gereken içtimaî müesseselerine karşı bu kadar açık bir şekilde gösterdikleri nefretin esas sebebi de Müslüman milletlerin içinde bulundukları maddî şartların sefaletidir. Mademki bir cemiyetin maddî refahı daima ferdî kabiliyeti neticesidir, o halde bu refah, onun fennî bilgilerine dayanır. Binaenaleyh o cemiyetin içtimaî yönteminin üstünlüğü hakkında da yeterli bir delil olamaz. Demek ki onları bu gibi hatalara karşı

sevkeden gerçek sebep, batılılaşmaları ve dolayısıyla maddî zevklere karşı müptela oldukları sınırsız ve aşırı düşkünlükten başka bir şey değildir.

Batı Cemiyetleri

Batı cemiyetlerinin ta ortaya çıkışlarından günümüze kadar geçirmiş oldukları tekâmülü takip edersek şunu görürüz: Önce orada kilisenin ruhanî nüfuzu hâkim kesilmiş, ardından bu hâkimiyet krallığın maddî kudretine mahkum olmuştur. Yine görürüz ki, bu sonraki hâkimiyet de burjuva sınıfının refah ve serveti ile belirginleşen demokrasi hükümeti meydana getirmiştir. İşte bencil ve maneviyat ile çok az bağlı olan sanayici burjuva sınıfının bu debdebe ve serveti yüzündendir ki, batılı milletlerin son tekâmül devresinde, ahlâkî ve içtimaî mahiyetteki mesleklerin zararına, iktisadî meseleler müstesna bir ehemmiyet kazandı. Halbuki insanlığın gerçek saadeti açısından evvelkiler, yani ahlâkî ve içtimaî meseleler daha mühimdi. Bu hal (yani iktisadî meselelerin öncelik kazanması) onların bu tekâmül safhasını çok hususi bir vasıfla damgaladı. Netice ise şu oldu: Fertlerin zengin olarak debdebe içinde yaşama arzularını son dereceye kadar körükledi, bencillik hissini, ihtikâr ve başkalarını istismar etmek temayüllerini, tasavvur edilemeyecek derecelerin üstüne çıkardı. Nihayet sınırsız bir servet arzusu ve bu servetin temin edeceği bütün maddî hevesleri tatmin için herşeyin kendilerine mubah olduğu kanaatini verdi.

Sanayinin günümüzde görülen bu olağanüstü terakisi –ki tarihte benzeri görülmemiştir– konumuz olan tekâmülün mahsulü olup bugün hemen hemen bütün batı içtimaî yapısının dayandığı temeli teşkil eder.

Eğer günümüz sanayini meydana getiren sermayedar burjuva sınıfı ise onu kendi çalışmasıyla besleyen, yaşatan da emekçi işçi sınıfıdır. Bu itibarla ikinci sınıfa dahil olan halk, batı içtimai yapısında burjuva sınıfına eşit denebilecek kadar bir ehemmiyet kazandı. Hatta görüyoruz ki kendisini istismar etmekte olan sermayedar burjuva sınıfına zorla görüşünü ve iradesini kabul ettirmekle yetinmiyor da, arzusu istikametinde yenilerini meydana getirmek için, müesseselerini bütünüyle devirmek istediği bütün bir cemiyete hâkim olmak istiyor.

Daima görülüyor ki batı içtimaî yapısı, ta ortaya çıkışından beri kendi müesseselerini ve kendi içtimaî yöntemini devamlı bir şekilde "değiştirmek" ihtiyacını hissetmekten asla geri kalmamıştır. Binaenaleyh onun içtimaî tekamülü esasen ilmî mahiyette olmayan bir yığın tahminlerin, araştırmaların, tecrübelerin neticesidir ki daima onu birtakım yanlış fikirlerin, ani ihtiyaçların ve geçici hallerin arkasından sürüklemiş durmuştur. Bunun sebebi de şudur: Batının içtimaî yapısı asla değişmez bir içtimaî gayeye sahip olamamıştır. Onun gayesi hislerinin, maddî ihtiyaçlarının, fennî bilgilerinin tekâmülüyle devamlı olarak ve kesintisiz

değişip durmuştur. O, tekâmülünü ilham etmemiştir, sevk ve idare de etmemiştir, lâkin takip etmiştir.

Şimdi, bir içtimaî gaye; sabit kalmadan, içtimaî tekâmüle uyarak devamlı değişir durursa, tekâmülü kendisine tâbi kılacak yerde kendisi ona tâbi olursa, bundan o gayenin hakiki olmadığı, yani tabiî olan ahlâkî ve içtimaî hakikatlar üzerine istinat etmediğinin anlaşılması gerekir. Bu hakikatlar ise insanların arzusuna tâbi değil, aksine hakimiyetini diğer tabiî hakikatlar gibi insanlara zorla kabul ettirecek ve onlara hareketlerinde rehber olacak bir mevkidedir.

O halde hiç şüphe edilmemelidir ki batı içtimaî yapısı, insan cemiyetine tam bir istikrar temin eden gerçek ve değişmez ahlâkî ve içtimaî ilkeleri henüz bulamamıştır. Onsuz da içtimaî saadet hiçbir zaman mükemmel ve sürekli olamaz.

Bir içtimaî idarenin istikrarsızlığı, o idarenin, cemiyetten ancak bir kısmını tatmin ederek diğer kısmını asla tatmin edemediğinin, birini diğerinin zararına kayırmakta bulunduğunun açık bir delilidir.

Halbuki bir idare ne derecede zalim ise o derecede de sürekli olmayacak demektir. Zira gösterdiği şiddet nisbetinde hücumlara maruz kalır. Böyle bir idare şiddet ve baskı ile bir müddet sürerse de nihayet varlığını hissettirmek için yaptığı suistimaller ve adaletsizlikler yüzünden yıkılır gider.

İşte bundan dolayıdır ki insan cemiyeti için varlığı zaruri olan hükümet, batı içtimaî yapısı tarafından devamlı olarak hücuma maruz kalıyor ve Müslüman cemaatta gördüğü hürmet ve itimadı batı dünyasında hiçbir zaman yerleştiremiyor.

Varsın krallık papalığın yerine geçsin, yahut dinle ilgisi olmayan bir sınıf kalkıp ruhbanların makamına geçsin; varsın demokrasi kuvvetlenerek zadegânı; sosyalizm de kapitalizmi mağlup etsin, hakikatte bunların hiçbirinin ehemmiyeti yoktur. Bunlar hastalığın başka safhalar altında tekrarından başka bir mânayı ifade etmez. Evet bunlar hep o yeni suistimaller, o yeni haksızlıklardır ki eskilerin yerine geçerek tıpkı onlar gibi gelecek nesiller için diğer birtakım suistimaller, haksızlıklar, zulümler doğururlar. Binaenaleyh böyle bir cemiyetin sahip olabileceği maddî nüfuz ve ümran her ne olursa olsun, hiçbir zaman ne yeterli derecede saadet ve içtimaî sükun bulabilir, ne de muhtaç olduğu huzur ve vicdanî teselliden nasibini alabilir.

Mütefekkirlerimizden büyük bir ekseriyetinin batı hakkında beslediği hayallerden özellikle biri vardır ki herşeyden önce onun mahiyetini meydana çıkarmak gerekir. Çünkü bunları hükümlerinde yanıltan sebeplerin en mühimi budur. Bu hata batı içtimaî yapısının, fertlere şimdiye kadar hiçbir insan cemiyetinin vermediği derecede hürriyet ve eşitlik bahşettiğini hayal etmektir. Halbuki hangi içtimaî yapıda olursa olsun, ferdin faydalandığı hürriyet ve eşitliğin derecesi, kendi içtimaî dayanışması, kendi içtimaî dengesinin istikrarıyla, diğer bir ifade ile orada mevcut olan içtimaî adaletin kıymet ve değeriyle ölçülmesi gerekir.

Eğer batıda içtimaî sınıflar arasındaki rekabetler, düşmanlıklar, hâlâ bunları birbirine boğazlatacak derecede varlığını muhafaza ediyorsa, eğer dayanışma denilen şey ancak bir içtimaî sınıfın fertleri arasında –o da bütün cemiyetin zararına olmak şartıyla– görülebiliyorsa, kısaca eğer içtimaî denge o dünyada devamlı olarak tehdit altında ise ve devamlı olarak bu denge bozuluyorsa, tabiîdir ki bunların her biri hürriyet ve eşitliğin Avrupa'da bizim mütefekkirlerimizin zannettikleri gibi şaşılacak bir mertebede bulunmadığına ayrı ayrı birer delildir.

Bundan başka fertlerin ve sınıfların imtiyaz ve eşitsizlikleri ilkesine dayanan bir cemiyette gerçek ve sahih mânalarıyla hürriyet ve eşitliği kurmak çok müşküldür. Çünkü hürriyet ve eşitlik ilkelerine tamamıyla zıt bir yığın zan ve vehimlerle dolu asırların meydana getirdiği telakkiyi değiştirmek için, ifadesi hürriyetperver olan kanunların neşredilmesi yeterli değildir. Böyle bir halde, ancak tamamen tatbikle ve nesil be nesil tam bir sabır ve akıllılıkla takip edilen ahlâkî bir terbiye sayesindedir ki insan bir anane şeklinde tevarüs ettiği sınıf ve parti sapıklıklarından kurtulabilir. Yine o sayededirki tarafsızlık ve müsamahakârlık seciyelerini kazanarak, artık kendi türünü aynı haklara ve aynı vazifelere sahip görür ve aralarında bu vazifeleri yerine getirmek ve bu hakları kullanmak konusundaki ferdî kabiliyetlerden başka farklılık tanımaz olurlar.

İşte yalnız bu şartın mevcut olmasıyladır ki insan, hürriyet ve eşitlik hakkında sahih bir telakki edinebilir ve kendi ihtiyaçlarına göre bunların her ikisinden de hiçbir engelle karşılaşmadan faydalanabilir. İşte o zaman anlayabilir ki herhangi bir cemiyette var olan hürriyet ve eşitliğin kıymeti, o cemiyeti meydana getiren fertlerin, ahlâkî ve içtimaî kıymetine; fertlerin ahlâkî ve içtimaî kıymetleri de sözkonusu olan cemiyetin dayandığı ahlâkî ve içtimaî ilkelere sıkı sıkıya bağlıdır. Yoksa o cemiyette var olan yanlış birtakım akidelerle, takip ve taraftarlık ruhundan doğan içtimaî adaletsizliğe çare getirebilmek için hadiselerin zoruyla ortaya atılmış az veya çok keyfî kanunlara bağlı değildir. İşte yalnız bu suretledir ki batıdaki içtimaî sınıf rekabetleri ortadan kalkar ve bununla beraber hürriyet ve eşitliği geri almak için aralıksız ortaya çıkan ve hiçbir zaman tatmin edilemeyen istekler eksilir ve batı cemiyeti o kadar uzun müddetten beri bulamadan arayıp durduğu hakiki ve tabiî hürriyet ve eşitlikle içtimaî adaleti tanıyabilir. O halde batının ahlâkî ve içtimaî telakkilerinden, ilkelerinden herhangi birini, Müslümanlıktaki ilke ve telakkilerden herhangi birine tercih ederek, onu kabul etmek tavsiyesinde bulunmak için hiçbir sebep ve hiçbir yol yoktur.

Bizim dinimizin telakkileri, batınınkilere, mukayese kabul etmeyecek derecede üstündür. Binaenaleyh bizler İslâm dünyasının şimdiki gerileme ve çöküşüne son verebilmeyi ümit etmek için, Müslümanlığın telakkilerini daha iyi anlamaya, o yüce dinin ahlâkî olduğu kadar içtimaî tarafı da bulunan ilkelerini daha iyi tatbik etmeye çalışmaktan başka çaremiz yoktur.

Batının Siyaset Usûlü

Bütün siyasî yöntemler ve yapılar gibi batının siyasî yöntemi de kendi tekâmülüne hizmet etmek içindir, kendi içtimai yönteminden doğmuştur. Şu halde batının siyasî yöntemi, içtimaî yönteminin takip ettiği tekâmül seyrinde geçirdiği bütün değişmeleri çekmeye mecburdur ki bu mecburiyet onu mensup olduğu içtimaî yöntem gibi değişken ve istikrarsız bir hale koyar.

Ben burada batının geçmişte yaşamış olduğu safhalarla meşgul olacak değilim. Çünkü bizi şimdilik ilgilendiren tarafı, onun ne durumda olduğudur. Batının içtimaî yapısı, –zamanımızda olduğu gibi– hakikat ve içtimaî adaletin her türlü kaydından azade, mutlak bir hürriyetle ifade edilen milletin arzusundan başka bir şekilde tecelli edeceğini –yeni bir fikir revaç buluncaya kadar– tanımamaya karar verdiği günden itibaren konumuz olan siyasî tarzı ve yöntemi de millî hâkimiyet ilkesine dayanmaktadır.

Bu ilke hakkında ne düşündüğümü yukarda anlatmış olduğumdan, şimdi yalnız şunu söylemekle yetineceğim: Millî hakimiyetin siyaset sahasında tatbik edilmesinden milleti temsil neticesi meydana gelmiştir. İşte bu milleti temsil usûlü günümüz batı cemiyetinin en belli başlı siyasî müessesesi ve bütün siyasî yapısının temelidir.

Halbuki Avrupa milletleri çeşitli gaye ve temayüllere sahip birtakım içtimaî sınıflara ayrılmış ve bunların herbiri siyasî olduğu kadar içtimaî ve çoğunlukla birbirine zıt muhtelif ihtiyaçlar karşısında bulunmuş olduğundan, neticede milleti temsil usûlü, ta ortaya çıkışından itibaren ancak böyle bir diğerine düşman içtimaî sınıfların mümessillerinden meydana gelmek şeklinde tecelli edebilmiştir.

Bu temsilciler de mensup oldukları sınıfların fikirlerini ve menfaatlarını savunmak için aralarında karşılıklı birtakım kuruluşlar meydana getirdiler ki bundan, milletleri adına birbirleriyle mücadele etmekte olduklarını gördüğümüz siyasî partiler ortaya çıktı.

İşte bu şekilde batılı memleketlerde parlementolar, böyle siyasî partilerden herbirine, hükümet kudretini ele alarak, onu bir müddet kendi arzusu istikametinde kullanmak ortamını hazırlayan bir içtimaî mücadele meydanı haline geldi.

Batılı milletlerin içtimaî tekâmüllerinde, milleti temsil usûlünün bugün gördüğü iş bundan ibarettir. İçtimaî sınıflar arasındaki düşmanlıklar devam ettikçe ve batılı milletler için gerçek bir sulh ve içtimaî anlaşma ve uyuşma devresi doğmadıkça netice daima böyle olacaktır.

Yukarıdan beri anlattıklarımızdan şu neticeyi kabul etmemiz gerekmektedir: Batı içtimaî yapısının tercih ettiği ve kullanmakta olduğu siyasî yöntem, tamamıyla kendi içtimaî yapısına göre teşekkül etmiş ve onu bütünüyle tatmin etmiştir.

Milleti temsil usûlünün hak ve imtiyazlarına gelince, tabiî bunlar çok geniş,

hatta denilebilir ki sınırsızdır. Bu usûl icra kuvveti üzerinde her türlü kayıttan alınmış bir murakabe (denetleme) vazifesinin gerektirdiği bütün haklara haiz olmakla kalmıyor, bilakis teşri (yasama) tekeline de sahip bulunuyor ki bu tekel onu teşri kuvveti mevkiinde bulunduruyor. Ve gerek millî iradeyi tanımak, gerek o iradeyi kanunlar şeklinde kabul ettirmek imtiyazını kendisine temin ediyor.

Şu halde milleti temsil usûlünün biricik işi, cemiyeti halkçılaştırmak, yani azınlığı çoğunluğun iradesine itaatli kılmak demek oluyor. Halbuki onun murakabe (denetleme) hakkı, cemiyeti halkçılaştırmak meselesinde icra kuvveti ile mücadeleye girişmesi için değil, memlekete aklı başında ve namuslu bir idare temin etmesi için tanınmıştır.

Böyle bir siyasî yapıda icra kuvveti nedir? Temsil etmekte olduğu millî hakimiyet gibi mutlak kudret sahibi, hata etmez, mesuliyetsiz bulunan, dolayısıyla daima zorbalığa ve baskıya meyilli büyük bir itibarî nüfuza sahip olan bir parlamentonun elinde istediği gibi kullanacağı bir âletten başka bir şey değildir.

İmdi istiklâlini kaybeden her kuvvet esas seciyesiyle beraber aslî vazifesini tabiî bir şekilde yerine getirmek kabiliyetini de yitireceğinden, icra (yürütme) kuvveti, artık partilerin ve parlamentoda kendisini destekleyen siyasî kişilerin özel menfaatlarına hizmet etmekle meşgul olur, bol paralı vazifeler icat etmek ve dağıtmak suretiyle onlara partizanlar bulmaya, her türlü vasıta ile seçimlerde çoğunluğu onlara temin etmeye çalışır. Böylece her türlü sözleşme yapmaya, her türlü imtiyaz vermeye hazır bulunur ki bunların hükümet idaresini her halukârda bozacağı, günden güne daha masraflı bir hale sokacağı tabiîdir. Kısaca böyle bir siyasî yapıda icra kuvveti, aklı başında, namuslu bir idare temin edemez. Kötülüğü iyiliğinden daha çok olur.

Bundan başka teşri kuvvetinin tek başına bir siyasî heyete ait olduğu bir siyasî yapı, daima en arzu edilmeyecek şekillerden biridir. Zira açıktan açığa taraf tutmaktadır, adalete o kadar kayıtlı değildir. Ve kanun orada zor kullanma ve şiddetin az çok keyfî, az çok tahammül edilmesi mümkün olmayan meşru bir âletidir.

Evet, meydana getirilen kanunlar her şeyden önce siyasî maksatlara hizmet, şahsî menfaatları tatmin gayesini gözetecek, daha yüksek bir derecede bulunan umumî menfaatlarla gerektiği kadar kayıtlı olmayacak, dolayısıyla ister istemez zulüm ve taraftarlıkla şaibeli bulunacaktır.

Bundan başka teşri kuvvetini taşıyan bir siyasî heyette ihtiras ve rekabet hislerinin çok aşırı olması dolayısıyla hikmet ve itidale karşı verilmesi gereken mevkinin tabiatıyla ihmal edileceği düşünülürse, bu gibi şartlar altında meydana getirilen ve böyle bir siyasî yapının gerektirdiği taraf tutmaktan kurtulamayan kanunların verebileceği itimat ve hürmetin derecesi kolayca tasavvur edilebilir.

Bununla beraber böyle bir idare altında yaşayan milletler, kanunu yorumlama (tefsir) ve tatbik etmekle vazifeli kişilerin, adaletin dağıtılması (tevzi'-i

adalet) denilen bu yüce vazifeyi tam bir hikmetle ve taraf tutmadan yerine getirebilmeleri için kendilerinin her türlü etkilerden korunmuş olabilme yollarını tamamlamaya devamlı bir şekilde çalışırlar.

İmdi tarafsızlığı, akıl ve hikmeti, itidali kanunun vaz'ından ziyade tatbiki sırasında zarurî telakki eden milletler şu halleriyle siyasî şekillerinin kesinlikle mükemmel olmadığını itiraf etmiş oluyorlar.

Şimdi biz bu usûlün hayli uzun sürecek olan mahzurlarını sıralayacak değiliz. Şu işaret etmiş olduğumuz kısmıyla yetineceğiz. Zira millî hakimiyet ilkesinin en mühim ve en kesin neticesi odur.

Fakat içtimaî adalet açısından bu usûlün hataları ne kadar büyük olursa olsun, yine batıdaki içtimaî usûle tümüyle mutabık olmak onun tabiî bir mevcudu, samimi bir tezahürü olmak meziyetini bütünüyle taşımaktadır. Şayet kusurlu ise, sebebi bizzat kusurlu olan bir içtimaî yöntemin ihtiyaçlarını tatmin etmekle mükellef olmasıdır, başka bir şey değildir.

İşte bu yöntemin biricik meziyeti söylediğimiz şeyden ibarettir ki hiçbir zaman hafife alınacak gibi değildir. Bununla şurası da âşikârdır: İçtimaî ihtiyaçları, batının içtimaî yapısına ait ihtiyaçların aynı olmayan bir cemiyette bu usûlün tatbiki felaket olduktan başka, esasen kabul edilmesini gerektirecek hiçbir sebep de yoktur.

Bundan dolayıdır ki batı siyasî yöntemine taraftar olanlarımız, yöntemin kendisini değil, kaynağı bulunan içtimaî yönteme, tam bir uygunluğunu (mutabakat-ı kâmile) takdir etmekte bulunduklarının farkında değiller, demiştik.

Bütün bu söylediklerimizden iki netice ortaya çıkıyor: Birincisi, İslâm cemiyetinin tutulduğu felaket, tabiî olan maddî kanunlar hakkındaki bilgisizliğinden ileri geliyor ki bu bilgisizlik tabiatın nimetlerinden istifade etmesine mâni olmak suretiyle kendisini maddî bir sefalete mahkum ederken, netice itibarıyla siyasî istiklâlden mahrum bırakıyor.

İkincisi, batılı cemiyetin maruz kaldığı musibet kendisinin tabiî olan ahlâkî kanunları bilmemesinden kaynaklanıyor ki bu onun devamlı bir içtimaî buhran içinde kıvranmasına sebep olur. Demek ki öncekiler (Müslümanlar) maddî saadetten, ikinciler (batılılar) da içtimaî saadetten mahrumdurlar.

Binaenaleyh İslâm cemiyeti tutulduğu hastalığı gidermek için o hastalığı doğuran bilgisizliği ortadan kaldırmalı, bunun için de kendisinde eksikliğini gördüğü o tür ilimleri batıya başvurarak derhal almalıdır. Batılı cemiyet de malul bulunduğu içtimaî hastalıktan kurtulmak isterse, şeriatın tebliğ etmiş olduğu ahlâkî ve içtimaî kanunları öğrenmek için İslâm cemiyetine yönelmelidir.

Görülüyor ki İslâm cemiyetinin batılı cemiyetten alacağı şeyler çok kesin ve özetlenmiş bir mahiyettedir, hiçbir zaman içtimaî ve siyasî tabiatta değildir. Binaenaleyh nasıl ve ne dereceye kadar olursa olsun İslâm cemiyetinin batılılaş-

ması tasavvur edilebilecek hataların en dehşet vericisidir.

İslâmda Siyasî Usûl

Bir cemiyet için en güzel siyasî usûl, kendi içtimaî usûlünün ihtiyaçlarını en mükemmel bir şekilde karşılayan, kendi aslî ilkelerini en güzel bir tarzda izah etmeyi başaran; kısaca onun en sadık ve en doğru bir ifadesi olan usûldür. İşte biz bu ilkeden yürüyerek İslâm için en mükemmel siyasî usûlün hangisi olması gerekeceğini tayin etmeye çalışacağız.

Yukarda söylediğimiz gibi İslâm cemiyetinin, şeriatın hâkimiyetine sıkı sıkıya bağlı olması demek, şeriatın ahlâkî ve içtimaî kanunlarının, cemiyet fertlerinin herbirine yüklediği vazifeleri, her fert ayrı ayrı yerine getirmek, herkes tarafından muhterem ve itaat edilmesi gerekli bir şey olarak kabul edilmesini ayrı ayrı denetlemek demektir. O halde Müslümanları sevk ve idare eden maddeten sabit bir hak vardır ki o da budur. Evet her Müslüman, şeriatın hükümet tarafından muhterem ve itaat edilmesi gereken şey olarak kabul edilmesini, yüce hükümlerinin en mükemmel bir şekilde tatbike konmasını denetlemek gibi dinî bir vazife ile mükelleftir. Bundan hükümeti denetleme hakkının kendisinin hiç itiraz götürmeyecek bir İslâmî hakkı olacağı tabiatıyla meydana çıkar.

O halde İslâmda siyasî usûl ancak milleti temsil suretiyle olabilir. Ancak sınıflar arasındaki rekabetlerin bilinmediği, içtimaî gaye ve temayüllerin kesinlikle birbirine ters düşmeyerek herkes için vahdetini muhafaza ettiği İslâm cemiyetinde, milleti temsil usûlünün mecburi olarak batıdaki tarzdan büsbütün başka olması gerekir. Evet ruhuyla, gayesiyle, terkibiyle, kısaca hukukuyla imtiyazlarıyla bunun ötekinden ayrı olması mecburidir.

Binaenaleyh İslâm cemiyetini temsil edecek heyet, milletin seçkinlerinden teşekkül edecek ve orada esasen milletin muhtelif sınıflarını samimi bir şekilde bir diğerine bağlayan vahdetle ters düşmeyen bir siyasî sükûn ve âhenk hükümran olacaktır. Demek ki bu heyet içtimaî sahada mevcut olan dayanışma ve yardımlaşmayı siyaset sahasında da tezahür ettirmek vazifesiyle mükelleftir.

O halde Müslüman mebuslar meclisinde ne komünist, ne sosyalist fertler görülecek, ne cumhuriyet ne saltanat taraftarı bulunacak, yalnız şeriatın hikmetli emirlerini en mükemmel bir şekilde tatbik etmekten ibaret olan müşterek gayelere hayatlarını vakfetmiş, aynı gayeyi takip eden insanlar görülecektir. Şayet aralarında ihtilaf ortaya çıkarsa ancak o müşterek gayeyi elde etmek (ve ona ulaşmak) için başvurulacak vasıtaları tayin etmek hususunda ortaya çıkacaktır.

Binaenaleyh milletin temsilcileri, galebe çalmak veya tahakküm etmek maksadıyla birbirlerine girmeyecekler, aksine müşterek gayeye hizmet için birbirlerine yardımda bulunacaklardır. Demek bunlar denetlemelerini ihtiras, kıskançlık,

kin, rekabet gibi hislerden arınmış olarak yerine getirecekler yani, beşerî faaliyeti en faydalı ve en verimli kılan şartlar dahilinde iş göreceklerdir.

Bu temsilciler heyetinin taşıyacağı hak ve imtiyazlara gelince, bunlar kendisine hükümetin en geniş, en mükemmel, en etkili ve en gerçekçi bir şekilde denetlenmesini temin edecek, bununla beraber ona teşri tekelini vermeyecektir. Zira milleti temsil etmekte olan bir cemaata bu hakkı yermek, –akıl ve itidale ne derecede sahip olursa olsun– bir siyasî heyetin İslâmî cemiyeti hesabına kanun vazetmekle mükellef olmasına rıza göstermeyen şeriatın ruhunda var olan mutlak hikmet ve adaletle tezat teşkil eder.

Kaldı ki batı siyasî usûlünde teşri hakkının yalnız parlamentolara verilmesini gerektiren hususi sebepler, İslâm mebuslar meclisi için mevcut değildir. Zira orada cemiyetin devamlı bir şekilde istemekte olduğu içtimaî değişiklikleri kolaylaştırmak için, sırf bu maksada hizmet eden kanunlar çıkarmak bir hedef iken, burada gözetilen cihet, mevcut olanı daha mükemmel, daha sağlam bir hale getirmek suretiyle muhafaza etmekten başka bir şey değildir.

Öyle ise İslâm cemiyetinde milleti temsil eden kuvvet yalnız denetçidir, yoksa teşrî sahibi değildir. Zira hedefi cemiyete aklı başında, namuslu bir idare temin etmek ve fertler arasında en yüksek bir adaleti hükümran kılmak suretiyle daimi terakkîsinde millete dayanak ve destek olmaktan ibarettir.

Teşri Hakkı

İslâm cemiyetinde teşri (yasama) vazifesi, batıdaki gibi siyasî değil içtimaî bir vazifedir. Teşri, tamamiyle içtimaî ve pek mühim bir vazife kabul edilince, teşri hakkının, kanun vazını bilenlere yani erbabına ait olması tabiatıyla kesinleşmiş olur. Zira bu bir ekseriyet, yahut ekaliyet işi değildir, sadece "salahiyet" meselesidir. Kişinin maddî sıhhatini korumak hakkını münakaşasız hekimin eline verdiren şey, salahiyetten başka bir şey değilken; nasıl olur da bütün bir milletin ahlâkî ve içtimaî sıhhati üzerinde tasarruf gibi itiraz götürmemekte öncekine benzeyen, ancak ondan daha çok mühim olan bir hak tutulur da "salahiyet"ten başkasına verilebilir?

Bunun içindir ki teşri vazifesi, insan cemiyetindeki vazifelerin en mühimi değilse, herhalde en mühimlerinden biridir ve kanunları vazetmek pek yüksek ve pek hususi bir salahiyete bağlıdır. Yeniden kanun vazederken yahut mevcut olanı tadil ederken itidal, hikmet, ihtiyat, basiret, tarafsızlık gösterilebilmesi için kanun vazedenin şeriatın hakikatlarına pek esaslı bir şekilde vakıf olması, ahlâkî seciyelerinin de o nisbette yüksek olması çok lüzumludur.

Kanun vazeden, halkın ruhunu iyice tetkik etmeli, mizacını, fikrini, temayüllerini tanımış olmalıdır ki cemaatın hesabına meydana getireceği kanun, cemaatın

işine gelsin. Zira bir kanun mahabbet, hürmet, mahabet hislerinin hepsini birlikte verebilmelidir. Yoksa polis nizâmnâmesi mahiyetinden bir karış yükselemez.

Görülüyor ki konumuz olan sınıflar, icra kuvvetini denetlemek vazifesiyle mükellef bulunan bir temsil heyetinde bulunamayacak kadar hususidir. O halde teşri hakkının hukukçulara, yani faziletleriyle, tecrübeleriyle, ilimleriyle milletin hürmet ve itimadını kazanmış mütehassıslar sınıfına ait olması icap eder. Binaenaleyh bu hak Müslümanların fakihlerinden yani hukukçularından meydana gelmiş bir heyete verilir ki, mebuslar meclisi gibi tamamiyle müstakil olacak olan bu heyet, şeriatın mutlak hâkimiyetini kuvvetlendirme ve sürekliliğini sağlama mukaddes gayesine doğru yürür gider.

İşte bir İslâm cemiyetinde meydana getirilecek kanunlar ancak bu şartladır ki ruhunda barınan mutlak hikmet ve adalet içinde ebediyyen değişmek imkânı bulunmayan on dört asırlık sürekli ve âhenkli bir teşrî usûlüne istinat edebilir.

Yine o kanunlar ancak bu şartladır ki iyi düşünülmüş, insicamlı, mantıklı, ölçülü ve umumi ahlâkın teyidine mazhar olan bir kanunlar mecmuası ortaya koyabilir. Ve bu cemiyetin kanunla emniyet altına alınması, kanun üzerine istinat etmesi, yalnız bu suretle kesinlikle kesintiye uğramaz.

Bundan başka bir şekilde meydana getirilecek kanunlar ise hususi ihtirasları ve menfaatları tatmin etmek, yahut âni birtakım ihtiyaçlara karşı durmak için yapılmış demektir ki geçici birtakım vakıalar gözetilerek düzenlenmiş kanunlar derekesine inmeye mahkumdur.

Artık bu kanunlar adaleti temsil etmezler, aksine istibdadı temsil ederler. İstibdat ise bir taraftan zayıfları ezmek için kuvvetlilere kanundan istifade hakkını vererek, diğer taraftan da zulümden kurtulmak için zayıfları, ya kanundan kaçmaya, yahut da onu tanımamaya mecbur ederek cemiyetin bozulmaya yüz tutmasına sebep olur.

Hükümet Başkanı

İslâm cemiyetinde hükümetin kaynağı şeriattır ve hükümet şeriatın müeyyidesinden başka bir şey değildir. Böylece bir İslâmî hükümet için halka mümkün olan saadetleri bütünüyle temin etmenin, kendisinin de son haddine kadar nüfuz ve kudret sahibi olmasının lazım geleceği tabiatıyla ortaya çıkar. Çünkü hükümetin en iyisi, en kuvvetli, en tedbirli olanı, kulların maslahatlarına en iyi hizmet edebilenidir. Binaenaleyh İslâm cemiyetinde hükümetin iktidarlı ve nüfuzlu olabilmesi için bu kudret ve nüfuzu temin eden bütün hak ve imtiyazları kendinde bulundurması ve bunların yalnız bir şahısta toplanması lazımdır. Çünkü şayet bu hak ve imtiyazlar bölünerek ayrı ayrı şahıslara, yahut değişik siyasî heyetlere

verilecek olursa, bunlar birbirlerine karşı gelmekten, bir diğerini geçersiz bırakmaktan geri durmazlar. Bu ise kat'î surette hükümetin aczini ve meskenetini doğurur ki her zaman için vahim bir içtimaî felakettir.

Bununla beraber bütün bu hak ve imtiyazlara sahip olacak şahsın milletin reyleriyle seçilmesi de o nisbette gereklidir. Zira hakimiyet makamına en çok ehil olan kim ise ancak onu o makama oturtmak, millet için itiraz kabul etmez bir vazife olunca, bu seçim de o vazifeden tabiî olarak doğan bir hak olur.

Binaenaleyh Müslüman memleketinde hükümet başkanının millet tarafından seçilmesi ve kendi hâkimiyetini etkili bir şekilde yerine getirebilmesi için de bütün hak ve imtiyazlara sahip olması icab eder.

O, bu itibarla icra kuvvetinin en büyük başkanıdır. Vekil ve mümessillerine, mümkün olduğu kadar iyi şartlar içinde hizmet yapabilmeleri için yeterli olacak hakları devretmek suretiyle kendi vazifesini yerine getirir. İcra kuvvetinin en büyük başkanı olmak bakımından siyasî yapının düzenleyicisi kendisi olduğu için, bu yapının muntazam bir şekilde işlemesine nezaret etmek, çeşitli kuvvetler arasındaki âhenk ve ülfeti muhafaza etmek, bunların arasında ortaya çıkabilecek ihtilafları yoluna koymakla mükelleftir.

Hükümet başkanı, şeriattan doğan hakimiyeti milli irade ile temsil etmesi itibarıyla şahsen hem şeriata, hem millete karşı; aynı şekilde onu temsil eden memurlar da millet ve şeriatın mümessillerine karşı mesuldürler. İşte icra kuvvetinin mebuslar meclisine ve teşri kuvvetine karşı mesuliyeti İslâm siyasî usûlünde bu şekilde teessüs eder.

İmdi artık ortada icra kuvveti temsilcilerinden şikayet eden bir mebuslar meclisi olmadığı, aksine kendisine tevdi ettiği yüksek vazifeyi hakkıyla yerine getirmek konusundaki kabiliyetsizliğinden dolayı icra kuvvetinin büyük başkanından şikayetçi bir millet bulunduğu için, şeriat kendisini dinler ve hükümet başkanının düşmesi hakkındaki hükmünü verir. Bu suretle daha dün mutlak iktidar sahibi olan o âdem bugün yahut yarın fâni fertlerden biri olur gider.

İcra Kuvveti

Her selahiyet (yetki) bir hak bahşeder, her hak da bir selahiyet tanır. Hak ile selahiyetin birleşmesinden de istiklâl vücuda gelir.

Milleti temsil eden heyette, hükümeti denetleme (murakabe) hakkı varsa, bu hak hükümetin millete karşı iyi yahut kötü hareket etmekte olduğuna dair hüküm verme selahiyetinin ancak millete ait bulunmasından ileri gelir. Bunun gibi teşrî kuvvetinin kanun vazetme hakkı da kendisinin kanun vücuda getirmek için en selahiyetli şahıslardan teşekkül etmesinden doğar.

Şimdi hükümet etmek ve idare vazifesi de iki evvelkiler gibi kesinlikle selahiyete muhtaçtır ki icra kuvvetinin uzun tecrübeyle elde ettiği bu selahiyet kendisine hükümet ve idare etmek hakkını verir. O halde, nasıl bu hak ve selahiyetlerden herbiri, gerek mebuslar meclisine gerek teşri kuvvetine tam bir istiklâl veriyorsa bunlar da icra kuvvetine aynı istiklali temin edebilmelidir.

Binaenaleyh mebuslar meclisi ile teşri kuvveti kendi hâkimiyet ve faaliyet sahasında nasıl serbest bulunuyorlarsa, icra kuvvetinin de aynı sahada aynı serbestliğe sahip olması zaruridir.

Mebuslar meclisinin icra kuvveti üzerinde sahip olduğu murakabe hakkı, – vazifesini iyi görmesi ve ondan mesul olması için sırf kendi kanaati ve vicdanının ilhamıyla hareket etmek mecburiyetinde bulunan– icra kuvvetinin hiçbir zaman hürriyet ve istiklâline tecavüz etmek demek değildir. Şayet mebuslar meclisi ile icra kuvveti arasında bu konuda herhangi bir âhenksizlik, yahut ihtilaf ortaya çıkarsa, hükümet başkanı araya girerek milleti hoşnut edecek bir tarzda meseleyi halleder. Bununla beraber milleti memnun etmek zarureti, icra kuvvetinin hürriyet için bir kayıt (engelleyici bir bağ) şeklinde telakki edilemez. Zira kendisinin hikmet-i vücudu ve yegane hedefi zaten bundan ibarettir. Teşri kuvvetinin hedefi, meydana getirdiği kanunların hikmet ve isabetiyle milletin ihtiyaçlarını temin etmekten; mebuslar meclisinin yegane hedefi, hükümet üzerinde milleti hoşnut edecek bir murakabe yapmaktan ibaret olduğu gibi. Binaenaleyh bir müessesenin hikmet-i vücudu olan gaye hiçbir zaman onun hürriyet ve istiklâline tecavüz olarak telakki edilemez.

İcra kuvvetinin hakları ve vasıfları meselesine gelince, diğer memleketlerdeki icra kuvvetinin sahip olduğu hak ve vasıflardan ibarettir. Zira vazifesi her yerde aşağı yukarı aynı şeydir.

Siyasî Partiler

Fikirlerin, telakkilerin, takdirlerin, kanaatların değişik olması herşeyde olduğu gibi siyaset konusunda da insanları birbirinden ayırmıştır. Ancak bu ayrılıklar, her zaman ve her yerde kendilerini ortaya çıkaran çevreye, sebeplere, kazandıkları mahiyete göre değişiklik gösterirler. Bununla beraber siyaset sahasında mevcut olan bu ayrılıklar, her yerde siyasî partiler şeklinde tezahür etmekle beraber, bundan hiçbir zaman kendilerini vücuda getiren sebeplerle arzettikleri mahiyetin aynı olması gibi bir netice çıkarılamaz.

Evet batı siyaset usûlünde bu ayrılıklar; kimi mevcut içtimaî usûlü devirip yerine kendi arzu ettiği şekli koymak isteyen, kimi bu usûlü büsbütün ortadan kaldırmayarak yalnız uygun gördüğü bir tarzda tadil etmeye taraftar olan, kısaca kimi onu mevcut olduğu gibi muhafaza etme kararlılığında bulunan çeşitli

içtimaî sınıflar arasındaki rekabet ve düşmanlıktan doğduğu halde, İslâm siyasî usûlünde bu ayrılıklar mevcut içtimaî usûlü daha ziyade tekamül ettirmek, daha sağlam bir hale getirmekten ibaret olan müşterek gayeyi elde etmek için takip edilecek en kestirme yolu seçmek hususundaki bakış açısı ihtilafından başka bir şeyden kaynaklanmaz.

Batı siyaset usûlünde siyasî partilerin vazifesi, varolan içtimaî usûlü devamlı bir şekilde değiştirmek (tebdil) ve başka bir yöne döndürmek (taklib)ten ibaret iken, Müslüman siyasî usûlünde aynı partilerin vazifesi o usûlü muhafazadan başka bir şey değildir.

İşte siyasî partilerin batıda neden dolayı aşırı bir ehemmiyet kazandığı, nasıl olup da siyasî faaliyetin her konuda diğer faaliyetlere hâkim olarak onları istediği kılığa soktuğu bu açıklamalarla anlaşılabilir. Aynı şekilde, siyasî partilerle siyasî faaliyetlerin Müslüman memleketlerinde hiçbir zaman batıdaki ehemmiyet ve nüfuzu elde edemeyeceği, ancak bu suretle izah edilebilir. Bu da İslâm içtimaî usûlünün batı içtimaî usûlüne üstün olduğunu gösteren ayrıca bir delildir. Zira memlekette siyasî partiler birbirlerine karşı asabiyet ve düşmanlık hisleri taşır da batıda olduğu gibi boğaz boğaza gelirse ve her parti olanca kuvvetiyle ötekini zarara sokmak ve kendi tahakkümü altına almak için uğraşır durursa bundan şu anlaşılır: Bir parti tarafından takip edilen içtimaî maksat, diğerinin yine içtimaî olmak üzere gözettiği maksatla ebediyen birleştirilemeyecek mahiyettedir. Öyleyse o memlekette içtimaî usûl noksandır, eksiklikler taşımaktadır.

Siyasî faaliyetlerin orada müstesna bir ehemmiyet kazanmasına gelince, bundan da şu netice ortaya çıkar: Memleket kendi içtimaî usûlünün hata ve noksanlarına siyasî faaliyetleriyle çare bulmak zaruretini duymaktadır. Binaenaleyh çok açık bir şekilde anlaşılır ki, bir yerde içtimaî usûl ne kadar mükemmel olursa orada siyasî partiler, siyasî faaliyetler o nisbette ehemmiyetlerini kaybederler. Demek bunların batı cemiyetinde sahip oldukları ehemmiyeti, İslâm cemiyetinde elde edememiş olmaları beri taraftaki içtimaî usûlün ötekine üstün olduğuna ayrıca bir delildir.

Âyan Meclisi (Senato)

Âyan meclisi imtiyazlı şahıs ve sınıfların hak ve imtiyazlarını savunmak zaruretinden doğmuş olduğundan, esas itibarıyla aristokratik (zadegânî) bir müessesedir. Bu müessesenin vazifesi, batı cemiyetinde halkçılık temayüllerini tadil ederek, onu bu konuda aşırılıklara gitmekten alıkoymaktır. O halde böyle bir müessesenin İslâm cemiyetinde varoluş hikmeti hiç olmaz. Çünkü Müslümanlıkta ne çeşitli içtimaî sınıflar, ne de şahıslar arasında meşru tanınmış bir eşitsizlik yoktur. Binaenaleyh batı cemiyetinin tekâmülünü tehdit edebilecek

tehlike ve aşırılıkların hiçbiri bunun için mevcut değildir. İslâm cemiyetinin takip ettiği tekâmül seyrinde muhtaç olacağı hikmet ve itidal, teşri kuvvetinin desteğine mazhar olan mebuslar meclisi tarafından her zaman ve pek geniş bir şekilde kendisine temin edilecek ve bu teşri ile denetleme kuvvetlerinin her ikisi şeriat vasıtasıyla sevkedilecek ve aydınlatılacaktır.

İmdi yukarda genişçe açıklandığı gibi, sahip olduğu selahiyet ve vasıflar yüzünden, herbiri diğerine karşı müstakil bulunan denetleme, teşri ve icra kuvvetlerini tesis etmek ve hükümete bütün kudret ve nüfuzunu vermek suretiyledir ki bu usûl, İslâmın ruhunu tamamıyla tatmin edecek ve bütün bu kuvvetleri şeriatın tam ve devamlı hakimiyetini temin etmekten ibaret olan müşterek gaye etrafında birleştirecektir. Böylece içtimaî hayatta uyum (vifak), sükun teessüs edecek ve neticede milletlerin içtimaî ve siyasî müesseseleri arasında, varlığı kendi saadetleri için zaruri olan tam bir âhenk hükümran olacaktır.

İşte her siyasî kanunun elde etmek istediği gaye bu zarurî âhenktir. Çünkü o olmadıkça en mükemmel içtimaî usûl felç olmaya ve acze düşmeye mahkumdur. Halbuki yalnız kendi siyasî usûlüyle âhenkli olmak meziyetine sahip olan en hatalı bir içtimaî usûl bile her zaman devamlı bir ilerleme temin edebilir.

Sonuç

Elbette görülmüştür ki benim bu eserden maksadım, Müslüman içtimaî usûlünün ihtiyaçlarına tekabül eden ve onunla tam bir âhenk meydana getiren siyasî usûlün ruh ve tabiatının ne olması gerektiğine dair basit bir mütalaa ortaya koymaktan başka bir şey değildir. Binaenaleyh söylediğim sözlerin, bu kadar umumi mahiyette bir araştırmada yer bulamayacağı tabiî olan bir layiha, özellikle siyasî teşkilat layihası olamayacağı çok açıktır. Zira öyle bir layiha için muayyen bir milletin bütün siyasî ihtiyaçlarını tetkik ve temin etmeye tahsis edilmiş, dolayısıyla da pek hususî şekilde öyle bir çalışma ister ki o milletin ahlâk ve irfan seviyesini, zatî seciyesini, ruhunu kendine ilham kaynağı edinmiş olsun.

Bundan başka İslâm milletleri arasında pekçok ortak unsur bulunmasına rağmen, faraza siyasî teşkilat adına kabul edilen tek usûlün hepsine uygun geleceği tasavvur edilemeyeceğinden, şu eseri okuyanların ortaya konulan mütalaalar arasında öyle bir usûl keşfetmeye kalkışamayacakları da pek aşikârdır.

Evet benim bu eseri yazmaktan maksadım, İslâm milletlerince batının siyasî müessesesi taklit edildiği ve bu taklitle birlikte yine batının siyasî olduğu kadar aynı zamanda içtimaî olan ilkeleri kabul edildiği zaman –ki birincisinin kabul edilmesi mecburi olarak diğerlerinin de kabulünü gerektirir– düşeceğimiz telafisi mümkün olmayan hatadan Müslüman okuyucuları korumaktır.

Hakikaten eğer Müslüman bir millette batılılaşmak taraftarı bulunanlar,

kendi ideal gayelerini tamamıyla gerçekleştirecek olsalardı acaba netice ne renk alırdı? Evet o zaman görülürdü ki, bunlar varolan İslâmî içtimaî dayanışma ve yardımlaşmayı kaldırıp yerine batının içtimaî sınıfları arasında yürürlükte olan kin ve rekabeti koymuşlar, bu şekilde ferdî hürriyet ve eşitliği bitirmişler, o Müslüman milleti de batı milletlerinin yaşadıkları hiç arzu edilmeyen şartlara, yani içtimaî sınıfları hiçbiri memnun olmamak üzere hak elde etmek için ebediyen bir diğeriyle boğuşmak zaruretine mahkum bırakmışlar, başka hiçbir şey yapmamışlardır.

O zaman göreceklerdi ki, batılı milletlerin arasındakine benzer şiddetli bir kin, o güzel İslâm kardeşliğinin yerine geçmiş, sonra Müslümanları birbirine bağlayan İslâmî müşterek gaye öyle hayalî, öyle gafletle dolu, öyle geçersiz birtakım gayeler uğruna kurban edilmiş ki, insanların bencilliğinden, ihtirasından, gelecekteki ihtiyaçlarından doğan bu gayeler, sınıfları, fertleri tefrikalara düşürerek aralarında uyandıracağı karşılıklı düşmanlık ve nefret yüzünden ebediyyen bir diğerini zarara sokmaya sevkedip duruyor.

Heyhat! Bir milletin iktisadî ümranı ve siyasî nüfuzunun, bütün bir cemiyeti içtimaî anarşi girdabına sürüklemekle gerçekleşemeyeceğini ve yabancıların iktisadî ve siyasî hakimiyetine son verilemeyeceğini, sonunda şüphe yoktur ki –her ne kadar çok geç olsa da– yine ilk önce bu batılılaşmak taraftarlarının kendileri anlayacaklardır.

Zamanımızda İslâm dünyasının batılılaşmasından elde edilecek neticelerle ilgili olarak beslenilen öldürücü hayaller ise, hayal dışı bir telakkiden, ayrıca İslâmî meseleleri bilmemekten ileri geliyor. Bu meseleler, Müslüman dünyası için hayatî olduğu halde, ne yazık ki o yanlış telakkiye, o güdük irfana yakışır bir hafiflikle tetkik ediliyor.

İşte bu öldürücü hayallerdir ki batılılaşmak yüzünden İslâm dünyasının başına gelecek felaketin daima bu maksadın gerçekleşmesi derecesiyle mütenasip olacağını, dolayısıyla hüviyetimizin değişmesi ne nisbette olursa, Müslüman dünyasına çökecek fenalığın da bu nisbette büyük ve izmihlalin o derecelerde katı olacağını görmeye mani oluyor. Hâsılı, yine o helak edici hayallerdir ki, nasılsa bir kere kendisine kapılmış olanları mütemadiyen oyalıyor da, Müslüman dünyanın kurtuluşunu, siyasî ve içtimaî hayatını, ancak tekâmüllerinde değişmez ve ebedî bulunan İslâmî hakikatlar üzerine tesis etmekle mümkün olabileceğini anlamalarına asla müsaade etmiyor.

Şimdi söze son vermek için yalnız şunu ilave edeceğim: "Bizler batıyı taklit etmek, o dünyanın ruhundan, ilkelerinden, misallerinden ilham almak zorundayız" zannı açıkça şunu göstermektedir: Müslüman mütefekkirlerin hiç olmazsa çoğunluğu, çok hatalı ve yerine getirmeye çağrıldıkları vazifenin ehemmiyetiyle çok az ilgili bir kanaat besliyorlar.

O halde bunlar bilmiyorlar ki, kendilerinin –varoluşlarının biricik hikmeti değilse bile– yegane hedefi, İslâmî ilkeleri bütün hakikat ve mükemmeliyetleriyle tezahür ettirmek, bu hususta elden gelen hiçbir hizmeti esirgememek; dolayısıyla İslâmın en saf, en yüksek ruhundan, en güzel ananelerinden, en köklü misallerinden başka hiçbir şeyden mülhem olmamaktadır. Zira ancak bu suretle kendi kendilerini idare ederek başkalarının sevk ve idaresine kendilerini teslim etmemiş, başkalarına uyacakları yerde kendileri başkalarına nümune-i imtisal olmuş olacaklardır.

İşte ancak bu suretledir ki Müslüman mütefekkirler sınıfı medeniyet ve insanlığın terakkîsi ortak hareketine ebediyen ortak olacak ve bu konuda İslâmın uhdesine düşen muazzam vazifeyi kendisine layık bir şekilde yerine getirmiş olacaktır. Yoksa bunun dışında olmak üzere tutacağı herhangi bir meslek ve yol, İslâm dünyasını sürekli bir şekilde batının hücumları altında ve bunun neticesi olarak ebedî bir esaret ve zillet içinde yaşamaya mahkum eder ki artık varlığı o sefil hayat yüzünden çürümeye ve kokuşmaya yüz tutar, kendisi de batılı milletlerin ebedî hakimiyeti altına girer.

Şunu da söylemek lazımdır ki, Müslüman mütefekkirler sınıfı, kendilerine düşen cihadın ve mücadelenin hiç de kolay olmamasından mahzun değil, aksine memnun olmalıdır. Gerçekten bu cihad ve mücahede büyük bir sebat, büyük bir tahammül, büyük bir cesaret, İslâm davasında sarsılmaz bir iman ister. Öyle muhkem öyle kat'î bir iman ki sahibini bu ağır vazifeyi başarabilmek için muhtaç olduğu bütün bir itminanla silahlandırmaya ve teçhiz etmeye kâfi gelebilsin.

Demek bu cihad ve mücahede öyle birtakım yüksek ahlâkî seciyelerin varolmasını gerektiriyor ki onlara sahip olmayan bir Müslüman mütefekkirler sınıfının varolmak iddiasında bulunmaya hakkı yoktur.

Prens Said Halim Paşa, "İslâmda teşkilât-ı siyasiye" mütercimi: Mehmed Âkif, *Sebilürreşad*, c. XIX-XX, sayı: 493-501 (1340).

II
İSLÂMLAŞMAK

Müslüman milletlerin kurtuluşu ve saadeti onların tam olarak İslâmlaşmalarındandır. Biz bunu eskiden beri iddia edegelmiştik. Ancak "İslâmlaşmak" tabiri çeşitli şekillerde açıklanmaya müsaittir. Bu yüzden, tabirden ne anladığımızı, mümkün olduğu kadar açık bir şekilde ortaya koymayı faydalı bulduk.

İslâmiyetin kendine has bir inancı, bu inanç üzerine kurulmuş ahlâkı, ahlâkından doğan içtimaî hayatı ve netice olarak bu hayatın gerekli kıldığı siyaset kaideleri vardır. İslâmiyet kusursuz bir bütün teşkil eden bu esasları bakımından en mükemmel ve en son olgunluğa sahip bir insanlık dinidir.

Bu özelliği sebebiyle İslâmiyet, beşer hayatını sevk ve idare eden âmillerin bir toplamı olmuştur. Bu âmiller, her biri diğerlerinden türemiş olduktan başka, uygunluk içinde, mükemmel, ayrılması imkânsız bir bütün meydana getirirler. Öyle ki, --dini bulunduğu şahs-ı manevîde olduğu gibi– idealizm ve pozitivizm görüşleri o bütünün içinde bağdaşmış olarak bir arada bulunurlar.

O bir beşeriyet dinidir. İnsan vicdanının en tabii dayanağı, rehberi ve mahiyetinin açıklayıcısıdır ve vicdan gibi de, tecrübeye dayanan maddî ilimleri, metafizik inançları ve nazariyeleri, yani insan idrakine sığan ve sığmayan bütün hakikatleri de hep birden kendinde toplamıştır.

Tam olarak ne idealist ne de pozitivisttir. Her ikisini de ihtiva eder. Sadece bir tanesinin özelliklerini taşıdığını söylemek onun varlığını inkâr etmek demektir. Çünkü idealist görüş tek başına hiçbir fayda sağlamayacağı gibi, mevcut da olamaz. İdealizmden tamamen ayrı olarak düşünülen pozitivizm de böyledir. Çünkü bunların biri ötekinin neticesidir.

Bizim için "İslâmlaşmak" demek, İslâmiyetin inanç, ahlâk, yaşayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak tatbik edilmesi demektir. Bu tatbikin ise o esasların, zaman ve muhitin ihtiyaçlarına en uygun bir şekilde tefsir edilmesinden sonra yapılması gerekir.

Kendisinin Müslüman olduğunu söyleyen bir adamın, kabul etmiş bulundu-

ğu dinin esaslarına göre hissedip, düşünüp, hareket etmesi gerekir. Bunu yapmadıkça, yani İslâmiyetin ahlâk, hayat ve siyasetine kendini tamamıyla uydurmadıkça, yalnız Müslümanlığını itiraf etmek ona bir şey kazandırmaz. Hiçbir saadet de elde edemez.

Bir Kant'ın yahut bir Spencer'in ahlâk görüşüne inanan, ayrıca içtimaî hayatta Fransız, siyasette İngiliz usûlünü kabul eden bir Müslüman, ne kadar bilgili olursa olsun, ne yaptığını bilmeyen bir kimseden başka bir şey değildir.

Bir adamın zihninde, uyuşmaları imkânsız bunca zıt fikirler birbirini yalanlar ve çatışıp dururlarken, yanyana yaşamaya da devam ederlerse, artık o adamın kafası ve vicdanı nasıl bir şey olur, tasavvur edilsin!

Çinlilerin ahlâk, Hintlilerin hayat ve Meksikalıların siyaset görüşlerini benimseyen bir Fransız veya bir Alman acaba nedir? Madem ki bir Fransız yahut bir Alman gibi hissetmiyor, düşünmüyor; hareket etmiyor; kullandığı lisan Alman yahut Fransız lisanı olsa da, o ne Alman, ne de Fransızdır.

Buraya kadar "İslâmlaşmak"tan ne anladığımızı izah ettik. Şimdi de İslâmiyetin inanç, ahlâk ve siyaset görüşleri neden ibarettir, açıklamaya çalışalım.

İslâmda Cemiyet Ahlâkı

İslâm ahlâkının kaynağı, hak olan tek Allah'a imandır. Bu ahlâk bize, beşeriyetin saadetinin, hakikati sevmek, aramak ve tatbik etmekte olduğunu bildirmektedir.

Fakat hakikatin aranması ve tatbiki, insanın ahlâkî ve aklî bütün kuvvetlerinin serbestçe hareketi ve gelişmesi ile mümkün olabileceğinden bu ahlâk da tam ve geniş bir şahsî hürriyet esasına dayanır. Bu hürriyeti de insanlara, Allah'a imanın bir neticesi olarak kabul ettirir.

O halde İslâm ahlâkı, sahip olduğu tekamül kabiliyetini gücü yettiği derecede genişletmesi için insana, hür olmak vazifesini yükler. Yani İslâmiyete göre hürriyet, öyle insanın kullanıp kullanmamakta serbest olduğu veya kanun koyucunun istediği zaman verip, istediği zaman kısabileceği siyasî bir hak değildir.

Hürriyet Müslümana kabul ettiği din ve rehber tanıdığı ahlâk tarafından verilmiş bir vazifedir. Çünkü bütün Müslümanlar doğruyu bilmeye ve tatbik etmeye mecburdurlar.

Ayrıca, "herkesin hür olması" demek, "herkesin eşit olması" demektir. Hürriyet ve eşitlik ise birbirimize sevgiyi ve yardımlaşmayı doğurur. Bu suretle İslâm ahlâkı hürriyet, eşitlik ve yardımlaşma gibi esas düsturları ortaya koymuş ve bu düsturları insanlık saadetinin temel şartları olarak ilân etmiştir.

İslâm ahlâkı, gerçeğe varma ve onu tatbik etme yolunda, insanlara tam bir hürriyet verir ve aralarında eşitlik tesis ederken, aynı hürriyet sebebi ile ve kabiliyetlerin farklılığı yüzünden meydana çıkacak olan "eşitsizliği" de pek tabiî kabul eder. Çünkü doğru ve aklî mânasında olarak eşitsizlik de "hürriyet ve eşitlik"in bir neticesidir. Çünkü hakiki "eşitlik", her ferdin kendi arzu ve istidadına göre çalışmakta serbest kalması demektir. "Hürriyet" ise herkesin, elinin emeğinden serbestçe faydalanmasını, çalışkanlığının mükâfatını alarak gayretinin teşvik görmesini ister.

Bu sebeplerle İslâm ahlâkı, fertler arasında eşitliği istediği gibi, bir kısmının diğerlerini geride bırakıp yükselmesini de tabiî bulur. Bu hâl ise İslâm ahlâkının bir başka esası olan "yardımlaşma"yı teşvik eder. Neticede zayıf ve geride kalan yardım gördüğü gibi, kısıtlanmayan hürriyeti içinde yükselmeye de teşvik edilir.

Netice olarak; İslâm ahlâkı, insanlar arasında, hak, hikmet ve adalet adına, hürriyet, eşitlik ve yardımlaşma düsturlarını koymuştur. Bunun diğer bir mânası da, bu ilahî nizama uyanlar mükâfat, karşı gelenler ceza görecekler demek olur.

İşte İslâmın inancından doğan cemiyet ahlâkı budur.

İslâmda Cemiyet Hayatı

İslâm ahlâkından çıkan cemiyet kaideleri de hem insanlar arasındaki hürriyet, eşitlik ve yardımlaşma esaslarına, hem de şahsî üstünlüğe hürmet esasına dayanmak mecburiyetindedir.

Bütün cemiyetler gibi, İslâm cemiyeti de yüksek, orta ve avam tabakaları olmak üzere üç kısım halktan meydana gelmiştir. Her üç tabakanın da ahlâkî vazifesi, mümkün olduğu kadar fazla hürriyete lâyık olmak ve ondan istifade edebilmektir.

İnsan kendi hürriyetini başkalarının hürriyetine hürmet ederek koruyabilir. Karşılıklı hürmet ise fertler arasındaki eşitliği kurar ve devam ettirir. Bu yüzden İslâm cemiyeti de fertlerin hürriyet ve eşitliklerini koruyup genişletmek mecburiyetindedir. Böylece inancın doğurduğu yardımlaşma birtakım safhalardan geçerek "sosyal dayanışma" halini alır.

Bir Müslümanın hürriyet ve eşitliği, yüklenmiş olduğu gelişme ve ilerleme mecburiyetinin bir neticesi olur demiştik. Buna göre ferdin sahip olacağı bu hakların derecesi, İslâm cemiyetini teşkil eden fertlerin varabilecekleri ruhî ve ahlâkî olgunluk derecesine göre belirecektir.

Şu halde, cemiyetin umumi ahlâk ve ruh seviyesi ne kadar yüksek ise, hürriyet ve eşitliği de, refah ve saadeti de o nisbette mükemmel olur. Aksi için de böyledir.

Bir Müslümanın hürriyetini kendi kusuru, kendi liyakatsizliğinden başka hiçbir kuvvet ne daraltabilir ne de tahdit edebilir. Bu hürriyet, ferdin gelişme kabiliyeti derecesinde –fakat onu asla geçmeyerek– durmadan artabilir.

Eğer hürriyetin derecesi, ferdin kabiliyetinden fazla olursa, şeklini değiştirmiş bir istibdat olarak, hürmete değer bir hak olmaktan çıkar.

Fertlere daha fazla hürriyet ve eşitlik temin etmek maksadı ile meydana gelen siyasî ve sosyal ihtilâllerin İslâm cemiyetlerinde görülmemesinin sebepleri de yukarıdaki izahattan çıkarılabilir.

İslâm cemiyetinde şahsî üstünlük, ancak İslâmî esasları daha iyi anlayarak, daha güzel tatbik etmek suretiyle elde edilebilir. Bu yükseliş İslâmın istediği şartlara uyarak elde edildiğinden, hürriyet, eşitlik ve yardımlaşmanın da gelişmesini temin eder. Aksine olduğu takdirde İslâmî değildir.

Esasen cemiyet de, saadet ve refahını temin eden şeyin şahsî kabiliyet ve üstünlükler olduğunu bilir. Onu takdir ederek hürmet ve sevgi gösterir. İdaresini de ona teslim eder.

İşte bu sebeple, İslâm cemiyetinin yüksek tabakası demokrasiye, aşağıdaki tabakalar ise aristokrasiye meyilli olurlar.

Yüksek tabakalar demokrattır, çünkü zayıfların hakkını koruyan ve içinde yaşadıkları maddî manevî hal ve şartları ıslah ederek ortak saadeti temin eden onlardır.

Aşağıdaki tabakalar aristokrat hisler taşır, çünkü erişmeyi istedikleri, saadetlerini erişmekte gördükleri şahsî üstünlük oradadır. Onu hürmet ve takdir ile kabul ederler.

İslâm topluluğu içinde demokratik vasıf ve faziletlere saygı gösterenler yüksek tabakadakiler olduğu gibi, aristokratik hislere saygı gösterenler de aşağı tabakada bulunanlardır. Birinciler üstünlüğün temsilcisi, ikinciler namzedidir. Bu namzetler şevkle isteklisi bulundukları yükselme gayretlerini, tam bir samimiyet ve canlılıkla besleyen, gençleştiren ve muhafaza eden kurumaz bir halk kaynağıdır.

İşte İslâm ahlâkının meydana koyduğu cemiyet nizamı bundan ibarettir.

İnsanların fert olarak ve toplu yaşayışlarında bu nizam, tam ve devamlı bir âhenk ve denge tesis etmiştir. Bu açıkça gösterir ki; onun kaynağı, bütün kâinatın âhenk ve dengesini temin eden "değişmez ve ezelî hakikat'ten başkası değildir.

İslâmda Siyaset

İslâmın siyaset esasları, cemiyet kaidelerinden doğduğu için kin, rekabet ve husumet gibi hislerden arınmıştır.

Müslümanlıkta siyasî hakimiyet de, siyasî müesseseler de içtimaî dayanışmadan çıktıkları için her ikisi de yardımlaşma örnekleridirler. Bu yüzden, İslâm cemiyetinde siyasî müesseselerin kurulmasının bir tek sebebi olabilir, o da; İslâmî ahlâkın ve cemiyet nizamının daha mükemmel şekilde tatbik olunmasını temin etmektir. Siyasî hâkimiyet ise, İslâmî müesseselerin her an uyanık bir koruyucusu olmaktan başka bir şey değildir.

Siyasî hakimiyete, yerine getirmekle vazifeli bulunduğu hizmetin gerektirdiği bütün haklar verilir. Bu hâkimiyete karşı gösterilmesi zaruri olan bağlılık ve itaatin derecesi ise, onun göreceği vazifenin ehemmiyetine ve üzerine alacağı mesuliyetin büyüklüğüne göre olur.

Başkanlık makamına getirilen kimse bütün hakları elinde toplar ve herkes ona tam bir itaat gösterir. Aynı zamanda, yaptığı bütün işler ve hareketler de en sıkı bir dikkatle takip ve kontrol edilir. Çünkü bütün milletin selâmetinden –kendininki de dahil– mesul olan sadece odur.

Bu yüksek mevki, milletin menfaatlerine en uygun şekilde idare etmek ve lâyık olmak şartı ile, yine millet tarafından verilir. Aksi kanaat hâsıl olunca da yine millet tarafından derhal geri alınır. Dolayısıyla asıl hâkimiyet yine milletin elinde demektir. Bu hâkimiyeti kullanan hükümdar ise o mevkiye lâyık olduğu müddetçe, milletin temsilcisi olarak kalır.

Hükümdarın kendisi de "Şeriat"e göre hareket etmek mecburiyetindedir. Şeriat; kâinatı kucaklayan yüce hakikatin, insanlığa ait olan kısmıdır. Ebedî saadetimizi temin etmek için Cenâbı Hak tarafından, muhterem Peygamber'i vasıtasıyla bizlere bildirilmiştir. Millî hâkimiyet iradesine, tezahürlerinde ilham veren, onu sevk ve idare eden bu ilâhi hakikattir.

Dolayısıyla İslâmın hâkimiyet mevkii herşeyden önce şeriatın sadık bir hizmetkârıdır. Bu hâkimiyet şahısların hürriyetine ve eşitliğine son derece hürmet etmek mecburiyetinde olduğu gibi, bunların neticesi olan içtimaî yardımlaşmayı da korumakla mükelleftir.

Bu temel vazifeyi yerine getirmekte kusur eden bir hâkimiyet hem üstünlüğünü hem de meşruluğunu kaybeder. Zira içtimaî dayanışmayı temsil etmekten geri kalmış olur. Ayrıca bu dayanışma ve birliği dağıttığı için, kendi eli ile, kendisine karşı birtakım rakip ve hasımlar çıkarmış olur. Bunlar ise az zaman sonra hem onu harap eder, hem de milleti perişanlığa, buhrana sürükler. Netice olarak bu hale düşen bir idare ise İslâmî olmaktan çıkar.

Ferdin haklarına da, hâkimiyete de mutlak surette hürmet, İslâmın cemiyet esaslarından doğan siyaset kaidesidir.

İslâm Esaslarının Müslüman Milletler Tarafından Tatbik Şekilleri

Yukarıda, İslâmın inanç, ahlâk, cemiyet ve siyaset esaslarının neler olduğunu anlatmaya çalıştık. Şimdi de bu esasların Müslüman milletler tarafından ne şekilde anlaşıldığını ve nasıl tatbik edildiklerini görelim. Böylece İslâmın asıl hali ile bugünkü halini karşılaştırarak hakiki değerinin ne olduğunu anlayalım.

İslâmın ortaya çıktığı sıralarda, dünya umumi bir çöküntü içinde idi. Kendilerine Müslümanlık teklif edilen milletlerin, asırlardan beri varlıklarına hâkim olmuş ve ruhlarında kökleşmiş birtakım yanlış telakkiler vardı.

Bu insanların nazarında din, kan dökücü, intikamcı ve heveslerine tâbi tanrıların hiddet ve kötülüklerinden kurtulmak için okunan basmakalıp birtakım dualar ile yapılması âdet olan bir yığın merasimden başka bir şey değildi.

Ahlâk telakkileri de din anlayışlarından tabiî olarak çıkacak neticenin aynı idi.

İslâmı kabul eden milletlerin zihinleri bu yeni dine girdikten sonra garip bir karışıklığa düştü. Çünkü İslâmın inanç ve görüşleri ile önceki evham ve hurafeler, İslâmın hür düşüncesi ve müsamahakârlığı ile taban tabana zıt olan eski istibdat ve taassup bir araya gelmişti. Kafalar, İslâmın emirleri ve öğrettikleri ile İslâmdan önce hüküm süren birtakım gelenek ve sapkınlıkların âdeta bir karışımı olmuştu. Bu karışım birbirine zıt bir sürü görüş ve duygulardan meydana gelmişti. Bunların bir kısmı yeni, bir kısmı eski dinden doğmuş olup, yeni dinin mahsulleri eskiden kalanlara hâkim oluyor, fakat onların tesiri altında kalmaktan da kurtulamıyorlardı.

İşte ilk Müslüman nesillerin zihinleri bu durumda idi. Gerçi imanlarında çok kuvvetli ve çok samimi idiler. Fakat insan bir iki gün zarfında mazisi ile olan alâkasını, bir daha hiç hatırlamayacak ve tesirinde kalmayacak şekilde kesemez. Bu sebeple imanları çok kuvvetli olan bu kimselerin Müslümanlıklarının cemiyetle ilgili kısımları mecburen eksik kalmıştı.

Bununla beraber Müslümanlıkları, onların güzel bir İslâm medeniyeti meydana getirecek derecede ilerlemelerine kâfi geldi. O zamana kadar tanıdıkları hayatın çok üstünde bir hayat temin ettiler.

Böylece, İslâmın feyzi ile bu milletler arasında zamana göre çok yüksek olan bir hürriyet ve müsamahakârlık duygusu gelişti. Fakat dini öğretmek ve açıklamak ihtiyacı, çok geçmeden bir çeşit "ruhanîlik" doğmasına sebep oldu. Fakat bu çıkışın sebebi din değil, onu tatbik edenlerin anlayışı idi.

Öğretmekte olduğu dinin ruhuna aykırı olan ve bizzat muhitten doğan bu ruhanîlik, ötekilere benzemiyordu. O kadar müsamaha ve hürriyet taraftarı idi ki, diğer dinlerin ruhanî sınıflarının taassupları, taraf tutmaları ve inhisarcı halleriyle pek garip bir tezat teşkil ediyordu.

Ancak İslâm ruhunun ve hakikatlerinin gereği kadar içine giremediği ahlâk

veya din müesseselerinin hepsinde, taassup ve tahakküm fikrine az çok bir meyil bulunur. Bunun bulunmaması imkânsız olduğundan, İslâmın ruhu ve esasları ile kâfi derecede beslenmemiş olan "ruhanîlik" de bir zaman sonra bu hale geldi. Hürriyet ve müsamaha fikrini kaybetti.

Diğer dinlerin ruhanî sınıflarıyla olan temasların kötü tesirleri ile gittikçe bozuldu ve onlara benzemeye başladı. Nihayet öteki dinlerin ruhanilerinin kendi milletlerine yaptıkları gibi, bu da Müslüman milletler üzerinde baskı kurmak, onlara hükmetmek istedi. Yani İslâm vicdanını teşkil etmeyi yalnız kendisine has bir hak gibi telakki etmeye başladı.

Ötekiler gibi bu da, tam bir üstünlük temin etmek ve onu sağlamlaştırmak için kendine has bir iskolâstik vücuda getirdi. Öteki dinler bizim dinimizden çok farklı olmasına rağmen, bu sistem birçok noktalardan onlardaki iskolâstiği hatırlatıyordu.

Hükümet reisleri ise, dinin hizmetinde ve onun koruyucusu olduklarından, İslâmî bir ruhaniyet, İslâmî bir iskolâstik meydana gelmesine tesirli bir şekilde yardım ettiler.

İşte bu ruhanîliğin tesiri ile, vicdanlar İslâmî hakikatlerden gitgide uzaklaştı. Milletler bir taraftan kendi mazilerinin, diğer taraftan da öteki dinlerin sapkınlığı içine düştüler. Müslümanlar, dinin kendilerine temin ettiği feyiz ve saadetlerin büyük kısmını kaybettiler.

Fert, aklî ve manevî kuvvetlerini serbestçe geliştirip tatbik edemeyince hürriyetini elden kaçırdı. Gitgide cehalet ve istibdat uçurumlarına yuvarlandı. Alabildiğine koşmakta olan zamana yetişemedi ve asırlar gittikçe daha da gerilerde kaldı.

Müslümanlığın ruhuna taban tabana zıt olan ırkî özellikler, dine kendi seciyelerinin mahallî damgasını vurarak onu yapısından çıkardılar. İslâmın bütün milletleri kucaklayan beynelmilelciliğini bozdular.

İslâm ahlâkı, Müslüman milletlerin herbirinin karakterine göre değişti durdu. Halbuki İslâm ahlâkının gayesi bütün bu ırkî hasletleri, doğru ve faydalı olanın merkezinde birleştirmekten başka birşey değildi.

Ahlâka dayanan İslâm cemiyet nizamı ve yaşayışı da onun kadar bozuldu. Müslüman milletlerin herbiri eksik bir şekilde anladıkları esasları birbirine karıştırdılar. Mahallî veya millî âdetler de zaman zaman tesirlerini gösterince her millet ayrı bir hayat görüşüne sahip kesildi.

Böylece Müslümanların ahlâk ve cemiyet nizamları "İslâmî" olmaktan çok İranlı, Hindli veya Türk'e yahut Arap'a ait oldular. "Allah'ın birliği" temel inancına şirk (Allah'a ortak koşma) ile az çok kirlenmiş bir damga vurulmuş oldu.

İlmî yahut ahlâkî herhangi bir hakikat, millîleşmek için, en büyük özelliği bulunan tarafsız ve beynelmilel mahiyetini kaybetmeye mahkûmdur. İslâm

ahlâkı da bu akıbete uğradı. Müslümanlığı kabul eden milletlerin ırkî ve ırsî hurafeleri arasında yüce mahiyetini kaybetti gitti.

Müslüman milletlerin, İslâmî bakımdan olgunlaşmaları, İslâmdan önceki mazilerinin tesiri neticesi olarak bu şekilde durakladı. Zaman geçtikçe daha mükemmel İslâmlaşacaklarına aksine devamlı olarak İslâmdan uzaklaştılar.

Müslümanlığın ortaya çıkışından pek az bir zaman sonra onu takip eden İslâm medeniyetinin, nasıl olup da bu kadar çabuk bozulduğunu, sonunda ise, nasıl olup da bütün Müslüman milletleri sefaletin bu derecesinde bulunduran umumi bir çöküntüye dönüştüğünü anlatmak için yukardaki izahlar kâfidir zannederim.

Artık İslâm milletlerinin ne şekilde Müslümanlıktan çıktıklarını, bugün içinde bulundukları geri hale kendilerini nasıl kaptırdıklarını uzun boylu anlatmaya bu eserin hacmi müsait değildir.

Esasen bu vazife İslâm âleminin tarihçilerine düşer. İslâm milletlerinin herbirinin nasıl olup da kendi eliyle kendi izmihlaline sebebiyet verdiğini etraflıca anlatmak tarihe düşen bir iştir. Bunun için, bu kitabımıza esas aldığımız ölçü dahilinde olmak üzere yalnız Türklerin Müslümanlıktan nasıl uzaklaştıklarını tetkike çalışmakla yetineceğiz.

Osmanlı Türklerinin Müslümanlıktan Uzaklaşmaları

Osmanlı Türkleri maddî ve manevî birçok üstünlüklere sahip bir millettir. Fakat İslâmdan önceki medeniyetleri pek az ilerlemişti. Bu sebeple İslâmı kabul ettikten sonra, bu dinin esaslarını kolayca benimsediler ve başarı ile tatbik ettiler.

İslâmdan önceki devirlerde, ilerlemiş, medeniyetler kurmuş olan milletler ise, İslâmı kabul ederken, eski medeniyetlerinin zararlı tesirleri altında kalmışlardı.

Müslümanlığı kabul eden milletler arasında İslâmın esaslarını en iyi anlayan ve en güzel şekilde tatbik eden Türkler oldu. Bu da onlara, büyük bir imparatorluk kurarak İslâma bütün öteki milletlerden daha fazla hizmet etmek imkânı verdi.

Türkler hakimiyetlerini yıkılmış olan devletlerin enkazıyla kurdular ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun hükümet merkezini kendilerine payitaht yaptılar. Fakat hüküm sürdükleri memleketler içinde azınlıkta idiler. Bu yüzden hem son derece çeşitli ırklarla dolu olan bu muhitin, hem de İran ve Arap tesirlerinin altında kaldılar. Bu tesirlerle hiç farkına varmaksızın Müslümanlıktan uzaklaşmaya başladılar. Sonunda ötekiler gibi geriliediler. Ötekilerden yalnız, istiklâllerini muhafaza ederek, bu farkla ayrıldılar.

Sonra Avrupa ile temaslar neticesinde düşmüş oldukları uyuşukluktan silkinip uyanmak istediler. Fakat bu noktada mazilerindeki büyüklüğü meydana getiren kuvvetin İslâm olduğunu unutarak, bu kuvvetin batıdan gelebileceğini zannettiler.

Selâmeti, daha önce buldukları tarafta, yani İslâmın ahlâk, yaşayış ve siyasetinde arayacakları yerde, batınınkilerde bulacakları fikrine düştüler.

Bir taraftan Avrupa milletlerinin kuvveti ve refahı, diğer taraftan arada kurulan dostluk münasebetlerinin artması neticesinde, gerek hükümeti ve gerek umumi efkârı sevk ve idare eden aydınlar şuna inandılar: "Bugünkü düşüşten kurtulup yükselmek ve bu suretle memleketi muhakkak olan çöküşten kurtarmak için tek çare batıyı taklit etmektir".

Diğer bir söyleyişle: "Onların bütün esaslarını, bütün telakkilerini kabul ederek, kendimizinkileri unutmaktır".

Halbuki bizim bütün müesseselerimiz, sırf İslâmî esaslardan ve İslâmî telakkilerimizden doğmuştu. Eskilerin yerine batıya göre kurulmuş müesseseler koymak için, onların zayıf ve geri kalmış hallerinden istifade ettiler.

Eski müesseselerin düzeltilmesi veya tadil edilmesine gidilmeyerek, yeniden yapılması, icad edilmesi tercih edildi.

Böylece, şeriat kürsüleri ile medreseler bulundukları halde bırakıldılar. Halbuki bu iki kuruluş, yani adalet mahkemeleri ile ilim ve marifet müesseseleri, birçok asırlar yaşamış, Osmanlı Devleti'nin azamet ve şevketini temin etmişlerdi. Islah çareleri aranacak yerde, zavallılar acınacak bir halde terkedildiler.

Fakat kendisini idare edenlerden daha akıllı ve daha kadirbilir olan halk bu müesseselere bağlı kaldı. Aydınlar da sırf bu bağlılıktan çekindikleri için onları tamamen kaldıramadılar. Fakat zayıf halleriyle ölüme terk ederek, yanıbaşlarında yeni tarzda mahkemeler, mektepler kurdular. Bu yeni kurulanlar ise, Fransız mahkemeleri ile Fransız mekteplerinden üstünkörü alınmış olduklarından, getirildikleri muhit ile hiç ilgileri yoktu. Memleketimize Fransa'nın kendisi kadar yabancı idiler.

Son asırda, bu usûl ile meydana getirilmek istenen bütün yenilikleri burada saymak lüzumsuz bir külfet olur. Yalnız şu kadar söyleyelim ki: Bunların hepsi, bizim inanç ve esaslarımıza karşı asırlardır beslenen derin bir husûmet hissinin bütün alâmetlerini taşıyorlardı.

İşte "teceddüt" adı verilen bu yenilikler, asırlardan beri kurulup yerleşmiş olan inançları, fikirleri, telakkileri, ananeleri, hisleri ve ahlâkı harap etmekten başka bir iş görmediler. Kısacası, memleketimizi, her gün çeşit çeşit meşum neticelerini gördüğümüz tam bir "manevî kargaşalık"a sürüklemekten başka şeye yaramadılar.

Batı medeniyetinin tesirleri ile meydana gelen ve günümüzde "Osmanlı Rönesansı = Osmanlı Uyanışı" diye adlandırılan hareket, ikinci bir "İslâmdan Uzaklaşma"dır. Çok garip bir ihtilâl devresi yaşıyoruz. Bizzat memleket, kendini idare etmekte olanlarla mücadele ediyor. Onların aşırılıklarına, evham ve hayallere dayanan tasavvurlarına karşı devamlı harp ederek, aydınlarını itidale, hikmet ve basirete davet ediyor!

Benzeri görülmemiş olan bu gayritabiî hal, ne çeşitte olursa olsun bütün ihtilâllerin muhakkak uyandırdığı tepkiyi şimdiye kadar geciktirmiştir. Fakat buna daima mani olacak da değildir.

Bir gün gelecek, İslâm gerçekleri, Müslümanlığa karşı çıkan sapıklıkları bir kere daha yenecektir. Hükümdarı, yeryüzündeki Müslümanların halifesi bulunan bu memleket, bir kere daha İslâm milletlerinin başına geçerek, onları mutluluk yollarına sevk edecektir.

Türklerin İslâmdan uzaklaşmalarının sebebini sadece batı medeniyetinin manevî tesirlerinde aramayalım. Bu büyük bir hata olur. Çünkü Hıristiyan hükümetlerin bize karşı besledikleri derin ve tükenmez kin de aynı derecede tesirli olmuştur.

Bu "yenileşme"lerin başladığı devirlerde devlet adamlarımız; memlekete batı taklidi müesseseleri ve onlarla beraber Avrupalı telakki ve esasları getirirsek, Avrupa hükümetlerinin sevgilerini kazanmaya, eski düşmanlıklarını hafifletmeye ve bencilliklerini yumuşatmaya muvaffak olacağız, sandılar. Bu zanna düştükten sonra da, memleketi İslâmdan uzaklaştırmak mecburiyetinde olduklarına inandılar.

Yukarıda yazdıklarımızla, Türkiye'nin nasıl olup da kendisini mazisine bağlayan rabıtalardan büyük kısmını koparmış ve nasıl olup da saadetini temin edecek olan gayeden bu kadar uzaklara düşmüş olduğunu, kısaca anlatmış bulunuyoruz.

Görülüyor ki, birincisinde doğulu milletlerin tesiri ile İslâmdan uzaklaşmıştık, ikincisinde ise batılı milletlerin tesiri ile uzaklaşmış olduk.

Fakat bu ikincisine bir an evvel son verilmezse bizim için çok tehlikeli olacaktır. Çünkü bu seferki uzaklaşmamızda, İslâmî hakikatlerin yerine bazı nazariye ve faraziyeler koyuyoruz. Bunlar ise batı cemiyetlerinin gelişmelerine bağlı olarak doğan, değişen ve ölen birtakım görüşlerdir. Varlıkları ve yok olmaları anidir.

Evvelden bu millet, istemeyerek, bilmeyerek İslâmdan uzaklaşıyordu. Hatta bu uzaklaşma sırasında gücü yettiği kadar, daha çok İslâmlaşmaya çalıştığını zannediyordu. Bugün ise bilerek ve büyük bir istekle, her türlü vasıtaya başvurarak İslâmdan uzaklaşıyor.

Bizler önceleri, milletçe geri kalmamıza sebep olarak "İslâmiyeti daha çok anlayıp daha iyi tatbik edemeyişimizi" gösteriyorduk. Kabahati kendimizde buluyorduk. Bugün ise geriliğimizin sebebini kusur ve ihmallerimizde değil, "dinimizin bizi bağladığı esasların noksan oluşunda" arıyoruz.

Irkçılık Meselesi

Bu söylediklerimize itiraz edenler bulunacaktır. Irkçılık nazariyelerinin fikirleri büyülediği günümüzde bu pek tabiîdir. Zaten epey zamandan beri birçok Müslüman, İslâmî ırkçılığın en büyük düşmanı, ırkçılığı ise insanlığın saadetine en büyük sebep kabul ederek, dinlerine hücum ediyorlar. Şüphe yok ki, bugünkü İslâm âleminde mevcut olan yeni fikirlerin birçoğu gibi, ırkçılıkla ilgili olan bu kanaat da, eksik bilgi ve hatalı bir düşüncenin mahsulüdür.

Bu fikirde olanlar, asrımızın en medenî milletlerinin, pek sert ve mutaassıp bir ırkçılık siyaseti takip ettiklerini görüyorlar. Bu görüş ise sathî fikirli kimseleri şu neticeye götürüyor: "Milletlerin mesut ve rahat olmaları için bencilliklerini, taassuplarını, gasp ve tahakküme olan fıtrî meyillerini geliştirmek lazımdır. Fakat bunu cemiyet adına yapmalı, yoksa cemiyetin ufak bir parçası olan fertte, aksine bu hissi ezmelidir".

Bu düşünceye göre, aynı ırka mensup fertler arasında vuku bulması cinayet sayılacak olan bir hareket, ayrı ırklar arası münasebetlerde yapılırsa fazilet telakki edilecek! Böyle bir fikrin taşıdığı ahlâk ve mantık, Müslümanca düşünen bir kafayı asla memnun edemez.

Bugünkü medeniyetin bütün ruhunu ve içyüzünü anlamak için, Dünya Harbi'ni doğuran sebepleri hatırlamak, medenî milletlerin birbirlerini mahvetmek için kullandıkları tahrip vasıtalarını gözönüne getirmek ve gösterdikleri –şimdiye kadar işitilmemiş– vahşeti, şiddeti düşünmek kâfidir. Dört senedir bu korkunç sahnenin içinde bulunuyoruz. Bu sahne bize, pek az bulunur bir talâkatle şunları öğretiyor: "Millî bencillik esasına dayanmakla iftihar eden bugünkü medeniyet, en müthiş bir vahşetin, yeni ve zararlı şeklinden başka birşey değildir... Bu medeniyet fevkalâde gelişmiş bir sanatın eşsiz bir eseridir. Bu sanat insanlara, şimdiye kadar görülmemiş bir mükemmellikte olarak bütün vasıtaları hazır etmiştir. İnsanlar ise bu sayede en ilkel hislerini teskine, en zararlı temayüllerini tatmine muvaffak oluyorlar. Üstelik bu vahşî his ve temayülleri tasavvurun üstünde bir dereceye vardırıyorlar".

Kendisine sahip olan milletlere bu medeniyetin temin ettiği saadet, ilim ve sanayide onlardan aşağıda bulunan milletlerin felâketleri üzerine kurulmaktadır. Şu dört cehennemî sene içinde medenî milletler arasında geçen vakalar bunu açıkça gösterdi.

Öyle ise bu saadet, şeklini değiştirmiş bir felâketten başka bir şey değildir. Batı medeniyeti insanları sahte saadetlerine inandırmak için temin ettiği şeylerin hepsini, bu sefer yakıp yıkıp harap ederek, yüzündeki maskeyi kaldırdı, olduğu gibi göründü. Evvelce onları sefahet ve israfa iterek yoldan çıkarmıştı, şimdi de açlık ve sefaletle öldürüyor.

Fakat, batıdan gelen ırkçılık cereyanının bizdeki taraftarları öylesine bir kısa görüşlülüğe müptelâ oldular ki, önlerinde bu kadar açık vakalar, bu kadar katı gerçekler varken yine aldırmıyorlar. Bu medeniyeti insanlığın en yüksek gayesi

haline getirmeye çalışıyorlar! Bunlar kendilerini, bu medeniyetin, insanlığın bir daha göremeyeceği kadar yüksek bir ruh ve maksat sahibi olduğuna inandırmışlardır.

Sanki bundan önce başka medeniyetler gelmemiş ve bundan sonra da gelmeyecek! Veya şimdiki ile öncekiler arasında bu kadar büyük farklar olduğu halde, sonradan gelecekler ile şimdiki arasında hiç fark bulunmayacak!

Biz ise, onların bu kanaatlerine katılmak şöyle dursun bu Dünya Harbi'nde, bugünkü mânası ile mevcut olan milliyet cereyanının sonunu görmekteyiz. Öyle zannediyoruz ki, şimdikinden daha geniş mânada gerçeklerle, daha insanî birtakım hisler ortaya çıkacaktır. Bunlar hem ırk nazariyesine ait hurafeleri, hem de milliyet bencilliğini devirerek yerlerine geçeceklerdir. Medenî milletlerin bugünkü taassupları biraz daha müsamahaya, bencillikleri biraz daha cömertliğe, karşılıklı kinleri ve rekabetleri de daha çok anlayış ve dayanışmaya dönüşerek yumuşayacaktır.

Aynı şekilde, bugünkü medeniyetin sebep olduğu bu müthiş buhran sona erdiği gün, gerek fertlerin ve gerek milletlerin ruhunda ve fikrinde kökleşen yanlış telakkilerin verdikleri zarar tetkik edilecektir. Bu felaketin giderilmesi için çareler aranılacak, his ve fikirlerin daha fazla bir adalet ve fazilete doğru tekâmülü sağlanacaktır. Böylece bütün insanlığın ahlâk seviyesi ile birlikte bu medeniyet de yükselecektir.

İşte ancak ahlâk seviyesi de fen ve sanatların seviyesini bulduğu zaman, medeniyet kemâlini ve dengesini bulmuş olur. Bugün ise ahlâk ötekilerden pek aşağı bir seviyede bulunmaktadır.

Milliyet Meselesi

Milliyet, gerek belirli bir muhitin mahsulü olmak, gerekse bir hayat gerçeği olmak bakımından ortadan kalkacak değildir. Milliyet cereyanının, gelecekte beynelmilelci cereyan içinde kaybolacağını hayal ve iddia etmek pek gülünç olur. Hiç şüphe yok ki, böyle bir cerayanın telkini ile Alman, Fransız'a benzemekten veya Fransız, İngiliz yahut İtalyan'la bir olmamaktan vazgeçecek değildir.

Bizim söylediğimiz beynelmilelcilik, aynı cemiyete mensup fertler arasındaki bağları ve münasebetleri tanzim eden ahlâk kaidelerinin, çeşitli milletler arasında da kurulması ile milletler arasındaki münasebetlerin yumuşamasını sağlamaktan ibarettir. Beşeriyet, milletlerarası dayanışmayı geliştirmeden millî dayanışmanın mümkün olmadığını görerek, birincisini geliştirmeye çalışacaktır.

Bir insan topluluğunun millet haline gelmesi, nasıl fertlerin gelişmesini kolaylaştırırsa, beynelmilelcilik de her milletin mümkün olduğu kadar çok gelişmesine yardımcı olacaktır.

İslâm Beynelmilelciliği

İslâm beynelmilelciliği ise, zamanımızda sosyalizmin kurmak istediği beynelmilelciliğe benzer. Ancak onun en mükemmel ve en son şeklidir.

Bütün ilmî gerçekler gibi İslâmî gerçeklerin de vatanı yoktur. Nasıl, bir İngiliz matematiği, bir Alman astronomisi, bir Fransız kimyası olmazsa; ayrı ayrı Türk, Arap, Acem yahut Hint Müslümanlığı da olmaz.

Fakat, sadece fen ve tecrübeye dayanan gerçekler bütün insanların ortak irfanını temsil etmelerine rağmen nasıl birtakım millî kültürlerin doğmasına sebep oluyorlarsa; İslâmî gerçekler de ahlâk ve sosyal yapısı bakımından tamamen İslâmî fakat millî olan birtakım kültürlerin meydana gelmesine imkân tanırlar. Yani her ne kadar, bu hakikatlerin vatanı yok ise de, izah ve tatbik edildikleri muhite bağlıdırlar.

Dünyadaki İslâm topluluklarının en mükemmel teşkilatı, milletlere ayrılmış şeklidir. Ayrıca İslâm gerçeklerinin en parlak bir tarzda meydana çıkması ve tatbik olunmasına müsait olan şekil de budur.

Millet esası üzerine kurulan bir cemiyetin ilerlemesinin ferdinkine bağlı olduğu açık bir gerçektir. İslâm nizamı da evvela ferdin gelişmesine dikkat eder. Bu fert, Türk, Arap, İranlı yahut Hintli olsun... Kendi millî dayanışmasına verdiği ehemmiyet kadar, İslâm milletleri arasındaki dayanışmaya da önem verirse, ancak o zaman iyi bir Türk, iyi bir Arap, iyi bir İranlı veya iyi bir Hintli olacaktır... Kendisi de bilecektir ki, millî ve Müslümanlar arası yardımlaşmalar birbirinin tamamlayıcısıdır.

Bu bahse son vermek için şunu da ilave edelim: İslâm, insanlar arasında mevcut olan ırk ve menşe farklarına ehemmiyet vermeyerek, insanı ırka bağlı bir unsur değil, içtimaî ve siyasî bir unsur olarak ele aldığını göstermektedir. İslâmın, ferdî, içtimaî ve siyasî bir unsur olarak kabul etmesi, milliyeti istediğini ve kabul ettiğini gösterir. Zira millet, birbiri ile kaynaşabilen birtakım içtimaî ve siyasî unsurların birleşmesidir. Bu unsurlar uzun müddet bir arada yaşamış, aynı lisanla konuşmuş, müşterek his ve fikirlere sahip olmuş, kendilerine mahsus bir sanat ve edebiyat meydana getirmişlerdir. Kısacası millet, öteki insan topluluklarından ayrılmalarına sebep olacak ahlâkî ve ruhî bir kültür meydana getirmiş fertler toplumudur. Şu halde, İslâm esaslarının milliyeti inkâr ettiğini veya zayıflattığını iddia etmeye imkân yoktur.

İslâmın hücum ettiği, bugünkü ırkçılığın sapıklığı, hurafeleri, taassubu ve bencilliğidir. Çünkü İslâmî gerçeklerin tek hedefi, insanların hakikati görmelerine mani olan evham ve zan perdelerini ebediyen yırtmaktır.

İnsanlık, İslâm esasları sayesinde bir gün gelecek, en doğru ve faydalı milliyetçiliğin nasıl olacağını anlayacaktır. İslâmiyeti, bütünü ile milliyetçiliğe muhalif görmek çok büyük bir hatadır.

Yukarıda "Osmanlıların ikinci defa olarak İslâmdan uzaklaşmaları son asrın işidir" derken, bu hadisenin hiç yoktan, birdenbire ortaya çıktığını söylemek istememiştik, elbette... Sadece, bu hadisenin kendini göstermesi ve daha belirli bir hale gelmesi bu devreye rastlamıştır da diyebiliriz. Çünkü kanaatımıza göre, millet hayatında hiçbir hadisenin hakikî oluş zamanını tam olarak tesbit etme imkânı yoktur. Meydana gelen vakalar, ne kadar mühim olursa olsun, daima uzun zamanlar önce başlamış bir gelişmenin neticesidirler.

Dolayısıyla bizim şimdiki "İslâmdan uzaklaşma"mız da uzun zaman evvel İslâmdan önceki âdetlerin tesiri ile başlamış bir uzaklaşmanın tabii neticesidir. Bundan hangi neslin sorumlu tutulacağı belli değildir. Zaten biz de, ne bir şahsı ne de bir nesli itham etmek arzusunda değiliz. Bizim vazifemiz, bu hadisenin son asırdaki gelişmesini incelemektir. Önemli olan budur. Çünkü bu suretle gerek şimdiki geri halimiz ve gerek onu hazırlayan ve devam ettiren hatalar hakkında açık fikirler edinebiliriz.

Milletleri ikbâle de izmihlale de götüren onların devamlı olarak gelişmeleridir. Bir milletin gelişmesi onun saadetini temin ettiği gibi felâketine de sebep olabilir. Milletlerimizin İslâmdan uzaklaşmasına sebep olan gelişme de kendisi için meşum olmuştur, bu inkâr edilemez. Ayrıca edindiğimiz yeni zihniyet de eskisinden pek aşağıdadır. Gerçi bu basitliğini "henüz tekâmül edecek vakit bulamadığına" yani "kâfi derecede İslâmdan uzaklaşamadığına" verenler vardır. Lâkin yeni kabul ettiğimiz telakkiler eskisinden üstün olsa idi, bu iddia müdafaa edilebilirdi, ama şimdi bundan mahrumdur.

Bırakmakta olduğumuz İslâm ahlâkı ve yaşayışı, kabulüne çalıştığımız ahlâk ve yaşayışa her bakımdan ve itiraz kabul etmez şekilde üstündür. Bu hususta, batılılaşma taraftarlarının iddiaları ciddiyetten uzaktır. Dolayısıyla gelecekteki saadetimiz adına, içinde bulunduğumuz hatalardan kurtulmamız yani İslâmî değerlere gücümüzün yettiği kadar sarılmamız icab eder. Zira o esaslardan üstün olmak bir yana, onların yerini tutmak bile düşünülemez.

Milletlerin ilerlemesinde en mühim âmil, fikir adamları, bilgin ve aydın tabakalar ile umumî efkârı idare edenlerdir. Toplumu hayra ve hakikate giden yolda ilerletmek bunların vazifesidir. O halde İslâmî değerleri gözden düşürmeye ve unutturmaya çalışacaklarına, aksine iyice öğretmeye çalışmak ilk işleri olmalıdır.

Bunların en birinci vazifeleri bütün bilgi ve zekâlarını, İslâma ait inanç, ahlâk ve cemiyet nizamlarını, hakiki mahiyeti ile, delillerle ve açık olarak kurmaya hasretmektir. Bu ise, o nizamları ilme yakışır bir tarafsızlıkla, akıl ve hikmet dairesinde izah ve mukayese edip, haklarında hükümler vermekle olur. Böylece ferde İslâmî esaslardan doğan ahlâkî, içtimaî ve siyasî ne gibi vazifelerle mükellef olduğu anlatılmalıdır.

Bizim siyasî ve içtimaî haklarımız ve vazifelerimiz nelerden ibarettir? Bunu

bilmek için, her şeyden önce şunu anlamalıyız: İslâm cemiyeti insanlar arasındaki hürriyet, adalet ve yardımlaşma gibi temel esaslar üzerine kurulmuştur. Bu sebeple ferdin içtimaî ve siyasî bütün faaliyetlerini; "Bu hürriyet, adalet ve yardımlaşmadan doğan ve ahlâkî, ruhî, içtimaî ve siyasî bütün olgunlukları ihtiva eden bir gayeye mümkün olduğu kadar yaklaşmaya çalışmaktır" diye özetleyebiliriz. Şunu da bilmeliyiz ki fertler, kurdukları içtimaî hayata göre bir siyasî idareyi kabule mecbur olurlar...

İslâmî hak ve vazifeler halka öğretildiği zaman, herkes şunu anlayacaktır: Kendisinin içtimaî vazifesi, sahip olduğu kabiliyetleri tam bir hürriyet içinde geliştirip tatbik ederek, ahlâk ve ruh seviyesini, beşikten mezara kadar daimî olarak yükseltip kendisini olgunlaştırmasıdır.

Her fert öğrenecek ki: Kendi hürriyet ve saadetinin derecesi, yine kendi ahlâkî ve manevî kıymeti kadar olur. Hürriyet, "gelişme ve saadet" demektir. İnsan başkalarının hürriyet ve saadetine hürmet etmedikçe, hür ve mesut olamaz. O halde İslâmî yardımlaşma, gelişme ve saadetin mühim bir şartıdır; hem de doğrudan doğruya neticesi bulunduğu hürriyet kadar mühim bir şartıdır.

Kendilerine emanet edilen genç ruhları sağlam bir ahlâk, yüksek bir gaye vererek yetiştirmek ve gelecek nesilleri teşkil etmek vazifesini üzerlerine alanlar, memleketlerine karşı yüklendikleri pek büyük mesuliyetin derecesini hakkıyla takdir etmelidirler.

Şimdi Osmanlı eğitimince, her şeyden önce yerine getirilmesi, en ağır ve acil bir ihtiyaç halinde gerekli olan vazife, milletimizi ruh ve ahlâkça yüksek bir terbiye ile yetiştirmektir. Esaslarını doğrudan doğruya İslâmdan alarak, İslâm anlayışına ve gerçeklerine dayanacak olan bu terbiye, zamanın ihtiyaçlarına da en mükemmel tarzda karşılık verecek bir şekilde olmalıdır.

Bizim ölçülerimize göre, terbiye ve eğitim için takip edilecek olan metodların değeri, bunların, İslâmın maksat ve gayesinin gerçekleşmesi yolunda yapılacakları hizmetin derecesi kadar olacaktır. Herkesin de bildiği gibi, bir terbiye metodunun kıymeti, o metod vasıtası ile elde edilmek istenen maksada göre ölçülür. Zira "metod", ferdi belli bir vazifeyi görebilecek, belirli bir maksadı elde edilebilecek hale getirmek için kullanılacak vasıtaların bütünü demektir. O halde belirli bir maksat yoksa, hakiki bir terbiye de olamaz. Eğer İngiliz, Fransız yahut Alman terbiye metodları iyi iseler, maksatları, iyi İngiliz, iyi Fransız, iyi Alman yetiştirmek olduğu ve bunda muvaffak oldukları için iyidirler. Bu sebeple, bir milletin terbiye metodunun diğer bir millete de uygun gelmesine ihtimal yoktur.

Batılı milletlerin kabul ettikleri eğitim metodlarını inceleyince, bu milletlerin herbirinin, kendi fertlerini, insanların en iyisi ve en mükemmel bir Hıristiyan saydıklarını görüyoruz. Yani bu milletlerin kendi terbiye metodları ile varmak istedikleri maksat her şeyden önce "millî"dir.

İslâm anlayışına göre ise iyi bir Müslüman yetiştirmek demek, her bakımdan olgunlaşmış; yüksek bir anlayışa, yüksek bir irfana ermiş; kendi saadetini başkalarının felaketinde veya kendi yükselişini başkalarının alçalmasında aramayan iyi bir Türk, iyi bir Arap, iyi bir İranlı veya iyi bir Hintli yetiştirmek demektir.

O halde İslâm terbiyesinin takip ettiği maksat, bulundukları her yerde, gerek mensup oldukları gerekse içinde yaşadıkları cemiyetlerde saadetin kıymetli unsurları, ilerlemenin gerçek âmilleri olacak insanlar meydana çıkarmaktır. İşte İslâmiyetin, cihanşümul ve insanî olan yüksek mahiyetine bu da başkaca bir delildir.

İslâm terbiyesi olgunlaşmayı, ferdin manevî ve ruhî kabiliyetlerini tam bir serbestlik içinde geliştirip tatbik ettirmek suretiyle elde etmek ister. Irk ve milliyet üzerinde durmaz.

İslâm, milliyet nazariyesinin evham ve yanlışlarını, ırka ait bencil temayül ve hisleri zihinlere yerleştirmez; bunları kuvvetlendirmez. Aksine onlara karşı çıkarak, çeşitli millet ve ırklar arasında tabiî ve insanî kardeşlik münasebetlerinin kurulması çarelerini araştırır. Esasen insanların pek müthiş olan gerilikleri mani olmasaydı, bu münasebetler şimdiye kadar kurulmuş bulunacaktı.

İslâm, insanları cehalet ve dalâletten kurtarmak için fertlere fen ve tecrübe ile sabit olan hakikatları öğretecektir. Bunlar da insana, tabiatın verdiği sonsuz nimet ve güzelliklerden faydalanma yollarını gösterecektir.

İnsana, İslâm hayat ve ahlâkının bütün hikmet ve hakikatleri gösterilirken, Cenâbı Hakk'ın kainattaki bütünlük içindeki birliği de öğretilecektir. O bütünlük ki, sayısız âlemler, sınırsız maddeler ve kuvvetlerle, tahmini imkânsız fezalar ve mekânlar onda toplanmıştır. Son derecede büyük ve son derecede küçük, fevkalâde basit ve fevkalâde bileşik cihanlar ondadır. Bunların hepsi, mutlak olan hikmet ve ölçülerinde hata etmez, şaşırmaz ve değişmez olan ezelî kanunların hükmü altında birleşerek o mükemmel bütünü ve kâinattaki değişmez birliği meydana getirmişlerdir. Böyle bir terbiye sayesinde korkunun yerini ümit ve sevgi, riyanın yerini samimiyet alacaktır.

Bu terbiyenin idrâk edebileceğimiz şeyler hakkında bilgimize sunacağı hikmet ve ölçüler sayesinde, idrâk edemediğimiz hususlar hakkında da bir kanaat sahibi olabileceğiz. Artık hiçbir şüphe bizi ürkütemeyecektir. Bu sayede tam bir huzur ve itminan içinde bulunacağız.

İnsanlar Allah'a ve Peygamber'ine inanacak ve emirlere uyacaklar. Fakat bu uyuş, günün birinde göreceği cezanın korkusu ile değil, hür ve aydın fikirli bir insan olarak sahip bulunduğu vicdanın yol göstermesi ile olacaktır.

Netice olarak insan, dinin de irfan gibi, düşüncesinin tam olarak nüfuz edemeyeceği birtakım hakikatlere dayandığını anlayacaktır. Bununla beraber, bilgisinin ve inancının kendisine temin edeceği maddî ve manevî saadet, onun bu

hakikatlere samimiyetle inanmasını sağlayacaktır.

Bütün bu söylediklerimizden bir netice çıkarırsak: Müslümanın siyasî ve içtimaî, bütün hakları ve vazifeleri, İslâmın hürriyet, adalet ve yardımlaşma esaslarından alınmış bulunmalıdır. Bu esaslar ise, İslâmın inanç ve ahlâk kaidelerinden çıkmış olacaktır. İnsan, vazifelerini yerine getirmeye ve haklarını korumaya gücü yettiği kadar çalışmalıdır. Ancak bu şekilde, gerçek ve tek tanrı olan Allah'a ve onun son Peygamber'ine karşı taşıdığı imanın samimiyetini ispat edebilir. Yine bu sayede ve bu gayretlerinin neticesi olarak da maddî ve manevî saadete ererek mükâfatını görür. O halde en iyi Müslümanlar, hak ve vazifelerini en iyi anlayanlar, onları en güzel şekilde yerine getiren ve koruyanlardır.

Said Halim Paşa, ***Buhranlarımız***, Hazırlayan: M. E. Düzdağ, s. 201-205 (Tercüman 1001 Temel eser, nu. 9, ts.).

III
MEŞRUTİYET

Osmanlı tarihinin öğünülecek vakaları arasında bulunan 1324/1908 Temmuz'u hadiseleri fevkalâde bir ehemmiyet taşımaktadır. Çünkü Temmuz inkılâbı bir padişahın tahtından indirilmesi ile kalmamış, memlekete yeni bir istikamet vermiş, mukadderatımızı yeni fikirlere dayanan bir meşruiyete bağlamıştır.

Bilindiği gibi bugünkü Osmanlı meşrutiyeti 1293/1876 senesine yakın bir tarihte kaleme alınmış olan "Kanun-ı Esasi"nin neticesi ve eseridir. Bu "Kanun-ı Esasi"yi o zamanki nazırlar ile bir kısım ileri gelen memurlar, mutlakiyet idaresinin en şiddetli bir zamanında ve sükûn içinde kendi başlarına hazırlamışlardı. Dolayısıyla burada ondan da biraz bahsetmek yersiz olmasa gerektir.

Aslında 93 Kanun-ı Esasisi, bizzat mutlakiyet idaresi memurlarının aralarında gizlice anlaşarak tertip ettikleri bir tedbirdi. Bununla hükümdarın istibdadını azaltmak, onun hüküm ve nüfuzuna karşı dengeyi sağlayacak bir kuvvet meydana getirmek istiyorlardı. Çünkü devletin mukadderatının şahsî ve keyfî bir idare elinde bulunması, memleketin ilerlemesine mani olan başlıca sebep sayılıyordu.

O zamanki müceddidlerimiz bu esef verici idareyi değiştirip düzeltmek için o vakte kadar ihmal edilmiş, hatta unutulmuş olan üçüncü bir unsurun, yani milletin işe karıştırılmasını yeterli gördüler. İşlerin gidişinin derhal değişmesi için Osmanlı milletine birtakım siyasî hak ve hürriyetlerin verilmesini, yani batıdan alınan fikir ve ilhamlar üzerine kurulacak olan bir Kanun-ı Esasi'nin tatbik edilmesini kâfi zannettiler.

Halbuki yenilik taraftarı olan bu nazırlar ve büyük memurlar kendi memleketlerini pek iyi tanıyorlardı. Memleketin bu Kanun-ı Esasi ile kendisine yüklenen vazifeleri aradan uzun bir zaman geçmeden yerine getirmeye muktedir olamayacağını biliyorlardı. Dolayısıyla milletin, bilgisi ve haberi olmadan kendisine bahşolunan siyasî hakları, çekmekte olduğu istibdada karşı tesirli bir silah olarak kullanamayacağının da farkında idiler.

O halde 93 senesi müceddidlerinin takip ettikleri hareket tarzının sebep ve

hikmeti ne idi? Herhalde şu idi ki, onlar, Kanun-ı Esasi gereği olarak kendisine yüklenen vazifeleri milletin yerine getirmekteki aczi sayesinde, bu hak ve hürriyetlerden daha birçok seneler, milletin değil, kendilerinin istifade edeceklerine kanaat getirmiş bulunuyorlardı.

Buna göre, mutlakiyet idaresi temsilcilerinin hürriyet taraftarı olmalarının gerçek sebebi, taşıdıkları "devletin mümessili" sıfatına, bir de "hukukun ve milletin koruyucusu" sıfatını ilave etmekti. Böylece hükümdara karşı milleti kendilerine âlet ediyorlardı.

Onlar hükümdara Kanun-ı Esasi verdirmek suretiyle hem ona, hem de millete dayanmak imkânına kavuşuyorlardı. Ayrıca bu sayede, padişahın keyfî idaresinden kurtulacakları gibi, milletin cehalet ve gafleti yüzünden yapılması imkânsız hale gelmiş olan ıslahatı da tatbik mevkiine koyacaklardı.

Osmanlı meşrutiyetinin anası olan 93 Kanun-ı Esasi'sinin ömrü pek kısa oldu. Çünkü ne hükümdar, ne de millet, müceddidlerimizin kendilerine verdikleri rolü oynamak istediler. Padişah bu müceddidlerle mücadele etti. Kayıtsız olan millet de onları aramadı. Böylece tedbirler, tertipçilerin aleyhine döndü. 93 müceddidlerinin çoğu sürgünde öldü. Bir müddet istiklâl davasına kalkışan memur sınıfı da padişah tarafından tamamıyla elde edilerek, ona bağlı ve itaatli âletler oldular. Bu suretle Kanun-ı Esasi gayesinden saptı. Memleket için ilerleme ve yükselişle dolu yeni bir devir getirecek yerde, Sultan Hamid idaresine sebep olmaktan başka bir şeye yaramadı.

Acaba 1324/1908 inkılâbı, unutulmuş halde bulunan 93 Kanun-ı Esasi'sini neden kendine mal etti? Bu, öyle etraflıca anlatılıp açıklanmadan geçilemeyecek musibetlerdendir.

Kendi hakları ve serbestliği dışında her türlü hukuku inkâr eden Sultan Hamid bu Kanun-ı Esasi'yi, ne hikmete dayanarak bilinmez, fesih ve ilgaya hiçbir zaman cesaret edemedi. Gerçi Kanun-ı Esasi hiç yokmuş hükmünde idi. Ondan bahsetmek cüretini gösterenler hapis, sürgün veya uzaklaştırma cezasından yakalarını kurtaramazlardı. Fakat kanun mecmualarımızın baş tarafında arz-ı endâm etmekten de geri kalmazdı.

En sonunda 93 Kanun-ı Esasisi, Sultan Hamid idaresinin bütün mağdurları ve hasımları için bir hayal ve gaye oldu. Memleketi isyan ve ihtilâl yoluna sapmak mecburiyetine sokmadan bu idareye son verecek yegane çare hükmüne girdi. İsyan ve ihtilâl yolu ise hakikaten tehlikeli görülüyordu. Çünkü iç işlerimize karışmak için daima fırsat kollayan batılı devletlerin, ihtilâlden dolayı huzur ve asayişin kalktığı gerekçesi ile müdahale etmelerine imkân verilmiş olacaktı. İşte bu sebeple Temmuz inkılâbı 93 Kanun-ı Esasisi adına yapıldı. İnkılapçıların padişahtan istedikleri ve aldıkları, bu kanunun tamamen ve derhal tatbikinden başka birşey değildi.

İşte vakaların garip ve tefekkürü olmak üzere Kanun-ı Esasi bu şekilde yeniden canlandı. Kuvvetli hasmından intikamını aldığı gibi, memleketleri için bir selamet ve ilerleme devri açmak isteyenlere de kendisini kabul ettirdi. Kaderin bir cilvesi olarak, milletin vekilleri, istibdadın vekilleri tarafından düşünülmüş ve ortaya konmuş olan şeyi benimsediler.

Fakat yeni müceddidlerimiz Kanun-ı Esasi'yi kâfi derecede hürriyetperver bulmadılar. Ümit etmedikleri bir başarı elde etmenin ve istediklerinden fazla iktidara sahip olmanın verdiği neşe ile onu da değiştirmeye kalkıştılar. Böyle bir iş için bilgileri çok noksandı. Bu eksikliği de batı memleketlerine yaptıkları seyahatlar sırasında gördüklerine veya okuyabildikleri kitaplardan gelişigüzel toplamış oldukları iyi-kötü birtakım hürriyet nazariyelerine dayanarak gidermek istediler. Böylece tecrübesiz ve mağrur elleriyle 93 Kanun-ı Esasi'sini düzeltmeye ve değiştirmeye kalkıştılar.

Bu esnada, tahtından indirilmiş olan padişahın, kendilerinde bıraktığı büyük korkunun halen devam etmekte olduğu görüldü. Bu korkunun tesiriyle, aşırı derecede halkçı bir düşünce ile kanunda değişiklik yaptılar. 93 Kanun-ı Esasi'si bu suretle lâyık olmadığı derecede önemsenerek ve âdeta tanınmayacak derecede değiştirilerek Osmanlı meşrutiyeti vücuda getirildi.

Tesir ve Neticeleri

Kanun-ı Esasi'nin Sultan Abdülhamid idaresine son vereceği hakkındaki ümitler boşa çıkmadı. Gerçekten de Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla beraber bu idare de yıkıldı gitti. Fakat memleketin saadete kavuşacağına dair beslenen ümitler hâsıl olmadı.

Osmanlı Mebusan Meclisi, eski Hakan'ın kendisinde toplamış olduğu bütün nüfuz ve iktidarı eline almıştı. Bu yüzden yeni Hakan, ecdadının tahtına cülus ettiği zaman, saltanat makamını en esaslı ve en vazgeçilmez hak ve imtiyazlarından mahrum bırakılmış bir halde buldu. İcra kuvveti, müstebit bir padişahın boyunduruğundan kurtulup; nüfuz ve itibarı olmayan, tecrübeden mahrum ve kendisine bol keseden verilmiş hak ve imtiyazları kötüye kullanmaya mahkum bir meclisin boyunduruğu altına geçti. Bu vesayetin altında icra kuvveti, Sultan Hamid idaresi zamanındakinden daha aşağı bir dereceye indi. Her tarafta intizamsızlık ve isyanlara sebep oldu. Memleketi maddî ve manevî tam bir anarşiye doğru sürükledi.

Daha Meşrutiyet'in üçüncü senesinde fenalık endişe verici bir dereceye vardığından, bu fenalığın ne gibi sebeplerden ileri geldiğinin dikkatle araştırılmasına lüzum görüldü. Yapılan hataların mahiyeti ve genişliği, sonunda anlaşıldı. Bu fenalığın başlıca sebebi olan Meclis-i Mebusan güçlükle dağıtıldı. Derhal ikinci

bir Meclis-i Mebusan seçimine başlandı. Seçim sonunda birinciden daha iyi bir millî meclis teşekkül etti.

Yeni meclisin evvelki acı tecrübelerden istifade edeceği ve Kanun-ı Esasi'yi daha ciddi ve sağlam esaslar üzerine kuracağı umuldu. Birinci meclisin anlayamadığı meşrutiyet idaresi şekline, yeni bir canlılık ve faaliyet vermeye muvaffak olması beklendi. Fakat bu biçare memleketi durmadan takip eden felaket, bu sefer de pek pahalıya mal olan bu tecrübelerden istifade etmesine ve en meşru ümitlerinin elde edildiğini görmesine müsaade etmedi. İkinci Meclis-i Mebusan toplanır toplanmaz ani bir darbe ile dağıldı. Ve bu memleket en acı felâketlere düştü. Halbuki Kanun-ı Esasi'nin ilanı ne kadar ümitler ve hayaller uyandırmıştı. İlan edilir edilmez herkes, hayal ettiği gayenin hâsıl olduğu zannına düşmüştü. Hayatının otuz senesini, ahlâkı en ziyade tahrip eden müstebit bir idare altında geçirmiş olan bizler, bu gayede hür insanlar, faziletli, iffetli ve doğru vatandaşlar sırasına gireceğimizi ümit etmiştik.

Kanun-ı Esasi'nin, cemiyetimizin siyasî ve iktisadî durumunu akşamdan-sabaha değiştirecek mucizeli bir kudrete sahip olduğunu; pek bayağı olan iç çekişmelerimizi bize unutturacağını ve hepimizi yalnız Osmanlı vatanının şan ve azametini düşünen necip ve büyük bir Osmanlı ailesi halinde birleştirip kaynaştıracağını ummuştuk.

Yazık ki daha ilk seneden itibaren bütün bu tatlı ümitler ve güzel hayaller uçup gitti. Kanun-ı Esasi'mizin bize bahşettiği haklar ve serbestlik, Sultan Hamid idaresinin fevkalâde arttırdığı kötü alışkanlıklarımızı, çekinmeden tatbik etmekliğimizden başka bir netice vermedi. Bu halin içtimaî bakımdan tesiri ise şöyle oldu: Usûller, âdetler, sınıflar ve sosyal tabakalar ortadan kalkarak tam bir hercümerç meydana geldi. En ileri ve mesut milletler derecesinde haklara sahip olmak gibi çocukça bir arzu bizi daha aşırı iddialara götürdükçe götürüp, hırs ve iştihamızı arttırmış olduğundan, maddî durumumuza artık hiç tahammül edemez olduk.

Herkes daha fazla huzur ve selâmete kavuşacağını ummuştu. Aksine olarak herkesin huzursuzluğu arttı ve kendisini eskisinden daha fazla fenalığa uğramış buldu. Çünkü herkes cüretini arttırmış, başkalarının hakkına hiç çekinmeden tecavüz etmeye başlamıştı.

Milliyet mücadeleleri, ırk rekabetleri gitgide artarak Osmanlılar arasında bir ülkü birliği bırakmadı. Dünkü casus ve rüşvetçiler başımıza hürriyetçi, müceddit ve vatanperver kesildiler. İşsiz, geveze ve adi bir avukat, halkın haklarının şiddetli müdafii oldu. Âciz ve rüşvet yiyici memurlar ateşli politikacı kesildi. Bütün memleketin üzerinden sanki bir cinnet rüzgârı esiyordu. İşte bu sefer de batılılar gibi yeniliklere kavuşmak hususundaki tecrübemiz elem verici bir şekilde boşa gitti. Şimdiye kadarki tecrübelerimizin hepsinden daha mühim olan bu son teşeb-

büs, öncekilerin hepsinden fazla da felaket sebebi oldu.

Bunca gayretlerimizin, daima neticesiz kalması şunu gösteriyor: Memleketi yenilik ve ıslahat yoluna sokmak için yarım asırdan beri kabul ve tatbik etmekte olduğumuz metod yanlıştır. Düştüğümüz bu meşum hata ise şudur: Biz memleketimizin mesut olması için, Avrupa kanunlarını tercüme etmenin kâfi geleceğini zannettik. Bu kanunların bizde kabul ve tatbik olunabilmesi için ise yapılacak birkaç değişikliğin yeteceğini hayal ettik.

Meselâ: Adalet sistemimizi ıslah etmek için Fransa adalet sistemini esas aldık. Halbuki Fransız cemiyeti, bizimkine asla benzemeyen aslı ve menşei, ruh hali, âdetleri ve gelenekleri, irfanı ve medeniyet seviyesi ile bizden pek farklı olan, ihtiyaçları ise çok ve çeşitli bulunan bir toplumdu. Fransız adalet sistemi mükemmel oluşu ile bizi cezbetti. Bu da, bizce kabul olunması için kâfi görüldü. Halbuki kimse, Fransa'ya hiçbir şekilde benzemeyen bizimki gibi bir memleket için bu sistemin uygun olup olmadığını düşünmedi. Bu tarzda icra eylediğimiz adliye ıslahatının da bunca seneler çalıştıktan sonra malum şekilde ve hiç derecesinde neticeler vermesi şaşılacak bir şey değildir.

Maarifimizi ıslah etmek için de aynı şekilde hareket ettik. Tabiî elde edilen neticeler daha da zararlı oldu. Gayet kıymetli olan vakitlerimizi ve birkaç nesli kaybettikten sonra bunca fedakârlıklara mal olan şeyi de bozmak mecburiyetinde bulunuyoruz.

İşin garibi şu ki, bu kadar aksi neticelerden sonra da tecrübeye ve akl-ı selime aykırı olan bu metod, yine itibar görmektedir. Bundan elli sene evvel olduğu gibi bugün de, başarısızlığımızın sebebini, dışarıdan örnek alarak yaptığımız bu ıslahatları, lâyıkı ile tatbik edecek devlet adamlarımızın yokluğunda buluyoruz. Bir memleketin, yarım asırlık bir zamandan beri umumi durumunu düzeltip, ıslah edebilecek adamlardan mahrum kalmış olması nazariyesi, bizce inanılacak bir iddia değildir. Çünkü manevî ve ilmî seviyesi hangi derecede bulunursa bulunsun, bir cemiyetin, kendisini güzelce idare edecek, daha emin ve salim yollara şevke muktedir olacak unsurlardan mahrum bulunmasını akıl kabul etmez. Bu unsurun bizde daima yok olduğunu iddia etmek, başarısızlığımızın sebeplerini iyice anlamamış olduğumuzun delilidir.

Bizim, şimdiye kadar hiçbir ıslahatın icrasında muvaffak olamayışımız, daimî olarak, bizce yapılması zararlı olan, yahut yapılmasına imkan olmayan şeyleri yapmak istemiş olmaklığımızdan ileri gelmiştir. İşte asıl ve tek sebep budur.

Biz, en mükemmel ve en muktedir unsurlarımızdan istifade edemiyoruz. Çünkü ıslahat adı altında durmadan memlekete sokulan kötü ve ahmakça yeniliklerden istifade imkânı olmadığı halde, en iyi adamlarımızı bunların tatbikine mecbur ederek gayret ve çalışmalarını heba etmekteyiz. Çünkü müceddidlerimiz, insanların kanun ve nizamlar için değil, kanun ve nizamların insanlar için mey-

dana getirilmiş olduğunu hiçbir zaman anlayamamışlardır.

Bir Fransıza; "Eğer Fransa devlet adamları, komşunuz İngilizlerin kanun ve nizamlarını tatbike kalkışacak olsalar, Fransa'nın hali ne olur?" diye sorsak, cevaben; "Bu, Fransa'nın mahvına sebep olur!" diyeceğinde şüphe yoktur. Çünkü böyle yapılmakla Fransa'nın tabiî gelişme akışının bozulacağını bilir ve dolayısıyla onun muhakkak bir ölüme mahkûm edilmiş bulunacağını tereddüt etmeden söyler.

İşte yine aynı basit düşünce ve yanlış muhakeme yüzünden, Inkılâp'tan sonra hükümeti ele alan adamları da son derece şiddetle mahkum ediyor; onları, memleketi ve meşrutiyeti mahvetmiş olmakla itham ediyoruz. Bu gibi ithamların ciddi olması için, evvela, kabul ettiğimiz Kanun-ı Esasi'nin bizim durumumuza tamamen uygun olduğunu, bu memlekete tatbik olunabileceğini ve memleketin selâmetini temin edeceğinin muhakkak bulunduğunu isbat etmek lâzımdır.

Halbuki bu memleketi ve Kanun-ı Esasi'yi bilenler, şunu kabul ederler: Bu Kanun-ı Esasi büyük bir hatadır. Memleketin siyasî ve içtimaî durumu, halet-i ruhiyesi, inanç ve gelenekleri ile asla uyuşamaz. Hatta Osmanlı millî varlığı için ciddi bir tehlike halini almıştır.

Zaten başka türlü de olamazdı. Çünkü Kanun-ı Esasi'yi tertip ve vaz edenler, memleketi asla nazarı itibara almamışlar, hafızalarında nasılsa kalabilmiş bazı dağınık malumat ve nazariyatın memlekete saadet temin edeceği kuruntusuna düşmüşlerdi.

Gerçek bir kıymetten ve hakikatlerden uzak, değersiz bir eser meydana getirmeye mahkum idiler. Çünkü memleketlerine batı anayasalarının noksan bir taklidini ithal etmekten başka bir şey yapmak, tabiî olarak, onlar için mümkün değildi.

İşte, görülüyor ki, bütün fenalıkların asıl sebebi bir tanedir. Bu sebep, "yabancı kanun ve müesseseleri kabul ve ithal ettiğimiz takdirde yenilik ve terakkîye mazhar olacağımıza inanmak" hatasıdır.

Bütün felaketlerimizin kaynağı olan şu zararlı kanaat, acaba bize nereden geldi? Fikrimizce bütün bu fenalıkları doğuran, batı medeniyetini anlamadan taklit edişimizdir. Cemiyetlerin tekamülü kanununa hakkıyla vâkıf olmadığımız içindir ki, milletlerin kanun ve nizamlarını ve anayasalarını iktibas edecek olursak, bütün işlerimizde ve idarede onlar kadar gelişmeye nail olacağımıza inanıyoruz. Bu uğursuz inanç yüzünden meydana gelen fenalıkları saymak uzun sürer. Yalnız şunu söylemek yeter ki, bu inanç, bizim kendi kendimizi ıslaha kabiliyetimiz olmadığı zannını uyandırarak, nefsimize olan itimadımızı tükettiği gibi, aynı şekilde, başkalarının da bize karşı olan itimat ve hürmetini yok etmektedir.

Bari bu acı ve elim tecrübelerden istikbal için bir ibret dersi alsak da, büsbütün iş işten geçmeden, bozukluğu mümkün olduğu kadar tamir etmek hususunda bize yardımı dokunsa.

Kanun-ı Esasi Bizim İçtimaî Hal ve Mevkimize Uygun Değildir

Osmanlı Kanun-ı Esasi'si, güya büyük bir hürriyetperverlik eseri olarak, ta Arabistan çöllerine kadar uzanan Osmanlı ülkelerindeki bütün milletlere, asrımızın en ileri milletlerinin bile çoğunun sahip bulunmadığı siyasî hak ve hürriyetler bahşediyor. Halbuki Osmanlı milletinin çoğunluğunun, tamamen ilkel bir cemiyet hayatı yaşadıkları; halkın halen, cismanî veya dinî ve ruhanî bir reisinin hüküm ve nüfuzuna körü körüne itaat etmekte olduğu, bu reislerin ise halkın cehaletini kendi hesaplarına kazanç vesilesi yaptıkları ve bundan insafsızca istifade ettikleri kimsenin meçhulü değildir.

Şu hale göre, böyle bir içtimaî seviyede bulunan milletin, bu derece mühim siyasî hak ve hürriyetlere sahip olması, tarihte ilk defa vuku bulmaktadır, denebilir. Böyle bir durumun son derecede gayri tabiî olduğu da aşikârdır. O derecede ki, eğer seçimler tabiî şekilde cereyan etmiş ve seçmenler kendi vekillerini seçmek hususunda serbest bırakılarak şahsî temayüllerine uymuş bulunsalardı, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı ağalar, beyler, şeyhler, papazlar veya bunların temsilcilerinden meydana gelmiş garip bir meclis manzarasını gösterecekti. Böylece en ileri hürriyet nazariye ve kaideleri ile millî hakimiyet adına olmak üzere, fakat hürriyetperverliğin asla kabul edemeyeceği ve şimdiye kadar görülmemiş bir derebeylik idaresine dönülmüş olacaktı.

Kanun-ı Esasi'nin asla temenni edilmeyen, fakat pek tabiî olan bu neticelerinden memleketin korunması için, az çok keyfî ve meşrutiyete aykırı birtakım tedbirlere başvurulmağa mecbur kalındı. Bu hileler sayesinde halka, kendileri tarafından isimleri bile bilinmeyen kimseler vekil olarak kabul ettirildi. Bunlar, durumu kurtaracak kadar hürriyetçi oldukları sanılan kimselerdi.

Fakat bir fenalığın bu şekilde önüne geçilmek istenmesi, diğer bir fenalığı doğurmuştur. Çünkü bu suretle millî meclisin mahiyeti değiştirilerek, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, Osmanlı milletinin ciddi ve hakiki değil, mevhum ve indî bir mümessili durumuna düşürülmüştür.

Memleketin içtimaî durumu ile siyasî hakları arasındaki bu büyük nispetsizlik bâki kaldıkça mecburen böylece devam edip gidecektir. Çünkü cemiyetin zaruri ihtiyaçlarını dikkate almayan kanunlar, bu ihtiyaçların baskısı ile şekil değiştirmeye mahkumdur.

Mantık veya nazariye bakımından ne kadar mükemmel olurlarsa olsunlar, hayatın gerçeklerine uymayan kanunlar zararlı olmaktan kurtulamazlar. Suistimallere sebep olan, keyfî ve müstebit idareyi doğuran bu zararlı kanunlardır. Bunlar, sonunda halkın da ahlâkını bozarlar.

Eğer bir anayasa, her meşrutî idarenin esası olan millî meclisin –fazla hakiki bir mahiyeti bulunmasa da– teşekkülüne bile müsait değilse, bu Kanun-ı Esa-

si'nin bizim halimize ve içtimaî durumumuza uymayacağı açıktır.

Fakat ne yazık ki, memleketin Kanun-ı Esasi'si, onun yalnız içtimaî seviyesine değil, hatta bundan fazla olarak içtimaî teşkilat ve müesseselerine de aykırı bulunuyor. Batı toplumlarında pek büyük bir rol oynayan "tarihi asalet" Osmanlı toplumunda bilinmez. Osmanlılık âleminde, "burjuva" denilen halk, tamamıyla ehemmiyetsiz bir içtimaî âmildir. Halbuki Avrupa toplumlarında, milletin mukadderatı üzerinde pek büyük bir hüküm ve nüfuza sahiptir. Buna karşılık Osmanlı cemiyetinde "memurlar" en faal ve münevver bir unsur teşkil ederler. Bu vazife pek parlak ve çekici olduğundan zamanımızda bile her aydın Osmanlının ideali, hükümet memuru olmaktır.

Halbuki memurluğa has olan kayıtsızlık, tevekkül, teslimiyet ve mesuliyetten kaçınmak şeklindeki ruh haleti, memurları her türlü fedakârlık ve şahsî teşebbüs hislerinden mahrum kılmaktadır. Bu yüzden Osmanlı memur tabakasının, Avrupa'daki asilzâde ve burjuva sınıflarının ifa ettikleri vazifeyi yerine getirebilmesi mümkün değildir. Çünkü bizim memurlarımızın aksine olarak, asilzade ve burjuva sınıfı mensupları, hareketlerinde serbest ve müstakil, medenî cesaret sahibi ve müteşebbis kimselerdir. İşi ve mesuliyeti arar ve severler, fedakârlık hisleri taşırlar.

Böyle, meslekleri icabı olarak memleketin zararına yaşayan bir alay hükümet memurunun, başka yerlerde şahsî teşebbüsleri ile o memleketlerin saadet ve imarını temin eden asilzade ve burjuva sınıflarının haiz oldukları kıymete sahip olamayacakları meydandadır. Memurların, asilzadeler ile burjuva sınıfının yerini tutacağını zannetmek, adeta iktisatta tüketim ile üretimi birbirine karıştırmak kadar büyük bir hataya düşmek olur.

O halde, kendisini meydana getiren esaslar, bizimkilerden bu derecede farklı olan bir toplumda kurulan siyasî teşkilatlar bizim cemiyetimize nasıl faydalı olabilir? Bu hususta edindiğimiz tecrübe kesindir. Bu şekli ile, şimdiki siyasî yapımızın içtimaî yapımızla uyuşması imkansızdır.

Müceddidlerimizi bu kadar büyük hatalara düşüren şey şudur: Onlar memleketin siyasî vaziyetini istedikleri gibi değiştirmekle, içtimaî durumunu da değiştirmeye muvaffak olabileceklerini zannettiler. Sadece birtakım kanun ve nizamların, bir milletin içtimaî yapısını istenildiği gibi değiştirebileceği, bütün toplumun hükümetin heves ve hislerine tabi bulunduğu gibi, safdilce fikirlere kapılmak hatasına düştüler.

Bir fenalığın ortadan kaldırılabilmesi için çeşidinin, mahiyetinin ve onu meydana getiren sebeplerin tam olarak bilinmesi, zararını yok etmek için de gerekli en doğru ve en tesirli vasıtalara başvurulması lâzımdır. Halbuki memleketin düştüğü fena durumu gidermek için başvurduğumuz tedbir ve vasıtalar isabetsiz olmuştur. Bu isabetsizlik ise, fenalığın çeşidini, mahiyetini ve gerçek

sebeplerini anlayamamış olduğumuzun en kuvvetli ve açık delilidir.

Gerçi toplumların uğradıkları fenalıkların sebebi, hemen daima ve her yerde, kuvvetlilerin baskısı, yani istibdattır. Fakat bu fenalığın her yerdeki sebeplerinin, mahiyetinin ve imkânın elverdiği giderme çarelerinin aynı olduğuna asla hükmedilemez.

Bizim Osmanlılık âleminde istibdat batıdakinden pek farklı bir mahiyet taşır, sebepleri de aynı şekilde farklıdır: İslâm inancından çıkan adalet esasına dayanmakta bulunan kanunlara daima tabi olmaları sayesinde Müslüman toplumlar, her zaman için kâfi derecede eşitlik ve hürriyet taraftarı bir nizam içinde yaşamışlardır. Bu eşitlik ve hürriyet, sadece kendi içtimaî durumları ve siyaset adamlarının tahammül derecesi ile sınırlanmıştır.

Müslüman toplumlarda şahsî veya mevkiden gelen hiçbir imtiyaz istibdat ve tegallüb sebebi olamaz. Bu cemiyetler, adalet ve hakkaniyet esaslarını tatbik etmekle mükelleftirler. Batıda, din ve mezhep adına yapılan zulümler cemiyeti kanlara koyarken, bu esaslar sayesinde, İslâm memleketlerindeki gayrimüslim cemaatler mesut ve rahat bir hayat sürmüşlerdir.

Bu esaslar, geniş ve aydın bir görüşle tefsir ve tatbik olunduğu zamanlarda, İslâm cemiyetleri yükselmiş ve mesut olmuşlardır. Aksine terk ve ihmal edilince veya yanlış anlaşılıp fena tatbike konulunca da baştakilerin istibdadı altına girerek müstahak oldukları hale düşmüşlerdir. İşte bunun için Müslüman toplumlar, geçirdikleri inkılâp devrelerinin hiçbirinde, batı ülkelerinde aralıksız devam edip giden iç mücadeleleri görmediler. Yine bu sebeple, Müslüman memleketlerde istibdat, kanun nazarında caiz olmadığından, gayrimeşru, keyfî ve şahsî bir idare durumundadır.

Batı toplumlarında ise aksine olarak, aynı memlekette oturan, aynı mezhebe ve ırka mensup kimselerin içtimaî ve siyasî bakımlardan birbirlerinden farklı mevkilerde bulunmaları dikkati çekmektedir. Çünkü bu farklılık birtakım aşılmaz hudutlarla da tespit edilmiş durumdadır. Aynı topluma mensup şahısların çoğu zaman böyle aşağı mevkilerde bulunması, onları mücadeleye mecbur etmektedir. Bu farklar ortadan kalkıncaya kadar, kendilerine ait olan içtimaî ve medenî kanun ve nizamlara daha çok eşitlik sokabilmek için çalışmaya mecbur olmaktadırlar.

Halbuki aynı toplumda bu farklılığın devamını isteyenler de vardır. Diğerlerinin kaldırmakta büyük menfaat gördükleri farkların devamından aynı derecede fayda gören imtiyazlı bir sınıf bulunmaktadır. Bu sebeple iç mücadeleler adeta müzmin bir hale gelerek devam etmekte bazen de kanlı ihtilallere sebep olmaktadır.

İçtimaî mevkilerdeki farklılık ve eşitsizlik veya şahıs ve sınıfların imtiyazları esasına dayanarak meydana gelmiş olan bu cemiyetlerde istibdat ve tegallübün kanunen cevaz bulması ve bir meşruluk kazanması da zaruri olmaktadır.

Şu basit mukayese bile bize gösterir ki; istibdadın batı cemiyetlerindeki

şeklinin aslı, menşei ve mahiyeti, İslâm cemiyetlerindeki şeklinin asıl, menşe ve mahiyetinden büsbütün farklıdır. Bu sebeple, istibdadı önleme usûlü de batıda başka, bizde başka olacaktır.

Avrupa milletleri insanlar arasında bulunması lâzım gelen tabiî eşitliği kendi aralarında kurmak istediler. Bunun için de gerek toplum, gerek fert olarak faaliyetlerine engel olan kayıt ve nizamlardan kurtulmaya ve daha fazla içtimaî ve siyasî hürriyetler temin etmeye çalıştılar. Bu yolda "aristokrasi" usûlünden ayrılarak içtimaî ve siyasî kuruluşlarını "demokrasi" usûl ve kaidelerine uydurmaya devamlı olarak çalıştılar.

Bu hususta da biz onları taklit etmek iddiasında bulunamayız. Çünkü "aristokrasi" usûlünden habersiz olan bir cemiyeti "demokrasi" usûlüne uydurmaya çalışmak, doğru düşüncenin işi değildir. Bu gibi iddialar pek zayıf bir taklit fikrinden doğuyor. Çünkü eğer biz bir ilerleme neticesi olarak daha fazla serbestliğe hakikaten ihtiyaç duysaydık, onu elde etmeye ciddi olarak gayret ederdik. O zaman bir milletin kendi siyasî ve içtimaî esaslarını terk ve ihmal edip de, başka milletlerin içtimaî ve siyasî esaslarını gelişi güzel kendine mal etmeye çalışmasının ne kadar tehlikeli bir hata olduğunu da görürdük.

Bizler artık, kendi millî esaslarımızın korunması gerektiğini, cemiyetimizin daima bu esaslara dayanmış olduğunu, bundan sonra da bunlara dayanmayacak olursa yıkılıp mahvolmaya mahkum bulunduğunu anlamış bulunuyoruz.

Kanun-ı Esasi, siyasî durumumuza uygun değildir

Kanun-ı Esasi'miz içtimaî durumumuza uygun olmadığı kadar, siyasî durumumuzla da açıktan açığa uyuşmaz bir haldedir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş esasları çok özel bir mahiyet taşır. Bu devleti teşkil eden milletler, ırk, lisan ve millet olmak bakımlarından o kadar farklıdırlar ki, böyle bir siyasî teşekküle bir Avrupalı pek güç akıl erdirebilir.

Çünkü, Avrupalıların fikir ve inançlarına göre siyasî birlik, lisan ve mezhep beraberliği ile birbirine bağlı olan kimselerin birleşmesinden meydana gelir. Halbuki Osmanlı siyasî birliği ırk ve lisan birliğinden ve hatta çoğu zaman âdet ve gelenek birliğinden bile uzaktır.

Bu sebeple Osmanlı siyasî birliği, Avrupa Hıristiyan hükümetlerinde olduğu gibi milliyet esasına değil, İslâm birliği ve kardeşliği esasına dayanmaktadır. Esasen İslâmiyete has olan bu his sayesindedir ki dünyadaki bütün Müslümanlar kendilerini birbirlerinin kardeşi sayarlar.

Bazı mütefekkirler, böyle bir siyasî birliğin hakiki ve devamlı olamayacağını iddia ediyorlar. Fakat Osmanlı tarihi onların bu iddialarını kat'î olarak yalanlıyor. Ayrıca şunu da ilave edelim ki, icap ve ihtiyaçları anlaşılmak ve yerine getirilmek şartı ile, böyle bir siyasî birliğin de diğerleri kadar değerli olmaması için mantıkî bir sebep yoktur.

Ne yazık ki bizim mütefekkirlerimizden pek çoğu, bir milletin lâyık olduğu saadetin derecesini batıya olan benzerliği ile ölçüyorlar. Batılı milletleri ne kadar çok taklit edebilirsek o kadar mesut olacağımıza inanıyorlar. Halbuki bizim bu şekilde batı milletlerini taklit etmemiz kendi şahsiyetimizden, mazimizden, âdet ve inançlarımızdan ve adeta varlığımızdan sıyrılıp çıkmamızdan başka bir mâna ifade etmez.

Halbuki her türlü beşerî ilerlemenin, insanların çalışma ve zekâsından ve muhitleri ile zamanlarının ihtiyacını hakkıyla anlayıp ona göre tatbikata olan istidatlarından meydana geldiğinde hiç şüphe yoktur.

Bize göre vazifemiz, her türlü taklit fikrinden uzak kalarak, yalnız Osmanlı birliğini sağlam ve kuvvetli kılmak için, aklın ve gerçeklerin bize göstereceği vasıtalara başvurmaktan ibarettir.

Bu sebeple, bizim siyasî birliğimizin esaslarına tamamıyla aykırı birtakım esaslar üzerine kurulmuş olan yabancı bir meşrutî idareyi alıp tatbike kalkışmanın pek kötü bir hata olduğu fikrindeyiz.

Avrupa devletlerinin siyasî birlikleri, birer mütecanis unsurun asırlardır meydana getirdikleri birlik ve beraberliğin neticesidir. Bu milletlere ait olan bir anayasa, siyasî birliği, mütecanis olmayan birtakım unsurların beraberliğinden ibaret, bizim gibi bir milletin nasıl olur da işine yarar.

Batılı milletlerin siyasî teşkilatlarını taklit etmek, bizdeki siyasî bağların özel durumuna dikkat etmemek, netice olarak da Osmanlı siyasî birliğini dağıtmak demektir.

Her anayasanın yerine getirilmesi gereken şartlarının ilki milletin siyasî birliğini kuvvetlendirip geliştirmekten ibaret olduğuna göre, Kanun-ı Esasi'mizi seçerken çok aldanmış olduğumuzu itiraf etmemiz lâzım gelir.

Netice

Yukarıdaki tafsilâttan da anlaşılacağı üzere, batı kanun ve nizamlarının nakledilip alınması efkâr-ı umumiyeyi o hale getirmiştir ki, kendi anayasasının kendi millî eseri olması gerektiğini, kendi gelişme ve inkılâplarının tabiî bir neticesi bulunacağını anlayamamaktadır. Bir milletin kendi ihtiyaçlarından ve vazifelerinden bu derecede habersiz olması ve bu yüzden de bu kadar hatalara düşmesi pek nâdir görülen bir haldir.

Bizim gibi aşırılıktan aşırılığa düşen bir milletin meşrutiyet idaresini kurarken gösterdiği başarısızlığın onu mazideki hataya tekrar sevketmesinden korkulur. Bu hata, çektiği felaketlerin en birinci sebebi olan mutlakiyet idaresidir. Bu uğursuz maziye dönüş ise adeta intihar demektir. Çünkü ne denirse densin, bun-

dan sonra meşrutî idareden başka bir idare bizim işimize gelmez. Bize ciddi, şeref ve namusa uygun bir meşrutî idareyi temin edebilecek olan ise, ancak gerçeklere ve faaliyete dayanan, millî usûl ve âdetlerimize, içtimaî ve siyasî fikirlerimize uygun bir anayasa olabilir.

Bu Halin Mesulleri Kimlerdir?

Sözümüzü bitirmeden önce mesuliyet bahsine dair birkaç şey söylememize müsaade edilsin. En büyük mesuliyet, batı kanun ve nizamlarını alma usûlünü koymalarından dolayı son asır devlet adamlarımıza aittir. Bunların o yola girmelerine, taklit etmek istedikleri milletlerin içtimaî ve siyasî durumlarını ve almak istedikleri kanunların menşe ve mahiyetini bilmemeleri sebep olmuştur.

Bunlar, batı taklitçiliğinin kendilerine milletin düşmanlığını çekeceğini biliyorlardı. Bu yüzden belki hükümdarın cezasına da uğrayacaklardı. Bu düşüncelerle yabancıların yardımına sığındılar. Yabancılar da onlara sahip çıkıp yardım etmekten geri durmadılar. Yabancılara dayanarak kendilerini batı medeniyetinin temsilcisi olarak gösterebildiler. Ve böylece memleketin en ziyade hürmete şayan olan ahval ve âdetlerine düşman kesildiler.

Fakat bu teşebbüslerinde de muvaffak olamadılar. Memleketin bütün müesseselerinin biri millî ve diğeri efrencî olmak üzere ikiye ayrılmasına sebep oldular. Bu durum bilhassa adliye ve maarif meselelerinde en ziyade göze çarpacak şekildedir.

Halbuki hiç kimse bütün felaketlerimizin ve memlekette görülen keşmekeşin asıl suçlularının bunlar olduğunun farkına bile varmamıştır. Bu adamların isimlerinin hâlâ hürmetle anılması, başımıza gelen felaketlerin sebepleri ile asıl suçlularını anlayıp tespit etmekteki aczimizi gösterir. Bu aciz bugün de, İnkılâp'tan beri biçare memleketimizin başına gelen bütün belalardan sadece İttihat ve Terakki Partisi'nin mesul tutulmak istenmesiyle meydana çıkıyor. Herkes bu partiyi meşrutiyet idaresini mahvetmiş olmakla suçluyor. Halbuki bu parti, meşrutiyeti bugün kendisini bu şekilde itham etmekte olanlara karşı kurmuştu. Bu biçare memleket sanki şimdiye kadar güzel idarelere nail olmuş gibi, bu parti, memleketi iyi idare etmeyi başaramamış olmakla suçlanıyor.

Ne yazık, şurası unutuluyor ki, bir idare yalnız bir adamın veya bir partinin değil, bütün bir neslin eseridir. Sultan Hamid kendi adıyla yâdedilen "İdâre-i Hamidiyye"nin tek âmili ve kurucusu değildi. Belki bu idarenin mühim âmillerindendi, fakat Sultan Hamid dünyaya gelmemiş olsaydı, muasırları başka bir Sultan Hamid'in meydana gelmesine sebep olacaklardı.

Meşrutiyet idaresi de bugünkü neslin bir eseridir. İttihat ve Terakki ise,

Kanun-ı Esasi'nin elde edilmesi yararlılığında bulunmuş başlıca âmillerden biri olmaktan başka bir şey değildir. Dolayısıyla meşrutiyet idaresinin başarısızlığındaki mesuliyetler muhtelif âmiller arasında ehemmiyetleri nisbetinde taksim olunmak lâzımdır. En büyük mesuliyet hissesi ise hiç şüphesiz bugünkü nesle isabet edecektir.

Gerçi ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan seçimini yapan İttihat ve Terakki olduğu gibi Kanun-ı Esasi'de değişiklikler yapan da İttihat ve Terakki'nin aynı meclisteki ekseriyetidir. Fakat tecrübe ve bilgiden mahrum, şiddetli vatanseverlik his ve hayalleri ile dolu birtakım ihtilâlcilerden meydana gelmiş bir meclisten ne beklenebilirdi?

Başka bir memlekette de olsaydı, bu şekilde kurulmuş bir meclis, aynı durum karşısında bundan başka türlü hareket edemezdi. Fakat buna karşılık o memlekette, bu meclisi irşad edecek ve bir denge unsuru meydana getirebilecek derecede medenî cesarete sahip, birtakım mutedil ve makul kimseler de bulunurdu.

Bizdeki Kanun-ı Esasi tadilâtının pek aşırı bir şekle girmesi, sadece bu mutedil ve makul unsurun yokluğundan ileri gelmiştir. Çünkü ne icra kuvveti, ne âyân, ne ulema, ne de devlet ricali kendilerine yol göstermişlerdir. Ve hatta, hükümet idaresinin İttihat ve Terakki'nin tecrübesiz ellerine düşmesi bu rical ve ileri gelenlerin acz ve meskenetinden ileri gelmiştir. Çünkü bunlar vazifelerini, Sultan Hamid idaresi zamanında daha iyi bir şekilde yapmaya muvaffak olsalardı, memleket bir ihtilalciler cemiyetinin tecrübesizliğine maruz kalmazdı.

Görülüyor ki, bir memleketin duçar olduğu felâketlerin sebeplerini ve mesullerini doğru olarak tayin etmek kolay değildir. Çünkü bu gibi üzücü durumlarda beşerî haller pek kolaylıkla gelişir.

Eğer biz, sebeplerle mesuliyetleri ayırıp ortaya koyabilseydik memleketimiz pekçok belalardan masûn kalırdı.

Sözümüze son vermeden evvel yine tekrar edelim: İdare-i Hamidiyye'den dolayı yalnız Sultan Hamid değil, muasırları da itham ve mesuliyet altında oldukları gibi, meşrutiyet idaresinden dolayı da en fazla itham ve mesuliyet altında bulunanlar İttihat ve Terakki değil, bugünkü nesildir. Çünkü her iki idare sırasında da muasırlar en tabiî ve en mühim vazifelerini yerine getirmemişlerdir.

Her iki devirden de en fazla mesul olan ve itham altında bulunanlar, içimizde en aydın ve en tecrübeli geçinenlerdir.

Buhranlarımız, s. 43-71.

IV
FİKRÎ BUHRANIMIZ

Memleketimizin yükselmesini ve ilerlemesini temin edebilmek için batı medeniyetinden faydalanmak mecburiyetinde kaldık. Bu mecburiyet, mütefekkirlerimiz arasında yeni bir sınıfın meydana çıkmasına sebep oldu. İlerlemeye olan ihtiyacımızın icaplarını yerine getirmek üzere yetiştirilen bu aydın sınıf, bugün memleket idaresinde büyük bir tesire sahiptir. Ayrıca, hiçbir denetleyicisi olmadığı gibi rakibi de yoktur.

Halbuki bu aydın sınıf, batı medeniyetinin tesiri altında şahsiyetini kaybetmiş, aşırı bir batı hayranlığına müptelâ olmuştur. Millî kurtuluşumuzun çaresini, kendisinin tutulduğu bu hastalığın bütün memlekete yayılmasında görmektedir. Bu yüzden, yükselme ve ilerleme adına, vicdanları bulandırıp fikirleri karıştırarak, buhranlara sebep oluyor. Memleketi de karanlık ve meçhul bir istikbale doğru sürükleyip götürüyor.

Batı hayranı olan bu mütefekkir sınıfın zihniyeti, kendisine üstad tanıdığı batı zihniyetine hiçbir bakımdan benzemez. Bunlar kendi memleketleri hakkındaki kötümser ve yıkıcı tenkitleri ile temayüz ederler. Tenkitleri, izah ve ispat edemedikleri için itham, anlayamadıkları için de inkâr ile doludur. Bunlar mevcudu ve yaşayan gerçeği bilmezler; fakat nasıl olmamız gerektiğini öğretmeye kalkarlar.

Buna rağmen, bir zamanlar ümitlerimizi bu sınıfa bağlamış, saadet ve ilerlemeye dair tatlı emellerimize erişmeyi onlardan beklemiştik. Çünkü onun imandan mahrum ve kararsız ruhuna sinmiş olan kötümserliğinin derecesini anlamamıştık. Bu kötümserliğin, memleketin ihtiyaç ve gerçeklerine uyacak bir emel veya ümit beslemeye bile mani olduğunu bilmiyorduk.

Bu aydın sınıfın böyle karanlık bir kötümserliğe düşmesinin sebebi, vatanındaki her şeyi, ıslahat ve düzeltmelerle kurtulamayacak kadar bozuk görmesidir. Bu yüzden kurtuluşu, mevcut olanı yıkmakta buluyor. Yerine, az çok batılılaşmış olan bilgi, mantık ve ahlâkına, iyice Frenkleşmiş olan içtimaî ve siyasî tasavvur-

larına göre şekil vereceği yeni bir cemiyet kuracaktır.

Bu ruh ve fikirde olan, bütün mevcudu yıkarak yerine başkasını koymak isteyen, vatanlarında ruh ve fikirlerini hoşnut edecek bir şey bulamayarak hiçbir manevî haz duyamayan bu insanların, vatanları ile ne alâkaları vardır?

Bu gibilerin garip zihniyeti her hususta tesirini göstermektedir. Herhangi bir şeyi düzeltip ıslah etmek bahsindeki anlayışları da buna açık bir misaldir. İzah edelim: Başka memleketlerde, herhangi bir şeyde görülen yanlış veya eksiğin giderilmesine lüzum hissedildiği anda buna gayret edilir, ıslahına çalışılır. Bizde ise, ıslahı arzu edilen şeyin, hiç tereddüt etmeden ortadan kaldırılmasına ve yerine daha iyi olduğu zannedilen bir başkasının konulmasına kalkışılır. Bizim gayret-perver zatlar nazarında düzeltip ıslah etmek, mevcut olanı terkedip değiştirmek, yıkıp atmak için bir vesiledir. Halbuki batılılar bir şeyi, bilhassa muhafaza etmek arzusu ile ıslah etmek isterler. Hâsılı, bizde yenisini kurmak için yok etmeye, batıda ise yok olmaktan kurtarmak için düzeltip korumaya çalışılır.

Batı hayranlarının oradan aldıkları bilgi ışığı kendilerini aydınlatmaktan çok, görüşlerini köreltiyor olmalı. Batılıları taklit etmeye çalışıyorlar. Ama onlara tamamen zıt bir şekilde düşünüp hareket ettikleri, bu basit mukayese ile görülüyor. Gerçi kendileri, batılılar gibi düşünüp hareket etmekte olduklarına son derece emindirler. Halbuki düzelterek ıslah etmek yerine, değiştirme yoluna gitmek, tamamen yeni bir şeyi denemek demektir. Bu halde ise insanlar, eskiden kazanılmış ve çoğu acı tecrübelere malolmuş olan birçok bilgi ve tecrübelerden mahrum kalır, istifade edemezler.

Yeniden birtakım denemeler yapmak, yani tereddüt ve şüpheler içinde, kıymetli vakitler kaybetmek, yeni hatalar işleyerek onların tamirlerine çalışmak gerekir. Bu gibi hallerde çoğu kere, giderilmek istenen yanlış ve noksanlardan daha zararlı hatta tehlikeli neticelere varılır, dertlere düşülür.

Bundan başka değiştirme, esası bakımından bir şeyi, bir diğerine karşılık yerini terke zorlamak demektir. Bu ise bir tahakkümdür. Tahakküm yerinde ve haklı değil ise, keyfi bir hareket olur. Keyfi hareketler ise birbirini takip eder. Böyle keyfi hareketlerin "hâkim-i mutlak" kesildiği bir yerde akıl, hak ve kanun susar; tecrübe, hikmet ve itidal tesirsiz kalır. Bu durumda inkılâpçı zararlı, yaptıkları ise az veya çok felaket sebebi olur.

Batı hayranlarının hali, hastalıklardan korunmak ve tam bir sıhhate sahip olmak arzusu ile tıp kitapları okuyan bazı kimselere benzer. Bunlar sonunda, kendilerinin bütün hastalıklara tutulmuş oldukları vehmine düşerek, hayatı, mecburen katlandıkları tahammül edilmez bir yük, çaresiz ve uzun bir ızdırap olarak görmeye başlarlar. Mütefekkirlerimiz de bunlar gibi, mensubu bulundukları cemiyete daha iyi bir sıhhat temin etmek arzusu ile tahsil edip bilgi topladıkları

halde, sonunda onu en tehlikeli ve en kötü dertlere düşmüş görüyorlar.

Edindikleri bilginin onlara vatanlarını bir elem ve ızdırap kaynağı halinde göstermekten başka bir faydası olmuyor. Neticede, bu vatana sadece irsî fakat idrak dışı bir his ile bağlı kalabiliyorlar.

Birbirine pek benzeyen bu iki hal bize gösterir ki, rastgele elde edilen bilgiler insana bir iktidar kazandırmaz. Metodsuz ve gayesiz olarak edinilen fikirler zararlı olur. Çünkü bu şekilde hâsıl olan fikirler, ancak yanlış kanaatlere sahip kimseler yetiştirir. Onlar da etraflarına zararlı olurlar.

Bu çeşit bilgi sahipleri de tıpkı tıp heveslisi gibi, tahsillerinde bir usûl ve gaye takip etmediklerinden, kendilerini hasta sanırlar. Hele bütün vukuf ve bilgileri "kendini bilmemek" gibi gayri tabii bir esas üzerine kurulmuş olduğundan, hastalık büsbütün karışarak, kendine has bir şekil alır.

Gerçekten de, batı hayranlarının manevî, içtimaî ve siyasî meseleler hakkındaki bilgileri iki mühim özellik göstermektedir:

Birincisi: Bu meselelerden hangisine dair olursa olsun, bizimle ilgili olan taraflarını bilmemek, öğrenmeye de tenezzül etmemek.

İkincisi: Bizimle ilgili olanların dışında pekçok metod ve prensiplere vakıf bulunmak.

Fakat bu garip karışıklık, cemiyetimizdeki bundan daha düzensiz bir başka halin neticesidir.

Osmanlı cemiyeti asırlarca önce teşekkül ederek şöhretli bir medeniyet meydana getirmiş ve dünya tarihinde mühim bir vazife ifa etmiştir. Böyle olduğu halde batıcılar, kendi manevî ve ahlâkî hayatlarını, sosyal ve siyasî kanun, prensip olgunluklarını, yani milletin dehasını gösteren, millî, fikrî ve ahlâkî varlığını meydana getiren şeyleri küçümseyip tahkir ediyorlar. Bunları öğrenip tetkik etmekten fayda umuyorlar. İşte onları, cehaletlerin en uğursuzu olan "kendini bilmemek" haline düşüren de budur.

Bundan dolayı, batı hayranları, bizi daha yakında teşekkül ederek millî varlığını elde etmeye çalışan, yeni doğmuş bir cemiyet farzedecek derecelere geliyor, geçmiş ve ecdadımızın büyüklüğünden şüphe ediyor, bizi hakir görüyorlar. Bu acaip düşünce tarzı ile gelişen dimağları ve edindikleri bilgiler onları sonunda şuna sevkediyor: Ruhlarının vatan değiştirmesi ve fikren göç!..

Şu şartlar altında elde edilen bilgilerin kıymeti ferde aittir: Mühendis, tabip ve bunlara benzer fen adamları ve sanatkârlar yetişebilir. Fakat bunun içtimaî bir değeri yoktur. İlim, kıyas ile beraber olursa faydalı olur. Çünkü insan ancak, varlıklar arasında mukayeseler, benzetmeler yaparak ve tabiat hadiselerini daha iyi anlayarak, onlara göre hareketlerini tanzim eder. Bilmek, kıyas etmek, benzeterek hüküm vermek demektir.

Bu sebeple, kendi cemiyetimiz ile diğerleri arasında mukayese yapabilecek kadar kendimiz hakkında bilgi sahibi olmalıyız. Böyle olmayınca, bizden ileride bulunan yabancı milletler arasında ne kadar kıyaslar yapsak, ne kadar ilmî ve mantıkî neticelere varacak bir iktidar da göstersek, bununla kendi cemiyetimizin noksan ve kusurlarını bularak tamir etmeye muvaffak olamayız.

Batı hayranlarının zihniyeti o kadar değişmiştir ki, batılılardan öğrendikleri şeylerin bile çoğunu asıl mânalarından bambaşka bir şekilde anlıyor ve tefsir ediyorlar. Bu "yabancılardan çok yabancılık" onları kendi muhitimizden gitgide uzaklaştırıyor. Sonunda bu muhitin köklerini ve pek büyük olan önemini takdirden aciz kalıyorlar.

Halbuki, ne çeşitten olursa olsun, herhangi bir hadisenin en esaslı, mühim sebebi ona zemin olan muhit değil midir? Bu pek açık bir ilmî hakikat iken, araştırmalarında ve düşüncelerinde muhiti dikkate almıyorlar. Bu yüzden de, çıkardıkları hükümler hep menfî ve yıkıcı oluyor, müspet bir hakikat taşımıyor. Muhite yabancı kaldıklarından, bilgi ve tasavvurları, hayalperestçe oluyor. Tabiî ilmî bir kıymeti de bulunmuyor.

Yine muhitin, bu büyük ehemmiyeti takdir edilmediğinden dolayı, medenî kanunların da –batı hayranları gibi– mekânını değiştirmekle, her yere uyuyeceği zannediliyor. Halbuki o kimseler gibi kanunlar da vatanları değişince, esasları da değişerek bizleri acı hüsranlara düşürüyorlar.

Bu zihniyetin sebep olduğu aynı hatalı tutum, edebiyatımızda da açıkça görülmektedir. Pek nadir istisnaların dışında, bugünkü edebiyatımız samimiyet ve ciddiyetten uzaktır. Edebiyatımızın ortaya koyduğu eserler ruhumuzun değil, fikirlerin muhassalasıdır. Kaçak olarak yurdumuza sokulmuş fikir ve hislerden meydana gelmiş sun'î bileşimlerdir. Millî ruh, edebiyatımızın da dışında tutulmuş, onun yerine kaynakları çok değişik, birbiriyle ilgisiz birçok ansiklopedik malumat meydanı doldurmuştur. Bu hal edebiyatımızı şahsiyetsiz bir şekle sokarak acınacak bir derekeye indirmektedir.

Dikkat edilirse edebiyatımızda, ifade vasıtası olan kelimelerden başka Türklükle ilgili hemen hiçbir şey görülemez. İlhamın yerini yapmacık, derin ve samimî hislerin yerini de keskin ve serbest bir zekâ almıştır. Bu da millî ruhumuzu kuvvetlendireceğine, gevşetiyor. Edebiyatımız kuvvetli ve gerçek imanlar meydana getireceğine, zararlı şüpheler, tereddütler ve inançsızlıklar saçıyor. Neticede tabiî olarak, çok tesirli bir bozgun ve çözülme oluyor.

Güzel sanatların, millî bir ruh taşıyabilmesi ve bu yolda ilhamlara mazhar olması için, bir vatanı bulunması icabeder. İşte bu hassaları bulunmadığı içindir ki, güzel sanatlarımız, hünerleri ile mağrur, fakat dehâ ve ilhamdan mahrum birtakım sanatkârların elindedir.

Batı hayranlığı memlekette fikir hayatının yayılmasına hizmet edeceği yerde

fevkalâde bir karışıklığa sebep olmuştur. Öyle ki artık bugün "memleketimizde bir fikir hayatı yoktur" denilebilir.

Şimdi fikir ve sanat eserlerinin lezzetine varmaktan mahrum kalan cemiyeti gamlı ve hüzünlü bir gayri memnunluk kaplamıştır. Bu halden doğan kötümserlik, fikirleri bunaltıp, ruhları karartarak süratle yayılıp genişlemektedir. Bu kötümserliğin doğurduğu bencil ve alçak bir menfaatperestlik, millî ruh ile beraber, millî gayeleri de basitleştirmektedir.

Batı hayranlarının muhitimizde gösterdikleri yıkıcı tesirlere karşı, batı zihniyetinin kendi muhitini nasıl diriltip tazelediğini, ibretle düşünelim. Görürüz ki, bizdeki batı hayranları kendi muhitlerine olduğu gibi, o zihniyete de çok yabancıdırlar. Şu halde zihniyetleri, batı zihniyetine nisbetle sadece bir asalaktır. Kendileri ise, cemiyete karşı ilgisiz kalmakla beraber yine onun sayesinde yaşıyorlar... Öyleyse bu bakımdan da cemiyetin sırtında bir asalaktırlar.

Daha da fenası, batı hayranı bu aydınlar, sahte ilimleri ile cemiyete verdikleri zararlara son vermezlerse neticede kendileri gibi, bu cemiyeti de, Avrupa cemiyetinin bir asalağı haline düşüreceklerdir.

Acaba kader bizi daima bir aşırılıktan ötekine düşmeye mi mahkum edecek? Eski devirlerde, aydın sınıfımızın en büyük kusuru, batı medeniyetini tanımamak, bu yüzden de ona karşı daimî bir düşmanlık beslemek idi. Halbuki, şimdi de, batı hayranlarının eskisine tamamen zıt bir duruma düştüklerini görüyoruz. Bunlar tanımadıkları için kendi memleketlerine yabancı kalıyorlar, fakat şi'r ü hayâl ile devamlı arzu ettikleri yabancı medeniyete karşı aşırı bir bağlılık içinde kendilerini unutuyorlar.

Medeniyetin bir unsuru olmak bakımından, eski ve yeni aydınları mukayese edersek, yenilerin daha çok zararlı oldukları anlaşılır.

Dün de, bugün de ilerleyip gelişmemize engel, maarifteki geriliğimiz olmuştur. Cehaletimizin bir eski, bir de yeni şekli vardır. Eskisi, fikir ve tecrübe sahalarını dolduran ilerlemelere ilgisiz kalmamızdı. Şimdi ise, eskiden tamamıyla yabancısı olduğumuz ilimlerden pek az ve noksan bir şekilde haberdar olmamızdır.

Bugünkü cehaletimizin en belirli özelliği bir sürü yanlış bilgilerden meydana gelmiş aldatıcı bir kabukla örtülü bulunması ve bu sebeple hakikî ilme benzemesidir. Bu ise cehaletlerin en zararlı şeklidir. Çünkü bu hal bizleri ciddi ve faydalı teşebbüslerden daima alıkoymakta, medeniyet dünyasının nazarında kıymetimizi düşürmekte ve bizim zamanın ilerlemelerini takip etmeye istidatlı olmadığımız zannını vermektedir.

Bugünkü geriliğimiz, varmak istediğimiz hedefin ne olduğunu bilmeyişimizin neticesidir. Milletçe yükselmek için batı medeniyetinden istifade etmek lüzumunu duyduk. Bu düşünce, nasıl olduysa "bunun için mutlaka batılılaşmamız gereklidir" gibi yanlış bir kanaat doğurdu. İşte bütün gayretlerimizi faydasız ve

güdük bırakan en esaslı yanlışımız bu olmuştur. Bu yanlış kanaatten bir de "Kurtulmak için her bakımdan batı milletlerini taklide mahkumuz" fikri doğmuştur ki, bu da öteki kadar kötü ve yersizdir.

Ne yazık ki, bu kanaat ve zanlara uyarak bütün varlığımızla taklide koyulduk. Bunu o kadar başardık ki, inancı, his ve ananesi, ilim ve fenni tamamen taklitten ibaret sahte bir dünya kurabildik. Şimdi artık dışı parlak, ama aslında ölüm getiren arzu ve hayaller içinde mest ve müstağrak yaşayıp durmaktayız. İşte bundan dolayıdır ki bilgiçliğimiz, bu mağrur ve daraltıcı "yarı âlimliğin" dairesi dışına, şimdiye kadar çıkamamıştır. Taklitçilikte ustalaşmak gayreti içinde, eski bildiklerimizi unutmak, şimdiye kadar yaptıklarımızı bir kenara atıp terketmek istiyoruz.

Bütün yeni ve meçhul şeylere göstermekte olduğumuz aşırı tutkunluk, bunların fayda ve zararlarını iyi bilmediğimizden doğuyor. Zararlarını bilmeyince hemen "mükemmel" olduğuna karar veriyoruz.

Pek tabii olarak, hatalarını bilerek hoş görmediğimiz şeyler eskiden beri bildiğimiz şeylerdir. Bunun tam zıddı olarak da, bilmediğimiz şeyleri hatasız ve hoş buluyor, emel ve temennilerimizi tatmin edecek bir şey sanıveriyoruz. Halbuki yeni ve meçhul olan şeyler, çok defa beklenmedik kötü neticeler doğururlar. Bunlar, yerleşmiş gelenek ve alışkanlıkları yıkarak, bazı kıymetleri, his ve inançları incitirler. Bu ise, cemiyetin maddî ve manevî varlıklarını sarsar. Bu yüzden yeniliklerin en ileri ve en mesut milletlerinde bile itimatsızlık hatta endişe ve korku uyandırdığını görüyoruz.

Ama biz, yeni ve meçhul her şeye karşı gösterdiğimiz bu garip tutkunluğu, sonsuz bir ilerleme aşkı gibi anlıyor, hatta bununla iftihar da ediyoruz. Gerçekte ise, hatalı anlayış ve düşünceler üzerine kurulmuş yalancı bir âlem içinde yaşamaktayız. Bugünkü ruhî ve fikrî durumumuz da ondan doğmaktadır. Gerçek, hayat görüşümüzün dışında kalıyor. Böylece biz, doğruyu yanlışa, gerçeği hayale, hak yolu sapkınlığa, olmamışı olmuşa, mümkünü imkansıza katarak en olmayacak plân ve hayallerden saadet umuyoruz. Görülüyor ki, büyük hatalar, büyük hakikatlar kadar sadedir.

Batılılaşmak ihtiyacına olan inancımızın, bu kadar kötü neticelere varması, milliyetimize aykırı bulunmasındandır. Çünkü milliyet ile medeniyet aynı şey demek olduğundan batılılaşmak arzusu, kendi medeniyetimizi, terk veya inkâr etmek mânasını taşır. Netice olarak da kendi milliyetimizden vazgeçmek demek olur. Hakikaten de, hayli zamandan beri bizlere her ne öğretilmiş ve telkin edilmiş ise, hep kendi millî ve tarihî varlığımızı teşkil eden şeyleri kaldırıp, yerine yeni ve "batı işi" görülen şeyleri koymak gayesini hedef almıştır.

Birisi çıkıp da Almanlara, kurtuluşlarının ancak Alman kültür, medeniyet ve irfanını bırakmakla kabil olacağını söylemiş olsa, acaba nasıl bir karşılık görür-

dü? Böyle bir iddiada bulunan "Alman", hele bir "Alman ıslahatçısı" sayılır mıydı? Alman medeniyeti ile bizimki arasında bugün mevcut olan büyük farka bakarak benzetmemizi yersiz bulanlarımız olabilir. Halbuki Osmanlı medeniyetinin daima batı milletleri medeniyetinden geri kalmış olduğunu sanmak yanlıştır. Çünkü bir zamanlar onlarınkine her bakımdan üstündü. Şu meşum taklit hastalığına tutulmasaydık bugünkü fark da bu kadar olmazdı.

Zaten yaptığımız maddî büyüklük mukayesesi değil, bir prensip meselesidir. Kendi memleketinin kültürünü, medeniyetini, irfanını inkâr eden veya hakir gören milliyetini kaybeder. Dolayısıyla da, artık onun adına konuşmak, hakkı değildir.

Fikir ve düşüncelerimizin ne derin bir karışıklık içinde olduğu, her taraftan yükselen sonsuz şikayet velvelesinden bellidir. Her tarafta şüphe ve itimatsızlık derin bir boşveriş, her işte deli gibi acelecilik ve sabırsızlık görülüyor. Hiç kimse, kime veya neye inanacağını, kime veya neye hürmet ve riayet edeceğini bilemiyor. Herkes her şeyi biliyor. Fakat hiç kimse bir şey yapmaya muvaffak olamıyor. Bununla beraber her yerde ve her meselede meydana çıkan çeşit çeşit ıslahatçının da haddi hesabı yok. İşte, garp medeniyetinden aldığımız yardımlardan, şimdiye kadar temin edebildiğimiz fayda!

Batı medeniyetinden istifade teşebbüslerimizin hezimetle neticelenmesine rağmen şunu da itiraf etmeliyiz ki, millî terakkîmizi temin etmek için, o medeniyetten büyük ölçüde faydalanmaya mecburuz. Ancak bizzat yaptığımız tecrübeler kat'î olarak ispat etmiştir ki, batı medeniyetinden hakikaten istifade edebilmemiz onu aynen tatbik etmekle mümkün değildir.

Ayrıca, aynı şekilde istifade etmiş diğer milletlerin tecrübeleri de, yabancı bir medeniyetin nimetlerini toplamanın, onu kendi medeniyetine uydurarak tatbik etmekle mümkün olacağını göstermektedir. Şu halde bizim de şimdiye kadar takip etmemiz gereken yol, Avrupa medeniyetini millîleştirmek, yani mümkün mertebe muhitimize ısındırmak olacaktı. İşimiz, medeniyetimizin gelişmesi için gerekli ve ona uyabilecek olan şeyleri batıdan alarak, kendimize tatbik etmekten ibaret olmalıydı.

Kendi medeniyetimizi geliştirmek için kendisinden istifade imkânına sahip bulunduğumuz daha üstün bir medeniyetten faydalanmayı istemek aslında çok yerindedir. Bu istek hem müşahede ve mukayese zihniyetimizi, hem öğrenmeye olan şevk ve gayretimizi, hem de zekâ ve düşünce gibi kabiliyetlerimizin gelişmesini temin ederek manevî varlığımızın kuvvetlenmesine yol açar. Milletleri selamete götürecek meşru ve tabiî yegane metod da budur.

Bu güzel arzu, tetkik ve faaliyetimizi daha verimli bir hale ve devamlı olarak harekete getirip arttıracak bir uyarıcı hükmündedir. Bu sayede hem kendi medeniyetimizi hem de Avrupalılarınkini, tam olarak öğrenmiş ve incelemiş oluruz. Bu suretle, batı medeniyetinin özellikleri olan ve üstünlüğünün sebebi bulunan

ilim zihniyeti ile tecrübe usûlünü birleştirerek meydana çıkaracağımız binlerce hakikat, binlerce hatanın tamir olunmasını sağlayacaktır.

Bu düzeltmeler sırasında şu hakikati da öğreneceğiz: Bizim idealimiz, içtimaî ve siyasî kanaatlerimiz, tamamıyla dinimizden doğmuştur. Dolayısıyla, ona saygı göstermek mecburiyetinde olduğumuz gibi üzerimizdeki bütün haklarını da kabul etmek zorundayız.

Yine anlayacağız ki, dinsizlik denilen şey, Latin fikrinin düştüğü bir sapıklık halinden ibaret olup, zannedildiği gibi, bir fikrî üstünlük alâmeti değildir.

Yine öğreneceğiz ki, her milletin millî kanun ve ananeleri, üzerinde yaşadığı topraktan daha kıymetli bir "manevî vatan" meydana getirirler. Çünkü insan topluluklarını bir millet haline getiren onlardır. Başka bir kavmin tahakkümü altına düşen millet, arazisini değil, kanun ve ananelerini kaybettiği için istiklâlinden olur. Üzerinde yaşadığı toprağı çoğu zaman terke mecbur olmadığı ve belki de ondan daha da fazla istifade ettiği halde esirdir, çünkü millî değerlerini kaybetmiştir.

Bizim gibi vatan toprağını korumak uğrunda asırlardan beri, kanını cömertçe dökmüş olan bir milletin, "manevî vatan"ına karşı ilgisiz kalıp, sevgisizlik ve saygısızlık göstermesi tasavvuru güç, anlaşılmaz bir hatadır.

Gerçi zamana hiçbir şey dayanmaz. O kanun ve ananeler de her şey gibi gelişmeye muhtaçtır. Fakat bu hakikat onların bizimle olan bağlarını kuvvetlendirip muhafazalarına gayret etmemizi gerektirir, yoksa alâkayı kesmemizi değil. Çünkü ilgimizi kesersek, tabiî olarak gelişemez, gerilerler. Şu halde, millî değerlerimizin ister bizim ihmalimizle olsun, ister bir darbe oku ile olsun ortadan kalkması, esarete düşmemizden başka bir netice vermez. Ancak şu farkla ki, birincisinde isteyerek, ikincisinde istemeyerek esarete düşülmüş olur.

Bugüne kadar pek haksız olarak hakir gördüğümüz medeniyetimize muhabbet ve hizmet etmek lâzım olduğunu sonunda iyice anlayacağız. O medeniyet ki, hudutsuz bir imparatorluk kurarak, bozkırlarda şehirler meydana getirmiştir. Evvelce "ırk tetkiklerinde" bir konu olan "Türk" kelimesinden, Fransız, İngiliz, Alman kelimeleri kuvvetinde içtimaî ve siyasî bir varlık çıkararak Türk medeniyetini, irfanını ve ruhunu kabul eden her Müslümana "Osmanlı Türküyüm" demek selahiyetini kazandırmıştır.

İçinde ümitsizce çırpınıp durduğumuz şu elemli buhranın tek sebebi, batı medeniyetine kayıtsız şartsız girmek ve kendi medeniyetimizi tanımamak isteyişimizdir. Bu buhran ancak, o fahiş hatanın tam olarak anlaşılıp yukarıda izah edildiği şekilde tamirine çalışılması ile ortadan kaldırılabilir.

İşte ancak o zaman kendi şahsiyetimizi güzelce düşünüp esas alarak, kendi şartlarımız ve vasıtalarımızla, kendimize has bir hayat sürmeye başlarız.

Derin bir perişanlık içinde bulunan ruhumuz ve dimağımız da bu sayede,

mazideki huzur ve rahatını tekrar kazanır. Ancak bundan sonra, millî istidadımızın tabiî bir akış içinde gelişmesi mümkün olur. Bizler de o zaman, bunca ızdıraplı senelerin bıraktığı izleri tamir ve tedavi yolunda, imkân ve çare gösterebilecek, verimli, canlı bir fikir faaliyetine yeniden başlamaya muvaffak olabiliriz.

Buhranlarımız, s. 95-112.

V
İSLÂM ÂLEMİNİN GERİLEME SEBEPLERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Bugün İslâm âleminin her tarafında ıslahat ve ilerlemeden, yükselmek ve istiklâle kavuşmaktan başka bir mevzu konuşulmuyor. Halbuki büyük bir hayretle görüyoruz ki, Müslüman milletlerin düştüğü geriliğin mahiyet ve sebeplerinin ne olduğu hakkında hâlâ derin bir bilgisizlik hüküm sürmektedir. Bu bilgisizliğin giderilmesi ile de hiç kimse ciddi bir şekilde meşgul olmuyor.

Ayrıca, Müslüman milletleri, bu öldürücü hastalıktan kurtarma vazifesini üzerlerine alanların, kendi mazilerini alâkalarını kesecek kadar terkettiklerini de görüyoruz. Bunlar, tedavi etmek istedikleri hastalığın ne olduğunu anlayıp öğrenmek zahmetine bile katlanmıyorlar. Ama buna rağmen gayretlerinin başarıya ulaşacağını da hayal etmektedirler. İşte şu hal, geri ve düşkün halimizin gösterebileceği en hazin manzaradır.

Müslümanların geriliği, ancak yabancı boyunduruğu altına girdikten sonra bütün çıplaklığı ve önemi ile meydana çıkmıştır. Bu milletler, topraklarını işgal edenlere göre pek düşük şartlar altında yaşamakta idiler. Geriliklerini önce onlara hâkim olan Hıristiyan milletler görmüş ve mütefekkirleri bizden çok önce bu mesele ile meşgul olmuşlardı. Demek oluyor ki, nesillerden beri çekmekte olduğumuz bir hastalığın farkına varmamız, yabancılar sayesinde olmuştur.

Ne yazik ki batılılar, Müslümanlara ait olan her şeye, bilhassa İslâm dinine karşı irsî ve şuuraltı bir kin ve husumete müptelâ idiler. Ayrıca zihniyetleri de gördükleri vak'a ve hadiselerin asıl mahiyetini, bunları doğuran sebepleri ve ruh hallerini kavrayamayacak kadar İslâm zihniyetinden farklı idi. Bu yüzden batılılar, doğunun halini kendi ruh ve fikirlerine göre ve pek yanlış bir şekilde izah edip, hüküm verdiler: Müslümanların geriliğinin İslâm şeriatının noksan oluşundan ileri geldiğini iddia ettiler. Onların bu kanaatlerini kuvvetlendiren de, İslâm âlemindeki hastalığın umumî olmasıydı.

Hayret verecek derecede birlik ve genellik gösteren bu hali, bütün İslâm mil-

letleri arasında ortak olan bir sebebe bağlamak zaruretini duymuşlardı. Bu milletler arasında ise dinlerinden başka ortak bir şey bulamadıklarından, "Müslüman milletlerin şeriate uydukları müddetçe, Hıristiyan milletlerin daima aşağısında kalacaklarını" yüksek sesle ilan ve iddiaya başladılar.

Vardıkları bu hüküm ve netice pek sathî idi. Fakat bize karşı taşıdıkları hisleri ve yanlış inançlarını tatmin ediyor, ayrıca mantık ve muhakemelerine de uygun düşünüyordu. Gerçekte ise bu hüküm, meselenin aslını değiştirmekten başka bir işe yaramadı: Müslüman milletlerin, dinlerinin zarurî bir neticesi olarak geri kaldıklarını iddia ederek, meseleyi bir din meselesi haline getirdiler. Öyle olunca da bu iddia Müslümanlar tarafından şiddetli red ve itirazlarla karşılandı. Onlar da aynı şiddetle iddia ve ithamlarına devam ettiler.

Bu hali Müslümanlar Hıristiyanların dinlerine karşı besledikleri irsî düşmanlığa, Hıristiyanlar ise İslâm taassubuna delil olarak gösterdiler. Neticede bu konu, Ortaçağın o bitmez tükenmez ve faydasız metafizik münakaşalarını andırır, ateşli ve kasıt arayan bir münazaraya döndü. Vicdanları ve düşünceleri tatmin edip aydınlatacağı yerde, yeni kırgınlıklar ilave edip, sönmüş eski hırsları yeniden alevlendirerek iyice karıştırdı.

Müslümanların gerilemesi meselesinden çıkan münakaşalara, ilk andan beri hâkim olan bu ruh halidir. Bu hal tarafsız düşünceyi daima engellemiş ve çok büyük ehemmiyeti bulunan tarihî ve içtimaî bir hadisenin gerektiği tarzda ele alınmasına mani olmuştur.

Bununla beraber münakaşalar sayesindedir ki meselenin önemini nihayet anlayabildik. İçimizden bazıları onu daha gayrişahsî ve tarafsız bir tarzda tetkike koyuldular. Fakat onlar da meselenin bütününü kavramaya bir türlü muvaffak olamayarak teferruat arasında yollarını kaybetttiler. Müslümanların geri kalmasından doğan neticeleri gerilemenin sebepleri gibi gördüler. Gerilemeyi ise kimi, hükümdarlarımızın istibdadına, kimi âlimlerimizin bilgisizliğine ve kimi işin başında bulunanların beceriksizliğine bağladılar. Geriliğimizin sebeplerini, dinin emirlerine karşı gösterdiğimiz ihmalde yahut dindeki taassubumuzda veya kadere olan tevekkülümüzde bulanlar da oldu.

Bütün bu fikirlerde görülen birbirine zıt veya sayısız çeşitlilik bize yalnız şunu öğretti: Düşüncelerimizde hüküm süren karışıklık gerileyiş sebeplerimizi seçip ayırabilmek kudretini de zihinlerimizden kaldırmıştır. Bu hususta bütün talâkatleri bize bilmediğimiz hiçbir şey öğretmedi. Halbuki biz kendilerinden onları öğrenmek istiyorduk. Bilmediklerimiz ise halkımızın neden dolayı vazifelerini yerine getiremediği ve neden tembel ve cahil kaldığı noktalarından ibaretti.

Yukarıda söylediklerimizden "Müslümanların geri kalması" meselesinin nasıl şekil ve mahiyet değiştirerek dinî bir şekle girdiği görüldü. Bizden evvel Hıristiyanlar bu meseleyi ortaya getirip münakaşa mevzuu yaparak halline çare aramamış olsalardı, hiç şüphe yok ki, iş bu şekle dökülmezdi.

İçtimaî hadiselerde dinî inançların tesiri büyüktür. Fakat fertlerin mazisi, karakteri, zihniyeti ve hatta yaşadıkları iklim gibi çok çeşitli faktörler de bu tesire iştirak ederler. Zaten bir içtimaî hadiseyi, sırf din ve mezheple ilgili hadiselerden ayıran da budur.

Bundan dolayıdır ki, her nerede olursa olsun, meselâ Fransa'da veya Almanya'da ortaya çıkmış bir içtimaî vakayı, dinî bir mesele gibi telakki ederek bu memleketlerde bulunan dinlere mal etmek ve bu sayede o dinlerin kıymet ve mahiyetlerini tayin etmek hiç kimsenin hayalinden bile geçmez.

Herhangi bir milletin hayatı, gelenek ve karakterlerini meydana getiren, dinî inançlarına hususî bir mahiyet vererek mefkuresini geliştiren birtakım içtimaî hadiselerin, birbirini takip etmesinden başka bir şey değildir. Hıristiyanlıkta Katoliklik, Ortodoksluk ve Protestanlık, İslâmiyette ise Sünnîlik ve Şiîlik bu şekilde meydana çıkmıştır. Bu ihtilaf aynı kilisede bile ortaya çıkabilir. Nitekim, Alman Katolikliği, İspanya ve İtalya Katolikliğinden pek farklıdır.

Bir dinin alacağı karakter, bulunduğu muhite bağlıdır. Dinin bir muhitteki tesirinin onu izah ve tatbik edecek olan fertlerin karakterine bağlı olması mecburidir. Avrupa Hıristiyan milletleri bu hususu aydınlatacak yeterli bir örnektir. Bu milletler, dinlerini medeniyetlerine yardımcı bir ilerleme unsuru olacak şekilde derleyip tefsir etmeye imkân bulmuşlardır. Doğulu Hıristiyanlar ise dinlerine ne o karakteri, ne de o tesiri verebilmişlerdir.

İslâm dini, beşeriyetin saadetini temin eden bütün unsur ve âmilleri toplamış, her bakımdan mükemmel bir din olduğu halde bu dine tâbi olan milletlerin, Hıristiyanlara nispetle açıkça görülecek kadar aşağı bir seviyede bulundukları meydandadır.

Acaba Müslüman milletler, dinlerinde bulunan sonsuz nimetlerden niçin istifade edemediler? Şimdiye kadar olduğu gibi, bu suali "İslâm dini, Müslüman milletleri, neden batılı milletler gibi ilerlemekten alıkoymuştur?" şeklinde ortaya atarsak, bu ana kadar işlenegelen bir hatayı tekrarlamış oluruz. Çünkü böyle bir sual, bu meselenin hallini birtakım metafizik münakaşalarda aramamıza sebep olur. Biz de hadisenin tarihî ve içtimaî mahiyetini unutarak aynı menfî duruma düşeriz.

Bu inancımızı teyit eden bir husus da Hıristiyan Avrupalılarla, Budist Japonların aynı şekilde medenîleştiklerini görmemizdir. Bunların dinlerinin ayrı olması ilerlemelerine mani olmamıştır. Şu halde, hiçbir dinin, ilerlemek için gerekli şartlara sahip olan bir milleti bu yoldan alıkoymayacağı kesin bir gerçek olarak meydandadır.

Saadetin timsali olan İslâm dininin ise insanları bahtiyar olmaktan men etmeyeceğini ilk ağızda kabul etmek gerekir. Bu mütalaalara dayanarak, ilk sorumuza cevap vermek, "Müslüman milletlerin dinlerinden niçin lâyıkıyla istifade edemediklerini" açıklamak istiyoruz.

Bilindiği gibi, İslâm dinini kabul eden milletler, uzun ve eski bir medeniyet mazisine sahip idiler. Bu şark milletlerinin herbirinin kendine mahsus âdet ve ananeleri, ahlâkî ve felsefî inançları, ayrı ruh halleri ve birbirinden farklı içtimaî ve siyasî esasları vardı. İslâmın nuru, zamanla zayıflayıp sönmeye başlayan bu medeniyetlere taze hayat verdi. Dinin dirilten ve yenileyen kudreti sayesinde bu milletler yeniden canlanarak, o zamana kadar görmedikleri yüksek bir medeniyete eriştiler. İnsanlığa daha çok adalet, eşitlik ve bilgi bahşedildi. Batı medeniyetinin de gelişmesine yardım eden bir medeniyet ortaya çıktı.

Böyle olduğu halde Müslüman milletler bugün, pekçok bakımlardan İslâmdan önceki hayatlarını andıran şartlar içinde yaşamaktadırlar.

Bu genel çöküntü, İslâm memleketlerinin her yerinde kendine has bir karakter taşımaktadır. Bu ise bizce, Müslüman milletlerin gerilemesinin sebebini, hâlâ nüfuzundan kurtulamadıkları İslâmdan önceki hayatlarının, üzerlerinde devam eden tesirinde aramak lâzım geldiğini göstermektedir. Şu halde Müslüman milletlerin gerilemesi de, daha önce ve sonra vuku bulmuş diğer gerilemeler gibi olmuştur. Bu milletler de, yeni bir medeniyet ile istikballerini kazanmak için mazilerinden ne gibi şeyler unutmak ve feda etmek icap ettiğini takdir edememişlerdir.

Müslüman milletler için bu noksanın, din hükümlerini yanlış anlayıp tatbik etmekten ileri geldiği şüphesizdir. Çünkü intisap ettikleri dinin en mühim gayesi beşer fıtratında bulunan tekemmül kabiliyetini geliştirmek ve insanları mazinin noksan ve hatalı mirasından kurtarmaktı. Böylece insanların hakikate ve kemale devamlı olarak yaklaşmalarını sağlayacak olan bir fikir ve ahlâk yüksekliğine onları mecbur kılarak bu sayede beşeriyetin saadetini temin edecekti.

Müslüman milletler, mütemadiyen değişmekte bulunan zamanın zaruretlerini dikkate almamış, bu değişmeyle meydana çıkan yeni ihtiyaçların, ancak dinlerini daha yüksek ve daha verimli bir tarzda tefsir ve tatbik etmeleriyle karşılanabileceğini anlayamamışlar, bu yüzden de gerileyip çökmüşlerdir. İslâmdan önceki hayatlarının tesir ve nüfuzu ile İslâm dininin icra ettiği tesir ve nüfuz arasında öyle bozulmaz bir muvazene kuruldu ki, ilerlemelerine engel olup duruyor. Müslüman milletlerin, yükseliş ve saadet yolunda tekâmüllerine devam edebilmeleri için, İslâmın nüfuzunu takviye ederek bu dengeyi dinin lehine bozmaları icabeder.

Türkler için durum, diğer İslâm milletlerinden az çok farklı bir şekilde cereyan etmiştir. İslâmdan önce kurdukları medeniyet, İslâmdan sonraki tekâmüllerine mani olacak kadar köklü ve ileri bulunmadığından, kabul ettikleri yeni şeriate büyük bir başarı ile hizmet ettiler. Ancak Arap ve Acem medeniyetleri ile yakın temas halinde bulunduklarından, onların tesirine kapılarak aynı akıbete düşmekten kurtulamadılar.

Müslümanların gerilemesinin ikinci bir sebebi de, İslâm âlemi ile batılı

Hıristiyan milletler arasında ortaya çıkan şiddetli ve sönmez bir din düşmanlığıdır. *Taassup* adlı kitabımızda bundan bahsedilmişti. İşte o düşmanlıktan doğan sonu gelmez savaşlar, Müslüman milletlerin ilerlemesine ve gelişmesine gözle görülür derecede mani olmuşlardır. Ayrıca bu karşılıklı nefret, Müslüman milletlerin, batıda süratle gelişmekte olan medeniyeti tanıyıp ondan faydalanmasına da imkân bırakmıyordu. Halbuki Müslümanların aşağı görüp tenezzül etmedikleri o medeniyet, gitgide tekemmül ederek batı milletlerinin üstünlüğünü meydana getirmekte idi.

İşte Müslüman milletler bu şekilde aynı hastalığa yakalanmış oldular. Bu öyle bir illet idi ki, hepsinde bulunduğu için dinlerinden geldiğine hükmedildi.

İslâm âlemi doğuda bitmez tükenmez felsefî münazaralar ile vakit geçirip metafizik vadisinde sonsuz, boş ve kısır çekişmelerle kuvvetten düşmekte iken, beri tarafta, yani batıda genç ve zinde milletler tecrübe metodlarına dayanan yeni bir medeniyet kuruyorlardı. Bu yeni metod sayesinde o milletler tabiatın sırlarına nüfuz ederek, sonsuz kuvvetlerden faydalanmayı başarıyorlardı. Fizik ve kimya sahasındaki keşif ve icatlar sayesinde bu medeniyetten doğan görülmemiş sanatlar, az bir külfetle en büyük verimi sağlayacak mükemmel ve sağlam vasıtalar yaptılar. Bu da batı milletlerindeki zahmetsiz kazanç, sömürme ve tahakküm hislerini son derece artırdı. Doğunun zenginliklerine göz diken bu milletler, cehennemî harp âlet ve cihazları ile, bu hâris düşmanlarına karşı müdafaadan âciz kalan İslâm memleketlerini istila ettiler. Bununla beraber, insaf ve uzak görüşlülükten hayli mahrum olduklarını ispat eden bu istilacılar, Müslümanlara reva gördükleri zulüm ve gaddarca muamelelerle, günün birinde meydana çıkacak olan tepkiyi de çabuklaştırmaktan geri kalmıyorlardı. Bu tepki elbette vuku bulacaktır. Çünkü insanlar tahakküm ve istibdada sonuna kadar baş eğmezler.

Şimdiki halde her şey ispat ediyorki, İslâm âlemi, tarihinde yeni bir inkılâbın sayfasını çevirmek üzeredir. Her köşesinde ateşli bir yükselme ve istiklâl emeli duyulmakta, asırlardan beri tahammülünü ezen yabancı baskısına artık dayanamaz hale gelmektedir. Fakat İslâm âleminde uyanan bu yeni cereyanı daha yakından tetkik edecek olursak görürüz ki, dün olduğu gibi bugün de, terakkî ve tekemmül yolunda bizleri aydınlatacak ve ikaz edecek, bizlere yol gösterecek olanlar, bu vazifeyi kendilerinden öncekilerden daha iyi ifa edemeyecek kadar yanlış anlamakta ve yanlış tefsir etmektedirler.

Bize daha fazla saadet vaad edip duruyorlar. Fakat bu saadetin ne olduğunu ve hele nasıl elde edileceğini lâyıkı ile bilemiyorlar. Bizim için saadetin, en fazla hayret ve takdirimizi kazanmış olan milleti taklit ede ede onun gibi mesut olacağımızı zannediyorlar.

Halbuki saadet hakkında herkesin anlayışı başkadır. Bunun aksine inanmak büyük hatadır. Saadet tasavvuru, aynı fikir ve ahlâk seviyesinde bulunan insanlar

arasında bile farklıdır. Bir Alman saadeti elbette bir Fransızdan başka bir şekilde tahayyül eder. Her ikisi için de bu kelimenin mânası, kendi milletlerinin fikren ve ilmen yükselerek öteki milletlere üstün olmasıdır. Şu kadar var ki Alman ruh ve zihniyeti, Fransız ruh ve zihniyeti olmadığı gibi, Almanya da Fransa değildir. Dolayısıyla, ilk bakışta aynı gibi görünen bu iki saadet telakkisi, aslında birbirine o kadar zıttır ki, birinin varlığı ötekinin yokluğuna bağlıdır.

Saadet hakkında olduğu gibi, bu gayeye götüren sebep ve vasıtalar hakkında da milletlerin anlayışları başka başkadır. Her millet ancak kendi millî esasları sayesinde saadete ulaşacağına inanır. Kendi düstur ve ananelerini bir yana atarak, komşularının esaslarını ve ananelerini kabul etmek hiçbirinin hayalinden geçmez. Zira o esasların hiçbir zaman kendi şahsiyeti ile bağdaşmayacağını bilir. Avrupalıların kendi esaslarına ve düsturlarına karşı çok büyük bir hürmet ve sevgi göstermeleri de bu sebeptendir.

Biz ise cehaletimiz yüzünden, onların bu hislerini, içtimaî esas ve teşkilatlarının mükemmel oluşuna veririz. Onlar kendi esas ve teşkilatlarını ihtiyaçlarına yetersiz buldukları zaman, yeni ihtiyaçlarını karşılayacak hale getirinceye kadar ıslah eder, değişiklikler yaparlar. Böylece ilerlemeleri de millî esaslarının gelişmesi ile olur.

Hiç duraklamadan gelişme ve ilerlemesini devam ettiren muntazam cemiyetlerin takip ettikleri usûl budur. Bu cemiyetleri teşkil eden ferde gelince, o da bütün hayatı boyunca belli bir hedefi takip eder. Meselâ bir Fransız ve Almanın hangi şartlarda yaşarsa yaşasın bütün gayretlerini bir noktada birleştiren gayesi, iyi bir Fransız veya iyi bir Alman, hatta mümkünse Fransızın, Almanın en iyisi, en hayırlısı, en büyüğü olmaktır. O ister ki, millî yükseliş ve üstünlüğün elde edilişinde bir hissesi bulunsun ve bu hisse mümkün olduğu kadar büyük olsun. Bu emeline varmak için sarfettiği gayret ise, müşterek manevî bir ihtiyaca hizmet eden sağlam ve samimi bir inançtan ilham aldığı için devamlıdır.

Yüksek bir tabiata sahip olan bu manevî ihtiyaç fertlerdeki sebat, fedakârlık ve hayatı hor görme hislerini geliştirerek âdeta manevî ve fikrî hasletleri yükselten bir din halini alıyor. Bu öyle kuvvetli bir imandır ki, ortaya koyduğu çelikten bir güç ile yolundaki manileri devirip, milletlerin yükselmesini ve refahını temine muvaffak olur.

Bu düşüncelerden sonra bir de İslâm âleminin bugünkü haline nazar edersek, aynı cemiyette aynı millette birbirinden farklı, hatta birbirinin tamamen zıddı iki çeşit gaye bulunduğunu görürüz. Bunların biri, büyük halk kitlesinin gayesidir. Diğeri pek küçük bir azınlıkta kalan aydın sınıfın takip ettiği gayedir.

Bunlardan birincisi İslâmiyet esasına dayanan mevzii bir gayedir. Meselâ İran, Hindistan, Türkiye veya Mısır'daki, Acem, Hintli, Türk veya Arap millî gayeleri böyledir. Bunlara göre saadet herbirinin kendisine has bir anlayışla

uymakta bulundukları dinde ve dinden gelen esaslara ve ananelere muhabbet edip bağlı kalmaktadır.

İkinci gayeye gelince: Bu da mevziîdir, ancak batılı esaslara dayanır. Saadeti Hintli, Türk, Acem veya Arap düşüncesi ile anlaşılmış ve tefsir edilmiş bir batı medeniyetinde arar. Birinci gayeyi takip edenlerin, millî temayül ve istidatlara uyabilen bir yenilik cereyanı içinde muhafazasına çalıştıkları her şeyi, tahrip edip yıkmaya çalışır. Daima batının nazariye ve inançları üzerine bina edilmiş birtakım yeni esaslar koymaya gayret eder.

Görülüyor ki İslâm âleminin her tarafında halk ile aydın tabaka arasında doldurulması imkânsız büyük bir uçurum vardır. Halk her yerde ileri gelenleri ve mütefekkirleri ile tam bir tezat halindedir. Onlara, ne yaptığını bilmeyen fakat pek tehlikeli ve yıkıcı unsurlar gözü ile bakarak, itimat edemez. Halktan beklediği takdir ve itaatı göremeyen mütefekkir tabaka ise, vatandaşlarına karşı hor gören bir çehre takınarak kendini teselliye çalışıyor. Memleketini, her tarafı kaplayan cehaletten kurtarmaktaki aczinden utanması lâzım gelirken, istediğini yapmayan muhitinin sert ve inançı olduğundan şikayet edip duruyor. Halkı, işinde ve bilgisinde yüksek bir seviyede bulunduğuna inandıramayınca, daha başka çeşitli vasıtalara başvurarak nüfuz elde etmeye çalışıyor. Böylece yabancıların baskılarına bir de aydın tabakanın baskısı eklenmiş oluyor. Bu hal ise Müslüman milletlerin hayat şartlarını tahammül edilmez bir raddeye getirmekte, düşüşü ve gerilemeyi kat kat tehlikeli bir hale koymaktadır.

Son derece gayri tabiî ve mantık dışı olan bu derin anlaşmazlık Müslüman milletlerin dimağı ile vücudu arasında sürüp gitmektedir. Bu hal devam ettiği müddetçe de mütefekkir tabaka, bütün bilgi, mantık ve düşünceleri ile mühim hiçbir yenilik getirmeden sadece mevcudu yıkmakla kalacaktır. İlerleme yolunda Müslüman milletler tarafından sarfedilecek bütün emeller de kısır kalmaya mahkum olacaklardır. İşte İslâm âleminin bugünkü geriliği tamamıyla bu şekilde meydana gelmiştir.

Daha önceki İslâm mütefekkirleri, gelecekteki hayat uğruna, İslâmdan önceki hayatlarından ne gibi şeylerin unutulup feda edilmesi gerektiğini milletlerine anlatamamışlardı. Bugünkü mürşidler de, yaşadıkları devirden ne gibi şeylerin korunup devamının sağlanması lazım geldiğini, yeni nesillere öğretmekte öncekilerden daha fazla başarı gösteremediler.

Bundan dolayı garp medeniyetinin tesiri ile İslâm âleminin her tarafında görülen bu gayri tabiî hale son vermek en âcil bir ihtiyaçtır. Her şeyden önce halk ile aydın tabaka arasında bulunması zarurî olan "gaye birliği"ni tesis etmelidir. Aksi takdirde, batı medeniyetinin tesiri, İslâmdan önceki zamanların tesirinden çok daha meşum olacaktır.

Yukarıdaki izahattan anlaşılacağı üzere İslâm âleminin bugünkü geriliğinde

görülen şu elem verici vahim hal, mütefekkir tabakanın milletlerine karşı olan vazifelerinde pek yanlış kanaatler beslemesinden ileri gelmektedir.

Öteki memleketlerdeki mütefekkir ve aydın sınıfın vazifesi millî gayeye hizmet ederek, onu bir kat daha kuvvetlendirip yükseltmek ve elden geldiği kadar tatbikine çalışmaktan ibarettir. Milletlerin hürmet ve itaatını kazanmaları da ancak bu sayede mümkün olmaktadır. Hal böyle iken İslâm mütefekkirleri, millî gayelerden başka ve ona tamamıyla zıt bir gaye beslemek hakkını kendilerinde görüyor, en esaslı ve en mukaddes vazifelerinde gayri ciddi davranıyorlar.

Sabit ve devamlı bir müşterek hisse dayanmayan, hiçbir mazi veya ananeden doğmayan, yalnız insan aklı ve düşüncesi gibi zayıf bir zemin üzerinde katiyeti şüpheli ve değişik birtakım ilmî esaslara bağlanan emel ve gayeler, tam mânasıyla hakiki bir ideal meydana getirir mi, getiremez mi? Ve ahlâkî kıymeti olmayan böyle idealler, fertlere derin, samimi, ciddi ve hakiki iman ve kanaatler mi, yoksa sapkınlık ve felaket sebebi olacak bencil bir oportünizm mi verir? İzaha lüzum görmüyoruz. Çünkü, mensup olduğu memleketin emel ve gayesinden başka emel ve gayeler beslemek hakkını hiç kimsede görmüyoruz.

Gayelerin içinde en hakiki olanı, İslâm dini üzerine kurulmuş ve Müslüman milletler tarafından benimsenmiş olan yüce gayedir. Burada olanca dikkat ve alâkamızla yalnız ondan bahsedeceğiz. Zira bizi kurtaracak tek şey odur.

Müslüman milletleri, saadetlerini yalnız dinlerinden bekleyecek dercede şeriatlerine bağlayan zihniyet, ekseriya sanıldığı gibi ne bir taassubun eseri, ne de bir fikrî sapkınlıktır. Bu hal pek tabiî olup İslâm karakterinin makul ve mantıkî neticesidir.

Gerçekten de İslâm dini kendine mahsus inanç ve ahlâk sistemi, siyasî ve içtimaî esasları ile en doğru, en geniş ve en şümullü mânasıyla bir şeriat-ı insaniye, bir insanlık yoludur. İnsanların cemiyetçi temayüllerini ve ilerleme arzularını tatmin ederek, vicdan çerçevesi içinde mesut olmaları için her ne lazımsa hepsini ihtiva eden en mükemmel dindir. Bu, feyiz ve kurtuluş dini, ahlâkını inancından, içtimaî nizamını ahlâkından, siyasetini ise içtimaî nizamından alır.

O, öyle doğru, öyle hikmetli ve adaletli ve bu özelliklerinden dolayı da parçalanması imkansız öyle bir bütündür ki, insan, saadetini temin edebilmek için o bütünün tamamına uymak mecburiyetindedir.

Bir Müslümanın dinine sımsıkı bağlı bulunması, yerine getirilmesi gereken vicdanî bir vazife olduğu gibi, aynı zamanda da o derece kuvvet ve ehemmiyette, içtimaî ve siyasî bir vasifesidir.

Bir Müslüman ahlâkî, içtimaî ve siyasî düsturları ile İslâm ananelerine, manevî varlığını yapan ve içtimaî teşkilatını düzenleyen hayat verici esaslar olarak bakar, hürmet ve bağlılık gösterir. Bunu yapmakla, ihmal edilmesi hal ve istikbalini mahvedecek olan yüce bir vazifeye devamla birlikte, önemi tarihle

sabit olan bir "zaman düsturu"na da itaat göstermiş olur.

Kendisini batılılaştırmaya çalışan mütefekkirlerinin fikir ve nazariyelerine karşı beslediği nefret duygusu pek tabiîdir. Çünkü o fikir ve nazariyeleri kabul ve kendisininkileri feda ettiği takdirde hem manevî hayatına, hem de millî ve içtimaî varlığına kastetmiş olur.

İslâm ahlâkının ayırıcı özellikleri hürriyet, eşitlik ve dayanışma fikirleridir. İslâm ahlâkı bilhassa beşeriyete telkin ettiği dayanışma ile, hayra, şerre ve insanlık hasletlerine dair telakki tarzındaki açıklık ve olgunluk ile kendini gösterir. Son derece adaletperver olan tarafsız samimiyeti ile sahip bulunduğu müspet ve doğruya sevkedici hakikatler kendisine cihangirâne bir liyakat bahşeylemektedir.

İslâmın içtimaî düsturlarına gelince... Ahlâkından çıktığı için o da tam bir bütünlüğe sahiptir. İnsanları aristokrasi ve demokrasi, diğer bir ifade ile, biri birtakım özel haklara sahip seçkin bir sınıf, diğeri en tabiî haklarından bile mahrum hakir ve talihsiz bir sınıf olarak ayırmaz.

İslâm cemiyeti, kendisini teşkil eden fertlerin eşit kabiliyetlere sahip olmayışları sebebi ile teşkil ettikleri yüksek, orta ve alt tabakalara tabiî olarak ayrılır. Fertler kendi akıl, gayret ve çalışmaları sayesinde yükselebilirler. Fikrimizi garp tâbirleri ile söylersek, diyebiliriz ki, İslâm cemiyeti aynı zamanda hem demokratik, hem de aristokratiktir. Taşıdığı dayanışma, adalet ve insanseverlik fikir ve hislerinden dolayı demokratik, kanuna, ananeye ve baştakilere itaat, şahsî üstünlüklere, fazilete ve ilme gösterdiği hürmet ile de aristokratiktir.

İslâmın siyaset kaideleri de içtimaî prensiplerinin mahsulüdür. Cemiyet hayatında olduğu gibi siyasette de çeşitli parti ve sınıfların arasında rekabet ve muhalefetlere izin vermez. İdare eden ile edilenler arasındaki münasebetleri tayin edip sınırlandırır. Bu suretle siyasî dengenin meydana gelmesini temin eder. İnsanları belirli bir hükümet şekline mecbur etmez. Karşılıklı hak ve vazifelere riayet ve hürmet edilmek şartı ile ihtiyaçlarına göre bir hükümet kurmakta hür ve serbest bırakır.

İslâmın gerçekleştirmek istediği gayenin ehemmiyeti ve özellikleri yukarıda geçen bahislerle belirmiş olmalıdır. Mütefekkirlerimizin de İslâmın bünyesindeki bu birliğe hürmetle bakarak, ellerinden geldiği kadar onu sağlamlaştırmaya çalışmayı vazife edinmeleri lâzım gelirdi.

Şu hale göre hepimizin, bütün gayretlerimizi İslâm cemiyetinde görülen aristokratik ve demokratik karakterleri geliştirmeye ve yükseltmeye sarfetmemiz, millî esaslarımızı da, idare eden ile edilenler arasındaki hak ve vazifelerin daha iyi idrak edilip tatbik olunmasını temin edecek şekilde tadil ve ıslaha çalışmamız gerekirdi.

İslâm âleminde vuku bulacak "dinsizlik"in Hıristiyan cemiyetlerindeki dinsizlikten kat kat farklı bir ehemmiyet taşıması da bu sebeplere bağlıdır. İslâm

toplumunda dinsizlik, kurulmuş ve yürürlükte bulunan cemiyet kanunları ile ahlâk düsturlarının red ve inkârı demektir. Bu, ferdin ahlâken düşmesi, cemiyetin ise dağılıp çökmesi neticesini verir. Yani topluma ve ahlâka karşı bir davranıştır. Dolayısıyla dinsizlik Müslümanlara ve İslâm toplumuna isabet edebilecek felaketlerin en tehlikelisidir.

Tarih ile sabittir ki en ileri milletler, istek ve düşünceleri liderleri tarafından en güzel anlaşılan ve yerine getirilen milletlerdir. Milletler, liderlerinin keyif ve heveslerine hizmet ve itaat etmeye razı oldukları takdirde geriletici bir çıkmaza düşerler veya bulundukları gerilikten yakalarını kurtaramazlar. Çünkü keyif ve heveslerine terkolunan baştakiler, tereddiye uğrar, sonunda müstebit, kararsız, zalim ve cahil olup giderler.

Buna göre mütefekkir sınıfımız da ancak mensup oldukları İslâm cemiyetlerinin millî gayelerine hizmet ettikleri takdirde vazifelerini güzelce yerine getirmiş olacaklardır. Ancak o zaman, Müslüman milletleri ilim ve aydınlıktan mahrum bırakan, kendilerinin ise onları aydınlatmaya yetersiz kalmalarına sebep olan bu elim perişanlık sona erecek ve aydın tabaka cemiyette var oluşunun gerçek sebebini o zaman hakkıyla idrak edecektir.

Aydın tabaka bu gerçeklere göz yummakta şimdiye kadar çok ileri gitmiştir. Öyle ki, İslâm âlemini, kendi hayallerinden doğan her türlü garip ve aşırı tasavvurların denenmesine amade, pek eksik ve dağınık olan bilgilerinin tatminine hizmet edecek her çeşit ziyankârlığa açık sonsuz bir tecrübe sahası addetmişlerdi.

Şüphe yok ki batılı milletler, aristokrasilerinin kaynağı olan derebeyliğin geçmişteki teşkilat ve hatıraları ile bugünkü demokrasi ve eşitlik fikirleri arasında bir geçiş devresinde bulunmaktadırlar. Bu milletler içtimaî teşkilatlarını bu şekilde devamlı olarak tadil ve tebdil ede ede, zannımızca İslâmiyetin yukarıda izah eylediğimiz sosyal gayesine erişmek yolundadırlar.

Batılı milletlerin bugünkü siyasî teşkilâtları, içtimaî değişmeler karşısında alınmış iyi kötü birtakım günlük tedbirlerden ibarettir. Makul ve tarafsız bir idare temin ve tesis etmekten çok, bu değişmeleri kolaylaştırmaya hizmet etmektedir. Dolayısıyla batının içtimaî ve siyasî teşkilâtlarının mükemmel olduğuna inanmak ve batılı milletlerin ilerilik ve refahlarını onlardan bilerek taklide koyulmak, hata ve gaflet içinde saadet aramaktan başka bir şey değildir. Zira batılılar bile, eserlerinde böyle bir mükemmellik bulmuyor ve onları durmadan tadil ve ıslaha gayret sarfediyorlar.

Batıyı taklide yeltenen müceddidlerimizin takip ettikleri usûl, batı medeniyetinin neticelerini, sebepleri zannetmekten doğan pek basit bir mantık hatasına dayanıyor. Bütün bu sathi ve faydasız kanaatlardan çıkan ve aynı derecede yanlış olmakla beraber mütefekkirlerimizin arasında pek fazla yayılmış olan başka bir fikir de, yenilik ve ilerleme yolunda bulunan bir milletin muhakkak surette demokratlaşması lâzım geldiği fikridir.

İslâm cemiyeti demokratik ve aristokratik ihtiyaçlarını aynı derecede karşılar. İslâm cemiyetinin siyasî ve içtimaî teşkilâtı, dengede bulunan bu iki âmilden herhangi birisinin zaafa uğraması ile bozulur.

Bu cemiyet, temel esaslarını teşkil eden dayanışma, eşitlik ve adalet hisleri sarsılacak olursa, demokratik özelliklerini kaybeder. Yine kanuna, baştakilere, ananelere karşı olan hürmet gevşer, manevî ve fikrî faziletler takdir görmez, ilim ve kabiliyet üstünlükleri itibardan düşerse, bu sefer de aristokratik özelliklerden mahrum kalmış olur. Bazen hem demokratik hem de aristokratik özelliklerini kaybetmesi de muhtemeldir ki, bu takdirde cemiyet tam bir düşkünlük halinde demektir.

Bundan dolayıdır ki, bir inkılâpçının vazifesi halin icabına göre, mensup olduğu cemiyetin bazen demokratik ve bazen aristokratik özelliklerini, bazen de her ikisini birden takviye ve geliştirmeye çalışmaktır.

Fakat bir İslâm cemiyetinin demokratlaşması da batılı milletlerde olduğu şekilde cereyan etmez. İslâm cemiyeti, aristokrasiye hücum ve seçkin sınıf ile mücadele ederek demokratlaşmaz. Bu mücadeleye lüzum yoktur. Zira aynı haklara sahip olan halkın üst tabakadan isteyeceği hiçbir şey yoktur.

İslâm cemiyetinin demokratlaşması, üst tabakada zaten mevcut olan halkçı fikir, his ve geleneklerin gelişmesi ile kabil olur. Aristokratlaşması ise zayıf olan fertlerin haklarını çiğnemekle değil, halk tabakasında zaten mevcut olan üst tabakaya saygı ve erişme duygusu ve ananesinin beslenmesi suretiyle mümkün olabilir. Bu hale göre İslâm cemiyetindeki demokratik hasletleri üst tabaka, aristokratik hasletleri ise halk tabakası yaşatıp sağlamlaştırıyor demektir.

Halbuki batı cemiyetlerindeki durum bunun aksidir. Onlarda çeşitli toplum sınıflarını birbirinden ayıran şeyler, hukuk eşitsizliği, menfaat çatışmaları, sınıf ve parti gelenekleri gibi hususlardır. Hayat tarzı ve münasebetleri de kanun zoru ile taayyün ve teessüs etmiş olduğundan, gayri memnun bir sınıf tarafından her gün ihlâl edilir. Bu cemiyetlerde aristokrasiyi seçkin bir sınıf, demokrasiyi ise imtiyazlardan mahrum olan unsurlar teşkil ve temsil ederler.

İslâm toplumlarındaki çeşitli sınıflar ise ancak ahlâk ve fikir seviyelerindeki farklarla birbirinden ayrılırlar. Fakat eşitlik, adalet ve dayanışma fikirleri bu sınıfların arasındaki münasebetleri tesbit ve tanzim ederek İslâm kardeşliğini kurar ve onları birbirine yaklaştırır.

Batılı toplumlar rahat ve selametlerini kanunlarda aradıkları halde, İslâm cemiyetleri onu, inanç ve hislerinde, ahlakî ve fikrî terbiyelerinde bulurlar. Bundan dolayı, bütün insan topluluklarında mutlaka görülen rekabet ve muhalefetler, İslâm cemiyetinde özel bir durum kazanırlar. Her yerde farklı sınıflar arasında hüküm süren rekabetler, İslâm cemiyetinde sınıflar arasında değil, aksine her sınıfın kendi içinde cereyan eder. Yüksek tabakalar demokrasiye, halk tabakaları ise aristokrasiye yaklaşmak için birbiriyle rekabet ederler.

Siyasette de batı ile İslâmın telakki tarzları arasında aynı derecede fark vardır. Batının siyasî teşkilatı birtakım içtimaî mücadelelerden doğmuş ve bunların neticesinde kurulmuş olduğundan, aynı mücadelelerin çıkmasına ve devamına müsaittir. Tabiatı icabı tarafgir ve insafsız bir mahiyete sahiptir. Bu teşkilatlarda adalet ve başkalarını düşünme fikirleri zaruret sebebiyle ihmal edilmiş olduğundan, ahlâkî ve idarî kıymetleri şüphelidir.

Sosyal rekabetlerin bulunmadığı İslâm cemiyetinin kurduğu siyasî teşkilât ise tabiî olarak siyasî rekabetlerden âzâdedir. Mensuplarının zihniyeti ile mütenasip olarak tarafsızlık, insaf ve adalet hislerinin zuhuruna ve tecellisine açıktır.

Bundan dolayıdır ki, İslâm milletleri gelişme devreleri boyunca hiçbir zaman –batıda daima rastladığımız gibi– içtimaî veya siyasî ihtilaller çıkarmaya lüzum ve ihtiyaç hissetmemişlerdir.

Yukarda anlatılanlardan, İslâm milletlerini bugünkü halinden kurtarmak emeli ile yola çıkanların, bu milletleri İslâmiyetten ayırmak ve batılılaştırmak istemekle ne büyük gaflete düştükleri anlaşılmış olmalıdır.

Ne garip bir zihniyettir ki, batının o daima değişen teşkilatlarını mükemmel buldukları halde, İslâm teşkilatlarında görülen nisbî sebat ve devamlılığı üstünlüğünün bir delili saymaktan çekiniyorlar. Bu hali İslâm müesseselerinin gelişme kabiliyetinden mahrum oluşuna veriyor, pek aşağı gördükleri siyasî ve içtimaî teşkilâtlarımıza, yirminci asır insanlarının çeşitli ve değişik ihtiyaçlarını temine kadir olmayan ve on üç asır evvelki esaslara dayalı birtakım köhne ve faydasız kuruluşlar diye bakıyorlar. Halbuki bu esasların cihan dolusu hürmetlere lâyık olduğu, beşeriyete hediye ettiği feyizli ve parlak bir medeniyetle ve tarihçe sabit olmuştur. Beşer fikrinin bugüne kadar onlardan daha doğru hiçbir şey bulamadığı da ortadadır. Böyle iken o garip zihniyetin sahipleri bu sağlam esasları noksan ve illetli olmakla itham ediyor, taraftarlarını ise din taassubuna tutulmuş birtakım terakkî düşmanları gibi görüyorlar.

Son derece gayri tabiî olan bu kanaat, insanların zamanla değişen ihtiyaçlarına tâbi olarak kendilerinin de daima değiştiğini, insanlarla ilgili her şeyin de onlarla birlikte değişmesi lâzım geleceğini iddia eden ve böylece hüküm süren pek saçma bir inançtan doğmaktadır. Böyle bir düşünce zamanımızda, halin ve hadiselerin pek yanlış şekilde muhakeme edilmesinden doğmaktadır. İhtiyaçlarının daima değişmesine rağmen, insan tabiatı değişmez, her zaman aynıdır. Bugüne kadar halk arasında benciller, kıskançlar, alçakgönüllü, faziletli ve insaniyetperver kimseler görüldüğü gibi bundan sonra da aynı şekilde insanların akıllısı, akılsızı, kuvvetlisi, zayıfı, iyisi fenası bulunacaktır. Vaktin geçmesi ile değişikliğe uğrayan, ihtiyaçlar ve beşeriyetin üstün ve noksan taraflarının tezahür şeklidir.

Bu etken altında insanda değişecek olan şey, cimrilik veya cömertliğinin, hıyanet veya iyiliğinin sadece tatbik şeklidir. İnsanlığın fazilet ve kötülük telak-

kileri daima değişen bir hal gösterir. Bunun böyle olması da zamanla gelişen ve genişleyen bilgi ve zekâlarının, durum ve varlıkları hakkındaki telakki ve muhakeme şekillerini değiştirmiş olmasıdır. Fakat ruh hallerimizin değişmesi karakterimizdeki iyilik veya kötülükleri ortadan kaldıramaz. Kötülükler ve iyilikler birbirleri ile kaimdirler. Bundan dolayıdır ki, insanın bütün düşüncesi, kötülüklerden gelecek zararları mümkün mertebe azaltmak ve beşerî meziyetlerden en fazla şekilde istifade etmek meselesi üzerinde toplanır.

İnsanın gerek tabiatı, gerekse fazilet ve kötülükleri değişmediğinden, insanlara bir hareket tarzı tayin edip, birbirleri ile olan münasebetlerini düzene koyacak olan esasların da –onların tabiatlarından çıkarılmış olması gerekli olduğundan– zaruri olarak değişmez bir şekilde olacağı apaçıktır.

Zamanın bu esaslar üzerinde yapabileceği tesir ve değişiklik sadece tefsir ve tatbik şekilleri bakımından olabilir. Bu esasların, zamanın ihtiyaçlarına uymadığı zannına düşenler hata ediyorlar. Böyle bir zan, bugünkü Müslümanların o esasları, zamanın "iyilik" ve "kötülük" anlayışında meydana gelen değişikliklere göre tefsir ve tatbik etmeyi başaramamış olmalarından doğuyor.

Biz o fikirdeyiz ki, İslâm şeriatının ihtiva ettiği ahlâkî, içtimaî ve siyasî düsturlar, insan tabiatına tamamen uygundur ve Âdemoğullarının, kıyamete kadarki hayat ve kaderlerini düzenlemeye lâyıktır. Hatta öyle zannediyoruz ki, batılı milletlerin sayısız güçlüklerle geçirdiği ve geçirmekte olduğu çeşitli gelişme safhaları, dinimizin ahlâkî, içtimaî ve siyasî esaslarını kabul etmekle sona erecek bir akışın geçici sapmalarından başka bir şey değildir.

Bu imanımızdan dolayı, Müslümanların tekâmülünün, İslâm düstur ve esasları dışında mümkün olabileceğini kabul edemeyiz. Bu inancımız, çekim ve düşme kanunları dışında bir fizik olayının düşünülmemesi kadar sağlamdır. Bazı iddialı ülkeler, belki bu hususta bizi fikre baskı veya aşırı taassup gibi birtakım aklî dalâletlerle itham edebilirler. Biz, onların İslâm dini aleyhinde göstermekte oldukları taassubu kabul etmiyoruz. En geniş hürriyetlerin bile, aşırı ve müstebit bir anarşiye dönmemek için birtakım yasaklara mâlik olduklarını da biliyoruz. Bundan dolayı bize itiraz ederlerse, aksine kendileri pek aşırı bir taassup göstermiş olurlar.

Çünkü her ne şekilde olursa olsun, hakikatlere saygı en büyük bir vazifedir. İnsanlar ancak bunu kabullenmeleri halinde terakkî edebileceklerdir. Bu vicdanî mecburiyetlerine noksanlık getirmez. Dolayısı ile çekim veya düşme kanunlarına inanıp saygı gösterdiğimiz gibi İslâm esaslarının gerçek ve yüce oluşlarına da iman edip saygı göstermekle, taraf tutucu ve inhisarcı bir yol takip ettiğimizi zannetmiyoruz. Yegane selametimizin İslâmiyette bulunduğundan asla şüphe edilemez.

Müslüman milletler ahlâk, cemiyet ve siyaset bakımlarından gittikçe daha çok Müslümanlaşmaya istek göstermelidirler. Bütün emel ve çalışmalarımız sadece

bu gayeye hizmet etmelidir. Çünkü bu gaye, ebedî bir olgunluğa sahip olan İslâm esaslarının hakikat ve yüceliği ile, fikrî ve içtimaî teşkilatımızdan ve müşterek inançlarımızdan hâsıl olmuştur. Bu seçkin ve yüce gaye, İslâm cemiyetlerinin ahlâkî ve fikrî en son gelişmesini sağlayacak; fikirleri komünizm, nihilizm, anarşizm gibi birçok zihnî geriliklere düşmekten alıkoyacak; milletlerimizin devamlı olarak ilerleme ve yükselmesini temin ederek geriliklerden koruyacaktır.

İslâm toplumunu teşkil eden fertlerin her biri iyi bir Müslüman, hatta kabilse Müslümanların en iyisi olmaktan başka hiçbir şey ülkü edinmemelidir. Çünkü Müslümanların en iyisi, insanların en iyisi demek olduğundan, gayemiz, insanların besleyebileceği gayelerin en yücesidir. Bu gayenin en kuvvetli iman ve kanaatlere, en kırılmaz en faydalı ve feyizli gayretlere kaynak olacağı tabiîdir. Bu gaye, kendisinin tek menşei olan hakikat kadar hadsiz ve tükenmez, en doğru, en mükemmel bir saadetle insanlığı mutlu kılacak eşsiz bir idealdir. Türk veya Arap olsun, İranlı veya Hintli olsun; zayıf veya kuvvetli, cahil veya âlim olsun her Müslüman, sadece bu hedefe bağlı ve ona doğru yürüyor olmalıdır. Ancak bu sayede Müslümanlar ahlâkî, içtimaî ve siyasî vazifelerini tam olarak yerine getirebilirler. Emniyetli ve hızlı adımlarla, kurtuluş ve yükseliş sahasında ilerleyebilirler.

İslâm âlemi büyük bir ailedir. Onu meydana getiren milletler bu soylu ailenin çeşitli şubelerini teşkil ederler. Bu şubelerin iki türlü vazifesi vardır. Biri, her şubenin kendine karşı olan özel vazifeleri, diğeri de başka şubelere karşı olan vazifeleridir. Bunlardan ikinciyi teşkil eden vazifelerin yerine getirilmesi birincinin yapılmasına bağlı olduğundan özel vazifeler genel vazifelerden önce gelir.

Bu vazfelerin neler olduğuna gelince: Özel vazifeler, ferdin ahlâk ve fikir seviyesini yükseltmek, İslâmın ahlâkî, içtimaî ve siyasî esaslarını daha tam, daha mükemmel bir şekilde tatbike çalışmaktır.

Genel vazifeler ise: Öteki Müslüman milletlerle tam bir dayanışma içinde yaşayarak, onların hürriyet ve geleneklerine saygı gösterip, gelişip yükselmelerine yardımda bulunmaktan ibarettir. Müslüman milletler arasında yabancıların hükmü altına girmiş veya böyle bir tehlike içinde bulunanları kurtarmak da buna dahildir. Çünkü bir millet hürriyet ve istiklalini kaybetmekle tekamül yolunu şaşırmış, varlığını tehlikeye koymuş olur ki, İslâm dayanışması böyle bir hale müsaade edemez.

İslâm birliği, sayısız kuvvetlerin, unsurların ve âmillerin tam bir bütün ve âhenk içinde bulunduğu kâinattaki birliğin bir benzeridir. Bütün azamet ve hakikati bu halinden ileri gelir.

Son söz olarak şunu deriz: Müslüman milletler, İslâm dinini kabul etmekle çok büyük ve parlak bir medeniyet kurmaya muvaffak olmuşlardı. Bugün de İslâm esaslarını daha güzel anlayıp, daha derin bir bilgi ve faziletle tatbik ve icra eder, onlara daha ciddi ve daha samimi bir bağ ile bağlanırlarsa, bugünkü gerilik

çukurundan yükselerek, şimdiki medeniyetin üstünde yeni bir medeniyet kuracaklardır. İnsanlar arasında yayılacak olan müsamaha, adalet ve eşitlik fikirleri, bunlardan doğacak dayanışma âhengi, fertlere bahşedeceği sayısız nimetler ve manevî hazlar, bu yeni medeniyetin üstünlük sebebini teşkil edeceklerdir.

Buhranlarımız, s. 169-199.

SEYYİD BEY
(1873-1925)

HAYATI VE ESERLERİ

İzmir Mebusu Seyyid Bey diye şöhret bulan Mehmed Seyyid hakkında çok az bilgiye sahibiz. Onun hayatı hakkında derleyebildiğim bilgileri aşağıya aktarıyorum:

Abdullah Takiyyüddin Bey'in oğlu olan Çelebizade Seyyid Bey 1873 yılında İzmir'de doğdu. Medrese tahsili gördükten sonra Darülfünun Hukuk şubesinden mezun oldu. Ardından aynı bölüme müderris oldu ve özellikle fıkıh usûlü dersleri okuttu. Dava vekilliği yaptı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra kurulan Meclis-i Mebusan'a iki dönem İzmir mebusu olarak katıldı. Daha sonra Âyân Meclisi (senato) üyeliğine seçildi (20.10.1332).

Cumhuriyet'in ilanından sonra da İzmir mebusu olarak II. TBMM'nde görev aldı. Fethi Okyar ve I. İsmet İnönü Kabinesi'nde Adliye Vekili oldu (Adliye Vekilliği: 14.8.1923 - 6.3.1924). Meclis'te hilafetin kaldırılması tartışılırken Adliye Vekili olarak sık sık alkışlarla kesilen uzun bir konuşma yaptı (1924). Aynı yıl *Hilafetin Mahiyet-i Şeriyyesi* adıyla kitaplaşan bu konuşmada Seyyid Bey, millî hakimiyet ilkesinden kalkarak hilafetin kaldırılmasının şeriat açısından bir mahzur taşımadığını savundu. Bu konuşma Meclis'teki muhalefeti de büyük ölçüde kırdı. İlk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun hazırlanmasına da Seyyid Bey'in büyük katkıları oldu. Hasan Basri Erk'in ifadesiyle "kanunun hukukî, adlî hükümleri onun tarafından tashih ve ilave edilmiştir". Fakat Seyyid Bey'in ikbal devri fazla sürmedi. Medenî Kanun hazırlıkları sırasında yaptığı teklifler ve hazırlattığı kanun tasarısı onu iyice gözden düşürdü. Çünkü o Hukuk-i Aile Kararnamesi'nin ıslah edilerek bir Medenî Kanun hazırlatılmasından yana idi. Uzaklaştırılması için kanunî bir gerekçe de bulundu: Seyyid Bey hem milletvekili hem de Hukuk Fakültesi müderrisi idi. Kanun gereği iki görevden birini terke zorlandı. Seyyid Bey mecburen hocalığı tercih etti (istifası: 15.12.1340) ve Ankara'dan ayrılarak İstanbul'a hocalığa döndü. Kısa bir müddet sonra 8.3.1925'te vefat etti ve 9.3.1925'te defnedildi. Kabri Sultan Mahmut türbesi bahçesindedir.

Eserleri: *Usûl-i Fıkıh Dersleri* (1911), *Usûl-i Fıkıh Dersleri – Mebâhis-i Hüsün ve Kubuh* (1914), *Usûl-i Fıkıh–Medhal* (1917. H. Karayiğit sadeleştirmesi *Fıkıh Usûlü – Giriş* adıyla basıldı, 2010), *Hak Mefhumu ve Kuvve-i Müeyyidesinin Suret-i Telakkisi Hakkında İslâm Felsefe-i Hukuku ile Avrupa Felsefe-i Hukuku Arasında Bir*

Mukayese (Konferans metninin kitaplaşmış şekli, 1922), *Usûl-i Fıkıh Mebâhisinden İrade, Kaza ve Kader* (1922), *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye* (Yazar adı belirtilmeden basıldı, 1923. "Califat et souveraineté nationale" başlığıyla Fransızcaya –bk. *Revue du Monde Musulman*, LIX, 1925– ve Abdülgani Senî [Yurtman] tarafından *el-Hilafe ve Sultatu'l-Ümme* adıyla Arapçaya –Mısır 1342/1924– çevrildi), *Hilafetin Mahiyet-i Şeriyyesi* (TBMM'ndeki konuşmanın kitaplaşmış şekli, 1924. Suphi Menteş sadeleştirmesi *Hilafetin Mahiyet-i Şeriyesi* –1969– H. Adnan Önelçin sadeleştirmesi. *Şeriat Açısından Halifeliğin İçyüzü* adıyla yayımlandı, 1970), *Tarih-i Fıkıh Dersleri* (1924).

Geniş bilgi için bk. Sami Erdem: *Seyyid Bey – Hayatı ve Eserleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi 1993), aynı yazar: "Cumhuriyet'e geçiş sürecinde hilafet teorisine alternatif yaklaşımlar: Seyyid Bey örneği (1922-1924)", *Divan*, sayı: 2, 1996; aynı yazar: "Seyyid Bey", *DİA*, XXXVII, 54-56.

I
HİLAFETİN ŞER'Î MAHİYETİ

Muhterem efendiler,

Müsaade buyurursanız bendeniz de bu hilafet meselesi hakkında biraz izahat vereyim. Mesele çok mühim olduğundan ve hatta tarihimizde ve belki de bütün içtimaî hadiseler arasında en büyük bir inkılap demek olduğundan bu konuda ne kadar söz söylense yine azdır. Onun için sabrınızı suistimal edersem beni mazur görün.

Benden önceki konuşmacılar özellikle Eskişehir milletvekili Abdullah Azmi Efendi hazretleri bu konudaki kanaatini açıkladılar. Pek güzel ve pek samimi söylediler. Bendeniz de bu mesele etrafında uzun senelerden beri yaptığım araştırma ve incelemeler neticesinde ortaya çıkan kanaatimi açıklamak isterim. Nitekim geçen sene Hilafet ve hakimiyet-i milliye adıyla bir de kitap neşretmiştim.

Dediğim gibi İslâm tarihinde büyük bir inkılâp yapıyoruz. Diyebilirim ki bundan daha büyük inkılâp olamaz. Zihinlerin bununla çok meşgul olması, inkılâbın azameti ve büyüklüğündendir. Kalpler endişe ve tereddüt içindedir. Bunun için hepimizin vicdanı ve izanı istiyor ki mesele tümüyle açıklansın, ortaya konsun, dost düşman herkes ne yaptığımızı ve ne yapmak istediğimizi bilsin, şuurlu mu şuursuz mu yaptığımızı anlasın, Büyük Meclis, hilafet meselesinin dinî ve siyasî mahiyetini bilerek mi karar alıyor, yoksa bilmeyerek mi? Bu konular tamamıyla açıklığa kavuşsun. Çünkü –tekrar ediyorum– mesele hakikaten gayet mühimdir. İslâm dünyasında şimdiye kadar böyle bir inkılâp olmamıştır. Değil İslâm dünyasında bütün yeryüzünde meydana gelen inkılâpların en büyüğü, en mühimidir. Bunun için zihinlerde ve fikirlerde şüphe ve tereddütler bulunmamalıdır. Meseleyi bilerek halletmek gerekir. Gerek dinî ve gerekse siyasî yönünü bizim bilmemiz lazım gelir.

Bu yönleri bilirsek ne yapmak istediğimizi, ne yapacağımızı bilmiş oluruz. Benim asıl maksadım, meselenin dinî yönünü; İslâmiyetin hilafet meselesi hakkındaki telakki tarzını izah etmektir. Siyasî yönünü açıklamak maksadımın dışın-

da kalmaktadır. Ben ona karışmam. O tarafı Büyük Meclis bilir.

İlk önce şunu arzedeyim ki hilafet meselesi dinî olmaktan çok dünyevî bir meseledir. İtikadî meselelerden değil, millete ait haklar ve kamu menfaatlarındandır, itikadla ilgisi yoktur. Gerçi akaidle ilgili telif edilen İslâmî eserlerde de bu meseleden uzun uzadıya bahsedilmektedir. Fakat bu hilafet meselesinin İslâmî akîdelerden sayıldığı için değildir. Belki bu mesele etrafında sonradan teşekkül eden birtakım hurafe ve bâtıl fikirleri iptal etmek ve reddetmek içindir. Bu noktayı İslâm âlimleri kitaplarında açıkça beyan ederler.

Bilirsiniz ki İslâm âleminde asr-ı saadetten sonra muhtelif fırkalar ve itikadî mezhepler zuhur etmiştir. Onlardan biri de Şîa fırkasıdır. Bu Şîa fırkası sonradan muhalif kollara ve fırkalara ayrılmıştır. Bunların bir kısmına İsmailiye fırkası denir ve aynı zamanda bu fırkaya Bâtıniye, Talimiye, Seb'iye adları da verilir. Bunlar *imam* adını verdikleri halifelerinin uluhiyet (ilahlık)ine inanırlar. İmam, ilimleri ve bilgileri doğrudan doğruya Allah'tan alır, derler. İmamdan sonra hüccet denilen zat gelir, ondan sonra *bâb*, ondan sonra da *mümin* gelir. Allah imama, imam hüccete, hüccet bâba, bâb da mümine öğretir, derler. Onun için bunlara *Talimiye* fırkası adı da verilir.

Bunlarca Kur'an-ı Kerîm'in hem zahir, hem de bâtın mânası vardır. "Kastedilen Kur'an-ı Kerîm'in bâtınî mânasıdır", dedikleri için bunlara *Bâtıniye* de denir.

Bunların itikatları baştanbaşa hurafelerden ibarettir. Haddizatında bunlar dinsizdirler. En cerbezeli ve cin fikirli başkanları meşhur Hasan Sabbah'tır. Bu adam Doğu Selçuklularından Alpaslan zamanında Kazvin taraflarında yüksek bir dağ başında Alamut Kalesi'ne kapanmıştı. Alpaslan bununla çok uğraşmıştı. Bugün Anadolu'da tahtacılık ve oduncululukla meşgul olan bazı kişiler, bu Batıniye fırkasının artıklarıdır (Tahtacılar). Fakat bunlar artık kendi mezheplerini unutmuşlardır.

İran'da bugün yürürlükte olan *İmamiye* fırkası da *Mehdî*'nin varlığına inanır. Bunlara göre mehdî hayattadır ve yaşamaktadır. Münasip bir zamanda ortaya çıkacak (zuhur) bütün dünyayı hak ve adaletle dolduracaktır.

İşte bunlar ve bu gibi fırkalar hilafet meselesi hakkında türlü türlü hurafelere inanmışlardır. Onun için Ehl-i sünnet âlimleri kendi akaid kitaplarında *İmamet* başlığı altında hilafet meselesini sözkonusu etmişlerdir. Maksatları bu mesele etrafında dönen hurafeleri red ve iptal etmektir. Yoksa hilafet meselesini bir itikat meselesi olarak açıklamak değildir. Nitekim Ehl-i sünnet âlimleri demin dediğim gibi bu durumu sarahaten açıklarlar.

Öyle değil mi efendiler?

"Öyle, doğrudur", *sesleri.*

Bu cihetler bu suretle bilindikten sonra şimdi de hilafet meselesinin asıl şer'î ve dinî mahiyetini izah edeyim:

Her şeyden evvel şu noktayı arzedeyim ki *hilafet hükümet demektir*. Doğrudan doğruya millet işidir, zamanın gerektirdiklerine tâbidir. Onun içindir ki Hz. Peygamber Efendimiz vefat ettikleri zaman ashab-ı kiram hazretlerine hilafet meselesini açıklamamışlardı. Yüksek bir ateş içinde irtihal etmişlerdi. Bir aralık, "Bana kalem kağıt getiriniz, size bazı vasiyetlerde bulunmak isterim", demişlerdi. Ashaptan bazıları derhal kalem kağıt getirmek istedilerse de Hz. Ömer mâni oldu, "Ateşin şiddetinden sayıklıyor", dedi. "Bize Kitabullah (Kur'an) kâfidir", demişti. Bunun üzerine biraz gürültü oldu. Hz. Peygamber, "Gürültü etmeyin, dışarı çıkın, beni yalnız bırakın", buyurdular. Ondan sonra da dudak açıp konuşmadılar. Zannedersem o günü veya ertesi günü vefat ettiler.

Muhterem efendiler, asıl dinî kanun olan Kur'an-ı Kerîm'e müracaat ederseniz görürsünüz ki bizim hilafet şekli hakkında, yani İslâm hilafeti hakkında hiçbir âyet-i kerime yoktur. Kur'an-ı Kerîm hükümet ve memleketin idaresi konusunda bize iki düstur gösteriyor: Biri bugün medeniyet âleminde yürürlükte olan *meşveret* (şûra) kaidesidir ki bunu Kur'an bize bin üç yüz sene evvel ortaya koymuştur. O da "*Onların işleri kendi aralarında şûra iledir*" (Şûra, 42/38), düsturudur. Gerçi bu âyet-i celile Medine halkı hakkında nazil olmuştur. Medineliler kendi ortak işlerini, memleketlerine ait olan işleri kendi aralarında meşveretle görüşür ve hallederlermiş. Hz. Kur'an onların bu halini güzel buluyor ve medhediyor. Demek ki memleket idaresi hususunda meşveret usûlü, Allah'ın takdirine mazhar olan güzel bir usûldür.

Bir usûl kaidesi vardır: "Husûs-i sebep, umûm-ı lafza mâni değildir" (Sebebin özel olması, söylenen sözün genel olmasını engellemez). Diğer bir tabirle "İtibar, lafzın umum ve şümûlünedir, sebeb-i nüzulün hususiyetine değildir". (Bir ifadeden mâna çıkarırken onun, ortaya çıkış ve iniş sebebinin özel olmasına itibar edilmez. İtibar lafzın genel ifadesine ve şümulüne aldığı mânayadır), denir. Bu itibarla zikredilen âyet, doğrudan doğruya Müslümanların memleket idaresinde almaları lazım gelen hatt-ı hareketlerini gösteriyor, denilebilir. Şüphe yoktur ki ilâhî övgüye mazhar olan bir hatt-ı hareket Müslümanlar için uyulması gereken bir harekettir.

Hulâsa, meşveretle iş görmek, ilahî takdire mazhar olan bir durumdur. Bugün medeniyet âleminin meşveret usûlünü kabul ettiği gibi biz de –ona uyarak– karar alıyoruz: Fertlerin haklarını, memleketin selâmetini en çok üstlenen idare şekli de budur.

Kur'an'da zikredilen ikinci düstur da ulu'l-emre (devlet başkanı) itaattir. Kur'an-ı Kerîm'de, "*Allah'a, Peygamber'e ve içinizden emir (idare) sahibi olanlara itaat ediniz*" (Nisa, 4/59) buyurulmaktadır. İşte bu ikinci düsturdur. Bu da anarşiyi, hükümetsizliği ortadan kaldırmak ve uzaklaştırmak içindir. Asayiş, emniyet ve intizam memleketin emniyeti içindir, dolayısıyla hükümetin emirlerine itaat etmenin dinen vacip olduğunu beyan etmektedir. Bu âyet, fertlere

salahiyetli olan devlet adamlarının emirlerine itaat hususunda bir dinî vazife yüklemektedir. İşte memleketin idaresi konusunda Kur'an-ı Kerîm'de bu iki âyetten başka bir âyet yoktur.

Her ne kadar emanetleri yani memuriyetleri, hükümetle ilgili vazifeleri ehline vermek, hak ve adalete riayet etmek gibi hususlarda âyetler varsa da bunlar doğrudan doğruya idare tarzı ile ilgili değildir, bu konu ile ikinci dereceden ilgilidirler.

Kur'an-ı Kerîm'de *halife* ve *imam* tabirleri vardır. Fakat bunlar Hz. Peygamber hakkında veya sonraki gelecek olan halifeler hakkında değildir. Hz. Peygamber'den önceki peygamberlerle ilgilidirler. Bir âyette, "*Ey Davud, biz seni yeryüzünde halife kıldık, öyleyse insanlar arasında hak ve adaletle hükmet*" (Sâd, 38/26) buyurulmuştur. Usûl-i fıkıh ilmine ve Arap edebiyatına âşinâ olanların bileceği gibi, bu âyette "hakka mukarin hüküm yani adalet, fâ-ı takibiye ve tefriiyye ile hilafete terdif olunuyor". Yani "Seni halife kıldık, öyleyse, o halde hak ile hükmet" deniyor. Bundan anlaşılmaktadır ki hilafetten maksat adaletin dağıtılması ve yaygınlaştırılması (tevzi'-i adalet)dır. Hakka saygı duymak, haklıya hakkını vermek ve bâtılı ortadan kaldırmaktır, insanların haklarını korumaktır. İşte halifenin vazifesi bu maksat ve gayeyi elde etmek için çalışmaktır. Zaten hükümetin vazifesi de budur.

Kur'an-ı Kerîm Hz. İbrahim hakkında imam tabirini kullanıyor. Kur'an bir âyette Allah Teâlâ ile Hz. İbrahim arasında geçen manevî bir konuşmayı anlatıyor: Allah Teâlâ, Hz. İbrahim'e hitap ederek diyor ki:

– "*Ben seni insanlara imam yapacağım*" Hz. İbrahim de:

– "*Benim neslimden de imam yap*" diye niyaz ediyor. Bunun üzerine:

– "*Benim ahdim ve emanetim zulmedenlere asla ulaşmaz*" (Bakara, 2/124) buyuruyor. İşte bu âyetten açıkça anlaşılmaktadır ki Allah Teâlâ'nın katında zulüm ve yolsuzluktan ibaret olan mülk ve saltanat asla meşru değildir.

Şimdi bu iki kelimenin yani halife ve imam tabirlerinin mânalarını izah edeyim:

Hilafet, lugatta birinin yerine geçmek (halef olmak) demektir. Halife de halef demektir. Şu halde Hz. Davud halifedir, yani halefdir.

Kimin halifesidir?

Nerde halifedir?

Adaletin icrasında, haklıya hakkını vermek, hakkı korumak ve bâtılı ortadan kaldırmak konusunda, demektir.

İmam tabirine gelince; imam önder ve kendisine uyulan kişi demektir, önde giden demektir. Bunun içindir ki mahalle imamlarına da, cami imamlarına da imam denir. Halifeye de *imamu'l-müslimîn* deniyor. Hatta bir ilim dalında önder olan en

büyük âlimlere de imam deniyor. İmam-ı Azam, İmam Şafiî gibi büyük âlimlere imam denmesi bundandır. Bu kelimelerde kudsiyet ve ululuk mânası yoktur.

Yahya Galip Bey (Kırşehir): *Şu azamete bak.* Hay Allah senden razı olsun.

Halil Hulki Efendi (Siirt): *Hadislerden de bahsediniz.*

Seyyid Bey (devamla): Müsade buyurunuz. Eğer daha kısa kesmemi isterseniz özetleyeyim.

"Hayır, hayır" *sesleri.*

Bendeniz beş on günden beri konuştuğum muhterem arkadaşlardan aldığım intibalara göre zihinlerde bazı şüpheler vardır. Onları da elimden geldiği kadar çözüme ulaştırmak, şüpheleri gidermek isterim. Araya laf karışırsa konuşmanın insicamına, muhakemenin sürdürülmesine halel geliyor.

"Devam, devam" *sesleri.*

Halife tabiri ile imam kelimesi arasında genellik (umum) ve özellik (husus) vardır. Halife daha hususi, imam ise daha umumi bir tabirdir. Yani her halife imamdır, fakat her imam halife değildir. Halifelere imam dendiği gibi gerçekten halife olmayan padişahlara da imam deniyor. Onun için bu iki kelime arasındaki farka dikkat edilmelidir. Yine bunun için İslâmî eserlerde bu konu "İmamet" başlığı altında ele alınmıştır.

Karesi mebusu muhterem Süreyya Beyefendi bir de "*imaret* "ten, "emîru'l-mü'minîn" tabirinden bahsettiler. Fakat bu tabirin bu bahisle ilgili ve pek o kadar değeri yoktur. Emir, âmir demektir. Sıfat-ı müşebbehedir. Her hükümdar için "emir" kullanılabilir. Meselâ Afgan emiri deriz. İşte Kur'an-ı Kerîm'de imamet veya halife ve imam tabirleri hakkındaki âyetler bunlardan ibarettir.

Bir de Kur'an umumî bir ifade olarak insanlar hakkında da "*istihlaf*" tabirini kullanıyor. Adalet işlerinde birini yerine bırakmak mânasında kullanılmıştır. Kur'an'da bunlardan başka âyet yoktur. Burada seçkin âlimler var. Başka âyet var mıdır efendiler hazretleri?

Halil Hulki Efendi (Siirt): *Hayır.*

Ziyaeddin Efendi (Erzurum): *Hadis-i şerifler vardır, ümmetin icmaı vardır.*

Adliye Vekili Seyyid Bey (devamla): Evet onlardan da bahsedeceğim:

Bilindiği gibi İslâmda Kur'an şeriatın esas metnidir. Hadisler ise şeriatın şerhi ve açıklaması mahiyetindedir. Fakat hadisten maksat sahih olan hadistir. Çünkü bugün kitaplarda mevcut olan, dillerde dolaşan hadislerin bir kısmı yalandır, uydurma hadistir. Sonradan uydurulmuştur, bir kısmı da zayıftır. Böyle mühim meselelerde bu zayıf hadislerin ilmî bir değeri yoktur. Bunlar delil olmaya elverişli değillerdir. Onun için hadis deyip geçmek doğru olamaz. Onu tetkik etmek, ne tür bir hadis olduğunu anlamak vaciptir.

Önceden de söylemiştim: Hilafet meselesi dinî olmaktan çok dünya ile ilgili

ve siyasî bir meseledir. Doğrudan doğruya milletin kendi işidir. Onun için dinî naslarda bu mesele hakkında tafsilat yoktur.

Halife nasıl tayin edilir, hilafetin şartları nelerdir, her halükârda ve her zamanda halife tayin etmek millet üzerine vacip midir? gibi meseleler hakkında ne Kur'an-ı Kerîm'de, ne de hadislerde bir açıklık yoktur.

Efendiler, nazar-ı dikkatinizi celbederim: Tırnak kesmek, sakal bırakmak gibi en detay konularda, edep, âdet ve sıhhî konularla ilgili birçok hadis mevcut olduğu halde; halifenin nasıl nasp ve tayin edileceği, hilafetin şartlarının neden ibaret olduğu, her zamanda halife nasp ve tayin etmenin vacip olup olmadığı konusunda açık ve kesin hiçbir hadis yoktur. Bunun hikmeti nedir? Edep ve âdetlerle ilgili birçok hadis mevcut olsun da niçin hilafet meseleleri hakkında açık bir hadis mevcut olmasın. Bu nazar-ı dikkati celbeden birşey değil midir?

Bunun sebebi şudur: Hilafet meselesi öyle zannedildiği gibi esas dinî meselelerden değildir, siyasî bir meseledir; zaman, örf ve âdete göre değişir, zamanın gerektirdiği şeylere tâbidir. Onun için Hz. Peygamber Efendimiz, –demin söylediğim gibi– hilafet meseleleri hakkında susmayı tercih buyurmuşlardır.

Bununla beraber hilafet hakkında hiç de hadis-i şerif yok değildir, vardır. Fakat bu konudaki hadisleri; "İmamlar Kureyş'ten olur", "Aynı zamanda iki halifeye biat edildiği zaman, diğerini, yani ikincisini –kim olursa olsun– öldürünüz", gibi iki üç hadisten ibarettir. Bunlar ise halifenin nasp ve tayin şeklini, hilafetin şartlarıyla ilgili meseleleri çözmeye yeterli değildir.

Kısaca Hz. Peygamber Efendimiz, hilafet işini tamamen ümmete bırakmıştır. Vefatları sırasında bir halife nasp ve tayin etmedikleri gibi, bu hususta hiçbir tavsiyede de bulunmamışlardır. Her ne kadar Şiîler Hz. İmam Ali hakkında, bazı Ehl-i sünnet de Hz. Ebu Bekir hakkında şer'î nasların olduğunu iddia ediyorlarsa da Ehl-i sünnetin ekseriyetine göre bu iddialar doğru değildir. Ashaptan hiçbiri hakkında yeterli derecede ne açıktan ne de gizlice bir nas mevcut değildir. Eğer mevcut olsaydı ashab-ı kiram hazretleri kimin halifé nasp ve tayin edileceği hakkında kendi aralarında ihtilafa düşmezlerdi. Halbuki Hz. Peygamber'in vefatından sonra ashab-ı kiram içlerinden birini halife seçme konusunda ihtilaf ettiler:

Sakîfe-i Benî Saîde denilen yerde toplanarak aralarında hayli münakaşalar cereyan etti. Acı tatlı sözler söylendi. Medineliler Mekkelilere, "Bizden bir emir, sizden de bir emir olsun" dediler. Mekkeliler, "Bizden emir, sizden vezir" diye cevap verirler. Nihayet Hz. Ebu Bekir'e biat edildi ve "Halife-i Resûlillah" denildi. Hatta isim takmak konusunda önce tereddüt ettiler, Hz. Ebu Bekir'e ne isim vereceklerini, nasıl hitap edeceklerini birdenbire kestirip atamadılar. Nihayet dediğim gibi halife dediler.

Hz. Ebu Bekir, ömrünün sonunda Hz. Ömer'i veliaht tayin etti (istihlaf). Ashab-ı kiram da bunu kabul ettiler ve ilk önce Hz. Ömer'e zincirleme bir tam-

lama ile "Halifetü halifeti Resûlillah" (Resûlüllah'ın halifesinin halifesi) dediler. Hz. Ömer Ebu Bekir'in halefi, Ebu Bekir de Hz. Peygamber'in halefi demek oluyor. Fakat bu suretle izafetler altıncı, yedinci, özellikle onuncu, yirminci dereceye ulaştığı zaman adlandırma çokça uzayacağından zincirleme tamlamadan vazgeçtiler ve umumi bir ifade olarak "Halife" dediler. Arasıra da "Emiru'l-mü'minin" dediler. İşte emiru'l-mü'minin tabiri buradan çıktı.

Sonra biliyorsunuz, Hz. Ömer yaralandı. Kendisi yaralı olarak ölüm anına yaklaşmışken yanıbaşında hilafetle ilgili pekçok gürültü ve konuşma oldu. Bir topluluk gelerek Hz. Osman'ı veliaht yapmasını istediler. Hz. Ömer kabul etmedi. "Ben Osman'ı halife yaparsam Ümeyyeoğullarını Muhammed ümmetinin başına musallat eder, onlar da onun boynunu vurur" dedi. Nitekim öyle de oldu. Onlar Hz. Ömer'in yanından çıktıktan sonra Haşimîler geldiler. Hz. Ali'nin halife yapılmasını istediler. Hz. Ömer onu da beğenmedi: "Hz. Ali Allah adamıdır, ben onu halife yaparsam o sizi doğru yola sevkeder. Fakat tabiatında mizah, yani latifecilik vardır" dedi ve yapmadı.

Bazıları da aşere-i mübeşşere (Cennetle müjdelenen on kişi)den Hz. Talha'yı veliaht yapmasını tavsiye ettiler. Hz. Ömer, "O cicili bicili ve süslü elbiseler giymesini bilir, o mu halife olacak?" diye cevap verdi. Bir kısım halk da yine aşere-i mübeşşereden Zübeyr b. Avvam'ı tavsiye ettiler. Hz. Ömer, "O çarşı pazarlarda ölçek başlarından kalkmaz", cevabını verdi. Nihayet bazıları da Hz. Ömer'in kendi oğlu âlim sahabilerden meşhur Abdullah b. Ömer'i tavsiye ettiler. Bu Abdullah b. Ömer hakikaten âlim sahabilerin en büyüklerindendir. İbadete düşkün, zühdü seven ve takva sahibi bir zattır. Her yönüyle hilafete layık idi. Onun için bazı sahabiler Hz.Ömer'e onu tavsiye ettiler. Fakat Hz. Ömer, "Bir evden bir kurban kâfidir" dedi.

Kısaca Hz. Ömer sahabiler içinde kendi istediği gibi halife olacak bir şahsı bulamadı veya bu meseleyi üzerine almak istemedi. Düşündü, düşündü, nihayet –bildiğiniz gibi– hilafet işini altı kişiden meydana gelen bir *şûra* (komisyon)ya havale etti. Yani Osman, Ali, Abdurrahman b. Avf, Zübeyr b. Avvam, Talha, Sa'd b. Ebu Vakkas'dan teşekkül eden meclis-i meşveret (danışma kurulu, şûra) bırakti. Onlar da kendi içlerinden birini seçmek üzere Abdurrahman b. Avf'ı hakem tayin ettiler. O da Hz. Osman'ı tercih etti ve onu seçti.

Hz. Osman'ın bilinen şahadetinden sonra Hz. Ali'ye biat edildi. İşte bu dört halifeye "Hulefa-yı raşidîn" deniyor ki bunların hilafet müddetlerinin toplamı otuz seneden ibarettir.

Hz. Peygamber'in bu konuda bir hadisleri vardır ki burada bilinmesi lazımdır ve dikkat çekicidir: "Benden sonra hilafet otuz senedir, ondan sonra ısırıcı saltanata dönüşür". Bu hadis en muteber hadis kitaplarından olan *Sünen-i Tirmizî*'de ve bütün akaid kitaplarında mevcuttur. Bazıları bu hadisi zayıf kabul etmekte iseler de doğru değildir. Hasen hadistir.

Hadisler üç kısımdır: Birincisi sahih hadis, ikincisi hasen hadis, üçüncüsü de zayıf hadistir. Bunlar ıstılahtır, hadis usûlü ıstılahlarındandırlar. İşte bu hadis ikinci tür hadislerdendir ve en muteber akaid kitaplarında zikredilmektedir.

Rica ederim, sözlerimde katiyyen kimseye karşı kin ve husumet yoktur. Kimseye yağcılık yapmak ve riya da yoktur. Maksadım İslâmî hakikatları bildirmektir. Bu izahlarımı sırf İslâmiyete hizmet için yapmaktayım. İslâm dinini birtakım hurafelerden arındırmak için söylüyorum.

"Bravo" *sesleri, alkışlar.*

Isırıcı saltanattan maksat zalim saltanattır. Mecazî bir ifadedir. İstiare vardır.

Görülüyor ki sahabiler de hilafet meselesini açık bir şekilde izah etmemişlerdir. Demek oluyor ki ne Kur'an-ı Kerîm'de, ne hadislerde, ne de sahabilerin sözlerinde hilafet meselesi hakkında bizim aradığımız, öğrenmek istediğimiz meseleleri bize anlatacak açık ve kesin şekilde izah edecek birşey yoktur.

*

Şimdi de sonraki İslâm âlimlerinin bu mesele hakkındaki telakkilerini ve düşüncelerini tetkik edelim. Bilirsiniz ki bugün Ehl-i sünnet doğrudan doğruya İslâmiyetin anayolunda giden ve doğru yol (sırat-ı müstakim) üzerinde bulunan dört mezhepten ibarettir. Hanefî, Şafiî, Malikî, Hanbelî mezhepleri. Değil mi efendim? İşte bu dört mezhebin tümüne Ehl-i sünnet denir. Doğru yol bunların gittikleri yoldur.

Bu zatların hilafet meselesi konusundaki telakkilerine gelince, burada üç mezhep bir tarafa, bir mezhep de bir tarafa ayrılır. Malikî, Şafiî, Hanbelî mezhepleri ittifak halinde hilafetin şartlarında ağır davranırlar: Halife olacak kişinin müctehid derecesinde âlim olmasını, tam bir adaletle muttasıf bulunmasını ve herhalde Kureyş kabilesinden olmasını şart koşarlar. Hatta İmam Şafiî, "Halife adaleti tam mânasıyla tatbik etme yolundan saptığı zaman kendiliğinden vazifeden düşer (azledilmiş olur), ayrıca düşürülmesi ve azledilmesini beklemez" demektedir.

Şafiî mezhebinin umumi görüşü de böyledir. En muteber Şafiî fıkıh kitaplarından biri olan *Minhac-ı Nevevî*'de ve onun şerhi olan *Muğni'l-Muhtac*'da bu konuda açıklık vardır. Merak edenler, sözüme güvenmeyenler bu kitaplara müracaat etsinler.

Yalnız Hanefîler hilafetin şartları hakkında biraz müsamahakâr davranırlar. Meselâ onlara göre halifenin müctehid olması şart değildir, âlim olması kâfidir. Yine onlar, halife adaleti tam mânasıyla tatbikten saptığı zaman kendiliğinden vazifeden düşmüş olmaz, azledilmesi gerekir, diyorlar. Bununla beraber bu dört mezhebin dördü de hilafetin aslî şartlarında, meselâ halifenin âlim ve adaletli bir kişi olmasında ittifak ediyorlar. Âlim ve adaletli olmayan bir kişiye halife demiyorlar, melik ve sultan diyorlar.

Akaid kitaplarını tetkik ederseniz görürsünüz ki Ehl-i sünnet âlimleri hilafeti iki kısma ayırırlar. Birine gerçek hilafet (*Hilafet-i hakıkıye*), diğerine görünürde hilafet (*Hilafet-i sûriye*) diyorlar. Hilafet-i sûriyeye, hükmen hilafet (*Hilafet-i hükmiye*) de denir. Şimdi bu iki tür hilafeti ayrı ayrı açıklamaya çalışalım:

Hilafet-i hakıkıye (gerçek hilafet), hilafet için gerekli şartları taşıyan ve milletin seçimi ve biatıyla gerçekleşen hilafettir. İşte hakiki ve dinî mânada hilafet buna denir. Biraz önce söylediğim, "Benden sonra hilafet otuz senedir, ondan sonra ısırıcı saltanata dönüşür" mealindeki hadiste zikredilen hilafetten maksat da bu hilafet-i hakıkıyedir. Hanefî âlimlerinin en büyüklerinden olan ve bugün de eserleri bütün İslâm dünyasında okutulmakta olan Sadru'ş-şerîa, *Ta'dilü'l-Ulûm* adlı eserinde bu hilafet-i hakıkıyeye *hilafet-i nübüvvet* (Hz. Peygamber'in koyduğu şartlara uygun hilafet) demektedir. Büyük Hanbelî müctehitlerinden İbn Teymiye'nin *Minhacu's-Sünne* adlı eserinde de aynı görüş kaydedilmektedir. Yani İbn Teymiye de bu hilafet-i hakıkıyeye, hilafet-i nübüvvet demektedir. Nitekim bahsettiğimiz hadis başka bir rivayette, "Hz. Peygamber'in şartlarına uygun hilafet-i nübüvvet otuz senedir..." şeklinde rivayet edilmiştir.

Şimdi ismini zikrettiğim Sadru'ş-şerîa Türktür, Buharalıdır. 747 (1346) da Buhara'da vefat etmiştir. Zamanının en büyük âlimlerindendir. Yalnız şer'î ilimlerde değil, zamanında mevcut olan bütün ilim ve fenlerde söz sahibidir. Gerçekten her mânasıyla allâmedir. *Ta'dilu'l-Ulûm* adlı eseri isminden de anlaşılacağı gibi çeşitli ilimlerden bahseder. Çokça araştırmaya dayanan ve pek dikkatlice kaleme alınmış bir eserdir. Kitabında bahsettiği ilimlerden biri de astronomi (ilm-i heyet)dir. Kendi eliyle çizdiği astronomi ile ilgili şekilleri de ihtiva etmektedir. Üzerinde çalışılırsa yazarının ne büyük bir âlim olduğu açıkça ortaya çıkar. Fakat ne yazıktır ki (bu eser) şimdiye kadar basılmamıştır, yalnız yazmaları mevcuttur. Bu münasebetle şunu da arzedeyim ki, İslâm dinine ve doğuda bütün ilim ve fenlere hizmet eden büyük âlimlerin ekseriyeti Türktür. Ben vaktiyle bunlardan bazılarının isimlerini, kısa kısa hal tercümelerini neşretmiştim. İşte bu Sadru'ş-şeria da onlardandır. Hanefî mezhebinde altıyüz seneden beri onun ayarında bir âlim yetişmemiştir.

Gerçek hilafetin şartlarına gelecek olursak, bunlar on tanedir: Müslüman olmak, hür olmak, aklı başında ve büluğ çağına ermiş olmak, erkek olmak, bedenen ve zihnen sıhhatli olmak (havass ve azaya malik olmak), memleketin işlerini, milletin maslahatlarını yürütme ve korumada tedbir ve güzel bir siyaset sahibi olmak ve aynı zamanda halk üzerinde nüfuz ve idare gücüne sahip olmak, tam mânasıyla adaletli olmak, Kureyş kabilesinden olmak. İşte hilafetin şartları bunlardır. Bunlardan biri eksik olursa (gerçek) hilafet geçerli olmaz.

Bu şartlardan başka bir de ilim şartı vardır. Yani halifenin âlim olması şarttır. Fakat bu (ilim) şartında İslâm âlimleri iki kısma ayrılırlar. *Mevakıf* (adlı eser) de açıkça belirtildiği gibi Ehl-i sünnet âlimlerinin ekseriyetine göre halife olacak

kişinin sıradan bir âlim olması yeterli değildir. Dinî konularda esas ve teferruat meselelerinde ictihad edebilecek derecede âlim olması şarttır. Fakat Hanefîler bu konuda müsamahakâr davranıyorlar: Hanefilere göre müctehid olmak (hilafet için) şart değildir. Normal bir şekilde şer'î hükümleri, hilafetin maslahatlarını bilmesi yeterlidir (Hak olanı hak olmayandan ayırd edebilmelidir).

Burada *adalet* şartını biraz izah etmek gerekiyor: Adaletin bir ıstılah olarak iki mânası vardır: Birinci mânası hakkı tahakkuk ettirmek, hakkı hak sahibine vermek ve batılı ortadan kaldırmak (ihkâk-ı hak ve ibtal-ı bâtıl) tır. İkincisi kişinin yaşayışında istikamet üzerinde olması mânasına gelir ki fıskın zıddıdır. Bu mânada âdil demek, fâsık değil demektir. Adaletin bu ikinci mânası birinci mânasından daha umumî bir mânadır ve birinciye de şamildir. Şu halde zalim ve gaddar bir insan hilafete ehil olamayacağı gibi fısk u fücur sahibi bir kişi de hilafete ehil değildir. İslâm âlimleri, "Zulüm ve yolsuzluk yapmakta olan bir kişiyi halife yapmak demek, kurdu koyuna çoban yapmak demektir" diyorlar.

Bundan önce imamet konusunda Allah Teâlâ ile Hz. İbrahim (a.s.) arasında geçen bir manevî konuşmayı Kur'an-ı Kerîm'den aktarmıştım. O âyette, kendi zürriyetinden de imam yapılmasını isteyen Hz. İbrahim'e cevap olarak Allah Teâlâ, "Benim ahdim ve emanetim zalimlere ulaşmaz", buyuruyor. Zaten halife tayin etmekten gaye zalimin zulmünü ortadan kaldırmaktır, yoksa insanlar üzerine zulmü musallat etmek değildir. Bunun içindir ki bütün İslâm âlimlerine göre zalim ve yolsuzluk yapan bir kişiyi halife seçmek caiz değildir. Ayrıca zulmetmeye başlayan bir halife de bütün âlimlerin ittifakıyla, vazifeden alınmaya (azl) müstahak olur. Hatta başta İmam-ı Şafiî olmak üzere ilk Şafiî âlimlerine göre halife millet tarafından azledilmemiş olsa bile kendiliğinden azledilmiş ve vazifeden ayrılmış kabul edilir. Hanefiler ise, "Müslümanların birbirine düşmesi ve birbirlerini öldürmesi, ihtilal gibi durumlar sözkonusu değilse halifenin vazifeden alınması gerekir" demişlerdir. Âlimlerden bazıları, "Hanefi fakihlerine göre adalet hilafetin sıhhat şartlarından değildir. Öyleyse fâsık ve günahkâr bir kişinin hilafeti mekruh olmakla beraber sahihtir" (azledilmesi gerekmez) demişlerse de bu doğru değildir, yanlıştır.

Sadru'ş-şerîa'nın biraz önce ismini zikrettiğim *Ta'dilü'l-Ulûm*'unda ve Hanefî fakihlerinin Sadru'ş-şerîa derecesinde araştırıcı ve tetkikçilerinden olan meşhur İbn Hümam'ın *Müsayere* adlı eserinde açıkça belirtildiği gibi Hanefî fakihleri de adaleti hilafetin sıhhat şartlarından sayarlar. Onlara göre adalet, meliklik ve saltanatın sıhhat şartı değildir. Yani şimdi aşağıda zikredeceğim hilafetin ikinci çeşidinin şartı değildir. Çünkü hilafetin ikinci çeşidi hükümdarlıktan ve saltanattan ibarettir. Bu ise seçim ve biat üzerine kurulmuş bir hilafet değildir; kuvvet, kahr, galebe üzerinde kurulmuştur. Bu noktada hilafetle saltanatı birbirine karıştırmamak gerekir. Hakiki hilafet başka, şeklen hilafet yani saltanat ve padişahlık yine başkadır.

İkinci çeşit hilafete gelince; buna sûreten ve şeklen hilafet (hilafet-i sûriye) demiştik. Bu sûreten ve zahiren hilafet şeklinde ise de hakikatta hilafet değildir. Belki meliklik ve saltanattan, galebe ve sultadan ibarettir, padişahlıktır. Bu ya hilafet şartlarını kendinde bulundurmamak, veyahut kahr ve istila, zorlama ve galebe yoluyla elde edilir. Bütün Ehl-i sünnet âlimlerinin ittifak halinde açıkladıkları bir hakikattir ki Emevî ve Abbasî halifelerinin halifelikleri bu ikinci çeşittendir. Çünkü bunların hilafetleri milletin arzu ve seçimiyle meydana gelmemiş, kahr ve istila, zorlama ve galebe yoluyla elde edilmiştir.

İslâm tarihine âşinâ olanlar bilirler ki, Emevî halifelerinin yapmadıkları zulüm ve sefihlik, peygamber evlatlarına (Ehl-i beyt) reva görmedikleri zulüm ve alçaklık kalmamıştır. Abbasî Devleti ise tamamen zulüm, yolsuzluk, kahr ve galebe üzerinde kurulmuştur. Yalnız meşhur Ebu Müslim Horasanî'nin Emevî hükümeti taraftarlarından öldürdüğü ve telef ettiği insanların sayısı altı yüz bine ulaşmaktadır. Abbasî halifelerinin ilki olan Seffah'ın amcası Abdullah b. Ali Şam'ı istila ettiği zaman ahaliyi öldürmüştü. Birlikte yemek yemek üzere davet ettiği şehrin ileri gelenlerinden doksan kişiyi sopalarla öldürttü. Bazıları henüz can çekişmekte ve hırıltıları işitilmekte iken üzerlerine sofra kurdurarak üzülmeden ve sıkılmadan yemek yedi. Şam'da Emevî halifelerinin kabirlerini açtırarak, bulduğu naaşları ve kemikleri yaktırdı.

Bu Abdullah b. Ali'nin kardeşi Süleyman b. Ali de Basra'da Emevîlerden eline geçenleri öldürdü ve cesetlerini sokaklarda sürüttürdü. Sonra da meydanda bırakarak köpeklere yedirdi. En muteber İslâm tarihlerinde bu olaylar bu şekilde kayıtlıdır. Hatta merhum Cevdet Paşa'nın *Tevarih-i Hulefa* adındaki tarihine bakarsanız sözlerimin doğruluğunu kabul edersiniz.

Osmanlı halifelerinin ise, saltanata olan hırs ve tamahlarından dolayı nice masum ve günahsız şehzade kanı döktükleri bilinmektedir. Hulefa-yı raşidîn hazretleri beytülmale (hazineye) ait olan devlet ve milletin malına "malullah" (Allah Teâlâ'nın malı), halkın haklarına da "Hakkullah" (Allah Teâlâ'nın hakkı) derlerdi. Dolayısıyla bütün hakların güzel ve uygun bir şekilde muhafazası konusunda son derece titizlik ve gayret gösterirlerdi. Bunlar ise (Osmanlı padişahları) Müslümanların haklarını (ve mallarını) müsadere ederler ve devletin sahip olduğu mal ve mülkleri şuna buna peşkeş çekerlerdi.

Şimdi insaf edelim, böyle bir zulüm ve halka galebe çalmaya hilafet denilebilir mi? İslâmiyet gibi yüce bir din, böyle ezici ve kahredici bir saltanatı kabul eder mi? Mutlak adalet sahibi olan Cenâbı Hak, "Benim ahdim zalimlere ulaşmaz" buyuruyor. Böyle ezici ve istibdat sahibi bir hükümeti İslâm dinine nisbet ederek adına "İslâm hilafeti" demek dost ve düşmana karşı İslâmiyeti aşağılamak olur. Bu tür hükümetler hilafet değil, Hz. Peygamberimizin buyurdukları gibi ısırıcı saltanattan ibarettir. Onun içindir ki Hz. Peygamber Efendimiz gaipten haber vermek suretiyle bir mucize kabilinden olarak, "Benden sonra hilafet otuz

senedir, ondan sonra ısırıcı meliklik ve saltanata dönüşür" buyurmuşlardır. Tarihî hakikatler de bunu teyit etmektedir. Tarih tetkik edilir ve araştırılırsa görülür ki hakiki hilafet, hulefa-yı râşidînin sonuncusu olan Hz. Ali'nin vefatıyla veyahut Hz. Hasan'ın altı aydan ibaret olan imametiyle son bulur. Ondan sonra artık "Hüküm ve tahakküm, galip olanındır". (el-Hükmü li-men galebe) kaidesi geçerli oluyor, söz kılıç ve kuvvetin eline geçiyor. Bu suretle Hz. Peygamber'in ısırıcı meliklik (mülk-i adûd) diye ifade buyurdukları ezici saltanat kurulmuş oluyor.

Burada ek bir bilgi kabilinden garip ve şaşılacak bir durumu zikretmek isterim: Allâme Taftazânî adıyla meşhur bir zat vardır ki hepinizin bildiği bir zattır. Unvanından anlaşıldığı gibi büyük bir âlimdir. Fakat İslâm tarihine ve âlimlerin hal tercümelerine hakkıyla vâkıf olmadığı anlaşılıyor. Bu zat *Şerhu'l-Akâid* adlı eserinde, "Din âlimlerinden halifeyi tayin ve azletme gücünde olanlar (Ehl-i hall u akd) Abbasî halifelerinin halife oldukları konusunda ittifak etmişlerdir" demektedir ki doğru değildir. Tarihî hakikatlere tamamen aykırıdır.

Bilirsiniz ki İmam-ı Azam hazretleri dinî konularda imam olanların en büyüklerindendir. 80 (699) tarihinde doğmuş, 150 (767) tarihinde vefat etmiştir. Hem Emevî ve hem de Abbasî Devleti zamanında yaşadı. Ne Emevî hilafetine ve ne de Abbasî hilafetine cevaz vermemiş ve bu hilafetleri kabul etmemiştir. Henüz Emeviler iktidarda iken, İmam Hüseyin'in oğlu Zeynelâbidin'in torunu ve bugün Yemen'de yaygın olan Zeydiye mezhebinin meşhur imamı İmam Zeyd hazretlerine biat edilmesi konusunda, el altından gizlice fetva verdi. Onun için Emeviler zamanında Irak valisi ve kumandanı olan meşhur İbn Hubeyre tarafından tartaklanmış ve hapsedilmiştir. İbn Hubeyre hergün, İmam-ı Azam'ı hapishaneden çıkararak insanların huzurunda kırbaçla döver, sonra yine hapsederdi.

Abbasiler zamanında İmam-ı Azam hazretleri, Hz. Hasan'ın çocuklarından Nefs-i Zekiye demekle meşhur olan Muhammed Mehdî'ye yardımda bulunulmasına ve biat edilmesine; zekât, ganimet, öşür gibi şer'î vergilerin ona verilmesine gizli gizli fetvalar verdi. Bundan dolayı da Abbasîlerin ikinci halifesi olan Ebu Cafer Mansur tarafından hapsedilmiş ve nihayet hapishanede iken vefat etmiştir.

Hanefî fakihlerinin ileri gelenlerinden ve usûl-i fıkıh âlimlerinden Cassas diye meşhur olan İmam Ebu Bekir Razî'nin *Ahkâmu'l-Kur'an* adındaki tefsirinde ve Fahruddin Razî'nin *Tefsir-i Kebir*'inde ve meşhur *Tefsir-i Keşşaf*'ta demin zikrettiğim, "Benim ahdim zâlimlere ulaşmaz" âyetinin tefsirinde yukarda anlattığım gibi geçmektedir. Aynı şekilde büyük müctehitlerden herbiri; İmam-ı Azam gibi fıkıh mezhebi sahiplerinden biri olan Süfyan Sevrî, İbn Cureyh ve Abbad b. Kesir gibi ümmetin ileri gelenleri dahi adı geçen Mansur tarafından hapsedilmişlerdi. Malikî mezhebinin kurucusu İmam Malik hazretleri ise yalnız dayak yemekle kurtulmuştu. Fakat dayağın şiddetinden kolu çıkmıştı.

Bu tarihî hakikatlar meydanda iken ve en güvenilir, muteber tarih ve tefsir kitaplarında mevcut iken Allâme Taftazânî'nin "Eimme-i dinden ehl-i hall u akd,

hilafet-i Abbasiye'nin sıhhatında ittifak etmişlerdir" tarzında söz söylemesinin hiçbir ilmî kıymeti yoktur. Bunu tereddütsüz ve korkusuzca söyleyebilirim.

Bununla beraber, İmam Ebu Yusuf ve İmam Muhammed gibi İmam-ı Azam'ın talebelerinden olan Hanefî âlimleri, Abbasiler zamanında kadılıklar kabul etmişlerdir. Hatta İmam Ebu Yusuf Bağdat'ta Abbasî halifelerinden Mehdî, Hâdî ve Harun Reşid zamanlarında kadılkudatlık vazifesinde bulunmuşlardı. Fakat bu durum onların hakiki hilafetlerini tasdik ettikleri mânsına gelmez. Çünkü bütün Hanefî fıkıh kitaplarında zikredildiği gibi Hanefî imamlarının ictihadlarına göre, zalim ve günahkâr bir padişahtan kadılık ve valilik gibi memuriyet kabul etmek zaruret gerekçesiyle caiz ve sahih olur. Yalnız bunda da zulme ve haksızlığa âlet ve vasıta olmamak şarttır. İşte bu fikir ve içtihada dayanarak, İslâm âlimleri melik ve sultanların (Halifelerin değil) kadılıklarını ve diğer memuriyetlerini kabul etmiş ve yürütmüşlerdir.

Özetleyecek olursak, gerek Emevî halifeleri ve gerekse Abbasî halifeleri hakikatte Halife değildirler, sultan ve padişahtırlar. Onlara halife denmesi insanlar arasında böyle bir örfün olmasındandır. *Tefsir-i Keşşaf*'ta az önce zikredilen âyetin tefsirinde Abbasî ve Emevî halifeleri hakkında, "Gâsıp ve mütegallibedirler, kendi kendilerine halife ismini takmışlardır" şeklinde bir açıklama yer almaktadır. Hatta demin ismi geçen *Müsayere* adlı eserde açıkça zikredildiği gibi, Hanefî mezhebinin ileri gelenlerinden bir kısmı ashabdan Muaviye'ye bile halife demiyorlar, melik ve sultan diyorlar.

Efendiler, kendi kendimizi aldatmayalım, İslâm âlemini biz hiç aldatamayız. Onların içinde birçok âlim vardır. Bugün tümü bizden daha bilgilidir. İslâmî kitaplar ellerindedir. Onlar İslâmî hilafetin ne demek olduğunu bilmezler mi? Mısırlı âlimler, Yemenli âlimler, Necidli âlimler, Kürdistanlı âlimler halifenin Kureyş'ten olması gerekeceğini bilmezler mi efendiler? Bu saydığım yerlerin âlimlerinden hiçbiri bizim padişahlarımızın halifeliğini dinî açıdan kabul etmez. Mısır'da, Hindistan'da, Kürdistan'da hilafetten bahsedildiği vakit bunun ciddi olduğuna inanıyor musunuz?

"Bravo" *sesleri*...

Onların âlimleri bizim padişahlara hiçbir zaman halife dememiştir. Kitapları meydandadır. Şafiîlerin en muteber kitabı olan *Minhac-ı Nevevî* ellerde dolaşmaktadır, basılmıştır. Bütün Şafiî medreselerinde, bütün Şafiî âlimlerinin ellerinde hürmetle dolaşmaktadır. Ona bakınız; Şafiî mezhebine mensup olanlara göre bizim padişahlara halife denilip denilmeyeceğini anlarsınız. Malikî ve Hanbelî kitaplarına da bakınız, onların da bizim padişahlara ne dediklerini görürsünüz. Hatta bizim Osmanlı âlimleri bile kendi padişahlarına halife dememişlerdir. Hanefî fakihlerinin üstatlarından ve Türkistan'ın en büyük âlimlerinden İmam Necmüddin Ömer Nesefî denilen bir zat vardır. 537 (1142) tarihinde Semerkant'ta vefat etmiştir. Pek büyük bir fakih olduğu için kendisine Müftiu's-saka-

leyn denilmiştir. Bu zatın pekçok kitapları vardır. Hanefî mezhebinde imamdır. Bunun akaide dair *Akâid-i Nesefiye* adıyla küçük bir kitabı vardır ki sekizyüz seneden beri Hanefî mezhebinin geçerli olduğu bütün doğu medreselerinde okutulmaktadır. Hatta bugüne kadar İstanbul medreselerinde, Fatih medreselerinde okutulagelmiştir. İşte o kitapta ve diğer bütün İslâmî kitaplarda halife olacak kişinin Kureyş'ten olmasının şart olduğu ve Kureyş'ten olmayanın hilafetinin caiz olmayacağı mutlak ve kesin bir dille açıklanıyor. "Kureyş olanlardan başkası caiz olmaz" deniyor. Onun içindir ki demin ismini zikrettiğim Allame Taftazanî, *Şerh-i Akâid*'inde, "Abbasî halifelerinden sonraki hilafetin durumu su götürür" diyor.

Şu halde bu güçlükleri ve vuzuhsuzlukları ortadan kaldırmak için ne yapmak lazımdır? Ne demeli ki bu zorluklar ortadan kalksın? Bu hususta söylenecek söz şudur: Halifeliğin şartlarını taşıyan bir kişi bulunmadığı müddetçe, halifenin tayin edilmesi ve seçilmesi önermesi ortadan kalkar, vacip olmaz.

Şimdi burada gayet kuvvetli bir itiraz ortaya çıkar: Denilebilir ki, Müslümanlar üzerine bir imam (halife) tayin etmek ve seçmek vaciptir. Bu konuda icma-yı ümmet vardır. Bütün İslâm âlimleri imam tayin etmenin vacip olduğu konusunda ittifak ve sözbirliği etmişlerdir. Buna ne cevap vereceksiniz?

Bu soru hakikaten çok kuvvetli bir sorudur. İşin içine icma girince tarafımızdan ne söylense fayda vermez, hiç kimse dinlemez. Çünkü icma en kuvvetli delil kabul edilir. Bizim tarafımızdan ne söylenirse söylensin, bize cevap olarak, "İcmaa katılan âlimler senden daha iyi bilir" denilir. Şu halde buna nasıl cevap verilmelidir?

Bunun cevabını Şafiî âlimlerinin en büyük mütehassıslarından Allame Adududdin vermiştir. Bu zatın *Mevâkıf* isimli çok muteber bir eseri vardır. Ehl-i sünnetin akaidi ile ilgili bir eserdir. Büyük bir kitaptır. İstanbul'da Matbaa-yı Âmire'de üç cilt halinde basılmıştır. Bütün İslâm âlimlerinin elinde hüccet gibi tutulur ve içindeki bilgiler güvenilir bir senet kabul edilir. İşte bu kitabın imamet bahsinde bu soru müellif tarafından sorulduktan sonra ona cevap olarak demin dediğim gibi, "İmametin şartlarını kendinde toplayan bir kişi bulunmadığı müddetçe Müslümanlar üzerine bir imam tayin etmek vacip olmaz" diye kayıtlıdır. Sözümün doğruluğuna ve sıhhatına inanmak istemeyenler bu esere müracaat etsinler.

Fakat bu durumda memleket anarşi, millet de karışıklık ve ihtilal içinde kalmaz mı? Evet millet fuzuli bir şekilde başıboş, kendi haline terkedilir. Hükümet kurulmazsa şüphesiz memleket anarşi, millet ihtilal içinde kalır. Fakat *Mevâkıf* yazarının maksadı bu değildir. Şartlarını taşıyan, gerçek halife mânasına bir imam tayin etmek mümkün olmadığı zaman artık o mânada imam tayin etmenin vacipliği ortadan kalkar demek istiyor. Bundan "Hükümet kurmaya da lüzum yoktur" mânası çıkmaz. Maksadı "Halifelik şartlarını taşıyan bir imam tayin etmek imkânsız olduğu zaman yine hükümet kurmak vacip olur. Fakat artık ona

hilafet, hükümet başkanına da halife mânasına imam denmez ve bundan dolayı İslâm milleti günahkâr olmaz" demektedir. Nitekim bundan önce ismi geçen Sadru'ş-şeria *Ta'dilu'l-Ulûm*'da halifelik şartlarını saydıktan sonra, şartlarını taşıyan halifeliğin –hadis-i şerifte açıklandığı gibi– otuz senede tamamlandığını, ondan sonra dünyevî başkanlık ve galebe başkanlığı (riyaset-i dünyeviye ve tagallubiye)den ibaret olan meliklik ve saltanatın kurulduğunu açıklıyor. Sonra da "Şu zikredilen hilafet şartlarından zaruretlerin ortadan kaldırdığı şartlar düşmüştür. Bunun gibi zamanımızda Kureyş'ten olma şartı da düşmüştür" diyor. Bu sözü söyledikten sonra "*Hepsi de Allah'ın rahmetinden koğulmuş olarak. Nerede ele geçirilirlerse yakalanırlar onlar ve öldürülürler de öldürülürler*" (Ahzab, 33/61) âyetini iktibas ediyor. Bu suretle hilafet şartlarını taşımayan melik ve sultanlara şiddetle hücum ediyor.

İşte bu izahlarımdan gerçek hilafetle şeklî hilafetin neden ibaret olduğu tamamıyla anlaşılmıştır, sanırım. Gerçek hilafet asıl hilafettir ki Raşid halifelere mahsus idi, geldi geçti. Şeklî hilafet ise Raşid halifelerden sonra gelen halifelerin hilafetidir ki kahreden sultanlıktan başka birşey değildir ve dinen gayet kötülenmiştir.

Gerçek hilafette halife, Resûl-i Ekrem Efendimizin izini takip ederek peygamberâne bir idare hayatı ve babacan bir siyaset takip edecek, elinde Hazret-i Kur'an hidayet şulesi ve hareketlerinin rehberi olacak, kalbinde Allah korkusu onu her halükârda adaletten ayırmayacak, makam ve memurlukları birer ilâhî emanet kabul ederek ehlini bulup ona devredecek, Müslümanların haklarının kaybolmasına ve hazine malının zerre kadar israfına meydan vermeyecek, İslâmiyetin inkişâf ve yücelmesi ve İslâm ehlinin saadet ve ilerlemesi neye bağlı ise onu elde etmeye kudretinin elverdiği ölçüde gayret sarfedecek. Şimdi zamanımızda böyle gerçek bir hilafet kurmak mümkün müdür?

Hz. Ebu Bekir-i Sıddîk hilafet makamına seçildiği zaman minbere çıkıp, Cenâbı Hakk'a hamd u sena ettikten sonra şu hutbeyi irad etmiştir:

> "Ey insanlar! Ben size veliyyü'l-emr oldum. Halbuki ben sizin en hayırlınız değilim. Eğer iyilik edersem bana destek olunuz, kötülük yaparsam beni doğru yola sevkediniz. Doğruluk emanettir, yalancılık hıyanettir. Sizin zayıfınız, hakkını zalimden alıncaya kadar katımda kuvvetlidir; kuvvetliniz de ezilmişin hakkını alıncaya kadar katımda zayıftır. Hiçbiriniz cihadı terketmesin, cihadı terkeden topluluk zelil olur. Ben Allah'a ve Resulüne itaat ettikçe siz de bana itaat ediniz. Ben Allah'a ve Resulüne itaat etmezsem siz de bana itaat etmeyin. Kalkınız namaza. Allah size rahmet etsin".

Hz. Ebu Bekir'in vefatında hiçbir nakdî varlığı (para, altın, gümüş) çıkmamıştı. Beytülmalden takdir edilen nafaka ile orta halde yaşardı. Devlet malından kendisinde bir köle ile bir deve ve bir de kaftan vardı. Vefatından çok az bir

zaman önce kızı müminlerin anası Hz. Aişe'yi çağırarak, "Biz halife olalıdan beri milletin dirhem ve dinarını yemedik, kaba ve bayağı yemeklerini yedik ve katı elbisesini giydik. Bu köle ile bu deve ve kaftan benim malım değil, Müslümanların beytülmalınındır. Ben Müslümanların maslahatları ile meşgul olurken onları kullanırdım. Size miras olarak kalmaz. Vefatımdan sonra üçünü de Ömer'e gönder" diye vasiyet etmiştir.

Hz. Aişe vasiyet icabı onları Hz. Ömer'e gönderince Hz. Ömer, "Ey Ebu Bekir! Kendinden sonra gelenleri zahmete soktun, müşkil bir duruma düşürdün" diyerek ağladı. Ve "Alın bunları, beytülmale teslim edin" dedi. Bunun üzerine mecliste hazır olan Abdurrahman b. Avf "Sübhanallah, bir köle ve bir deve ile beş dirhemlik köhne kaftanın ne değeri olur? Emretseniz de onları Hz. Aişe'ye iade etseler" deyince Hz. Ömer, "O Ömer'in zamanında olamaz" cevabını vermişti.

Hz. Ömer de hilafet günlerinde Hz. Ebu Bekir gibi beytülmalden takdir edilen günlük nafaka ile geçinirdi ve günlük yiyecek içeceğini çok dar tutmuş olduğundan ailesi sıkıntı çekerdi. Diğer hak sahiplerine ise kendi istihkakından fazla verirdi. Birgün hutbe okumak için minbere çıktığında üzerindeki elbisenin on iki yerinde yama görülmüştü. Geceleri Medine-i Münevvere sokaklarında ta sabahlara kadar bekçi gibi dolaşır, bizzat şehrin asayişini muhafazaya çalışırdı. Hatta kapalı olup olmadıklarını anlamak için kapıları yoklardı ve "Fırat nehrinde bir oğlak boğulacak olursa korkarım ki yarın Cenâbı Hak beni ondan mesul tutar" diyerek ağlardı. Mesuliyet hissi ve Allah korkusu kalbinde o kadar yer etmişti ki ara sıra, "Ey Rabbim! İslâm memleketleri çok genişledi. Her tarafta ilahî adaletini neşretmek ve yaymak benim için zorlaştı. Artık bu mesuliyet yüküne tahammül edemeyeceğim, ruhumu al" diye dua ederdi. Vefat ettiği zaman borçlu olduğu için malları satılıp borçları ödendi.

Hz. İmam Ali de geceleri biri beytülmalin, diğeri kendi parasıyla alınmış iki mum bulundurumuş. Milletin maslahatlarıyla meşgul olurken beytülmalin mumunu kullanırdı. Fakat o sırada kendi şahsî işiyle meşgul olacağı zaman veya yanına biri gelip hususi konuşma başlayacak olursa hemen o mumu söndürür, kendi parasıyla alınan mumu yakardı. Hz. Osman ise şahsî servete sahip olduğu için halifelik masrafları adı altında beytülmaldan hiçbir şey almazdı.

İşte gerçek hilafet böyle olur. Halife diye de böyle zatlara denir. Zamanımızda böyle halife bulmak mümkün müdür? Mümkün olmayınca halife aramanın mânası kalır mı? Sözlerimin başında da söylemiştim: Şerefli şeriat nazarında hilafetten maksat hükümettir, bir adaletli hükümet kurmaktır. Kur'an-ı Kerîm de hükümet işinde idare tarzı olmak üzere bize meşvereti (şûra) tavsiye ediyor, "Onların işleri kendi aralarındaki şûraya dayanır" diyor. Bizim de bugün mümkün olduğu kadar kurmaya çalıştığımız idare usûlü ve tarzı meşverettir. Hükümeti meşveret esası üzerine kurmak istiyoruz. Ve hatta kurduk da. Bu idare usûlü, İlâhî güzelliğe ve beğenmeye mazhar olduğu halde daha ne istiyoruz, başımızda

heyulâ gibi bir halife bulundurmanın ne mânası vardır?

*

İşte efendiler, hilafet meselesinin kelâm ilmi yani itikadiyat açısından şer'î mahiyeti budur. Bunu bu şekilde bilmek, halkı aydınlatmak, hakikati bildirmek lazımdır. Böyle bir zamanda bu bizim için bir farizadır.

Alkışlar.

Gerçekten bazı kişiler var. Meselâ bizim muhterem Gümüşhane mebusu Zeki Bey, muhterem Kastamonu mebusu Halit Beyefendiler hazretleri gibi. İçte ve dışta daha birçok kişi bulunabilir ki bu konuda tereddütleri var. Endişelerinde samimiyet olduğunda hiç şüphem yoktur. Kendilerini takdir ve tebcil ederim. Sözlerinde başka bir gaye, başka bir maksat yoktur. Endişeleri pek tabii bir endişedir. Çünkü mesele pek büyüktür. Kendilerini mazur görürüm. Hiç şüphe etmem ki meseleyi olduğu gibi bildikleri zaman o endişeleri giderilmiş olur. Onlar da tam bir itidalle bizim bakış açımıza katılırlar.

Muhterem Halit Beyefendi, "Ben meselenin şer'î tarafına karışmam, siyasî yönünü düşünürüm" dediler. Yani meselenin siyasî yönünden endişelendiklerini söylediler. Bu konuda da bir iki söz söylemek isterim. Kimsenin kanaatini kötüye kullanmak istemem. Söyleyeceğim sözler sırf benim şahsî kanaatımdır. Bunu yani hilafet meselesinin siyasî yönünü ben de çok düşündüm. Geçen seneden beri bazı yayın organları da bundan bahsetti. Zannediliyor ki biz hilafeti lağvedersek Mısır'da, Hindistan'da ve diğer İslâm memleketlerinde kötü tesir yapacak. Bu bence çok boş bir fikirdir. Emin olun efendiler, bunun İslâm dünyasında hiçbir tesiri olamaz. Önce de söylediğim gibi İslâm dünyasının âlimleri kimin halife olacağını ve nasıl halife olmak lazım geleceğini bizden iyi bilirler. İslâm dünyasının bize olan yardımı bilmiyorum, gerçekten var mıdır? Efendiler, beş on lira vermekle ona yardım denmez. Vaktiyle İstanbul'da "Cihad fetvası" yayımlandığı zaman İslâm dünyasından hiçbir kabul ve katılma sesi çıkmadı. Irak'ı, Suriye'yi ve hatta hilafet merkezi sayılan İstanbul'u işgal eden ordular Hindistan'ın Müslüman askerlerinden meydana gelmekte idi. Beni Arabyan Hanı'nda bir odaya kapayarak başımda nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. Hanımım ve çocuklarım ziyaretime geldiği zaman onlarla benim arama girerek elinde hançerle nöbet bekleyen Müslüman Hint askeri idi. İçimizde Şeyhülislâmlık yapmış olan kişiyle beraber Malta'da esir yaşadığımız zaman İslâm dünyasının hiçbir tarafından bize yardım eli uzatılmamıştı. Efendiler kendimizi aldatmayalım, gerçeği olduğu gibi görelim ve görmeyenlere de gösterelim. Evet İslâm dünyasının bize ve bizim onlara yardım etmemiz lâzımdır, hatta vaciptir. Bütün Müslüman fertlerin de bir diğerine elden geldiği kadar yardım etmesi vaciptir. Fakat bu hilafet meselesi değil, hilafetten dolayı değil, din kardeşliği meselesidir. Müslümanlar birbirlerinin kardeşi olduğundandır. Kur'an-ı Kerîm "*Mü'minler ancak kardeştirler*" (Hucurat, 49/10) buyuruyor. Yani müminler birbirinin kardeşidir diyor. İşte İslâm dünyasının üzeri-

ne bize yardım etmek bu din kardeşliğinden dolayı vaciptir. Yoksa bir kişinin halife adıyla heyulâ gibi bir makamda oturmasından dolayı değildir. İslâmda insanlar hakkında kudsîlik sözkonusu değildir. İslâmda öyle Hıristiyanlıkta olduğu gibi ruhaniyet yani ruhanî hükümet yoktur. Aynı şekilde İslâmda ne dinî teşkilat, ne de idarî teşkilat yoktur. İslâm şeriatı dinî teşkilat kurmadığı gibi, idarî teşkilatı da İslâm ümmetine bırakmıştır. İslâmiyet mukaddes olarak yalnız bir şeyi tanır ki o da *hak*'tır. Mukaddes olan yalnız haklardır. Cenâbı Hakk'ın ismi de Hak'tır. Kudsiyet de O'ndadır. Bazı dinlerin bazı şeylere verdiği kudsiyeti İslâmiyet vermemiştir. Hele insanlara hiç kudsiyet vermemiştir, zerre kadar vermemiştir. Peygamberlere bile kudsiyet vermemiştir. Hz. Peygamber'in en büyük duası "Ey Rabbim! Eşya (varlıklar)yı bana olduğu gibi göster" idi. Diğer bir duası da, "Allah'ım! Kabrimi tapılan bir put yapma" idi.

Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak): *Yaşa hoca yaşa!*

Şimdi size sorarım, böyle bir yüce din, birtakım şahısları halifedir diye başınıza oturtmayı ve ona taparcasına birtakım kudsiyet vermeyi kabul eder mi? Buna imkân yoktur. İslâmiyet bundan münezzehtir, yücedir. Bu birtakım iğfallerden, istibdat devrinde saltanatların yapmış oldukları zulümleri örtmek için, müstebit hükümdarların etrafında bulunan riyakâr şahısların bilerek yaptıkları telkinlerden o birtakım bilgisiz ve saf kişilerin yanlış telkinlerinden doğmuş ve giderek umumî bir fikir haline gelmiş bir hurafedir.

Kısaca Müslümanların birbirine yardımda bulunmaları lüzumlu dinî bir görevdir. Bu dinî ve içtimaî dayanışma kaziyesidir. "Müslümanlar, parçaları birbirine kenetlenmiş bir bina gibidir, bir diğerini tutarlar, birbirinden ayrılmazlar" mealinde bir hadis vardır ki Müslümanlar arasındaki dayanışmanın lüzumluluk derecesini gösterir. Bu konuda daha pekçok hadis-i şerifler vardır. Herbiri bir ahlâkî düstur ve pek yüksek bir içtimaî vecizedir. Onun için Hind'in, Mısır'ın, Afgan'ın, Türkistan'ın ve diğer İslâm dünyasının bize ve bizim onlara irtibatımız hep bu dinî tesanütten doğmuştur. O zavallılar da kendilerini esaretten kurtarmak için medet umacakları bir yer ve bir el arıyorlar.

"Bravo" *sesleri.*

İşte bunun içindir ki biz hilafeti ilga etsek de etmesek de onlar daima ellerinden geldiği kadar bize yardım etmeye devam edeceklerdir ve etmeleri gerekir.

*

Ali Şuurî Bey (Karesi): Evvelce yayınladığınız risâlenizde (*Hilafet ve Hâkimiyet-i Milliye* adlı risâle kastediliyor. İ.K.) *hilafeti vekâletle tarif ediyordunuz. Hilafet bir çeşit vekâlettir. Halife İslâm milletinin vekilidir, diyordunuz, bu bakış açınızdan vaz mı geçtiniz?*

Hayır, o görüşümden vazgeçmedim. Fakat bendeniz pek uzun sürecek diye bu mesele hakkında bütün bildiklerimi söylemek istemiyorum.

"Söyle, söyle, dinleriz" *sesleri.*

Mademki istiyorsunuz o halde ben de söyleyeyim. Fakat sabrınızı kötüye kullanıyorum. Sözlerim biraz daha uzayacaksa meselenin pek büyük ehemmiyeti olduğundan affınızı dilerim.

"Söyle, zevkle dinliyoruz" *sesleri.*

Evet Ali Şuurî Beyefendi, hilafet bir çeşit vekâlettir. Milletle halife arasında akdedilmiş olan vekâletten başka birşey değildir. Millet müvekkil (vekil eden), halife onun vekilidir. Halife seçmek ve ona biat etmek demek vekâlet akdini icap etmek demektir. Bilirsiniz ki her mukavele iki tarafın icap ve kabulüyle akdedilmiş olur. İşte hilafet de bir akit ve mukaveledir. Hem de bütün fakihlerin ittifakla açıkladıkları gibi vekâlet akdi çeşidindendir. Hakkında vekâlet kaidelerinin hükümleri geçerli olur. Çünkü efendiler, defalarca arzetmiştim ki hilafet şer'î mahiyeti itibariyle hükümet demektir. Bilirsiniz ki Hz. Peygamber, bir taraftan şer'î hükümleri ortaya koyar, teşri' eder, diğer taraftan da bizzat o hükümleri icra ederdi. Etrafa valiler, kadılar, kumandanlar tayin ederdi ve harplerde bizzat başkumandanlık vazifesini yerine getirirdi. Hatta pek iyi bilirsiniz ki Uhud harbinde yanağından yaralanmıştı. Bu durumlar ise –söylemeye ihtiyaç yoktur– hükümetin icrası demektir. Onun içindir ki hilafet de hükümet demektir. Fakat gerek Asr-ı saadette ve gerek sonraları hükümet tabiri ıstılah olarak kullanılmamıştır. Hükümet kelimesi lugatta hâkim olmak, emretmek ve yasaklamak, tahakküm etmek demektir. Şeriat açısından pek makbul bir şey değildir. Onun için o vakitler hükümet tabiri kullanılmamış, onun yerine hilafet tabiri kullanılmıştır. Hanefî fakihlerinin sonrakileri arasında İbn Hümam adında bir kişi vardır ki müctehid derecesinde büyük bir fıkıhçıdır. Sivas'ta doğup İskenderiye'de yetişmiştir ve orada talebe okutarak gayet bereketli ve feyizli eserler meydana getirmiştir. Hicrî dokuzuncu asrın ileri gelenlerindendir. Bunun kelâm ilmine, yani itikada ait *Müsayere* adında bir kitabı vardır ki basılmıştır. Bundan önce de birkaç defa adını verdiğim işte o kitapta, imameti, yani hilafeti, "Müslümanlar üzerine kamu tasarrufuna (tasarruf-ı âmme) hak kazanmaktır" diye tarif etmiştir. İşte hilafetin fıkıh yani hukuk ilmi açısından tarifi budur. Akaid ilmi kitaplarında hilafet, daha doğrusu imamet başka şekilde tarif edilir: "Din ve dünya işlerinde Hz. Peygamber'den halef olarak Müslümanlar üzerinde reisliktir" diye tarif edilir. İbn Hümam büyük fakih olduğundan imameti fıkıh ve hukuk açısından tarif etmek istememiş, onun için "İmamet, Müslümanlar üzerine kamu tasarrufuna hak kazanmaktır" demiştir. İşte efendiler imametin, diğer tabirle hilafetin en güzel ve en doğru tarifi budur. "Kamu tasarrufuna hak kazanmaktır" diyor. Kamu tasarrufu demek, bütün Müslümanlara şamil olmak üzere onların umumi ve ortak işlerinde tasarrufta bulunmak demektir. Buna fıkıh dilinde yani İslâm hukuku ıstılahında kamu velayeti (velâyet-i âmme) denir. Velayet ne demektir? Ve kamu tasarrufuna hak kazanmak ne şekilde meydana gelir? Bütün

Müslümanlar üzerinde kamu tasarrufuna hak kazanacak bir kimse var mıdır? Bunları açıklamak gerekiyor. Rica ederim, mesele derinleşiyor. Gayet ilmî bir safhaya giriyor, dikkatle dinlemeniz gerekir.

Velayeti İslâm âlimleri, "İster istesin isterse diretsin bir başkasına söz geçirmek" şeklinde tarif ederler. İşte velayetin mânası budur. Şu halde İslâm şeriatına göre böyle "ister istesin, ister istemesin başkasına söz geçirmek hakkı"na sahip olan kimse var mıdır? Bu zorla söz geçirmek demektir ki tahakkümden başka birşey değildir. Tahakküm şeriat açısından caiz midir? Evet bir kimsenin diğerine zorla söz geçirmeye kalkışması meşru olmazsa ona tahakküm denir, galebe çalmak denir ve nihayet saltanat denir. Fakat meşru olursa işte o zaman velayet denir. Şimdi bu meseleyi bir girişle açıklayayım:

Muhterem efendiler! İslâm hukukuna göre üç hak vardır ki bu üç hakka her kişi eşit şartlarda sahiptir ve üçü de değişmez ve sarsılmaz haklardır. Birincisi hürriyet hakkı, ikincisi korunmuşluk (ismet) hakkı –biz şimdi buna şahsî korunmuşluk (masûniyet-i şahsiyye) diyoruz–. Nefsin ve ırzın korunmuşluğu demektir. Üçüncüsü de mülkiyet hakkıdır. İşte bu üç hak İslâmın temel hak anlayışını meydana getirirler. Diğer bütün haklar bu üç haktan doğar. Bu üç hak bütün hakların anası ve çıkış yeridir. Zamanımızda medenî memleketlerin temel hakları bu üç hak değil midir? Evet öyledir ama biz bu temel hakları bugün değil bin üç yüz sene evvel öğrenmişiz. Fakat ne yazık ki hilafet adı altında sonra gelen müstebit hükümetler bu temel haklara gerektiği gibi uymadılar.

İslâmda hiçbir ferdin diğer bir fert üzerinde kendiliğinden bizzat velayet hakkı yoktur. Hiçbir kimse diğerine zorla söz geçirmek hakkına sahip değildir. Hiçbir kişi diğerine öyle zorla şunu yap, bunu yapma, şurada otur, oraya gitme diyemez. Herkes hürdür, istediği yerde oturur, kalkar, istediği gibi hareket eder. Başkasına zararı dokunmadıkça ona karışamaz. Aynı şekilde herkesin nefsi, ırzı, hürmete layık ve saldırıdan korunmuştur. Mülk edinme hakkı da böyledir. Herkesin malı, mülkü saldırıdan korunmuştur. Herkes kendi malında ve mülkünde dilediği gibi tasarruf eder. Başkasına zarar vermedikçe hiçbir kimsenin müdahale etmeye hakkı yoktur. Herkes hukuk önünde eşittir. Öyle sınıf imtiyazları, zadegânlık usûlü gibi şeyler yoktur. İslâm tam mânasıyla demokratik bir dindir ve hiçbir kimsenin imtiyazını kabul etmez. Kur'an-ı Kerîm, "*Allah katında en mükerrem olanınız, en çok takva sahibi olanınızdır*". (Hucurat, 49/13) buyuruyor. İşte bunun içindir ki büyük, küçük, şerefli (şerif) ve sıradan (vadî) kişiler Allah nazarında eşittir. Allah katında en makbul ve mükerrem olan kişi, kimin oğlu olursa olsun Allah'tan en çok korkan kişidir. Bunun içindir ki İslâmda hiçbir kimse kendi şahsî imtiyazından dolayı diğer bir fert üzerinde zorla söz geçirmek, ona emretmek ve yasaklamak hakkına sahip değildir.

İslâmda yalnız bir kişinin diğeri üzerinde velayeti, zorla söz geçirmek hakkı vardır ki o da babadır. İşte yalnız babanın çocukları üzerinde söz geçirmek hakkı

vardır ki velayettir. Baba çocuğunun velisidir. Bu velayet babanın babalık vasfından gelmektedir ve çocuk hakkında mükemmel bir şefkat sahibi olduğundandır. Ortada bir çocuk var, bakılmak ister. Kendisine miras olarak intikal eden mallarının korunması lazım. Çocuktur kendisine bakamaz ve mallarını koruyamaz. Buna kim bakacak ve mallarını kim koruyacak? İslâm şeriatı çocuğa bakmak, diğer bir tabirle çocuk üzerinde velayet hakkına sahip olmak konusunu, çocuk hakkında en çok şefkat sahibi olan, herkesten çok onun menfaat ve iyiliğini düşünecek olan kişiye veriyor ki o da babadır. İşte babanın bu velayetine şahsî velayet (velâyet-i şahsiye) denir. Babanın kendisinden, babalık vasfından doğan bir velayettir. Babadan başka ve baba hükmünde olan büyük babadan başka hiçbir kimsenin diğer fert üzerinde böyle velâyet-i zatiyesi yoktur. Herkesin kendi şahsında ve mallarında velayeti, diğer bir tabirle tasarruf hakkı vardır. Onun bu velâyet ve tasarrufuna kimse karışamaz. İşte bu esasa dayanarak "Herkes kendi âleminin padişahıdır" denir.

Bir kişi diğer bir şahıs hakkında velayete ve tasarruf hakkına sahip olabilmek için mutlaka o şahıstan velayet hakkını alması gerekir. Meselâ bir kimsenin diğerinin bir malını başkasına satabilmek için mal sahibinden izin almış olması gerekir. Daha önce öyle bir izin almamışsa o satış geçerli olmaz. Bu konuda izin almak demek ne demektir? O malı satmak velayetini onun rızasıyla ondan almak demektir. İşte o velayeti almış olan kişiye vekil denir. Ona o velayeti veren kişiye de müvekkil denir.

Vekil böyle velayet almamış ise ona vekil denmez, fuzulî denir, fuzulînin tasarrufları ise geçerli olmaz. Sonradan mal sahibi muvafakat ederse bu durum müstesnadır. Bu durumda da sonradan verilen icazet, izin, geçmiş bir vekâlet hükmündedir denir (icazet-i lahika vekâlet-i sabıka hükmündedir) ve o itibarla fuzulînin tasarrufu muteber olur. Hakem meselesi de böyledir. Yani bir kimse diğer biriyle olan davasında başka bir kişiyi kendi rızasıyla hakem kabul ve tayin etmedikçe o kişinin o kimse aleyhinde meydana gelecek hükmü muteber değildir, fuzulî olur. Bir kişi kendi aleyhinde hükmetmek hakkını başka birine vermelidir ki o kişinin o kimse aleyhindeki hükmü muteber olabilsin. Çünkü demin ne demiştik? Babadan başka hiçbir kimsenin diğer bir kişi hakkında velayeti, tasarruf hakkı yoktur dememiş mi idik? İşte bunun için kim olursa olsun diğer bir kişinin lehinde veya aleyhinde tasarrufta bulunabilmesi için o kişiden kendi rızası için velayet alması ve tasarruf hakkı alması zaruridir. Babanın çocuk hakkındaki velayetine, velâyet-i zâtiye (ve şahsiye) denildiğini söylemiştik. Başka bir kişinin diğer bir şahsa velayet vermesine ve o şahsın bu şekilde velayet sahibi olmasına da devredilmiş velayet (velâyet-i tefviz) denir. Demek oluyor ki velayet iki kısımdır: Biri velâyet-i zâtiyedir ki babanın velayetidir, diğeri velâyet-i tefvîzdir ki akıllı ve buluğ çağına ulaşmış bir şahsın diğer bir kişiye vermiş olduğu velayettir.

İşte vekilin, vasinin, mütevellinin ve hakemlerin sahip oldukları velayetler

hep velâyet-i tefvîz cümlesindendir. İşte halifenin sahip olduğu velayet de bu velâyet-i tefvîz türündendir. Çünkü hiçbir kimsenin kendiliğinden veya miras yoluyla halife olmak hakkı yoktur. İbn Hümam'ın yukardaki tarifinden anlaşılmıştır ki halife olmak demek kamu tasarrufuna hak kazanmak demektir. Bu hak kazanma ise, millet tarafından bir şahsa bu kamu tasarrufu salahiyetini vermekle olur ki vekâlet demektir. Kamu işleri denilen şey milletin kendi ortak işleridir. Bir memleketin idaresi demek, o memlekette millete ait olan işlerde tasarruf etmek demektir. Bu ise doğrudan doğruya milletin kendi işidir, milletin kendi hakkıdır. Millet bu hakkını başkasına vermedikçe hiçbir kimse o hakka malik olamaz. İşte bu esasa dayanarak İslâm fakihleri yani İslâm hukukçuları, "Hilafet, milletle halife arasında akdedilmiş bir vekâlettir" derler ve bu konuda tamamen vekâlet kaidesinin hükümlerini tatbik ederler. Meselâ mutlak vekâlet olabileceği gibi mukayyed (sınırlı) da olabilir. Ve vekil olan kişi müvekkilinin, vekil kılma sırasında öne sürdüğü kayıt ve şarta uymaya mecburdur. O kayda uymazsa tasarrufu geçerli olmaz. Bunun gibi hilafet de vekâlet türünden olduğundan, halife seçim ve biat sırasında müvekkil olan millet tarafından ileri sürülen kayıt ve şarta uymaya mecburdur. Millet kendi kamu velayetini yani kamu işlerinde kamu tasarrufu selahiyetini halifeye mutlak surette bahşetmiş ise halifenin bu çeşit mutlak halifeliği, mutlak hükümet demek olur. Raşid halifelerin hilafeti gibi. Yok eğer millet biat sırasında halifenin hilafetini yani kamu velayetini bazı kayıt ve şartlara tabi tutmuşsa o zaman bu tür hilafet de meşrutî hükümet demek olur. Osmanlı meşrutiyetinde olduğu gibi. Bunun her ikisi de caiz olduğu gibi milletin kendi kamu işlerinde hiçbir kimseye tasarruf hakkı bahşetmemesi de esas itibariyle caiz olmak lazım gelir. Millet, kendi işimi kendim göreceğim, artık ben rüşde ulaştım, kendi ortak işlerimde kendim tasarruf etmek için gereken ehliyet ve bilgiye de sahibim, dolayısıyla kamu tasarrufu hakkını artık kimseye vermeyeceğim diyecek olursa ona ne denilebilir? İşte şimdi biz de böyle yapmak istiyoruz. Buna fıkıh ve hukuk itibariyle hiçbir engel yoktur. Yeter ki millet gerçekten rüşde ulaşmış olsun. Ve bu konuda olması gereken siyasî ve içtimaî terbiyeye sahip bulunsun. Kur'an-ı Kerîm'de "Müslümanların işi kendi aralarında meşveretle görülür" dendiği için buna şer'î müsaade bulunduğunu bildiriyor. Zamanımızda birçok büyük devlet de kendilerini bu şekilde idare ediyor. Pek güzel idare ediyor. Önce de söylemiştim: Hilafet demek hükümet demektir. Maksat memleket ve milleti adaletli bir şekilde güzelce idare etmektir. Yoksa hükümetin şekli değildir.

Bu konuyu biraz daha açıklamak lazım gelirse deriz ki, velâyet –ister uygun bulsun ister bulmasın– başkası üzerine söz geçirmek demektir ki zorla söz geçirmek demek olur. Böyle zorla söz geçirmek meşru olmazsa ona zulüm ve tahakküm denir. Meşru olursa velâyet olur. Bir kanuna dayanırsa ona hüküm denir. Lafızlar başka başkadır. Fakat mâna hep birdir. İtibar edilen şey ve yönler ayrıdır. Dolayısıyla velâyet ilk önce iki kısma ayrılır: Kamu velayeti, hususi velayet.

Kamu velayeti demek hükümet demek, hakimiyet demek, saltanat demek, şu yüce Meclis'in tasarrufu demektir. Kamu velayetinin mânası budur. Memleketin her tarafını, bütün fertleri ve cümle kamu işlerini içine alır. Bugün Türkiye'de bu yüce Meclis'in kararları olmadıkça hiçbir kimsenin diğer bir kimse üzerinde zorla söz geçirmeye hakkı yoktur, geçiremez, geçirirse meşru ve kanunî olmayan bir şey olur, cezayı gerektiren bir haram teşkil eder. Ne zaman siz bir karar verir ve bir kanun yaparsanız o zaman ondan önce zulüm olan şey şimdi bu karardan sonra, bu kanundan sonra meşru olur, adalet olur. Çünkü bunlar izafî işlerdir. Adalet de zulüm de izafî işlerdendir, nisbîdir. Zaten dünyada mutlak bir şey yoktur, herşey nisbîdir. Onun için bir zaman adalet olan diğer bir zaman zulüm olur.

O halde halifenin, imamın, hükümetin veya sultanın emirleri, tasarrufları, nasıl geçerli oluyor? İşte seçim ve biat onun için şarttır. Halifeyi seçmek, imam denilen kişiyi seçmek, hatta mebusları seçmek onun için şarttır. Size basit bir hukuk kaidesi arzedeyim: Hepiniz bilirsiniz, bir insan gerek kendi şahsında ve gerekse kendi malında dilediği gibi tasarruf eder. Dilerse bu tasarruf hakkını başkasına da bahşeder. Nitekim başkasına verdiği zaman o kişiye vekil denir. Ve o kişi sizden aldığı tasarruf hakkına dayanarak sizin malınızda tasarruf eder. Onun alım satımı artık geçerli olur ve siz onu kabul etmeye mecbursunuz. Çünkü onun yapmış olduğu o tasarruf müvekkili olan kişi tarafından bahşedilmiş bir velayettir. Müvekkil kendi şahsında, kendi malındaki velayeti ona vermiştir. Bu bakımdan o bu verilen velayete dayanarak tasarrufta bulunuyor. Bir kişi böyle olduğu gibi beş, on, yüz, bin ve daha çok fertlerden meydana gelen bir ortaklık bir cemaat da bunu yapabilir. Büyük küçük bütün şirketler, cemaatlar da aynı durumdadır. Onlar isterlerse ortak işlerini doğrudan doğruya kendileri görürler, dilerlerse kendi içlerinden veya dışarıdan bir veya birkaç kişiyi müdür yani vekil tayin ederler. Yani kendilerinin müşterek işlerinde sahip heyete veya bir şahsa bahşederler. Hakem meselesi de böyledir. Hakem de meselâ sizden velayet almadıkça sizin aleyhinize veya lehinize hükmedemez. Ne zaman siz bir kişiyi kendinize hakem seçerseniz o zaman onun hükmü sizin üzerinizde geçerli olur. Neden geçerli olur? Çünkü siz o velayeti ona vermişsiniz, bundan dolayı geçerli olur. İşte bu ve benzerlerinin hepsi velâyetin konusudur.

Diğer bir açıdan ise velâyet, velâyet-i zatiye ve velâyet-i tefvîz (devredilmiş velayet) adıyla ikiye ayrılır. Velâyet-i zâtiye bir tanedir, o da babanın velayetidir. Şeriat babaya kendinde var olan babalık sıfatı, çocuğu hakkındaki tam ve gerçek şefkat sebebiyle o çocuğun lehine tasarruf hakkını bahşediyor, çocuk tarafından velayetin babasına devredilmesine bağlı değildir, doğrudan doğruya şeriat o velayeti babaya veriyor. Çünkü ortada bir çocuk var, bakılmak ve terbiye edilmek ister. Miras yoluyla kendisine intikal eden mallarını korumak gerekir. İşte şeriat bu gibi şeyleri babaya vermiştir. Babadan başka hiçbir kimsenin o çocuk üzerinde emretme ve yasak koyması geçerli olmaz. İsterse iki yaşında çocuk olsun kimse-

nin ona şuraya git, burada otur gibi emretmeye hakki yoktur. Bu emretmek nedir? Zorla söz geçirmek demektir. Velayettir. Tefvîz ister, velayetin ona devredilmesi gerekir. Tefvîz olmadıkça kimse bu velayete sahip olamaz. Fakat baba yaratılıştan tam bir şefkata sahip olduğundan şeriat bu velayeti babaya vermiştir. Fakat bazan baba da bir ihtirasa mağlup olarak çocuğun malını veya kendisini kötüye kullanabilir. Buna meydan vermemek için şeriat babanın velayetini çocuğun menfaati şartıyla bağlamış ve o kayıt ile garanti altına almıştı. Onun için babanın mutlak zarar olan tasarrufları çocuk hakkında geçerli olmaz, bâtıl olur.

Velâyet-i tefvîze gelince, bu bir kişiye başkasının bahşettiği velayettir. Ona devrediyor. Vekil, vasî ve mütevellinin velayeti gibi. Valilerin, hakimlerin, kumandanların ve Büyük Millet Meclisi'nin velayetleri hep bu velâyet-i tefvîz türündendir. Yüce Meclis sahip olduğu kamu velayetini milletten almıştır. Onun içindir ki müddeti geçicidir. Zira kendisinde varolan bir velayet değildir. Millet vermiştir ve bir zamanla sınırlandırılmıştır. Halifenin velayeti de böyledir. O da kamu velayetini milletten almıştır. Millet bu velayeti seçim ve biatla ona devretmiştir.

İşte efendiler, Ali Şuurî Beyefendi'nin sormak istedikleri mesele budur. Fakihler yani İslâm hukukçuları, "Halife milletin vekilidir" derler. Çünkü millet kamu velayetini ona devretmiştir. Seçim yoluyla devretmiştir. Millet onu seçmeseydi, o kamu velayetine sahip olamazdı. Onun için millet o kamu velayetinin sahibidir ve aslıdır. Kamu işlerinde tasarruf kendisine aittir. Fakat millet kendi işlerini bizzat kendisi icra etmeyip o icrayı seçim ve biat yoluyla halifeye devretmiş. İşte bu şekilde halife kamu velayetine İbn Hümam'ın dediği gibi kamu tasarrufuna hak kazanmıştır. Ondan dolayıdır ki ümmetin fertleri üzerinde tasarruf hakkına sahip olmuştur ve yine ondan dolayıdır ki halife milletin vekili olmuştur.

Sonra burada bir kaide daha var: O da vekâlet kaidesinden çıkıyor, o da şudur: Vekâlet bazan mutlak olur, bazan mukayyed (sınırlı) olur. Çünkü bir kimse diğerini vekil edeceği zaman dilerse mutlak şekilde vekil eder, istediğini yap der, buna vekâlet-i mutlaka denir; dilerse vekilin yapacağı işleri tayin eder, bazı kayıt ve şartlara tabi kılar. Buna da vekâlet-i mukayyede denir. Bu durumda vekâlette mutlak ve mukayyedlik müvekkilin hakkıdır. Ona kimse birşey diyemez çünkü o kendi sahip olduğu velayeti vekiline veriyor. Nasıl isterse öyle verir, bu onun hakkıdır.

Şu halde bu kaide hilafette de geçerlidir. Millet dilerse halifeyi mutlak bir şekilde seçer, onun hiçbir tasarrufunu kayıt altına almaz, mukayyetleştirmez. Bu durumda bu hükümet-i mutlaka demektir. Dilerse millet halifenin tasarruflarını bazı kayıt ve şartlara tabi tutar. Bu durumda da hükümet-i mukayyede olur. İşte meşrutî hükümet denilen hükümet bu tür bir hükümettir. Millet hiçbir kişiye vekâlet vermez, yani bir halife, bir imam seçmezse hilafet yok demektir? O vakit de cumhuriyet olur. Buna ne mani vardır? Millet kendi işimi ben yapacağım, neden bana başkası zorla yaptırsın derse niçin caiz olmasın? Millet

diyor ki hayır kendi işimi ben göreceğim, ne zaman aciz olursam o vakit halife veya imam adıyla başkasını vekil tayin ederim. Fakat şimdi ben elhamdülillah aciz değilim, rüşdümü elime geçirdim. Vekile ihtiyacım yoktur. Milletler için en faydalı bir hükümet şekli demek olan cumhuriyet ve meşveret usûlüyle kendi işimi kendim göreceğim. O halde buna kim ne der? Kimse bir şey diyemez. Çünkü hak milletindir.

Alkışlar!

Kur'an-ı Kerîm de bunun caiz olduğuna açıkça denilecek şekilde işaret ediyor: "Müslümanların işi kendi aralarında meşveretle görülür" diyor.

Alkışlar!

İşte bakınız mesele ne kadar basitleşti. Döndü dolaştı basit bir hukukî mesele oldu. Bu çocukların bile anlayacağı bir mesele oldu. Bunu büyütmek ve buna başka türlü mânalar vermek, hurafe ve masallara kadar gitmek ve korkunç bir hale koymakta ne mâna vardır? Evet bunun bir mânası vardır, o da görenektir. Efendiler, görenektir! Kafalar alışmış, gözler alışmış, zihinler alışmış, başka birşey değil.

Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak): *Zeki Bey'in kulakları çınlasın!*

Maalesef her türlü zulümlerine katlanarak alışmışız. Memleketi malikânelerine çevirmişler. Milleti uşak gibi kullanmışlar, birşey dememişiz. Bilirsiniz vaktiyle herhangi bir kişinin mallarını müsadere ederlerdi. Şuna buna istedikleri malları, araziyi peşkeş çekerlerdi. Avrupa'dan utandıkları için meşhur Gülhane Hatt-ı Hümayunu yayımlandığı zaman müsadere kaldırılmıştır, demişler. Medenî bir devlet haline geleceğiz, artık müsadere kaldırılmıştır demişler ve 93 Kanun-ı Esasi'sine de koymuşlardır. Halbuki o vakte kadar bütün zenginlerin mallarını istedikleri gibi tasarruf ederler, istedikleri gibi müsadere ederlerdi. Ahali mallarını bundan kurtarmak için bir çare aramağa başlamış, bir adam büyük bir zengin olursa, sivrilirse derhal malı müsadere olunur. Bunun önüne geçmenin çaresi nedir diye ahali kıvranmağa başlamış.

Recep Bey (Kütahya): *Haydi vakıf!*

Ne yapsınlar tabii, vakıf usûlünü iyi bir çare olarak buldular. Efendiler! Zanneder misiniz ki bu vakıflar hayır için yapılmıştır! Hayır, vakıfnamelere bakarsanız görürsünüz: Elli bin lira kıymetinde bir mal senede beş on bin lira gelir getiren mülkler vakfediliyor. Fakat hayra topu topu yüz liralık bir kısım ayrılıyor. Meselâ falan sebile kırk okka kar, falan camiye seksen okka zeytinyağı, falan mescide otuz kırk tane mum verilmesi şart olarak (vakıfnameye) konuyor. Üst tarafı vakfı kuranın çocuklarına, nesil be nesil şart ediliyor.

Gülüşmeler, alkışlar!

Neden? Çünkü müsadere ediliyor. Müsadereden kurtarmak için başka çare yok. Maksadım çamur atmak değildir. Tarihî hakikatları arzetmektir.

Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak): *Bir müşkilim var, Hoca Efendi hazretleri.*

Bir insan Cuma namazı kılmak için başkasından izin almaya mecbur mudur?

Evet bu konuda bir risale gördüm. Geçen seçim dönemi mebuslarından Hoca Şükrü Efendi'nin kitabıdır. Kendisiyle tanışma şerefine ulaşamadım. Kendisini görmediğim için şu anda kanaatinin ne olduğunu bilemiyorum. O kitapta, "Mezhebimiz gereğince Cuma ve Bayram namazlarının sahih olması imamın (halifenin) iznine bağlı olduğundan hatipliğin hilafet makamı tarafından tevcih edilmesi gerekmektedir" deniyor. Görülüyor ki Hoca Şükrü Efendi, bu makamda iki şeyden bahsediyor: Biri Cuma ve Bayram namazlarının sahih olması için imamın izninin şart olması, diğeri de hatiplerin halife tarafından tayin edilmesinin lüzumudur. Bu iki meselenin ikisi de yanlıştır, büyük hatadır. Muhterem Kastamonu mebusu Halit Beyefendi Hazretleri de "Ahalice öyle telakki ediliyor, halife olmazsa Cuma namazı sahih olmaz deniyor" buyurdular. Bir kere şunu arzedeyim ki efendiler: İslâm dininde Allah ile kul arasına girecek bir vasıta yoktur. Bu bir İslâmî hakikattir. Ne şeyh, ne mürşid, ne müctehit, ne imam, ne de bilmem kim asla vasıta olamaz. İslâmda ruhaniyet, dinî teşkilat yoktur. Papa Hz. İsa'nın hata yapmaz vekilidir. Hz. İsa adına emirler verir, yasaklamalarda bulunur. İslâmiyette böyle bir şey yoktur. Hiçbir kimse Hz. Peygamber'in hükümler teşriinde vekili değildir. Teşride vekillik caiz değildir. İslâmiyette Allah yolu açıktır. Allah ile insan arasında açık bir yol vardır. Herkes o yolda gidebilir. Hiçbir vasıtaya ihtiyacı yoktur. Ne Kur'an'da ne de hadiste böyle bir şey bulamazsınız, bilakis aksini bulursunuz.

Cuma namazı siyasî bir ibadettir. Bayram namazı da öyledir. Onun içindir ki büyük şehirlerde ve kasabalarda kılınır, köylerde kılınmaz. Bizim mezhebimizde yani Hanefî mezhebinde köylerde Cuma namazı sahih olmaz, mutlaka şehirde olacak. Çarşı ve pazarı olan kasabalarda kılınacak ve mümkün oldukça bir yerde, bir camide kılınacak. Onun içindir ki önceleri şehir içinde veya şehir kenarında, özel şekilde hazırlanmış meydanlarda kılınırdı. O yerlere namazgah denir. Hâlâ bazı şehirlerde namazgah denilen yerler vardır. Sonra efendiler! Hatip memleketin en büyük kişisi, en büyük âlimi olacak. Hutbe siyasî, içtimaî, ahlâkî, iktisadî, ilmî izahları ve irşad edici ifadeleri ihtiva edecek. Dolayısıyla böyle bir hutbe okumaya herkes muktedir olamaz. Ona göre hatip bulmak gerekir. Onun için İslâmın ilk devirlerinde hutbe meselesi mühim bir mesele idi. Hutbe okumak ve o yolla halka kendisini göstermek, insanların fikriyatında bir mevki edinmek şüphesiz büyük bir şereftir. Kendine güvenen herkes buna heves edebilir. Onların taraftarları da olabilir. Bu okusun, hayır o okusun diye aralarında ihtilaf ve tartışma çıkabilir. İşte bu ihtilaf ve tartışmaya meydan vermemek için Hanefî fakihleri hatibin, Cuma namazını kıldıracak kişinin sultan tarafından tayin edilmiş olması gerekir, demişlerdir.

Dikkat ediliyor mu? Burada halife tabiri yok, sultan tabiri var. Türkistan'ın en büyük âlimlerinden, Hanefî fakihlerinin en büyüklerinden Burhanüddin Mer-

gınanî adında büyük bir fakih vardır. Mcrgınan, Türkistan'da Fcrgana eyaletinin idare merkezidir. Bu kişi oralarda ve Semerkant civarında İslâmî ilimleri yaymıştır. *Hidaye* adında gayet feyizli, gayet tebcil edilmiş, kıymetli bir kitabı vardır. Bugünlerde Mısır'da basılmıştır. İslâm dünyasında bu kitabı bilmeyen bir âlim yoktur, âlimler arasında hüccet kabul edilir. Ondan sonra yazılan bütün kitapların kaynağıdır. Hanefî mezhebinde en güvenilir en muteber bir kitaptır. İşte bu kitapta, "Cuma namazını bizzat sultan veya onun özel olarak görevlendirdiği kişinin kıldırması gerekir" deniyor. Bu kitabın şerhi olan meşhur *Fethu'l-Kadir*'de, bugün her âlimin elinde bulunan *Dürr-i Muhtar*'da "isterse sultan galebe yoluyla sultan olmuş olsun ve hatta bir kadın olsun, beis yoktur" deniliyor. Adı geçen *Hidâye*'de de bu şartın, bu meselenin illeti (sebebi), gerekçesi olarak şöyle deniyor: "Çünkü Cuma namazı büyük bir camaatla eda edilir. Ve bazan imamlığa hevesli olanlar tarafından birini imamlık için öne geçirme ve birinin öne geçmesi konusunda münakaşa ve çekişme olur. Bazan da bir sebepten dolayı çekişme ve ihtilaf ortaya çıkabilir. Bundan dolayı farz işini tamamlamak için böyle bir şarta lüzum görülmüştür". İşte bu sözler *Hidâye*'nin kendi sözleridir, benim sözlerim değildir. Şüphe edenler oraya başvursunlar.

İşte pek açık olarak görülüyor ki Cuma günü hutbe okumak (veya hutbe okumakla birini görevlendirmek) öyle zannedildiği gibi halifeliğin gerekli unsurlarından biri değildir, yalnız inzibat ve asayiş meselesidir. Çekişme, ihtilaf ve düşmanlıkları ortadan kaldırmak için gereken hükümetin vazifelerindendir. Hatta Şafiî mezhebine göre Cuma namazının sıhhatında böyle bir şart yoktur. Hanefî fakihleri de, sultan olmayan yerlerde hutbe okuyacak hatibi ve imamı halk kendisi seçer ve tayin eder, derler. İşte meselenin gerçek mahiyeti budur. Fakat nasılsa –üzülecek bir şeydir ki– bu mesele zihinlerde çok yanlış olarak yerleşmiştir. Anlattığım şekilde tashih edilmesi gerekir.

Efendiler, bir seneden beri memleketimizde hatipler yalnız Şeriye Vekili tarafından tayin ediliyor. Şimdi bir seneden beri memleketimizde kılınan Cuma ve Bayram namazları sahih değildir mi denilecek? Bu büyük bir hata olur. Gerekli olan hatibin, Cuma ve Bayram namazlarını kıldıracak olan imamın hükümet tarafından tayin edilmesidir. Bu gerçekleştikten sonra başka bir şeye lüzum yoktur.

İzn-i imam (Cuma için halifenin izin vermesi) meselesine gelince, efendiler, bu da yanlıştır. İzn-i imam tabirindeki imam lafzı 'elifle imam değil, 'ayn' ile âmmdır. Yani isim tamlaması ile izn-i imam değil, sıfat tamlaması ile izn-i âmm (umumi, genel müsaade, herkese açık olma) demek lazımdır. İşte doğrusu budur. Yani Cuma namazının sahih olması için izn-i âmm şarttır. Bu izn-i âmmdan maksat da cami veya kale kapılarının herkese açık olması, herkesin o cami veya kale içinde Cuma namazını kılmaya izinli bulunmasıdır. Çünkü Cuma ve Bayram namazları İslâmın şiarlarındandır. Onların açıktan açığa yapılması gerekir. İşte Cuma ve Bayram namazlarının sahih olmasında izn-i âmmın şart olması

bu hikmete dayanmaktadır. Dolayısıyla bir padişah, bir halife, bir vali veya bir kumandan yalnız kendine bağlı olanlarla Cuma namazını kılmak isteyip de cami veya kale kapılarını kapattırarak halkı içeri girmekten men ederse o namaz sahih olmaz. İşte bu meseleyi de bu şekilde tashih etmek gerekir. Ne yazık ki âlim geçinen birçok kişi bu meseleleri –pek basit oldukları halde– yine yanlış bellemişlerdir. Bu meseleler fıkıh kitaplarının hepsinde bu şekilde yazılı olduğu halde bilmem nasıl olmuş da bunlar çok yanlış, pek açık bir hata olarak bellenilmiştir. Buna bir türlü aklım ermedi. Ben fıkıh kitapları içinde şu söylediklerimin zıddını iddia eden bir kitap, bir ibare görmedim.

Hac emîri (Hac mevsiminde hac işleriyle görevlendirilen kişi) meselesi de böyledir. Az önce ismini zikrettiğim Hoca Şükrü Efendi, hac emirini tayin için de halifenin varolmasının gerektiğini söylüyor. Halbuki asla öyle bir lüzum yoktur, bu da inzibat ve asayiş meselesidir. Öteden beri hacılar arasında emniyet ve asayişi korumak, çekişme ve ihtilafları halletmek için bir kişiyi hac emiri tayin ederlermiş. Mesele bundan ibarettir. Bu da hükümetin vazifelerinden biridir ve hiçbiri hilafetin lüzumlu şeylerinden değildir.

Hutbelerde halifelerin, padişahların isimlerinin anılması meselesine gelince, bu artık büsbütün sonradan ortaya atılmış bir durumdur. Katiyen hutbenin şartlarından değildir ve hutbe ile dinî bakımdan hiçbir ilgisi yoktur. Tamamen idarî ve siyasî bir durumdur. Raşid halifeler devrinde hutbelerde hiçbir kimsenin ismi anılmazdı. Biraz evvel söylemiştim. Hutbe nutuk demektir. Onda anılması gereken şeyler siyasî, içtimaî, iktisadî, ahlâkî nasihatlar, meselelerdir. Hutbe, halkı ikaz ve irşad için okunur. Yoksa bir kişinin ismini anmak için okunmaz. Emevî Devleti zamanında hatipler hutbelerde Hz. İmam Ali'ye lanet ediyorlardı. Bunu sırf bir propaganda olmak, halkı Hz. Ali'den soğutmak için Muaviye çıkarmıştı. Hz. Ali'nin kabul gördüğü yerlerde de hatipler, Emevî hatiplerine karşılık olarak Hz. Ali'ye dua ediyorlardı. Daha sonraları Tavaif-i mülûk ortaya çıktığı zaman her yerde hatip o yere hakim olan sultanın ismini anar oldu. Bundan maksat da o yerin hangi sultanın, hangi hükümdarın idaresi altında bulunduğunu göstermektir. Bizde de hatipler hutbe sırasında Osmanlı padişahlarının isimlerini anarken 'Halife b. Halife' demez, 'es-Sultan ibni's-sultan' der. 'Halife b. Halife' diyen hatip hiç gördünüz mü? Hutbelerde Hulefa-yı raşidinin yani Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin isimlerinin anılması da bu kabildendir. Yani bu da sırf siyasî bir meseledir, Şiîlere karşı zikredilir ve bu hutbenin okunduğu yerdeki ahalinin Ehl-i sünnet olduğu bununla ilan edilmiş olur. İran'a giderseniz orada da camilerde hatipler Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ın isimlerini zikretmezler. Hulâsa bu gibi şeyler sonradan ortaya çıkmış şeylerdir. Asıl İslâm şeriatında böyle şeyler yoktur.

İşte efendiler, hilafet ve onun teferruatı hakkında size pekçok açıklamalar yaptım. Bu açıklamalarımla artık hilafet meselesinin şer'î mahiyeti tamamıyla anlaşılmıştır sanırım. Şimdi de müsaade ederseniz bir iki sözle mukaddes dinimi

dost düşman herkese karşı biraz yücelteyim:

Muhterem efendiler, İslâmiyet gayet yüce ve yüksek bir dindir. İlim ve bilgiyi, ilerlemeyi (terakkîyi) çok sever. Akıldan, mantıktan hiç ayrılmaz. Yeryüzünde İslâm dini kadar hürriyetperver, terakkiperver bir din yoktur. Bütün dinî hükümler, yüceliği ve yüksek duyguları ihtiva eder. Hedef aldığı gaye, ahlâkî olgunluklar ve beşerî faziletleri kurmak ve emniyet altına almaktır. Hz. Peygamberimiz en sahih hadislerinden birinde "Ben ancak ahlâkî olgunlukları tamamlamak için gönderildim" buyuruyor. Bir hadis-i şeriflerinde de akıl için "Huccetullah" (Allah'ın hücceti, delili) tabirini kullanıyor. Bakınız ne diyor: "Hak nerede ise sen de onunla beraber orada ol. Ondan ayrılma. Sana şüphe veren şeylerin hakikatini aklınla temyiz et. Çünkü Allah'ın senin aleyhine olan hücceti sendedir, kendindedir ve onun feyiz ve bereketi de senin yanındadır". Ne yüce sözdür, ne kadar mânalıdır ve akla ne büyük kıymet veriyor. Zaten Kur'an-ı Kerîm de baştan başa aklı, akıl sahiplerini yüceltir. Onun için İslâmiyet akıl ve mantık ile ikizdir. Bir âyet-i kerimede, "*Değişik sözleri işitip de onların en güzeline uyan kullarımı ilahî mükâfatımla müjdele*" (Zümer, 39/18), buyurulmaktadır. Bu âyetin alt tarafında da, "*İşte Allah'ın hidayete mazhar kıldığı kişiler bunlardır ve işte ancak onlar akıl ve izan sahipleridir*" deniyor.

İşte gerek o hadis ve gerekse bu âyet, taklitçiliği, ötekinin berikinin mukallitliğini, yani delilini bilmeksizin körükörüne herkesin –ulemadan olsa bile– mücerret sözlerine uymayı yasaklıyor. Daima her şeyin akıl ve mantık ile, delillere dayanan aklî muhakemelerle tetkik edilmesi lüzumunu gösteriyor. Bir âyet-i celilede de Hz. Peygamber'e hitaben, "*Sözlerinizde doğru iseniz delillerinizi getiriniz*". (Bakara, 2/111) buyuruyor. Burhan, kesin delil demektir. Istılahta, kesin öncülerden teşekkül eden delile denir ki kat'î ve kesin delil demektir. Diğer bir âyet-i celilede de "*İlminin ulaşmadığı şey üzerine durma*". (İsra, 17/36) buyuruluyor. Pek açık olarak görülüyor ki Hz. Kur'an akıl ve mantığa ve ilmî delillere çok büyük kıymet veriyor.

Efendiler, İslâmiyet bilgi ve ilimle ikizdir. Hikmet ve marifetten hiçbir zaman ayrılmaz. Hep bilirsiniz: Meselâ "İlim Çin'de de olsa gidiniz, tahsil ediniz" ve "İlim ve marifeti beşikten kabre kadar tahsil ediniz", hadislerini hep bilirsiniz. Bilmeyen yok gibidir. Size bir hadis daha nakledeyim: Bakınız bunda Cenâbı Peygamber Efendimiz ne diyor: "Hikmet mü'minin yitik malıdır. Onu nerede bulursa o ona en layık olandır". Bu hadis-i şerif sahih ve hasen hadislerdendir. Meşhur kütüb-i sitteden *Sünen-i Tirmizî*'de ve diğer hadis kitaplarında mevcuttur ve çok meşhurdur. Muhtelif tabirlerle rivayet edilmiştir. Öyle vaaz ve nasihat kitaplarındaki hadislerden değildir. Abd-i âciz öyle mevaiz kitaplarının hadislerinden bahsetmem. En muteber hadis kitaplarında görmedikçe o gibi zayıf hadislerden bahsetmem. Hikmet, eşyanın hakikatına uygun olan söz, ilim ve marifet demektir. Yitik (dâlle), ne demektir bilir misiniz? İnsanın kaybedip de aradığı mal demektir.

Meselâ bir çakıyı üzerinizden düşürürseniz aramaya başlarsınız. İşte o sizin yitiğiniz (dâlle) dir. Türkçesini Tunalı Hilmi Bey kardeşimiz söylesin.

Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak): *Yitik*'tir.

Seyyid Bey (devamla): İşte Cenâbı Peygamber böyle buyuruyor: Hikmet olan söz, eşyanın hakikatlerine uygun olan bir söz, hukukî, içtimaî, felsefî, iktisadî ve ahlâkî bir düstur, her nerede bulunursa bulunsun, her kimin ağzından işitilirse işitilsin, işte o söz, işte o doğru kelâm, işte o düstur Müslümanın kaybedip de aradığı malıdır. Hiç tereddüt etmesin, hemen alsın. Nerede bulunursa bulunsun, herkesten çok bir mü'min ona daha çok müstahaktır. Herkesten evvel alsın, onun öz malıdır. Bakınız bu ne büyük ve yüce bir sözdür. Delâlet ettiği mâna ve meal itibariyle, taşıdığı mâna itibariyle büyük bir düsturdur. İşte bu hadisten de anlaşılıyor ki, İslâmiyet maarife, eşyanın hakikatlerine pek büyük kıymet veriyor. Hukukta hürriyetperver bir din olduğu gibi ilim ve fenlerde de hürriyetperver bir dindir. Akıl, mantık ve maarifi pekçok sever. Bilgisizlikten ve körükörüne ötekini berikini taklitçilikten çok nefret eder. "Biz babalarımızı böyle bulduk, onların izinden ayrılmayız" diyen inatçılara, Hz. Kur'an, "*Siz ve babalarınız bariz ve âşikâr bir sapıklıktasınız*" (Enbiya, 21/54) diyor.

Efendiler, bir vakitler Avrupa bilgisizlik karanlığı içindeyken, doğu medeniyet yollarında hayli ilerlemişti. O zamanlar yeryüzünde en ilerlemiş ve en medenî yerler İslâm âlemi idi. Bütün Avrupa, meselâ İngilizler bütün ilimleri ve fenleri şimdi İspanya denilen Endülüs'ten almıştır. Amerika Üniversitesi Profesörlerinden Draper *İlim ve Din Çatışması* adıyla bir kitap neşretmiştir. Tavsiye ederim mühim bir kitaptır, okuyunuz. Bu adam bu kitabında, "Bir kafada, bir dimağda din ile ilim aynı anda bulunamaz, âlim ise dindar değildir, dindar ise âlim değildir" diyor. Ve bu konuda üzerinde mütalaalarını, tarihî tetkiklerini yürütüyor. Fakat yine kendisi o kitapta açıkça şunu diyor: "Benim bu kitapta dinden maksadım, İslâm dini değildir, diğer dinlerdir, özellikle Katolik dinidir, İslâm dini değildir". Sonra Endülüs'te vaktiyle İslâm âlimleri tarafından kısmen yeni baştan icat, kısmen de ikmal edilen ilim ve fenleri birer birer sayıyor. Trigonometrinin tamamıyla İslâm âlimleri tarafından icat edildiğini, eski Yunanlılar zamanında bunların icat edilmemiş olduğunu söyler? İki ve üç X'li cebir ilkelerini, iki rakam arasında miktarca olan farktan doğan hesabı ve hatta logaritmayı, eczacılık ilmini, pehlevan ve nuhud yakılarını ve bunlara benzer daha birçok usûl ve kaideyi doğrudan doğruya ve ilk defa İslâm âlimlerinin icat ettiğini söyler. Işık kırılmasını Ebu Bekir Razî'nin keşfettiğini ve yeryüzünün küre şeklinde olduğunu aynı şekilde İslâm âlimlerinin keşfettiğini söyler. Yerkürenin ilk defa Bağdat civarında Sincar ovasında fennî usûller kullanılarak ölçüldüğünü ve Avrupalıların yerküreyi ölçerek bulduğu miktar ile İslâm âlimlerinin bulduğu miktar arasında pek cüz'î bir fark olduğunu söyler. Ebu'l-Kasım denilen bir doktorun Belçika kralı tarafından kendisini tedavi için özel olarak çağrıldığını ve bu

doktorun iki defa Belçika'ya gittiğini, hatta bir defasında altı ay kadar bir müddet Belçika'da oturarak kralı ve başkalarını tedavi ettiğini, Avrupa'da ilim meraklısı birçok gençlerin ve hatta daha sonra papa olan bir iki kişinin ilim tahsili için Endülüs'e kadar gittiklerini, İngilizlerin denizcilik fennini Endülüs'te tahsil ettiklerini uzun uzadıya sıralar ve izah eder. İşte bunun içindir ki İngiliz denizcilik terimlerinin çoğu Arapça kelimelerden alınmadır. Bu hususta daha pekçok beyanlarda bulunur ise de uzun süreceği için hepsini birer birer saymak istemem. Esasen onun söylemesine de ihtiyaç yok, zaten bizce bilinmektedir. Fakat başkasının ağzından işitmek hoşa gideceği için kısaca da olsa onun sözlerini ve hüsnü şehadetini, takdirkâr ifadelerini nakletmeyi uygun gördüm.

Efendiler, şurasını arzedeyim ki doğuda İslâm âleminde İslâm medeniyetine ilim ve fenlere hizmet eden âlimlerin çoğu Türktür. İçlerinde çok büyük filozoflar, çok büyük mütefennin ve mütebahhir âlimler, büyük hukukçu fakihler vardır. Birtakım zâlim ve müstebit hükümdarların zulüm ve istibdadı neticesinde böyle zebun ve harap, cahil bir hale gelmiş olan Semerkant, Buhara, Nişabur, Bağdat, Belh gibi şehirler vaktiyle üçer beşer milyon nüfuslu cesametli memleketlerdi. Meşhur edib-i azam Kemal Bey merhum, bir eserinde bu şehirler için "Herbiri Paris, Londra gibi" diyerek bunların bugünkü Paris ve Londra derecesinde büyük şehirler olduğunu söyler. Ben merhumun bu eserini okuduğum zaman bu sözünü çok mübalağalı bulmuş, inanmamıştım. Sonraları Arapça eserlerde görünce merhumu tasdik ettim.

Efendiler, bazı Arapça eserlerde gördüm, Horasan'la Afganistan arasında bulunan Belh denilen şehir vaktiyle altı milyon nüfuslu cesametli bir memleket imiş. İçinde altı yüz kadar kubbeli ve minareli cami varmış. Bugün ise ihtimal bu şehirlerin enkazı bile kalmamıştır. Şimdi sorarım size, o vakit İslâm medeniyeti o derecede ilerlemiş ve İslâm âlemi o ölçüde mamur ve medenî iken şimdi neden harabezâra dönmüş, ahalisi bilgisizlik ve cehalet içinde kalmıştır, bunun sebebi nedir? İslâmiyet o vakit terakkîye mâni olmuyordu da şimdi mi mani oluyor. Veyahut sözü tersine çevirelim: İslâmiyet şimdi terakkîye mâni oluyor da o vakit olmuyor muydu? Bunun hiçbiri değil.

Efendiler, zamanımızda memleketimizde terakkîye mâni olan hal gerçek İslâmiyet değildir. Cehaletten, körükörüne taklitçilikten doğan zihniyettir. Zamanımızda İslâm dini pek garip kalmış, hurafelerle dolmuştur ve bu hurafeler İslâm âlemine diğer dinlerden, başka milletlerden sirayet etmiştir. Yoksa gerçek İslâm dini hurafelerin, bâtıl fikirlerin en büyük düşmanıdır. Esasen İslâm dini hurafeleri, batıl inançları kökünden yıkmak için gelmiştir. Nitekim vaktiyle yıkmıştı da. Fakat sonraları şuradan buradan İslâm âleminin içine birçok hurafe girdi, neticede İslâm dini bütün bütün garip kaldı.

Tereddütsüz diyebilirim ki, bugünkü İslâm dini başka, asr-ı saadetteki İslâm dini başkadır. Gerçek İslâm dini fıtrî ve mantıkî bir dindir; hayalleri, hurafeleri,

birtakım bâtıl fikirleri hiç sevmez, bilakis onlardan nefret eder. Biraz önce de söylemiştim, Hz. Peygamber'in en büyük duası, "Ya Rabbi, eşyayı olduğu gibi bana göster" idi. Ne güzel, ne büyük duadır. İnsan eşyanın hakikatlerini olduğu gibi bilirse daha ne ister? En büyük hikmet, en büyük ilim ve marifet de eşyanın hakikatlerini olduğu gibi bilmek değil midir?

İşte efendiler, hilafet ve İslâmiyet hakkında bildiğimi, anladığımı size söyledim. Bu yirmi otuz senelik uzun ve yorucu senelerin mahsulü olan çalışma ve araştırmalardır.

Yahya Galib Bey (Kırşehir): *Allah sizi milletimizle beraber payidar etsin.*

Seyyid Bey (devamla): Sözlerimde asla riyakârlık, bir gizli maksat yoktur. Bildiklerimi tam bir samimiyetle size arzettim. Maksadım muazzez dinimin hakikatlerini olduğu gibi bildirmek, bu suretle İslâmiyeti dost ve düşmana karşı yüceltmektir.

Efendiler, ahali bu hakikatleri anlamazmış, bilmezmiş. Anlatalım, bildirelim, vazifemizdir. Ahali anlamamış, bilmemiş ise kabahat onlarda değil, anlatmayanlardadır, bildirmeyenlerdedir. Bundan sonra olsun anlatalım, ikaz edelim, yol gösterelim, aydınlatalım ve bu zavallı memleketi artık yürütelim.

"Bravo" *sesleri.*

Hilafet, hilafet diye çökmüş gitmişiz, harap ve türab olmuşuz. Ne malımız, ne canımız, ne mülkümüz kalmış, bütün memleket yoksulluk içinde kalmış. Bu mu hilafetin iyilik ve faydaları efendiler...

"Bravo" *sesleri.*

Artık yürüyelim, dirilelim. Bütün medeniyet âlemi almış yürümüş, ilerleme yolunda dev adımlarla gidiyor. Biz bunların arkasından boynu bükük yetim gibi bakıp bakıp da "Göçtü kervan kaldık dağ başında" mı diyelim?

Gülüşmeler.

Doğrusu insan üzülüyor. Ne yalan söyleyeyim, aynı zamanda insana hiddet de geliyor. Ne acayip şey: İslâm dini bu kadar yüce ve terakkiperver bir din olsun da biz Müslümanlar, milletler ve kavimler içinde en geride kalalım.

Gülüşmeler ve alkışlar.

Efendiler, sözlerimi bitirmeden önce zamanımızda, hele şu sırada çok mühim olan bir mesele hakkında müsaade buyurunuz da bir iki söz söyleyelim.

"Söyle, söyle, sabaha kadar söyle dinleriz" *sesleri.*

Bundan üç beş gün önce bir açık oturumda, genel toplantınızda muhterem İzmir mebusu arkadaşım Saraçoğlu Şükrü Bey, "Türkün ruhundan doğan kanunlar isteriz" demişti. Ben o oturumda bulunamadım, sonra gazetede okudum. Çok doğru söylemiş, tasdik ederim. Türkün örf ve âdetine uygun kanunlar isteriz demek istiyor değil mi?

Saraçoğlu Şükrü Bey (İzmir): *Evet, evet.*

Adliye Vekili Seyyid Bey (devamla): Kur'an-ı Kerîm de böyle söylüyor. Bir âyet-i celile vardır, içtimaî ve hukukî bir vecize, bir hikmetli düsturdur. Bakınız Kur'an-ı Kerîm ne diyor: "*Fazla olanı (afv) al, örf ile emret, cahillerden yüz çevir*". (A'raf, 7/199).

Alkışlar.

İşte görülüyor ki Hz. Kur'an "örf ile emret" diyor.

Efendiler, bütün doğu ve batının, bütün Avrupa hukukçularının, bütün filozofların birleştikleri bir şey vardır ki, o da; bir memleketin kanunlarının o memleketin örf ve âdetlerine uygun olmasıdır. Kanun yapılırken esas budur. Bir kanun memleketin örf ve âdetlerine uygun olmazsa o kanun payidar olmaz. Çünkü hukuk demek örf ve âdet demektir. Bir memleketin kanunî hükümleri, hukukî kaideleri o memleketin örf ve âdetlerinden doğar ve o örf ve âdetlerin değişmesi ile değişir.

Fakat acaba bu âyet-i celiledeki örf kelimesi bugün dilimizde kullanılan örf ve âdet mânasına mıdır? Ah! Dertlerim büyüktür. Bu âyet-i celile hakkıyle tetkik edilmemiş, mânası işlenememiştir. Tefsirlere bakarsanız birbirine zıt başka başka mânalar verildiğini görürsünüz. Bu âyetteki örf, maruf (iyi) mânasınadır, münkerin (kötü) zıddıdır. Halkın dilinde kullanılan örf ve âdet mânasına değildir, derler. Halbuki efendiler, bu yanlıştır. Ben bu meseleyi uzun müddet, senelerce tetkik ettim. Meselede Eş'arîlerle, yani Şafiî ulemasıyla Maturidîlerin, yani Hanefî ulemasının fikirleri birbirine karşıdır. Bunu ayırdetmek lazımdır. Şafiî uleması tarafından yazılan tefsirlere, meselâ Kadı Beydavî tefsirine bakarsanız, örfün, "Şeriat tarafından güzel ve iyi olduğu bildirilen şeydir" diye tefsir edildiğini görürsünüz. Halbuki Hanefîler tarafından yazılan tefsirlere, meselâ Hanefîlerin en büyük muhakkik âlimlerinden ve fıkıh usûlü imamlarından olan Cassas Ebu Bekir Razî'nin *Ahkâmu'l-Kur'an* adındaki tefsirine bakarsanız, örfü, "Aklın güzel ve iyi olarak belirlediği şeydir" diye tefsir ettiğini görürsünüz. Bu zıtlığın sebebi hüsünkubuh (iyilik-kötülük, güzellik-çirkinlik) meselesidir. Bu İslâm felsefesinde çok önemli bir konudur. Bugün Avrupa filozofları da bu konu ile meşgul olmaktadır. Bunu size izah etmek istemem, uzun gider, bunun yeri burası değildir. Şu kadar söyleyeyim ki, örf irfandan türemedir. Maturidîlere göre, yani Hanefî fakihlerine göre akıl ve irfanın caiz gördüğü şey demektir? Âdetle arasında şu kadar bir fark vardır ki, âdet bâtıl üzerine de kurulabilir, bâtıl ve kötülenmiş şeyler de âdet olabilir. Nitekim birçok kötü şeyin, insanlar arasında âdet olduğu gibi. Fakat örf irfan üzerine kuruludur, batıl üzerine kurulmaz, reddedilmiş ve kötülenmiş şeylere örf denmez. Şu halde örf ile âdet arasında mutlak bir umum ve hususluk vardır. Örf daha hususî (hâs), âdet daha umumidir (âmm). Yani her örf âdettir ama her âdet örf değildir. Bazı âdetler akıl tarafından kabul edildiği için örftür, fakat bazı âdetler de akil tarafından reddedildiği için örf değildir. İşte örf ile âdet arasında bu fark vardır, başka bir fark yoktur. Evet maruf da örf demektir, fakat o da bu

mânadadır. Ben fıkıh usûlüne dair yazdım ve elan bitiremediğim büyük bir eserde bu meseleleri uzunboylu izah etmiştim. Arzu edenler benim o kitabıma müracaat edebilirler, matbudur. Talebe Cemiyeti tarafından bastırılmıştır. Darülfünun'da Talebe Cemiyeti tarafından satılmaktadır.

Sonsöz olarak şu ciheti de arzedeyim ki, adlî ıslahat adı altında alelacele bir kanun yapmak doğru olamaz, zararlıdır. Almanlar son medenî kanunlarını ancak on beş senede meydana getirebildiler. Memlekete, milletin örf ve âdetine, milletin içtimaî bünyesine uygun kanunlar yapmak kolay bir şey değildir. Çeşitli devletlerin, çeşitli usûl ve kanunları var. Batının örf ve âdeti ve hukuku olduğu gibi doğunun da, memleketimizin de örf ve âdeti ve hukukî kaideleri vardır. Bunları uzun uzadıya tetkik etmek, etüt etmek, düşünmek, hangi kaidelerin, hangi hükümlerin memleketimize, milletimizin içtimaî şartlarına, yaşama biçimlerine uygun olduğunu tesbit etmek gerekir. Böyle yapılmayıp da alelacele, gelişigüzel bir kanun yapılacak olursa fayda yerine zarar ortaya çıkar. Sonra sık sık, iki günde bir tadil etmeye mecbur kalırsınız. Ben size bir ayda büyük bir kanun, devletin medenî kanununu bile getirebilirim. Ne yaparım? Alman veya İsviçre medenî kanununu tercüme ettirerek yüce topluluğunuza takdim edebilirim. Fakat ona Türkiye kanunu denmez, muhterem Saraçoğlu Şükrü Bey'in tabiri veçhile Türkün ruhundan doğan kanun denmez, Alman veya İsviçre kanunu denir. Almanya ve İsviçre başka, Türkiye başkadır. Türkiye'de Türkiye kanunu lazımdır. Bu da uzun uzadıya tetkike muhtaçtır. Kaş yapalım derken göz çıkarmayalım, metin ve sağlam esaslar üzerinde yürüyelim. Tekrar geriye dönmeyelim.

İşte ben bildiklerimi, kanaatlarımı bütün samimiyetimle en açık bir şekilde arzettim. Artık ötesi size aittir. Her şey kararınıza bağlıdır. Müsaadenizle sözlerime son vereyim.

"Teşekkür ederiz" *sözleri, alkışlar.*

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 3 Mart 1340 (1924) tarihinde münakid ikinci ictimaında Hilafetin mahiyet-i şeriyyesi hakkında Adliye Vekili Seyyid Bey tarafından irad olunan nutuk.

Yazarın hilafet konusunda değişen ve gelişen fikirleri için ayrıca bk. *Usûl-i Fıkıh I – Medhal*, s. 106-162 (1333), *Hilafet ve Hakimiyet-i Milliye* (1340).

II
İCTİHAD VE TAKLİT

Herkesin bildiği bir hakikattır ki bugün medeniyet dünyasında en geri kalmış bir millet varsa o da biziz. İslâm âleminin herhangi tarafına bir göz atılsa derhal nazarlarda acz ve meskenet tecelli ediyor. Medeniyetin mevcut şartlarıyla mütenasip ciddi, hakiki varlık ve hayat belirtisi gösteren bir İslâm parçasına tesadüf edilemiyor. Bir zamanlar cihanı marifet ve medeniyet nurlarıyla asırlarca aydınlatan İslâm beldeleri bugün nursuz, ruhsuz harabezar halinde bulunuyor.

İnsan bir kere İslâm âleminin o zamanki ilim ve marifetçe, medeniyetçe insanî faziletlerce o yüksek mevkiine, bir de bugünkü çöküş ve gerileyiş haline bakıyor da hayrete düşüyor. Dinli, dinsiz bütün milletler ve kavimler, hatta güneşi, ateşi tanrı edinecek kadar bâtıl bir dine tâbi olan milletler bile zamanımızda medeniyet hayatının en yüksek mevkiini işgal ettikleri halde esası vahdaniyet, rüknü ilim ve marifet, şartı fazilet olan fıtrî bir dine mensup İslâm milleti en geride, en aşağı mertebede bulunuyor.

Bu acıklı hakikatı görüp de kalbi sızlamayacak ciddi, hamiyetli bir Müslüman tasavvur edilemez. Lâkin ne fayda ki yalnız kalplerin sızlamasıyla, teessürler göstermekle iş bitmiyor. Zamanımız teessür zamanı değil ilim ve marifete faaliyet göstermek zamanıdır. Artık iyice anlamalıyız ki bugünkü hayat şartlarımızla şu medeniyet âleminde bizim için yaşamak, yaşatmak imkânı kalmamıştır. Batıdan doğuya doğru akmakta olan medeniyet seli gittikçe şiddetini artırmaktadır. Zannetmem ki bu ruh halimizle o cereyana mukavemet mümkün olabilsin. O, akışı şiddetli bir sele benzer ki zamanında onun mecrasını açmaz, etrafını ilim ve marifetle donatmaz ve tahkim etmezsek korkarım ki bir gün gelir önünü alabilecek bütün mâniaları altüst eder, yalnız vatanımızı değil, dinimizi de milletimizi de siler götürür.

Bazıları İslâm milletinin gerilemesini görüyorlar da "İslâmiyet terakkîye mânidir" diyorlar. Bu söz hayli zamandan beri önce Avrupalılar tarafından kasıtlı olarak söylenmiş bir sözdür. Bazıları da İslâm dininin doğurduğu bir netice zan-

nediyor. Onun için o fikirde bulunuyor, aynı zamanda tarihî hakikatlerden gaflet ediyor. Acaba İslâmiyet kadar medenî terakkîlere hizmet etmiş bir din, bir mezhep dünyaya gelmiş midir? İslâmiyetin esası vahdaniyet, rüknü ilim ve marifettir. Kur'an-ı Kerîm baştanbaşa ilmi yücelten, cehaleti kötüleyen âyetlerle doludur. Cenâbı Hak bir âyet-i celile ile Hz. Peygamber Efendimiz'e ilim ve marifetinin artması için istekte bulunmasını, dua etmesini emrediyor (Taha, 20/114). Yüzlerce sahih hadis İslâm ümmetini ilimleri tahsil etmeye teşvik ediyor.

Ne hacet, tarih ortadadır. Avrupa'nın bugünkü medeniyetinin esası, İslâm medeniyeti değil midir? Hâlâ bugün birçok ilim ve fende mevcut olan ilmî terimler İslâm âlimleri tarafından vaz edilen Arapça tabirlerdir. Hulâsa vaktiyle İslâm medeniyeti o zamanlar mevcut olan medeniyetlerin pekçok üstünde idi. Bu tarihin isbat ettiği bir hakikattır, bunu inkâr etmek tarihi bütünüyle inkâr etmek demektir ki hakikata karşı ağız kalabalığıyla üstün gelmeye çalışmaktır.

İslâm milletinde görülen şu gerileme ve çökme halinin sebeplerini İslâmiyette değil başka şeylerde aramak gerekir. İçte ve dışta meydana gelen harpler, içte uzun müddet devam eden karışıklıklar, hükümetlerin icra ettikleri zulüm ve istibdat, siyasî maksatlara dayalı olarak ortaya çıkan bazı İslâm fırkalarının yaydığı hurafeler ve bunların neticesi olarak İslâm âlemini istila eden cehalet ve taklit bu gerileme ve çökmenin başlıca sebepleri ve etkenleridir.

Süregelen harpler ve ihtilaller yüzünden ne kadar İslâmiyet ve medeniyetle ilgili temel eser varsa hemen hepsi mahvolup gitmiştir. Hele batıda ve doğuda ortaya çıkan iki acıklı istila faciası neticesinde Endülüs kütüphanelerinde mevcut bütün tedvin edilmiş ilmî çalışmalar özel bir âyinle yakıldı ve Bağdat'ta ele geçen telif edilmiş bütün medenî eserler (Moğollar tarafından) Dicle'ye atılmak suretiyle telef edildi.

Zamanımızda basılı olarak ve yazma halinde ellerde dolaşan, kütüphanelerde mevcut olan İslâmî kitaplar aslı itibariyle mahdut olmakla beraber ekseriyeti itibariyle de sonraki âlimler tarafından telif edilmiş muhtasar eserlerden ibarettir. Asıl bunların kaynakları olan ve önceki âlimlerin büyükleri tarafından büyük himmetlerle derlenerek yazılan o binlerce kıymetli kitaba ise hiçbir yerde, hiçbir kütüphanede tesadüf edilemiyor. Yalnız isimleri görülüyor.

Hicretin sekiz yüz senesinden sonra gelen İslâm âlimleri de eser yazmak ve yaymak konusunda büsbütün başka bir çığır açmışlar; bunlar eserlerinde mânadan ziyade lafızlara itina göstermişler, iktidarlarını, maharetlerini ilmî hakikatları tahlil ve açıklamada değil, lafızları kısaltmada göstermek istemişler, güya az lafızla çok mâna ifade etmek gayesiyle lafızları sıka sıka ve cümlelerin başını sonunu metinden çıkara çıkara eserlerini şerhsiz anlaşılmaz bir hale, adeta bilmece haline getirmişler, çoğu da kısa tutma yolunu benimsediklerinden birçok mühim konuyu eserlerine almamışlar, aldıkları meselelerinde delillerini lüzumsuz görerek ya büsbütün çıkarma yahut çok özet bir halde nakletmişlerdir.

Halbuki nasılsa zamanımıza kadar varlığını muhafaza eden bazı önceki âlimlerin eserleri mütalaa edilirse anlaşılır ki İslâmın ilk dönemlerinde, İslâmın ileri gelen âlimleri lafızlara asla ehemmiyet vermedikleri gibi –maksatları övünme olmayıp ilmî hakikatları aktarmak olduğundan– gayet feyizli eserler vücuda getirmişlerdir. Onun içindir ki önceki âlimler bir meseleyi etrafıyla tahlil ve tetkik ederek hakikatını ve ruhunu okuyucunun zihnine yerleştirmedikçe, bütün delillerini birrer birer sergileyip açıklamadıkça diğer meseleye geçmiyorlardı. Bu bakımdan sonraki âlimlerin küçük bir cilt içinde sıkıştırdıkları meseleleri, önceki âlimler on beş, yirmi hatta otuz cilt üzerine telif etmişlerdir.

Maatteessüf eğitim-öğretimle uğraşanlarda da geçimsizlik vs. dolayısıyla eski himmet kalmadığından sonraları İslâm medreselerinde ders programlarına en muhtasar eserler konulmuş, bu suretle az çok elde bulunan mufassal ve faydalı seçkin eserler kütüphane raflarında unutulmuş kalmıştır. İş bu kadarla kalmamış, tefsir, hadis, ahlâk ve tarih ilimleri gibi en kıymetli, en lüzumlu dersler de programların dışında tutulmuştur. Bugün eğitim metodu o kadar verimsiz bir tarzdadır ki öğrencilerin güya tahsillerini tamamlamak için sarf ettikleri on, on beş senelik ömrün yedi, sekiz senesi, hem de öğrenmemek şartıyla Arapça'nın ve mantığın kaidelerini tahsil etmekle heder olup gidiyor. İşte zamanımızda öyle eskisi gibi şer'î ve fennî ilimlerde derya, allâme, küllî ihata sahibi, cidden iktidar sahibi faziletli kişilere tesadüf edilmemesinin sebebi budur.

Hal böyle olunca zaruri olarak ilim ve tahkikin yerine cehalet ve taklit geçmiş ve İslâmî ilimler inkıraz haline gelmiştir. Serdedilen ifadelerden maksat, kimseye tariz değildir. İslâm âlimleri bu konuda mazurdur. Bu hal uzun süren bir istibdadın şiddetli baskısı altında meydana gelen zaruri bir neticedir. Maksadımız ciddi ve samimi bir hasbihalden ibarettir. Daha doğrusu İslâm ümmetinin asıl en gizli ve en müzmin hastalığını keşfetmek, ona göre tedavi şeklini tayin etmektir.

Hâsılı bu böyle olmakla beraber diğer taraftan da vaktiyle hilafet ve imamet kavgalarının neticesi olarak türlü türlü mezhepler, fırkalar ortaya çıkmış, bunların bağlıları siyasî maksatlarını revaçta tutmak, yardakçılarını ve tâbilerini artırmak gayesiyle İslâmiyette olmayan bidatler ihdas etmiş, birtakım bâtıl fikirler icat etmişler, hatta Hz. Peygamber (s.a.v.) adına binlerce yalan hadis uydurmak cüretinde bile bulunmuşlardır ki bu yalan hadisler için hadis âlimleri ciltlerle kitaplar neşretmişlerdir. Giderek bâtıl dinlerden de bir kısım hurafeler bunlara eklenmiş, cehalet ve taklit kötülüğüyle bunların hepsi İslâmî hakikatlara karışarak öyle itikadî karışmalar meydana gelmiş ki asıl şer'î hakikatlar adeta örtülü ve gizli bir halde kalmıştır.

İslâm dini bu bâtıl fikirleri, bu hurafeleri pek şiddetli ve kat'î bir şekilde reddettiği halde bunlar sırf cehalet ve taklit, ülfet, itiyat ve görenek sebebiyle ümmetin kalbinde öyle derin kökler salmıştır ki bunları onların kalplerinden bütünüyle çıkarıp atmak çok müşküldür. Meselâ kabirlere, türbelere mumlar, kurbanlar ada-

mak, onların başında hudû ile, huşû ile dualar etmek, onlardan hacet dilemek, hastaları şifa için türbelerde yatırmak, oralarda bulunan sulardan içirmek gibi benzer davranış ve fikirler bu cümledendir. Bunlar hep sonradan özel bir maksada dayalı olarak ortaya çıkan bâtıl mezheplerin taraftarları tarafından bir gaye için ihdas edilmiş, bir kısmı da diğer dinlerden alınmıştır ve İslâmiyetin esasına, hakikatına bütünüyle muhaliftir. Kim ne derse desin Kur'an-ı Kerîm meydandadır. Bunlar İslâmiyette şirkten sayılır, şer'î hakikatlarla uygun düşmesi asla mümkün değildir. İslâmın ilk dönemlerinde böyle şeyler ne görülmüş ne de işitilmiştir. İslâm dini bu gibi bâtıl fikirlerden insanlığı kurtarmak için gelmiştir.

İslâm dininde Cenâbı Hak'tan başka hiçbir kimseden, hatta Hz. Peygamber (s.a.v.) Efendimiz'den bile hiçbir hacet istenemez. Onun içindir ki Hz. Peygamber'in kabrinde (Ravza-yı mutahhara) ziyaret esnasında dua edilirken kıbleye dönmek, Peygamber'in kabrini arkaya almak lazımdır. Din adamları bu hususta ittifak halindedir. Zira İslâmiyette şirke benzer her tür davranış ve fikir kat'î surette menedilmiştir. Bu hakikat dolayısıyladır ki Hz. Peygamber'in (s.a.v.) en meşhur dualarından biri de "Ya Rab! Benim kabrimi ibadet edilir put haline koyma" meâlindeki duasıdır.

Bu bâtıl itikatlar o kadar umumîleşmiştir ki İslâm âleminin hemen her tarafını istila etmiştir. Bu hurafelerin her tarafta başka başka şekillerine tesadüf edilir. Uzaklara gitmeye hacet yok, Daru'l-Hilafemiz ve Makarr-ı Meşihat-ı İslâmiyemiz olan İstanbul'da bu hurafelerin pek yaygın ve çeşitli örnekleri ve şekilleri vardır. Bu umumî bir hastalıktır ve bence en tehlikeli ve öldürücü hastalığımız da budur. Hatta diğer kalbî hastalıklarımızı doğuran ve etkileyen de budur. Aklımızı, ruhumuzu, halis İslâmî akîdelerimizi öldüren, milleti atalete, tenperverliğe, uyuşukluğa sevkeden yegane hastalık budur. Bu hastalık yalnız avama mahsus değil, havassımız da bununla maluldur. Bu uydurma şeylerin nereden neşet ettiğini, ne maksatlarla ihdas edildiğini, hangi yollarla hangi bâtıl dinlerden intikal ettiğini bilmeyen zavallılar bunlara büyük bir saflıkla gönül bağlamışlardır.

Bugün bu gibi şeyler menedilecek, bunların İslâmiyetin ruhuna bütünüyle muhalif itikadî sapıklık olduğu söylenecek olsa Allah korusun bir itiraz tufanı kopar, insanı dinsizlik ve Vahhabîlikle itham ederler. Vahhabîlik nedir denilse onu da asla bilmezler. Halk bu konuda mazurdur. Onlar böyle bulmuşlar, böyle görmüşler, böyle işitmişlerdir. Onları ciddi şekilde irşad eden, dinî hakikatları hakkıyla bildiren olmamıştır. İstibdadın, geçmiş dönemin bu konuda küllî bir rolü vardır.

Şimdi insaf edelim, bu ruh hali ile bizim için terakkî imkânı var mıdır? Biz bu cehalet ve taklit kötülüğüyle şimdiki medeniyetin şiddetli cereyanlarına karşı dinimizi, milletimizi nasıl muhafaza edebiliriz? Millet bu bâtıl ananelerden kurtarılmadıkça, İslâmın aslî hakikatları bütün safiyet ve halisiyetiyle meydana çıkarılmadıkça ben bunun imkânını göremiyorum. Terakkinin esas cehaletten ilme,

taklidden tahkike geçmedir. Cehaletle, taklitle hiçbir zaman terakkî edemeyeceğimiz gibi, dinimizi de, milletimizi de muhafaza edemeyiz. Gençlerimiz dinsiz oluyor diye her gün şikayet ediyoruz, elbette olurlar, bizim şikayete hakkımız yoktur. Bugünkü medeniyetin ilim ve fenlerinden az çok nasibini almış dimağlar, artık hurafe dinleyemez. Onları İslâmın kat'î hakikatlarıyla aydınlatmak gerekir. Onlara karşı dinî hakikatlar ve İslâmın faziletleri yerine bâtıl fikirler ileri sürülecek olursa şüphesiz İslâmiyetten uzaklaşırlar.

Dinî hakikatları ihtiva eden İslâmî eserler Arapça yazılmış olduğundan geçlerimiz o hakikatların bigânesi bulunuyorlar. Bu sebeple bugün bizde görülen ruhî halleri İslâmiyet gereği zannediyorlar. Tabiî olarak bunun neticesi olmak üzere de İslâmiyetten uzaklaşıyorlar. Onların hakikatı bilmeleri cehaletlerinden ileri geliyorsa, İslâmiyetten uzaklaşmaları da bizdeki ruhî halden ileri geliyor. Bizde bu hal, bu zihniyet devam ettikçe dinsizliğe doğru meydana gelen bu cereyanın genişlik ve yaygınlık kazanacağından şüphe edilmemelidir. Onlar İslâmın faziletlerini bilmedikleri için nasıl her fazileti Avrupa medeniyetinde arıyorlarsa, biz de şer'î hakikatları hakkıyla bilmediğimizden şimdiki medeniyetin her iyisine kötü diyoruz, her türlü terakkî sebebine hemen bir kalemde "şer'an caiz değildir" hükmünü veriyoruz. Onlar takdirsizlik sebebiyle büsbütün dini terk etmek veya mutlak müctehit kesilerek keyfe göre ahkâm çıkarmak arzusunu izhar ediyorsa, biz de taklit kötülüğü yüzünden medeniyetin bu asrında insanların ihtiyaçlarıyla asla uyuşmayan ve uygun düşmeyen ve hakkında kesin nas değil, haber-i vahid bile olmayan bir müctehidin ictihadına güya Kur'an hükmü imiş gibi bağlanarak ondan ayrılmamakta aşırılık gösteriyoruz.

İşte bizdeki bu taklit zihniyetidir ki bugün medenî kanunumuz olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*'yi tanzimi tarihinden itibaren kırk beş senedenberi hiçbir tadile uğratmamıştır. Halbuki birçok maddeleri asrın maslahatlarına uygun düşmediğinden tadile muhtaçtır. Meselâ Mecelle'de "ehad-ı âkıdîne nef'i olan şart ile akd-i bey' fâsid olduğu gibi mal-ı mağsûbun menafii dahi mazmûn değildir". Şu halde bugün iki kişi kendi aralarında, kendi rızasıyla bir alış-veriş muamelesinde bulunup da içlerinden birisi satın alınan malın bedelinden başka, menfaatı şahsına ait bir şart ileri sürecek olsa –bu şartı diğeri kabul etse bile– bu alış-veriş fâsittir. Mahkeme bundan doğan bir davaya bakmaz, alış-verişi fesheder. Aynı şekilde bir kimse diğerinin süknasına mahsus olan bir hanesini bir sebep ve bahane ile içine girerek cebren zapt etse de –isterse kırk sene ücretsiz otursun– hane sahibi bu gasbedenden ücret namına bir şey isteyemez, isteyecek olsa mahkeme bu davayı dinlemez. Çünkü Mecellece böyle gasb edilen bir hane için ücret vermek lâzım gelmez. Birinci mesele birçok ticarî muameleyi sekteye uğrattığı gibi ikinci mesele de pekçok hakkın zayi olmasına yol açıyor.

Bu meseleler Hanefî mezhebinin kurucusu olan İmam Azam (r.a.) Hazretleri'nin ictihadlarıdır. Vaktiyle teşekkül eden Mecelle Cemiyeti, Hanefî mezhebin-

den ayrılmamak düşüncesiyle zikredilen meseleleri Mecelle'ye bu şekilde derc etmişlerdir.

Halbuki birinci meselede diğer iki tür ictihad vardır ki bu iki fikre sahip olanlar da İmam Azam derecesinde mutlak müctehiddirler. Biri İbn Ebi Leyla Hazretleri'dir ki onun re'y ve ictihadına göre de yalnız şart fâsiddir ve fakat alış-veriş sahih ve muteberdir. Diğeri İbn Şübrüme Hazretleri'dir ki onun ictihadına göre de hem alış-veriş sahih ve hem şart muteberdir. Hadis imamlarından İmam Tirmizî Hazretleri'nin *Kitabu's-Sünen*'inde açıkladıklarına göre İbn Şübrüme Hazretleri kendi ictihadlarında yalnız değildir, ashabın ileri gelenlerinden ve tabiûndan bir kısım müctehidler de bu meselede İbn Şübrüme'nin re'y ve fikrindedirler.

İkinci meselede de Şafiî mezhebine göre gasbedenin cebren oturduğu hanenin ecr-i misli her kaça baliğ oluyorsa onu vermesi gerekir. Hanefî fakihlerinin muhakkiklerinden İbn Hümam Hazretleri de *Tahrir* adlı meşhur eserinde bu meselede Şafiî mezhebine göre fetva verilmesi gerektiğini beyan ediyor? Bundan başka müctehidler arasında ihtilaflı olan ictihadî konularda Emirulmü'minin hazretleri (halife) herhangi müctehidin re'yiyle amel edilmesini emir ve irade ederse onunla amel edilmesinin vacip oluşu şer'î usûl kaidelerindendir. Zira ictihadî meseleler kat'î şer'î naslarla sâbit olan meselelerden değildir, müctehidlerin ictihadlarıyla meydana gelen meselelerdir. Bu ictihadın diğer ictihada rüchaniyeti olmadığından böyle ihtilaflı meselelerde Emirülmü'minin'in emrine itaat *"Allah'a itaat ediniz, Peygamber'e ve sizden emir sahiplerine (ulu'l-emr) itaat ediniz..."* (Nisa, 4/59) âyeti gereğince vacip işlerdendir.

Kaldı ki vaktiyle Hanefî fakihlerinin ileri gelenleri Buhara halkında borcun çoğalması hasebiyle insanların ihtiyaçlarına binaen bey' bi'l-vefâ'ya ve hatta bey' bi'l-istiğlâl'e cevaz vermişlerdir, esbab-ı mucibesi olmak üzere de "hacet umumi olsun hususi olsun zaruret menzilesine tenzil olunur" ve "zaruretler memnû olan şeyleri mübah kılar" demişler. Halbuki gerek bey' bi'l-vefa ve gerek bey' bi'l-istiğlâl âkitlerden birine faydası ve menfaati olan şartla alış-verişten başka bir şey değildir. Ve bir de zikredilen ikinci meselede yine Hanefî fakihleri yetimlerin haklarını ve vakıfları korumak için onlara ait malların gasb ve istimalinde Şafiî mezhebi üzere fetva vermişlerdir.

Bütün bunlar Mecelle Cemiyeti'nce bilindiği halde yine Hanefî mezhebinden ayrılmamak maksadına mebni o iki mesele ile bunlara benzer diğer meseleleri Mecelle'ye Hanefî fıkhı üzere derç ve tertip etmişlerdir.

İşte o zaman Mecelle Cemiyeti'nde görülen şu zihniyet sırf taklitçilikten başka bir şey değildir. Mezkûr meselelerin bugüne kadar Mecelle'de mevkiini muhafaza etmesi, yabancıların işin içine girmesi ve insanların muamelelerinin genişlemesi ve çeşitlenmesi hasebiyle pek ziyade ihtiyaç bulunduğu halde asla tadile uğramaması aynı ruh halinin neticesidir.

Tutalım ki Mecelle'nin tanzimi sırasında mezkûr cemiyet o zamanki insan-

ların muamelelerine göre Hanefî mezhebinden ayrılmaya pek o kadar lüzum görmemiş olsun, ya bugünkü hale ne diyeceğiz? Şu anda da Mecelle'nin tadiline lüzum yoktur diyebilecek miyiz? Bunu demek insanların muamelelerini, şu andaki medenî şartları takdir etmemek demektir. O halde niçin tadil etmiyoruz? Acaba çeşitli İslâm mezheplerinden hükümler iktibas etmek şer'ân caiz değildir de onun için mi? Katiyen öyle değildir. Onu iddia edenler hiçbir zaman iddiayı isbata yarayacak hiçbir şer'î delil getiremezler. Gerçi bazıları bir mesele, Hanefî mezhebine muhalif olursa derhal o mesele hakkında "şer'ân caiz değildir" diye bağırıyor; fakat onların o konudaki delilleri, yalnız o şekilde bağırmaktan ibarettir. Bu zavallılar şeriatı yalnız Hanefî mezhebinden ibaret zannederler. Hanefî mezhebi şeriattır da Şafiî veya Malikî şeriat değil midir? Ferî meselelerden ibaret olan işbu mezheplerden birinin diğerine rüçhaniyeti ancak şer'î delillerinin kuvveti itibariyledir. Delilllerinin kuvveti bilinmeyen ictihadlardan birini diğerine tercih etmek ise sebepsiz bir tercihtir ki sırf taklitten ibarettir.

İzmir Mebusu Seyyid (Bey), *İslâm Mecmuası*, sayı: 4 (28 Rebîulahir 1332) ve sayı: 5 (13 Cumadelûla 1332). Bu yazının devamı aynı mecmuanın 7. sayısındadır. Yazarın ictihad ve taklid konusundaki fikirleri için bk. *Usûl-i Fıkıh I – Medhal*, s. 163-330 (1333).

III
MEZHEPLER ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

1. Muayyen Bir Mezhebe Bağlanmak Vacip midir?

Yukarda "Tabakat-ı fukaha" bahsinin mukaddimesinde genişçe açıklanmış ve izah etmiştik ki İslâmın ilk dönemlerinde ve hatta müctehidler devrinde âlim olsun, cahil olsun hiçbir fert kendisini diğer bir zatın –isterse o zat en büyük müctehid olsun– ictihadlarıyla kayıtlı kılmazdı. İctihada muktedir olanlar ictihad ederler, muktedir olmayanlar da tesadüf ettikleri müctehidden fetva isterlerdi. Bir meselenin hikmünü bir zattan sorarlarsa diğer bir meselenin hükmü hakkında da diğer bir zattan fetva isterlerdi. Verilen fetvaya kanaat getirirse onunla amel eder, kanaat getirmezse kanaat hâsıl edinceye kadar diğerlerinden fetva isterlerdi. Bu hal yaygın ve fakihler huzurunda cari olduğu halde fakihler tarafından red ve inkâr olunmazdı.

Aksine önceki âlimler halkı körü körüne taklitçilikten men etmekle tetkik etmeye ve araştırmaya, bakmaya ve düşünmeye sevk ederlerdi. İmam Azam Ebu Hanife Numan b. Sabit Hazretleri bir hadise hakkında fetva verince "Bu Numan b. Sabit'in re'yidir ve isbatına muktedir olabildiğimiz görüşlerin en iyisi de budur. Kim bundan daha güzel bir fikir ileri sürerse doğruya en yakın olan fikirdir" buyurmuştur. İmam Malik Hazretleri de "Hiçbir kimse yoktur ki onun her sözü uyulması gerekli ve vacip olsun. Bu ancak günahlardan ve hatadan korunmuş olan Cenâbı Peygamber Efendimize has yüce bir haslet ve istisnaî bir keyfiyettir. Ondan başka her kim olursa olsun, onun bazı sözleri alınmaya ve kabul edilmeye layık ise de bazı sözleri de merduttur" demiştir.[1]

Hulâsa fıkıh mezhepleri teşekkül edip yerleşmeden ve mutaassıp bağlıları ortaya çıkmadan önce, zamanımızda olduğu gibi Müslümanlar muayyen bir mezhebe bağlanmazlardı. Fakihler de halkı böyle yönlendirmemişlerdi. Çünkü

[1] Şaranî, *el-Yevakît ve'l-Cevahir*.

bu konuda ne aklî ne de naklî bir delil yoktur. Binaenaleyh ictihada muktedir olmayanlar için muayyen bir mezhebe bağlanma vacip değildir. Benimsenip bağlanırsa caiz olur, lâkin vacip değildir. Vacip olan mutlak olarak bir müctehidi taklit etmektir. Bu bakımdan bazı meselelerde bir müctehidi, diğer bazı meselelerde diğer bir müctehidi taklit etmek caiz olur. Bu konuda şer'î bir engel yoktur.

İşte bu meselede fakihlerin çoğunluğunun görüşü budur. Fakat Veliyyullah Dehlevî'nin *Ikdu'l-Cîd fî Ahkâmi'l-İctihad ve't-Taklid** risâlesinde Şafiî fakihlerinin ileri gelenlerinden İzzüddin b. Abdüsselâm'dan naklen dendiği gibi bilinen dört fıkıh mezhebi teşekkül edip yerleştikten ve mutaassıp bağlıları ortaya çıktıktan sonra, sonraki fakihlerden küçük bir azınlık, mukallitler için fıkhî mezheplerden muayyen bir mezhebi benimseyip ona bağlanmanın vacip olduğu görüşünde olmuşlardır. Lâkin bu görüş sahih bir delile dayanmadığından fakihlerin çoğunluğu tarafından kabul edilmeyip reddedilmiştir. Bu mesele "bir mezhepten diğer mezhebe geçme" meselesinin hükmünün izahı esnasında bir kat daha açıklanacaktır.

Meseleye nihayet vermeden önce şurasını arzedeyim ki gerek bu meselede ve gerek aşağıdaki meselelerde sözkonusu olan mukallitten maksat, fıkhî hükümleri anlayacak kadar tahsil görmüş olan fikir ve izan sahipleridir, halk ve avam değildir. Çünkü avam ve avam hükmünde olanlar mezheplere ait hükümleri bilmekten âcizdirler ve zamanlarında ve kendi memleketlerinde mevcut âlimlerin söz ve görüşlerine tâbidirler. Bunun içindir ki fakihler "Avam için mezhep yoktur, avamın mezhebi müftünün fetvasıdır" demişlerdir.

2. Bir Mezhepten Diğer Mezhebe Geçme

Geçen konularda verilen ve izah edilen delil ve mütalaalardan anlaşılacağı üzere henüz hiçbir mezhebi benimseyip bağlanmamış olan bir mukallit için, meselâ bugün ihtida eden bir mühtedi için fıkhî meselelerin hepsinde muntazam olarak bir mezhebi benimseyip ona bağlanmak vacip olmadığı gibi önceden bir mezhebi benimseyip bağlanan bir mukallit için de o mezhepte sebat etmek ve onu sürdürmek vacip değildir. Hiçbirini benimseyip bağlanmadan bazı meselelerde bir mezhebin, diğer bazı meselelerde de diğer bir mezhebin hükümleriyle amel eder.

Bunun gibi ikincisi de isterse benimseyip bağlandığı mezhepte sebat edip hiçbir meselede onun dışına çıkmaz, isterse benimseyip bağlanmasından vaz geçer ve binaenaleyh bazı meselelerde o mezhebi terkederek diğer mezhebe

* Bu eser Hayreddin Karaman tarafından tercüme edilerek yayımlanmıştır. bk. *İctihad, Taklid ve Telfik Üzerine Dört Risâle*, s. 151-222, 1982 (İ.K.).

geçer ve onun hükümleriyle amel eder. Her iki mukallit için her iki suret de caizdir. Hiçbiri vacip değildir. Çünkü bu konuda "*Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorunuz*" (Nahl, 16/43) âyet-i celilesiyle vacipliği tahakkuk eden şey mutlak olarak bir müctehidi taklit etmektir. O müctehit ister önceden bir meselede taklit edilmiş olan müctehid olsun, ister başka müctehid olsun eşittir. Zira işaret edilen âyetin bu hususiaki hükmü mutlaktır. Şu halde taklit edilecek müctehidin daima aynı müctehid olmasının vacip olduğu görüşünde olmak, âyetin mutlaklığını mukayyet hale getirmek demek olur ki caiz değildir. Çünkü usûl kaidesine göre şer'î bir nassın mutlaklığını mukayyet kılmak, o nassın hükmünü kısmen nesh etmek, ortadan kaldırmaktır. Bu ise ancak o şer'î nas derecesinde diğer bir şer'î nasla olabilir. Öyle bir şer'î nas bulunmadıkça caiz olmaz. Burada da öyle bir şer'î nas gelmemiştir.

Yukarda defalarca söylemiştik ki fıkıh mezheplerinin teşekkül edip yerleşmelerinden önce halk muayyen bir mezheple mukayyet olmazdı. Bir meselenin şer'î hükmünü öğrenmek istedikleri zaman hangi müctehid ve fakihe tesadüf ederlerse ona sorarlardı. Bugün bir müctehidden sorarlarsa yarın da diğer bir müctehidden sorarlardı. Bu keyfiyet insanlar arasında yaygın ve tekrarlanan bir şey olduğu halde ne ashab ve tabiûnun fakihleri ne de sonra gelen müctehidler tarafından red ve inkâr olunmamıştı.

Fakat dört mezhebin teşekkül edip yerleşmesinden sonra fakihlerden azınlık bir zümre bunu caiz bulmayıp "mukallitler için teşekkül eden mezheplerden birini benimseyip bağlanarak onda devam etmek lazımdır" demişlerdir ki İmam Gazali bunlardandır. Lâkin bu fikir şer'î bir delile dayanmadığı için fakihlerin çoğunluğu katında kabul görmemiştir.

Bunlar evvela bir mezhebi benimseyip bağlanmış olan mukallit hakkında "Mademki bir mezhebi benimsemiş ve ona bağlanmıştır artık onda sebat ve devam etmesi gerekmiştir. Çünkü bir şeyi benimsemek ve ona bağlanmak o şeyin lüzumunu ve vücubunu gerektirir. Onun için 'kişi iltizamıyla ilzam olunur' denir" diyorlar. İkinci olarak gerek bir mezhebi benimseyip ona bağlanmış olsun ve gerek olmasın her iki tür mukallide şamil olmak üzere "Mukallitler muayyen bir mezheple sınırlandırılmayacak olurlarsa hasbelbeşeriye kendi haklarında ehven olan hükümleri araştırmaya kalkarlar ve bu suretle her mezhebin nefse mülayim gelen ruhsatlarını ve hafif, kolay kısımlarını seçer ve onlara bağlanırlar. Bu ise nefsin arzularına, şehvetin gereklerine uymaktır. Netice olarak da fıkhî mezhepleri oyuncak kabul etmektir ki caiz kılınamaz" diyorlar.

Halbuki mutlak açıklandığı surette bu iki tür mütalaanın her ikisi de doğru olmaz. Nitekim burada doğru olmadığı gibi. Gerçekten "bir şeyi iltizam ol şeyin lüzumunu istilzam eder, binaenaleyh bir kimse bir şeyi taahhüt ve iltizam edince ol şeyi ifa etmek lazım gelir". Lâkin bu mutlak ve her yerde değildir. Belki karşılıklı taahhütleri ihtiva eden akitler ve akitlerin feshinde, insanların hak ve

muamelelerine ait meselelerdedir. Bu da bir hakkı ihlal etmemek ve başkasını zarara sokmamak içindir. Bu gibi meselelerin dışında ve bir hakka mukabil olmayan yerlerde mücerret iltizam lüzum ve vücubu istilzam etmez. Çünkü böyle yerlerde şeriat koyucu mücerret iltizamı mülzim kılmamıştır. Bundan dolayıdır ki "müteberri' teberrua cebr olunamaz" denir ve bedel mukabilinde olmayan hibeden rücu etmek sahih olur.

Özellikle İbn Hümam'ın *Fethu'l-Kadir*'de dediği gibi mukallidin ileride vaki olacak meseleler ve hâdiselerde, vukuundan önce muayyen bir mezhebi benimseyip ona bağlanması hakikatte iltizam değildir; iltizamı vaadetme veya bir olaya bağlamadır. Hakiki iltizam ancak muayyen bir hadisenin hükmünü istemek halinde, yani özel bir işi icra etme esnasında tahakkuk eder. Kısaca şeriat koyucu mecerret iltizamı yalnız bir yerde mülzim, yani ilzamı gerektirir kılmıştır ki o da ibadet türünden olan adak (nezr)tır. Onun haricinde başka bir yerde mülzim kılmamıştır. İşte bu şer'î hakikata binaendir ki burada "kişi iltizamıyla ilzam olunur" kaidesine bağlanmak doğru değildir.

İkinci mütalaaya, yani her mezhebin nefse mülayim gelen hafif ve kolay hükümlerini araştırmak ve onlara benimseyerek bağlanmak meselesine gelince: Bu meselede nazar-ı dikkate alınması gereken iki cihet vardır: Biri her mezhebin hafif ve kolay hükümlerini araştırma ve onları tercih meselesinin kendisi, diğeri fıkıh mezheplerini oyuncak etmek maksadıyla küçümsemedir. Bunlar başka başka şeylerdir, birbirine karıştırmadan aralarını ayırmak gerekir. Çünkü ikincisi birincisinin gerekli ve ayrılmaz bir şartı ve parçası değildir. Binaenaleyh ikincisinin caiz olmayışından birincisinin de caiz olmaması gerekmez. Bu gerekmediği gibi birincisinin caiz olmasından ikincisinin de caiz olması gerekmez. Şu halde fıkıh mezheplerini kasıtlı olarak oyuncak edinmek suretiyle küçümsemek kötü bir şey olduğu için caiz olmamakla beraber, bu maksatla olmayarak her mezhebin hafif ve kolay hükümlerini araştırmak ve onları tercih etmek caiz olabilir.

Çünkü fıkıh mezheplerini küçümsemeksizin sırf kolaylık maksadıyla her mezhebin hafif ve kolay hükümlerini almak, tercih etmek kötü bir şey değildir. Zira Buhari'nin *Kitabu'l-Edeb*'inde yazılı olduğu üzere Resulullah Efendimiz Hazretleri her ne vakit iki şey arasında muhayyer kılınmış olsa onların kolayını seçer ve ümmeti hakkında kolaylığı ve hafifletmeyi severdi. Ashab-ı kirama, etrafa gönderdiği vali ve kadılara da kolaylık göstermelerini, nefrete yol açacak zorluklardan kaçınmalarını tavsiye buyururdu. Bundan ve *"Allah sizin için kolaylık ister, güçlük istemez"* (Bakara, 2/185) ve *"Allah sizden hafifletmek ister"* (Nisa, 4/28) âyet-i celileleriyle "Dininizin en hayırlısı en kolay olanıdır" ve "Müsamahalı Haniflik üzerine gönderildim" hadis-i şerifleri gibi birçok şer'î nasların delâletlerinden anlaşılır ki şer'î hükümleri tezyif ve küçük görme maksadıyla olmayıp sırf kolaylık maksadıyla her mezhebin hafif ve kolay hükümlerini almak ve tercih etmek caizdir, kötülenmiş ve yasaklanmış değildir.

Bir de "Ümmetimin ihtilafı geniş bir rahmettir" meşhur hadisinin mânasınca fakihlerin ihtilaflarının ilahî rahmet olması, her mezhebin hafif ve kolay hükümleriyle amel etmenin caiz oluşunu ifade eder. Aksi takdirde ihtilaf rahmet değil cezalandırma getirmiş olur. Gerçi bu hadis muteber hadis kitaplarında mevcut değildir ve hatta bazı hadis imamları bunun sahih olduğunu inkâr ederek uydurma olduğu kanaatındadırlar. Lâkin fakihlerin dillerinde meşhurdur ve fıkıh kitaplarında yazılıdır. Mezkûr hadisin sahih oluşu kabul edilmeyecek olsa bile fakihlerin ihtilafının meşruluğuna diyecek yoktur ya! Şu halde mademki fakihlerin ihtilafları meşrudur, onun neticesi olan fakihlerin değişik görüşleriyle amel etmek de meşrudur. Meşru olmasaydı şeriat koyucu onu bize bildirirdi. Halbuki bildirmemiş, sükût etmiştir. Hem de ihtiyaç ortaya çıktığı yerde sükût etmiştir. Bu da "Unutulduğundan değil size rahmet olması için bazı şeyleri meskût geçtim. Öyleyse onlardan bahsetmeyin" hadisinin mefhumunca unuttuğundan dolayı değil belki sırf lütuf ve rahmetinden dolayı sükût etmiştir. Demek ki meşrudur. *"Rabbin unutan değildir"* (Meryem, 19/64).

Büyük muhakkik İbn Hümam değerli eseri *Fethu'l-Kadîr*'de kadı ve müftünün edeplerini ve şartlarını açıkladığı sırada bazı fakihlerin "bir mezhepten diğer mezhebe geçen günahkârdır ve tazirle cezalandırılması gerekir" dediklerini beyan ettiktenve geçmenin hakikatı, ancak ve amel olunan özel bir meselenin hükmünde tahakkuk edebileceğini ve çünkü bir mukallidin ileride vaki olacak meseleler hakkında toptan "ben bütün meselelerde İmam Ebu Hanife'yi taklit ettim ve onun görüşleriyle amel etmeyi seçtim" demesi, hakikaten taklit demek olmayıp belki taklidi bir yere bağlamak ve vaadden ibaret olduğunu ortaya koyduktan sonra şöyle diyor: "Bir mezhepten diğer bir mezhebe geçen kişi günahkârdır, tazirle cezalandırılması gerekir gibi sözler sırf mezheplerin hafif ve kolay yönlerini araştırmaktan halkı menetmek için ortaya atılmış fakihlerin ilzam edici sözlerinden ibarettir. Halbuki ben her meselede hangi müctehidin görüşü daha hafif ve kolay ise mukallidin onu almasını, tercih etmesini yasaklayacak naklî veya aklî bir delil bilmiyorum. Bunu bilmediğim gibi bir insanın, ictihadı şeriatça caiz görülen bir müctehidin en hafif ve en kolay görüşüne tâbi olmasını şeriatın kötü gördüğünü de bilmiyorum. Cenâbı Peygamber (s.a.v.) Efendimiz, ümmetinden şiddet ve tazyiki kaldıran, onlar üzerine hafif ve kolay gelen hükümleri severdi".

Evet her mezhebin nefse mülayim gelen ve hafif, kolay olan hükümlerini seçmek ve tercih etmek maksadıyla bir mezhepten diğer mezhebe geçmek, başkasının hakkını ihlal ederse o zaman caiz olmaz. Fakat bunda da gerçekte caiz olmayan geçmenin kendisi değildir, belki hakkı ihlal etmek ve başkasına zarar vermek keyfiyetidir. Çünkü "Zarar vermek ve zarar vererek mukabelede bulunmak yoktur" hadis-i şerifi gereğince İslâmiyette zarar vermek ve zararla mukabelede bulunmak yoktur, yani yasaklanmıştır. Lâkin tartışma bunda değildir, bu tartışmanın dışındadır. Burada sözkonusu olan mesele, başkasına zarar

vermemek şartıyla her mezhebin hafif ve kolay hükümleriyle amel etmektir ki açıklandığı üzere buna şer'î bir mâni yoktur.

İşte bu araştırmalardan ve hüküm yürütmelerden açıkça anlaşıldığı üzere henüz belirli bir mezhebi benimseyen ve ona bağlanmayan bir mukallit için bazı meselelerde bir mezhebin hükümleriyle, diğer bazı meselelerde diğer mezhebin hükümleriyle amel etmek caiz olduğu gibi, belirli bir mezhebi benimseyip ona bağlanan mukallit için de kısmen veya tamamen o mezhebi terkederek diğer bir mezhebe geçmek caizdir. İsterse bu mezheplerin ruhsatlarını araştırıp bulma maksadıyla olsun. Bunda şer'î bir mahzur yoktur. Fakihlerin çoğunluğunun görüşü budur. Yeter ki bu, başkasına zarar vermek veya fıkıh mezheplerini küçük düşürmek maksadıyla yapılmış olmasın. Bu maksatla yapılırsa o zaman caiz olmaz.

Bundan yalnız bir mesele müstesnadır ki o da belirli bir hadisede bir müctehidin mezhebi ve görüşüyle amel edildikten sonra, önceki amel etmeden rücu ederek aynı hadisede diğer bir mezhebin hükmünü benimseyip ona bağlanmaya ve onunla amel etmeye kalkışılmasıdır. İşte bu mesele caiz değildir. Hem de *Muhtasaru'l-Münteha* ve *Tahrir*'de açıklandığına göre ittifakla caiz değildir. Meselâ bir kimsenin erginlik çağına gelmiş bir kızı Hanefî mezhebi üzere velisinin iznini almaksızın nikahladıktan sonra dönüp de Şafiî mezhebi üzere velisinin iznini alarak nikah akdi yapmaya kalkışması caiz olmaz. Çünkü birinci nikah akdi meşru ve sahih olarak akdedilmiş ve geçerli olmuştur. Bazıları "Aynı hadisede önceki mezhepten rücu etmek caiz olmadığı gibi o hadise cinsinden diğer hadiselerde dahi ondan rücu etmek caiz olmaz. Meselâ yukardaki misalde zikredildiği üzere erginlik çağına gelmiş bir kız hakkında bir kere Hanefî mezhebi üzere nikah akdedildikten sonra dönüp Şafiî mezhebi üzere yeniden nikah akdi yapılması caiz olmadığı gibi, onun vefatı sebebiyle o kimse erginlik çağına gelmiş diğer bir kızla evlenmek istediği zaman da aynı şekilde Şafiî mezhebi üzere nikah akdedilmesi caiz olmaz" demişlerse de doğru değildir. Çünkü bu caiz olmayışı gösterecek bir delil yoktur.

Kaydedilen mesele ve ifadelerin hepsi, mezhep imamlarının delillerine vakıf olmayan veya şer'î nasların mânalarını anlamayan mukallitler hakkındadır. Mezhep imamlarının delillerine vukuf kesbeden ve şer'î nasların mânalarını ve delâlet yönlerini anlamaya ve takdir etmeye gücü yeten sınırlı bilgili âlimler hakkında değildir. Âlimlere layık ve belki de vacip olan hangi imam ve müctehidin deliline vakıf olmuş veyahut hangisinin delilini daha kuvvetli bulmuş ise onun görüşüne tâbi olmaktır. Çünkü ilim ve marifet sahipleri için bu şekilde hareket etmek, idrak ve izana ve Kur'an hükmünün getirdiğine daha uygun olur. Kur'an-ı Kerîm "*Şu kullarımı müjdele, sözü işitirler de onun en güzeline tâbi olurlar. Onlar Allah'ın hidayete erdirdiği kişilerdir ve onlar akıl sahibidirler*" (Zümer, 39/18) âyeti şuursuz olarak, körükörüne bir kimseyi taklit etmeyip işittikleri muhtelif sözleri tetkik ve muhakeme ederek onların en güzeline tâbi olan-

ları medhediyor ve takdir ediyor ve ancak onların hidayete mazhar olan dirayet sahibi kişiler olduklarını açıklıyor ve ilahî mükâfatla müjdeliyor. Açıklamaya ihtiyaç yoktur ki fıkhî hükümlerde fakihlerin söz ve görüşlerinin en güzeli şer'î delillere ve esaslara, teşri hikmetine ve şeriat koyucunun maksatlarına en fazla uygun olanıdır.

Hz. Peygamber Efendimiz de "Nasıl olursa olsun hak ve doğru ile berabar ol. Sana göre birbirine benzer olan ve bu yüzden hükmü açık olmayan şeyleri aklınla birbirinden ayır. Şüphesiz Allah'ın sendeki delili sendedir ve sana emanet olarak verilmiştir ve O'nun bereketleri de senin yanındadır..." (Deylemî tahric etmiştir) hadis-i şerifî ile aklın ilahî hüccet, delil ve ilahî emanet olduğunu ve binaenaleyh birbirine benzeyen mânası kapalı işlerin ve birbiri içine giren hakikatların akılla ayırdedilmesi gerekeceğini çok açık ve veciz bir şekilde tebliğ ediyor ve açıklıyor. Yukarda ictihada muktedir olmayan sınırlı bilgili âlimler için sırf taklit caiz olmayıp tâbi oldukları müctehidin deliline vakıf olarak tâbi olmak gerektiği genişçe izah ve isbat edilmiş olduğundan tekrara düşmemek için burada âlimler hakkında bu kadarla iktifa ediyorum.

3. Telfik

Telfîk, lügatta bir kumaş parçasını diğerine bitiştirerek dikmek mânasınadır. Mecaz yoluyla herhangi iki şeyi bir araya getirmek, toplamak mânasında da kullanılır. Fıkıh ıstılahında, iki veya daha fazla mezhebin birbirine zıt ve aykırı hükümlerini belirli bir işte, fıkhî bir hadisede bir araya getirmek ve böylece o hükümlerden meydana gelen bir mesele sureti vücuda getirmektir. Meselâ Hanefî mezhebinde erginlik yaşına ulaşan bir kadın ile nikah akdinin sahih olmasında, velisinin izin ve rızasının bulunması şart değildir, diğer mezheplerde şarttır. Malikî mezhebinde akit esnasında şahitlerin ilmi ve hazır bulunmaları şart değildir, diğer mezheplerde şarttır. Şafiî mezhebinde mehirin alınması şart değildir, Malikî mezhebinde şarttır. İşte evlenmek arzusunda olan bir erkekle bir kadın bu üç mezhebin kendi işlerine gelen hükümlerini alıp tercih ederek velinin izni olmadan, şahitsiz, mehirsiz nikah akdedecek olsalar, bu üç mezhebin bir diğerine zıt olan hükümlerini nikâh işinde bir araya getirmiş olurlar ki tarifini vermekte olduğumuz telfik bundan ibarettir.

Yukarda İslâm mezheplerini hafife almamak ve küçümsememek şartıyla her mezhebin ehven ve nefse mülayim gelen hükümlerini almak ve tercih etmek caizdir demiştik. Acaba zikredilen telfik de caiz midir? *Dürr-i Muhtar* yazarı mutlak olarak "Telfik yoluyla elde edilmiş hüküm icma ile bâtıldır" diyor. Şarihi İbn Abidîn de bu mutlak açıklamaya karşı sumayı tercih ediyor. Halbuki bizim araştırmalarımıza göre mesele mutlak değildir. Açıklamaya muhtaçtır.

Mezkûr soru yani "telfik caiz midir, değil midir?" sorusuna hakkıyla cevap

vermiş olmak için telfiki ikiye ayırmak ve herbirinin hükmünü ayrı ayrı açıklamak gerekir.

Şöyle ki: Ya telfikten icmaa muhalif bir şekil meydana gelir veya gelmez. Eğer telfikten icmaa muhalif bir şekil meydana gelirse bu telfik caiz olmayıp bâtıl olur. Yukarda zikredilen nikah şeklinde olduğu gibi. Çünkü velinin izni olmadan, şahitsiz ve mehirsiz nikah bir kere adı geçen üç mezhebin üçüne göre de caiz değildir. Zira yukarda kaydedildiği ve işaret edildiği üzere velinin izni olmadan yapılan nikah Hanefî mezhebine göre sahih ise de Malikî ve Şafiî mezhebine göre sahihtir ama Malikî mezhebine göre sahih değildir. Binaenaleyh zikredilen nikah şekli başka başka noktainazardan bu üç mezhebin üçünde de sahih değildir. Bununla beraber bu nikah şeklinin caiz ve sahih olduğunu başka bir müctehid de ileri sürmemiştir. Demek ki icmaa muhaliftir. İşte bunun için telfikin bu türü caiz değildir, batıldır. Ve bunda icma iddiası sahihtir.

Ama ortaya çıkan telfik ile icmaa muhalif bir şekil meydana gelmemişse bu takdirde telfikin caiz olup olmayacağı ihtilaflı bir konudur. Meselâ Malikî mezhebinde abdestin sahih ve muteber olması için yıkanan uzuvları ovmak şarttır. Şafiî mezhebinde ise şart değildir. Şafiî mezhebinde isterse şehvet olmadan olsun bir kadına el ile tutmakla abdest bozulur, Malikî mezhebinde ise bozulmaz. Şu halde bir kimse bu iki mezhebi taklit ederek, yani bu iki mezhebin birbirine zıt olan şu iki hükmünü telfik ederek, ovmadan abdest aldıktan ve şehvet olmadan bir kadına el ile dokunduktan sonra namaz kılsa, bu namaz her iki mezhebe göre sahih olmaz. Çünkü bu takdirde her iki mezhebe göre abdestsiz namaz kılmış demektir.

Bununla beraber bu namaz Hanefî mezhebine göre sahihtir. Zira Hanefî mezhebinde yıkanan uzuvları ovmak abdestin sıhhat şartlarından olmadığı gibi sırf bir kadına el ile dokunmakla da abdest bozulmaz. Demek ki bu telfikten meydana gelen şekil icmaa muhalif değildir. Çünkü o namaz iki mezhebe göre sahih olmadığı halde üçüncü bir mezhebe göre sahih oluyor. İşte bundan dolayı usûlcüler bu tür telfikin caiz oluşunda ihtilaf etmişlerdir. *Tahrîr* şerhi *Takrîr*'de açıklandığı üzere muhakkik Malikî fakihlerinden Karafî ile onun fikrine iştirak edenler bu tür telfikin de caiz olmadığı, büyük Şafiî fakihlerinden İmam İbn Dakîki'l-Îd ile Şeyh İzzuddin b. Abdüsselâm gibi bazı ileri gelen araştırıcı âlimler de aksine caiz olduğu görüşündedirler.

Yukarda zikredilen abdest meselesinde eğer o kişi Hanefî mezhebini talit etmiş olsaydı şüphesiz o namaz sahih olurdu. Lâkin Hanefî mezhebini taklit ve iltizam etmeyip Malikî mezhebi ile Şafiî mezhebini telfik yoluyla taklit etmiş ve bu takdirde her iki mezhebe göre abdestsiz namaz kılmış demek olacağından, meseleye bu noktainazardan bakılınca Karafî'nin fikri akla daha yakın görünüyor.

Bu cihet böyle olmakla beraber sonraki Hanefî fakihleri arasında derin bir bakışla her meseleyi inceden inceye tahlil ve tetkik etmekle temeyyüz etmiş ve

yeganeleşmiş olan meşhur müdekkik İbn Hümam'ın *Tahrîr*'de Karafî'nin fikrini açıklarken beğenmediğine işaret eden ifade tarzına ve her mezhebin hafif ve kolay hükümlerine tâbi olmanın caiz olduğunu mutlak surette beyan edişine bakarak onun İbn Dakîki'l-Îd ile İbn Abdüsselâm'ın fikirlerine iştirak ettiği anlaşılıyor. Bunlar yukarda geçen şer'î naslar gereğince "Mademki şeriat koyucu mukallitler için bir mezhepten diğerine geçmeye ve her mezhebin hafif ve kolay hükümlerini alıp tercih etmeye müsaade etmiş ve sırf kolaylığı sağlamak için ferî hükümlerin çoğunda müsamaha ve susmayı tercih etmiştir; bunun zaruri neticesi olmak üzere icmaa muhalif düşmeyen telfikin de caiz olduğu ortaya çıkmıştır. Artık buna aykırı diğer görüşlerin hükmü yoktur" demek istiyorlar.

İşte telfikin gerçek mahiyeti ve düzenlenmiş hükümleri bundan ibarettir. Tekrar edelim: Telfik bir meselede ve özel bir fiilde birbirine zıt olan iki veya daha fazla mezhebin zıt hükümlerini bir araya getirmektir. Yoksa şer'î hakikatlardan habersiz bazı cahillerin ve mutaassıpların zannettikleri gibi telfik, başka başka iki veya daha fazla meselelerden birinde bir mezhebi, diğerinde diğer mezhebi tercih etmek ve onu benimseyerek bağlanmak demek değildir. Ne usûlcülerden ne de fakihlerden hiçbir âlim buna telfik dememiştir. Yukarda delillerini getirmiştik ki fakihler topluluğu bunun caiz olduğunda ittifak halindedir. Halbuki telfikin birinci türü ittifakla caiz değildir. Onun için bu gibi birbiri içine giren meseleleri iyice tetkik ederek ayırmak, aradaki birbiri içine girmiş hali kaldırmak ve gidermek gerekir.

Bazıları telfikin yalnız ismini işitip veya basit bir eserde şöylece görüp hakiki mahiyetini farketmedikleri ve ayıramadıkları için, hükümetçe tanzimine lüzum görülen bir kanun layihasının başka başka maddelerinde başka başka mezheplerin hükümlerinin tercih edilmiş olduğunu görünce bunu telfik zannederek caiz olmadığını iddia ediyor ve bu suretle hükümeti müşkil bir duruma düşürüyorlar ki fahiş bir hatadır.

Sözümüze nihayet vermezden önce şu mühim ciheti de kayd u beyan edeyim ki gerek bu konuda ve gerek önceki konuda söylediklerimizin bütünü, devletçe bir kanun tedvin edilmediği, herhangi bir mezhebin hükümleriyle amel edilmesi hakkında yöneticinin (veliyyu'l-emr) emri olmadığı takdirdedir. Ama bazı işler hakkında Mecelle gibi bir kanun tedvin edilmiş olur, başka bir tabirle kamu yönetimine (velayet-i âmme) sahip olan veliyyu'l-emr (halife, padişah) tarafından o yolda bir emir ve irade çıkmış bulunursa, artık o işlerde kanun haricine çıkmak, o emir ve iradeyi tanımamak caiz olmaz. Çünkü kendi özel konusunda genişçe izah edilmişti ki caiz olan işlerde ulu'l-emre itaat etmek vaciptir.

Mehmed Seyyid (Bey), *Usûl-i Fıkıh I – Medhal*, 297-98 ve 305-15 (1333).

İSKİLİPLİ MEHMED ÂTIF
(1876-1926)

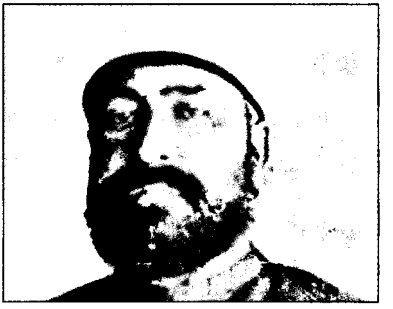

HAYATI VE ESERLERİ

1292/1876 yılında Çorum'un İskilip kazasının Tophane köyünde doğan Mehmed Âtıf Efendi'nin babası İmamoğullarından Mehmed Ali Ağa, annesi Nazlı Hanım'dır. Nazlı Hanım, Mekke'den yıllarca önce göç etmiş Hattaboğulları aşireti şeyhlerinden Arab Dede diye şöhret bulmuş bir şeyhin torunudur.

Âtıf Efendi ilk tahsilini köyünde yaptıktan sonra İskilip'te Hoca Abdullah Efendi'den dersler aldı (1891), tahsilini devam ettirmek için, ailesinin muhalefetine rağmen İstanbul'a geldi, dersler dışında çalışarak medrese tahsilini tamamladıktan sonra (1902) Dârulfünûn'un İlahiyat bölümüne girdi. 1905'te buradan mezun olunca Kabataş Lisesi'ne Arapça müderrisi olarak tayin edildi. Aynı yıl dersiam olarak Fatih Camii'ne derse çıktı.

Şeyhülislâmlık tarafından Bodrum'a sürüldü. Burada muhtaç bir arkadaşına para toplarken jurnal edildi. Eski medrese arkadaşlarından Kırımlı İbrahim Tâli Efendi'nin pasaportuyla Kırım'a kaçtı, oradan da Varşova'ya geçti. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a döndü, *Sırat-ı müstakîm-Sebilürreşad*'da yazılar yazmaya başladı. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine Sinop'a, ardından Boğazlıyan ve Sungurlu'ya sürüldü. Suçsuz olduğu anlaşılınca serbest bırakıldı ve İbtida-i Dahil Medreseleri umum müdürlüğüne getirildi. 31 Mart vakasının ardından İttihatçılarca suçlu bulunup sürgün edildi. Medreselere müfettiş tayin edildi (1910). 1912 seçimlerinde Çorum'dan mebus adayı olduysa da kazanamadı. Sonraları Dâru'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi İbtida-i Dâhil umum müdürlüğü ve Medresetu'l-Kudat hikmet-i teşriiyye dersi müderrisliğine getirildi (1919). Bu sıralarda ilim ve fikir çevrelerinde şöhreti hayli yaygınlaşmıştı. İstanbul'a gelen İslâm uleması, yabancı bilginler ve Avrupalı müsteşrikler kendisiyle görüşürlerdi. Bir ara kendisine Kırım Evkaf Nazırlığı teklif edildi ise de "memleketimden başka hiçbir yerde çalışmam" diyerek bu teklifi reddetti.

Mustafa Sabri, Mustafa Saffet ve Said Nursi ile Müderrisler Cemiyeti'ni kuran Âtıf Efendi bu cemiyetin devamı mahiyetinde olan Teâli-i İslâm Cemiyeti'nin de başkanlığını yapmıştı (1919). Bir ara Huzur Dersleri'ne muhatap olarak da katıldı (1922).

Frenk Mukallitliği ve Şapka adlı eseri gerekçe gösterilerek İstiklâl Mahkeme-

si'ne verildi. Adı geçen eser Şapka Kanunu'ndan yaklaşık birbuçuk sene önce yazılmış olmasına rağmen mahkemece idama mahkum edildi ve karar infaz edilerek 4 Şubat 1926'da şehit edildi.

Eserleri: *Muînu't-Talebe* (Mantık, 1908, 1920), *Nazar-ı Şeriatte Kuvve-i Berriyye ve Bahriyenin Ehemmiyeti ve Vücubu* (1910), *Mirâtu'l-İslâm* (1911. Bazı kısımları *İskilipli Atıf Hoca Nasıl İdam Edildi?* kitabının sonunda verildi; s. 49-64, [1952]), *Medeniyet-i Şeriyye ve Terakkiyât-ı Diniyye* (1913. Sadık Albayrak tarafından sadeleştirilerek *Şeriat Medeniyeti* adıyla yayımlandı, 1975), *İslâm Yolu* (1919, Latin harfleriyle, 1959. S. Hüküm'ün sadeleştirmesi *Yeni İlmihal-İslâm Yolu* adıyla basıldı, 1991), *Din-i İslâmda Men'-i Müskirat* (1920), *Tesettür-i Şer'î* (1920. 1911-12 yıllarında *Beyânu'l-hak* mecmuasında tefrika edildi. A. O. Yüksel sadeleştirmesi 1979'da, M. Genç sadeleştirmesi 1981'de basıdı), *Frenk Mukallitliği ve Şapka* (1924), *İslâm Çığırı* (1926). S. Albayrak, Âtıf Efendi'nin *Frenk Mukallitliği ve Şapka, Din-i İslâm'da Men'-i Müskirat, Mirâtu'l-İslâm* adlı kitaplarıyla *Beyanu'l-hak, Sırat-ı müstakîm - Sebilürreşad* ve *Mahfil* mecmualarında çıkan bazı yazılarını sadeleştirerek *Frenk Mukallitliği ve İslâm* adıyla yayımladı (1976. *Frenk Mukallitliği* M. Korkmaz tarafından da yayınlanmıştır, 1993), *İslâm Fıkhı* (haz. A. Sivridağ-M. H. Güven, 6 C. 1994). Âtıf Efendi'nin adı geçen mecmualardan başka *Alemdar* gazetesinde de yazıları vardır.

Geniş bilgi için bk. Ebulula Mardin: *Huzur Dersleri*, II-III, 969-76 (1966); *İlmiye Salnamesi* (1334); Necip Fazıl Kısakürek: *Son Devrin Din Mazlumları*, s. 85-128 (8. bs. 1988); *Ankara İstiklâl Mahkemesi Zabıtları-1926* (haz. A. Nedim, 1993); Sadık Albayrak: *Frenk Mukallitliği ve İslâm* (1976), aynı yazar: *Son Devir Osmanlı Uleması*, III, 114-15 (1980); *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, VI (1986).

Cemiyet-i Müderrisîn ve Teâli-i İslâm Cemiyeti için bk. Tarık Zafer Tunaya: *Türkiye'de Siyasal Partiler*, II, 382-97 (1986).

I
MEŞRUTİYET, MEŞVERET

Meşveret tesadüm-i ârâ ile hak ve savabı bulup çıkarmak demektir.

Meşveret ef'âlullahda (Allah'ın fiillerinde), ef'âl-i peygamberîde, ef'âl-i ashabîde tarikat-ı meşruadır. Çünkü sure-i Bakara'nın 30. "*Rabbin meleklere ben yeryüzünde bir halife yaratacağım dediği zaman...*" âyet-i celilesiyle ibâda müşavereyi talim hikmetine binaen kanun-ı meşveret ef'âlullahta meşru olduğu beyan olunuyor. Ve sure-i Âl-i İmran'ın 159. âyet-i celilesinin nihayetindeki "*Ve şâvirhum fi'l-emr: Âdeten kendisinde meşveret cereyan eyleyen umûrda kalplerini tatyib için ashabınla müşavere et*" emr-i celili ile kaide-i meşveret ef'âl-i nebevîde meşru olduğu gösteriliyor. "*Ve emruhum şûra beynehum*" (*Onların işleri kendi aralarında şûra iledir.* Şûra, 42/38) emr-i celili ile de bir emir ve hadise zuhur eylediği zaman re'y-i hodlarıyla amel etmeyip hemen ictima ve o hadise hakkında müşavere ve müzakere eyledikten sonra hak ve savab olan ile amel eyledikleri için sahabe-i kiram hazeratı sena buyuruluyor. Birinci âyet-i celile hadise hakkında meşveret lazım olduğuna umum insanları irşat eylediği gibi ikinci âyet-i kerime bir emir hakkında veliyyu'l-emr ve erkân-ı hükümet umum köy, kasaba, vilayet, payitaht ahalisi ile müşavere etmek ve üçüncü âyet-i celile de bir hadise hakkında ümmet ve ahali kendi aralarında müşavere eylemek lazım olduğuna irşat eyliyor. Binaenaleyh üçüncü âyet-i celilenin işaret ve delâletinde umûr-ı hükümet, mesalih-i ümmet, umran-ı memleket hususlarında umum ahali ve tebaanın hakk-ı ictima ve hakk-ı müşavereleri olduğu anlaşıldığı gibi ikinci âyet-i celilenin işaret ve iktizasından dahi hususât-ı mezkûrede ahalinin veliyyu'l-emr ve erkân-ı hükümet ile hakk-ı müşavere ve hakk-ı ictimaları olduğu anlaşılmaktadır.

Fakat bilumum tebaanın bir arada ictimaları müteazzir olduğundan bu ictima ve bu müşavere bizzarure vükela-yı millet ve ukala-yı ümmet ile olmak lazım gelir ki işte bu da zamanımızda ahali tarafından bi'l-intihab gönderilen mebuslar ile vuku bulmaktadır.

Küberâ-yı sahabe-i kiramdan Hz. Ebu Hureyre'nin "Ashabıyla müşavereyi

Allah'ın Resulü'nden daha fazla yapan kimse yoktur" kelam-ı münifi müfadınca Hz. Fahr-ı âlem efendimiz bizzat sahabe-i kiram ile müşavere, umumi ve hususi işlerde onların re'y ve mütalaalarını istifsar eyledikten başka Hz. Sıddîk'ı bazı hususatta adeta müsteşar-ı hâs ittihaz buyurmuşlardı.

Hz. Nebiyy-i zişan efendimiz masum ve müşavereden müstağni iken müşavere hususuna son derecede ihtimam buyurması kulûb-ı sahabîyi tatyib ve telif ve sonradan gelecek ümmetine tarîk-ı savabı irâe ve talim için idi.

Küberâ-yı ulemâ-yı İslâmiyeden Abdülaziz el-Buharî *Keşfu'l-Pezdevî* nam kitab-ı âlisinde diyor ki: Gazve-i Ahzab'da bütün Arabın müttefikan ehl-i İslâmın aleyhine hareketini görünce Nebiyy-i Ekrem efendimiz a'dânın reisi bulunan Uyeyne b. Hısnu'l-Fizarî'ye akd-i sulh için bir adam gönderdi ve buyurdu ki: "Ebu Süfyan'a müzaheretten ve bizimle muharebe etmekten sarf-ı nazar edip kavim ve aşiretiyle çekilir giderse esmâr-ı Medine'nin sülüsünü onlara vereceğiz". Uyeyne: "Esmâr-ı Medine'nin nısfını vermedikçe muharebeden sarf-ı nazar edemeyiz" diye cevap gönderdi. Bunun üzerine Hz. Fahr-ı âlem efendimiz bu mesele hakkında ensar-ı kiramla istişareye girişti. Ensar içinde Evs kabilesinin reisi Sa'd b. Muaz ile Hazrec kabilesinin reisi Sa'd b. Ubade bulunuyordu. Müşarunileyhima hazaratı dediler ki: Ya Resulallah bu suretle akd-i musalaha edilmesi taraf-ı Sübhanîden mi emir buyuruldu yoksa Zat-ı Risaletpenahînizin fikr u mütalaası mıdır? Resul-i Ekrem efendimiz "kendi fikr u mütalaamdır" buyurdular. Sa'deyn (iki Sa'd) hazaratı dediler ki: "Ya Resulallah onlar vakt-i cehalette bile satın almaktan başka bir suretle Medine'nin esmârına nâil olamıyorlardı. Hak Taâlâ hazretleri bizi din-i mübin-i İslâm ile müşerref ve muazzez kıldıktan sonra esmâr-ı Medine'den bir habbe bile veremeyiz. Onlar ile bizim aramızı kılıç ve muharebeden başka hiçbir şey fasl edemez". Müşarunileyhimanın bu sözlerinden Resul-i Ekrem efendimiz son derece memnun ve mesrur olup buyurdular ki: "Ben Arabın Kûs ve Uhud'dan size ok attıklarını, müttefikan üzerinize hareket eylediklerini görmüş ve onları sizin üzerinizden sarf eylemek murad etmiş idim. Mademki siz muharebede sebat edecek, metanet göstereceksiniz ne alâ!" Badehu sulh için gelenlere "Gidiniz, size kılıçtan başka bir şey veremeyeceğiz" buyurdular.

Sahabe-i kiram hazaratı dahi aralarında müşavere ve müzakere etmedikçe bir hadise hakkında hükmetmezlerdi. Ezcümle irtihal-i Risaletpenahî günü defn-i Peygamberîden evvel sahabe-i kiram hazaratı hemen Sakîfe-i Benî Saide nam mahalde ictima edip taraf-ı risaletten ârâ-yı müslimîne havale buyurulmuş olan nasb-ı halife hakkında meşveret eyledikten sonra müttefikan Hz. Sıddîk'a biat etmişlerdir. Hz. Sıddîk makam-ı hilafete geçtiği andan itibaren sahabe-i kiramdan bir cemaatın ârâsını almadıkça, onların fikr u mütalaalarını sormadıkça bir emir ve hadise hakkında hükmetmezlerdi. Esna-yı müşaverede ashabdan biri tarafından bir hadiseye mutabık nass-ı sarih naklolduğu zaman "Peygamberimizden gelenleri hıfz edenleri aramızda yaratan Allah'a hamd olsun" buyururlardı.

(Yazar Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin de Hz. Ebubekir gibi meşverete önem verdiklerini örneklerle anlattıktan sonra şöyle devam ediyor:)

Maruzat-ı sabıka ile din-i mübin-i İslâmda taraf-ı Şâri'den umûr-ı ibadet(in) daire-i intizamda cereyanı için tesis buyurulan kanun-ı meşverete Hz. Peygamber, hulefa-yı raşidin ve sair sahabe-i kiram hazaratının ne derecelerde itaat ve inkıyad eyledikleri anlaşıldıktan sonra meşveretin derece-i ehemmiyet ve lüzumunu beyan etmekte olan ehadîs-i şerife ile akval-i sahabîyi dahi bu makamda zikr u beyan edelim:

Bu babda pekçok ehadîs-i şerife, şeref-sudur eylemiştir. Ezcümle Hz. Peygamber-i zişan efendimiz buyurmuşlardır ki: "Ümmetimden umûrlarında istişare edenler doğruyu ve müşavereyi terk edenler de dalâleti bulmamak olmaz" ve "Umûrunda meşveret evleven yardım olunmuş demektir". Ve Hz. Ali keremellahu vecheh efendimizin "Ya Resulallah Zât-ı risaletpenahîleri dâr-ı ahirete irtihal buyurduktan sonra birtakım emir ve hadise zuhura gelir ki onlar hakkında ne Kur'an nüzul eder ve ne de Cenâbı Risaletmeab'larından bir hadis-i şerif vürud eyler. Böyle hadiseler hakkında nasıl muamele edelim?" buyurması üzerine Hz. Fahr-ı kâinat efendimiz buyurmuşlardır ki "Öyle hadiseler için ümmetimden âbid, muttaki, âlim olanları cem eyleyip aranızda meşveret ediniz, bu babda re'y-i vâhid ile hüküm ve kaza etmeyiniz".

Ve Hz. Faruk buyurmuşlardır ki "Umûrda müşavere eyleyen kavim işlerinin en doğrusuna hidayet olunurlar". Binaenaleyh bir şahsın, bir ailenin, bir kavmin hususat-ı zatiyeleri mihver-i layıkında cereyan eylemek, umûr-ı hükümet ve muamelat-ı umumiye-i millet daire-i intizamda hareket etmek için en ziyade lazım gelen tedbir ve siyaset umûrda ehliyle müşavere tarîki olduğu âyat-ı celile, ehadîs-i fiiliye ve kavliye, ef'âl ve akval-i sahabiden ibaret olan delâil ve berahîn-i şer'iye ile sabit olmuş oldu.

Meşveretin intaç eyleyeceği menafi-i maddiye ve maneviyeye gelince: Bu babda Hz. Ali kerremallahu vecheh efendimiz buyurmuşlardır ki: "Meşveret maddî ve manevî fevaidi müştemildir".

Evvelen: İhtimâlât-ı faside, hayalât-ı bâtıladan tahlîs ile hak ve savaba muvaffakiyet. Çünkü bir emrin nef'-i mahz veya zarar-ı mahz veyahut nef ile zarar beyninde müteredditolduğu bi'l-istişare tebeyyün eyleyeceğinde şüphe yoktur.

Sâniyen: Hatadan tahassun.

Sâlisen: Nedametten necat, melametten taharrüz.

Râbi'an: Efkâr-ı ricale istıtla' ve kulûb-ı ümmeti telif.

İşte bunlar meşveretin fevaid-i maddiyesi cümlesindendir.

Hâmisen: Din-i mübin-i İslâma inkıyad ve meslek-i celil-i Peygamberîye ittiba ile ecr u mesübata nailiyettir.

Bu da meşveretin dinî ve manevî faidesidir.

Meşveretten fevaid-i mezkûreyi istihsal edebilmek için şerâit-i âtiyeye riayet olunmak lazımdır:

Evvelen: İstişare olunan zat istişare edilen hususa dair malumat-ı kâfiye erbabından bulunmak lazımdır. Çünkü bir insan hasta olduğu zaman doktor ile, hane bina edeceği sırada mühendis ile, elbise yaptıracağı zaman terzi ile istişare ediyor. Demek oluyor ki bir cemm-i gafir bile olsalar istişare olunan hususa dair malumat-ı kâfiye ashabından olmadıkça, istişare müfid olamaz. İşte bunun için Hz. Fahr-i âlem efendimiz "Âkil kişi ile rüşdü arayınız" buyurmuşlardır.

Sâniyen: Kendisiyle istişare olunarak fikrinden istifade edilecek zat "Ümmetimden âbid... olanları cem ediniz" hadis-i şerifi muktezasınca âbid ve muttaki olmalıdır. Çünkü hakikat ve nefsü'l-emirde muttaki olanların muttasıf bulundukları takva sıfat-ı memduhası umûr-ı diniye ve umûr-ı dünyeviyede ebnâ-yı cinslerini ancak salah ve kemale irşada onları sevk eyleyeceği zaruridir.

Sâlisen: "İstişare edilen kişi emniyet olunan / emniyette olandır" hadis-i âlisi hükmünce müsteşar ümenadan olup nâsın ve istişare eylemek isteyenlerin zararlarını iltizam edecek ve menafi-i hasisesinden dolayı hak ve hakikattan udûl eyleyecek takımı olmamalıdır. Çünkü böyle evsaf-ı rezile ile muttasıf olanlar mukteza-yı sıfatları olarak doğruyu söylemeyecek ve hakkı takip edemeyecekleri cihetle onlar ile vaki olacak istişareden faide yerine zarar geleceği emr-i muhakkaktır.

Râbi'an: Müşavirler istişare olunan hususta son derece hürriyet-i fikre, hürriyet-i kelâma malik olup hiçbir kimseden ihtiraz etmemeli ve hiçbir kuvvetten korkmamalı, hak ve hakikati söylemekten asla çekinmemeli. Bu babda gayet metin, cesur olmalıdır. Yoksa meşveret re'yde müşareketten ibaret kalırsa faide bahş etmek şöyle dursun dâbir-i istibdadı kat'da bile kâfi olmayacağında şüphe yoktur. Nitekim Devlet-i Osmaniyenin evailinde ahval-i fevkalâde sancak beyleri ve ocak ağaları gibi umûr-dîde a'yân-ı milletin re'yleri sorulur ve ona göre hareket olunurdu. Sonraları meşveret namıyla mecalisde müzakere-i umûr olunmağa başlandı. Fakat ekseriya satvet-i hükümete mağlup olup şer'-i şerifin tarifi veçhile hürriyet-i zamîr, hürriyet-i kelâm ve levme-i lâimden adem-i ihtiraz esaslarına müstenit olmadığından hakkıyla faide bahş edemediği gibi selâtîn ve rüesanın istibdatlarını ve onların keyfî muamelatını dahi kat edememiştir.

Maruzat-ı sâlife nazar-ı dikkatten geçirilince müstebân oluyor ki meşveretin vâzı' ve müessisi din-i celil-i İslâmdır. Sadr-ı İslâmda sahabi devrinde ve hatta Osmanlıların ilk devirlerinde bile âdeten istişare edilmesi lazım gelen umûr-ı millette evsaf ve mezayâ-yı mezkûreyi haiz zevat-ı kiram ile istişare edilmek yüzünden fevaid-i kesire ve semerât-ı azîme iktıtaf olunmuştu. Fakat daha sonraları müsteşar olacak zevatta evsaf-ı memduha-ı mezkûre aranılmadığı gibi intihab olunanlar da menafi-i hasiselerine nail olmak için selâtîn ve rüesa-yı

müstebiddînin keyifleri üzere hareket ve onlara dalkavukluk eyleyip hak ve hakikati söylemekten içtinap eylediklerinden işte bütün millet bunca senelerden beri istibdat ve zulüm altına girmiş ve o muazzam ve muhteşem devlet-i İslâmiye şu gördüğümüz zaaf ve inhitata dûçar olmuştur.

Ey millet! Sizi intibaha davet ederek derim ki artık bundan böyle bari gözünüzü açınız, aklınızı başınıza alınız da evsaf-ı âliye-i mezkûre ile mütehalli zevatı bularak mebus intihap ediniz. Yoksa bu vazife-i mühimmenizi ifada kusur ederseniz memlekette vukua gelecek fenalığın müsebbibi evvelemirde kendiniz olacağınızı ve bu babda hiçbir kimseye bahane bulmağa hakkınız olmayacağını arîz u amîk fikr ediniz.

İşte Hz. Osman Gazi din-i celil-i İslâma son derece mütemessik bulunmuş ve teşkil eylediği hükümette gâyet derece hüsnüniyet üzere olup bu babda pek ulvi himmet beslemiş olmakla Cenâbı Hak nam-ı âlilerini tâ-be-kıyamet yad ettirecektir.

Müşarunileyh hazretlerinden sonra ahlâfı dahi bu şahrâh-ı müstahsen ve müstakîme sâlik olarak mukaddema memalik-i İslâmiyede tahaddüs etmiş olan ahval-i zulmiye ve istibdadiyeyi ref' ve izale edip diyanet-i sahiha, adalet ve hürriyet-i tâmme üzre icraata devam ve ikdam eylediklerinden az zaman zarfında kaviyyu'ş-şekîme bir devlet vücuda getirmeye muvaffak olmuşlardır. Fakat Yıldırım Bayezid Han ve oğlunun zamanında kanun-ı ilâhiye, usûl ve vasiyyet-i mezkûreye riayet etmeyip bazı yolsuzlukta bulunduklarından Timur'a esir düşmek, saltanat-ı seniyyede onbir sene kadar fetret ve fasıla vukua gelmek gibi beliyyeye dûçar olmuşlardır.

Badehu Sultan Murad, Fatih Sultan Mehmet, Sultan Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman zamanlarında usûl ve vasıyyet-i sabıka üzre kemal-i ciddiyetle sülük ve oldukça şeriat-ı garra-yı Ahmediyeye inkıyad ve itaat eylediklerinden kuvvet ve satvetleri son derecelerde terakkî ve hükümetleri nihayet derece tevessü ederek bihakkın cihangirlik derecesini ihraz etmişlerdi. Fakat Selim-i sânî devrinden itibaren kanun-ı ilâhiye ehemmiyet vermeyerek usûl-i mezkûreyi ve cedd-i a'lâlarının vasiyetine itina etmeyerek zulüm ve itisaf ve istibdada, fısk ve sefahet ve hevâ-yı nefsaniyeye inhimak eylemişlerdir. Ve binaenaleyh aynıyla ordudan itibaren kuvvet ve satvet-i hükümet tedenniye başlamış, zulüm ve istibdat fısk ve sefahet terakkî eyledikçe satvet ve kuvvet-i hükümet tenakus eylemiş, memalik-i İslâmiye küçüle küçüle Abdülaziz zamanında mikdarı muayyen ve malum olan dereceye inmiş. Abdülhamid devrinde ise kanun-ı ilâhiye inkıyadsızlık, usûl ve vasiyet-i mezkûreye riayetsizlik, zulüm, istibdat, fısk, sefahet, keyfi icraat, örfî muamelat derece-i nihayeye ve kemale vasıl olmakla artık hükümet büsbütün kuvvet ve satvetini zayi ederek tamamen inkıraza mahkum olmuş idi.

Devr-i meşrutiyet hulûlünden beri kanun-ı ilâhiye inkıyad, usûl ve vesayâ-yı mezkûreye itina ve ihtimam etmemek ve aynıyla hükümet-i müstebiddenin takip

eylemiş olduğu meslek-i sakîm üzre hareket edilmek ve fazla olarak da millet arasında nifak, şikak, dinsizlik ve ahlâksızlığın teksir ve tevsiine çalışılmak yüzünden hükümetin tedenni ve inkıraza doğru yuvarlanmakta olduğu ukûl-ı selime erbabına hafi olmasa gerektir. Fa'tebirû ya uli'l-ebsâr.

"Medeniyet-i şer'iye terakkiyât-ı diniye", *Beyanu'l-hak*, VI, 2606-07, 2644, 2656-58, 2685-86 (1330/1327-28).

II
BATIYI TAKLİT ETMEK VE MEDENİYET MESELELERİ

Taklit

Mukallit, taklit eden demektir.

Taklit, hüsnüzan edip doğru olduğuna inanmak yüzünden bir kimseye inançta, sözde, fiilde, dış görünüşte ve ahlâk-huy-duygu (sîret) da delilsiz tâbi olmak, uymak ve ona benzemek demektir.

Şeriat nazarında mutlak olarak taklit caiz değildir. Bu cümleden olarak mücerret düşünce ve istidlal ile kavranması mümkün olan itikadî asıllar ve İslâmî esaslarda, mucizelerle teyit edilen Resûl-i Zîşan Efendimiz'den (s.a.v.) başka hiçbir kimseyi taklit etmek caiz değildir. Bu konuda her ferdin toplu (icmalen) veya ayrıntılı (tafsilen) olarak istidlal sahibi olması gereklidir ve vaciptir. Binaenaleyh istidlâl kudretini elde etmeyen günahkâr olur.

Fakat kulların işlerinin muattal olmaması için yalnız şeriatın fürûunda, yani ibadetler ve muamelelerde ictihad derecesine ulaşamayanların müctehidleri taklit etmesi zarureten meşru kılınmıştır.

Şu kadar ki din konusunda kendilerine dayanılan şer'î naslara muhalif olan hususlarda, "Hâlık (Allah)'a isyan olan işte mahlûka itaat olunmaz" hadisi gereği ne bir müctehidin, âlimin, şeyhin, ne de halifelerin, emirlerin, hakîmlerin, filozofların itikatlara, ibadetlere, muamelelere, ahlâk ve âdaba dair sözlerine, fiillerine tâbi olmak, uymak, taklit etmek, onlara benzemek kesinlikle caiz değildir. Sözün kısası çirkin bidatlarda, kötülüklerde, yasaklanan konularda ve şeriata muhalif olan medeniyetin usûl, gelenek ve görgülerinde hiçbir kimseyi taklit etmek asla caiz değil. Nerde kaldı ki küfrün şiârı olan konuda gayrimüslim milletleri taklit etmek caiz olsun, bu kesinlikle caiz olmaz.

Bu halde bir Müslümanın, küfür alameti ve şiârı sayılan bir şeyi zaruret olmadan giyinmek veya takınmak suretiyle gayrimüslimleri taklit etmesi ve kendisini onlara benzetmesi şer'an nehyedilmiş, yasaklanmıştır. Bu hususta

icma-yı ümmet de vardır. Bunda şek ve şüphe yoktur. Zira Resûl-i Zîşan Efendimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuşlardır: "Bir kavme benzemeye özenen (teşebbüh) o kavimdendir" (İmam Ahmed ve Ebu Davud).

Teşebbüh: Başkalarının işlediği bir işi, onlara uyarak işlemek demektir. Şu halde hadis-i şerifin mânası, "Bir kavme benzemeye özenenler, benzemek istenilen ortak değerde onlardandır. O ortak değer küfür ise küfürde, günah ise günahda, salah-ı hal ise salahta, bunların şiarı ise şiarda o kavmin hükmüne tâbi olurlar" demektir. Binaenaleyh bu hadis-i şerif kâfirlere ve fısk sahiplerine benzeyişten nehyi ve tehdidi içerdiği gibi salih kişilere benzemeye teşviki ve tergibi de ihtiva etmektedir. Çünkü hadis-i şerifte "kavm" lafzı nekre olduğundan hem salihlere, hem de başkalarına şamildir. Nebiyy-i Muazzam Efendimiz (s.a.v.) diğer bir hadis-i şerifte şöyle buyurmuşlardır: "Bizden başkalarına benzemeye özenenler bizden, bizim milletimizden değildir" (*el-Câmiu's-Sağîr*).

Bu hadis-i şerif mefhumu itibariyle gayrimüslim milletlere şiarlarında benzemeye özenmekten kaçınmayı ifade ettiği gibi salih Müslümanlara dış görünüş ve ahlâklarında benzemeye özenmeye teşviki de haber vermektedir.

Şu halde bu hadis-i şeriflerin iktizasınca Müslümanlar, küfür şiarı, yolu ve kötü bidat sayılan şeylerde kâfirlere ve kötü bidat sahiplerine benzemeye özenmekten men ve nehyolunmuştur.

Esasen İslâm dininde küfür ve günah işlemek yasaklanmış olduğu gibi küfür ve günah şiarı da yasaklanmıştır.

Kâfir ve günahkârlara yol ve şiarlarında benzemeye özenmek ise çoğunlukla ya küfre veya günaha veyahut her ikisine sebep olduğu için şeriatta yasaklanıp haram kılınmıştır. Vakıa hicretin ilk yıllarında Yahudiler ne şiarda, ne giyimde ne de başka özel bir alametde Müslümanlardan ayırdedilmezlerdi. Hz. Peygamber Efendimiz'in bu konuda susmaları bu durumun meşruiyetini göstermekte idi. Fakat sonradan bu hüküm yürürlükten kaldırılıp şiar ve yolda gayrimüslimlerden ayrılmak meşru kılınmıştır. Bunun sebebine gelince hicretin ilk zamanlarında Müslümanlar zayıf olduklarından gayrimüslimlere muhalefet henüz meşru kılınmamıştı. Sonraları İslâm dini diğer dinlere galebe çalıp da Müslümanlar kâfirlerle cihada ve onlara cizye koymaya güç ve kuvvet bulunca yol ve şiarda onlardan ayrılmak meşru kılınmıştır.

Demek oluyor ki her asırda, her bölgede gayrimüslim milletlerin yol ve şiarı her ne tarzda olursa olsun, Müslümanlar, zaruret olmaksızın o yol ve şiarda kendilerini onlara benzetmekten ve onların tavır ve âdetlerine uymaktan men olunmuşlardır. Nitekim "Her kim bizim şu işimizde, yani dinimizde ondan olmayan bir şey ihdas ederse, o şey reddedilmiştir" hadis-i şerifiyle dinin usûl ve delillerine dayanmadan mücerret re'y ile dinî konularda çoğaltma veya azaltma suretiyle yeni bir şey ihdas etmekten, bir bidat vücuda getirmekten men olunmuşlardır.

Yoksa gerek Ehl-i sünnet ve dalâlet erbabı ve gerekse kâfirler tarafından ihdas ve icat edilen her bidatten ve her yeni yapılmış şeylerden ve kâfirler ile dalâlet erbabına benzemekten nehy ve men olunmuş değillerdir. Zira uyumak, yatmak, oturmak, yemek, içmek gibi tabiî işlerde benzemek zaruridir. Bundan başka ziraat aletleri, sanat araç-gereçleri, harp vasıtaları, yatak ve mutfak takımı gibi din işinden olmayıp da kendileriyle yalnız dünyevî bir maksat ve gaye maksud olan mubah işleri ihdas etmek meşrudur, hatta bunlardan bazılarını ihdas etmek emredilmiştir. Binaenaleyh sıradan bidat türünden olan bu gibi işlerde gayrimüslim milletleri taklit etmek ve bu hususta onlara benzemek nehyedilmiş ve yasaklanmış değildir.

İslâm Dini Nazarında Batı Medeniyetinin Meşru Olan ve Olmayan Yönleri

Bu konuya başlamadan önce şunu arzedeyim: Batı medeniyeti maddî ve manevî iki yöne sahip olduğu gibi bunlardan herbiri insanlığa faydalı veya zararlı olmak üzere ikişer kısmı ihtiva eder.

Halbuki İslâm dini insanın ruhanî (manevî) ve cismanî (maddî) gıda ve tekâmülünü üstlenen bütün faziletleri ve olgunlukları emredip, bunu ihlal eden rezalet ve kötülükleri nehy ve men eder. Bu bakış noktasından insan fıtratına en uygun bir din olduğundan İslâm dinine fıtrat dini adı verilmiştir. Bu asıl ve esastan dolayıdır ki İslâm dini "Bir kimse İslâm dinine uygun bir tarzda Müslümanlar arasında bir fazilet yolu icad eder ve güzel bir şey ortaya koyarsa onun sevabı ile kıyamete kadar o işle amel edenlerin sevaplarının birer misli o kimseye ait olur. Ondan sonra o işle amel edenlerin kendi hisselerine düşen sevaptan hiçbir şey eksilmez" ve "(hakkında şer'î bir açıklama bulunmayan) dünya işlerini siz daha iyi bilirsiniz" hadis-i şerifleri ile dünya işlerinden dikiş iğnesinden tutun da demir yollarına, toplara, zırhlara, uçaklara, muharebe vasıtalarına, kara ve deniz ticaretine, muhtelif sanat ve sanayilere, toprağı işlemeye, yeryüzünü imar etmeye, fabrikalara, ziraat aletlerine, sanayi araç-gereçlerine ve her çağa göre cihad için gereken bilgi-personel ve sebeplere varıncaya kadar medeniyetin maddiyat kısmından insanlığa faydalı olan güzel ve mubah işleri ihdas etmeye, icat etmeye müsaade etmiştir. Hatta "Çalışıp kazanmak kadın erkek her Müslümana farzdır" hadis-i şerifiyle, insanlara muhtaç olmayacak kadar helalinden mal kazanmayı her Müslüman erkek ve kadına farz kılarak geçim konusunda başkalarına yük olmayıp herkesin kendi çalışmasıyla geçinmeyi meslek edinmesini emretmiş ve "*Onlara karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet hazırlayınız*" (Enfal, 8/60) âyetiyle asrına göre düşmanı korkutacak derecede cihadın araç-gereç ve sebeplerinin hazırlanması farz kılınmış ve "İlim tahsil etmek kadın erkek her Müslümana

farzdır" hadis-i şerifiyle dinî ilimlerden sahih bir itikat edinecek, güzel ahlâk ve amelleri doğru yapacak kadar öğrenmeyi kadın erkek her Müslümana farz-ı ayn kıldıktan başka vücudun devamı, hayatın sürdürülmesi ve insanlar arasındaki muamelelere dair muhtaç olunan ilim ve sanatlardan, başka kavim ve milletlere muhtaç olmayacak kadar öğrenmelerini de farz-ı kifaye kılmıştır.

Şu halde Müslümanlardan bir grup, ilim ve sanatlardan bu kadarını öğrenmezlerse tümü günahkâr olup dünya ve ahirette bu kusurlarının ceza ve zararını çekerler. İslâm dini medeniyetin kısımlarından yeryüzünün imarı ve toprağı işleme, ilimler, fenler ve sanayi gibi faydalı işleri emredip başka kavimlere muhtaç olmayacak kadarını öğrenmeyi Müslümanlara farz kılmış olduğu içindir ki İslâm medeniyeti yükselme devirlerinde seçkin meziyetleri bünyesinde toplayan güzel sanatları keşfetmiş, icat etmiştir. Avrupalı meşhur sosyolog Gustave le Bon'un bazı eserleriyle tarih kitaplarından anlaşıldığı üzere medeniyetin diğer asıl unsurları gibi sanatlar ve sanayi de altı veya yedi bin sene önce "semavî dinlerin beşiği olan" Asya kıtasında Asurlular tarafından icat edilip sonradan Mısır'a nakledilmişti. İlkçağdaki Yunan sanatı ve sanayii Dicle ve Nil sahillerinde icat edilen sanat ve sanayiden doğmuştur.

İslâm dini ortaya çıkıp şaşaalı ayrı bir İslâm medeniyeti kurunca, Müslümanlar o zaman mevcut olan Mısır ve Yunan sanat ve sanayiini iktibas ederek az zamanda asıllarına üstün bir şekle dönüştürüp yüksek meziyetleri ihtiva eden güzel sanatlar meydana getirip Mısır ve Yunan medeniyetlerine üstünlük sağlamışlardır. Geride kalan İslâmî eserler bu iddianın âdil birer şahididir.

Bazı İslâm memleketlerini istilâ eden haçlıların İslâm güzel sanatlarını iktibas ederek kısmen Avrupa'ya nakletmiş olmaları, bugünkü batı sanat ve sanayiinin terakkî ve inkişafının sebeplerinden biridir. Hatta ilk önce medeniyete karşı batılıların kalbinde bir şevk uyandıran cazibe, Endülüs ufuklarında parlamış olan İslâm medeniyetinin ışığı ve aydınlığıdır. O tarihten önce batılıların cehalet, zulüm, vahşet, hercümerc içinde debelendiklerine tarih şahitlik etmektedir. Demek oluyor ki esas itibariyle batı medeniyetinin doğduğu yer doğudur.

İslâm dini medeniyetin faydalı kısımlarına insanları sevkettiği ve İslâm medeniyetince vaktiyle pek mühim olağanüstü eserler meydana getirildiği halde zamanımızdaki Müslümanların bu yüce faziletlerden mahrum kalmalarına sebep nedir diye sorulursa cevap olarak şöyle deriz: Mahrum kaldıkları diğer hususlarda olduğu gibi buna da sebep dinî emirlerin gereklerinden olan çalışma ve amele tevessül etmemeleridir. İslâm dininin gösterdiği yüce faydalardan istifade etmek ancak hakîmane emir ve hükümlerine uymak ve icabına göre amel etmekle gerçekleşir. Şu halde Müslümanlık iddiasında bulunanların dinî kaideleri yalnız kitaplarda ve evrakta muhafaza etmeleri hiçbir fayda temin edemeyeceği gibi dinin icaplarına göre bedenî uzuv ve sinirlerini harekete geçirmedikçe, sırf inanmakla istenen maddî ve manevî faydalar hâsıl olamaz.

Büyük Peygamber Efendimiz (s.a.v.) bir hadis-i şeriflerinde şöyle buyurmuşlardır: "İlmin bazısı cehaletle eşittir". Gerçekten amelle bitişmeyen ilim cehaletle eşittir. Amelsiz âlim sıradan insanlara mahsus ruh halinden uzaklaşmış olmaz; ilmin faydalarından mahrum kalmak açısından böyle bir âlimin cahilden farkı yoktur. Meselâ sarhoşluk veren içkilerin haramlığını ve zararını bildiği halde onları kullananla, bilmeyerek kullanan eşittir. Belki ilki ikinciden kötülenmeye daha müstahaktır. Binaenaleyh gerek ilim erbabı, gerekse dindarlar ilim ve dinin gerektirdiği şekilde amel etmedikçe bunların temin ettiği feyizler ve saadetlere mazhar olamazlar. Yukarda arzedilenlerden açıkça anlaşıldığı üzere İslâm dini medeniyetin unsurlarının ve erkânının maddiyat kısmından faydalı ve güzel işlerin ihdas edilmesine müsaade edip meşru kıldıktan başka bunları icat ve ihdas eden milletleri bu konularda taklit etmeye de izin ve ruhsat vermiştir.

Fakat yüce İslâm dini, "De ki: Rabbim gizli ve aşikâr olan bütün kötülükleri (fevahiş: yani neseplerle ilgili cinayetleri), günahı (günahın kaynağı olan sarhoşluk verici içkileri, yani akıllarla ilgili cinayetleri), haksız yere tecavüzü ve zulmü (yani kişi ve mallarla ilgili cinayetleri) ve Allah'a ortak koşmakla (şirk) O'nun hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi (yani dinle ilgili konularda cinayet işlemenizi) haram kıldı" (A'raf, 7/33) âyeti ile dinsizlik-inançsızlık-inanç bozukluğu (ilhad), zulüm, haydutluk, fuhuş, içki, kumar, dans, bar, tiyatro vb. sefahetle, meyhane, kumarhane, bar ve dans yerleri açmak gibi batı medeniyetinin maddiyat kısmından ahlâken, ictimaen, iktisaden, namus ve dinen zararlı olan aşağılık ve kötü işlerin asıllarını ve türevlerini haram kılıp yasaklamıştır. Binaenaleyh batı medeniyetinin bu gibi aşağılık, rezil yönleri gayrımeşrudur.[1] Şu halde böyle rezil, çirkin ve kötü işlerde Müslüman fertlerden hiçbirisinin zamanın modasına uymasına, başkasını, özellikle gayrimüslim milletleri taklit etmesine, başka bir ifade ile batılılaşmasına, Avrupalılaşmasına asla şer'î cevaz ve izin yoktur. Zira meşru olduğuna dair sağlam delil olmayan şeylerde taklit ve başkalarına tâbi olmanın haramlığına ve bâtıl olduğuna bu âyet en kuvvetli kesin bir delildir. Binaenaleyh İslâm dini bütün rezil iş ve hallerin hem re'sen ihdas ve icrasını hem de bu konuda başkalarını taklit etmeyi ve onlara benzemeye özenmeyi kat'î surette yasaklayıp haram kılmıştır.

Medeniyetin manevî yönüne gelince: Tertemiz Muhammedî şeriat öyle yüce medenî kaideler ve içtimaî esaslar ve öyle faziletli ahlâk vaz ve tesis etmiştir ki Avrupa o derece medenîleşmeye ulaşmak için daha pekçok emek sarfetmeye,

[1] Onun için Büyük Peygamber Efendimiz (s.a.v.) "Bir kimse İslâm dininde kötü bir yol ihdas eder ve çirkin bir şey icat ederse o fenalığın günah ve vebali ile kıyamete kadar onunla amel edenlerin günah ve veballerinin birer misli o kimseye ait olur. Ondan sonra o kötülüğü işleyenlerin kendi günah ve veballerinden hiçbir şey eksilmez" hadis-i şerifiyle Müslümanlar arasında çirkin ve kötü bir şey icat etmekten ve rezil bir yol ihdas etmekten menetmişler ve bu konuda insanları korkutmuş ve sakındırmışlardır.

hatta tamamen mukaddes İslâmî kaideleri kabul edivermeye muhtaçtır. O derece faziletli medeniyete yükselmek için başka türlü yol yoktur.

Esasen batı medeniyeti, insanın tekâmül ve saadetini üstlenen, tekeffül eden hakiki bir medeniyet değildir. Zira o ancak insanın hayvanî ve cismanî yönünün saadet ve tekâmülüne hizmet edip melekiyet ve maneviyatının saadet ve tekâmülünü asla nazar-ı itibara almıyor. Çünkü batı medeniyeti insan hayatını ancak geçici dünya hayatından ibaret telakki ettiği için insanın yalnız maddî ve hayvanî yönünün tekâmülüne önem atfediyor. Bu suretle insan fertlerinde hayvanî izlerin inkişafına sebep olup melekiyet ve hakiki insanlığın gizli kalmasına veya büsbütün imhasına hizmet ederek ebedî saadete ulaştıran fazilet ve olgunluklardan insanı ebediyen mahrum bırakıyor.

Gerçekte cismanî hayata ve dünyaya dair insanî olgunlukların oluşmasına bir dereceye kadar vasıta olabiliyorsa da onun vasıta olduğu hal ve vasıflar dünya hayatının bitmesiyle yok olup gidiyor. Yok olmaya ve bitmeye maruz olan hal ve vasıflar ise hakiki saadetten sayılamaz. Hakiki saadet, dünya hayatından sonra da devam edip süren beşeri olgunluklar ve vasıflardan ibarettir ki bunun mürşidleri ancak ulu peygamberlerdir. Batı medeniyetinin buna rehber olabilmesi imkânsızdır.

Halbuki faziletli İslâm medeniyeti insanın melekiyet ve manevî yönünün saadet ve tekâmülüne hizmet etmeyi asıl ve esas alıp bütün kaide ve hükümlerini bu yönün inkişaf ve tekâmülüne hizmet etmek üzere vaz ve tesis etmiştir. Şu kadar ki hayvanî yönün geçici saadeti kazanmasına vesile olduğu için ikinci dereceden, teb'an kasdedilmiş olmakla bu aslî maksadın ihlal edilmesine sebep olmamak üzere itidal sınırının aşılmamasını esas alıp mutedil surette cismanî zevklerden istifade etme yolunu açmış ve bu suretle insanı hem geçici saadete, hem ebedî saadete sevketmiştir. Şu halde ebedî saadete ve hakiki olgunluklara ancak nebilerin mesleği ve yolu ulaştırır. Binaenaleyh İslâmın faziletli medeniyeti hakiki bir medeniyettir ki yüce düsturlarına tamamen sarılmak şartıyla her yönden insanın saadet ve tekâmülünü üstlenir ve fani dünya hayatından sonra da devam eden hakiki olgunlukları ve vasıfları garanti altına alır. Binaenaleyh insanın hakiki saadeti, peygamberlerin sünnetine tâbi olmak ve İslâmın faziletli medeniyetine tamamen sarılmakla gerçekleşir.

Şu halde batı medeniyeti haddizatında eksik olduğundan ve hakiki tekamülü ihlal ettiğinden İslâmın mukaddes kaide ve asıllarını ve peygamberlerin mesleğini tamamen kabul etmedikçe kendi içinde ve aklıselim sahipleri nazarında hakiki medeniyet sayılamaz. Binaenaleyh ebedî saadet ve hakiki olgunlukları kazanmak için Müslümanlar batı medeniyetlerine değil, batılılar İslâm medeniyetine muhtaçtır.

Demek oluyor ki yüce İslâm dini, medeniyetin maddî ve manevî yönünün,

melekiyet ve hayvanî yönden insanlığa faydalı ve hizmetkâr olan kısımlarını on üç asır önce re'sen vaz ve tesis edip insanoğlunu o dosdoğru anayola sevketmiştir.[2]

Medeniyetin melekiyet ve hayvanî yönden insanlığa zararlı olan kısımlarını da insanoğlunu, hayvanlık derekesine düşmekten kurtarmak için men edip bu hususların yapılmasını, işlenmesini ve bu konuda başkalarını taklit etmeyi ve onlara benzemeye özenmeyi kat'î surette haram kılmıştır. Şu halde Avrupa'nın sefahet şaibesinden ve milliyet renginden arınmış ve bütün insanlığın maddî tekâmüllerine hizmetkâr olan ilimlerin, fenlerin, sanatların ve sanayinin, araç-gereçlerin hepsini almak, kabul etmek ve bu hususlarda onları taklit etmek meşrudur ve rağbet edilen bir şeydir.

Fakat meyhane, kerhane, dans, bar, tiyatro ve diğer süflî müesseseler ve sefîhane telakkiler gibi dinî hüviyetin ve İslâmın faziletli ahlâkının mahv ve izalesine sebep olan bâtıl inançlar, kötü huylar, rezil alışkanlıklar, kötülenmiş fiil ve amellerini almak, kabul etmek ve bu hususlarda onları taklit etmek gayrı meşrudur ve nefret edilen bir şeydir.

İslâm dini işte bu tür sefîhane medeniyetin terakkîsine mânidir. Çünkü İslâm dini insanlar arasında cereyan eden kötü işlerin ve rezil alışkanlıkların hepsini yıkmak ve menetmek için vaz ve tesis edilmiştir. Onun için İslâmiyet batı medeniyetinin bu kısmı ile asla birleşip bütünleşemez. Kalpleri batının pislikleriyle boyanmış olanlar bu bakış noktasından İslâm dinini terakkîye mâni görebilirler. Evet bu da medeniyetten sayılıyorsa İslâm dini bu gibi sefaheti men ve nehyetmek İslâm dininin ayırdedici özelliklerindendir. Aklıselim de bunu emreder. Onun için Avrupalılardan aklıselim sahiplerinin memleketlerinde genelleşmekte olan sefahet ve rezaletin yasaklanmasına çalıştıkları işitilmektedir. Bu cümleden olarak İngiltere'de hayasızlıkla mücadele etmek üzere Mister Web Alyob adında bir

[2] Esasen Müslümanlar arasında yükseltilmesi ve terakkî ettirilmesi istenen işte medeniyetin bu türüdür. Bilhassa memleketimizin ihtiyacı, medeniyetin fazilet kısmınadır. Halbuki memlekette terakkî ettirilen bu değil, batı medeniyetinin rezil ve zararlı kısmıdır. Çünkü epeyce bir zamandan beri memleketimizde aşırı batı taklitçisi küçük bir azınlık(a göre) medeniyet; hürriyet, milliyet adına gayrımeşru ve zararlı yönlerden; meselâ fuhşun, içkinin, dansın, ahlâksızlığın, dinsizliğin yaygınlaştırılması ve genelleştirilmesinden başlıyor. Avrupa'dan yüklenip getirebildikleri pisliklerle İslâmın faziletli ahlâkını tahrip etmeye, milletin fikrini çürütmeye, kirletmeye çalışıyorlar. Vatan çocuklarının kalbini yabancı ruh, yabancı terbiye, yabancı alışkanlıkla aşılıyorlar. Aşılıyorlar da özlerinde yerleşmiş olan İslâmiyet ve Türklük ruhunu söküp atmaya uğraşıyorlar. Bu suretle millî mevcudiyetimizin dayanağı olan temeller yıkılıp duruyor.

Bu büyük sapıklığın genelleşmesi hem İslâmiyet hem Türklük için vahlanılacak bir şey olsa gerektir. Batı medeniyetinin rezil kısmı memleketimizde günden güne ilerlemeye mazhar oluyor ve bu uğurda büyük ölçüde millî servet sarfediliyor. Fakat meşru ve şiddetle ihtiyaç duyulan yönlere, meselâ elbiselik imali için bir fabrikaya hiçbir şey sarfedildiği görülmüyor.

Demek oluyor ki dıştan bakıldığında batı medeniyetinin revaçta olması isteğinde bulunanlar bu perde altında şahsî menfaatlarını temin etmek ve şehevî arzularını tatmin etmek gayesini hedef alıp umumi menfaatları ve yüce millî faydaları asla gözönüne almıyorlar veya alamıyorlar. İddia ettikleri sözlerini, görülen işleri yalanlamaktan uzak kalmıyor.

İngiliz "Nezahet Cemiyeti" adıyla yeni bir ahlâkî cemiyet tesis etmiştir. Cemiyet ilk icraat olarak, umumi ahlâkın ifsadına sebep olan kartpostalların satışını yasaklatmak için hükümete müracaat etmeye karar verdiği gazetelerde görülmüştür. Cemiyet-i Akvam da umumî ahlâkın ifsadına sebep olan açık resimlerle açık yazıların yasaklanması için devletlere tebligatta bulunmuştur.

Tokyo'da mahallî memurlar tarafından umumî ahlâkı ifsad ettiği sebep gösterilerek bütün çağdaş danslar yasaklanmıştır.

Esasen Avrupa'da sözlerine itimat edilen hekimlerle sosyologlar dansın zararlarını ikna edici delillerle meydana koymuşlardır. Bu cümleden olarak zararlarını isbat için şöyle diyorlar: Kesin olarak sabit olmuştur ki dans fertlerin seciyesini, ahlâkını, sıhhatini tahrip edip musallat olduğu cemiyetlerin manevî bünyesini kemirdiğinden başka fuhşu artırıp evliliği azaltarak nüfus buhranı denilen felaketi ihdas etmek suretiyle milletin maddeten sönmesini çabuklaştırmaktadır.

...

İskilipli Mehmed Âtıf, *Frenk Mukallitliği ve Şapka*, s. 3-16 (1340). Ayrıca bk. İskilipli Âtıf Hoca, *Frenk Mukallitliği ve İslâm*, sadeleştiren: S. Albayrak, s. 1-13 (ts.).

III

ŞERİAT NAZARINDA KARA VE DENİZ KUVVETLERİNİN EHEMMİYETİ VE GEREKLİLİĞİ

(Donanmaya Yardım)

Bir hükümetin beka ve terakkîsi, devletler arasında itibar ve nüfuzu ancak kuvvetledir. Kara ve deniz kuvvetleri olan hükümet, düşmanları tarafından vukubulacak her türlü taarruzu defetmeye muktedir olduğu için tebaası hür ve serbest olarak refah ve saadet, izzet ve şerefle yaşarlar.

Kara ve deniz kuvvetleri olmayan, yahut zayıf bir halde bulunan milletler, kara ve deniz kuvvetlerine sahip olanların esaretleri altında zillet ve hakaretle yaşamaktadırlar.

İslâm devletinin kuvvet ve şevketinin, düşmanları korkutacak ve tehdit edecek yüksek derecelerde olması ve bu sayede düşmanların esaretinden kurtularak, İslâm devletinin tebaasına din ve dünya işlerinde serbest olarak yaşamak için, Allah tarafından asrına göre insanın takat ve kudretinin yettiği derecede kurtuluşun kendisine bağlı olduğu kara ve deniz kuvvetlerinin hazırlanması "*Gücünüzün yettiği kadar onlara karşı kuvvet hazırlayınız...*" (Enfal, 8/60) emri ile bütün Müslümanlar üzerine vacip kılınmıştır.

Buharî-i şerif sarihi Aynî şöyle diyor: Âyetteki "kuvvet'le Allah'ın muradı, asrına göre kara ve deniz muharebelerinde cihadın rükün ve sebeplerinden sayılan her türlü şeylerdir.

Şu halde bu âyetin genel anlamına harple ilgili ilimler ve dünya işlerine dair pekçok mühim iş dahil olmaktadır:

1. Ticaret, ziraat ve sanatı terakkî ettirerek kara ve deniz kuvvetlerinin bağlı bulunduğu parayı hazırlamak,

2. Madenleri işleterek, tersaneler, tophaneler, fabrikalar kurarak asrına göre son sistemde toplar, tüfekler, kılıçlar, süngüler, zırhlılar, balonlar... gibi her türlü harp aletlerini tedarik etmek,

3. Mektepler kurarak her türlü harp alet ve edevatı yapacak ustalar, karada ve denizde her cihetle muktedir kumandanlar, zabitler ve muallim askerler yetiştirmek,

4. At, deve, katır, tren, nakliye vapurları, şose yolları, telgraf, telefon, istihkam, tabya ve kaleler vücuda getirmenin bütün Müslümanlar üzerine vacip olduğunu bu âyet ifade etmektedir.

Çünkü âyette düşmanları korkutmak, düşmanların kuvveti üstünde kuvvet hazırlamaya bina kılınıyor. Bu zamanda ise oklar, çakmaklı tüfekler, yelken gemileri gibi eski zamandan kalma harp aletleri ile tabiî olarak düşmanların korkutulamayacağı ve tehdit edilemeyeceğinden zarurî olarak yukarda sayılan harp alet ve sebeplerini hazırlamanın lazım olduğunu âyet gayet açık surette beyan buyurmaktadır.

Düşmanları korkutmak ve tehdit etmek ve onların taarruzlarından korunmak ancak onların kuvveti üstünde kuvvet hazırlamaya bağlı olduğundan Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) peygamber olarak gönderildiği zaman "Ben peygamberim, kuvvet ve dış sebeplere teşebbüs etmekten müstağniyim" deyivermeyip hemen cihadın rükünlerini ve sebeplerini hazırlayarak kuvvet istihsal etmeye cehd ve gayret gösterdi. Bir müddet gizlice ve bir müddet sonra açıkça, dille insanları hak dine davet ederek Müslüman asker ve nüfusu çoğaltmaya çalıştı. Düşmanın her türlü eza ve cefasına göğüs gererek, metanet göstererek, azimde sebat ederek az zaman zarfında Müslüman nüfus ve askerlerin çoğalmasına muvaffak oldu. Medine-i Münevvere'ye hicret ettiği zaman asker teşkil ederek, harp alet ve edevatını tedarik ederek kuvvet hazırlamaya ve dış sebeplere tevessül ettikten sonra hemen düşmana karşı müdafaa ve mukabele etmeye başladı. Bir müddet sonra düşmanın kuvveti üstünde kara kuvvetlerini ikmal etmekle düşmanı perişan etti ve bütün mallarını ve memleketlerini zaptetti.

Hz. Peygamber'in asrında Arap yarımadası dahilinde (kara) muharebeleriyle meşgul olunduğu ve deniz harplerine zaman ve mekân müsait olmadığından deniz kuvvetleri tedarik ederek deniz harpleri yapmaya teşebbüs olunamadı ise de deniz harplerinin faziletini ve bu hususa teşvikte bulunmayı ihtiva eden aşağıdaki hadislerle kara kuvvetleri gibi deniz kuvvetlerinin de şeriat nazarında çok mühim ve çok lüzumlu olduğu ümmete ihtar edilmekte idi.

Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.), "Denizde bir defa muharebe, karada on defa muharebeden daha hayırlıdır", "Deniz muharebesinde şehit olan bir zat, ecir ve sevapta kara muharebesinde şehit olan iki zat derecesindedir" buyurmaktadır.

Hz. Ebu Bekir hilafet makamına geçince Arap yarımadası ve civar memleketlerde (kara) muharebeleriyle meşgul olunduğundan yine deniz kuvvetlerine bakılmadı ise de büyük fetihlere muvaffak olunduğundan kara kuvvetleri haylice terakkî etmişti.

Hz. Ömer hilafet makamına geçtiği zaman kara kuvvetlerine son dereceye kadar ehemmiyet verip kisra ve kayserlerin bütün mallarını ve memleketlerini zapt ederek kara kuvvetlerini kemal dereceye ulaştırmış ise de deniz kuvvetlerine ehemmiyet vermemiş olduğu gibi Müslümanları deniz muharebesinden şiddetle menetmekte idi. Çünkü başlangıçta İslâm milletinin deniz ahvaline vukufları olmadığından o sırada deniz harpleri maslahata ve hikmete uygun değildir fikir ve içtihadında idi. Bir de İslâm hükümetinin zaptettiği yerlerde hükümetin esasını teşkil eden Arap kabileleri henüz yerleşip kökleşmeden birçoklarının gemilere binerek uzak bölgelere gidip müteferrik ve perakende olarak hilafet merkezinden uzak düşmeleri siyaset ve hikmet kaidesine uygun değildi. Bununla beraber Hz. Ömer zamanında Bahreyn'e vali tayin edilen sahabe-i kiramdan Alâ b. Abdullah Hadramî, teçhiz ettiği gemilerle Basra körfezini geçip İran sahillerini fethetmek üzere ilk defa olarak deniz seferi yapmıştı. Lâkin muvaffakiyet hâsıl olmamakla beraber Hz. Ömer onun bu hareketinden memnun olmayarak kendisini ceza olmak üzere o sırada Kûfe valisi bulunan Sad b. Ebi Vakkas'ın maiyetine memur etti. O esnada Şam ve Ürdün ordugahları kumandanı bulunan Hz. Muaviye deniz savaşı yapılması için Hz. Ömer'den izin istediyse de Hz. Ömer muvafakat etmedi. Fakat Mısır fethedildikten sonra Müslümanlar Mısırlılardan tedricen deniz ahvaline vukuf kazandıkları zaman deniz savaşlarına cüret edenlere karşı Hz. Ömer müsamaha göstermiş ve sükut etmişti.

Hz. Osman hilafet makamına gelince Hz. Muaviye deniz muharebesi için tekrar müsaade talep etti. O zamana kadar Müslümanlar deniz ahvaline iyice vukuf kesbetmiş oldukları için bütün sahabe-i kiramın icma ve ittifakıyla deniz kuvvetleri tedarik ederek deniz harpleri yapmaya umumi izin çıktı. Hz. Osman, Hz. Muaviye'ye hitaben "deniz muharebelerine gitmek üzere kimseyi zorlama, her kim isteyerek ve ihtiyarî olarak gitmek isterse onlarla gidiniz" buyurdu.

İşte bu umumi izin üzerine Hz. Muaviye deniz kuvvetleri tedarik etmeye koyuldu. Harp gemileri, harp alet ve edevatı hazırlayıp ve gönüllülerden asker teşkil ile bir donanma teçhiz edip 28 (648) senesinde Kıbrıs üzerine hareket ederek bir rivayete göre adayı anveten fethetti. Diğer bir rivayete göre ada halkı her sene 7200 dinar vermek üzere Hz. Muaviye ile anlaşma yaptılar. Bu muharebede sahabe-i kiramın ilklerinden Ebu Zer, Şeddad b. Evs, Ebu'd-Derda, Ubade b. Samit ve zevcesi Ümmü Hiram bt. Milhan ve daha pekçok sahabe bulunmakta idi. Müslüman askerler tarafından Kıbrıs fethedildikten sonra donanmadan karaya çıktılar. Dönecekleri zaman binmek için Ümmü Hiram'a bir katır getirdiler, katırdan düşerek orada vefat etti, kabri şu anda Kıbrıs'tadır. Halk kabrine tazim ve ihtiramda bulundukları gibi kuraklık zamanında onunla yağmur istiyor, dua ediyorlar. Müslümanlar tarafından ilk defa olmak üzere Akdeniz'e çıkarılıp muharebe edilen donanma Hz. Muaviye'nin kumandası altında Kıbrıs'a hareket eden donanma idi.

İşte bu tarihten itibaren bütün Müslümanlar donanmanın ehemmiyetini takdir ederek kara kuvvetleri gibi deniz kuvvetlerini de çoğaltmaya ve ikmal etmeye çalıştılar, her sene denizde muharebe etmeye başladılar. Bir müddet sonra tersaneler kuruldu, gemi inşasına ehemmiyet verildi. İslâm memleketlerinde umumen gemiciliğe itina edildi. Bu konuda ilk adımı atan Hz. Muaviye ve olgunlaşma yoluna doğru sevkeden Emevî halifelerinden Abdulmelik b. Mervan olmuştur. Şöyle ki: Adı geçen halife Afrika valisi Hassan b. Numan'a Tunus tarafında çeşitli gemiler inşa etmek için tersane bina etmesini emretti. Hassan aldığı emir üzerine tersane tesis edip 500'den fazla gemi inşa ettirdi, asker ve harp mühimmatı ile teçhiz etti. 82 (701) tarihinde Abdulmelik tarafından donanmalara Ata b. Rebî kumandan olup Sicilya adasını fethetti.

92 (711) tarihinde meşhur Tarık b. Ziyad kumandan tayin edildi. Mükemmel donanma ile Sebte boğazından geçti. İspanyalılarla muharebe ederek kısa müddet zarfında o kıtayı kamilen zapt ve istila etti ve pekçok mal ve ganimet aldı. Sebte boğazından ilk çıkan İslâm donanması işte budur. Kumandana nisbetle bu boğaza Cebel-i Tarık ismi verilmiştir.

İşte bunca fethin ancak deniz kuvvetleri sayesinde vücuda gelmiş olması, Müslümanları deniz kuvvetlerini kemal derecesine ulaştırmak ve deniz harplerine ihtimam göstermek hususunda teşvik etmiştir.

Bunun üzerine Afrika, Endülüs, Mısır ve Şam sahillerinde tersaneler tesis edilerek donanma inşasına son dereceye kadar itina edildi. IV (XI). asırda III. Abdurrahman zamanında yalnız Endülüs tersanesinde inşa edilen donanmayı teşkil eden harp gemileri 200'e, Afrika tersanesinde inşa edilen donanmayı teşkil için harp gemileri 150'ye ve Fatımî halifelerinden birincisi Muizzuddinillah zamanında Mısır tersanesinde inşa edilen donanmayı oluşturan gemiler 600'e ulaşmakta idi.

Bu suretle Müslümanlar deniz kuvvetlerini de kemal derecesine ulaştırdıktan sonra Afrika'dan, Endülüs'ten, Mısır'dan, Şam'dan her sene askerler ve mükemmel edevatla mücehhez donanmalar çıkararak baştanbaşa Akdeniz sahillerini zaptetmişler, Sicilya ve İtalya sahillerinden Avrupa hükümdarlarını tehdit etmiş, korkutmuş ve memleketlerini pek büyük endişeye düşürmüşlerdir. Sicilya'da Fatımîler adına hükümet eden Bin Hasan zamanında bu tehdit ve endişe pek şiddetli bir hal kazanmıştı. İslâm hükümetlerinin deniz gücü, şevket ve satveti kemal derecesini bulmuş olduğundan Frenkler o sırada Akdeniz'in kuzeydoğu cihetinde başka bütün kısımlarını İslâm donanmalarına terketmeye mecbur olmuşlardı. Müslümanlar nasıl kara hükümdarları iseler öylece de deniz hükümdarları idiler. İslâm hükümetleri deniz kuvvetlerini muhafaza ettikçe Frenkler gayetle zaafa düçar olmuşlardı. İşte bu sırada İslâm hükümetleri gerek kara ve gerekse deniz kuvvetlerini kemal derecesine ulaştırmış ve cihangirlik derecesini bihakkın ihraz etmişlerdi.

Bu derecede büyük kuvvet elde etmiş ve bu makamı kazanmışken bir müddet sonra İslâm devletleri tembellik (atalet) uykusuna kapılarak kuvveti kaybetmeye, gerilemeye doğru yuvarlanıp gitmeye başladılar. Donanma işlerine ehemmiyet vermez, asker ve deniz ricali yetiştirmeye bakmaz oldular. Hatta Salahaddin Eyyubî tarafından Mısır'da inşa edilen Donanma Dairesi'ni ilga edip nam u nişanı kalmamış bir hale getirdiler. Evvelce bahriye askerlerinin hayır duasıyla teberrük edilir ve alkışlanırlarken daha sonra Mısır'da "bahriyeli" sözü hakaret ve aşağılama sözü sayılır ve bahriye hizmeti ayıplardan sayılır oldu.

Bu suretle Müslümanlar deniz işlerinde atalet uykusuna daldıkları zaman Frenkler uyanıp kalktılar, deniz kuvvetlerine ehemmiyet vererek terakkî ettiler ve İslâm memleketlerine tecavüzde bulundular.

Artık bu hal üzre gitgide İslâm hükümetlerini her taraftan zaaf, fesat, gerileme, çökme kaplamış ve en nihayet bu hastalıktan kurtulamayarak o koca İslâm hükümetleri bütün teferruatıyla mahv ve munkarız olmuş ve bütün mal ve memleketleri düşman ellerine geçmişti.

İşte ahlâkın fesadı, sefahet ve ataletin sonu budur.

Gelelim Devlet-i Aliye-i Osmaniye devrine...

...

Sonra III. Sultan Selim ve Sultan Mahmud zamanlarında tersane işlerine ihtimam gösterilerek bir dereceye kadar deniz kuvvetleri varlık göstermişse de Sultan Mecid ve Sultan Aziz zamanlarında bu derecesini de muhafaza edememişti. Ve en nihayet Abdülhamid devrinde bir yandan Avrupa'da denizcilik ilimleri son derece terakkî ederek Sultan Aziz zamanından kalma gemilerin deniz muharebesinde asla işe yaramaz hale gelmesi, bir yandan da Bahriye makamlarının verilmesinde, ehli aranmayıp Celal Paşa gibi denizcilik işlerine asla vukufu bulunmayan ve Hasan Paşa'lar gibi emeli nefsanî hevası olup milletin istikbalini hatırına bile getirmeyen, memleketin terakkîsini asla düşünmeyen hamiyetsiz ve rüşvetçi kimseler Bahriye Nazırı tayin edilerek Bahriye tahsisatının ümeraya yemlik olması, Hazine-i beytulmal, Abdülhamid, vekiller ve bendegânın sefahet, zevk u safa ve nefsanî hevalarına ve otel, apartman, araba, hademe, cariyelerine münhasır çiftçilik olduğu cihetle, zırhlı satın almak için Hazine-i beytulmal'da para bulunmaması, tersane işlerine bakılmak şöyle dursun eski zamandan kalma alet ve edevatı dahi ziyana uğratarak tersanenin muattal bırakılması, mükemmel zırhlı inşa edecek maharetli zatlar ve denizcilik ilimlerine muktedir kumandanlar yetiştirmek şöyle dursun Avrupa'dan satın alınan zırhlıları kullanacak kumandanlardan, makinistlerden memleketin mahrum bırakılması ve bir vehme binaen harp gemileri tedarik etmenin Abdulhamid'in arzusu olmaması cihetiyle deniz kuvvetleri büsbütün mahvedilerek hükümet dehşetli surette zaafa duçar olmuştu. Ve işte bu zaafiyetten dolayı Osmanlı hükümeti her cihetten Avrupalıların esa-

reti altına dahil olarak artık büsbütün munkarız olmaya doğru bütün süratiyle yuvarlanıp gitmekte ve Avrupalılar tarafından memleketin parçalanması zamanı yaklaşmakta iken Osmanlı hükümetinin mahv ve inkırazı takdir-i ilâhî olmamalıdır ki Allah'ın yardımı ile o zâlim ve müstebit hükümet birdenbire mahv ve munkarız olarak Osmanlı meşrutiyet hükümeti zuhura geldi.

Yukarda arzettiğim âyetler, hadis-i şerifler, Hz. Peygamber'in fiilleri, icma ve sahabenin fiillerinden ibaret olan şer'î delillerden gayet açık şekilde şu netice çıkarılır: Zamanına göre bütün teferruatıyla düşmanların kuvveti üstünde veya ona muadil kara ve deniz kuvvetleri hazırlamak ve cihadın maddî sebeplerine tamamıyla tevessül etmek bütün Müslümanlar üzerine farzdır; özellikle bu asırda herkes üzerine farz-ı ayındır. Fakihler şöyle diyorlar: Düşmanlar tarafından bilfiil muharebeye kalkışıldığı takdirde gerek bedenen ve gerek malen cihad etmek Müslümanlar üzerine farz-ı kifayedir. Fakat İslâm memleketlerinin bir parçasına düşmanlar tarafından bilfiil hücum vukubulduğu takdirde düşmanlarla bilfiil muharebeye kadir olabilecek ölçüde memleketleri o mevkiye komşu olan Müslümanlar üzerine cihad farz-ı ayın, memleketleri harp mevkiine uzak olan Müslümanlar üzerine farz-ı kifayedir. Yani meselâ Edirne cihetinden düşmanlar hücum ettiği takdirde orada bulunan ordu ve ahali düşmanlara galip gelebilecek derecede ise onlara cihad farz-ı ayındır, yani umumiyetle onlar şer'an cihada mecburdurlar. Ve yine bu durumda Edirne'ye uzak olan Manastır, İzmir, Yanya, Konya, Bursa, Ankara, Halep, Şam, Bağdat, Yemen, Erzurum'da bulunan ordu ve ahaliye cihad farz-ı kifayedir, yani bu memleketlerin ahalisinden bazıları her halükârda Edirne'ye giderek muharebeye iştirak etmeye şer'an mecburdurlar.

Lâkin düşmanların hücum ettiği mevki ahalisi düşmanlara mukabele edemeyecek derecede iseler hem o mevki ahalisine ve hem de o mevkiye komşu olan memleket ahalisine ve onlar da mukavemet edemeyeceklerse diğer yakın olan İslâm memleketleri ahalisine, onlar da müdafaa edemeyecek olurlarsa doğu ve batı itibarıyla bütün Müslümanlar üzerine derece derece cihad etmek farz-ı ayındır...

...

Şu halde bu asırda İslâm hükümeti ve Osmanlı Devleti'nin deniz kuvvetleri itibariyle duçar olduğu zafiyetten kurtarılmasına çalışmak bütün Müslümanlar üzerine farz-ı ayındır. Çünkü düşmanlara mukabele edecek derecede zırhlı tedarik etmeye ve satın almaya yalnız bir köy, bir kasaba, bir vilayet ahalisinin malî kuvvetleri kifayet edemeyeceğinden bütün vilayet, kasaba ve köy ahalisinin bu konuda yardımda bulunması ve hatta Hint'te, Çin'de, Rusya'da, İngiltere'de, Afganistan'da bulunan bütün Müslüman ahalinin yardımda bulunması şer'an lazımdır.

*

Şuracıkta bir grubu ifrat, diğer grubu tefritte olarak şerefli şeriatı yanlış telakki eden iki cahil grubun fikrinde merkezileşen bâtıl iddiayı reddetmek istiyoruz:

Müslümanların bir grubu "Biz Müslümanlar doğru, halis itikat sahibi olduktan sonra düşmanların kuvvetine muadil değil, onun pek altında bulunan kara ve deniz kuvvetlerine sahip olmasak ve maddî dış sebeplere teşebbüs etmesek bile Allah Teâlâ'nın yardımıyla düşmanlara galip geliriz. Ve hatta kumandanlarımız sağlam itikatta olsalar şu anda sahip olduğumuz bu kadarcık kara ve deniz kuvvetleri bize kâfidir. Bununla en kuvvetli devlete ve hatta bütün Avrupa devletlerine Allah'ın yardımıyla galip geliriz. Bizim için fazla kuvvet hazırlamaya ve maddî sebeplere tevessül etmeye ihtiyaç yoktur. Allah Teâlâ'nın yardımı bize kâfidir" iddiasında bulunuyorlar.

Şer'î hakikatlara asla vukufu olmayan ve dinî titizliği bulunmayan cahil ve fasık güruhundan bir grup da –ya sırf cehaletinden, yahut İslâm dinine düşmanlığından veyahut Müslümanların bazılarında temerküz etmiş olan sözü geçen iddianın İslâm dini tarafından verilmiş olduğunu zannettiğinden dolayı– "İslâm dini terakkîye manidir" batıl iddiasında bulunuyorlar.

Bu iki grubun iddialarını reddetmek için deriz ki:

1. Enfal sûresinin 60. âyetindeki "hazırlayınız" emriyle düşmanlara mukabele için onların kuvvetinin üstünde kara ve deniz kuvvetlerinin hazırlanmasının ve cihadın maddî sebeplerine tevessül etmenin vacip kılındığı,

2. Hz. Peygamber Efendimizin hicretten itibaren bilfiil kuvvet hazırladığı ve cihadın dış sebeplerine tevessül ettiği ve hatta Uhud muharebesinde mübarek vücuduna zırh giydiği,

3. Bu hususa pekçok hadis-i şerifle Müslümanları teşvik ettiği,

4. Ashab-ı kiram hazretlerinin düşmanlara mukabele için onların kuvveti üstünde bilfiil kuvvet hazırlamak ve maddî sebeplere teşebbüs etmekle beraber bu hususta icma ve ittifak etmeleri,

5. Büyük fakihlerin "Müslümanlar üzerine malen ve bedenen cihad etmek farz-ı ayın veya farz-ı kifayedir" demeleri, bu iki grubun iddialarını red ve iptal etmeye kâfidir. Çünkü serdettiğimiz bunca şer'î delil İslâm dininin yalnız maneviyattan ibaret bir din olmayıp maddiyatı da içine aldığı ve maneviyat gibi maddiyata tevessül etmenin gerektiğini göstermektedir.

Bu şer'î delil ve burhanlar bu meseleyi güneş gibi aşikâr olarak göstermekte iken birinci grubun tefrit ve ikinci grubun ifratta bulunarak sözkonusu iddialarda bulunmaları cehalet veya cinnetten başka birşey değildir.

*

Konumuza dönelim. Yukarda arzettiğim tarihî silsile bizlere gayet açıkça gösteriyor ki –Emevî halifelerinden Abdulmelik, Fatımî halifelerinden Bin Hasan, Osmanlı halifelerinden Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında olduğu gibi– İslâm hükümeti her ne zaman atalet ve sefaheti terk ederek kara ve deniz kuvvetlerini olgunluk derecesine ulaştırdılarsa Avrupalıları titretmiş ve cihangir-

lik derecesine yükselmiştir. Mısır'da Fatımî Devleti'nin, Endülüs'te Emevî Devleti'nin, Bağdat'ta Abbasî Devleti'nin son zamanlarında ve İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin Abdülhamid'in zamanında olduğu gibi İslâm hükümeti her ne zaman atalet ve sefahete dalarak deniz kuvvetlerini zayetti ise bu zayetme kara kuvvetlerini de tesirsiz bırakmış olduğundan düşmanlar tarafından vukubulan taarruz üzerine mahv ve münkariz olarak memleketleri taksime uğramıştır.

Abdülhamid zamanında Osmanlı hükümeti aynıyla sözü edilen hastalığa müptela olduğu için bütün bütün Avrupalıların boyunduruğu altına girerek –Allah korusun– memleket taksime uğramak derecesine gelmişken meşrutiyet dervinin başlaması Avrupalıların bu arzuları önüne büyük bir set çekmiş oldu. Artık ta ilk teşekkülünden zamanımıza kadar İslâm hükümetlerinin geçirmiş oldukları bunca inkılaplar bizim için terakkî ve tedenni yollarını göstermekte büyük, pek büyük bir ibret dersi teşkil etmez mi? Şimdi ise –Allah'a hamd olsun– meşrutiyet devrine nail olmakla biz Osmanlılar için tekrar terakkîye doğru hareket etme zamanı gelmiş olduğundan, evvela bizden önce gelmiş geçmişlerimizin tarihlerini dikkat nazarından geçirerek, ikinci olarak son zamanlarda Avrupalıların akıllara hayret verecek ve gözleri kamaştıracak derecelerde terakkî etmelerini düşünerek hükümetimizin düşmüş olduğu noksanlık ve zafiyet alt noktasından hareketle az zaman zarfında olgunluğun zirvesine yükselmesinin ve çıkmasının çaresine bakalım.

Bunun yegane çaresi olarak şikak ve nifakı, atalet ve sefaheti bırakarak olanca varlığımızla deniz kuvvetlerimizi ihya etmeye ve ikmale çalışmalıyız. Çünkü deniz ve kara kuvvetleri bir hükümetin iki kanadı mesabesindedir. İki kanada sahip olan bir kuş istediği gibi uçarak arzu ve isteğine ulaştığı gibi bu iki kuvvete sahip olan bir hükümet de bu sayede maksuduna nail olur. Tek kanatlı kuş matlubuna ulaşamadığı gibi bu zamanda deniz kuvvetlerine sahip olmayan hükümet de düşmanların esareti altından kurtulamayacağı cihetle asla yükselmeye ve terakkîye nail olamaz.

İmdi ey Osmanlılar, ey Müslümanlar! Hükümetimizi yükseltmek ve terakkî ettirmek, Avrupalıların esaretinden kurtulmak ve tam bir serbestliğe nail olmak istiyorsak, deniz kuvvetlerimizi yakın zamanda tekemmül ettirmeye çalışalım. II. Sultan Selim zamanında hükümetin himmeti ve ahalinin gayret ve yardımıyla bir kış mevsiminden yaza kadar 150 parça harp gemisi inşa eden ecdadımızın izinde gidelim, onlar gibi harp gemilerimizi kendimiz inşa edemiyoruz, bari satın alınması için iane (yardım) verelim. Çünkü bu hususta iane vermenin maddî ve manevî faydaları vardır.

Maddî faydasını arzettik. Manevî faydasına gelince hükümetimizin deniz kuvvetlerine şiddetli ihtiyacı olduğu gibi bu yüzden memleketin çok menfaatlara nail olacağı da muhakkaktır. Demek oluyor ki bu cihet bir hayır işidir. Halbuki Maide sûresinin "Hayır ve takvada yardımlaşınız" üçüncü âyetiyle hayır işlerin-

den olan cihete "yardım" yapmak üzere cümlemiz memuruz. Bahriye'ye yardımda bulunmakla Allah'ın emrini yerine getirmiş oluruz

Bir de deniz kuvvetlerinin tekemmülü için iane veren ve yardım edenler şeriat nazarında ecir ve sevaba nail olmada, Allah yolunda cihad eden mücahitler derecesindedir. Çünkü Peygamber Efendimiz "Allah katında insanların en faziletlisi nefsiyle, malıyla Allah yolunda cihad eden mü'mindir", "Allah yolunda muharebeye giden bir gazinin gerek az ve gerek çok sefer sebeplerini hazırlayan ve ona ianede bulunan kimse Allah yolunda gaza ve cihad etmiş gibidir", yani sefer sebeplerini hazırladığı gazinin nail olduğu derecede ecir ve sevaba o da nail olur, "Yalnız başına bir kimse, Allah yolunda muharebeye giden bir gazinin sefer sebeplerini hazırlarsa ölünceye veya muharebeden dönünceye kadar o gazinin nail olduğu derece ve sevabın misline o kimse de nail olur" ve "Bir kimse Allah yolunda muharebe eden bir mücahide ihtiyacı olduğu zaman yardım ederse Hak Teâlâ Hazretleri yüce arşının gölgesinden başka gölgenin bulunmadığı günde, kıyamet gününde o kimseyi gölgelendirir buyurmuşlardır. Bu hadis-i şeriflerle Müslüman askerleri teçhiz eden ve top, tüfek, harp gemileri ve diğer cihad alet ve sebeplerinden sayılan herşeyi tedarik etme hususlarında mal ile yardımda, görüş ve fikirle delâlette bulunan kimselerin, ecir ve sevapta, Allah yolunda bedenen muharebe eden mücahitler derecesinde oldukları beyan buyurulmaktadır.

Bir de donanma için iane vermek, İslâm dini nazarında nafile ibadet olarak Hicaz'a (hacca) gitmekten, nafile olarak fukaraya sadaka vermekten hayırlıdır. Çünkü fakihlerden İbn Abidin şöyle diyor: Karakol, tabya, istihkâm, harp gemisi gibi cihad işlerinde muhtaç olunan şeyleri bina ve tedarik etmenin sevabı nafile olarak hacca gitmenin, nafile olarak sadaka vermenin sevabından daha ziyade, daha fazladır. Zira insanların şiddetle ihtiyacı olan ve umumî menfaati havi bulunan bir hususu vücuda getirmek birkaç fakirin ihtiyacını gidermek gibi umumî menfaati tazammun etmeyen cihetten elbette hayırlıdır.

Fakat zekât, fitre gibi farz ve vacip olan sadakaları cihad işlerine sarfetmek caiz değildir. Çünkü *Mülteka* ve *Damad*'da şöyle deniyor: "Mescit, medrese, mektep gibi hayır işlerini ve köprü, karakol, gemi vs. gibi cihad işlerini vücuda getirmek için zekât ve fitre gibi mülk olarak verilmesine ve fakirin almasına ihtiyaç gösteren sadakaları sarfetmek caiz değildir". Lâkin Damad Efendi diyor ki: Bu cihetlere zekât ve fitrenin sarfedilmesi dahi mümkündür. Şöyle ki: Bir kimse zekât ve fitresini önce bir fakire vermeli, sonra fakire 'zekât ve fitreden aldığım parayı meselâ donanma ianesine sarfet' diye emretmeli. Eğer fakir kendi ihtiyarıyla o parayı donanma ianesine verirse hem fakir ve hem de o kimse sevaba nail olduğu gibi o kimse de zekât ve fitresini vermiş olur.

Binaenaleyh bazı cahillerin anladıkları gibi donanma gibi hayır işine doğrudan doğruya zekât ve fitrenin sarfının caiz olmadığını sözkonusu mesele pek açık şekilde beyan etmektedir.

Bu arzettiğim hadis-i şerifler ve fıkhî meseleler kemaliyle anlaşıldıktan sonra şimdi ey Müslümanlar size pek büyük müjdeler vereceğiz, gayet kolay amelle pek büyük sevaba nail olma yolunu öğreteceğiz: Evlerinizde oturduğunuz halde daima cihad etmek ve her sene nafile hac yapmak ve her zaman fukaraya sadaka vermek sevabına nail olmak ister misiniz? Şu sırada hükümet ve memleketin en ziyade muhtaç olduğu deniz kuvvetlerini ikmal için donanmaya iane veriniz. Zira bu zamanda donanmaya iane vermek düşmanlarla Allah yolunda cihad etmek derecesinde sevaptır. Çünkü yukarda arzettiğim hadis-i şerifler bize bunu beyan etmektedir. Bu zamanda donanmaya iane vermek her sene nafile olarak hac etmek ve her zaman fukaraya sadaka vermekten daha ziyade sevaptır. Çünkü İbn Abidin'den naklettiğim fıkhî mesele bize bu hususu gayet açık olarak göstermektedir. Bu zamanda donanmaya iane daima hac, daima cihad, daima sadaka mesabesindedir. Çünkü bu hususta iane, sadaka-yı cariye ve daimî hayırdır.

Hz. Peygamber Efendimiz şöyle buyuruyor: "Öldükten sonra insanın amel defteri kapanır, yalnız üç kimsenin amel defteri kapanmaz: Birisi öldükten sonra geriye salih bir oğlu veya kızı kalan, diğeri telif ettiği faydalı bir kitabı kalan, üçüncü de mescit, medrese, mektep, köprü, çeşme gibi sadaka-yı cariye (sürüp giden, devamlı sadaka) ve daimî hayır bırakan kimselerdir. Oğlu, kızı salih hal üzre bulundukça, telif ettiği kitap ve yaptırmış olduğu mescit, medrese, mektep, köprü, çeşme faydalanılmaya elverişli olarak durdukça o kimselerin amel defterleri kapanmayıp daima adıgeçen amellerinin sevabı yazılıdır".

Şu halde bir kimse donanmaya iane için on para verip de satın alınan bir zırhlıda o kimsenin on parası mukabilinde bir çivi isabet etse o zırhlı muharebede kullanılmaya elverişli olup o çivi de onda bulundukça gerek yaşarken gerek öldükten sonra o kimse bilfiil muharebe derecesine devamlı ecir ve sevaba nail olur. Çünkü zırhlıdaki o çivi o kimsenin sadaka-yı cariyesi demektir. Çok zenginlerimiz var ki üzerlerine farz olan haccı ifa ettikten sonra iki, üç, dört, beş, altı, hatta yedi defa –fazla ecir ve sevaba nail olmak için– Hicaz'a gidiyorlar. Halbuki az önce İbn Abidin'den naklettiğim fıkhî mesele bu zamanda donanmaya iane vermenin sevabının nafile olarak Hicaz'a gitmenin sevabından fazla olduğunu açıkladığı gibi donanmaya ianede her sene nafile hac sevabı bulunduğunu dahi beyan etmektedir. Binaenaleyh fazla sevab arzu eden zenginler nafile olarak Hicaz'a gitmektense donanmaya iane vermelidirler.

Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.), "Bir aile ve bir familya halkından bir kimse Allah yolunda muharebeye gidip düşmanlarla cihad ve gaza etmez veya onlardan biri bir iplik, bir iğne veyahut buna muadil bir yaprak parçasıyla Allah yolunda muharebeye giden bir gaziyi teçhiz etmez ve ona ianede bulunmazsa kıyamet gününden önce Allah katından o aile, o familyanın başına bir büyük bela isabet edecektir" hadis-i şerifiyle cihad işlerinde bedenen ve malen iane ve yardımda bulunmayan hamiyetsiz kimselerin dünyada büyük musibete düçar ola-

caklarını beyan buyuruyor. Binaenaleyh memleket ve milletin son derece donanmaya ihtiyacı bulunduğu şu zamanda para biriktirip de donanma ianesi vermeyen bazı zenginler bilmiş olsunlar ki milletin gözünde onlar hamiyetsiz sayılacakları gibi zikredilen hadisin ifadesince de Allah tarafından onlara pek büyük bir belanın isabet edeceği muhakkaktır. Kısaca böyle bir zamanda donanmaya iane vermeyenler şer'an, aklen, adeten kötülenmişlerdir ve hamiyetsizdirler.

İskilipli Mehmed Âtıf, "Nazar-ı şeriatde kuvve-i berriye ve bahriyenin ehemmiyet ve vücubu", *Sırat-ı müstakîm*, sayı: 107, 108, 109 (1326/1910).

IV
İNSANLARIN BİR KANUNA İHTİYAÇLARI

"İnsan tabiatı itibariyle medenîdir" önermesi isbata muhtaç meselelerden değilse de bu konuda bir iki söz söylemek isterim. Şöyleki: Her şahıs için yalnız başına yaşamak mümkün değildir. Çünkü her fert yaşamak hususunda yiyeceklere, içeceklere, dış tesirlerden korunmak için elbiseye, kış mevsimine uygun gelecek meskene, vahşi hayvanların taarruzundan korunmak için silahlara muhtaçtır. Halbuki bu eşyalar aslında mevcut olmayıp herbiri bir tür sanat ile hâsıl oluyor. Bir insanın sanatların hepsini tahsil edip de yaşamak için muhtaç olduğu herşeyi elde etmesi mümkün değildir. Ezcümle hayat için gerekli olan bir okka ekmek elde edebilmek için önce hayvanlar yetiştirmek ve kullanmak, ikinci olarak dülgerlik, üçüncü olarak demircilik, dördüncü olarak çiftçilik, beşinci olarak çulhacılık, altıncı olarak değirmencilik, yedinci olarak ekmekçilik sanatlarını öğrenerek bilfiil yapmaya muhtaçtır.

İnsan fertlerinden bir şahıs, mezkûr sanatları bilfiil icra etmeye muktedir olamayacağı cihetle bir okka ekmek vücuda getirmekten âcizdir.

Şu halde insan, refah ve saadetle yaşamak hususunda kendi türünün yardımına muhtaçtır. Çünkü insan fertlerinden herbiri yaşamak için muhtaç olduğu şeylerden birini vücuda getirmekle, bütün insan fertlerinin geçim sebepleri kolaylıkla meydana gelmiş olur. Binaenaleyh insan hayatının devam etmesi medeniyete ve toplu olarak yaşamaya bağlıdır.

Medeniyet (medenî; yaşamak için lazım olan şeyleri başkasına muhtaç olmayarak kendi kendilerine üreten kavim, topluluk demektir) ise insan fertleri arasında muamelelerin ve mübadelelerin cereyanını gerektiren zarurî bir iştir. İnsanlar akıl kuvveti, gadap kuvveti ve şehvet kuvveti adlarıyla üç kuvvet üzere yaratılmışlardır. Akıl kuvveti onları daima marifet, taat, salah ve kemale sevkettiğinden buna göre insanlar arasında birbirini öldürme, harp, çekişme, zulüm, hakka tecavüz gibi durumlar meydana gelmezse de fakat gadap kuvveti ve şehvet kuvveti zararlı şeyleri gidermek, faydalı şeyleri celbetmek gibi esaslara hizmet ettiklerinden insan fertleri arasında zulüm, istibdat, çekişme ve birbirini öldürme,

harp gibi kötülenmiş hal ve fiillerin meydana gelmesi kesin bir iştir.

Binaenaleyh bu iki kuvvetin meşru olmayan şeylere yönelmesini gidererek etkilerini menetmek ve kırmak, sevkedecekleri zulüm, fesat ve istibdadın oluşmasına meydan vermemek, insanların medeniyetlerini ve toplu olarak yaşamalarını ihlal edecek nakîseleri ve fesatları gidererek onlara hürriyet ve serbestî vermek, maddî ve manevî, dünyevî ve uhrevî noksanlığın en aşağı derekesinden olgunluğun en üst noktasına ulaştırmak için insan fertleri arasında bir kanunun olması lazımdır.

Bu kanun ne gibi sıfatlara sahip olmalıdır? Bu kanun insanlara maarif, yardımlaşma, adalet, istikamet, eşitlik, hürriyet yollarını ve aralarında meydana gelecek muamelelerin ve mübadelelerin icra edilme şeklini, menfaat sağlayan şeyleri celbetme, zararlı olanları giderme yollarını, kısaca bütün hayatî meseleleri her zaman ihtiyaçlarına uygun bir şekilde beyan etmelidir.

Bu kanun kimin tarafından tanzim edilmiş olmalı? Bütün insan fertlerinin maddî ve manevî, dünyevî ve uhrevî olgunlukları ve eksik yanları, faydalı ve zararlı şeyleri nazar-ı mütalaaya alınıyorsa, adalet ve insaf dairesinin dışına bırakmayacak bir kanun vücuda getirmeleri mümkün değildir. Nitekim şimdiye kadar böyle bir kanun vücuda getirememişlerdir. Çünkü insanların ilim ve mütalaaları buna kâfi değildir. Binaenaleyh bu kanun, olmuş ve olacak cüz'iyatı ve külliyatı, insan fertlerinden her ferdin faydalarını ve zaralarını ilmiyle ihata eden Allah Teâlâ tarafından vaz ve tanzim edilmiş olması lazımdır.

Bu lüzumdan dolayı Allah Teâlâ peygamberler hazretleriyle sırf lütuf ve rahmetinden olarak son derece adalet ve insafa dayalı, zulüm ve istibdadı büsbütün kökünden kazıyan özel kanunlar göndermiştir.

İlâhî kanunların esası, Hz. Âdem'de ilk şekliyle ortaya çıkıp âdetullah ve sünnetullahla tedricen gelişe gelişe ve olgunlaşa olgunlaşa olgunlukta son derecesine ulaştığı şekliyle Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz vasıtasıyla bütün insanlara gönderilmiştir. Allah tarafından bütün insanlara gönderilen kanun Kur'an-ı Kerîm ve Allah'ın kitabıdır.

Kur'an-ı Kerîm adalet, istikamet, eşitlik, kardeşlik, birlik, sanat, ticaret, maarif, cihad, zararlı şeyleri giderme, suçluları cezalandırmayı emrederek insanların maddî ve dünyevî olgunlaşmalarını beyan buyuruyor...

Kur'an-ı Kerîm Allah Teâlâ hazretlerinin zat-ı ulûhiyetini ve yüce sıfatlarını tanımak, bolca verdiği ihsanlar ve gösterdiği cömertlik karşılığında teşekkür etmek ve itaat göstermek ve peygamberlerin hepsini ve ahiret âlemini tasdik ve ikrar etmek hususlarını emrederek insanların manevî ve uhrevî olgunlaşmalarını beyan buyuruyor.

Binaenaleyh Kur'an-ı Kerîm insanların her hususta olgunlaşmalarını üstlenen büyük bir kanun-ı esasidir, anayasadır.

İmdi işleri tanzim etmek için muhtaç olduğumuz kanunu muhafaza etmek vaciptir. Gerek şeriat gerekse Kanun-ı Esasi'yi muhafaza etmek adalet ve istikamet fikrinde birleşmeye ve bu hususta gerekecek kuvveti kazanmaya bağlıdır. Kuvvet ise servet, ticaret, sanat ve maarife bağlıdır. Bu sebepler İslâm dininin bekasını ve ilerlemesini sağladığından onları olgun bir seviyeye çıkarmak cümle ümmet-i Muhammed'e farz olduğu gibi Kanun-ı Esasi, şeriatın bekasına ve icra edilmesine bir vesile olacağından onu muhafaza etmek de cümlemize farzdır. Şayet zikredilen sebeplerin iltizamında kusur edecek olursak bu kusur cemiyetin ve dinimizin inkırazına sebep olacağından cümlemizin âsi ve günahkâr olacağı şüphesizdir. İslâm dininin kıvamı ve bekası Kur'an'a ve dinî hükümlere sımsıkı sarılmakladır.

Câbir b. Abdullah (r.a.) rivayet ediyorlar ki: "Resulüllah bize bununla, yani kılıçla, bundan yani Kur'an'dan yüz çevirenin boynunu vurmamızı emretti".

Demek oluyor ki, İslâm milletinin ve hükümetinin muhafazası için iki büyük kuvveti elde etmek lazım geliyor. Biri kanun kuvveti, diğeri de asker kuvvetidir. Binaenaleyh "Tedbir gibi akıl yoktur" yüce hadisini hareket rehberi edinerek birleşmeli ve ittifak etmeliyiz. Din ve cemiyetimizin terakkîsi hususunda elbirliğiyle çalışmalıyız, bir daha esaret boyunduruğuna girmemeye çalışmalıyız. Bununla kalmayıp kuvvetimizi genişleterek Avrupa esaretinden kurtulmaya çalışmalıyız. İşte o zaman kâmil bir hürriyete ulaşmış oluruz.

İskilipli Mehmed Âtıf, *Beyanu'l-hak*, I, sayı: 9, s. 186-88 (6 Zilkade 1326).

V
İCTİHAT VE İLMÎ SEVİYENİN DÜŞÜŞÜ

Hicrî 400 tarihinden önce şer'î ilimlerin tahsiline fevkalâde itina ve ihtimam gösterilir ve ictihad konuları ihata olunarak Kur'an-ı Kerîm'den, riveyete dayalı tefsirlerden, Hz. Peygamber'in sahih hadislerinden, ashabın söz, görüş ve eserlerinden hüküm çıkarma hususuna son derece ehemmiyet verilirdi.

Bu sayede o devirlerin feyiz ve bereketiyle hem mutlak müctehid, hem de mukayyed müctehid kabiliyetinde olan pekçok din âlimi yetişerek sayıya ve hesaba gelmez denecek derecede şer'î hükümler ictihad etmiş ve çıkarmışlardı.

Hicrî 400 tarihinden itibaren İslâm âleminde dinî ilimlerin tahsiline itina ve ihtimam azalmaya başlayıp mutlak müctehid olmak için elde edilmesi ve kazanılması gereken ilimleri kendinde toplayan din âlimi etişmediğinden, o zamandan beri zaruri olarak mutlak müctehid ortaya çıkmamış ise de meselelerde mütehid derecesinde pekçok din âlimi yetişerek mezhep kurucusu tarafından nas haline getirilmeyen birçok ferî mesele ictihad etmişlerdi. Dört imam gibi ilk asırlarda yetişen müctehitler, dinî hükümlerde ümmetin ihtiyaçlarını giderecek derecede hükümler çıkarıp, birkaç asırda bir defa vukubulacak nadir bazı hâdiselere ait hükümlerden başka açıklanmaya muhtaç bir şey bırakmamışlardı. Bu ihtiyaç ise mukayyet müctehit vasıtasıyla gideriliyordu. Onun için her asırda meselelerde müctehid derecesinde din âlimi yetiştirmek İslâm ümmetinin en mühim vazifelerindendir.

Arzedildiği gibi İslâmın ilk devirlerinde İslâm ümmeti bu dinî vazifeye fevkalâde ehemmiyet atfederlerdi. Umum insanların, halkın doğuda ve batıda âlimleri himaye etmesi, şerefli ilim mesleğine rağbet etmesi, teveccüh göstermesi sayesinde ilmiye mensupları geçim açısından sıkıntı ve darlığa düçar olmadıklarından bütün ciddiyetleriyle ilimleri tahsil etmeye çalışırlar ve gayret ederlerdi, fikirleri ve meşgaleleri ilmî araştırmalara münhasır kalıp başka şeylerle meşgul olmazlardı. Okudukları ve okuttukları ilimleri satırlarda, kitaplarda değil göğüslerinde, içlerinde muhafaza etmelerinden başka ilim şubelerinden birinde ihtisas yaparlardı. İşte bu sayede İslâm memleketlerinde pekçok müctehitler, muhad-

disler, müfessirler, mütekellimler, filozoflar, mantıkçılar, lügatçılar ve başkaca ihtisas sahibi âlimler yetişmişlerdi.

İlim tahsil eden talebeler her ilmi mütehassısı olan ulu zatlardan alıp öğrendiklerinden az zamanda çok fazla feyizlenir ve faydalanırlardı. Bu güzel usûlün neticesi olmak üzere az zamanda İslâm memleketlerinin pekçok yerinde ilmî muhitler meydana gelerek İslâm milleti ilmî meyvalardan ve neticelerden istifade etmişlerdi.

Fakat İslâm ilimlerini yaymak ve tamim etmek vazifesi Osmanlı Hükümeti'ne intikal ettikten sonra, şerefli ilim mesleğine rağbetsizlik başgösterdi ve gayretlerde gevşeklik arttı. Bütün ciddiyeti ve samimiyetiyle dinî ilimleri tahsil etmeye çalışanlar ve gayret edenler azaldı ve ilmî düşüş artmaya başladı. Bunun sebeplerine gelince:

1. Osmanlılar zamanında ilim tahsil etmek konusunda Seyyid (Şerif Cürcanî) ve Sad(uddin Taftazanî) –Allah ikisine de rahmet etsin– mesleği, yani allâmelik iddiasında bulunmak için her ilmi, her fenni öğrenmek ve bilmek usûlü takip edilerek daha faydalı, daha semereli olan önceki âlimlerin mesleği, yani ilim şubelerinden birinde ihtisas kazanma usûlünün terkedilmesi,

2. İlmin hazineleri mesabesinde olan önceki âlimlerin eserlerini terk ve ihmal ederek sonraki âlimlerin kısa ve muğlak ibareli kitaplarının medrese programlarına alınarak kabul edilmesi ile maksatlarını anlamak için şerh, haşiye, haşiyenin haşiyesi okutularak, öğrenme ve öğretme usûllerinde zorluk gösterilmesi,

3. Âlet ve lafız ilimleriyle, ibarelerin tahlilleriyle lüzumundan fazla vakit kaybedilerek dinî ilimler ve faydalı hakikatlarla pek az meşgul olunması ve ilimlerin göğüslerde ve içlerde değil, satırlarda ve kitaplarda muhafaza edilmesine çalışılması,

4. İlmiye sınıfı mensuplarının, geçim bakımından zorluk ve sıkıntılara düçar olup ilmî şereflerine münasip düşmeyen ve mezelleti gerektiren bir tür yaşamaya sevkedilmeleri ve bu vesile ile de zeki talebelerin memuriyet ve makam arkasından koşarak ilmî araştırmalarla meşgul olmaktan mahrum kalmaları,

5. İbn Kemal, Ebussuud merhumlarla bazı benzerlerinden sonra riyaseti ve ilmiye sınıfının idaresini ele alıp ilmiyenin mukadderatını idare edenlerin ehliyetsiz ve şerefli ilim mesleğine ruh verebilecek kabiliyetten mahrum olmaları.

İşte arzedilen bu sebepler ve diğer etkenlerin neticesi olmak üzere Osmanlılar zamanında ilmî gerileme ve çöküş artmaya başladığından ne mutlak müctehid mertebesinde, ne de mukayyed müctehid kabiliyetinde hiçbir kimse yetişmemiştir. Şu kadar ki Osmanlıların ilk devirlerinde Molla Hüsrev, İbn Kemal, Ebussuud merhumlar gibi fıkhın zor ve kapalı konularına, dinî inceliklere vakıf pekçok şerefli âlim yetişmişse de tahric, tercîh, temyiz sahibi derecesinde fakihlerin yetişip yetişmediği şüphe götürür. Tanzimat devrinden itibaren hükümet kanun-

larının başka kaynaklardan alınması ve İslâm ümmetinin mukadderatına hakim olanların batılı fikirlere temayül göstererek dinî bağlardan uzaklaşmaları, hükümetin şerefli ilim mesleğine olan teveccühlerinin kesilmesine sebep olduğundan ilim mesleği mazhar olduğu yüksek mevkiinden ve umumun ve halkın rağbetinden büsbütün düştüğünden, dinî ilimleri tahsil etmeye rağbet edenler daha ziyade azaldı. Bunun neticesi olmak üzere maalesef son asırda mukallitler tabakasının üstüne çıkacak kabiliyette din âlimi zuhur etmemiştir.

Bundan sonra şerefli ilim mesleğine ehemmiyet atfolunmaz ve ilimleri neşretmeye fevkalâde itina ve ihtimam gösterilmezse –Allah korusun– dinî kitaplardan dinî meseleleri çıkarabilecek kabiliyette din âlimi yetişmeyeceğinden korkulmaktadır. Onun için yöneticiler (evliya-yı umûr) ve bütün İslâm ümmeti şerefli ilim mesleğinin yükselmesine ve ilerlemesine, İslâm dininin neşr ve tamimine kemaliyle itina ve ihtimam göstermeyecek olursa İslâm âlemi gerek dinî, gerek siyasî ve gerek ictimaî yönden pek büyük ve pek tüketici, yok edici zarara ve mefsedete düçar olmak tehlikesinden kurtulamaz.

İskilipli Mehmed Âtıf, "Tabakât-ı müctehidîn", *Mahfil*, II, sayı: 21 (Recep 1340). Bu yazının öncesi aynı derginin 19 ve 20. sayılarında çıkmıştır. Ayrıca bk. S. Albayrak, *a.g.e.*, s. 109-112.

BABANZÂDE AHMED NAİM
(1872-1934)

HAYATI VE ESERLERİ

Bağdat mektupçularından Mustafa Zihni Paşa'nın oğlu olan Babanzâde Ahmed Naim 1290/1872'de Bağdat'ta doğdu. Bağdat Rüşdiyesi'ni bitirdikten sonra İstanbul'a geldi. Galatasaray Sultanisi ve Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu (1894). Aynı yıl Hariciye Nezareti Tercüme Kalemi'nde çalışmaya başladı. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra yayına başlayan *Sırat-ı müstakîm-Sebilürreşad* mecmuası yazarları arasında yer aldı, tartışmalara katıldı. Maarif Nezareti Tedrisat Müdürlüğü yaptı (1911-12), Galatasaray Sultanisi'nde Arapça okuttu (1912-14). 1914'te Maarif Nezareti Tercüme Dairesi azalığına getirildi. Bu daire bünyesinde kurulan Istılahât-ı İlmiye Encümeni'nin çalışmalarına katıldı, bu Encümen'in hazırlayarak yayımladığı *Felsefe Istılahları* (*Istılahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Kamus-ı Felsefede Münderic Kelimât ve Tabirât İçin Vaz ve Tedvini Tensib Olunan Istılahât Mecmuasıdır* -Fransızcadan Türkçeye- 1914) ve *Sanat Istılahları* (*Istılahât-ı İlmiye Encümeni Tarafından Sanayi-i Nefisede Mevcud Kelimât ve Tabirât İçin Vaz ve Tedvini Tensib Olunan Istılahât Mecmuasıdır*, 1914) adlı kitapların hazırlanmasında büyük ve etkili emekleri geçti. Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde müderrislik yaptı (1911-33). Felsefe, ruhiyat-ilmu'n-nefs (psikoloji), ahlâk, mantık, ilm-i ma'ba'de't-tabia (metafizik) derslerini okuttu. Bu dersler için hazırladığı tercüme-telif notların bir kısmını daha sonraları kitaplaştırdı. Darülfünun'da bir ara Umum Müdürlük (rektör) görevinde de bulundu. 1933 Üniversite reformuyla yeni kurulan İstanbul Üniversitesi bünyesine, birçok arkadaşı gibi Ahmed Naim de alınmadı ve emekliye ayrıldı. 13 Ağustos 1934 günü sabah namazını kılarken secdede vefat etti. Ertesi gün Edirnekapı Mezarlığı'na defnedildi.

Verdi ser Hamdi bu tarihe cihan
Secdeden gitti Huda'ya Naim
Elmalılı Hamdi Efendi

Ahmed Naim Bey son devrin büyük mutasavvıflarından Fatih Türbedarı Ahmed Amiş Efendi'nin (1807-1920) kızının damadıdır.

Eserleri: *Temrinat – Sarf-ı Arabîye Mahsus Temrinat* (Galatasarat Ders Nazırı Cemil Bey'in yazdığı *Sarf-ı Arabî* kitabının tatbik ve temrinleri, 1900. 2. bs. Musta-

fa Cemil'le birlikte ve *Mekteb-i Sultanî'ye Mahsus Sarf-ı Arabî ve Temrinat* adıyla, 1903. Baş kısmında medreselerde takip edilen Arapça öğretimi tenkit edilmektedir), *Hikmet Dersleri*, 1913), *İslâmda Dava-yı Kavmiyet* (Önce *Sebilürreşad*'da uzun bir makale halinde neşredildi, sayı: 293, 10 Nisan 1330/1914. Aynı yıl kitap olarak da yayımlandı. Türkçülerce savunulan ırkçı ve milliyetçi görüşlerin tenkit edildiği bu kitap şimdiye kadar dört ayrı kişi tarafından sadeleştirilerek yayımlandı: 1. [Ali Fikri Yavuz]: *İslâm Irkçılığı Menetmiştir*, 1963. Bazı kısımları eksiktir. 2. Ömer Lütfi Zararsız: *İslâmda Irkçılık ve Milliyetçilik*, 2. bs. 1979. Bazı açıklayıcı notlar, Ahmed Naim ve Musa Kâzım'ın hal tercümelerini ihtiva eder. 3. M. Ertuğrul Düzdağ: *Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi İçinde*, s. 33-117, 1983. Dipnotlar ve ara başlıklar yanında baş kısmında Ahmed Naim'in hal tercümesine yer verir. 4. *İslâmda Kavmiyetçilik Yoktur*, 1991. (Sadeleştirmeler içinde en iyisi üçüncüsüdür), *Felsefe Dersleri-Marifetü'n-Nefs Kısmı*, 1914, nâtamam), *Mebâdi-i Felsefeden İlmu'n-Nefs* (G. Fonsgrive'den tercüme, 1915. Bu tercümeye Ahmed Naim birçok dipnot ilave ettiği gibi 1900 felsefî terim için hazırladığı Türkçe karşılıkları da eserin sonuna ilave etti. Bu kitap yayımlandığı zaman çok ilgi topladı. Bu kitap ve diğer eserlerindeki felsefe ve bilim terimlerine dair tartışmaları sözlük standartlarında ve uzun bir tetkikle yayımladı: İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak–Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, İst. 2001), *Tevfik Fikret'e Dair* (Rıza Tevfik Türk Ocağı'nda verdiği bir konferansta Tevfik Fikret'i savunmuş ve başta Âkif olmak üzere İslâmcıları tenkit etmişti. Bunun üzerine Ahmed Naim "Filozof Dr. Rıza Tevfik Beyefendi'ye" başlığı altında bu kitapçığı kaleme aldı. Önce *Sebilürreşad*'da yayınlandıktan sonra kitap olarak basıldı, 1918), *İlm-i Mantık* (E. Rabier'den, 1919), *Ahlâk-ı İslâmiye Esasları* (1924. Ö. R. Doğrul tarafından sadeleştirilerek *İslâm Ahlâkının Esasları* adıyla yayımlandı, 1963. R. Kılıç sadeleştirmesi 1995'te, M. Ş. Eygi sadeleştirmesi 2004'te yayınlandı), *Hadis-i Erbain Tercümesi* (Nevevî'den tercüme, 1925. Latin harfleriyle, 1967), *Sahih-i Buharı Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercüme ve Şerhi* (1 ve 2. ciltler, 1928. 3. cildin müsveddeleri de Ahmed Naim tarafından yazıldı. Vefatı üzerine tercümeyi üstlenen Kâmil Miras tarafından bu notlar gözden geçirilerek yayımlandı. 1. cildin büyük kısmı Ahmed Naim tarafından telif edilen güzel bir hadis usûlü kitabıdır. Bu kısım müstakil olarak da yayınlandı, 2009, 2010), *Genel Çizgileriyle İslâm* (*Musavver Muhitu'l-Maarif*'deki "İslâm" maddesinin –II, 1446-56, 1333– sadeleştirilerek neşri, 1975). Babanzâde'nin dönemin dergilerinde, özellikle *Sırat-ı müstakîm-Sebilürreşad*, *Mahfil*, *Manzara* ve *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanmış telif-tercüme çokça makalesi vardır.

Geniş bilgi için bk. M. Cevdet İnançalp: *Müderris Ahmed Naim* (1935); Ali Çankaya: *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, 598-606 (1968); Osman N. Ergin'in *İslâm Ahlâkının Esasları*'na yazdığı "Babanzâde Ahmed Naim-Şahsiyeti ve Eserleri" başlıklı yazı (1963); Mahir İz: *Yılların İzi* (1975); *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, I, 295-96 (1981); İsmail Kara: *Bir Felsefe Dili Kurmak* (2001), aynı yazar: "İstikamet ve rüsûh sahibi bir zat: Babanzâde Ahmet Naim Bey", *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* içinde (2003).

I
ÜÇ FELSEFÎ TERİM ÜZERİNE

1. Connaissance: İlim

Bu kelimeyi mutlak surette "marifet'le tercüme edenler vardır. Nitekim Islahat Encümeni de bu yola girmiştir. Vakıa "connaitre" ile "savoir" kelimeleri Fransızcada eşanlamlı olduğu gibi Arapçada da "marifet" ve "irfan" ile "ilim" kelimeleri eşanlamlıdır. Fakat her iki Fransızca kelime layıkıyla tarif edilememiş olmaları dolayısıyla eşanlamlılıkları zahirî sayılabilir. Zira bazı durumlarda aralarında fark olduğunu çokça kullanış göstermektedir. Bu Arapça kelimelerin tarifinde de hayli ihtilaf mevcuttur ve birçok yerde birbiri yerine kullanılmaları yaygın ise de aralarında büyük farklar görülür. Türkçedeki "bilmek" kelimesi de kah "ilim"le, kah "marifet ve irfan"la karşılanabilirse de "tanımak" kelimesini behemehal yalnız "marifet'le karşılayabiliriz. Lügat farklarının biri bu. Diğer fark da zıtlarında ortaya çıkar: İlmin zıddı "cehl" (bilgisizlik), marifetin zıddı ise "inkâr ve nükr"dür. Fransızcada her iki masdarın zıddı "ignorer" olduğuna göre Arapçadaki iki lafız arasındaki fark daha açıktır. Ragıb Isfahanî de "Marifet ile irfan bir şeyi tefekkür etmek ve neticesini (eserini) düşünerek idrak etmeye denir" diyerek bir fark daha söylüyor ki bu itibarla ilmin delâlet ettiği mâna marifetten daha geniş olmuş olur. "Filan Allah'ı tanıyor" (Fulanun ya'rifullah) denirse de "Allah'ı biliyor" (ya'lemullah) demek caiz olmaz. Aynı şekilde "Allah şunu... biliyor" (Allahu ya'lemu keza) denir de "şunu... tanıyor" (ya'rifu keza) demek caiz olmaz.

Lügat farkından sonra ıstılah farkına geçiyoruz: İbn Sinâ "Her marifet ve ilim ya tasavvurdur ya tasdiktir" (küllü marifetin ve ilmin fe imma tasavvurun ve imma tasdîkun) diyerek her ikisi arasında eşanlamlılık olduğunu ima ettiği halde diğerleri her iki nokta arasında epeyce mühim farklar bulmuşlardır:

1. İlim –gerek tasavvur ve gerek tasdik olsun– mürekkebi, marifet ise –keza gerek tasavvur ve tasdik olsun– basiti idrak etmektir.

2. Küllîyi –ister küllî mefhum, ister küllî hüküm olsun– idrak etmek ilimdir;

cüzîyi –ister cüzî mefhum ister cüzî hüküm olsun– idrak etmek marifettir.

3. Önce idrak edilip unutulduktan sonra bir daha idrak edilmek suretiyle aralarına adem (yokluk), başka bir tabirle zühul: yanılma, nisyan: unutma, cehl: bilgisizlik giren bir şey hakkındaki iki idrakin ikincisine marifet denir ki buna Türkçede "tanımak" derler. Fransızcası "reconnaissance"dır.

4. Mutlaka cehlden sonraki idraka marifet denir ki buna "adem ile mesbuk idrak" da derler.

Bu dört şıkkın ilk ikisine göre Arapça "Allah'ı tanıdım" (areftullah) denirse de "Allah'ı bildim" (alimtullah) denmez. Diğer ikisine göre de "Allah alimdir" denirse de "Allah âriftir" denmez.

Marifetin ilimle eşanlamlı olduğu yerlerde tarifi ilmin tarifine tâbidir. İlmin muhtelif görüş ve ekollere göre başlıca tarifleri şunlardır:

1. Vakıa mutabık olan kesin itikattır.

2. Bir şeyin suretinin akılda hâsıl olmasıdır.

3. Bir şeyin zihinde hâsıl olan suretidir. Bu tarife göre zihinde bulunması özelliği bir yana malum (bilinen) şey demektir.

4. Bir şeyi nasılsa öylece idrak etmektir.

5. Bilinen şeyden gizliliğin (hafa) kalkmasıdır.

6. Nefsin bir şeyin mânasına ulaşmasıdır.

7. Meseleleri delillerinden idrak etmektir.

8. Delile dayalı ve onlarla bilinen meselelerdir. Bu itibarla da ilim, malum mânasına gelmiş olur.

9. Bir sıfattır ki kullanıldığı yer için mânalar arasında, nakzedeni muhtemel olmayacak bir temyizi gerekli kılar.

Bu dokuz tariften özet olarak ilmin, 1. Meseleleri idrak (bilmek), 2. Meselelerin kendisi (bilgi) mânaları arasında müşterek olduğu anlaşılır ki diğer mânalar hep bunlara icra edilebilir.

İlim delile dayalı ve delillerle bilinen meselelerin toplamı olduğu zaman "tedvin edilmiş ilim" (ilm-i müdevven) adını alır ki bu takdirde de hem o meseleleri bilmeye hem de meselelerin kendisine "ilim" dendiği gibi ardarda idrak etmekten hâsıl olan hatırlama melekesine de "ilim" denilir.

Cevdet Paşa merhumun *Miyar-ı Sedad*'ından aşağıdaki kısmın nakledilmesi, kasdedilen şeyin anlaşılmasını daha ziyade kolaylaştırır:

"Mantık, Kelâm, Meanî ve Beyan gibi ilim ve fen isimlerinden bazen meselelerin kendisi, bazen meselelerin tasdiki, bazen da tasdik edilen şeylerin tekrarı ile hâsıl olan meleke kasdedilir.

"Bu üçüncü mânaya göre herbir ilim o ilmin ihtiva ettiği meseleleri tekrar ve defalarca

idrak ve tasdik ede ede hâsıl olan melekeden ibarettir. İkinci mânaya göre herbir ilim o ilmin meselelerini delilleri ile tasdik ve isbattan ibarettir. Birinci mânaya göre herbir ilim birtakım meselelerden ibarettir ki mukaddimede açıklandığı üzere bir zatî birlik ve arazî birlik cihetiyle zabt altına alınmıştır ve diğer ilimlerden ayrı olarak müstakil bir ilim sayılır. Tahkik sahibi âlimlere göre bir ilmin kısımları (ecza) o ilmin meselelerinden ibarettir. Bazan bir ilmin ilkeleri de o ilmin kısımlarından sayılır".

Kitabımızın izah tarzında ise "connaissance" kelimesi kah vakıa mutabık kesin itikat, kah malum -başka bir tabirle hem bilmek hem bilgi mânasında kullanılmış ve tedvin edilmiş ilim kasdedilmiştir. Bizdeki "malumat" kelimesinin Fransızca karşılığının "les connaissances" olması da bu kullanışa dayalı oluşundandır. Tercüme sırasında ilmi marifete tercih edişimin sebebi de budur.

Tedvin edilmiş ilmin Fransızcası "*science*"dır.

"*science*" kelimesini mutad olduğu üzere "fen" ile tercüme etmek pek de doğru değildir. Fransızca "science" denilen tedvin edilmiş ve tertibe sokulmuş meselelerin isimlerinin kah "ilim", kah "fen lafızlarıyla karşılanması da bu tercümenin doğru bir asla dayanmadığını gösterir. "Fen" lügatta nev' (tür-çeşit) mânasına gelir ve doğru ağaç dalı demek olan "fenen"den alınmadır. Çokluk hali "funûn, efnan, efanîn"dir. "Tefennün" de tenevvü (çeşitlilik-çeşitlenme-türlere ayrılma) demektir. Hatta "sözde, konuşmada tefennün ve iftinan" tabiri vardır ki sözü çeşitli vadilere sevk etmek, Türkçesi daldan dala atlamak demektir. Binaenaleyh bir ilmin özel bir konusuna, dalına "fen" denmesi doğru ise de bütün ilme fen demek o kadar doğru olmasa gerektir. Nitekim "funûnu'l-ulûm" (ilimlerin fenleri, kısımları) tabiri buna şahittir. O halde lügat ilmine göre "iştikak" (kelime kökü bilgisi), fıkıh ilmine göre "feraiz", fizike göre "savt" (ses) veya "hararet" (ısı), tıbba göre "kahhallik" (göz doktorluğu) birer ilim fenni veya kısaca birer fen olabilir. Bir de herhangi bir ilim genişlediğinde fenleri artacağı gibi herhangi bir fen de genişlediğinde muhtelif fenleri ihtiva eden bir ilim halini alabilir.

2. Instinct: Ğarîza

Instinct kelimesi bizde Fransızca eserlerle ülfet edeliden beri "sevk-i tabiî" diye tercüme edilmiştir. Bu sıfat terkibi, kasdedilen mânayı tamamen değilse bile bir dereceye kadar karşılıyor. Ancak bu terkibi teklik halinden çokluk haline aktardığımız ve nisbet ismini teşkil etmek istediğimiz zaman karşımıza lügat yönünden büyük engeller çıkıyor. Terkibe dahil olan "tabiî" lafzı da bu sâikin nefse ait bir iş olmadığını sarahaten hissettiriyor ki bu da felsefî ekollerin hepsince kabul edilmiş değildir. Herhalde yine bu kökten türeyen ve Diyarbakırlı Ziya Gökalp Beyefendi tarafından teklif edilip Istılah Encümeni'nce kabul görmeyen "insiyak" lafzı sevk-i tabiîye tercih edilir.

Sevk-i tabiî dediğimiz şeye şeriat dilinde kah vahiy, kah ilham denilmiştir. Hatta çağdaş bazı Arap müellifleri buna bakarak "ilham-ı garizî" tabirini kullanmışlardır. Ancak "ilham" lafzı biz Müslümanların kulağına pek mülayim gelirse de her ekole mensup bir ıstılah olarak teklif edilmesi bilmem ki ne dereceye kadar mümkün olabilir.

Mütercim-i fakir ise --önceki yazılarımda kullandığım– sadece "ğarîza"yı teklif ediyor ve bu lafzın Fransızca kelimeye diğer lafızların hepsinden daha yakın bir mâna ifade ettiğini iddia ediyorum. Arapça ve Fransızca kelimelerin türemeleri ve kullanım yerleri tetkik edilirse hakikatin tamamıyla ortaya çıkacağı inancındayım.

"Instinct" lafzı Latince "m" edatı ile "stinguere" kökünden bozma bir kelimedir. "Stinguere", diken veya iğne gibi sivri bir şeyi batırmak, böyle bir şey ile dürtmek demektir. Instinct kelimesi ise bu mânadan alınarak "hayvanda ve hatta insanda gerek ferdin ve gerek türün devamını gerektirecek ve sağlayacak, birbirini takip eden hareketleri hiçbir egzersiz ve öğrenme olmaksızın hatasız bir şekilde yapmaya ve yerine getirmeye sebep olan bilinmeyen bir sebep"e denmiştir. Bu hareketleri yapmak için güya hayvanı içinden bir şey dürtüyormuş gibi bir mülahaza üzerine ıstılah vaz olunmuş gibi görünüyor.

Ğarîza da tabiat mânasına olup "ğa-re-ze" masdarından türemiştir. Arap dilinde aynı Latincedeki "stinguere" gibi sivri bir şey batırmak demektir. "Ğarezehu bi'l-ibre" derler ki "iğneyi ona batırdı" mânasına gelir. Aynı şekilde "ğarz" çivi cinsinden bir şeyi çakmak mânasına da gelir. Garîza feîl vezninde fakat mefûl mânasında olup ğarz edilen şey demektir.* Hararet-i ğarîziye (tabii ısı) yaratılışta mağrûz (çakılı) olan ısıdır. İnsanın ğarîzası, varlığı içine çakılmış niteliktir. Nitekim "tabiat" da "matbu" yani damgalanmış şey mânasına gelip kudret eliyle damgalanmış, suret kazanmış bütün varlıklar için kullanılır.

Ancak "ğarîza" tabiat mânasına ise de bütün yönleriyle eşanlamlısı değildir. Tabiat –kavanîn-i tabiiye (tabii kanunlar) gibi kullandığımız terkiplerden de anlaşılıyor ki– daha geneldir. Ğarîzayı lügat âlimleri "hayır olsun şer olsun, iyi olsun kötü olsun tabiat, karîha, seciye" diye tarif ettikleri halde *Külliyat* yazarı Ebu'l-Beka ıstılah mânasını "o bir melekedir ki zatî sıfatlar kendisinden ortaya çıkar. Huy (hulk)un da ona yakın bir mânası vardır. Yalnız huyda itiyat ve alışkanlıklar rol oynarken ğarîzede bu durum yoktur" diye açıklıyor. Görülüyor ki Ebu'l-Beka ğarîzayı bir meleke olarak yorumluyor ve huy (hulk)a yakın bir mânayı ifade ettiğini söylüyor. Ancak hulkda itiyat ve alışkanlığın rolü olduğu halde ğarîzada itiyata hacet yokmuş. Demek ki ğarîza insanda ve hayvanda çakılı olan ve itiyata muhtaç olmayan bir meleke imiş.

* Arapçada feîl vezni (hakîm, tabîb, emîr gibi) fiili yapan mânasına gelmekle beraber bazan fiili yapanın yaptığı şey, iş (meful) mânasına da kullanılır. Son cümlede söylenmek istenen budur (İ.K.).

Ebu'l-Beka ğarîza, hulka yakın bir melekedir diyor. "Instinct" de hayvanların hulku demek değil midir? Ve hayvanda insanî melekelerin naibi olmuyor mu? Aynı şekilde "itiyata muhtaç olmayan" kaydını koyuyor. Bu da Fransızca kelimenin tarifindeki "egzersiz ve öğrenme olmaksızın" kaydına uygun değil midir?

Kısaca ğarîzanın kök-kelime ve ıstılah mânası, ınstinct lafzının kökkelime ve ıstılah mânasına pek yakın olduğu için lügattaki diğer mânalarından soyutlayarak onu "sevk-i tabiî" yerine koymak çok münasip olur zannediyorum.

3. Personnalité: Eniyet

Felsefe ıstılahları için kurulan özel encümence tertip ve neşredilen mecmuada "personnalité"ye karşılık olarak "şahsiyet" ile "eniyet" kelimeleri gözüküyor. Birincisi şahıs'tan, ikincisi ene(ben)den yapılmış bir masdardır. Ene'yi biliyoruz. Şahıs ne demektir araştıralım:

Şahs'ı lügat âlimleri "insanın ve diğer varlıkların uzaktan görülen karaltısı" diye açıklar ve tarif ederler. Sonraları, kullanışta bu karaltıdan karaltı sahibi olan zata intikal edilmiştir. Esmaî "ayakta dikili iken insan bedenine" şahıs denildiğini söylüyor.

Şahıs kelimesi herhalde cismiyete delâlet eden bir lafızdır. Gölge veren her şeye "şahıs" denildiği gibi iriyarı adama da "şahîs" denir. "Şahûs" yüksek bir tepeye çıkmak ve hayretle bakıp gözünü yukarıya dikmek mânasına gelir. Mühendislerimizin "şâhıs"ı* lügata uygun olduğu gibi Türkçede "sizi teşhis edemem", "o adamın şahsını bile görmedim" gibi tabirler de bütünüyle lügata uygundur. Fakat buradaki şahıslar, teşhisler ferdî ayrıcalıklar mânasını ifade eder. Doktorların "teşhis"i de o mânadan alınmış olarak doğru bir kullanıştır.

Lügat mânasından ıstılah mânasına geçelim: Ebu'l-Beka *Külliyat*'da şahsın "hacmi olan cisim" mânasına geldiğini söyledikten sonra "özel zat ve bu zatın kendinde, dışındakilerden ayrılacak bir yön ile ortaya çıkan muayyen hakikatin de kasdedildiği olur" diyor. Seyyid Şerif de *Tarifat*'ında "zat şahıstan daha genel bir kelimedir. Zira zat, cisim için de cisim olmayan için de kullanıldığı halde şahıs yalnız cisim için kullanılır" diyor.

Kısaca "şahıs" ıstılah olarak müşahhas arızalarıyla belirli bir ferde denir, demektir. Bunun "ındividu" karşılığı olması mümkün ise de "personne"e delâleti çoğunlukla doğru değildir. Felsefe dilinde "personnalité" ile "individualité"den –ki buna şahsiyet veya tabirin doğrusu "teşahhus" denebilir– başka bir de ek bir mâna ilave edilmektedir deniliyor. "İndividualité"ye "eniyet" demezler ve şuur mânası eklenmedikçe "person-nalité" adını vermezler. Bir insan "personne" ola-

* Şâhıs: Mühendislerin mesafe tayini ve ölçümü için diktikleri şey veya koydukları nişan (İ.K.).

bilirse de bir cansıza, bitkiye veya hayvana böyle bir isim verilemez. Halbuki insan da dahil olmak üzere bunların hepsi dış görünüşleri ve cisim sahibi olmaları itibariyle birer şahıstırlar. Binaenaleyh "personne"e (genel mânada olmak şartıyla) "zat", "personnalité"ye "eniyet" demek uygun olur.

Fonsgrive, çev. Ahmed Naim, *Mebâdi-i Felsefeden İlmu'n-Nefs*, s. 12-15, 157-159 ve 314-315'teki A. Naim'in dipnotları (1331).

II
MİLLİYETÇİLİK VE TÜRKÇÜLÜK ÜZERİNE

Takib ve Tenkid mecmuası sahibi
Nüzhet Sabit Beyefendi'ye

Musa Kâzım Efendi Hazretlerinin *İslâm Mecmuası*'nda yayımlanan makalelerinin sonuncusundan,

> "İslâmiyetin mühim esaslarından birisi de kardeşlik (uhuvvet)tir... İslâm dini "*Mü'minler kardeştir*" (Hucurat, 49/10) âyetiyle Müslümanlar arasında kardeşlik esasını tesis etmiştir... İslâm dini bu mühim esası gayet metin bir surette ortaya koyduktan sonra bunu ilelebet muhafaza edecek sebepleri de hazırlamıştır. Bu dinde zekâtın, yardımlaşmanın farz ve meşru kılınması, düşmanlık ve husumetin, gıybet, bühtan ve yalanın, nifak ve şikakın, tefrika, fitne ve fesadın, *milliyetçilik ve ırkçılık* iddia etmenin (iddia-yı kavmiyet ve cinsiyet*) şiddetle menedilmesi, hep İslâm kardeşliğini ilelebet muhafaza edecek sebepler cümlesindendir. Gerçekten de... bir millet düşmanlıktan, gıybetten, bühtandan, yalandan, nifak ve şikakdan, tefrika, fitne ve fesattan, *milliyetçilik ve ırkçılık iddiasından* şiddetle menedilmezse o millet arasında kardeşlikten eser bulunamaz. Binaenaleyh öyle bir milletin yaşaması da kabil olmaz..."

ibarelerini naklederek mecmuadan bazı açıklamalar istiyorsunuz ve meselenin kendinizce müphem ve müşkil yönlerini aşağıdaki şekilde soruyorsunuz:

> "Irkçılık ve milliyetçilik iddiasının şiddetle menedilmesi hakkında izahat vermeyi memleket için pek faydalı buluyoruz... Milliyetçilik iddiası ne derece yasaklanmıştır ve hangi şekli yasaklanmıştır? 'Ben Arabım ve benden daha Arabı yoktur' diye bir hadis-i şerif vardır deniyor. Uydurma değilse bu hadis-i şeriften ne kasdedilmektedir? Türkçe yahut Çince konuşan bir Müslüman Türküm, Çinliyim demekle milliyetçilik davasında bulunmaş olacak mı, yoksa asıl maksat diğer kavmiyet ve

* O dönemdeki kullanış esas alınarak sadeleştirmede *kavmiyet* karşılığında milliyetçilik, *cinsiyet* karşılığında ırkçılık kelimeleri kullanılmıştır. (İ.K.)

milliyetleri zelil görmemek midir? *İslâm Mecmuası* milliyet fikirlerine münevver bir cereyan vermeyi şiar edindiği için bu yolda bizi aydınlatmasını rica ediyoruz. Bu yolda izahata ihtiyaç vardır".

İslâm Mecmuası'ndan bu sorularınıza cevap beklemek hakkınızdı. Fakat *İslâm Mecmuası* susmayı tercih etti. Görünüyor ki Musa Kâzım Efendi Hazretleri'nin lisanıyla ettiği işaretle yetinecektir ki bunda biz onu mazur görürüz.

Zira "milliyet fikirlerine münevver bir cereyan" vermek vazifesini üstlenmekle beraber "*Türk Yurdu*'nun samimi bir yoldaşı" olmak üzere kendini matbuata prezante eden bir *İslâm Mecmuası* din adına naklettiğiniz sözlerden başkasını elbette söyleyemeyeceği gibi işi daha fazla derinleştirmesi de refikini gücendirmek tehlikesini doğurabilir. Binaenaleyh orada hizmet veren refikleri müşkilattan azade kılarsam herhalde muahezeyi gerektiren bir iş yapmış olmam inancındayım.

Burada Müslümanlar arasına milliyetçilik ve ırkçılık davasının, başka bir tabirle millî ve ırkî asabiyetin belirmesi 15-20 senelik bir şey ise de en ziyade açığa vurulması, memleketin ölüm-kalım meselelerinden biri haline getirilmesi Meşrutiyet'ten başlıyor. Bu da cehalet sebebiyle Avrupa'dan ödünç aldığımız zararlı –acizane fikrime göre– İslâm vücudunun veremi kadar öldürücü bir yabancı bidattir. Zaten Avrupa'nın en fena şeylerini almak, iyi şeylerini de bozmadıkça tatbik etmemek bizim en dikkate değer felaketlerimizden biridir. Dışta sahte bir zindelikle, geçici bir faaliyetle tecelli eden bazı asabî hastalıklar gibi bu da ilk bakışta ve Avrupa gözlüğüyle tetkik edilirse mühim bir terakkî adımı, ruhu yücelten bir hayat mayası gibi görünüyorsa da bu frenk asabiyeti hastalığı İslâmın basiret gözüyle tetkik edilirse ümmet-i merhumenin ölüm sebebi olmak şanından olan, tedavisi müşkil bulaşıcı bir hastalık olduğu anlaşılır. Binaenaleyh Musa Kâzım Efendi Hazretleri gibi yetkili bir ağızdan İslâm adını taşıyan bir mecmuadan yukarıya aldığımız sözlerden başkasının ortaya çıkmasına zaten ihtimal yoktur.

Meşrutiyetin daha ilk ayında "unsuriyet" davası hakkındaki fikrini *İttifak* gazetesiyle Arap olan Müslüman kardeşlere hitaben yazdığım iki makale ile açıklamakla öncelik hakkını taşıdığım gibi *Sebilürreşad*'ın 212. sayısında* Türkçülere karşı açılan dindarane mücahedeye de katıldığım için hakikati bütün safhalarıyla Müslümanların nazarlarına arzederek bu davanın faydalı ve zararlı, meşru ve gayrımeşru yönlerini Kitap ve sünnete istinaden izah etmeyi vazifelerim arasında sayarım. Binaenaleyh bu bahsi sonuna kadar dinlemek için zat-ı âlilerinden, muhterem okuyucuların da sabır ve dayanma güçlerini esirgememelerini bilhassa niyaz ederim.

* *Sebilürreşad*'ın bu sayısında Ahmed Naim ve Mehmed Âkif'in milliyetçilik üzerine yazıları var (c. IX, sayı: 212, 15 Şevval 1330).

Bizim iddiamız şudur: Irkçılık davası –Musa Kâzım Efendi Hazretleri'nin buyurdukları gibi– şer'an kötülenmiş ve reddedilmiştir. Şerî tabirine göre bir cahiliyet devri davasıdır. İslâmın kıvamı ve devamlılığına, Müslümanların refah ve saadetine en müthiş darbedir. Özellikle hemen hemen bütün İslâm diyarı küfür diyarına dönüşmüşken buradaki bir avuç Müslümanın "ben Türküm, ben Arabım, ben Kürdüm, ben Lazım, ben Çerkezim" gibi iddia ve sebeplerle birbirlerine karşı olan sevgi ve dostluk bağlarını zerre kadar gevşetmeleri –hele düşmanlarımızın tecavüz ayağı tâ kalpgâhımıza bastığı bir sırada– cinnettir ve millî asabiyet bayrağını ellerinde tutanların aldığı mânaca da vatanperverliğe aykırıdır. Din ve iman, akıl ve izan sahasından uzaklaşılsa bile, aldatıcı bir serap olan millî saadet ardında koşan Arnavut kardeşlerimizin başına gelen büyük musibet bize müthiş bir ibret dersidir. "Aynı sebepler aynı neticeleri doğurur" tabiî ve makul kaidesine göre bu meslekte devam ettiğimiz takdirde ergeç bizim de başımıza gelecek musibet budur. Bu gidişle İslâmın son sığınağı olan bu diyar Allah korusun –Arnavutluk gibi– küfür yurduna dönüşecektir.

Bazı Arap kardeşlerimizin ırkçılık davasıyla takip ettikleri gayeyi bilemezsek de "Türkçü" adını şiar edinen Türk kardeşlerimizle temasımız fazlaca olduğu için görüş ve mesleklerini biliyoruz zannındayız. Kürt kardeşlerimiz ise –anladığıma göre– henüz bu hastalığa yakalanmamışlardır. Bundan sonra da yakalanmamalarını Cenâbı Hak'dan niyaz ederim.

Türkçülerle olan münakaşa ve münazaralarımızdan –beş senelik mesaiye rağmen– hâlâ kendilerine sağlam bir gaye edinmekte müttefik olmadıklarını anlıyoruz. Nereye ve niçin gittiğini idrakten âciz ve bütün yaygaraları *uydum kalabalığa* demekten ibaret olan cemaatın ekseriyeti bertaraf edilirse Türkçülük savunucularını, imamlarını, önderlerini, ulularını ikiye bölünmüş görüyoruz: Birtakımı halis "Türkçü", diğer takımı ise "Türkçü-İslâmcı"dır.

Halis Türkçüler büsbütün yeni bir "mefküre" (müşterek gaye demek olacak) ihdas etmek, biraz eski ananelerle münasebet bağını keserek, yeni ananeler vücuda getirmek, "yeni bir iman" ile "yeni bir kavim", "yeni bir millet" meydana getirmek iddiasındadırlar. Bunların, sohbet ve konuşmalar esnasında en samimi ve en makul olarak söyledikleri sözler aşağı yukarı şöyle hulâsa edilebilir:

> "Bizi, milliyetçilik gayesini takip etmeye sevkeden şey Türklerin dışta ve içte maruz kaldığı tehlikelerdir. Şimdiye kadar bu devletin devamlılığını temin için can ve mal vergisini mebzul olarak ödeyen Türklerdir. Bunca dağdağalar, bunca gaileler neticesinde Türk unsuru zayıf düşmüştür. Maarifi, ticareti, sanatı ve hatta ziraatı mahvolmuştur. Bir vatanda yaşayan müslim ve gayrimüslim bunca kavimden ise bu fedakârlıkların şükranesi olarak daima cefaya, gönül kırıklığına maruz kalmıştır. Artık kendini toplayıp biraz da kendine bakması, fedakârlıklarını diğer kavimlere karşı biraz kısarak kendine tahsis etmesi zarurîdir. Buna ise yeni bir mefküre, Türklük esasına dayalı bir mefküre lazımdır. Herşeyden önce buna ihtiyacımız var. İslâm bağı ise ancak ikinci derecede kalır. Ahiret işlerini dünyada iken kendine dert

edinmekte bilmeyiz ki o kadar büyük pratik bir mâna var mıdır? Biz bu dünyadaki saadetimizi temin etmenin yolunu arayalım. Din mefküresi bizi mesut ettikçe biz arkasından koşabiliriz. Biz ise görüyoruz ki din hissiyatı gevşemiştir. İlâ-yı kelimetullah etmeye de Avrupalının sillesi engeldir. Demek ki eski iman ile kurtulacağımız yok. Kurtaracak bir şey olaydı zaten bu hale gelmezdik. Bir de milliyetçilik cereyanı Avrupa'dan kopup gelen coşkun bir seldir. Bunu durdurmak, sirayetine mâni olmak mümkün değildir. 'Muasırlaşarak' terakkî edeceksek Avrupa cemaatinden ayrılamayız. Avrupa'da din ehramlarıyla hudutları sınırlandırmak modası çoktan geçmiştir. Biz de böyle antika mefkürelerden vazgeçmezsek müzelerdeki antikalar gibi adımız yalnız tarih sayfalarında okunur. Binaenaleyh bu halk önce Türk sonra Müslüman olmalıdır. Böyle olmakla başka bir faydamız da vardır:

"Malumdur ki Avrupalıların eline düşen İslâm diyarını birleştirmeye imkân yok. İçteki İslâm unsurları da İslâm kardeşliği namına zannettiğimiz kadar yapışık değil. O halde Türklük mefkûresiyle Boğaziçi'nden Büyük Okyanus'a kadar aynı ırktan ve aynı dili konuşan 80 milyon halkın bir birlik bayrağı altında toplanması mümkün iken buna neden çalışmayalım?".

Nasıl? Mantık parlak, hülya tatlı değil mi? İtiraf ederiz ki millet uluları içinde böyle düşünen mefküreciler ekseriyeti teşkil etmezler. "Türkçü-İslâmcı" olan diğer ulular ise ne serden, ne yardan geçemiyorlar. İslâmî mefküre ile millî mefkürenin hiçbirini feda etmek istemezler. Birincilerle burada uzun uzadıya münakaşa etmeyi abes görüyoruz. Açıklamak istedikleri şey açıkça dinsizlik mefkûresidir. Halkın dinini çekip çıkarıp yerine ona denk başka bir şey ikame edilemeyeceğini, ilâ-yı kelimetullah uğruna kılı kıpırdamayan bir herifin tâ Kamçatka yaylalarındaki ırkdaşları için salaha sarılamayacağını, bin yıldan beri kardeşimdir dediği, bin yıldan beri üzüntü ve sevinçte ortak olduğu, uğrunda hayatını feda etmekten çekinmediği din kardeşini bırakan bir kimsenin Sibirya'nın bilmem hangi boz ovalarında Hıristiyan mı, Şamanist mi belli olmayan Yakut kardeşini sevemeyeceğini düşünemeyen; Türklerin ikbal devrinin İslâm dinine sıkı sıkıya bağlanma devirlerine rastladığını, gerilemesinin ise iman ve akidenin gerilemesinden itibaren başladığını gizleyen kişilerle münakaşa etme yeri herhalde bu makale değildir. Biz yalnız "Türkçü-İslâmcı"larla dertleşebiliriz. Zira bunlarla İslâm dairesinde anlaşmak, onlara hakikati din adına kabul ettirmek daha kolaydır kıyasındayım.

"Türkçü-İslâmcı" olan ulularla yaptığımız tartışmalar diğer yoldaşlarından nisbet kabul etmeyecek derecede insaflı olduklarını isbat ediyor. Bunlar vakıa Türk unsurunun zaafından, yardıma muhtaç olduğundan bahsediyorlar. Lâkin İslâm camiasını kırmak istemezler. Bu camiayı diğer İslâm unsurlarının ayrılmaması, hem de Türklerin kolaylıkla terbiyesi ve yükselmesi için çok lüzumlu addederler. Yalnız bir noktada yanılıyorlar: "Türklük camiası İslâm camiasını takviye eder. Asabiyet davası İslâma mugayir değildir. İki mefküre bir diğerine zahmet vermez, aksine bir diğerini tamamlar ve vücut bulmasını kolaylaştırır. Ne yazık ki iman ve İslâmdan nasibini almamış olan birçok genci hiç olmazsa millî ve vatanî

hamiyet adına İslâma ısındırmaya çalışabiliriz" diyorlar. "Dinî iman"ın yanıbaşında bir de "millî iman" ikame ediyorlar. Hatta içlerinde iman ve İslâma olan sıkı bağlılıklarında hiç şüphe etmediğim bazı kişilere tesadüf ettim ki "milliyetle övünmek İslâmî duyguya hiç zarar vermez, aksine bir insan –isterse Müslüman olsun– diğer milletlere karşı bir varlık gururu duygusuyla övünürse pek yüksek bir terakkî mertebesine ulaşır" diye cidden inanmaktadır.

İşte bu kişiler bir münazara neticesinde davayı kaybederek hakikatin ortaya çıkmasına karşı mecalsiz kalınca, mazeret olarak "Ne yapalım? Biz bu propagandamıza son verirsek Türklük mahvolacak. Arnavutlar, Araplar bizden önce bu davaya kalkıştılar. Biz nefis müdafaası mevkiindeyiz. Bu müdafaamızdan Müslümanlara bir zarar geliyorsa kusur bizde değil, ilk başlayanlarda, saldıranlardadır. 'İlk başlayan daha zâlimdir' (el-Bâdî ezlem)" diyorlar.

Arap milliyetçiliği güdenlere "niçin böyle yapıyorsunuz?" diye sorarsanız onlar da bin dereden su getirerek haklı olduklarını ve savunma mevkiinde bulunduklarını söylerler. Aynen Türk kardeşlerimiz gibi "ilk başlayan daha zâlimdir" sözünü tekrar ederler.

Kim kime zulmetmiş, bunu araştıracak değiliz. Biz her iki tarafta da şeriata muhalif, İslâm ruhu ile barışmaz bir kötü durum görüyoruz. "Kardeşinc –zâlim olsun mazlum olsun– yardım et"[1] hadis-i şerifine uyarak herkese yardım etmekle, yani hak yola ve doğruya davet etmekle kendimizi mükellef görüyoruz. Binaenaleyh "Türkçü-İslâmcı" kardeşlerimize deriz ki:

Türkün yardıma ve sizlerin irşadına muhtaç olduğu inkâr edilmez. Türkü bundan sonra da zararına yol açacak yorgunluklara salıp dünya ve ahiret saadetini düşünemeyecek hale getirmek reva değildir. Onun içtimaî durumunu yükseltmek, istihsal gücünü çoğaltmak, maneviyatını takviye etmek, fazilet melekelerini geliştirmek, aşağılık melekelerini gidermek cidden takdire şayan, Allah indinde ve insanlar katında makbul ve güzel, hayırlı bir iştir. Buna ulaşmak için diline hizmet etmek, edebiyatını cidden ruha gıda olacak hale getirmek, milletin ilmî ve amelî gücünü artırmak pek mübarek bir vazifedir. Hatta bu vazifede aslen Türk olmadığı halde Türk diliyle konuşan diğer Müslüman kardeşlerin de size yardımda acele etmeleri dinî bir vazifesidir. Nitekim bizim yaptığımız başka bir şey değildir. Fakat bu içtimaî hizmetlerin yapılması hiçbir zaman sizleri cevap sınırının ötesine geçerek cahiliyet davasına, neseple, ecdatla övünmeye sevketmemelidir. Dil, lügat bir anlaşma vasıtasından ibarettir. Bunu güzel kullanınız da kötülüklere alet etmeyiniz. Türkü muhtaç olduğu dinî, dünyevî ilimlerin bütününü anlayacağı basit veya yüksek bir dille aşina ediniz. Kütüphanesini dünyanın

[1] Hadis-i şerifin râvisi Enes b. Malik Hazretleri'dir. Kaynakları Buharî, İmam Ahmed ve Tirmizî'dir. Hadis-i şerifin muhatabı "Zalime nasıl yardım edeyim?" diye sormuş. "Onu zulümden alıkoyarsın, ona yardım etmek budur" buyurulmuştur.

en zengin kütüphanesi haline koyunuz. Fakat daima –evet bundan gaflet etmeyiniz– daima kendisine "ey Türk" diyecek yerde "ey Müslüman" diye hitap ediniz. Kendisine daima Müslümanlığından bahsediniz, Türklüğünden bahsetmeyiniz. Gayretini gıdıklamak istediğiniz vakit Türklük adına değil Müslümanlık adına gıdıklayınız. Türkün tarihini İslâm tarihinden ayırmayınız.

Biraz kendinize geliniz de insaf ederek düşününüz. Dört beş senedir bu ham davanın arkasına düştünüz. Hesap ederek Türklere yaptığınız hizmetlerin yekûnunu toplayınız. Edebiyatına, dil kurallarına, lügatına, ilmine, sanatına, ticaretine, ziraatine eklediğiniz şey nedir?

Ona kuru bir enaniyet davasından, fazla olarak biraz öteki kardeşleriyle bozuşmaktan başka ne kazandırdınız? Bir kere gayenizi "halis Türkçüler"le bütünüyle birleştiremediğiniz için ne demek istediğinizi layıkıyla anlamayan halktan kişiler ne yapacağını bilemiyor. Kendilerine "Sizin atalarınız Kara Han'dır, Bozkurt Han'dır, Oğuz Han'dır, Cengiz Han'dır, Hulagu Han'dır, bilmem ne handır" dediniz. Onlar da inandılar. Bin yıldan beri diğer milletlerin kanıyla karışa karışa Türklükle dilden başka bir nisbetleri kalmadığını, hatta birçoklarının Türklüğü –sonradan öğrenilmiş dilden dolayı– sırf arızî bir şey olduğunu akıllarına bile getirmeyerek kendilerini hakikaten bu saydığınız müşriklerin öz evladı zannediyorlar ve cinnetin son sınırı olmak üzere Cengiz'in "mukaddes toprağına!", "mukaddes yasasına!" yemin ediyorlar.

Bu işin propagandacılarından kaç tanesinin üçüncü batına kadar halis muhlis Türk çıkacağı cidden merak edilecek bir şeydir.[2] Bununla beraber sizin bize tanıttığınız gayenizden –mefkürenizden– cidden uzaklaşan tâbileriniz, tuhaflığı isimleri değiştirmeye kadar vardırıyorlar. İslâmî olan isimleri Gündüz Bey'ler, Uyanık Bey'ler, Gök Bey'ler gibi garip değişimlere uğruyor. Şanlı Peygamber Efendimiz Hazretleri vakıa tebliğ buyurdukları dine giren Müslümanlara isim değiştirmeyi elzem buyurmamışlar ise de sevdikleri bazı zevatın ismini, kötü bir mâna ifade eden cahiliyet isimlerini değiştirmişlerdi. Meselâ Zeydu'l-hayl ismini Zeydu'l-hayr'a, Abduluzza ismini Abdurrahman'a, Âsi ismini Mutî'e, 'Âsiye ismini Cemile'ye çevirmişlerdir. Bundan dolayı olacak ki sonraları İslâm dinine girmekle mühtedi olanların isimlerini değiştirmek âdet oldu. Sizinkiler ise o güzelim İslâmî adlarını güya Türklük aşkına bugünkü kulaklar duymadık tuhaf isimlere çevirdiler. Müşrik olan sahte ecdada intisabın, yeni bir dine girmişlerin vaftiz adını andıran isimlerin, Türkün terakkî ve yükselmesiyle olan münasebetini –ayıp değil ya– anlayamıyoruz. Milliyet hesabına sapıklığın bu kadarıyla yetinilse yine öper başımıza koyarız. Siz bir de "Ergenekon'dan kurtuluş bayramı"

[2] Bilmem ciddi bilmem şaka bana şu olay anlatılmıştır: [*Türk*] *Yurdu*'n[un] mu, [Türk] Ocağı'n[ın] mı meşhur hatiplerinden biri bir gün Macarlı bir mühtediye rast gelmiş, aslını faslını sormuş, o da anasının Rum, babasının Macar olduğunu söylemiş. Hazreti hatip "Öyle ise dostum siz Türksünüz" karşılığında bulunmuş. Birçok şeyler gibi buna da ister gülün, ister ağlayın.

diye yeni bir bayramı ihya, hatta ihdas ettiniz. Kulüpleriniz gazetelerle birbirini hararetli kutladı ve Türkle Türk olmayan, müslimle gayrimüslim bu beklenmeyen emrivaki karşısında hayretler içinde kaldı. Siz eğer müşrik Şamanistlerin eski hatıralarını ihya ederek bu bayramı millete peşkeş ediyorsanız davranış ve sözlerinizde önemli bir tenakuza düşmekle kusurlu oluyorsunuz. Zira "terakkî için gözünüz müstakbelde olmalı" dediğiniz halde bugün hiçbir Türkün kalbindeki hassasiyet tellerini oynatamayacak olan bilmem kaç bin senelik masalımsı hurafeleri canlandırmaya çalışıyorsunuz. İtiraf ederim ki yine bu mevsime tesadüf eden paskalya yortuları beni ne kadar mütehassis etmiş ise "Ergenekon"dan da o kadar mütehassis oldum. Hatta paskalya ismine kulağımız daha ziyade alışkındır bile. Yok eğer bu bayramı hiç yoktan ortaya çıkarıyor ve yeni bir şey olarak yapıyorsanız bu bidatiniz herhalde hoşa gidecek bir şey değildir. En azından bin yıldan beri bayramlarına, matemlerine iştirak eden, saadetlerinden, musibetlerinden nasibini almış olan Türk kardeşlerinin bugünden itibaren yalnız başlarına bir bayram yaparak sevinç gösterilerinde tek kalmaları hiç şüphe yok ki diğer Müslüman kardeşlere bir ayrılık hissi verir, kalplerini rencide eder. Şikayetlerim bunlarla kalsa yine iyi. Sizin açtığınız o milliyet bayrağının gölgesine sığınanlar arasında öyle çılgınlar vardır ki "ilk önce vatan hissini kalplere aşılayan" meşhur edibimiz Kemal Bey merhumun *Celal* piyesinde "Türklük gayesini İslâmiyete feda ettiğinden dolayı" hatalı buluyor ve –ham iddiasına nazaran– bu büyük hatasını (!) bunca vatan hizmetleri bile affettiremeyecek kadar ağır buluyor. Bir diğeri de zavallı Türk kavminin bütün felaketlerini kendisine yabancı olan İslâm dininde bularak "Şamanlık" mezhebine dönmeyi tavsiye ediyor.

Ey Türkçü-İslâmcı kardeşler! İşte görüyorsunuz ki ne kadar iyi niyetle çalışsanız Allah tarafından yasaklanmış yollardan maksada ulaşmak mümkün değildir. Bütün iyi niyetleriniz korktuğunuz ters neticelerin vücut bulmasına mani olamaz. Sizler halis Türkçüler gibi insafsız da değilsiniz. O halde felaket büsbütün sarpa sarmadan geçmişi telafi etmeyi, İslâmiyet adına, insanlık adına, hatta bu gidişle geleceğinden pek ziyade korktuğum Türklük adına sizden niyaz ederim, istirham ederim halkı "çifte mefkure" sahibi yapmayınız. İçinizde üç vatan sahibi* olmak isteyenler de varmış. Halbuki yine Türk atasözüdür: "Çatal kazık yere girmez" derler. Siz bu çatal mefküreyi, üç başlı vatan kaygusunu kimin kalbine sokabilirsiniz? Siz yine halis İslâm gayesinden şaşmayınız. İslâm gayesi Türklüğü kurtarır. Türklük gayesi ise İslâm dairesini hiçbir zaman kuşatamaz. Çifte gaye ile de hiçbir iş görülemez. İnsaf edin, size tâbi olanlar Türklüğü mü çok sevecek, yoksa İslâmiyeti mi? "Her ikisini aynı derecede sevsin" derseniz olmaz. Çünkü bir gaye, gaye olabilmek için aşk derecesinde sevilmelidir. Elbette tasdik edersiniz ki aşk bölünme ne parçalanma kabul etmez. İki gaye takip eden kimse

* "Üç vatan"la Ziya Gökalp'in "Türk, Osmanlı, Müslüman" yaklaşımına atıfta bulunuluyor (İ.K.).

mutlaka birini daha ulvi bir gaye kabul ettikten sonra diğerini onun içinde eritecek, kaynatacak ve iki gayeden altta olanını en ulvi tanıdığı gayeye olan alakası nisbetinde sevecektir. Yani birine olan muhabbeti diğerinin hatırı için olacak. Öyle ise Allah rızası için Türklerin yüzünü Kâbe'den Turan'a çevirmekten vazgeçiniz. Her iki tarafa bakmayı kimseye tavsiye etmeyiniz. Zira yönler bir diğerine zıttır. Aynı anda her ikisi birden görülemez. Türkler ya Kâbe'ye dönüp –bin yıldan beri olduğu gibi– Turan'ı arkada bırakacaklar, ya Turan'a bakıp Kâbe'yi unutacaklardır. Kah birine kah diğerine bakanlar ise "Tereddüt ve şaşkınlık içindedirler. Ne bunlardandır, ne de onlardan" (Nisa, 4/143) zümresine dahil olacaklar. Bir şaşkın ve müteredditt (müzebzeb) mefküreden ne hayır gelebileceğinin teşrihi lüzumunu ise umarım ki bana bırakmazsınız. Dinsiz olan gençliği imana getirmek, onları din namına avlamak için milliyet oltasını kullanmaya hacet yok. Hatta bu hareket zarar bile verir. Zira milliyet zokası zehirlidir. Onu yutanlar zaten dinsizlikle malul hastalar ise bu zehir ile şifa bulamazlar. Eğer dindar iseler o zehri yuttuktan sonra felah bulamazlar. Herhalde şuna emin olmalısınız ki İslâmiyeti şiddetle nehyettiği şeylerle barıştıramazsınız. Irkî asabiyetin şer'an nehyedilenlerden olması, dünyada en uç gaye olan Müslümanların birliğini vücuda getirmek içindir. Siz ve özellikle halis "Türkçü" olan mesai arkadaşlarımız Türklük gayesine ne kadar haris iseniz şeriat sahibi de Müslümanlık gayesine sizin tasavvurunuzdan bin kat daha haristir. İslâm ağacının güzel meyvalarını taşıyan dalların baltalanması için yine şeriatın müsaadesinden medet umanlar pek büyük gaflet gösterirler!

O halde iki zıddı birleştirmek ham hayalinden vaz geçiniz de her şeyden önce şu çifte mefküreyi atınız. Mantıkî bir hareket olmak üzere ya açıktan açığa müfrit arkadaşlarınız gibi halis "Türkçü" olunuz ki bunu size tavsiye etmek asla hatır ve hayalimden geçmez, yahut dobra dobra "İslâmcı"[3] olunuz. Zira bir anda hem İslâmın livau'l-hamd hem de liva-yı cahiliyet altında bulunmak muhaldir. İslâmiyete ne kadar sarılsanız, Müslümanlarla ne kadar muhabbetli kardeş olsanız "Türk" unvanı altında temayüzü hissettiren bir gaye edinmemiz herhalde bir ayrılık fikri verir. Bu ayrılık da gitgide diğer Müslümanlara karşı bir kaygusuzluk, bu da mürurzaman ile husumet ve düşmanlık doğurur. Ne yaparsanız bundan kaçınamazsınız. "Bir insan kendi milletini sevmekle diğer Müslümanları niçin sevmesin?" demeyiniz. Zira bu itirazınız çok su götürür. Ötedenberi kendilerini kardeş bilenler arasına –isterse cüzî olsun– bir ayrılık cefası girerse aradaki muhabbetin düşmanlığa dönüşmesi ihtimali galip gelir ve hepimiz biliriz ki aile tatsızlıklarından doğan husumetler yabancılara düşmanlıktan çok daha şiddetlidir. Bilirsiniz ki dünyadaki bütün bu ihtilaflar ve çekişmelerin kaynağı ya

[3] Bu "cı" edatının "Türk" ile "İslâm" kelimelerine bitiştirilmesi ne kadar fena oluyor. Ben burada yapma bir mâna kokusu alıyorum. Bu nisbeti kendilerine şiar edinenler bence yanlış isim seçmişler. Zira Türk, Arap olan kimse Türkçü, Arapçı olamaz. O kısaca Türktür, Araptır. "İslâmcı"nın da Müslüman demek olmadığı Türk diliyle en az tanışıklığı olanlarca malumdur.

iki bâtılın, ya hak ile bâtılın temayüz etmesidir. İslâm arasındaki ihtilaf ve çekişmelerin yekûnuna bir şey daha eklemeyiniz. Binaenaleyh en salim olanı seçerek "Türk ananeleri" diye İslâm binasını yıkmaya çalışmış birtakım müşriklere tapınmayı menetmek, vaftiz isimlerine benzeyen garip isimlerden vazgeçmek, Ergenekon'ları bir daha tazelememeye samimi bir tevbe ile tevbe etmek "Türk ve Müslüman" yahut "Müslüman Türk" tabirleri gibi başkalık mânasını vehmettiren çirkin atıflardan sarfınazar etmek, hâsılı ayrılık korkusunu verecek her türlü tavır ve hareketten kaçınmak şartıyla Muhammedî (s.a.v.) şeriatın çizdiği selâmet ve saadet dairesi içinde Türkler için istediğiniz kadar çalışınız, Türkleri istediğiniz kadar irşad ediniz. Yalnız dikkat ediniz ki irşadlarınız, hizmetleriniz "Türklük" adına değil, "Müslümanlık" adına olsun. "Türkler" hitabı yerine daima "Müslümanlar" hitabını kullanınız. Hulâsa Türklüğe değil, zaten Müslüman olan Türklere hizmet ediniz. Bu hizmetlerinizle Allah nezdinde ve insanlar katında mükâfat görürsünüz. Cengiz'in yasasını bilmek, İlhan'ın yurdunu tanımak, Altınordu'yu anmak bize lazım değil. Geçmişteki müşriklikle iftihar edilmez. Bize Muhammedî şeriatı, İslâm yurdunu, İslâm mücahitlerini bilmek, tanımak lazım. İslâm şerefine karşı ırk şerefi kale bile alınmaz. "*Haktan sonra sapıklıktan başka ne var?*" (Yunus, 10/32).

Türkçü-İslâmcı kardeşlerimize halisane tavsiyemiz budur. Asabiyet arzusuyla gözleri kararmış olan Arap kardeşlerimize de söyleyeceğimiz budur. Lâkin bunların şu meziyet ve haklarını inkâr etmeyelim ki mefahirlerini yad etmeyi İslâm devrinin ötesine sıçratmadılar ve ne Ebu Leheb ile, ne Ebu Cehil ile ne de Seyf Zîyezen ile iftihar etmeyi henüz akıllarına getirmedikleri gibi cahiliye bayramlarından hiçbirini tutmayı hatırlarına getirmiyorlar.

Ahmed Naim: *İslâmda Dava-yı Kavmiyet*, s. 3-18 (1332).

III
İSLÂMIN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

...

İslâm dini önceki şeriatların hükmünü ortadan kaldırmış olup (nesh) hükmü Allah'ın dilediği vakte kadar payidar olacak olan kemal ve fıtrat dinidir. İslâm dini önceki şeriatların hükmünü kaldırmışsa da peygamberlerin akidelerini tasdik ve teyit etmektedir. "*Allah katında din İslâmdan ibarettir*". (Âl-i İmran, 3/19) âyet-i kerimesi evvel ve âhir İslâmdan başka Allah katında makbul din olmadığını, "*Allah Teâlâ'nın size din olarak teşri ettiği şey, vaktiyle Nuh'a tavsiye ettiği şeydir. Ey Muhammed! Din olarak teşri ettiğimiz şey sana şimdi vahiy yoluyla bildirdiğimiz ve vaktiyle İbrahim'e, Musa'ya, İsa'ya tavsiye ettiğimiz şeydir ki o da 'dini ikame ediniz ve din hususunda sakın tefrikaya düşmeyiniz' emir ve nehyinden ibarettir*". (Şûra, 42/13) âyet-i kerimesi de Âhir Zaman Peygamber'inden önce gelip geçen peygamberlerin dininin İslâm dini olduğunu sarahaten ifade eder. Binaenaleyh Müslümanlar "*Biz Allah'ın peygamberlerinden hiçbirini diğerlerinden ayrı gayrı tutmayız*" (Bakara, 2/285) demekle beraber bugün peygamberlere ve nebilere isnat edilen nakiller ve akidelerden Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sahih haberlerine muhalif olanlarının tahrif edilmiş olduğu görüşündedirler.

İslâm dini fıtrat dinidir. Çünkü herhangi bir akıl derecesinin kabul etmekte diretemeyeceği kadar basit, basit olduğu kadar yüce hakikatları telkin eder. "*Allah'ın insanları üzerine yarattığı fıtrattır*". (Rum, 30/30). Müslümanların inançları içinde Hıristiyanlıkta olduğu gibi aklı esaretin ayakbağı edecek sırlı şeylere tesadüf edilmez. Bir Müslüman, oluşun hakikatlarını düşünmekten menedilmez, bilakis kuru bir imanla iktifa edip iç ve dış dünyaların (enfüs, âfâk), göklerin ve yerin sayısız ve sonsuz hakikatlarını ve sırlarını düşünmekten âtıl olanları kötüleyen âyetler pekçoktur. Göklerin ve yerin şaşırtıcı taraflarını anlatan "*Akıl sahipleri için göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbirini takip edişinde muhakkak ki işaretler, belirtiler vardır*" (Âl-i İmran, 3/190) âyet-i kerimesinden bahsederken Peygamber Efendimiz Hazretleri (s.a.v.) yaratılışın şaşırtıcı yönlerini düşünmekte fütur edenler hakkında "Yazıklar olsun bu âyet-i

kerimeyi iki çenesi arasında çiğneyip de mânasını düşünmeyen basiretsizlere!" gibi şiddetli bir uyarıda bulunuyor.

İslâm dini akılla daima barışık gider. Akl-ı selim ile sahih nakil arasında hakiki bir tearuz yoktur. İslâmın telkin ettiği hükümler ise insanın dünyevî ve uhrevî ihtiyaçlarının hepsine tetabuk eden, yapılması kolay, maddeten ve manen faydaları aşikâr şeylerdi. Şer'î hitaplar doğruya mükellef fertleredir. Din ilmi hiçbir sınıfa mahsus olan şeylerden değildir. Herkes dinini vüsati yettiği mertebede öğrenmekle mükelleftir. İbadet âyinlerini icra için kul ile Hâlık arasında aracılık yapacak, masiyetleri ve günahları affettirecek ruhban sınıfının varlığına muhtaç olmaktan Müslümanlar –Allah'a hamdolsun– azadedirler.

İslâm dini her türlü dünyevî imtiyazları, fertler arasında hukuk açısından üstünlük taslamayı sahasından ebediyen tardetmiş kardeşlik ve çeşitlik dinidir. Şeriat dilinde her nerede "kardeş" (ah) kelimesi geçmişse din kardeşliği kasdedilmiştir. Bu din bütün insanlar arasında hakiki bir kardeşlik tesis etmeyi emretmiştir. "*Müminler kardeşten başka bir şey değildir*". (Hucurat, 49/10) âyet-i kerimesi İslâmın kurtarıcı dairesine bilfiil dahil olanlar arasında nesep kardeşliğinden daha kuvvetli ulvi bir kardeşliğin varlığını ilan ettiği gibi "Ey Allah'ın kulları! Kardeş olunuz" ulvi hadisi de bütün insanlığa salih ve umumî bir din kabiliyetine sahip olan bu dinin kemal gayesini dolaylı olarak anlatmaktadır.

Eşitliği emretmeyi ve milliyetçilik (kavmiyet) ve ırkçılığı (cinsiyet) ise "*Ey insanlar! Biz sizi erkekle kadından yarattık. Sizleri bir diğerinizi tanıyasınız, bilişesiniz diye birtakım şube ve kabilelere ayırdık. Yoksa birbirinize karşı çokluk taslayasınız ve övünesiniz diye değil. Şüphesiz Allah katında sizin en kariminiz Allah'tan en çok korkan ve sakınanınızdır*" (Hucurat, 49/13) ve "*Diriliş için Sûr'a üfürüldüğü gün artık neseplerin hiçbir hükmü kalmayacağı gibi kim kimin nesidir diye kimse kimseye sormaz*" (Müminûn, 23/101) gibi âyetlerle "Hiçbir kimsenin diğer kimse üzerine fazileti ve meziyeti yoktur. Fazilet ve üstünlük yalnız din veya amel-i salihle olur", "Ey insanlar! Agâh olunuz ki Rabbiniz birdir, agâh olunuz ki babanız da birdir. Biliniz ki hiçbir Arab'ın Arap olmayana, hiçbir Arap olmayanın da Arap üzerine; aynı şekilde hiçbir siyah renklinin siyah olmayana, hiçbir siyah olmayanın da siyah renkli üzerine fazilet ve rüchaniyeti yoktur. Takva ile olan fazilet ve rüchaniyet müstesna. En keriminiz Allah katında en muttaki olanınızdır. Söyleyiniz tebliğ ettim mi? Buna karşı 'evet ey Allah'ın Resulü' denilince, öyle ise burda bulunanlar bulunmayanlara bu sözümü tebliğ etsin buyurdular" ve "Asabiyet davasına kalkışan, onu terviç ve teşvik eden bizden değildir. Asabiyet üzerine vuruşmaya girişen bizden değildir" gibi hadis-i şerifleri kökünden kesip atmıştır.

Şeriat nazarında herkes eşittir. "*Allah'a itaat ediniz ve Peygambere ve sizden emir sahiplerine (ulu'l-emr) itaat ediniz*" (Nisa, 4/59) âyet-i kerimesi gereğince vakıa âmir ve memur, tâbi olan ve tâbi olunan, itaat eden ve itaat edilen varsa da

veliyyu'l-emre itaat işte bu âyet-i kerime hükmünce Allah'a ve Peygamberine itaat demektir. Yoksa Allah'ın emrine muhalif işlerde her kim olursa olsun mahluka itaat edilmez. "Hâlık'a isyan hususunda hiçbir mahluka itaat ve boyun eğme lazım değildir".

İslâmiyet eşitlik ve kardeşlik telkinleriyle, Allah'ın ipine sımsıkı sarılmak hakkındaki emirleriyle, tefrika çıkarmak ve cemaattan ayrılmak hakkındaki kesin yasaklamalarıyla arazi ve milliyet sınırlarını harikulâde bir kolaylıkla kökünden söküp atma hassasına sahip yüce bir dindir. Uzakdoğudaki bir Müslümanın nefsi Afrika'nın en meçhul bir köşesindeki Müslüman kardeşini kendisiyle her yönden eşit saymaktan çekinmez. İnsan hakları beyannamesini tasavvur etmeye daha düne kadar cüret edemeyen batılı filozofların hülyalarını gelecekte hakikat alanına çıkaracak ilkeler varsa, hakikat nurunu da on üç asır önce parlatan İslâm ilkeleridir.

İslâmın dinî emirleri yalnız itikatlara ve ibadetlere, yani yalnız Hâlık ile mahluk arasındaki münasebetlere münhasır değildir; insan haklarından muamelat, evlenme-boşanma ve ceza kısımlarına da şamildir. İslâm dini Hâlık ile mahluk arasındaki vasıtayı-ruhbanlığı kaldırdığı gibi "Allah'a ait olanı Allah'a, kaysere ait olanı kaysere vermek" düsturunu da hiç kabul etmez. Bilinen mânalarıyla söylersek ne ruhanî hükümeti tanır, ne cismanî hükümeti. Ruhanî ve cismanî hükümetin ayrı ayrı teşkiline cevaz vermez. Cismanî hükümete ait muamelatın bütünü dinen ya emredilmiştir veya yasaklanmıştır, hepsi Allah'ın emri veya Peygamber'in sünnetidir. Kitap ve sünnet dünyada da, ahirette de fertlerin ve ümmetin işlerini nizama sokmayı üstlenmiştir. "*Ey Rabbimiz! Bize dünyada iyilik-güzellik ver, ahirette de iyilik-güzellik*" (Bakara, 2/201) ilâhi talimi bu mühim noktaya işaret etmektedir. Binaenaleyh son asırlarda Avrupa'da tatbik edilen din ve siyaset işlerini ayırmak (separation de l'Eglise et de l'Etat) düsturunun bizde intibak mahalli yoktur. Zihinleri Frenk terbiyesiyle dolu bazı kimselerin böyle birşeyi tatbik hakkındaki arzuları İslâmî hükümler hakkındaki açık cahilliklerinden neşet eder. Bizde emr-i bi'l-maruf ile nehy-i ani'l-münker dinin farzlarından olduğu gibi hükümet tesis etmekten ilâhî hadleri yerine getirme ve adalet tevzii ile siyasî işleri idare gibi hususların hepsi dinin hükümlerindendir. İslâm dininde imam tayin etmek farzdır, imama itaat da farzdır. Müslümanların imamının Cuma namazını kıldırması ile kadı tayin etmesi arasında fark yoktur.

...

İslâm bütün mânasıyla ahlâk ve fazilet dini olduğu gibi en yüksek mertebede ilim ve hakikatin hâmisidir. İslâmiyette dinle ilim ikizdir... Daha hicretin ikinci asrında İslâm medeniyeti dünyanın en terakkî etmiş, en mütekâmil medeniyeti halini almıştı. Az zaman içinde Bağdat, Basra, Mısır, Merv, Belh, Sistan, Semerkant, Kurtuba, İşbiliye, Kayrevan gibi Müslüman beldeler gelip gidenleri aydınlatmaya hizmet eden birer medeniyet ocağı, birer ilimler yurdu olmuşlardı.

Avrupa'nın bugünkü medeniyeti de Endülüs'ten kopmuş bir marifet şulesidir.

"İslâm medeniyeti"ne Frenkler "Arap medeniyeti" adını veriyorlar. Vakıa bu medeniyetin ilk banileri İslâm nurunun yayıcısı olan necip Arap kavminin olduğu ve hemen bütün İslâm müelliflerinin yakın zamanlara kadar hep Kur'an diliyle (Arapça) eser telif ettikleri mülahaza edilince bu adlandırma doğru ise de işin hakikatında bu yüce medeniyetin banileri yalnız Araplar değildi. İslâm dairesine giren Acem, Türk, Kürt, Berber, Hintli ne kadar kavim varsa hepsinin bunda ortaklık hissesi açıktır ve İslâmın ruhunun kabul etmediği milliyet farkı bunu Arap kavmine tahsis etmeye manidir. "İslâm medeniyeti" denilen nimet sofrasından hiçbir kavim memnu olmamış ve hepsi birden Kur'an dilini kendilerine anlaşma vasıtası kabul ederek eşit seviyede nasibini almıştır.

İslâmın, İslâm düşmanı ve onlara bilmeyerek uyanların hoşuna gitmeyecek yalnız iki türlü ahkâmı vardır ki biri köleliğe, diğeri kadınlara taalluk edenleridir.

Vakıa İslâmiyet Avrupalılarla Amerikalıların zenciler hakkında insanlığın havsalasının almayacağı haksız muamelelere cevaz verecek hükümleri ihtiva etseydi bu itiraz belki yapılabilirdi. Bugünkü medenîlerin anladığına göre esir "şahsî hususlarda istihdam edilen zekice bir hayvandan başka birşey değildir". Esirlik buhar makinelerinin icadından önce iktisadî ve içtimaî bir zaruret olduğu için bunu kaldırmadı ve ilga etmedi diye İslâm dinini kötülemek haksızlıktır. İslâm dini devletler hukuku âlimlerinin sonradan sonraya anlamaya başladıkları hükümleri on üç asır önce vaz ederek harbin musibetlerini gereği gibi hafifletmeyi; harp sırasında çocuklara, kadınlara, mabetlerine kapanmış din adamlarına taarruz etmeyi, elinde silah taşıyarak esir edilenlerin organlarını kesmeyi, ağaçların, bağların ve ekili alanların tahrip edilmesini yasakladığı gibi harbin zarureti olarak esir edilen insanlara yapılacak insanca muameleyi de tayin etmiştir. İslâm dini –hem kâfirlerin zaafıyla, hem de İslâm dairesinin sayı olarak ve iktisaden genişleyip kuvvet bulmasıyla neticelenen– esaret usûlünü ibka etmişse de– insafla düşünülsün ki esiri ailenin ferdi menzilesine indirerek köleliğin ağırlığını adeta hiçe indirmiştir. Bundan başka hata yoluyla ve kasda benzer bir şekilde adam öldürmek, Ramazan orucunu bozmak, zıhar, ila ve yemin gibi meselelerde köle azadının kefarete dahil olmasına ve müdebbirlikle kölenin hürriyetini satın almak konusunda efendisiyle anlaşmasının, Müslüman efendisinden çocuk sahibi olmakla cariyelerin hürriyetine kavuşmalarının meşruiyetine ve mevalinin yani azatlıların nesep akrabaları hükmüne girerek mirasa bile dahil olmalarına ve bu gibi vesilelerin yokluğu halinde de Allah rızası için köle azadının veya azada yardım etmenin faziletleri hakkındaki Peygamber'in teşviklerine, yani köle azat etmenin mühim bir ibadet olduğuna bakılacak olursa şeriatın köleliğe cevaz vermekle beraber daima gailesini kaldırmaya ve hafifletmeye meyilli olduğu sarahaten anlaşılır...

Kadın hakları konusuna gelince bu hususta İslâm dini ile aynı ayarda olacak hiçbir dinî veya medenî müessese henüz zuhur etmemiştir. Kadınlar hakkında

medenî memleketlerde yürürlükte olan hükümlerle İslâmın hükümlerinin sathice bir mukayesesi bile aradaki büyük farkı uyanık göze arzeder. Kadınları, evlilik öncesi ana babasının, evlilik sonrası kocasının hacr ve vesayetinden kurtulamayan, tasarrufları muteber olmayan, evlenir evlenmez –nikah akdi sırasında aksi tasrih edilmemişse– mallarının yarısı kocalarına geçen memleketlerde feministlerin (nisaiyyûn) varlığına ve hak iddia etmelerine aklımız ererse de bizdeki bir sınıf halkın kör taklit kabilinden hâsılı tahsil arkasında koşmaları anlaşılır şeylerden değildir. Müslüman kadını bütün insanî haklarına sahiptir. İslâm dini kadınları evlerinin sahibesi, evlatlarının mürebbiyesi kılmakla beraber maişeti temin ve genişletme için kendi özel hallerinin müsait olduğu sanatlardan hiçbiriyle meşgul olmaktan menetmez. İlim tahsil etmek erkekler kadar kadınlar için de farzdır. Bir Müslüman kadını Karun kadar mal sahibi olsa bütün tasarruflarında müstakil ve kocasının müdahalesinden azadedir. Kadının servet ve samanı gerek kendisinin ve gerek çocuklarının nafakasını temin etme külfetinden kocasını kurtaramaz. Örtünme hakkındaki Kur'an'ın nasları ve hadisler, haklarını kısıtlamak için değildir. Aksine ismetlerini alçakların bakışlarından korumaya yönelik ilahî gayretten doğmaktadır. Şeriatın gözettiği rahimlerin ve neseplerin temizliğinin ve kötülüklerin kısıtlanması ve sınırlandırılmasının bundan daha salim çaresi yoktur.

Eski zamanlardan bugüne kadar hemen hemen bütün milletlerin ve kavimlerin bilfiil kabul ve tatbik etmiş oldukları çok kadınla evlilik hakkındaki itiraz da ötekiler kadar boş ve mânasızdır. Zira birinci olarak İslâm dini Cahiliyet devrindeki kadın miktarını sınırlandırarak dörde indirmiştir. İkinci olarak İslâm dininin vazettiği adalet şartı bu cevazı da asgari sınırına indirmiştir. Bir suretteki bir kadından fazlasını şeriatın istediği şekilde beslemek her zenginin harcı değildir. Üçüncü olarak çok kadınla evliliği yasaklayan kilise babalarının bu yasaklamaları –tabiata uygun olmadığı için– bilfiil geçerli olmamış, gerek bu yasaklamaları ve gerekse boşanmayı menedişleri fuhuş ve zinayı gereği gibi teşvik etmiş ve revaçta tutmuştur.

...

İslâmiyetin geçmişi böyle. Bir de şimdiki haline bakalım. Bu ad altında yaşayan kaç milyon can varsa ne yazık ki hepsi düşmanlarının tahakküm ayağı altında zebun ve esir, işin daha garibi bu zillet ve esaret ağırlığını duyamayacak derecede hissiz ve şuursuz. Birkaç asır önce âlemin mürebbisi olan, ilim ve sanatta dünyayı hayran eden, uzak doğudan uzak batıya kadar emtia nakleden bu yüz milyonlarca halk bugün ilimden, sanattan, ticaretten bütünüyle nasipsiz. Kendilerini Avrupalı yedirmezse aç, giydirmezse çıplak, taşımazsa kendisini bile bir yerden diğer yere nakletmekten aciz. Memleketlerinde ecdadın şerefli ve övünç verici mirası olarak olayların ve belaların tufanından kurtulan cüz'î ümran eserlerini bile muhafaza etmek kaydından vareste olacak kadar tembel ve cahil. Hiçbir İslâm bölgesi kalmamıştır ki ahalisi siyasî haklarına ve hatta iptidaî insan-

lık haklarına sahip olsunlar. Yalnız burada bir avuç Müslümanıyla kalmış bir hükümetceğiz vardır ki o da yalnız bir istiklâl hayaliyle henüz zinde ve yerinde. Lâkin o da cahil. O da sanatını, ticaretini, iktisadî istiklalini düşmanlara kaptırmış, siyasî istiklâlinin büyük bir kısmını kaybetmiş. Geri kalan istiklâli için de kendisini çevreleyen düşman rüzgârı anbean öldürücü bir kasırgaya dönüşecek diye bütün muvahhidlerin kalpleri muzdarip. İslâmın mesut günlerini karartan bu felaketler, talihsizlikler nedir? Hangi uğursuz el İslâmın tâkını baş aşağı etmiş? Biraz da bu tarafı araştıralım.

Şimdiki hal ile geçmiş arasındaki tezat –bizleri demeyelim, çünkü bu tezadı bile gösterecek ilim ve irfanımız kalmamış, vaktiyle ne olduğumuzu, şimdi ne halde bulunduğumuzu bize tanıtan ne yazık ki yine düşmanlarımızdır– Frenkleri bile hayrete düşürüyor. Hele İslâmın yakalandığı bu gerileme-çökme (?) ile beraber sayısını çoğaltması, dinî öğretilerimizin yine –haberimiz olmaksızın– yayılmaya devam etmesi bunların bu hayretlerini iki katına çıkarıyor. Yeni *Larus* [*Larousse*] ansiklopedisi'nin "Islamisme" maddesinde şu ibareye tesadüf ediyoruz:

> "Bugün İslâm öğretilerinin tehdit edici genişleme ve yayılmasına bakılınca İslâmdaki fikrî gerileme-çökme insana hayret veriyor. İslâm tarihinin –hulefa-i raşidîn devri istisna edilirse– hiçbir devrinde istila ve muvaffakiyet bu kadar süratli olmamıştır. Afrika kıtası yirminci asrın en büyük İslâm merkezi olmaya yüz tutuyor. Halbuki ortaçağda İslâmın övünç sebebi olan ilimler bugün bütün İslâmda adeta ihmal edilmiş olup lüzumsuz ve faydasız sayılmaktadır. Ortaçağda Avrupa'ya gerek doğrudan ve gerek Yahudi âlimleri vasıtasıyla eski Yunan'ın mahsullerini nakleden Müslümanlar en ufak teferruata varıncaya kadar her hususta batının haraç ödeyeni olmuşlardır".

Gerçekte yazarın dediği doğrudur. Biri bizi kan ağlatan, diğeri düşmanlara dehşetli gözüken bu iki tür tezat nedir? İslâmın bugünkü siyasî, içtimaî, iktisadî ve ilmî zaafıyla beraber yine yayılma dairesini genişletmesi, dinin fıtrat din, ilahî öğretilerin saf ve garaz şaibesinden pak olan kalplere nüfuz ettiği, Hıristiyanlığı yaymaya çalışan Mesih kullarının malum olan satvetleriyle, kudret ve kuvvetleriyle beraber İslâmdaki o munis sadeliğe rekabet etmekten aciz olduklarını isbat ediyor. Bu hal üzere devam edersek "*Ey iman edenler! İçinizden dininden irtidat edecek varsa ne beis var? Allah öyle bir kavim getirecek ki onları sever, onlar da O'nu severler. Öyle bir kavim ki mü'minlere karşı uysal ve alçak gönüllü, kâfirlere karşı aziz ve şiddetlidirler. Öyle bir kavim ki Allah yolunda mücahede ederler de hiçbir kötüleyenin kötülemesinden korkmazlar*" (Maide, 5/54) şiddetli ilahî azarlamanın celâl tecellisiyle yanacağımızı ve perişan olacağımızı gösteriyor. Bu âyet-i kerime, kıyamet gününe kadar baki kalacağı vadedilen ilahî dine sımsıkı sarılanların eksik olmayacağını haber verdiği gibi şeriatın hükümlerini tatil etmenin Allah korusun irtidatla bile neticelenebileceğini ve şeriatın hükümlerini yerine getirmekte sebat gösterenlerin ne gibi vasıflarla muttasıf olduklarını gösteriyor.

İslâmın geçmişteki şerefi ile şimdiki zilleti arasındaki elem verici tezata gelince, bunun da âmillerini tahlil edersek görürüz ki bugün çekilen belaların birtakımı ümmetin bütün fertlerinin, diğeri de –ümmet fertlerinin cismanî ve ruhî siyasetini üstlenen– ümera ve ulema sınıfının birikmiş, yığılmış kötülüklerinin neticeleridir. Bu kötülüklerin hepsi de toptan "şeriata muhalefet" adı altında küllî bir sebebe irca edilebilir. Bu muhalefetlerin sırf uhrevî olanları –her ne kadar şeriata muhalefet, felaketi mucip olmakta diğerlerinden farksız olsa da– pek malum olmalarına binaen bırakalım da sırf içtimaî olanlarını zikredelim.

Bütün ümmet fertlerinin şeriata yaptığı muhalefetler:

1. Kuvvet hazırlamada kusur yapma. "*Siz onlara ve başkalarına karşı elinizden geldiği kadar kuvvet ve cihad hayvanları hazırlayınız ki Allah'ın düşmanlarını ve sizin düşmanlarınızı ve bunlardan sizin şimdi bilemeyeceğiniz ve yalnız Allah'in bildiği diğer düşmanları da korkutasınız*". (Enfal, 8/60) âyet-i kerimesi kuvvet hazırlamayı emredip dururken düşmanlar bunda gaflet ve gevşeklik gösterdiler. "Kuvvet" mefhumuna –artık hepimiz biliyoruz ki– yalnız top, tüfek değil bu asırda bunların bağlı olduğu ilimler, fenler ve sanatlar da, ziraat, ticaret ve hatta şecaat, himmet de dahildir. Bunların hepsini tedarik etmek farz-ı kifayelerdendir. Bütün Muhammed ümmeti bu hususların hepsinde yabancılara muhtaç olma zilletinden kurtulmadıkça toptan günahkârdırlar. Böyle genel bir günahla şaibeli oldukça "*Eğer Allah'ın dinine ve Resulüne yardım ederseniz Allah size yardım eder*" (Muhammed, 47/7) buyuran Yüce Allah'ın yardımından ve muvaffak kılmasından ümitli olmak bir Müslüman için gülünçtür.

2. Gönlün zaaf, kalbin gevşeklik hali (vehn-i kalb). Aşağıdaki hadis-i şerif bugünkü halimizi tasvir eden ne açık bir levhadır: "Çok sürmez ümmetler, oburlar yemek lengerine birbirini nasıl davet ederlerse her taraftan size hücum için birbirini davet edeceklerdir. Sorduk ki ya Resulallah, o zaman biz azlık mı olacağız? Hayır buyurdular o zaman pekçok olacaksınız. Lâkin sel uğrağındaki çörçöp gibi çörçöp türünden olacaksınız. Düşmanlarınızın kalplerinden mehabet, korku çıkarılır da sizin kalplerinize vehn sokulur. Vehn nedir? diye sordular. Buyurdular ki vehn hayatı sevmek ve ölümü sevmemektir". İşte bu vehnin çaresi i'lâ-yı kelimetullahı, din düşmanlarına maddeten ve manen üstün gelmeyi emel gayesi edinip bu uğurda canı feda etmeyi kolaylaştıracak bir itikat kuvveti ve iman kudretidir.

3. Birbirine buğz etme ve karşılıklı yardımdan kaçınma. İslâm dini karşılıklı muhabbet beslemeyi ve sevişmeyi emrediyor, biz birbirimize buğz edip duruyoruz. Yardımlaşmayı ve dayanışmayı emrediyor, biz yardımdan kaçınıyoruz. Şu hadis-i şerife bakalım: "Birbirinize haset etmeyiniz. Birbirinize zarar vermek için satılan bir mala fazla bir kıymet vermeyiniz. Birbirinize buğz etmeyiniz. Birbirinizden yüz çevirip darılmayınız. Alış veriş ederken birbirinizin müşterisini ayartmayınız. Ey Allah'ın kulları, kardeş olunuz. Müslüman Müslümanın kardeşidir,

ona zulmetmez, yardıma ihtiyacı olduğu zaman ondan yardımını esirgemez, ona yalan söylemez, ona hakaret etmez". Sonra mübarek göğsüne üç defa işaret ederek "takva işte buradadır. Bir kimsenin şer ile muttasıf kötü ahlâk sahibi olması için Müslüman kardeşine hakaret etmesi kâfidir. Müslümanın bütünü; kanı, malı, ırzı Müslümana haramdır".

...

4. Bilgisizlik: Cehalet. Cehalet musibetlerin anasıdır. Müslümanların yakalandıkları en büyük zilletler, bellerini büken en büyük âfetler ilim ve marifete ehemmiyet vermedikleri devirlere tesadüf eder. Hadis-i şerifte, "Geride öyle günleriniz olacak ki o günlerde cehl iner, ilim kaldırılır. Fitne ve kıtal çoğalır" buyurulmuştur ki vakıa ne kadar mutabıktır.

5. Muamelat erbabı arasında hıyanetin emanet yerine geçmesi ve ahde vefa edilmemesi. Ne yazık ki bütün muamelelerde fertlerin bir diğerine emniyeti zail olmuş ve bunun seyyiesi olarak idarecilerin ve idare edilenlerin bütün işlerine halel gelmiştir. Ne içte ve ne dışta doğru bir siyaset, ne ticarette ne sanatta, ne ziraatte selamet kalmamıştır. Buna ne kadar ağlansa azdır. Hz. Peygamber'in ashabına buyurduğu "Benim bildiğimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız. Nifak ortaya çıkacak, emanet kalkacak, merhamet yok olacak, emin olan kimse itham edilecek, emin olmayan kimseye emniyet edilecek. İşte kara kara deve katarları gelip konuyor". Deve katarları nedir sorusuna karşı da "karanlık gece gibi birbirine bağlı fitneler" hadis-i şerifi ile "Ne zaman görürsen ki halkın ahitleri bozulmuş, emanetlerinin nazarlarında ehemmiyeti kalmamış (ve parmaklarını birbirine geçirerek) böylece hepsi birbirine geçmiş artık evinde otur, dilini tut, iyi bildiğini işle, kötü bildiğin şeyi bırak. Ve artık yalnız kendi işine bak. Kamunun işiyle meşgul olma" hadis-i şerifi son asırlardaki Müslümanların musibetlerinin tercümanıdır. Fakat yazıklar olsun ki bunların –donuk hislerini ısıtacak, göz yaşlarına yol verecek bir ilim ve marifetten mahrum oldukları için– yüzlerinde etkilendiklerini ve üzüldüklerini gösterecek belirtilere bile tesadüf edilmez.

6. Gayrimüslimlerin ahlâkıyla ahlâklanmak için mânasız bir taklittir ki şevket yokluğundan ve galip milletlere benzemekle güya nazarlarında hürmet ve itibar kazanmak bâtıl vehminden doğuyor. Halbuki "*Hiç şüphe yok ki Resulüllah sizin için güzel bir numune ve taklit örneğidir*" (Ahzab, 33/21) âyet-i kerimesi taklit konusunda sünnete tâbi olmaktan başka yönlerden bakışlarımızı döndürmemizin lazım geldiğini bildirmektedir. İnsan türünün en mükemmeli olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ahlâkını, sünnetlerini ve âdabını bırakıp da Frenk taklitçisi olmak İsrailoğullarının men ve selvaya (kudret helvası ve bıldırcın eti) bedel olarak soğan, sarımsak istemelerinden farksızdır. Lâkin ne çare? Yabancıların ahlâkıyla maneviyatımızı zehirlemek meyli, tedavisi en müşkül hastalıklarımızdandır. "Sizden önce gelen ümmetlerin yolunu karış karış, arşın arşın takip edeceksiniz. Hatta bir kertenkele yuvasına bile girseler siz de onların ardınca oraya

girersiniz". Ey Allah'ın Resulü, bu ümmetler Yahudiler ve Hıristiyanlar mıdır? diye sorduk. "Ya kim olacak" buyurdular.

Babanzâde Ahmed Naim'in *Musavver Muhitu'l-Maarif*'deki "İslâm" maddesinden, II, 1446-56 (1333). Bu madde "İslâmiyetin esasları, mazisi ve hali" başlığı altında *Sebilürreşad*'da da yayımlanmıştır: C. XII, sayı: 284, s. 369-376.

IV
BİZDE DİN VE DEVLET
(Ahmet Emin'e Cevap)

Vakit'in "Sulh hazırlığı" başlığı altındaki makaleler ve mütalaalar serisini okudum. Vukuf ve malumatı akran ve emsâlini kıskandıran genç refikimiz –kendi kavlince– bir İngiliz dostundan iktibas ettiği fikirlerin, doğruları pekçok olmakla beraber, bazı noktalarda ve ezcümle sulh masasına çağrılacağımız sırada Avrupalı dostlarımıza, düşmanlarımıza şirin görünmek için yeni bir tuvaletle arz u endam ederek yapacağımız âcil ıslahatların başında din ile devleti birbirinden ayırmak maddesini koymak lüzumunda kendilerine katılmıyoruz.

Buna *İslâm* (*Mecmuası*)'nın verdiği mufassal cevap, kâfi ve yeterli olmakla beraber Ahmed Emin Bey ile müsadenizle bendeniz de bir hasbihalde bulunmak isterim.

Herşeyden önce rivayetlere göre nihayet bir ay sonra akdedilecek olan sulh konferansına kadar geçecek kısa bir müddet içinde, genç mütehassıslarımızın gönlünce kendimize çekidüzen verebileceğimizi hiç de zannetmem. Bu kadar kısa bir zamanda içtimaî kıyafetimizi değiştirmek değil, terziye ısmarlayacağımız kostümü bile elde etmek mümkün değildir. Böyle bir teklif, içtimaî konuların ve işlerin değişmesinde ortaya çıkan yavaşlığı herkesten çok bilmesi gereken bir ictimaiyat mütehassısı ruhundan ziyade –halkın hiç de kendilerini muhtaç görmedikleri faydasız bir ıslahı kendilerine zorla kabul ettirmek için– Aile Kararnâmesi'ni gümrükden mal kaçırırcasına açılışından birgün evvel Meclis-i Mebusan'a sunanların aceleci ruh yapılarını ifşa ediyor. Bizden ziyade kendileri bilirler ki, milletlerin içtimaî ve idarî müesseseleri özellikle de dinleri –ne kadar kuvvetli olursa olsun– beş on kişinin "değişsün" demesiyle değişmez. Ahmed Emin Bey, Avrupalıların, "Rusya'nın çöküşünden sonra din ile devleti birbirinden ayırmayan biricik devlet Türkiye'dir. Dinle devletin aynı düşünülmesi Türklerin çağdaş devlet fikrini hazmedemediklerine ve hâlâ pek eski bir kafa ile yaşadıklarına en kuvvetli bir delildir" diyeceklerinden korkuyor. Halbuki bizim

böyle bir sözden pervamız yoktur. Çünkü dini devletten ayırmakla Avrupalılar tarafından hakkımızda serdedilecek bu gibi çok hatalı çirkinliklerin müstelzim olabileceği zararlı şeylerin bin kat daha beterini başımıza açacağımıza kesinlikle inanıyoruz. Bir pire için yorganımızı yakmaya biz taraftar değiliz. Eski kafada olmak, eğer kafamız iyi düşünüyorsa ayıp değildir, bilakis hiçbir ihtiyaç ve zaruret yokken komşuya bakarak hergün bir kıyafete girmek, yeni şekil ve kıyafetin bize uygun gelip gelmediğini hesaba katmaksızın sırf "yeni kafalı", "münevver fikirli" unvanlarını kazanmak için her gün birini taklid etmek maymunluk değilse bile maymun iştahlılıktır.

Bir kere düşünelim ki, milletleri ve kavimleri saadetin en son menziline ulaştıracak en sağlam, en emin hükümet şeklini, taklit etmek istediğimiz milletlerin hukeması kati surette tayin edebilmişler midir? Hayır. Vakıa bugünkü medenî milletler hep teokrasiden-demokrasiye doğru gitmişlerdir. Bu inkılapların seyrinden gaye, daima zalimlerle mazlumların sayısını azaltmak olduğu halde buna hangi devirde ve hangi diyarda muvaffak olabilmişlerdir? Milletlerin refah ve saadeti, hiç şüphe yoktur ki, hükümet şekline değil, idarecilerle (râî) idare edilenlerin (raiyye) terbiye ve ahlâkına tâbidir. Böyle olunca en doğru hükümet şeklinin hangisi olduğu içtimaî ilimlerin –kesin delilleriyle demeyeyim, çünkü bu muhaldir– ikna edici tecrübeleriyle taayyün ve takarrür etmedikçe "asrın modasına uygun" bulmadığımız kıyafetimize kimsenin bir şey demeye hakkı yoktur.

Bir de Avrupa'da dini devletten ayırmaya sebep olmuş birçok içtimaî sebep ve etkenler ve meselâ kilisenin varlığı ile kilise teşkilatına dahil olan ruhbanın suistimalleri gibi sebepler vardır ki bunların bizde varlığı bilinmediği gibi o türde teşkilatın milletin sırtına yüklediği zulüm ağırlığını tahayyül bile edemeyiz. Aynı reçeteyi birbirine benzemeyen içtimaî hastalıklara tatbik etmek herhalde mütehassıs bir ictimaiyat tabibinin kârı olmasa gerekdir.

Biliyorum, Ahmet Emin Bey'i bu kadar tehlikeli bir ilacı tavsiye etmeye sevkeden şey, yetişme ve tahsil itibarıyla gayrimüslim milletler hakkında çokça bilgili olduğu halde, şarkın, özellikle de İslâmın içtimaî hallerini tetkik ve araştırmaya vakit bulamamış olmalarıdır. Ahmet Emin Bey, ikinci makalesinde, "... dinî müesseseleri sırf dinî, ahlâkî ve içtimaî işlerle uğraşacak bir kuvvet haline koymaya muktedir dimağlar bulunsaydı..." sözünden anlaşılıyor ki, İslâm dinini bugünkü Hıristiyanlık gibi bir din zannediyor. Çünkü dinî vazifeleri dine –yani bizim tabirimizle akîdeye– ahlâka ve yine ahlâka râci olacak içtimaî vazifelere yani müesseselere hasrediyor. Gerçekten Hıristiyanlıkta "teokrasi" tabir ettiği, dünyevî öğretilerde nebilerden hiçbir iz taşımayan İncil adıyla elde gezen mukaddes kitaplarda "Allah'a ait olanı Allah'a, Kayser'e ait olanı Kayser'e ver", hükmü ile "sağ yanağına tokat atana sol yanağını da çevir" hükmünden başka bir şey görmüyoruz. Bu iki hükme de Hıristiyanlar yalnız zaaf ve acz günlerinde riayetkâr olup eli ayağı tuttuktan sonra Hz. Mesih'den nakledilen bu emir ve nehye

ne kadar muhalefet ettiğini on yedi asırlık mezhep ve siyasî mücadeleler ve özellikle dört senedir insanlık âlemini kana boğduktan sonra bizim ta kalbgâhımıza kadar sokulan demir yumrukları ile pek güzel isbat ettiler. İşte böyle bir din ile mütedeyyin olan milletlerin, ruhbanın fuzuli olarak hükümet işlerine karışmasına mâni olmaktan daha tabii bir hakkı olamaz. Böyle iken Avrupa milletlerinin bu tabii haklarını elde edinceye kadar ta Luter'den (?) kadar kaç asırlık mücadele ve münazaa ile uğraştığı malumdur. Hatta hükümetin kiliseye şimdiki galebesi yalnız dış görünüşte olup bu mücadeleler gerçekte hâlâ devam etmektedir.

Bizde de böyle midir? Müslümanlar, hicretin ilk gününden itibaren hükümeti olan bir teşkilâta sahiptir, anlaşma akd eden, harp eden, sulh eden dinî ve siyasî bir uzviyet halindedir. Bugüne kadar mahfuz kalan Kitap ve sünnet, inançlarımızı, ibadetlerimizi, ahlâkımızı, idarî kanunlarımızı, kısaca zahirî ve bâtınî işlerimizi ihtiva etmekte olup, dünyevî ve uhrevî saadetimiz için mutlaka uyulması gerekir diye bildiğimiz düsturlardan meydana gelen ve parçaları birbirinden ayrılmayan bir bütündür. Bir Müslüman İslâmî inançları nasıl hak ve doğru tanıyorsa, ibadetleri nasıl Allah rızası için yapıyorsa ahlâkî güzellikleri de, şeriat dairesindeki alış-verişini de, tâbi olma veya metbu olmayı da yine Allah rızasını kazanmak için yapar, yerine getirir. Kötü huylardan kaçınırsa, muamelelerinde eğrilikten çekinirse, başkasına zulm etmekten kaçınırsa hep ilahî yasaklara muhalefet etme korkusundandır. Her Müslüman haline, derecesine göre iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma (emr bi'l-maruf ve nehy ani'l-münker) ile yükümlüdür. Dinî hükümler deyince biz yalnız itikat ve ibadetle ilgili öğretileri anlamayız. Güzel ahlâkı da, hukukî muamelelerle şer'î cezaları yerine getirmeyi de bu mefhuma dahil ederiz. Bu kısa tarife göre İslâmda hükümet şekli teokratiktir denilebilir. Fakat ruhbanlık olmadığı için bir Avrupalının veya zihni Avrupa efkârından başkasını hazmedemeyen bir gencin anladığı mânada teokratik değildir. Çünkü bizde muameleler şöyle dursun, ibadetleri bile idare etmekle görevli özel bir sınıf yoktur. Herkes ilahî şeriattaki hükümleri gücü yettiği ölçüde icra etmekle mükelleftir ve Allah'ın emir ve nehiylerinden sorumludur. Ve bunda şahın köleden farkı yoktur. Bu ümmette ne hata işlemez kabul edilen, ne kutsallığı olan ve sorumlu olmayan kimse vardır. İnancımıza göre peygamberler bile yaptıklarından sorumludurlar. Yaptığından sorumlu olmayan yalnız Allah Teâlâ'dır, gerisi "onlar sorumludurlar"a (Saffat, 37/23) dahildir.

İşte bu inançla –tabir mazur görülsün– bu zihniyet ile yetişmiş olan, "şeriatın kestiği parmak acımaz" diyen ahaliyi dinsiz, hatta dine karşı lakayıt bir hükümet fikrine alıştırmaya çalışmanın, insanların rahat ve huzurunu ellerinden alan ne yaman mücadelelere kapı açacağını artık tasavvur ediniz.

Hayır! Kanunların, idarî hükümlerin halkın mizacına uygun olması, herkesin kabulüne mazhar olması, refah ve saadete medar olduğu fikir ve inancını halka telkin etmenin lüzumu, en kabul edilmiş ve en bilinen içtimaî ilk kaidelerden

biri ise dinden mücerret bir Osmanlı Devleti yaşatamazsınız. Biz ıslahat devrine gireli bir asır kadar zaman geçti. Bu ıslahat, halkımızın fikir ve inançlarına uygun bir tarzda yapılmadığı için halk hükümete bir türlü ısınamamıştır. Daha dün yapılan "Aile Kararnamesi" başta Müslümanlar olmak üzere Hıristiyanları da, Yahudileri de gadaba getirdi. "Tevhid-i Mehakim" (Mahkemelerin birleştirilmesi) gibi yanlış ve müsemmasına uygun olmayan mahud kanun, hâkimleri tayin eden makamı değiştirmekten ve hâkimler arasına şeriatın şöhretini duymamış birkaç hâkim sokmaktan başka bir fayda temin etmedi.

Devleti dinden ayırmakta gayet büyük bir içtimaî mahzur daha vardır: Hükümeti dini korumak ve emirlerini yerine getirmekle şer'an vazifeli bilen halkımız, hükümetin bu vazifeden imtina ettiğini hoş gördüğü gün, diğer dinî vazifelerini de, buna bağlı olarak ahlâkî davranışlarını da, içtimaî vazifelerini de ihmal eder.

Çünkü önceden de arzettiğim gibi şer'î hükümler bölünme kabul etmez bir bütündür. Bu bütünün neresini baltalar yıkarsanız hepsini birden yıkmış olursunuz. Hepsini yıktıktan sonra da artık içtimaî nizamımızı muhafaza etmek için ictimaiyat âlimlerinin yüzbini bir araya gelse çare bulamazlar. Ahmed Emin Bey'in tecrübesi ilmi kadar olsa, bu kadar mühim ve nazik bir işe çamaşır değiştirmek kadar kolay bir hal çaresi göstererek içtimaî yapımızın temeline dinamit doldurmaya eminim ki gönlü razı olmaz.

Sözün kısası, Ahmed Emin Bey'in, dostu olan İngiliz'i memnun etmek için zannettiği gibi bir ayda hatta birkaç asırda kıyafet değiştirmemize imkân yoktur. Olsa da fayda vermez. Çünkü ahlâkla diğer içtimaî düsturlar, insan vicdanına etki derecesi malum olan din fikri ile çok kolay muhafaza edilebilirse de her gün yenisi çıkan felsefî nazariyelerle bu ahkâm yürütülemez. Maksat halk arasında adalet ve refahı temin ederek rahat ve huzurlarını sağlamak ise bunun hükümet şekli ile alâkası yoktur. Fertlere ferdî ve içtimaî vazifeleri güzelce yerine getirecek bir ahlâkî terbiye verdiğiniz gün istenen şey fazlasıyla elde edilmiş olur.

İşte o kadardır ol hikâyet
Bakîsi dürûğ-ı bî-nihayet

Ek: Ahmed Emin Bey, ikinci makalesinin ekinde şöyle diyor:

"Okuyucularımızdan bazıları matbaamıza müracaat ederek devletle dinin ayrılması üzerine, hilafet meselesinin bahis konusu olmasının gerekip gerekmeyeceğini sordular. Bizim fikrimize göre bu meselenin bahis konusu olmasına hiçbir sebep yoktur. Osmanlı Devleti'nin hükümdarlığı ve İslâm âleminin halifeliği birbirinden tamamıyla ayrı iki vasıftır ki zat-ı hazret-i padişahîde çok güzel birleşebilir. Din ile devleti ayırmak gerçekleştiği zaman şeyhülislâmlık ve vakıflar bakanlıkları müstakil dinî bir heyet halini alır ve doğrudan doğruya hilafet makamına bağlanır. Buna

mukabil Osmanlı Devleti de bütün vatandaşlar için eşit bir mahiyeti olan kanunî bir heyet şekline girer".

Makale sahibinin yukarda bahsettiğimiz hatası işte burada da açıkça görülüyor. O hilafet vasfını papalık gibi ruhanî bir vasıf zannediyor. Hilafet şer'î hükümleri icra etmede vekillik (niyabet) mânasına gelir. Emire sultan deyiniz, padişah deyiniz, her ne derseniz deyiniz vasfı değişmez. Onun vazifesi diğer Müslüman fertlerin vazifesi gibi dinîdir. Aradaki fark hükümet kuvveti ile hükümleri infaz etmek ve şer'î cezaları yerine getirmektir. Avrupa düşünme tarzı ile onda ayrı ayrı iki vasıf vehm edip onun bazan şer'î hükümleri, bazan şeriata mugayir hükümleri yerine getirmeye memur zıtlıklarla dolu bir şahsiyet olmasını biz havsalamıza sığdıramayız.

Vatandaşlara gelince onlar iki türlüdür: İçinizde yaşamak isteyenlerin –tıpkı bizim gibi– teşne oldukları şey adalettir. Haklarını veriniz, zulüm yapmayınız, din ve âyinlerine karışmayınız, bize çok güzel ısınırlar. Ayrılmak sevdasında olanları ise hiçbir surette memnun etmeye imkân yoktur inancındayım.

Sebilürreşad, XV, 293-94 (1334).

TARİH METODOLOJİSİNE DAİR

Metodolojiden Bir Bahis

Malum olduğu üzere kurûn-ı cedîdenin mahsûl-i irfânı olup bilcümle ulûmu tedkik ve hakâik-i ilmiyeyi –mevzuât-ı muhtelifelerine göre tenevvü eden tarîkler ile– keşf ve tebyîn etmeyi kendine mevzu edinen ve *Mantık-ı Tatbîki* nâmını alan *Metodoloji* yani menâhic-i hakkı açacak kavâid-i külliye ilmi, ilm-i Tarih için de birtakım kavâid ve ahkâm vaz etmiştir. İşte bu kavâid ve ahkâmı burada muhtasaran beyan edip ulemâ-yı İslâmın gerek dinlerine, gerek vekâyi-i tarihiyyelerine taalluk eden menkûlâtı –bu ilim doğmazdan lâ-akal on asır evvel– bu kavâid ve ahkâma ne dereceye kadar tatbîk etmiş olduklarını göstermek isterim.

Âlem-i beşeriyyetin eyyâm-ı güzeştesine âit vakâyi' ve havâdis ilmi olan Tarih'in –mahall-i niza' olmakdan hâlî kalmayan ilmiyyeti meselesi bittab' ber-taraf edildikten sonra– son merhale-i tekâmülü ulûm-ı tabîiyye mertebesini bulmak, tabîr-i diğerle tefekkürât, infiâlât, irâdât ve ef'âl-i beşer mahsulü olan vâkıât-ı mâziyyenin tarz-ı cereyanından bi'l-istidlâl birtakım kavânîn-i sâbite ve zaruriyye keşfetmektir ki bu kavânîn sayesinde yalnız vakâyi-i hâliyyeye değil, olmuş ve olacak vakâyia –tıpkı bir fizik veya kimya kanunu sayesinde olduğu gibi– istidlâle yol bulunsun.

Nefs-i vakâyi *Tarih*'in, ilel ve esbâb ve kavânîn-i vakâyi de *Felsefe-i tarih*'in mevzularıdır. Birinci safhada Tarih'in hadd-i kemâli müşahede ilimlerinden biri mertebesine çıkmak, bir Fransız müverrihinin tabiri veçhile hayat-ı mâziyeyi yalnız sathî olarak değil, en derin teşekkülâtına kadar bütün teferruatı ile birlikte ihyâ etmek, bizi âdeta o geçmiş devirde bilfiil yaşatmış gibi olmak; ikinci safhada hadd-i kemâli ise ulûm-ı tecribiyye nev'ine dahil olmak ve bizde *İçtimaiyyât* nâmını olan *Sosyoloji*ye temel olmaya kesb-i salâhiyyet etmektir.

Ancak ilm-i tarih namını alan cümle-i malumat devre-i kemâlini henüz bulmuş değildir. Nakl-i vakâyidan ibaret olan birinci safhada sinn-i sabâveti idrâk etmiş sayılsa bile felsefe-i tarih nâmını alan ikinci safhasında –o müşa'şa' ve

mutantan iddialara rağmen– sinn-i tufûliyyete bile varamamıştır. O, henüz doğmadan hayalhâne-i beşerde adı konmuş bir cenîndir. Çünkü umumiyetle müşahede ve tecrübe ilimleri gözönünde ve havâssın müteallakı olan vakâyi ve hadisâtı müşahede, tedkîk ve tasnif ettikten sonra illetlerini ve illetlerin tarz-ı deverânını –tabir-i diğerle– kanunlarını arayıp bulmağa çalışır. Vakâyi-i tarihiyye ise mâziye inkılâb etmiş, havâss ile müşahedelerine imkân kalmamış *vakâyi-i meyyite*dir. Geçmiş kimselere malum olmuş olan bu vakâyiin iktişaf aleti bizzat kendi havâssımız değil, diğer kimselerin ya doğrudan doğruya, ya bilvâsıta malumumuz olan akvâl ve âsârıdır. Halbuki bu vakâyiin rivayet olunan tarzda cereyan etmiş olup olmadıklarını anlamak için onları aynen iadeye imkân olmadığı gibi havâssımıza arzetmek üzere emsâllerini de arzumuzla iadeye yol bulamayız. Bunlar birer kere vukûa gelmiş ve geçmiş gitmiştir. Nazarımızda sübûtları için kendimizden başkalarının havâss ve hafızalarını istihdam etmekden başka çaremiz yoktur. İşte bundan dolayı nakl-i vakâyi mânasınca tarih, ehl-i mantık nazarında müşahede ilimleri mertebesine çıkamıyor. Tekerrürü de, tekrîri de muhâl olan vakâyia binâ-yı istidlâl eden felsefe-i tarihin bize arzedeceği hükümlerin ne kıymette olacağı, bâhusus kanun diye ortaya atabileceği kazâyâ-yı faraziyyenin ne dereceye kadar müsellem olmak lâzım geleceği ise ednâ mülâhaza ile malum olur. Bu hakikat sâbit olduktan sonra müverrihlerin nakl-i vakâyi ederken bile mülâhazât-ı edebiyye, diniyye, hatta siyasiyyeye tebean ihtiyâc-ı nefsânî duydukca –delil ikâmesine lüzum görmeksizin– intikâd nâmını vererek mebzûlen serdettikleri ihtimalât-ı baîdeye müstenid vakâyi-i mefrûzaya ne demeli?

Maahâzâ bu müşkilâtı görerek vakâyi-i tarihiyyeye inanmak katiyyen câiz olmadığına kâil olmak da hükümde tefritdir. İlmin vasâyâsına tebaiyyet, kavâidine riâyet şartiyle gözönünde cereyan etmemiş birçok şeylerin vukûuna hükmetmek hem mümkün hem de muhıkdır. Müşahedât-ı zâtiyye ile iktifâ ederek şehadât-ı nâsı inkâr etmek esası kabul edilirse tarih ile beraber hemen hemen muamelât ve malumat-ı beşer de zîr ü zeber olur. Biz muamelâtımızın yüzde doksan dokuzunda merviyyât ve gayrin meşhûdatına binâ-yı hüküm ve çok kereler isabet ediyoruz. Mehâkim huzurunda hukukumuz şuhûdun delâlet-i nefy ve tasdîki ile red veya kabul edilir. Hatta müşahedeye müstenid ulûm-ı müsbete kazâyâsı bile alelekser o ulûm erbabının şehadetlerine binâen kabul ve tasdik edilmektedir. Bir fizik veya kimya âlimi bu ilimlerin mevzularına dahil bütün eşya ve hadisâtın yalnız pek az kısmını bizzat müşahede ve tedkîk fırsatını bulabilir. Geride kalanları ise diğerlerinin hâdde-i tetkîkından geçmiş bulunur ki onların şehadâtını kabul sâyesinde o âlim, ufk-ı tetebbuunu hesab edilemeyecek derecede genişletmiş olur. Her şeyi ve her hadiseyi her âlimin bizzat müşahede ve tecrübe etmesi lâzım gelse bütün ilm-i tabiat hâlet-i ibtidâiyyedeki zekîce bir adamın tevâlî-i âsâra rağmen yine hiç artmayan mikdar-ı ilimden ziyade vüs'at peydâ edemez. Hulâsa bir âlim diğer âlimin şehadetiyle âmil olur. Bir tabib: "Ben bir ilaç keşfettim. Filân maraza karşı hâssiyyet-i şâfiyyesini kanaat-bahş

mikdarda hastalar üzerinde tecrübe ettim" dedikten sonra artık diğer etibbâ o ilâcı istimalde tereddüd göstermezler. Elverir ki o tabîb hâzık olsun ve yalanı tutulmamış bulunsun.

Elhâsıl kizibden, cehil ve hatadan ârî olan rivayetin, şehadet ve ihbârın ilmî –yanılmayalım, ulûm-ı tecrübiyyeye kadar her ilim erbâbına göre ilmî– bir kıymeti vardır. Böyle bir şehadet ve ihbârın makbuliyyeti ve doğrudan doğruya havâss makâmına ikâmesi ilm-i mantıkca hem limmî, hem de innî bir istidlâlle; hem ta'lîle, hem de istikrâya müstenid bir istidlâl-i hafîye istinad eder.

Delil-i limmî şudur: Filân râvînin, şâhidin verdiği haber kizib veya cehil ve hata tasavvurunu nefy edecek sûrettedir. Böyle olan her rivâyet, her şehadet de mervînin, meşhûdün bihin tahakkuk-ı vücûduna, yahut tahakkuk-ı vukûuna hüccettir. Öyle ise bu rivâyet, bu şehadet de mervînin, meşhûdün bihin tahakkuk-ı vücûd veya vukûuna hüccettir.

Delil-i innî de ulûm-ı tabîiyyede istimâl edilen eserden müessire intikal tarzında olur. Meselâ ihbâr-ı vâkıı nazar-ı mütalâaya alınca ihbârın bazı evsâf-ı mümeyyizesinden râvînin, şâhidin ehliyyeti ile sadûkıyyetine ve onun bu iki vasfından da haberin sıhhatine, mervî ve meşhûdün bihin mevcud veya mütehakkıku'l-vukû olduğuna intikal edilir.

Demek, iş yalnız haberlerin kâzib mi, yoksa sâdık mı olduğunu; muhbirin sika –tabir-i diğerle adl ve zâbıt yani haberi dökmeden alâ vechi's-sıhha nakledecek derece-i ehliyette– olub olmadığını tedkîka, rivâyâtın makbullerini merdûdlarından ayırd etmeye kalıyor ki bu da "Metodoloji"nin "*méthode historique*: menhec-i tarihî" unvanı altında tesis ettiği kavâid-i külliyyeye rivâyetle bize vâsıl olan haberleri ilmî bir tarzda "intikâd" etmek, ondan sonra da âsâr ve vesâikın medlûlü olan vakâyii canlandırıb esbâb ve illetlerini araştırmakla müyesser olur. İntikâd safhası "tahlîl"dir. Ve asıl tarih odur. Taharrî-i ilel ve esbâb safhası ise "terkîb"dir. Tarihden ziyade felsefedir. Ve alelekser indî mülâhazât ile maalesef meşhûn bulunuyor.

Elyevm indiyyât ile mâlâmâl olan felsefe-i tarihi bir tarafa bırakalım da asıl tarih, intikâd tarihi hakkında ilmin son hülâsasını söyleyelim: Tarihin üç nevi menâbii vardır. Ve intikâd bunlara taalluk eder: Merviyyât (*traditions*), âbidât (*monuments*), mektûbât (*ecrits*). Âbidât bizim bahsimizden hariç oldukları için onlara âid bahsi bırakıyoruz.

Fransızca *tradition* kelimesi *Yeni Larousse Ansiklopedisi*'nde: "*Müddet-i medîde ağızdan ağıza tedâvül eden doğru veya yanlış nukûl*" diye tarif ediliyor. Bu kelimeyi bizde kâh *an'ane* ile, kâh *hadîs* ile tercüme ediyorlarsa da bu tarife nazaran her ikisi de yanlıştır. An'ane, râvî veya râvîlerin isimlerini zikrederek, şu kadar ki râvî veya râvîlerin haberi bizzat işidildiğine delâlet eder bir lâfız istimâl etmeyerek yalnız *'an* lafz-ı Arabîsi ile vâki olan nakil ve isnâdın adıdır ki bu nevi rivâyetin ehl-i hadisce hükm-i mahsusu vardır. *Hadis* de –evvelce geçen

tariflerden malum olmuş olacağı üzere– akvâl ve ef'âl ve tekârîr-i Nebeviyyenin bi'l-isnâd nakil ve rivâyeti için vaz olunmuş bir ıstılâhdır. Ve Tâbiîn'in akvâl ve fetâvâlarına şâmil olsa bile yine –an'anede olduğu gibi– senedlidir. Ve ruvâtın isimleri zikrolunur. *Tradition* kelimesi ise –yukarıki tarifin delâletiyle– ruvâtın meçhul olması mânasını zımnen ihtiva eder. O derecede ki râvîleri malum olan rivâyât hakkında bu kelimeyi istimâl etmezler. Bir de *traditionda* müddet-i medîde tenâkul şart olduğu halde kelâm-ı muan'an ile hadisde böyle bir şart hiç de muteber değildir. Binâenaleyh tercümeler yanlıştır. Buna *merviyyât-ı kadîme* veya *menkûlât-ı kadîme* desek daha yakın bir tabir ile ifade etmiş oluyoruz. Vâkıa kilise tarihi ıstılâhınca dine taalluku olan ef'âl veya itikadâtın gerek şifâhen ve gerek tahriren tenâkulüne de *tradition* deniyor. Bu ıstılâh-ı hâssa göre hadis ile tercüme olunabileceği vârid-i hâtır olursa da yine tam mukâbili değildir. Zira hadis, müsned olan bir rivâyet olduğu halde kilisenin bizim anladığımız mânaca müsned rivâyeti yokdur.

Burası malum oldukdan sonra merviyyât ile mektûbâtı intikâd için vaz edilen kavâid-i ilmiyyeyi beyâna şurû' edelim: İntikâd, ya nefs-i vakâyi, yahut vakâyiin râvîleri hakkında –Ehl-i hadisin tabirince– ya metin, ya sened hakkında câri olur.

Nefs-i vakâyiin evvelâ mümkün olub olmadıklarına, mebâdî-i akliyye ile kavânîn-i ilme derece-i tevâfuk ve münâfâtlarına bakılır. Ve muhal olan vakâyi reddolunur. Meselâ Çin-i Fağfûrî'nin İbnü's-Semâ ve Mikado'nun İbnü'ş-Şems olduğuna, Romalıların Romulus kıssasına âid masallar bu kabilden olarak vehle-i ûlâda reddedilecek rivâyâtdandır.

Bazı rivâyât da akla münâfî olmaz da menbaları meçhul kalır. Bu neviden senedsiz, sepetsiz, nerelerden teraşşuh ettikleri belirsiz rivâyâtın medlûlü olan vakâyi ne kadar eski, zamun-ı vukûları ile zaman-ı kayd ve tesbitleri arasında ne kadar çok müddet geçmiş ise o kadar az mevsûk addolunurlar. Meselâ Arapların Tasm, Cedîs, Amâlika, Âd, Semûd gibi ecyâl-i munkarızası hakkındaki rivâyâtını bu sınıfa idhâl etmelidir. Bu kabilden rivâyât daha mevsûk diğer menâbi'den gelen rivâyât-ı sâire ile murâkabe edilmezlerse hangi cihetleri hakikat, hangi cihetleri hayal olduğu anlaşılamaz. Yalnız şu var ki bunlar -teferruatları ve tarz-ı nakilleri itibariyle- meşkûk olmakla beraber yine başlangıçda herhangi bir şeyin mevcud veya vâkıan hâdis olduğuna fi'l-cümle delâlet ettikleri gibi bazan hangi kavme âid ise o kavme âid bazı ahlâk ve tabâyiin ve mervî olan şey zamanındaki hâlet-i ruhiyye-i kavmiyye veya umumiyyenin alâmâtından olmak itibariyle pek ziyade ehemmiyeti hâiz görülmeleri mümkündür. Fakat her halde bunları rivâyât-ı tarihiyye sırasına idhâl etmek münâsib olmaz.

Akla muvâfakat bahsinde de hadisât-ı merviyyenin ne dereceye kadar muhtemel veya müsteb'ad olduğunu hesaba katmak ve tasdik ile inkâr beynindeki derecât-ı hükmü ona göre tayin etmek îcâb eder. Ancak bu takdirde de –muâsır

feylesoflardan Thomas'nın mektepler için yazdığı felsefe kitabında dediği– tedkik meselesi hâssaten pek nâzik ve pek müşkil bir sûret kesbeder. Bidâyeten müsteb'ad, hatta muhâl olduğuna hükmedilmiş nice şuûn ve hadisât vardır ki bilâhare hakikate mutâbık görülmüştür. Geçen asırda Romalı müverrih Tit-liv (Titus Livius)'un bahsettiği kan yağmurlarına, gökyüzünden taş indiğine, dağ tepelerinde asdâf-ı bahriyye bulunabileceğine itikad etmek çocukca fikirler sayılırdı. Bu hadisât bugün izah ve ta'lîl ediliyor. Bundan yüz sene evvel fonograf ile telefonun imkân-ı vücudunu tasdik eden bir fizik âlimini gözönüne getirelim. Böylesi elbette karşısında yalnız münkirler bulacaktı.[1] Buhar ile müteharrik vesâit-i nakliyye, havada seyahat, telsiz telgraf, havagazı ve elektrik tenvîrâtı, eşi'a-ı şemsin tıbâat ile hakde istihdâmı gibi şeyler hep imkân sahasının zannedildiğinden ne kadar evsa' olduğunu nazarımızda isâbet eden havârık-ı beşeriyyedir. Binâenaleyh her müsteb'ad olan şeyi müsteb'addır diye katiyyen reddetmek ilme münâfîdir. (İntehâ).

Binâenaleyh "filan vak'anın emsâline daha evvel veya şimdi müsadif olamadık", yahut "Bunu aklım almıyor" demekten başka bir delile istinad etmeksizin şehadet ve rivâyetine kadh vârid olmayan kimselerin şehadât ve merviyyâtını reddetmek hakiki ilim nokta-i nazarından ciddi sayılamaz. Meselâ *Telepati* (*télépathie*) ve *Telekinezi* (*télékinésié*) ve *ektoplasm* (*ectoplasme*) gibi metapisişik hadiseler yakın vakitlere kadar ulûm-ı tabîiyye erbâbı tarafından şiddetle red ve inkâr edildikleri halde en nihayet bu red ve inkârın muayyen bir akîde-i ilmiyyeye karşı taassub eseri olduğu meydana çıkınca el-yevm ileri gelen birçok ulemâ tarafından pekâlâ tetkike değer şeyler olduklarına hükmediliyor. O halde evvel be-evvel şuhûd ve rüvâtın ahvâlini tahkik, şehadâta göre vukûu müteyakkan veya ona karîb olan ef'âl ile vâkıâtı kabul ile esbâb ve ileli sonra taharrî etmek –velev bi'l-vâsıta– müşahedeye, his ve tecrübeye müstenid bir ilim olmağa meyleden tarihin tarîk-i tetebbuu muktezeyâtındandır. Binâenaleyh rivâyetten –tabir-i diğerle meşhûdün bih bir vâkıadan– sened-i rivâyeti yani vâkıaya taalluk eden şehadeti tahkika intikâl etmemiz lâzım gelir.

Bir kere kâide-i külliyye olarak şurası mukarrerdir ki bir vâkıa akıldan, daha doğrusu me'lûfdan ne kadar aykırı itibar edilirse şuhûd ve ruvâtda sıdk ve tahammül-i rivâyete ehliyyet o kadar sıkı aranmak iktiza eder. Râvîlerin bu sıfatları matlûbdan ne kadar dûn olursa rivâyet de derece derece o nisbette kesb-i za'f eder.

Sonra şehadet ve rivâyet: 1. Ya sıdk-ı lehceye, 2. Ya kizbe, 3. Ya cehil ve hatadan sâlim olmayarak vehme makrûn olur.

Şehadet ve rivâyet ikinci veya üçüncü ihtimallere göre taht-ı murâkabeye

[1] Thomas'nın kitabı intişâr ettiği vakit (1923 M) telsiz telefon henüz yok idi. Bugün ne kadar teammüm ettiği ise malumdur. Bugün hatta telsiz sinema, *Télévision*un tatbikatını sâha-i tahkîka çıkarmağa çalışıyorlar. Kamere seyahati bile aklına sardıranlar vardır.

alınır. Muhbirin kizbi itiyad veya hadise-i merviyyede kizbi iltizâm etmediğine; kezâlik râvînin her duyduğuna inanır, her müşahede ettiğini lâyıkıyle anlamaya lüzum görmeden rivâyet eder kapılgan bir kimse olmadığına itmi'nân hâsıl olursa yalnız sıdk ihtimali kalır. Böyle olan râvîye "Sâdûk" denir.

Muhbir ya bir, ya müteadid olur.

Bir olursa sıdk-ı makâl ashâbından olub olmadığına; akıl ve dirâyeti, fehm ve fetâneti muhberûn-anhi olduğu gibi edâya kâfî gelib gelmediğine bakılır ki bu da ahlâkını, ahvâl-i rûhiyyesini lâyıkı veçhile bilmeğe vâbestedir. Yani râvî yalan söylemeğe alışık mı, değil mi? Husus-ı maddede yalan söylemekte bir menfeatı var mı, yok mu? Zeki mi, ahmak mı? İhbâr ettiği vak'a bizzat kendisinin meşhûdu mu, yoksa kendisi de başkasından mı rivâyet ediyor? Her iki takdirde hafızası kuvvetli mi, gevşek mi? gibi hususât aranır. Tabiî bu nevi suallerin kâffesine her türlü şükûk ve ibhâmı izâle edecek, ihtimâl-i sıhhat veya za'fı lâyık olduğu had ve mertebeye kasr eyleyecek cevapları bulmak her zaman müyesser olamaz. Bundan dolayı da haber-i vâhid her zaman yakîn ifade etmez. Huzur-ı hâkimde lâ-akal iki şâhidin beyyine addedilmesi işte bundan ileri gelir. Maahâzâ haber-i vâhidin yakîn ifade etmeyeceği hakkındaki hükmün gerek tarihde, gerek kazâda bir kıymet-i mutlakayı hâiz olmadığını –biraz evvel ismi geçen– müellif Thomas ihtâra lüzum görüyor. Bu istisnânın –hakk-ı gayr taalluk etmek dolayısıyla– kazâda nazar-ı itibara alınması cây-ı teemmül ise de tarihde iş biraz başkalaşır. Öyle râvî bulunur ki başlı başına bir hüccet-i yakîn sayılabilir. Kezâlik râvî bazan öyle bir şey ihbar eder ki nefs-i rivâyetin tarzı ve tefâsîli sıhhat addedilebilir. Binâenaleyh adl u zâbıt olan bir tek râvînin rivâyeti pek de kıymetsiz değildir.

Muhbir birden ziyâde olursa her biri bâlâdaki tarzda ayrı ayrı tedkik ve tezkiye edilir. Ondan sonra sözlerine bakılır. Sözleri ya mütevâfık, ya mütehâlif olur. Birinci hale göre tevâfukun illeti anlaşma, yahud hepsini birden kizbe sevkedecek veya vehme düşürecek bir hâl-i müşterek değil ise haberin sıhhatinden başka ihtimal kalmaz. Ve haber, yakîne karîb bir zan ifade eder. Hele –Avrupa mantıkcılarınca mevzu-i bahs olmadığı halde bizim ulemâmızca pek büyük bir ehemmiyetle hall ve tedkik edildiği üzere– haber, mütevatir yani kizb ve vehim üzerine ittifakları aklen muhâl olan eşhâs-ı adîde tarafından mervî ise ona inanmamak mahsûsde mükâbere derecesinde kavânîn-i akla münâfî düşer.

İkinci hale göre ise evvelkisi gibi kavi bir zan hâsıl olamaz. Ancak ihtimâl-i sıhhat nerede daha ziyade ise o cihet tercih olunur. Bunun için râvîlerin adedine, bâhusus kıymetlerine bakılır. Ve hangi tarafda ehliyyet ve vüsûk nişânesi daha ziyâde ise –o taraf adeden daha az da olsalar– diğer tarafa râcih sayılırlar.

Menâbi'-i tarihiyyenin üçüncüsü olan "Mektubât"a gelince: Müverrihlerce en ziyâde başvurulan menâbi' bunlardır. Ve bu itibarla ehemmiyet-i azîmeleri vardır.

Vesâik-i mektûbede en evvel yazı tahkik olunur. Yazı kime nisbet ediliyorsa hakikaten ona âit midir? Yoksa *apocryphe* yani asıl ve menşeinde cehâlet var mıdır? Ciheti aranır ki bu, "intikâd-ı sened" demektir. Müellife aidiyyeti sübût bulduktan sonra muhteveyâtına, yani "metn"e geçilir. Sâhib-i eserin naklettiği şeyler akla yakın şeylerden midir? Sözleri arasında ibhâm ve tenakuz var mıdır? Yoksa ifadâtı açık ve mütesâdık mıdır? Ona bakılır. Eser, intikâdın bu haddesinden de geçirildikten sonra sâhib-i hattın kendisi intikâd edilir ki bu da "râvînin ta'dîl veya cerhi"dir. Yazı yazan kimse vak'ayı veyahut vakâyii an-şühûdin mi nakl ve rivâyet ediyor? Yoksa asıl şühûd kendi muâsırları olub da o, onlardan mı rivâyet ediyor? Kendisinin rivâyete derece-i ehliyyeti nedir? Sâduk mudur? Aklı başında bir kimse midir? Hıfzı kavi midir? Vak'ayı hemen hudûsunu müteâkiben mi kaydetmiş? Bilvasıta naklediyorsa arasındaki vasıtalar kimlerdir? Ve ne kıratta adamlardır? İşte bu cihetlerin hepsi tahkik edilmedikce haber-i mektûbun derece-i vüsûku hakkında şâyân-ı itimad bir ilim hâsıl olamaz. Oldukdan sonra da haber-i vâhidden ileri bir mertebeyi bulamaz.

Bir Mukayese

İntikâd-ı tarihî bir netice-i ilmiyyeye vâsıl olabilmek için merviyyât ve menkûlâtı böyle sıkı bir hâdde-i tetkikden geçirmek lüzumunu gösteriyor. Âlem-i medeniyetce makbul ve mütedâvel –tâdâdı gayr-i mümkün– bunca tarih kitaplarının acaba kaçı bu mi'yâra göre ilmî sayılabilir? Vesâiki enzâr-ı nâsa bu tarzda arzederek tarih yazmak evvelâ mazi hakkında malumat-ı beşeriyyenin pekaz olduğunu itiraf demek olacağı için o koca koca ciltleri de pekaz mikdara indirmeğe razı olmak demektir. Sâniyen böyle eserler mâzi hakkında çok şeyler bilmeğe harîs olan kâri'lerin merakını tatmin edemeyecekleri için ruhlarını hayliden hayliye de sıkar. Bu mahzuru def için müellifler hem nakil ve rivâyeti bir şekl-i edebîye sokmağa, hem de vesâik-i muktaziye ile sübût bulmayıb nâkıs kalan teferruatı -mahzâ silsile-i vakâyii rahnedâr etmemek ve aralarındaki irtibatı göstermek hırsiyle- mütehayyileden istiâne ederek doldurmağa, ondan sonra da bu hayalî vakâyi ile hakiki vakâyi halîtası üzerine gûyâ felsefî birçok hakîmâne ta'lîlât-ı dûrâdûr bina etmeğe kalkarlar. Tıpkı bir romanın vakâyii beynindeki irtibat ve münasebeti ta'lîl ve beyan için uydurulan vakâyi-i fer'iyye gibi. Eldeki tevârîhin hakikaten müsbet olan pekaz kısmı istisna edildikten sonra –ihtiyat ederek söylüyorum– yüzde doksanı böyledir. Kim ne derse desin, en ciddi bildiğimiz tarih kitablarının ekseri vakâyii bir sûbût-ı ilmîye istinad etmediği için hayalî; bu gibi vakâyia bina edilen istidlâlât-ı tarihiyyeden çıkan netayiç de –azamî hüsnüzan ederek söyleyeyim– ihtimâlîdir. Mevsûk tarihler yalnız vesâik ve şehadâta müstenid vak'aları rivâyet edenlerdir. Ekseriyeti teşkil eden diğerlerine doğrudur diye itibâr edişimiz sırf müelliflerine hüsnüzan ettiğimizdendir. Bî-vecih bir hüsnüzannın ise ilimde

pek o kadar yeri yoktur. Erbâb-ı ilme: "*Bütün ulûm içinde ihtimâl-i sıhhatten en az nasibedâr olan ilim, tarihdir*" dedirten işte budur.

Maahâzâ bu kadarla da iktifâ edecek değiliz. Bugün din-i İslâm ile mütedeyyin olanlardan başka dünyada hiçbir dinin sâlikleri yoktur ki şârî'lerinin tefâsîl-i ahvâlini, bunların talim ettikleri ahkâmı her türlü şükûk ve zunûndan ârî olarak bilsin. Ve tâbi oldukları kitabların mübelliğ-i evvellerine aidiyyetlerine ve naks ve ziyadeye ve tebdil ve tahrife uğramadıklarına vüsûk-ı tâmları olsun. Çünkü kendileri ile ilk dindaşları arasında sened-i muttasıl yoktur. Senedin inkıtâından dolayı da din bâbında en büyük tanıdıkları zâtın dinine kendileri hakikaten müntesip midirler? İcra ettikleri ameller ve âyinler hakikaten onların talim ettikleri amellerle âyinler midir? Yoksa akîdeleri, din ve âyinleri meçhul kimselerin o dinlerle bir eser-i telâ'ubu mudur? Bundan şüphe etmemek elden gelmez. Ve şüpheleri izâleye medâr olacak hiçbir delil gösterilemez.

Meselâ Yehûd ile Nasârânın müştereken ellerinde tedâvül eden *Ahd-i Atîk* ile yalnız Nasârânın tâbi oldukları *Ahd-i Cedîd* kitapları hakkındaki ihtilâfât hakikaten fecidir. Ahd-i Atîk'in 47 kitabından Sâmirîlerce –ki Yahûdîlerin bir tâifesidir– yalnız yedisi muteberdir. Bu yedi kitabın da –ellerindeki İbrânî nüshaya tevâfuk etmeyen– diğer tavâif-i Yehûd yedinde mütedâvil nüsha-i İbrâniyyesini Sâmirîler tanımazlar. Hıristiyanlarca da Ahd-i Atîk'in bidâyet-i emirde yalnız 38 kitabı tanınmış iken diğer 9 kitabı 325, 364, 397 sinîn-i Mesîhiyyesinde mün'akid İznik, Laodise ve Kartaca konsillerinde yani mecâlis-i ruhbâniyyesinde tedrîcen papazların kararıyle Kütüb-i Mukaddese sırasına geçmiştir. Nasıl hoş değil mi? Bir kitabın vahy-i münzel olması veya olmaması keyfiyyeti binlerce sene sonra gelen birkaç papazın muvâfakat re'yi verivermesiyle tekarrür ediyor. Ve vahiy değil iken onların demesiyle min tarafillâh münzel oluveriyor!

Ahd-i Cedîd'i teşkîl eyleyen 27 kitabın da bidâyet-i emirde yalnız 20si vahiy sayılıp bilâhare 364 ve 397 senelerinde mün'akid Laodise ve Kartaca konsillerinde diğer yedisi kütüb-i kanuniyye menzilesine terfî edilmişlerdir. Her iki ahdin hâricinde olarak Yahûdîlerin bazılarınca Mûsâ aleyhi's-salâtü ve's-selâma nisbet edilen *Müşahedat, Tekvîn-i Sağîr, Mi'râc, Esrâr, Vesâyâ, İtirâfât* namlariyle altı, Üzeyr aleyhi's-selâma nisbet edilen bir, İşâya aleyhi's-selâma nisbet edilen iki, İrmiyâ aleyhi's-selâma[2] nisbet edilen bir –ki cem'an on kitab ile Habekûk aleyhi's-selâma nisbet edilen kelimât, Süleymân aleyhi's-selâma nisbet edilen diğer mezâmîr Yehûdun ekseri ile Nasârâca merdûd olduğu gibi *Ahd-i Cedîd*'den hariç olarak da Îsâ ve Meryem aleyhime's-salâtü ve's-selâm ile Havâriyyûn ve Etbâ-ı Havâriyyûna nisbet edilen yetmiş bu kadar kitab daha var ki Nasârâca apokrif yani gayr-i sâbit addediliyor. Bundan mâadâ Hıristiyanlarca makbûl

[2] *Kamûs*'un zabtı böyledir –râ'nın sükûnu ve hemze ile mîm'in kesresiyle–. Lâkin Frenkler Nebiyy-i müşârünileyh hazretlerine *Jérémie* dediklerine göre râ'nın fethi ve mîm'in sükûn veya kesri ile olmak gerekir.

tanınmış yukarıki kitablar hakkında şark Ortodoksları ile Katolikler ve Protestanlar arasında da ihtilâfât-ı azîme vardır. Kâri'lerimiz bu bâbta Rahmetullâh-i Hindî rahmetu'llâhi aleyhin *İzhâru'l-Hakk*'ında hayli tafsilât görebilirler. Bu kitab Arabîden Türkçeye terceme edildiği gibi Fransızcaya da terceme edilmiştir.[3]

İş bu kadarla da kalmaz. Bu kitaplardan herbirinin vahy olup olmaması hakkında her iki tâifece mevcud olan nizâ'dan kat'an-nazar herbirinin nisbet olunduğu nebî tarafından yazıldığı da sâbit değildir. Bilâkis o enbiyâ hazerâtının o kitabları yazmamış oldukları nefs-i kitabların mütûnundan müstahreç edilleden ve Yehûd ile Nasârâ ulemâsının sarîh veya müevvel ikrâr ve iddiâlarından istidlâl edilerek bi'l-burhân isbât ediliyor.

Hâsılı *Ahd-i Atîk ile Ahd-i Cedîd* kitaplarını kat kat saran perde-i şükûk ve zulmet o kadar kalındır ki biz Müslümanların vahy-i münzel olduğuna yakîn-i tâm ile mu'tekid olduğumuz *Kur'ân-ı Kerîm* olmasa Mûsâ ve Îsâ aleyhime's-salâtü ve's-selâm hazerâtının birer nebiyy-i zî-şân olup kendilerine *Tevrât* ile *İncil* nâmında iki kitâb ve şerîat vahy buyurulmuş olduğuna, hatta bu nâmda iki zât-ı celîlü'l-kadrin dünyayı teşrif ettiklerine Yehûd ile Nasârânın ellerindeki hucec-i nakliyyeye bakarak kâil olmamıza imkân bulunmaz. Yehûd ile Nasârânın da bugün enbiyânın ve o meyanda kendi nebîlerinin nübüvvetlerini tasdîk edebilmek için *Kur'ân-ı Kerîm*'i tasdîkten yakın bir tarîk-i aklîleri yoktur. Avrupalılardan nübüvvâta mu'tekid olmayanlar *Tevrât*'ın Âsûrîlerden geldiğini, Îsâ aleyhi's-selâmın bir şahs-ı muhayyel olup Hıristiyan akîdesinin bilmem hangi felsefe-i Yunâniyye mahsûlü olduğunu iddiaya kadar ileri gidip durmuyorlar mı? Acaba neden? Hiç şüphesiz Yehûd ile Nasârâ evvelden beri dinlerine layıkıyle sahib çıkıp nebiyy-i zî-şânlarından kendilerine intikâl eden mu'tekadât ve ahkâmı muhâfazada ihmal gösterdiklerinden ve isnâd-ı muttasılın mânasını ve ehemmiyetini vaktiyle idrâk ederek inkıtâındaki mahzûru mühimsemediklerinden. Halbuki Zât-ı Akdes-i Muhammedî sallallâhu aleyhi ve sellem kadar ma'rûf ve hakkında o derecede vesâik-i sahîha toplanmış ferd-i âferîde gelmemiştir. Ümmet-i Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellemin bugün yeryüzünde hiçbir millete nasîb olmayan bî-bahâ bir şeref-i âlü'l-âlîdir ki kitaplarını, dinlerinin ahkâmını, Peygamberlerinin hâl ve şânını ve akvâl ve ef'âlini tahrîf ve tağyîre uğratmaksızın bu âna gelinceye kadar on üç buçuk asırdan ziyâde hıfza muvaffak olmuş, bundan sonra da ilâ mâşâ-Allah olacakladır. Hangi meselede aralarında ihtilâf çıksa merci-i halli –bihamdillâh mahfûz olan– Kitab ve Sünnet'tir. Dinî olan bu vesâik bir taraftan da başka yerde nazîri olmayan en sağlam vesâik-i tarihiyyedir. Gerek din, gerek vakâyi-i İslâmî –hiç değilse sadr-ı İslâmda olan vakâyii– yazmak isteyen müverrih, bî-taraf olmak şartiyle İslâm ile müslimînin mâzîsini olduğu gibi göstermekte hiç müşkilâta uğramaz.

Bu cihet malum olduktan sonra Ümmet-i Muhammediyye sallallâhu aleyhi

[3] *Idhar-ul-haqq ou Manifestation de la Verité*, Ernest Leroux, éditeur, 28, Rue Bonaparte, Paris.

ve sellem beyninde rivâyete istinâden tâ sadr-ı evveldenberi müntekıl olan âsâr ve ahbâra tevcîh-i makâl edelim.

Asr-ı celîl-i Nebevî ile hayrü'l-kurûn diye itikâd ettiğimiz ashâb ile tâbiîn ve tebe-i tâbiîn karnlarından beri bize gelen nukûl, ihticâca salâhiyet itibariyle –İbn Hazm-i Zâhirî'nin taksimine göre– altı derecedir:

Birinci dereceyi Kitâbullâh'ın nazm-ı mütevatiri hâizdir ki el-yevm tilâvet ettiğimiz kelimât ve hurûf ve harekât ve sekenât ve kıraât-ı mütenevvia ile Muhammed bin Abdilmuttalib sallallâhü aleyhi ve sellem efendimiz tarafından tebliğ buyurulduğu ehl-i meşrik ve mağribin karnen ba'de karnin gayr-i munkatı' bir tevâtürü ile şüphesiz olarak herkesin malumudur. *Kur'ân-ı Kerîm*'in âyetleri peyderpey hîn-i nüzûllerinde nasıl ümmete talim buyurulmuş ise öylece herkes tarafından okunmuş ve ilk zamandaki gibi hiçbir asırda inkıtâa uğramaksızın selefden halefe mütemâdiyen intikâl etmiştir. Kitâbullâh'ın süver ve âyâtı her devirde kâffe-i ümmetin kâffe-i ümmete teblîği sûretinde bir tevâtürü hâiz olduğu gibi ehl-i kırâat denilen sınıf-ı ulemânın isnâd-ı muttasıl ile mahfûz olan müselsel rivâyetleri ile de ayrıca bir tevâtürü hâizdir. Dünyada elfâz ve mebânîsi ihtilâfsız olarak bu kadar malum ve mahfûz, tahrif ve tağyîrden masûniyyeti bu kadar muhakkak hiçbir söz, hiçbir kitab yoktur ve olmayacaktır. *Kur'ân-ı Kerîm*'i tilâvet eden kimse, Sahib-i Şerîat'ın tebliğini olduğu gibi bilâ noksan tekrar ettiğinde zerre kadar şüphe etmez. Bunda biraz şekkeden –hangi milletten olursa olsun– aklında hıffet var demektir. Meğer ki *Kur'an* ne demek olduğunu ve takrîben on dört asırdan beri nasıl bir ihtimâm-ı emânetle sudûrdan sudûra ve suhufdan suhufa nakledildiğini bilmeyecek kadar câhil ola. Savın ve salât ve hac ve zekât keyfiyetlerinin de kâffe-i nâsın kâffe-i nâsa nakli nev'inden böyle bir tevâtür-i muttasıl ile bâliğ olduğu malumumuzdur.

İkinci derecedeki nukûl –tefâsîli âmme-i nâsca malum olmadığı halde– kâffe-i ehl-i ilmin kâffe-i ehl-i ilme karnen ba'de karnin naklettiği şeylerdir ki âyât ve mucizât-ı seniyyenin bir çoğu ve menâsik-i hac ile zekât ahkâmının bazıları bu sınıfa dahildir.

Üçüncü derecedeki nukûl -hepsinin de zâtı, hâl ü şânı, adaleti, içinde bulundukları zaman ve mekân malum olan ve herbiri rivâyet ederken kendisine haber veren zâtın ismini, kimin oğlu olduğunu, nisbetini bildirerek sikâtın sikâta bildirdiği şeylerdir ki bu tarzdaki merviyyâtın birçokları da ya birçok sahâbî tarîklerinden Resûlüllâh sallallâhu aleyhi ve selleme, ya sahâbîye, yahut tâbiîye, yahut da tâbiîden ahzeden imama kâffenin kâffeye nakli ile sâbittir. İşte menkûlâtın bu üç derecesinden ahkâm-ı dinin ahz u telâkki edileceğinde tereddüd eden yoktur.

Dördüncü derecedeki nukûl öyle nakillerdir ki yine kâffeden kâffeye, yahut sikadan sikaya bâliğ olmak üzere mervî bulunurlar da silsile-i isnâd kendisi ile Nebî aleyhi's-salâtü ve's-selâm arasında bir tek vâsıta kalan bir zâta dayanır.

Ve o zât, haberi kimin vâsıtasiyle öğrendiğini bildirmemiş bulunur. İşte bu nevi nukûl, ehl-i İslâmın bazılarınca ma'mûlün-bih olursa da birçokları bunlarla âmil olmazlar. Zirâ silsilede ismi zikredilmeyen kimsenin sika olmamak ihtimali vardır.

Beşinci derecedeki nukûl –yine kâffeden kâffeye, yahut sikadan sikaya– nakledilmiş ve silsile-i esânîdi Resûlullâh sallallâhu aleyhi ve selleme dayanmış, şu kadar ki tarîk-i rivâyeti içinde kizb yahut gaflet töhmetlerinden biri ile cerhe uğramış, yahut da –böyle bir töhmetle mecrûh olmamakla beraber– hali meçhûl kalmış bir kimse bulunan nakillerdir ki bu gibi rivâyetler haberi takviye edecek karâin bulunduğu takdirde bazı Müslümanlarca bir dereceye kadar makbûl ayılırsa da diğerlerince alelıtlak merdûtdur.

Altıncı derecedeki nukûl –yine kâffenin kâffeye, yahut sikanın sikaya ihbâriyle– Nebî aleyhi's-salâtü ve's-selâma izafe edilmeksizin filan sahâbî, yahut tâbiînin, yahut da berisindeki bir imamın şöyle böyle dediğine yahut şöyle böyle hükmettiğine dair olan nakillerdir ki bunların da kabulü beyne'l-Müslimîn münâzaün-fîhdir.

Diğer bir nokta-i nazara göre nukûl-i İslâmiyyenin en başında şeksiz şüphesiz Kitâb-ı Kerim'i buluyoruz ki nev'inde münferid olan Kitâb-ı Azîmü'ş-şân'dır.

Nukûlün ikinci nev'i, Sünnet-i seniyye-i Risâlet-penâhî'ye âid olan kitablardır ki onlarla meşgul olan muhaddisîn cemaat-ı kübrâsıdır.

Üçüncü nev'i, tefsîrdir. *Kur'an-ı Kerîm*'in doğrudan doğruya nazm-ı Arabîsinden münfehim olan maânîden başkaca esbâb-ı nüzûl gibi, şümûl ve umûm-ı maânîsi vâsi' olan bazı kelimât-ı Kur'âniyyenin bir mânaya ihtisâsı gibi herhalde nakl ve rivâyete mutaç olup yalnız lisân kuvvetiyle bilinemeyecek birçok şeyler vardır ki bunlar *Kur'ân*'ın hîn-i nüzûlünde hâzır olan fukahâ-yı ashâbdan veya onlara müddet-i medîde mülâzim olmuş tâbiînden ahzolunmak zarureti vardır. İşte bu gibi haberler de Hadîsdir. Ve bunlardan İlm-i hadîs kavâidince makbul olanlar makbul, olmayanlar merdûddur.

Tefsîr kitablarına tâbiînden Kâ'bü'l-Ahbâr, Vehb bin Münebbih (34-114) ve sâire gibi Ehl-i kitab kitablariyle mütevaggil zevâta müntehî rivâyât da karışmıştır. İsrâiliyyât denilen rivâyât Ehl-i kitab'ın ağzından yahut ele geçen Ehl-i kitâb kitablarından nakledilirdi. İsrâiliyyât'ı rivâyet etmekde vâkıâ beis görülmemiştir. Zira bu rivâyât nihayet kütüb-i sâlifede şu söylenmiş, bu yazılmış demeğe vardığı gibi Tirmizî'nin "hadîsun hasenun sahîhun" kaydiyle Abdullâh bin Amri'bni'l-Âs radiyallâhu anhümâdan rivâyet ettiği; "Benim tarafımdan bir âyet olsun tebliğ ediniz. Benî İsrâîl de şöyle diyor, böyle diyor diye rivâyet edebilirsiniz. Bunda beis yoktur. Benden rivâyet ederken her kim benim ağzımdan müteammiden yalan uydurursa Cehennem'deki durağına hazırlansın" hadîs-i merfûu delâletiyle de bu, mubah görülmüştür. Lâkin o kabilden merviyyât hakkındaki hüküm tevakkuftan ibarettir. O gibi

merviyyât, akla hiç de muhâlif olmasalar da yine tasdik veya tekzîbleri cihetine gidilmez. Akla ve Kitâb ve Sünnet'e muhalif olanları herhalde merdûddur. Muvâfık olanlarının da mevzu olmak ihtimalleri olduğu gibi senedi munkatı' merviyyât-ı sahîhadan olmak ihtimâlleri de vardır. Kitâb ile Sünnet bunlardan muğnî oldukları için doğruya yanlış, yanlışa doğru demiş olmamak için hüküm vermekde tevakkuf etmek gerekir. Nitekim *Buhârî*'de Ebû Hüreyre radiyallâhu anhden merfûan rivâyet edildiği üzere zaman-ı saadet-nişân-ı Risâlet-penâhî'de Ehl-i kitâbdan bazı kimselerin *Tevrât*'ı okuyup lisân-ı Arabîye terceme ettikleri mesmû-i âlî-i Nebevî buyurulduğunda; "Ehl-i kitâb'ı tasdîk de etmeyiniz, tekzîb de. Onlara 'kûlû âmennâ billâh' âyet-i kerîmesini[4] okuyarak cevab veriniz" buyurmuşlardır.

Bazı eimme-i dinin, ezcümle Ahmed ibni Hanbel'in; "Üç nevi kitâbın aslı yokdur: Megâzî, Melâhim, Tefsîr" sözü lâzıme-i ihtiyâta binâen söylenmiştir. Bunlara asılsız denmesi serâpâ yalan ve itibardan sâkıt mânasına değildir. Bazı tefsirât vardır ki Nebiyy-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellemden sudûru sâbittir. Ve şüphesiz makbûldür. Ulemâ-yı sahabe ile tâbiînin mevsûku'l-kelim olan ulemâsına isnâd olunan rivâyât da öyle. Yoksa İmam Ahmed'in maksadı bu kitablardaki rivâyâttan birçokları esânîd-i muttasıla-i sahîha ile sâbit olmadığı için onlardaki her rivâyete bilâ tahkîk kapılmak câiz olmadığını anlatmaktır. O, kütüb-i hadîsde sübût bulmuş olan bunca tefsîrleri redde elbette taraftar değildir. Nasıl olsun ki kendi *Müsned*'ine de tefsîre âid hadîsler dercetmiştir.

Nukûl-i İslâmiyyenin dördüncü nev'i *Siyer* ve *Megâzî* ve *Melâhim* ile alelumûm *Ahbâr* nâmı verilen sırf tarihî rivâyâta aid kitablardır. *Megâzî* gazevât-ı celîle-i Peygamberîye ve asr-ı saadetdeki seriyyelere taalluk eden haberlerdir. *Melâhim* bilfiil vâki olan muharebâtdır. *Sîret-i Nebeviye* ise Zât-ı mukaddese-i risâlet-penâhîye âid –bugünkü tabir ile– terceme-i hâldir ki alelekser *Megâzî* ve *Melâhim*'i de câmî' olur. *Ahbâr* da bunlardan mâadâ olan vakâyıa müteallik rivâyâttır ki *Tarih* dediğimiz şeydir. Bizim bugün müverrih dediğimize o zamanlar *ahbârî* denirdi. Ahbâriyyûnun zikrettikleri vakâyi', İslâmî olabildiği gibi gayr-i İslâmî de olabilir. *Eyyâm-ı Arab* dedikleri cahiliyyet muharebâtı, Acemin yani gayr-i Arab akvâmın tarihleri bu zümredendir. İmam Ahmed'in –biraz evvel naklettiğimiz– Megâzî ve Melâhim hakkındaki sözü de –tefsîr için söylediğimiz gibi– ıtlâkı üzere değildir. Nasıl olur ki Musâ bin Ukbe'nin *Megâzî*'sini; "*Megâzî*'nin esahhıdır" diyerek tavsiye ettiği evvelce zikredilmişdi. Rivâyât-ı sâbite ve gayr-i sâbiteyi muhtevî olan diğer megâzîyi okumakdan tahzîr etmiş demek olur.

[4] Âyet-i kerîme'nin meâl-i âlîsi: "Ehl-i kitâba deyiniz ki biz Allah'a ve bize inzâl olunan Kitâb-ı Kerîm'e imân ettiğimiz gibi İbrahim, İsmail, İshak, Yakub ve Esbât'a inzâl olunan şeylere de, kezâlik Mûsâ'ya, Îsâ'ya ve bütün enbiyâya Rabları tarafından kendilerine i'tâ olunan kitâblara imân ettik. Hiçbirini diğerlerinden ayırd etmeyiz. Ve Allah'a mutî' ve munkâdız". Va'llâhu a'lem.

Bu sınıfa dahil kitabların Ehl-i İslâmca en az muteber olanları Kütüb-i Ahbar'dır. Çünkü ahbâriyyûn gayr-i İslâmî vakâyii bir sened-i zaîf ile olsun tevsîka imkân bulamamışlardır. Zikrettikleri rivâyât ya senedsizdir, ya senedleri varsa münkatı'dır. Onun için bunlara ihticâca gayr-i sâlih alelâde rivâyât nazariyle bakılır. Siyer ve megâzî ve melâhim haberleri ise daima müsneddir. Yani râvîleri vak'adan tâ müellifin zamanına gelinceye kadar zikredilir. Kıymetleri de muhaddisînin usûl ve kavâidine tebean intikâd edildikten sonraki kıymettir. Bunların derece derece sahîh olanları çok olduğu gibi, derece derece zaîf olanları da pek çoktur. Bunların bugün merci-i tahkîki hadîs kitablarıdır.

Bir de İmam Ahmed ibni Hanbel ile diğer bazı eimme; "Helâl ve harama dair bize bir şey rivâyet olunursa râvîler hakkında şiddet, fezâil-i a'mâl hakkındaki rivâyetlerde ise tesâhül gösteririz" demişlerdir. Çünkü ikincilerine evvelkileri gibi bir hükm-i şer'î terettüb etmez. Bu gibi rivâyât nihayet, insan şöyle böyle yaparsa daha büyük bir ecir ve fazîlete nâil olur, demeğe varır. Bundan dolayı ehl-i ilmin büyük bir kısmı rekâika yani zühde müteallik rivâyât ile kendilerine hüküm terettüb etmeyen megâzî nukûlü hakkında da ruhsat yani intikâdı teşdît etmemek tarafına gitmişlerdir. Bu gibi rivâyâtı –mevzu olmamak şartiyle– nakletmekte beis görmezler. Megâzînin ahkâmı mutazammın rivâyâtı ise şer'-i şerîfin mühim bir bâbı olduğundan onlar hakkında nakîr ve kıtmîr tetkikâta koyulmayı vâcib görmüşlerdir. Nitekim İmam Ebû Yûsuf'un (113-182) *Kitâbu'l-Harac*'ı ile İmam Muhammed'in (135-189) *Siyer-i Kebîr*'i siyerin ahkâma taalluk eden kısmı hakkında tedkikât-ı fıkhiyyedir.

Ahmed Naim, *Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, 7. bs., Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1982, I, 82-100.

MEHMED ÂKİF ERSOY
(1873-1936)

HAYATI VE ESERLERİ

Mehmed Âkif 1873'te İstanbul'da Fatih'in Sarıgüzel mahallesinde doğdu. Babası Arnavutluk'tan gelip İstanbul'a yerleşen Fatih Medresesi müderrislerinden Mehmed Tahir Efendi'dir. Annesi ise Buharalı bir aileye mensuptur. Dört yaşındayken Emir Buharî Mahalle Mektebi'ne başladı. Fatih Merkez Rüşdiyesi ve Mekteb-i Mülkiye'nin idadî (lise) kısmını bitirdi. Babasının vefatı ve Sarıgüzel'deki evlerinin yanması üzerine Mülkiye'nin yüksek kısmına devam edemeyeceği ortaya çıktı. Bunun üzerine yeni açılan yatılı Halkalı Baytar Mektebi'ne girdi. Burayı birincilikle bitirdi (1893). Aynı yıl Umûr-ı Baytariye ve Islâh-ı Hayvanat Umum Müfettiş muavinliği göreviyle memuriyet hayatı başladı, üç-dört yıl bu görevle Anadolu, Rumeli ve Arabistan'ı dolaştı. Halkalı Ziraat Mektebi (1906) ve Çiftçilik Makinist Mektebi'nde (1907) hocalık yaptı. Darülfünun edebiyat-ı umumiye müderrisliğine tayin edildi (1908). II. Meşrutiyetin ilanından sonra Ebulula Mardin'le Eşref Edib'in çıkarmaya başladığı *Sırat-ı müstakîm* kadrosu içinde yer aldı. Balkan Savaşı'ndan sonra Ziraat Nezareti'ndeki görevinden istifa etti.

Balkan Savaşı'nın sonlarında kurulan Müdafaa-yı Milliye Heyeti Neşriyat Şubesi'ne aza tayin edildi. I. Dünya Savaşı'ndan önce Mısır ve Hicaz'a gitti (1913). Savaş sırasında Almanya'daki Müslüman esirlerin durumunu görmek için Alman Hükümeti'nin daveti üzerine, Teşkilat-ı Mahsusa (Osmanlı gizli teşkilatı) aracılığı ile Berlin'e gönderildi (1914). Gene Teşkilat-ı Mahsusa tarafından, Osmanlı Devleti'ne bağlılığı ile tanınan Necid emiri İbnürreşid'e gönderildi. Bu yolculukta iken Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye başkâtipliğine tayin edildi, gezi dönüşü vazifeye başladı.

İzmir'in işgalinden sonra (1919) Batı Anadolu'da yer yer beliren direnmeleri güçlendirmek için Balıkesir'e gitti, vaazlarıyla halkı aydınlattı. Bu faaliyetlerinden dolayı Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye'deki görevine son verildi (25 Aralık 1920). İstanbul'un işgalinden sonra Anadolu'da başlayan Millî Mücadele'ye katılmak üzere İstanbul'dan ayrılarak 9 Mayıs 1920'de Ankara'ya geldi. Burdur milletvekili olarak TBMM'ne girdi. Konya isyanının bastırılması için oraya gönderildi. Kastamonu'ya gitti, Nasrullah Camii'nde vaazlar verdi. Ankara'ya dönüşünde Tacettin Dergâhı'na yerleşti. İstiklâl Marşı'nı burada yazdı (Kabul ediliş tarihi 12 Mart 1921). Şer'iyye

ve Evkaf Vekâleti bünyesinde kurulan Tedkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti'ne seçildi (1922). Millî Mücadele'nin neticelenmesi üzerine İstanbul'a döndü (1923).

Mehmed Âkif, Ankara'nın gittikçe Milli Mücadele'nin amaçlarından uzaklaştığını gördü, bunun üzüntüsüyle sarsıldı. Bu ruh hali içinde Abbas Halim Paşa'nın davetlisi olarak 1923 sonbaharında Mısır'a gitti. Kışı orada geçirdi. 1926 yılına kadar kışları Mısır'a gitti, yazları Türkiye'ye döndü. 1926-36 yıllarını ise Türkiye'ye hiç dönmeden Mısır'da geçirdi. Câmiatu'l-Mısriye'de Türk edebiyatı dersleri okuttu. Mısır'a yerleşmeden TBMM'nce kendisine sipariş edilen Kur'an tercümesi üzerine uzun bir müddet çalıştı ise de daha sonra yayınlanmasından vazgeçti. 1935'te karaciğerinden rahatsızlandı. Memleketine olan hasreti iyice artmıştı. Mısır'da ölmekten korkuyordu. Nihayet 1936 yaz başında İstanbul'a döndü. Fakat hastalığı çok ilerlemişti. Bir müddet tedavi gördü, istirahat etti. 27 Aralık 1936'da vefat etti. Edirnekapı Mezarlığı'nda çok sevdiği yakın arkadaşı Babanzâde Ahmed Naim Efendi'nin yanıbaşına defnedildi.

Eserleri: Mehmed Âkif'in *Safahat* adı altında toplanan 7 şiir kitabı yayın tarihlerine göre şunlardır: *Safahat* (1911), *Süleymaniye Kürsüsünde* (1912), *Hakkın Sesleri* (1913), *Fatih Kürsüsünde* (1914), *Hatıralar* (1917), *Âsım* (1924), *Gölgeler* (Mısır 1933. İbrahim Sabri'nin Arapça tercümesi *ez-Zılâl* adıyla basıldı, ts.). *Safahat* adı altında bütün şiirlerinin toplu baskısı Ö. Rıza Doğrul tarafından yapılmıştır (1943). M. Ertuğrul Düzdağ 9. baskıyı gözden geçirmiş ve böylece *Safahat* daha doğru ve düzgün bir hale gelmiştir. Düzdağ daha sonra hususiyetleri olan bir neşir de yaptı: *Safahat–Eski ve Yeni Harflerle Tenkitli Neşir* (1991).

Tercümeleri: *Müslüman Kadını* (Ferid Vecdi'den, 1909, Mahmut Çamdibi sadeleştirmesi, 1972. M. Yetim sadeleştirmesi 2007'de basıldı), *Hanoto'nun Hücumuna Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslâmı Müdafaası* (1915), *Hilafet-i İslâmiye* (Abdülaziz Çaviş'den, *Sebilürreşad*, XIV/353, 1916. Aynı adla kitap olarak basılan Âkif'in tercümesi değildir), *İçkinin Hayat-ı Beşerde Açtığı Rahneler* (Abdülaziz Çaviş'den 1923. F. Koca tarafından sadeleştirilerek yayınlanmıştır, 2003), *Anglikan Kilisesine Cevap* (A. Çaviş'ten 1924. S. Ateş tarafından sadeleştirilerek yayımlandı, ts. [1974]), *İslâmlaşmak* (Said Halim Paşa'dan, 1919. Süleyman Hayri Bolay tarafından sadeleştirilerek yayınlandı, 1965. M. Ertuğrul Düzdağ ve Ahmet Özalp'in sadeleştirmeleri de yayına hazırladıkları Said Halim Paşa'nın *Buhranlarımız* kitabı içinde yer aldı), *İslâmda Teşkilât-ı Siyasiye* (Said Halim Paşa'dan, *Sebilürreşad*'ın XIX/493-501 nolu sayılarında tefrika, 1922. İ. Kara, A. Özalp, E. Düzdağ sadeleştirmeleri yayınlandı), *Beşeriyeti Kurtaracak Tek Çığır İslâm Fazileti* (Abdülaziz Çaviş'ten, 1952).

Âkif'in Milli Mücadele sırasında Kastamonu'da yaptığı vaazlar da *Kastamonu Nasrullah Kürsüsünde* adı altında basılmıştır (Diyarbakır 1921). Ö. Rıza Doğrul *Sebilürreşad*'da çıkan âyet ve hadislere dayalı makalelerinin bir kısmını kitaplaştırdı: *Kur'an'dan Âyet ve Nesirler* (1944). Suat Zühtü Özalp da Ömer Rıza'nınkine benzer bir derleme yapmıştır: *Kur'an-ı Kerim'den Âyetler (Meâl-Tefsir), Mevizeler (Vaazlar)*

(1968). Biraz daha düzenli neşirler A. Abdülkadiroğlu - N. Abdülkadiroğlu tarafından yapıldı: *Mehmed Âkif Ersoy'un Makaleleri* (1987), *Mehmed Âkif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri – Mev'iza ve Hutbeleri* (1991). Maruf Evren sadeleştirmesi *Hutbeler* adıyla basıldı (1982). *Sırat-ı müstakîm-Sebilürreşad*'da çıkan tercümeleri de sadeleştirilerek yayımlanmıştır: *Modernleşmek mi İslâmlaşmak mı?* (sadeleştiren: Ziya Çil, 1983).

Mektupları: *Mehmet Âkif'in Mektupları* (haz. Y. T. Günaydın, 2009), *Mehmet Âkif Ersoy'un Aile Mektupları*. (haz. Ö. H. Özalp, 2010).

Âkif'in şiir, makale, tercüme, vaaz ve mektupları toplu bir neşre de konu olmuştur: *Açıklamalı ve Lügatçeli Mehmed Âkif Külliyatı* (10 C., haz. İ. H. Şengüler - M. E. Düzdağ, 1990-92).

Geniş bilgi için bk. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, III, 71-79 (1979); Fevziye Abdullah Tansel: *Mehmed Âkif Ersoy* (1973); Eşref Edip: *Mehmed Âkif* (1960); M. Cemal Kuntay: *Mehmed Âkif* (1939); M. Emin Erişirgil: *Mehmed Âkif-İslâmcı Bir Şairin Romanı* (1956); Ömer Rıza Doğrul: "Âkif"; *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, I, 213-231 (1940); M. Ertuğrul Düzdağ: *Mehmed Âkif Ersoy* (1988).

I
SA'Y VE AMELİN NAZAR-I İSLÂMDAKİ MEVKİİ

Dünya denilen bu cedelgâh-ı maişette temîn-i mevcûdiyet için uğraşan cem'iyât-ı beşeriyenin haline in'itaf eden en ufak bir nazar iyanen gösteriyor ki hangi cemiyet ataletten müteneffir, sa'y ve ictihada mâil efraddan terekküb etmiş ise bütün milletleri geride bırakarak gâye-i mecd ü şerefi idrak eden o olur. Şu halde sa'y ve amel efrad-ı insaniyeyi medeniyete îsal edecek, bütün akvâmın hayatını, istiklâlini kâfil olacak esasların en mühimi sûretinde telakkî olunmak zaruridir.

Hatta ulûm-ı ictimaiye erbabı, nazarlarında sa'y ve amelin mevkii bu kadar yüksek olduğu için, edyânı, insanları atalete sevk eder, hazîz-i meskenete düşürür zannıyla, muâhezede bulunuyorlar.

Biz bu makalemizde evvelâ İslâmiyeti şu büyük töhmetten tenzih edeceğiz; sâniyen insanları ataletten tahlîs ile sa'y ve ictihada teşvîk için onun kadar kavî bir müessir olamayacağını delâiliyle göstereceğiz.

Evet, İslâmiyet hayat-ı bâkiye için çalışmaya ne kadar sevk ediyorsa aynı teşviki hayat-ı fâniye hakkında da diriğ etmiyor: Cenâbı Peygamber "Dünya için hiç ölmeyecekmiş gibi, ahiret için de yarın ölecekmiş gibi çalışın" diyor. Diğer bir hadisinde de bizi "Din ile dünyayı birlikte ıslaha davet" ediyor. Şu iki hadis bedaheten gösteriyor ki dünyayı imâr etmek rıza-yı İlâhî'ye muhaliftir vehm-i bâtılıyle sa'y ve amele vedâ ederek ibadet namına vücûdu riyazet altında ezmek, mütefekkireyi atalete mahkûm bırakmak şer'an merdûddur: Bu gibi harekâtın meşrûiyetine zâhib olanlar bilmiyorlar ki dünya bir meydan-ı heycâdır; burada saldıran elleri kolları bağlı durana daima galebe çalar; galib mağlûbu kendisine esir eder. Bütün hukûk-ı hayatiyesinden mahrûm bırakır; kanûn-ı tabîat umûr-ı hayatiyesinden mahrûm bırakır; kanûn-ı tabîat umûr-ı dünyayı ihmal edenleri âkıbet mahveder. Artık onların şu mevhûm ibadetleri vebal, kûşe-i miskin-i inzivada besledikleri âmâl ise bütün pâymâl olur. Bu bir emr-i bedîhîdir ki dini yanlış

anlayarak dünyaya aid mesâlihi istihfafta ifrata varan, hâcât-ı hayatı istihsal hususunda tefrite düşen milletlerin tarihi gösterip duruyor.

Lâkin diyanet-i İslâmiye ki edvâr-ı ahîre-i insaniyet için nâzil olmuş bir dindir; taş kovuklarında yaşayan akvâm-ı ibtidâiyenin kulûb-ı kâsiyesini telyîne medâr olacak birtakım ibâdatı teşrî' etmemiştir. Belki kavanîn-i hayata muvafık gelen, şan-ı beşeriyeti i'lâ eden, ruhu temâyülât-ı nefsaniyeden âzâde bulunduran ne kadar harekât varsa cümlesini hâlisen livechillâh edâ edilmiş birer ibâdet sûretinde telakkî etmiştir, bir şart ile ki o harekâtı îfâdaki maksad rahmânî olsun, şeytânî olmasın.

Efrâdın, ailelerin, cemiyetlerin elhasıl bütün insaniyetin en mübrem havâicini temin hususunda bu kadar tesîri olan iktisab-ı servet ve mal insanı Cenâbı Hakk'ın şu nev-i mükerrem için tayin eylediği gâye-i kemâle îsal için en başlı bir kuvvet değil midir? İşte İslâmiyet bunu efdal-i ibâdet olmak üzere tanıtmıştır.

Cenâbı Peygamber "Efdal-i a'mâl iktisab-ı helâldir. İyalini mal-ı helâl ile infak için uğraşanlar fî sebili'llâh cihad edenler gibidir. Afâf-ı nefs içinde tâlib-i dünya olanlar şüheda derecesindedir" buyuruyor.

Hem zannetmeyin ki İslâmiyet bizi sa'y ve iktisaba tergib ile iktifa ediyor; bakın onu üzerimize farz kılıyor. Terk edenleri vâcibât-ı diniyeden birini terk etmiş gibi muâhezede bulunuyor: "Taleb-i helâl herbir Müslim üzerine farzdır" (Hadis).

Bilir misiniz servetin nazar-ı İslâmdaki mevkii nedir? Hayat-ı ümmetin en büyük rüknü, terakkî-i milletin en kavî medarıdır. "Ümmetim öyle bir zaman görecek ki hem dinini hem dünyasını temin için insan paraya muhtaç olacak" (Hadis). Ne hacet! Ashab-ı kiram arasında Hazret-i Osman gibi servetiyle bir harbi idare edecek ağniya vardı. Namuskârâne kazanılmış mal hakkında "Bir merd-i salih için mal-i sâlih ne iyi bir şeydir!" gibi medâyih-i Nebeviye meydanda iken İslâmiyet iktisab-ı servete mânidir denebilir mi? Husûsiyle Cenâbı Peygamber'in bize, geleceğini on üç asır evvel haber verdiği böyle bir zamanda...

Evet biz öyle bir devirdeyiz ki dinimizin sa'y ve ictihad hakkındaki evâmirini tekrar tekrar söylemek üzerimize farzdır. Biz bu farîzayı edâ etmezsek nüfûsu bağlayan zencir-i atalet-i kıramaz, nâsı irşad iddiasında bulunanların telkin eyledikleri zunûn-ı bâtılayı zihinlerden çıkaramayız. Halk, irşadât-ı diniye namına kendilerini çalışıp kazanmaktan tenfir eden, fakr u ihtiyac içinde yaşamayı hayat-ı mes'ûdane sûretinde gösteren miskinâne sözlerden başka bir şey duymuyor. Allah'ı severseniz söyleyin: Bu gibi sözlerin, kulûbu en muvafık ilâc ile müdavat etmek sûretinde hulâsa edebilen, hikmet-i Nebeviye ile imkân-ı te'lîfi var mıdır?

İlmin o muazzam namına yemin ederim ki Cenâbı Peygamber nâsa –bugün ulemâ arasına sokulan bazı cühelânın yaptığı kadar değil, onun yüzdebiri kadar olsun– serveti, sa'yi ve ameli istihkar ile emr etmiş olaydı ashab arasında ağniya şöyle dursun, habbeye mâlik olan bile bulunmazdı. Zira ashab-ı kiram kadar

evâmir-i nebeviyyeye mutî kimse tasavvur edilemez. Bununla beraber görüyoruz ki emir büsbütün ber-akisdir. İşte Kur'an-ı Kerîm'de sa'y ve amele teşvik yolundaki evâmir-i ilâhî, işte sünen-i Nebeviye! Acaba asr-ı hâzır-ı medeniyette yazılan ictimaî eserler bunlar kadar sa'ye tergîb edebilir mi?

Kur'an "velâ tense nesîbeke mine'd-dünya" (*Dünyadan nasibini unutma*. Kasas, 28/77), "Fenteşirû fi'l-ardı vebteğû min fadlillâh" (*Yeryüzüne yayılın ve Allah'ın fazlını arayın*. Cuma, 62/10) buyuruyor. Hazreti Peygamber "Dünya ne güzel matiyedir ona râkib olun ki sizi ahirete yetiştirsin", "İçinizden hayırlısı dünyasını ahiretine; ahiretini dünyasına fedâ eden değildir, belki her ikisi için de çalışandır" diyor.

Cenâbı Peygamber bir gün ashabıyla otururken bakmışlar ki bir genç babayiğit erkenden kalkmış çalışıyor. Ashab-ı kiram, ne olurdu şu delikanlının mesâîsi Allah yolunda olsaydı... demişler. Cenâbı Peygamber "Bu sözü söylemeyin. Eğer bu genç âhare arz-ı ihtiyac zilletinden vâreste kalmak için çalışıyorsa Allah yolunda çalışıyor demektir; sa'y ve amelden kalmış ebeveyni için çalışarak onları infak ediyorsa yine Allah için çalışıyor demektir; yok, iktisab-ı servet ederek ötekine berikine kurulmak için uğraşayorsa fî sebili'ş-şeytan çalışıyor demektir" buyurmuştur.

Şu hadîs-i şeriften gayet celî bir surette anlşılıyor ki servet kazanmak kazanan adamın niyetine bağlıdır. Eğer niyeti hayır ise me'cûr olur; na-meşrû mahallere sarf etmek ise meşrû surette kazandığı takdirde bile hakikatte mal değil vebal kazanmış olur. "İbadullaha azamet satmak için servet isteyenler gazab-ı ilâhîye giriftar olurlar; nefsi zillet-i tese'ülden ve zarûretten sıyanet maksadıyle mal talebinde bulunanların yüzü ferdâ-yı kıyamette mehtab gibi nuranî olur" (Hadis).

Bazı muhalifîn "Rızk ezelde taksim edilmiştir. Binaenaleyh çalışmanın zerre kadar faidesi yoktur " sözüyle istişhad ediyorlar. Değil mi? Biz buna en evvel iman edenlerdeniz. Şu var ki bizim ne ilm-i İlâhî'nin künhünü tedkîke cür'etimiz, ne de âlem-i gaybı tahkike kudretimiz yoktur. Onun için bi'l-farz benim şu sa'yimin ilm-i sâbık-ı İlâhî'den dolayı pâmâl-i hırman olacağını nereden bilirim! O halde bir sû-i tefehhüm neticesi olarak beni çalışmaktan men edecek, minhâc-ı sedâddan çevirecek bu gibi efkâra neden kapalıyım? Hayır hayır! Tedkik olunursa ıyanen görülür ki diyanet-i beyza-yı İslâmiye hayatın meşhûd ve mahsûs olan birtakım kavânîn-i sâbitesini teşri etmiştir. Rızkın Cenâbı Hak tarafından insanlar arasında sa'y ile mütenasib olmak üzere taksîm edilmiş bulunması; kimin emeği çok ise nasîbi de çok; kimin emeği az ise nasîbi de o nisbette az olması mukarrerât-ı İslâmiyedendir. İşte size bir düstûr-ı hikmet ki dünya denilen heycâ-ı maişette herkesin iktiham edeceği şedâid nisbetinde nâil-i meram olacağına itmînan hâsıl ederek çalışması için bundan büyük sâik olamaz: "Cenâbı Hak kuluna himmeti ve hırs u talebi nisbetinde verir" (Hadis).

Her işte ikdam ve himmetin vesîle-i fevz ü necah olacağını, dûn-himmetlik, meskenet ise fakr u hırmandan başka netice vermeyeceğini İslâmiyet en vâzıh bir lisan ile anlatıyor: "Cesûr tâcir merzuk, korkak tâcir mahrûm olur" (Hadis).

İslâmiyet ahkâm-ı celîlesine ittibâ edenlere bülend bir sada ile nida ederek diyor ki: Hayatın sabit, lâyetegayyer birtakım kavâidi, muayyen birtakım kavânîni vardır. O kavânîne muhalefette bulunanlar ferman-ı İlâhî'ye karşı gelmiş olurlar; muktezasınca hareket edenler ise ihrâz-ı emel ederler. Rızk ile kesb de o kavânîn-i sâbitenin taht-ı hükmündedir. Binaenaleyh o kavânîni rehber ittihaz edenler merzûk olurlar, muhalefette bulunanlar mahrûm kalırlar. İşte kavânîn-i kesbin en başlıcalarından biri de erkenden işe başlayarak takat müsâid olduğu kadar çalışmaktır. "Çalışan bulur. Her müctehidin bir nasibi vardır. Sabah uykusu mâni-i rızıktır" (Hadis).

Hazret-i Ömer ki evâmirine imtisal vâcib olan eâzım-ı sahabedendir, bakınız ne diyor: "Hiçbiriniz taharri-i rızıktan geri durarak ya Rabbi beni merzuk et demeyiniz. Zira bilirsiniz ki gökten ne altun yağar ne gümüş!" Ne hacet! İktisab-ı mal-i helale sa'y ve ictihad hususunda bütün muarızlarımızı iskat ve ilzâm için Cenâbı Peygamber'in şu hadis-i şeriflerini îrad etmemiz kâfidir: "Çalışınız zira çalışmak üzerinize farzdır".

Böyle olduğu gibi Hazret-i Peygamber tarafından kemal-i şiddeti "Kâde'l-fakru en yekûne küfren" (Fakirlik az kalsın küfür oluyordu) sûretinde tasvîr buyurulan belâ-yı zarûretten kurtulmak, ebnâ-yı cinsine bâr olmaktan nefsini sıyanet etmek için vatanlarında kazanamayanların diyar-ı âhara hicret etmeleri de dinen pek memdûh bir harekettir. Evet, İslâmiyet şedâid-i seyr ü seferi iktiham ederek, dağları aşarak, denizleri geçerek istihlâs-ı nasîb etmeye bütün Müslümanları teşvîk etmektedir. "Kazanmaktan âciz kalanlar Mısır'a gitsinler. Ticarette suûbet çekenler Amman'a sefer etsinler. Seyr ü sefer ediniz; hem iktisab-ı sıhhat ve âfiyet eder hem de kazanırsınız" (Hadis).

İşte ashab-ı kiram hep bu yolu tutmuşlardı. İmam-ı Ahmed diyor ki: Ashab-ı kiram berren, bahren ticaret ederler; hurmalıklarında bağçelerinde çalışırlardı. Sahabe ve tâbiîn tarihini mütâlaa edenler bütün insaniyet için medar-ı mefharet olacak meâlî-i azm ü ikdama nâ-mütenâhi misaller görürler. Evet bir rîksitan-ı bî-pâyâna çekilmiş hizb-i kalîl görürler ki fakr u ihtiyaç husûsunda bütün akvâma fâik iken birdenbire davranmışlar. Kur'an-ı Hakîm'in sa'y ve amele tergîb eden âyâtını, Cenâbı Peygamber'in de bunu müeyyid bulunan ehâdîsini düstûr-ı hareket ittihaz etmişler de seksen sene içinde Romalıların sekiz yüz sene zarfında nâil olamadığı vâsi bir dâire-i nüfûz ve saltanata sahip olmuşlar. Evet bu kadar vâsi memâliki almışlar, ahalisini de öyle Romalılar gibi gûnagûn şiddetler, vahşetler göstermek umûr-ı diniyelerine müdahale etmek suretiyle kerhen değil, belki tav'an kendilerine münkad etmişler. İslâmın karn-ı ûlâ tarihini okursanız o kadar harikulâde himmetler, azimler görürsünüz ki kıyas eylediği surette asr-ı hâzırdaki

erbab-ı medeniyetin ikdâmatını pek nâçiz bırakacak olan o fevka'l-beşer mesâîyi velev mücmelen olsun burada zikretmek istitâatımızın haricindedir.

Madem ki o zamanlar hal böyle idi ya bugün o şehamet-i kalbiye, o himmet-i İslâmiye nereye gitti? Eslâfımızın hatta kadınlarında görüldüğü mütevatir olan mekârim-i ahlâktan, fezâil-i himmetten bile bizi kasır bırakan bu acz ü meskenet nereden geldi?

İslâmiyetin düşmüş olduğu zillet ve meskenet elvermiyormuş gibi kisve-i irşada bürünen birtakım cühelâ da kalkışmışlar da, bu hal Müslümanlığa pek muvafıktır. Çünkü Müslümanlar ahiret adamıdırlar, dünya onlara gerekmez diyorlar. Hayır, bin kere hayır! Cenâbı Hak "Ve kîle lillezîne'ttakav mâ zâ enzele rabbuküm. Kalû hayrâ. Lillezîne ahsenû fî hâzihi'd-dünya haseneh. Ve ledâru'l-âhıreti hayr ve leni'me dârul-müttakîn" (*Takva sahiplerine 'Rabbiniz ne indirdi?' denince 'hayır' derler. Bu dünyada iyi davrananlara iyilik vardır, ahiret yurdu ise daha iyidir. Müttakîlerin yurdu ne güzeldir!* Nahl, 16/30), "Rabbenâ âtinâ fi'd-dünya haseneten ve fi'l-âhıreti haseneten ve kınâ azâbe'n-nâr" (*Rabbimiz! Bize dünyada iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi Cehennem azabından koru.* Bakara, 2/201) buyuruyor. İşte bu sözler Allah'ın sözüdür. Pekâlâ "ve men asdaku minallâhi hadîsâ" (*Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir?* Nisa, 4/87).

Artık Müslümanların dinlerine ettikleri cinayetler elverdi. Dine nazar-ı akıl ve rü'yet ile baksınlar da anlasınlar ki birçokları dinin muktezasınca hareket ettiğini tevehhümle beraber sırf kendi hevesat ve efkâr-ı bâtılası peşinde koşuyor! İslâmiyete an-cehlin reva gördükleri zulm ile âlem-i medeniyetteki hükemayı bu din-i mübînin celâil-i ahkâmını tedkîkten men etsinler. Hem bilsinler ki pek yakın olan bir âtî gelecek, Müslümanlık Avrupa'da asr-ı mes'ûd-ı risalet-penâhideki revnakını andırır bir revnakla zâhir olacaktır. "Senurîhim âyâtina fi'l-âfâkı ve fî en füsihim hatta yetebeyyene lehüm ennehu'l-hakk". (*Hakikat onlar için tebeyyün edinceye kadar onlara hem dış dünyada hem de kendi içlerinde âyetlerimizi göstereceğiz.* Fussilet, 41/53), "Kâne va'duhû mef'ûlâ". (*O'nun vaadi yerine gelir.* Müzzemmil, 73/18).

Sırat-ı müstakîm, I/11, 170-172 (10 Şevval 1326). "Sa'dî" müstearıyla.

II
SÜLEYMANİYE KÜRSÜSÜNDE

Matbaa

Evvelâ gizlice bir matbaa te'sis ettim;
Beş on öksüz bularak basmacılık öğrettim
Kalemim çokça pürüzlüydü, fakat çaresi ne?
Sonra, bilmem kimin üslûbu!.. Avâmın nesine!
Dilimin döndüğü şîveyle bütün gün yazdım;
Okuyanlar o kadar çoktu ki, hiç ummazdım.
Usta, âsârını verdikçe çocuklar bastı;
Altı ay geçti, bizim matbaanın çıktı adı.
Göğsü imanlı beş on tâne fedai gelerek
Dediler: "Sen ne basarsan, onu tevzî edecek
Vâsıtan işte biziz, korkulacak şey yoktur...
Para lâzımsa da bildir ki verenler bulunur".
Bir cerîdeyle hemen başlayıverdim va'za
Zaten en başlıca yol halkı budur ikâza.
Medeniyetteki insanlar için matbûât,
Şimdi kürsîlerin en yükseği. Lâkin, heyhat,
Sizde hiç böyle değil, belki tamamen aksi:
En fena bir cereyan gösteriyor en iyisi.
Müslüman unsuru az çok uyanıktır orada;
Biz de ancak bunu tezyîd ediyorduk arada.
Parasızlıktı bidâyette işin korkulusu;
Ağniyâ altını bezletti etekler dolusu...
Açık oldukça güzel medreseler, mektepler;
Okuyup yazmayı tâmime çalıştık yer yer,
Tatar'ın yüzde bugün altmışı hakkıyla okur;
Ruslar'ın halbuki nisbetleri gayet dûndur.

Ağniyâ, zannederim, sizde de az çok olacak...
Şu kadar var ki, çürük tahtaya basmazlar ayak!
Fukaranız kılıyor, aklına geldikçe, namaz;
Ağniya'nızda da, hiç yoksa, zekât olsa biraz.
Şöyle dursun bu temenniye kulak vermeleri,
Sadr-ı âzam paşanız fitre alır, sunsa biri!

Avrupa'da Tahsil

Sonra zenginlerimiz: "Haydi gidin, fen getirin".
Diye, her isteyenin şahsına bilmem kaç bin
Ruble tahsis ile sevkeylediler Avrupa'ya;
Pek fedakâr idi hemşehrilerim doğrusu ya.
Bu giden kafileden birçoğu cidden tahsil
Ederek döndü. Fakat geldi ki üç beş de sefil,
Hepsinin nâmını telvîse bihakkın yetti...
Gönderenler ne peşîman oluyorlar şimdi!
Hiç unutmam ki, cömerdin biri, hem zengin adam,
Beni yüzdürdü nihayette şu sözlerle: "İmam,
Günde on kerre gelip istediniz, hep verdim.
Yine vermezsem eğer millet için, nâ-merdim.
Yalınız, ehline gitsin bu emekler... Olur a,
İş bizim Avrupa yârânına benzer sonra!
Hali ıslah edecekler, diyerek kaç senedir
Bekleyip durduğumuz züppelerin tavrı nedir?
Geldi bir tanesi akşam, hezeyanlar kustu!
Dövüyordum, bereket versin, edepsiz sustu.
Bir selâmet yolu varmış... O da neymiş? Mutlak,
Dini kökten kazımak. Sonra, evet, Ruslaşmak!
O zaman iş bitecekmiş... O zaman kızlarımız
Şu tutundukları gayet kaba, pek mânasız
Örtüden sıyrılacak... Sonra da erkeklerden,
Analık ilmini tahsil edecekmiş... Zâten,
Müslümanlar o sebepten bu sefalette imiş:
Ki kadın "sosyete" bilmezmiş, esârette imiş!..
Din için, millet için iş görecek alçağa bak;
Dini pâmâl edecek, milleti Ruslaştıracak!
Bunu Moskof da yapar, şimdi rızâ gösterelim!
Başka bir mârifetin varsa haber ver görelim!
Al okut, "Avrupa tahsili..." desinler, gönder,

Servetin bölerek nâ-mütenâhî para ver;
Sonra bir bak ki, meğer karga imiş beslediğin!
Hem nasıl karga? Değil öyle senin belleđiğin!
Sâde bir fuhşumuz eksikti, evet, Ruslardan...
Onu ikmâl ediverdik mi, bizimdir meydan!
Kızımızın iffeti bakmakta rezîlin gözüne
Acırım tükrüğe billâhi, tükürsem yüzüne.
Demiş olsaydı eğer: "Kızlara mektep lâzım...
Şu kadar vermelisin" kahrolayım kaçmazdım,
Elverir sardığımız bünları halkın başına...
Ben mezarımda huzur istiyorum, anladın a!
Biraz insafa gelin, öyle ya artık ne demek?
Zengin olduk diye, lânet satın almak mı gerek?"

Türkistan'a Hareket

İşte biz böyle didinmekte, çalışmakta iken,
Bir sabah üç tanıdık, seslenerek pencereden,
Dediler: "Şimdi hükümet basacak matbaanı...
Durmanın vakti değildir. Hadi kaldır tabanı!"
Bir işaretle çocuklar çekilip tâ geriye,
Daldılar hepsi birer sesleri çıkmaz deliğe,
Onların nevbeti geçmiş sıra gelmişti bana:
Yolu tuttum yalınız doğruca Türkistan'a.
Gece gündüz yürüdüm bulmak için Taşkent'i;
Geçtiğim yerleri ta'dâda mahal yok şimdi.
Uzanıp sonra Buhara'ya, Semerkand'a kadar;
Eski dünyada bakındım ki ne âlemler var?
Sormayın gördüğüm âlemleri, hiç söylemeyim:
Yâdı temkînimi sarsar da kan ağlar yüreğim.
O Buhara! O mübarek, o muazzam toprak!
Zilletin koynuna girmiş uyuyor müstağrak!
İbn Sinâ'ları yüzlerce doğurmuş iklîm,
Tek çocuk vermiyor âğûşuna ilmin, ne akîm!
O rasad-hâne-i dünya, o Sermerkand bile;
Öyle dalmış ki hurâfâta o mâzisiyle:
Ay tutulmuş, "Kovalım şeytanı kalkın!" diyerek,
Dümbelek çalmada binlerce kadın, kız, erkek!
Bu havalide cehalet ne kadar çoksa, nifak
Daha salgın, daha dehşetli... umumen ahlâk

–"Çok bozuk!" az gelecek– nâmütenâhi düşkün!
Öyle murdârını görmekte ki insan fuhşun;
Bırakın, söylenemez: mevkiimiz câni'dir;
Başka yer olsa da tafsîle hayâ mânidir.
Ya taassupları? Hiç sorma, nasıl maskaraca?
O uzun hırkasının yenleri yerlerde, hoca,
Hem bakarsın eşi yok dine teaddîsinde,
Hem ne söylersen olur dini hemen rencîde!
Milletin hayrı için her ne düşünsen: bid'at;
Şer'i tağyir ile terzîl ise: –hâşâ– sünnet!
Ne Hudâ'dan sıkılırlar, ne de Peygamber'den.
Bu ilimsiz hocalardan, bu beyinsizlerden
Çekecek memleketin hâli ne olmaz? Düşünün!
Sayısız medrese var gerçi Buhara'da bugün...
Okunandan ne haber? On para etmez fenler,
Ne bu dünyada soran var, ne de ukbâda geçer!
Üdeba doğrusu pekçok, kimi görsen: şair.
Yalınız, şi'rine mevzû iki şeyden biridir:
Koca millet! Edebiyyatı ya oğlan, ya karı...
Nefs-i emmâre hizâsında henüz duyguları!
Sonra tenkide giriş: hepsi tasavvufla dolu:
Var mı sofiyye'de bilmem ki ibâhiyye kolu?
İçilir, türlü şenâatler olur, bî-pervâ;
Hâfızın ortada divanı kitâbü'l-fetvâ!
"Gönül incitme de keyfin neyi isterse becer!"
Urefâ mesleği; âlâ, hem ucuz, hem de şeker!
Şu kadar var ki şebâbında ufak bir gayret
Başlamış... Bir gün olup parlayacaktır elbet.
O zaman işte şu toprak yeniden işlenerek,
Bu filizler gibi binlerce fidan besleyecek!

Çin ve Mançurya'da

Çin'de, Mançurya'da din bir görenek, başka değil.
Müslüman unsuru gayet geri, gayet câhil,
Acaba meyl-i teâlî ne demek onlarca?
"Böyle gördük dedemizden!" sesi milyonlarca
Kafadan aynı tehevvürle bakarsın, çıkıyor!
Arş-ı âmâli bu ses tâ temelinden yıkıyor.
Görenek hem yalınız Çin'de mi salgın? Nerde!

Hep musâb, âlem-i İslâm o devâsız derde.
Getirin Mağrib-i Aksâ'daki bir Müslümanı;
Bir de Çin Sûrunun altında uzanmış yatanı;
Dinleyin her birinin ruhunu: mutlak gelecek,
"Böyle gördük dedemizden!" sesi titrek, titrek!
"Böyle gördük dedemizden!" sözü dinen merdût
Acaba sâha-i tatbîki neden nâ-mahdût?
Çünkü biz bilmiyoruz dini. Evet, bilseydik,
Çare yok, gösteremezdik bu kadar sersemlik.
"Böyle gördük dedemizden!" diye izmihlâli
Boylayan bir sürü milletlerin olsun hali
İbret olmaz bize, her gün okuruz ezber de!
Yoksa, bir maksat aranmaz mı bu ayetlerde?
Lâfzı muhkem yalınız, anlaşılan, Kur'an'ın,
Çünkü kaydında değil, hiçbirimiz mânanın:
Ya açar Nazm-ı Celîl'in, bakarız yaprağına;
Yahud üfler, geçeriz bir ölünün toprağına.
İnmemiştir hele Kur'an, bunu hakkıyla bilin,
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için!
Bu havalidekiler pek yaya kalmış dince;
Öyle Kur'an okuyorlar ki: sanırsın Çince!
Bütün âdetleri âyîn-i Mecûsîye karîb,
Bir şehadet getirirler, o da oldukça garîb.
Yalınız, hepsi de hürmetle anar nâmınızı.
Hiç unutmam, sarılıp hırkama bir Çinli kızı,
Ne diyor anlamadım, söyledi birçok şeyler;
Sonra meyûs olarak ağladı... Bîçâre, meğer,
Bana Sultan'ı sorarmış da, "nasıldır?" dermiş;
Yol yakın olsa imiş, gelmeyi isterlermiş!

Japonlar

Sorunuz, şimdi, Japonlar da nasıl millettir?
Onu tasvire zafer-yâb olamam, hayrettir!
Şu kadar söyleyeyim: Din-i mübînin orada,
Ruh-ı feyyâzı yayılmış, yalınız şekli: Buda.
Siz gidin, safvet-i İslâmı Japonlarda görün!
O küçük boylu, büyük milletin efrâdı bugün,
Müslümanlıktaki erkânı siyânette ferîd;
Müslüman denmek için eksiği ancak tevhid.

Doğruluk, ahde vefa, va'de sadâkat, şefkat;
Âcizin hakkını i'lâya samimi gayret;
En ufak şeyle kanaat, çoğa kudret varken;
Yine ifrât ile vermek, veren eller darken;
Kimsenin ırzına, namusuna yan bakmayarak,
Yedi kat ellerin evlâdını kardeş tanımak;
"Öleceksin!" denilen noktada merdâne sebat;
Yeri gelsin, gülerek, oynayarak terk-i hayat,
İhtirâsât-ı husûsiyyeyi söyletmeyerek,
Nef'-i şahsîyi umûmunkine kurban ekmek...
Daha bunlar gibi çok nâdire gördüm orada.
Âdemin en temiz ahfâdına mâlik bir ada.
Medeniyyet girebilmiş yalnız fenniyle...
O da sahiplerinin lâhik olan izniyle.
Dikilip sâhile binlerce basîret, im'ân;
Ne kadar maskaralık varsa kovulmuş kapıdan!
Garbın eşyâsı, eğer kıymeti hâizse yürür;
Moda şeklinde gelen seyyie gümrükte çürür!
Gece gündüz açık evler, kapılar mandalsız;
Herkesin sandığı meydanda, bilinmez hırsız.
Ya o mahviyyeti insan göremez bir yerde...
"Togo"nun umduğunuz tavrı mı vardır? Nerde!
"Gidelim!" der, götürür! Sonra gelip tâ yanıma;
Çay boşaltırdı ben içtikçe hemen fincanıma.
Müslümanlık sanırım parlayacaktır orada;
Sâde Osmanlıların gayreti lâzım arada.
Misyonerler, gece gündüz yeri devretmedeler,
Ulema, vahy-i İlâhîyi mi bilmem, bekler?

Hindistan

Hind'i baştan başa gezmekti muradım, lâkin,
Nerde olsam, beni tâkibi yüzünden polisin,
Tâkatım bitti de vazgeçmede muztar kaldım;
Kaldım amma yine her mahfile az çok daldım.
Besliyormuş bereket versin, o iklîm-i kadîm,
"Rahmetullâh"a muâdil daha yüzlerce hakîm,
Ruh-ı edyânı görür, hikmet-i Kur'ân'ı bilir
Ulema var ki: huzurunda bugün garp eğilir.
Hele hayran kalır insan yetişen gençlere de:

Bunların birçoğu tahsil eder İngiltere'de;
Sonra dindaşlarının ruhu olur, kalbi olur;
Çünkü azminden, ölüm çıksa, o dönmez, sokulur.
Öyle, maymun gibi, taklide özenmek bilmez;
Hiss-i milliyyeti sağlamdır onun, eksilmez.
Garb'ın almışsa herif, ilmini almış yalınız,
Bakıyorsun: eli sanatlı fakat, tırnaksız!
Fuhşu yok, içkisi yok, himmeti yüksek, gözü tok;
Şer'-i ma'sûma olan hürmeti bizlerden çok.
Böyle evlât okutan milletin istikbâli,
Haklıdır almaya âgûşuna istiklâli.
Yarın olmazsa, öbür gün olacaktır mutlak...
Uzak olmuş ne çıkar? Var ya bir âti, ona bak!

Haydarâbâd'a giderken, beni teşyîe gelen
Mizbânın ne hazin çıktı şu ses kalbinden:
"Âh biz hayra yarar unsur-ı iman değiliz...
Hind'in İslâmını pek Türk'e kıyas etmeyiniz.
Onların ruh-ı şehâmetle coşan kanları var;
Bizde yok öyle samimi asabiyet, o damar.
Bu ağır zillete ukbâya kadar mahkûmuz...
Duymuyor çektiği hüsranları zîra çoğumuz!
Varsa ümmîdimiz: Osmanlıların şevketidir,
Onu bir kerre işitsek... bu saadet yetişir".

Beni ağlattı herif. Lâkin onun genç oğlu,
Dedi: "Yok, öyle değil; sîne-i millet dolu,
Galeyân emrine âmâde, hamiyyetli yürek;
Şu kadar var ki henüz kendini göstermeyecek.
Geçiyor şimdi esaretle deyip eyyâmı,
Müslümanlar gibi mâzisi büyük bir kavmi,
Ebedî zillete mahkûm edemem doğrusu ben.
Daha bîçâre miyiz yoksa Mecûsî'lerden?
Diyeceksin ki: asırlarca sefîlâne hayat,
Söndürür meyl-i meâliyi nihayet... Heyhât!
Göz yumulmakla kör olmaz; külün altında ateş,
Ne kadar kalsa bunalmaz; hele bir aç, hele eş!
Şunu öğretti ki İngiltere tahsili bana:
Milletin, memleketin böyle sefil olmasına
Bir sebep varsa, havassın geriden bakmasıdır...
Yoksa, Şark'ın bu zekî unsuru her feyzî alır.

Müslümanlık gibi, mâhiyeti cidden yüksek,
Sonra, vicdanları bir nefhada tehyîç edecek,
Din-i fıtrîdeki milleti irşâda ne var?
Daha yüksek mi aceb Şark'ı ezen fıtratlar,
Kabiliyyetçe? Hayır, ben buna asla kanmam.
Adam ister, yalınız etmeye bir kavmi adam!
"Doğru yol işte budur, gel!" diye sen bir yürü de,
O zaman bak ne koşanlar göreceksin sürüde!
Evvelâ beynine bir fikr-i nezîh aşılıyarak;
Hangi bir Müslümanın göğsüne tuttumsa kulak;
Şunu duydum ki; onun hiç sesi çıkmaz, kalbi,
En temiz his ile vurmakta çocuk kalbi gibi.
Sîneler gayzını fâş etmeye dursun varsın;
Vakti gelsin, o zaman var mı yürek, anlarsın!"

Kanun-ı Esasi

Haydarâbâd'a yetiştim ki, bütün Hindistan,
"Verdi Kanun-ı Esasi'yi nihayet Sultan!"
Diye birdenbire çalkalandı. İnan, kabil mi?
Hiç o binlerce havâtır kemirirken içimi,
Bir cılız "belki!" nasıl hepsini tenkîl etsin?
Ansızın başladı beynimde ümidin, ye'sin,
Doğumdan beri hiç görmediğim bir harbi...
O ne müthiş helecanlardı, aman yâ Rabbi?
"Verdi Kanun-ı Esasi..." Bu, çıkar rüya mı?
Yok canım öyle değil: milletin istirhâmı,
Şekl-i tehdîd alıvermiş, o da muztar kalmış...
Hangi millet acaba? Her ne işitsen yanlış.
Cûşa geldikçe fakat aynı terâneyle cihan,
Görür oldum dönen işlerde yedullahı nihan.
Bu ne şâhın işi, yâ Rab, ne sipâhın kârı...
Bu senin kudretinin havsala-çâk esrârı!
Yurdumun gülmeyen evlâdını artık güldür...
Ağladım sonra çocuklar gibi hüngür hüngür.
Azıcık rûhuma, asâbıma geldikte sükûn...
Döndü vaziyyeti birdenbire, baktım, yolumun;
Bir gün evvel yetişip dalmak için sînenize,
Boyladım sâhili, sâhilden açıldım denize.

Gemi enginde iken bende de engindi hayâl,
Kevser içmiş sofunun haline benzer bir hal!
Ömrü haybetle Cehennemde geçen hâne-harâp,
Verseler Cenneti şaşkın gibi çekmez ya azâp;
Ben de ruhumdaki zulmetleri artık koğdum;
En büyük hasmım olan ye'si nihâyet boğdum.

İstanbul Hülyâsı

Bahr-i Umman'da henüz çalkalanıyormuş tekne...
Attı hulyâ beni tâ Marmara sahillerine!
Görüyordum, iki üç bin mil açıktan bakarak,
Şu sizin kapkara İstanbul'u kardan daha ak.
Parlıyor alnı uzaktan ayın on dördü gibi:
Gülüyor: işvesinin câzibeler müncezibi.
Ne gezer şimdi o zillet, o sefâlet? Heyhât!
Bu ne müthiş azamettir, o ne müthiş dârât!
Sayısız mektep açılmış; kadın, erkek okuyor;
İşliyor fabrikalar, yerli kumaşlar dokuyor.
Gece gündüz basıyor millete nâfi âsâr;
Âdetâ matbaalar bir uyumaz hizmetkâr.
Mülkü baştan başa i'mâr edecek şirketler;
Halkın irşâdına hâdim yeni cemiyetler,
Durmayıp iş buluyor, gösteriyor, uğraşıyor;
Gemiler sâhile boydan boya servet taşıyor...

Bir Müslüman Düşmanı

Hasır üstünde bu rüyaları görmekte iken,
İki mel'un gözün altında ayıldım birden:
Müslüman düşmanı bir Rus tanırım çoktandır...
Nerde görsem, kaçarım, çiftelidir çünkü katır!
Hele Osmanlıların nâmı anıldıkça biter;
Ne eyer kabil olur sırtına vurmak, ne semer!
Rusya'dayken beni gördükçe gelir, derdi: "İmam,
Oku sen yoksa işin... Öldü sizin hasta adam!
Çıkmıyor vâris-i meşrûu da bizden başka..."
Beni kaç kerreler ağlattı bu hınzırca şaka!

Yine lâhavle deyip geçmede kaldım muztar;
Çünkü altüst olacak bunca tasavvurlar var...
İşte hulyâlarımın canlı yerindeyken, of
Nüksedip karşıma çıkmaz mı o illet Moskof!
Gözlerim çoktan açık olmasa, derdim: kâbus...
İyi amma nereden bitti bu kurnaz casus?
Ayak üstünde dikilmiş, gözümün tâ içine
Bakıyor, hem de o şimşek gibi gözlerle yine!
–Çelebim, gel bakalım, gel!.. Dikilip durma, çay iç!..
Hasta canlandı, ne dersin? Bunu ummazdın a hiç...
Kahraman milleti gördün ya: biraz silkindi,
Leş yiyen kargaların sesleri birden dindi!
Eski sevdâları kabilse, unutsun Rus'lar...
–Ne dedin? Anlamadım! Hey gidi hulyâcı Tatar!
Kahraman milleti gördün... dediğin Türkler mi?
Sana söylersem eğer, şimdi düşündüklerimi,
Ebediyyen bu hayâlâta vedâ eylersin.
–Ya senin votkacılardan mı hayır beklersin?
–Hasta canlandı, o iş bitti! diyorsun; heyhat!
Olamaz böyle seffîl ümmet için hakk-ı hayat.
Duyulan nağme-i hürriyet onun son nefesi;
Yaşamaz yoksa, emîn ol ki, bu barbar çetesi,
Medenî Avrupa'nın dâmen-i irfânında;
Asya'nın belki o kumluk Arabistan'ında,
Lâşe hâlindeki bir devlete vardır medfen...

Anlıyordum ki: herif çatlayacak ye'sinden.
İntikamın olamaz böyle müsâid sırası,
Diye, nerdeyse bulup hasmımın artık yarası,
Başladım deşmeye. Lâkin bu cedel başlayalı,
Dinliyormuş bizi şâhin gibi bir Afganlı.
Vâkıâ Rusça konuştuk, yine külhâni, fakat,
Seslerin tavrına çoktandır edermiş dikkat.
Çay semâverlerinin hepsini birden yıkarak,
Rus'u gırtlaklayıvermez mi? "Aman, etme bırak!"
Demeden, şaşkını yağmur gibi ıslattı Hacı!
Ne tuhaftır ki: zuhûr etmedi bir dâvâcı.
Etse zaten ne çıkar? Hak zıpırındır; yalınız
Dövülen mahkemelerden kovulur, çünkü cılız!

İstanbul'a Dönüş

Bir de İstanbul'a geldim ki: bütün çarşı, pazar
Nâradan çalkalanıyor! Öyle ya... Hürriyet var!
Galeyan geldi mi, mantık savuşurmuş... Doğru:
Vardı aklından o gün her kimi gördümse zoru.
Kimse farkında değil, anlaşılan, yaptığının;
Kafalar tütsülü hulyâ ile, gözler kızgın.
Sanki zincirdekiler hep boşanıp zincirden,
Yıkıvermiş de tımarhâneyi çıkmış birden!
Zurnalar şehrin ahâlisini takmış peşine;
Yedisinden tutarak tâ dayanan yetmişine!
Eli bayraklı alaylar yürüyor dört keçeli;
En ağır başlısının bir zili eksik, belli!
Ötüyor her taşın üstünde birer dilli düdük.
Dinliyor kaplamış etrâfını yüzlerce hödük!
Kim ne söyler, hemen el vurup alkışlanacak...
–Yaşasın!
–Kim yaşasın?
–Ömrü olan.
–Şak! şak! şak!
Ne devâirde hükûmet, ne ahalide bir iş!
Ne sanayi, ne maarif, ne alış var, ne veriş.
Çamlıbel sanki şehir: zâbıta yok, râbıta yok;
Aksa kan sel gibi, bir dindirecek vasıta yok.
"Zevk-i hürriyyeti onlar daha çok anlamalı..."
Diye mekteplilerin mektebi tekmil kapalı!
İlmi tazyîk ile tâlim, o da bir istibdâd...
Haydi öyleyse çocuklar, ebediyyen âzâd!
Nutka gelmiş öte dursun hocalar bir yandan...
Sahneden sahneye koşmakta bütün şâkirdan.
Kör çıban neşterin altında nasıl patlarsa,
Hep ağızlar deşilip, kimde ne cevher varsa,
Saçıyor ortaya, ister temiz, ister kirli;
Kalmıyor kimseciğin muzmeri artık gizli.
Dalkavuk devri değil eski kasâid yerine,
Üdebânız ana avrat sövüyor birbirine!
Türlü adlarla çıkan nâ-mütenâhî gazete,
Ayrılık tohumunu bol bol atıyor memlekete.
İt yetiştirmek için toprağı gâyet münbit

Bularak, fuhş ekiyor salma gezen bir sürü it!
Yürüyor dine beş on maskara, alkışlanıyor,
Nesl-i hâzır bunu hürriyyet-i vicdan sanıyor!
Kadın, erkek koşuyor borç ederek Avrupa'ya...
Sapa düşmekte sizin şıklara, zannım, Asya!
Hakka tefvîz ile üç tane yetişmiş kızını;
Taşıyanlar bile varmış buradan baldızını,
Analık ilmi için Paris'e, yüksünmeyerek...
Yük ağır, ecri de nisbetle azîm olsa gerek!
Şüphesiz yıktı o hulyâları meşhûdâtım...
Ama ben kendimi bir müddet için aldattım:
"Galeyandır... Galeyan geldi mi kalmaz mantık...
Su bulanmazsa durulmaz... Hele sabret azıcık..."
İyi, lâkin ne kadar beklemiş olsan, işler,
Eskisinden daha berbat, iyileşmek ne gezer!
Vatanın tâkatı yoktur yeniden ihmâle:
Dolu dizgin gidiyor, baksana, izmihlâle!
Ey cemaat, uyanın, el verir artık uyku!
Yok mu sizlerde vatan namına hiçbir duygu?
Düşmeden pençesinin altına istikbâlin,
Biliniz kadrini hürriyyetin, istiklâlin.
Söyletip başka memâlikteki mahkûmîni;
Hâkimiyyet ne imiş, öğreniniz kıymetini.
Yoksa, onsuz ne şu dünya kalır İslâma, ne din...
Kuşatır millet-i mahkûmeyi husrân-ı mübin.
Müslümanlık sizi gayet sıkı, gayet sağlam,
Bağlamak lâzım iken, anlamadım, anlayamam,
Ayrılık hissi nasıl girdi sizin beyninize?
Fikr-i kavmiyyeti şeytan mı sokan zihninize?
Birbirinden müteferrik bu kadar akvâmı,
Aynı milliyyetin altında tutan İslâmı,
Temelinden yıkacak zelzele, kavmiyyettir.
Bunu bir lâhza unutmak ebedî haybettir...
Arnavutlukla, Araplıkla bu millet yürümez...
Son siyaset ise Türklük o siyaset yürümez!
Sizi bir âile efradı yaratmış Yaradan;
Kaldırın ayrılık esbâbını artık aradan.
Siz bu dâvada iken yoksa, iyâzen-billâh,
Ecnebîler olacak sâhibi mülkün nâgâh.
Diye dursun atalar: "Kal'a içinden alınır".

Yok ki hiçbir işiden... Millet-i merhûme sağır!
Bir değil mahvedilen devlet-i İslâmiyye...
Girdiler aynı siyasetle bütün makbereye.
Girmeden tefrika bir millete, düşman giremez;
Toplu vurdukça yürekler, onu top sindiremez.
Bırakın eski hükümetleri meydandakiler
Yetişir, şöyle bakıp ibret alan varsa eğer.
İşte Fas, işte Tunus, işte Cezayir, gitti!
İşte İran'ı da taksim ediyorlar şimdi.
Bu da gayetle tabiî, koşanındır meydan;
Yaşamak hakkını kuvvetliye vermiş Yaradan.
Müslüman, fırka belâsıyla zebun bir kavmi,
Medenî Avrupa üç lokma edip yutmaz mı?
Ey cemâat, yeter Allah için olsun, uyanın!..
Sesi pek müthiş öter sonra kulaklarda çanın!..
Arzı oynattı yerinden yıkılırken İran...
Belki bir kıl bile ürpermedi sizden, bu ne kan!
Hiç sıkılmaz mısınız Hazret-i Peygamber'den?
Ki uzaklardaki bir mümini incitse diken,
Kalb-i pâkinde duyarmış o musîbetten acı.
Sizden elbette olur rûh-ı Nebî dâvâcı.
Ey cemaat, uyanın! Yoksa, hemen gün batacak.
Uyanın! korkuyorum; leyl-i nedâmet çatacak!
Ne vapurlarla trenler sizi bîdâr etti!
Ne de toplar bu derin uykuya bir kâr etti!
Sizi kim kaldıracak, sûru mu İsrâfîl'in?
Etmeyin!.. Memleketin hâli fenalaştı... Gelin!
Gelin, Allah için olsun ki, zaman buhranlı;
Perdenin arkası –Mevlâ bilir ammâ:– kanlı!
Siz ki son lem'a-i ümmîdisiniz İslâmın,
Dayanın gayzına artık medenî akvâmın!
Şimdilik sulha sebep ordunuzun kuvvetidir;
Bir de vaziyyet-i mülkiyyenizin kıymetidir.
Bu tezebzüble o kuvvet de fakat sarsılacak...
Çünkü isyanları bastırmaya memur ancak!
Ordu mâdâm ki efrâdını milletten alır;
Milletin keşmekeşinden nasıl âzâde kalır?
Öyledir, memleketin hâli düzelmezse eğer,
Kışlalar evlere, asker de ahaliye döner!
Durmasın sonra kazan kaldıradursun ordu;
Düşmanın safları çiğner bu mukaddes yurdu!

Enbiyâ yurdu bu toprak; şühedâ burcu bu yer;
Bir yıkık türbesinin üstüne Mevlâ titrer!
Dışı baştanbaşa bir nesl-i kerîmin yâdı;
İçi boydan boya milyonla şehîd ecsâdı.
Öyle meşbû-ı şehâdet ki bu öksüz toprak:
Oh, bir sıksa adam otları, kan fışkıracak!
Böyle bir yurdu elinden çıkaran nesl-i sefîl,
Yerin üstünde muhakkar, yerin altında rezil!
Hem vatan gitti mi, yoktur size bir başka vatan;
Çünki mirasyedi sâil, kovulur her kapıdan!
Göçebeyken koca bir devlete kurmuş bünyâd,
Çerge hâlinde mi görsün sizi kalkıp ecdâd?
"Çerge hâlinde..." dedim... Korkarım ondan da tebâh:
Yurdunuz bir çökecek olsa, iyâzen billâh,
Öyle iğrenç olacak âkıbetin manzarası,
Ki tasavvur bile vicdanlar için yüz karası...
Azıcık bilmek için kadrini istiklâlin,
Bakınız çehre-i meşûmuna izmihlâlin:
Yarılıp sanki zemin uğrayıvermiş, yer yer,
Bin sefîl ordu ki efrâdı: bütün aileler.
Hepsi aç, bir paralar yok, kadın, erkek çıplak,
Sokağın ortası ev, kaldırımın sırtı yatak!
Geziyor çiğneyerek bunları yüzlerce köpek;
Satılık cevher-i namus arıyor: kâr edecek!
Sen işin yoksa namaz kılmak için mescid ara!..
Kimi câmi'lerin artık kocaman bir opera;
Kiminin göğsüne haç, boynuna takmışlar çan,
Kimi olmuş balo vermek için âlâ meydan!
Vuruyor bando şu karşımda duran minberde;
O, sizin secdeye baş koyduğunuz, mermerde,
Dişi, erkek, bir alay murdar ayak dans ediyor;
İşveler, kahkahalar kubbeyi gümbürdetiyor!
Avlu baştan başa binlerce dinleyiciyle dolu...
Eski sâhibleri mülkün kapamışlarda yolu,
El açıp yalvarıyorlar yeni sâhiblerine!*
.....
.....

* Bir zamandan beri için için ağlayan cemaat bu levhanın karşısında, feryadını zaptedemedi. Mâbedin içi bir mahşer halini aldı. O hây ü hûy arasında ihtiyarın ne söylediği bir müddet işitilemedi. Nihayet, o da beş on dakika beklemeğe mecbur oldu.

Bu sizin ağlamanız benzedi bir dîğerine:
Endülüs tâcı elinden alınan bahtı kara,
Savuşurken, o güzel mülkü verip ağyâra,
Tırmanır bir kayanın sırtına etrafa bakar;
Bırakıp çıktığı Cennet gibi zümrüt ovalar,
Başlar ağlatmaya biçâreyi hüngür hüngür!
Karşıdan vâlide sultan bunu pek haklı görür,
Der ki: "Çarpışmadın erkek gibi düşmanlarla;
Şimdi, hiç yoksa, kadınlar gibi olsun ağla!"
Bırakın mâtemi yâhu! Bırakın feryâdı;
Ağlamak fâide verseydi, babam kalkardı!
Göz yaşından ne çıkarmış? Neye ter dökmediniz?
Bâri müstakbeli kurtarmaya bir azm ediniz!
Ye'se hiç düşmeyecek zerrece imanı olan;
Sâde siz derdi bulun, sonra kolaydır derman.

Sizde erbâb-ı tefekkürle avâmın arası
Pek açık. İşte budur bence vücudun yarası.
Milletin beyni sayarsak mütefekkir kısmı,
Bilmemiz lâzım olur halkı da elbet cismi.
Bir cemaat ki dimâğında dönen hissiyyât,
Cismin âsâbına gelmez, durur âheng-i hayat;
Felcin a'râzını göstermeye başlar âzâ.
Böyle bir bünye için vermeli her hükme rızâ.
Mütefekkir geçinenler ne diyor sizde bakın.
"Medeniyyete teâlîsi umûmen Şark'ın,
Yalınız bir yolu takibederek kabildir;
Başka yollarda selâmet gözeten gâfildir.
Bakarak hangi zeminden yürümüş Avrupalı,
Aynı izden sağa, yahut sola hiç sapmamalı.
Garb'ın efkârını mâl etmeli Şark'ın beyni;
Duygular çıkmalı hep aynı kalıptan; yâni:
İçtimaî, edebî, hâsılı her meselede,
Garb'ı taklîd edemezsek, ne desek beyhûde.
Bir de din kaydını kaldırmalı, zîrâ, o belâ,
Bütün esbâb-ı terakkîmize engel hâlâ!"

Gelelim şimdi, ne merkezde avâmın hissi...
Şüphe yoktur ki tamâmiyle bu fikrin aksi:
Görenek neyse, onun hükmüne münkaad olarak,
Garb'ın efkârını, âsârını düşman tanımak;

Yenilik nâmına vahy inse kabul eylememek.
Şöyle dursun o teceddüd ki, dışardan gelecek,
Kendi milliyyetinin kendi muhitinde doğan,
Yerli, hem haklı teceddüdlere hatta udvân!
Müşterek hissi budur işte avâmın sizde.

Mütefekkirleriniz tuttuğu yanlış izde,
Öyle saplandı ki aldırmadı bir başkasına.
Hiç o gitsin de dönüp bakmayarak arkasına,
Nâsın efkârı –ki efkâr-ı umûmiyye odur–
Gitmesin kendi yolundan... Bu nasıl kabil olur?
Açılıp gitgide artık iki hizbin arası,
Pek tabiî olarak geldi nizâın sırası.
Yıldırımlar gibi indikçe "beyin"den şiddet,
Bir yanardağ gibi fışkırdı "yürek"ten nefret.
Öyle müthiş ki husûmet; mütefekkir tabaka,
Her ne söylerse fena gelmede artık halka;
Hem onun zıddını yapmak ebedî mutâdı.
Bir felâket bu gidiş... Lâkin işin berbâdı:
Mütefekkir geçinenlerdeki taşkınlıktan,
Geldi efkâr-ı umûmiyyeye mühlik bir zan:
"Bu fesâdın başı hep fen okumaktır" dediler;
Onu mahvetmeye kalkıştılar artık bu sefer.
Neye ilmin adı yok koskoca millette bugün?
Çünkü, efkâr-ı umûmiyye, aleyhinde bütün;
Çünkü yerleşmek için gezdiği yerlerde, fünûn,
Önce gâyetle büyük hürmet arar, sonra sükûn,
Asr-ı hâzırda geçen fenlere sahip dönecek,
Bir adam var mı yetişmiş içinizden, bir tek?
Mütefennin tanılan üç kişinin kıymeti de,
Münhasır anlamadan, dinlemeden taklîde.
Kim mesâisini bir gâyeye vardırdı hani?
Gösterin pâye-i tahkîke teâlî edeni?
Nazariyyâta boğulmakla geçen ömre yazık;
Amelî kıymetidir kıymeti ilmin artık.
Bu hakikatleri lâkin kim okur, kim dinler?
Sivrilen züppelerin hepsi beş on söz beller,
Düşünür "Dini nasıl yıkmalı bunlarla?" diye.
Böyle bir maksat için çok bile i'dâdiyye!
Üdebânız hele gâyetle bayağı mahlûkat...
Halkı irşâd edecek öyle mi bunlar? Heyhât!

Kimi, Garbın yalınız fuhşuna hasbî simsar;
Kimi, "İran malı" der, köhne alır, hurda satar!
Eski divanlarınız dopdolu oğlanla şarâb;
Biradan, fâhişeden başka nedir şi'r-i şebâb?
Serserî: hiçbirinin mesleği yok, meşrebi yok;
Feylesof hepsi, fakat pek çoğunun mektebi yok!
Şimdi Alah'a söver... Sonra biraz bol para ver:
Hiç utanmaz, Protestan'lara zangoçluk eder!
O, benim en ebedî hasmım olan Rusya bile,
Hakkı teslim edelim! Hiç de değildir böyle.
Mütefenninleri tâ keşfe kadar tırmanıyor;
Edebiyyatı anıldıkça zemin çalkalanıyor.
Kudretim yetse eğer, on yedisinden yukarı,
Üdebâ nâmına kim varsa, huduttan dışarı
Atarım taktırarak boynuna bah-nâmesini;
Okuyan yaftayı elbette çıkarmaz sesini.
Sonra bir tarz-ı telâfî bulurum: -gerçi garip-
Konturat akdederek Rusya'dan on, on beş edip
Getirir, yazdırırım millet için birçok eser!

Galibâ bahsi değiştirdi bu müz'ic sözler...
Nerde kaldık? Evet, ortada bir pis uçurum
Var ki, günden güne dehşetleniyor, korkuyorum,
-Kapatılmazsa, gelip bir yere şâyet efkâr-
Olmasın milel-i merhûmeye bir kanlı mezâr.
Hem o husrân-ı müebbetteki mesûliyyet,
Mütefekkirlere râci kalacaktır elbet.
Başı boş kaldı mı, zira şaşırıp ber-mûtad,
Bulamaz kendiliğinden yolu asla efrâd.
Yalınız gösterilen yol tutacak yolsa gider;
Hissidir çünkü onun azmine dâim rehber.

Terakki

Mütefekkirlerimiz anlamıyorlar sanırım,
Ki çemenzâr-ı terakkîde atılmış her adım,
Değişir büsbütün, akvâma, cemaate göre;
Başka bir kavmin izinden yürümek, çok kerre,
Âdetâ mühlik olur sonra ne var, her millet,
Gözetir seyr-i tekâmülde birer ayrı cihet.

Bir de hâtırlamıyorlar ki, umûmen beşerin,
Daimâ koştuğu son maksada yükselmek için
Tutacak silsile akvâma değildir hep bir;
Belki her millet için ancak, o "mâhiyyet"tir,
Ki kopar kendisinin rûh-ı umûmîsinden.
Şimdi, bir kavmin içinden mütefekkir geçinen
Zümre evvelce bu "mahiyeti takdîr ederek,
Sonra kaç safhası mevcûd ise tenvîr ederek,
Çekecek oldu mu önden o ilâhî feneri;
Arkasından da cemaat yürür artık ileri.
Ruhudur çünkü karanlıkta elinden yedecek,
Yolcu şaşkın mı ki dursun, mütemadî gidecek.

Din

Mütefekkirleriniz dini de hiç anlamamış;
Ruh-ı İslâmı telâkkîleri gâyet yanlış.
Sanıyorlar ki: terakkîye tahammül edemez;
Asrın âsâr-ı kemâliyle tekâmül edemez.
Bilmiyorlar ki: ulûmun ezelî dâyesidir,
Beşerin bir gün olup yükselecek pâyesidir.
Mündemiç sîne-i sâfında bütün insanlık...
Bunu teslim eder insafı olanlar azıcık.
Müslüman unsuru gayet mütedennî, doğru,
Şu kadar var ki değildir bu, onun mahzûru.
"Müslümanlık" denilen rûh-ı ilâhî arasak,
"Müslümanız" diyen insan yığınından ne uzak!
Dini tedkik edeceksek, dönelim haydi geri
Alalım neş'et-i İslâma yakın bir devri:
O ne dehşetli terakkî, o ne müthiş sür'at!
Öyle bir hârika gösterdi mi insâniyyet?
Devr-i fetrette kalan, hem de asırlarca kalan;
Vahşetin, gılzetin a'mâkına daldıkça dalan;
Gömerek dipdiri evlâdını kum çöllerine,
Bunda bir neşve duyan hiss-i nedâmet yerine!
Önce dağdan getirip yonttuğu taş parçasını,
Sonra Hâlık tanıyan bir sürü vahşî yığını,
Nasıl olmuş da, otuz yılda otuz bin senelik
Bir terakkî ile dünyaya kesilmiş mâlik?
Nasıl olmuş da, o fâzıl medeniyyet, o kemâl,

Böyle bir kavmin içinden doğuvermiş derhal?
Nasıl olmuş da zuhur eyleyebilmiş Sıddîk!
Nereden gelmiş o Haydar'daki irfân-ı amîk?
Önce dehşetli zıpırken, nasıl olmuş da, Ömer,
Sonra bir adle sarılmış ki: değil kâr-ı beşer?
Hâil olsaydı terakkîye eğer şer'i mübîn,
Devr-i mes'ûd-ı kudûmiyle giren asr-ı güzîn,
En büyük bir medeniyyetle mi eylerdi zuhûr?
Mündemiç olmasa rûhunda onun nâ-mahsûr
Bir tekâmül, o kadar hârika nerden doğacak?
Mütefekkirleriniz, anlaşılan, pek korkak,
Yahut ahmak... ikisinden bilemem hangisidir?
Sanıyorlar ki: "Bugün Avrupa tekmil kâfir".
Mütedeyyin görünürsek, diyecekler, barbar!
"Libri pansör" geçinirsek, değişir belki nazar".

Terakki Sırrı

Şark'ı baştan başa dolaştım, gezdim;
Hem de oldukça görürdüm... Kafa gezdirmezdim!
Bu Arapmış, bu Acemmiş, bu Tatarmış, demedim;
Müslüman unsurunun hepsini gördüm kendim.
Küçük âdemlerinin ruhunu tedkik ettim,
Büyük âdemlerinin fikrini ta'mîk ettim.
İstedim sonra, neden böyle Japonlar yüksek?
Nedir esbâb-ı terakkîsi? Yakından görmek.
Bu uzun boylu mesai, bu uzun boylu sefer,
Bir kanaat verecekmiş bana dünyada meğer.
O kanaat da şudur:
Sırr-ı terakkînizi siz,

Başka yerlerde taharrîye heveslenmeyiniz.
Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;
Çünkü her noktada taklid ile sökmez hareket.
Alınız ilmini Garbın, alınız sanatını;
Veriniz hem de mesâinize son süratini.
Çünkü kabil değil artık yaşamak bunlarsız;
Çünkü milliyyeti yok sanatın, ilmin; yalnız,
İyi hâtırda tutun ettiğim ihtârı demin:

Bütün edvâr-ı terakkîyi yarıp geçmek için,
Kendi "mâhiyyet-i ruhiyye"niz olsun kılavuz.
Çünkü beyhûdedir ümmîd-i selâmet onsuz.

Sonra, dikkatlere şâyan olacak bir şey var:
İnkişâfâtını bir milletin erbâb-ı nazar,
Kocaman bir ağacın tıpkı çiçeklenmesine
Benzetirler ki, hakikat, ne büyük söz bilene!
Bu muazzam ağacın gövdesi baştan aşağı
Sayısız kökleri, tekmil dalı, tekmil budağı;
Milletin sîne-i mâzisine merbut, oradan
Uzanıp gelmededir... Öyle yaratmış Yaradan.
Bir cemaat ki: nihayet ona gelmez de iyi,
Ağacın heyet-i mecmûası, yahut çiçeği,
Tâ gider, sîne-i milletten urup hâke serer;
Milletin kendi olur işte o baltayla heder!
İnkişâf etmesi âtide de pek zordur onun:
Çünkü meydanda kalan kütle yığınlarca odun!
Hastalanmışsa ağaç, gösteriniz bir bilene;
Bir de en çok köke baksın o bakan kimse yine.
Aşılarken de vurun kendine kendinden aşı.
Şâyet isterseniz ağacın donanıp üstü başı,
Benzesin taze çiçeklerle bezenmiş geline;
Geçmesin, dikkat edin, balta çocuklar eline!
İşte dert, işte deva, bende ne var? Bir tebliğ...
Size ait sizi tahlîs edecek sa'y-i belîğ.

Safahat – Süleymaniye Kürsüsünde, s. 164-188 (1975). İlk baskısı: 1912.

III
ÂSIM'DAN

...

– Ne diyorsun? Hele bak!
– Bırak oğlum, azıcık derdini döksün şu bunak...
Bana dünyada ne yer kaldı, emin ol, ne de yar;
Ararım göçmek için başka zemin, başka diyar,
Bunalan ruhuma ister bir uzun boylu sefer;
Yaşamaktan ne çıkar günlerim oldukça heder?
Bir güler çehre sezip güldüğü yoktur yüzümün;
Geceden farkını görmüş değilim gündüzümün.
Seneler var ki harab olmadığım gün bilmem;
Gezerim abdala çıkmış gibi sersem sersem.
Dikilir karşıma hep görmediğim bilmediğim;
Sorarım kendime: gurbette mi, hayrette miyim?
Yoklarım taşları, toprakları: izler kan izi;
Yurdumun kan kusuyor mosmor uzanmış denizi!
Tüter üç beş baca kalmış... O da seyrek seyrek...
Âşinâ bir yuva olsun seçebilsem, diyerek,
Bakınırken duyarım gözlerimin yandığını:
Sarar âfâkımı binlerce sıcak kül yığını.
Ne o gömgök dereler var, ne o zümret dağlar;
Ne o çıldırmış ekinler, ne o coşkun bağlar.
Şimdi kızgın günün altında pinekler, bekler,
Sâde yalçın kayalar, sâde ıpıssız çöller.
Yurdu baştanbaşa viraneye dönmüş Türk'ün;
Dünkü şen, şâtır ocaklar yatıyor yerde bugün
Gündüz insan sesi duymaz, gece görmez bir ışık,
Yolcu haykırsa da baykuş gibi çığlık çığlık.
"Bu diyârın hani sahipleri?" dersin; cinler,

"Hani sahipleri?..." der karşıki dağdan bu sefer!
Nerde Ertuğrul'u koynunda büyütmüş obalar?
Hani Osman gibi, Orhan gibi gürbüz babalar?
Hani bir şanlı Süleyman Paşa? Bir kanlı Selim?
Âh, bir Yıldırım olsun göremezsin, ne elîm!
Hani cündîleri şahin gibi ceylan kovalar,
Köpürür, dalgalanır, yemyeşil engin ovalar?
Hani tarihi soruldukça, mefâhir söyler,
Kahramanlar yetişen toprağı zengin köyler?
Hani orman gibi âfâkı deşen mızraklar?
Hani atlar gibi sahrayı eşen kısraklar?
Hani ay parçası kızlar ki, koşar oynardı?
Hani dağ parçası milyonla bahadır vardı?
Bugün artık biri yok... Hepsi masal, hepsi yalan!
Bir onulmaz yaradır, varsa yüreklerde kalan.
...
Köylünün bir şeyi yok, sıhhati, ahlâkı bitik;
Bak o sırtındaki mintan bile tiftik tiftik.
Bir kemik, bir deridir ölmedi kaldıysa diri;
Nerde evvelki refahın acaba onda biri?
Dam çökük, arsa rehin, bahçeyi icra ister;
Bir kalem borca bedel faizi defter defter!
Hiç bakım görmediğinden mi nedendir, toprak,
Verilen tohmu da inkâr edecek, öyle çorak,
Bire dört aldığı yıl köylü emin ol, kudurur:
Har vurur bitmeyecekmiş gibi, harman savurur.
Uğramaz, gün kavuşur, çiftine yahut evine;
Sabah iskambil atar kahvede, akşam domine.
Muhtasar, gayr-ı müfîd ilmi kadardır dini;
Ne evâmir, ne nevâhî, seçemez hiçbirini.
Namazın semtine bayramları uğrar sâde;
Hiç su görmez yüzünün düşmanıdır seccade.
Hani, üç beş kişiden fazla musallî arama;
Mescid ambarlık eder, başka ne yapsın, imama!
Okumak bahsini geç... Çünkü o defter kapalı,
Bir redif zâbiti mektepleri debboy yapalı.
Sıtma, fuhş, içki, kumar, türlü fecâyi' salgın...
Sonra söylenmeyecek şekli de var hastalığın.
Bir taraftan bulanır levse hesapsız namus;
Bir taraftan serilir toprağa milyonla nüfus.

Hadi aldırmayalım yükseledursun vefiyât,
Nerde noksânı telâfi edecek taze hayat?
Evlenip aile teşkili bugün zor geliyor;
Görüyorsun ya, nikâhlar ne kadar seyreliyor!
...
Herifin halini gördün ya, bugün millet de,
Aynı meslekte, aynı fıtratte, o mahiyyette.
Tanımaz bindiği mahlûku, sürer kör körüne;
Tanımaz gittiği yer hangi taraf, gördüğü ne?
Fikri yok, duygusu yok, sanki yürür bir kötürüm;
Bu da sağlıksa eğer bence müreccahtır ölüm.
Üç beyinsiz kafanın şevkine şaşkın gibi râm;
Kırbaç altında bütün gün, ne tezallüm, ne kıyâm.
Tuttun, oğlum, bana mazileri tasvir ettin;
Köylünün hâlini bilmez, diyerek dinlettin.
Hasta meydanda, tedaviye de cidden muhtaç;
Yalınız görmeliyim nerde hekim? Nerde ilaç?
Nesl-i hâzır ki sarık gördü mü, terzîl ediyor,
Defol ıskatçı diyor, cerci diyor, leşçi diyor...
Hocazâdem, ne sülükmüş o meğer, vay canına!
Diş bilermiş senelerden beri Türk'ün kanına.
Emiyor fırsatı bulmuş yapışıp, hem ne imiş!
Kene bir şey mi aceb, ah o ne doymaz şeyimiş!
Ne o kızdın mı?
– Hayır, anlarım amma keneyi,
Sağdınız siz de asırlarca o sağmal ineği.
– Hakkımızdır sağarız: kahrını çektik o kadar
Besledik...
– Yâ!
– Ne demek?
– Beslediniz, hakkın var!
Hanginiz bir tutam ot verdi, bırak beslemeyi?
– Yok mudur medresenin köylüde olsun emeği?
– Mektebin, belki... Fakat medresenin, hiç ummam.
– Kızarım ha!
– O senin hakk-ı sarîhindir imam.
– Halka yol gösterecek bir kılavuz var: ulemâ.
Kalanın hepsi de boş.
– Boştur, efendim, amma...
– Neymiş ammâsı, beyim?

– Yok, şu sizin medreseler,
Asrın icabına uymakta inad etmeseler...
– Gidin ıslah edin öyleyse!
– Hakikat, lâzım.
– Fıkra gelsin mi ne dersin?
– Hadi, gelsin bakalım.
– Son zamanlarda hükümet, şımarık bir deliyi,
Götürür bir yere vali diye bağlar.
– Ne iyi!
– Herifin ilk işi: "Tekmil hocalar gelsin!" der.
Ki tabiî bu adamlar da icâbetle gider.
Önce tebrik ile takdim için az çok durulur;
Sonra "meclis" denilir, bir koca divan kurulur.
Şimdi kürsiye abansın da senin Vali Bey,
Nutka gelsin mi adam zannederek kendini?..
– Eyy?...
Ne demiş?
– Yok, ne geyirmiş diye sor! Mânasız
Bir yığın râbıta müştâkı perâkende lâfız,
Bir etek yâve saçar, bir sürü cinnet savurur;
Bu da yetmez gibi peştahtaya üç kerre vurur,
Der ki:
"– Yirminci asır, fenlere zihniyyetler
Verebilmekle tebellür ve tefâhürler eder.
Vakıâ hâlet-i rûhiyyesi var akvâmın;
Bu prensiple, fakat, ma'şeri pek i'zâmın,
Belki ferdiyyeti sarsar biraz aksülameli...
Sâde şe'niyyet-i a'sârı durup dinlemeli.
İctihâdî galeyanlar da mühimdir ya, asıl,
İktisadî cereyanlardır olan müstahsil.
Bunu temin edemezlerse nihayet hocalar,
İskolâstikle sanayi yola gelmez, bocalar.
İlk adımdır, atacaktır bunu elbette ilim;
Parprensip, gelin, ıslâh-ı medâris diyelim".
– Parprensip mi? Bayıldım be!
– Fransızcama mı?
Ya heriften de mi eşşek sanıyordun İmamı?
– Birden eşşek deme, bîçâre henüz müsvedde...
Ne yetişkinleri var, dursun o sağlam şedde.
– Hangi müsvedde? Ne müsveddesi? Bir bilmece ki...

– Merkebin...
– Ey?
– Mütekâmil soyu olmaz mı?
– Peki?
– İşte hilkatten o sûrette çıkarken beyazı;
Böyle birdenbire müsvedde de fırlar bazı!
Neyse geç fıkraya.

– Nerdeydik? Evet, şimdi, nutuk.
Biter amma yayılır meclise bir durgunluk
Çünkü imlâya gelir herze değil duyduğu şey!
Sonra kalkar hocalardan biri, der:
– Vali Bey,
Şu hitabeyle tavanlardan uçan efkârı,
Tutamazlarsa küçük görmeyiniz huzzârı.
Siz ki yirminci asırlardasınız, baksanız a,
Bizim on dördüne dün basmış olan asrımıza!
Altı yüz yıl mı, evet, tam o kadar lâzım ki,
Kabil olsun o büyük nutkunuzun idrâki.
Sâde "ıslâh-ı medâris" mi ne, bir şey dediniz...
Onu anlar gibi olduksa da izah ediniz:
Acaba hangi zaruret sizi şevketti buna?
Ya fesâd olmalı meydanda ki ıslah oluna.
Bunu bir kerre kabul eylemeyiz, reddederiz.
Sonra, bîçâre medâris o kadar sahipsiz,
O kadar baştan atılmış da o haliyle yine,
Düşüyor, kalkıyor amma gidiyor hizmetine.
Halkın irşadı mıdır maksad-ı tesisi? Tamam:
Şehre müfti veriyor, minbere, mihraba imam.
Hutabânız oradandır, oradan vaiziniz;
Oradandır hocanız, kayyımınız, hafızınız.
Adli tevzi edecek hâkime fıkh öğreten o;
Hele köy köy dolaşıp köylüyü insan eden o.
Şimdi bir mesele var arz edecek, çünkü değer:
Bunların hepsine az çok yetişen medreseler,
Bir zaman müftekır olmuş mu aceb hârice? Yok.
İyi amma, a beyim, şöyle bakınsak, birçok,
Bir alay mekteb-i âlî denilen yerler var;
Sorunuz bunlara millet ne verir? Milyonlar.
Şu ne? Mülkiyye. Bu? Tıbbiyye. Bu? Bahriyye. O ne?

O mu? Baytar. Bu? Ziraat. Şu? Mühendishâne.
Çok güzel, hiçbiri hakkında sözüm yok, yalınız,
Ne yetiştirdi ki şunlar acaba? Anlatınız!
İşimiz düştü mü tersaneye, yahut denize,
Mutlaka, adetimizdir, koşarız İngiliz'e.
Bir yıkık köprü için Belçika'dan kalfa gelir;
Hekimin hâzıkı bilmem nereden celbedilir.
Meselâ bütçe hesâbâtını yoktur çıkaran...
Hadi mâliyyeye gelsin bakalım Mösyö Loran
Hani tezgâhlarınız nerde? Sanayi nerde?
Ya Brüksel'de, ya Berlin'de, ya Mançester'de!
Biz ne müfti, ne imam istemişiz Avrupa'dan;
Ne de ukbâda şefaat dileriz Rimpapa'dan.
Siz gidin bunları ıslâha bakın peyderpey;
Hocadan, medreseden vazgeçiniz, Vâli Bey!"

Ne dedin fıkrama?
– Âlâ! Beni habtettin. İmam!
– Yola gel şöyle biraz, neydi o sözler?
– Be Hocam,
Sana biz medresenin hizmeti hiç yok demedik;
Bir bedâhet bu ki inkâra çalışmak delilik.
Halkı irşâd edecek var mı ya sizden başka?
Onu insan bile saymaz, mütefekkir tabaka!
Köylüden milletin evlâdı kaçarken yan yan,
Sizdiniz köydeki unsurla beraber yaşayan.
Ruhunuz halkımızın, köylümüzün ruhuna denk;
Sözünüz bir, özünüz bir, o ne mesud âhenk!
Biz bu âhengi harab etmeyecektik, ettik;
Kapanır türlü değil açtığımız kanlı gedik.
Ne kadar benziyoruz şimdi sakat bir duvara...
Vahdetin tertemiz alnında ne çirkin bu yara!
Hadi iş gör bakalım, var mı ki imkân? Nerde!
İkilik, azmine hâil kesilir her yerde.
Ne desek, dinlemiyor, nafile, bir kimse bizi.
– Uydurun siz de, beyim, halka biraz kendinizi!
– Haklısın.
– Aykırı gitmekle bu yol hiç çıkmaz.
– Konya'daydım...
– Haberim yok, ne zaman?
– Bıldır yaz.

Şehri az çok bilir, etrafını pek bilmezdim;
Bari bir köyleri görsem, diye çıktım, gezdim.
Yolda duydum ki: filân nahiyenin âyânı,
Üç gün evvel koğuvermiş hoca bilmem filânı;
Herkes evlâdını almış, kapatılmış mektep.
Çok fena şey! Hele bir anlıyalım, neydi sebep.
Hiç işim yok, bu da oldukça mühim doğrusu ya,
Gidecek yolcu da var, akşama indik oraya.
Yatsıdan sonra ahali "bize va'zet..." dediler;
Çektiler altıma bir cıllığı çıkmış minder.
Tahta sordum, silinip çevre kadar yenlerle,
Geldi, tâ göğsüme yaslandı sakat bir rahle.
Evvelâ hamdele'den, salvele'den başlayarak,
Girmeden maksada dîbaceyi serdim çabucak.
İlme kıymet veren âyâtı, ehâdîsi bütün,
Okudum, hâsılı bülbül gibi öttüm ben o gün.
Sonra, teyid-i ilâhî olacak besbelli,
Öyle bir maskara ettim ki o hâin cehli,
– Adam, anlat, ne dedin?
– Biri aklımda değil.
– Öyle mi?
– Baktım, sadedin
Tam zamanıydı, ahaliye çevirdim yüzümü;
Açtım artık bu sefer ağzımı, yumdum gözümü:
"Hiç muallim kovulur muymuş, ayol, söyleyiniz!
O sizin devletiniz, nimetiniz, her şeyiniz.
Hoca hakkıyle beraber gelecek hak var mı?
Sizi mizana çekerken bunu sormazlar mı?
Müslüman, elde asâ, belde divit, başta sarık;
Sonra, sırtında, yedek, şaplı beş on deste çarık;
Altı aylık yolu, dağ taş demeyip, çiğneyerek,
Çin-i Mâçin'deki bir ilmi gidip öğrenecek.
Hiç düşünmek de mi yoktur be adamlar, bu ne iş?
En büyük tâli'i Mevlâ size ihsan etmiş,
Hem de ta olduğunuz mevkie göndermişken;
Teptiniz kendi gelen nimeti sersemlikten!
Çok zaman geçmiyecektir ki bu nankörlüğünüz,
Ne felâketlere meydan verecektir, görünüz!
Köylerin yüzde bugün sekseni, hattâ hocasız;
Siz de onlar gibi câhil kalarak anlayınız!

Bir hatâ oldu, deyip şimdi peşîmansınız a...
Ne çıkar? Gitti giden, kıydınız evlâdınıza..."

Buna benzer daha bir hayli savurdum, estim;
Ses, nefes hepsi tükenmişti, nihayet kestim.
Sanıyordum ki, duadan koca mescid inler...
Umduğum çıkmadı hiç: pek yavaş "âmin" dediler.
Çekiverdim o zaman ben de hemen Fatihayı.
Yatacağımız odanın sahibi Mestanlı Dayı,
Getirirken beni, sağ elde fener, mescitten;
"Gürül gürül okuyor hep, gürül gürül okuyor;
Yanıl da bir, deli oğlan, baban mezarda mı, sor!"
Deyivermez mi, ne dersin?
– Ama pek hoş cidden.
– Bunu duydum zehir içmiş gibi sersemleştim...
Eve geldik, herifin kalbini artık deştim.
Ne de çok şey biliyormuş, be Hocam, köylü meğer!
– Öyledir.
– Sen de şaşarsın, hani, söylersem eğer.
Anladım: bilmiyecek tilki, onun bildiğini.
– Hadi naklet bakalım şimdi şu bilgiçliğini?
– Dedi:
"Fetvayı veren mahkeme, yanlış, gerçek,
İki davacı ne söylerse bütün dinliyecek.
O zaman kestiği parmak acımaz, âmenna...
Ama hep bir tarafın ağzına bakmak, o fena.
Benim arkamdaki düşman bana mevlid mi okur?
Dur ki ben söyleyeyim bir de, kuzum, sen hele dur!
Köylü cahilse de hayvan mı demektir? Ne demek!
Kim teper nimeti? İnsan meğer olsun eşşek.
Koca bir nahiye titreştik, odunsuz yattık;
O büyük mektebi gördün ya, kışın biz çattık.
Kimse evlâdını câhil komak ister mi, ayol?
Bize lâzım iki şey var: biri mektep, biri yol.
Neye Türk'ün canı yangın, neye millet geridir;
Anladık biz bunu, az çok, senelerden beridir.
Sonra baktık ki hükümetten umup durdukça,
Ne mühendis verecekler bize, artık, ne hoca.
Para bizden, hoca sizden deyiverdik... O zaman,
Çıkagelmez mi bu soysuz, aman Allah'ım aman!

Sen, oğul, ezbere çaldın bize akşamı, karayı...
Görmeliydin o muallim denilen maskarayı.
Geberir, camie girmez, ne oruç var, ne namaz;
Gusül abdestini Allah bilir amma tanımaz.
Yelde izler bırakır gezdi mi bir çiş kokusu;
Ebenin teknesi, ömründe pisin gördüğü su!
Kaynayıp çifte kazan, aksa da çamçak çamçak,
Bunu bilmem ki yarın hangi imam paklayacak?
Huyu dersen, bir adamcıl ki sokulmaz adama...
Bâri bir parça alışsaydı ya son son, arama!
Yola gelmez şehirin soysuzu yoktur kolayı.
Yanılıp hoşbeş eden oldu mu, tınmaz da ayı,
Bir bakar insana yan yan ki, uyuz olmuş manda,
Canı yandıkça, döner öyle bakar nalbanda.
Bir selâm ver be herif! Ağzın aşınmaz ya... Hayır,
Ne bilir vermeyi hayvan, ne de sen versen alır.
Yağlı yer, çeşmeye gitmez; su döker, el yıkamaz;
Hele tırnakları bir kazma ki insan bakamaz.
Kafa orman gibi lâkin, o bıyık hep budanır;
Ne ayıptır desen anlar, ne tükürsen utanır.
Tertemiz yerlere kipkirli fotinlerle dalar;
Kaldırımdan daha berbad olur artık odalar;
Örtü, minder bulanır hepsi, bakarsın, çamura.
Su mühendisleri gelmişti... Herifler gâvur a,
Neme lâzım bizi incitmediler zerre kadar;
İnan oğlum, daha insaflı imiş çorbacılar!
Tatlı yüz, bal gibi söz... Başka ne ister köylü?
Adam aldatmayı âlâ biliyor kahbe dölü!
Ne içen vardı, ne seccadeye çizmeyle basan;
Ne deyim dinleri bâtılsa, herifler insan.
Hiç ayık gezdiği olmaz ya bizim farmasonun...
İçki yüzler suyu, ahlâkını bir bilsen onun!
Şimdi ister beni sen haklı gör, ister haksız,
Öyle devlet gibi, nimet gibi lâflar bana vız!
İlmi yuttursa hayır yok bu musibetlerden...
Bırakın oğlumu, cahilliğe razıyım ben".
– Hakkı var.
– Pek güzel amma, bu işin yok ki sonu.
Kapadık mektebi, kovduk diyelim farmasonu,
Başı boş köylünün evlâdını kimler yedecek?

Adam ister ona insanlığı telkin edecek.
Bunu nerden bulalım? Kimlere ısmarlıyalım?
Önce kaç tezgâhımız var, bakalım, bir sayalım...
– Pek uzun boylu hesabetme, nedir mesele ki?
Herkesin bildiği şey: medrese bir, mektep iki.
– İşte arz eyliyorum zât-ı fazılânenize:
İkisinden de hayır yok bu şerâitle bize.
– Galiba sen yeniden kızdıracaksın Köse'yi;
Söyle, mirasyedi bey, kimdi yıkan medreseyi?
Biz miyiz, siz misiniz? Sizsiniz elbet...
– Elbet!
– Yıktınız kazmaya kuvvet, ne de sür'atle!
– Evet.
– Bir hünermiş gibi ikrar ediyor ağzıyle...
– Çünkü mektep yapacaktık onun enkazıyle.
– Çünkü mektep yapacakmış!.. Ne kolay söylemesi!
Bir kümes yaptığınız var mı ki, bir kaz kümesi?
– İnkılap ümmetinin şânı yakıp yıkmaktır.
– Size çılgın demeyen varsa, kuzum, ahmaktır.
Yıkmak, insanlara yapmak gibi kıymet mi verir?
Onu en çulpa herifler de, emin ol, becerir.
Sade sen gösteriver "işte budur kubbe!" diye;
İki ırgadla iner şimdi Süleymaniyye.
Ama gel kaldıralım dendi mi, heyhat, o zaman,
Bir Süleyman daha lâzım yeniden, bir de Sinan.
Bunların var mı sizin listede hiç benzeri, yok!
Ya ne var? Bir kuru dil, siz buyurun, karnım tok!
Ötmeyin nafile baykuş gibi karşımda, susun!

– Mürteci'sin be İmam?
– Mürteci'im, hamdolsun.
– Hele bak, hamd ediyor!
– Hamd ediyorsam, yeridir.
Şafiî'nin mi, kimindir o şiir?
– Hangi şiir?
– Hani "peygamberin evlâdını candan sevmek,
Râfızîlikse..."
– Evet,
– "Yerde beşer, gökte melek,
Râfızîdir bu, desin hepsi de hakkımda benim,

Ben oyum, işte..." diyor....
– Bildim, evet.
– Kaili kim?
– Şafiî zannederim, neyse, fakat maksadınız?
Şunu lûtfen bana teşrih ediniz, anlatınız.
– Yıkılan yurduma Cennet diyemem, mazûrum;
Hani mamûre? Harabeyle benim neydi zorum?
Heybe sırtında, "adalet" dilenirken millet,
Müsterih olmanın imkânı mı var, insâf et?
"Yaşasın!" macunu âlâ idi, yut keyfine bak!
Tutmuyor şimdi, fakat, bin yala parmak parmak.
– Neye tiryâkisi oldun bu kadar sen de ayol?
Tutmuyor, çünkü alıştın... Yemeyeydin bol bol.
Hem bizim macunu pek hırpalamak doğru mu ya?
– Dur canım! Ben kızarım böyle vakitsiz şakaya...
Sözü tekmîl edeyim...
– Sonra bitir, dinle biraz:
Bir yutar, beş yutar, afyonkeşi afyon tutmaz;
Der ki: toprak mı, ne zıkkım bu, varıp anlamalı.
Açılır kurna başından, sıyırır peştemalı,
Nalının sırtına atlar, sürerek doğru gider,
Hangi attarsa, bulur: "Tutmadı yâhû, yine!" der.
Gülmeden çatlayadursun biriken çarşı, pazar,
"Bu kadar tuttuğu yetmez mi kuzum?" der attar.

Siz de artık uzun etmektesiniz, hem pek uzun;
Üç saat esnemeden dinlediğim nutkunuzun,
"Yaşasın!" macunu peymâne-i ilhâmı bütün,
Hani, sarhoş kuşa döndün, mütemadî öttün!
– Bırak oğlum, yeter artık, şakanın vakti değil,
– Sen de, öyleyse, bizim macuna baş kesmeyi bil!
– Sade bir "bal" deyivermekle ağız tatlansa,
Arı uçmuş diye, kaçmış diye hiç çekme tasa.
Ağlasın milletin evlâdı da bangır bangır,
Durma hürriyyeti aldık diye sen türkü çağır!
Zulmü alkışlıyamam, zâlimi asla sevemem;
Gelenin keyfi için geçmişe kalkıp sövemem.
Biri ecdadıma saldırdı mı, hattâ, boğarım...
– Boğamazsın ki!
– Hiç olmazsa yanımdan koğarım!

Üç buçuk soysuzun ardında zağarlık yapamam;
Hele hak nâmına haksızlığa ölsem tapamam.
Doğduğumdan beridir âşıkım istiklâle,
Bana hiç tasmalık etmiş değil altın lâle.
Yumuşak başlı isem, kim dedi uysal koyunum?
Kesilir belki, fakat çekmeye gelmez boyunum.
Kanayan bir yara gördüm mü yanar tâ ciğerim.
Onu dindirmek için kamçı yerim, çifte yerim.
Adam aldırma da geç git, diyemem, aldırırım:
Çiğnerim, çiğnenirim, hakkı tutar kaldırırım.
Zâlimin hasmıyım amma severim mazlumu..
İrticaın şu sizin lehçede mânası bu mu?
– Yok canım!
– Yok deme!
– İfrat ediyorsun, Köse!
– Ya?
İşte ben mürteci'im, gelsin işitsin dünya!
Hem de baş mürteci'im, patlasanız, çatlasanız!
Hadi kanununuz assın beni, yahut yasanız!
– Yasa yok şimdi.
– Neden, bitti mi?
– Çoktan bitti.
– Dede Cengiz ya?
– Bırak, derdimi deştin: Gitti!
– Getirirler yine lâzımsa...
– Hayır, gitti gider.
– Deme oğlum!
– Ya bizim düşmanımızmış o meğer...
Dedenizdir diye bir kahpe çıfıtmış yamayan...
– Size ha?
– Öyle ya, çok geçmedi, lâkin, aradan,
Geldi bir başka gâvurcuk, dedi: "Cengiz'le, ayol,
Bu hısımlık nereden çıktı ki, siz Türk, o Moğol!.."
– Sonra?
– Hiç!
– Hiç mi?
– Sönüp gitti o kızgın piyasa.
– Hem de bir püfle!
– Evet şimdi ne hâkan, ne yasa!
– Kimse, mâkul kefereymiş o herif.

– Sorma Köse'm...
– Çok şükür sizde de pek yok değil amma sersem!
– İğnelersin şu benim neslimi yüz buldukça,
Sana elmas gibi hürriyyeti kim verdi, Hoca?
Ne yaman şeydi unuttun mu o istibdâdı?
Hep fecâyi'di, hayatın hele hiç yoktu tadı.
Milletin benzi sararmış, işitilmezdi refah;
Her nefes dört elifin sırtına binmiş bir "ah!"
O ne günler...
– Beni kızdırmaya söyler mahsus,
Yeter artık!
– Neye?
– Ezber bilirim hepsini, sus!
– Ne tuhafsın! Bana döktürmeyeceksin içimi...
– Yok paşam, sizde tuhaflık, o benim haddim mi?
– Müstebiddin de gem almaz soyu çıktın, git git,
Sen ki hürriyet için nefyolunurdun, a tirit!
İşi yok, şimdi muhâlifliğe sarmış derdi...
– Hoca rahmetli kerâmet gibi söz söylerdi...
– Bâri tuttun mu?
– Ne mümkün? O zaman nerde akıl?
– Sonradan geldiği sabit mi efendimce, nasıl?
– Döverim ha!
– Hadi dövmüş kadar ol!
– Dur be adam,
Dinle, zevzekliği terk et!
– Sana terk ettim, İmam!
– Ne diyordum be?...
– Ya gördün mü, kafan aynı kafa!
"Hoca rahmetli" dedin, öyle giriştindi lâfa.
– Evet, oğlum, Hoca sevmezdi, bilirdim, sarayı;
Vardı bir duygusu besbelli ki...
– Bilmem varmış...
Padişah dendi mi, çokluk dil uzatmazlarmış!
– Hiç unutmam, Hocazâdem ki, sıcak bir gündü,
Bahçedeydik, bana bir parça baban küskündü.
– Sana düşkündü babam, küstüğü olmazdı ama...
– Boşboğazsın diye kızmıştı.
– Kerâmet!
– Sorma!

Büsbütün kızdırayım bâri, dedim...
– Ya? Çok iyi:
Çivi, bir ananedir bizde, sökermiş çiviyi.
– "Ortalık şöyle fena, böyle müzebzeb işler;
Ah o Yıldız'daki baykuş ölüvermezse eğer,
Âkıbet çok kötü..." dîbâce-i ma'lûmiyle
Söze girdim.
– Kızıyor muydu?
– Hayır.
– Tekmille!
– Bırakan var mı ki? Rahmetli baban doğrularak,
Dedi:
"Oğlum, bu temenni neye benzer, bana bak:
Eşeklerin canı yükten yanar, aman, derler,
Nedir bu çektiğimiz derd, o çifte çifte semer!
Biriyle uğraşıyorken gelir çatar öbürü;
Gelir ki taş gibi hâin, hem eskisinden iri.
Semerci usta geberseydi... değmeyin keyfe!
Evet, gebermelidir inkisar edin herife.
Zavallı usta göçer bir gün âkıbet, ancak,
Makamı öyle uzun boylu nerde boş kalacak?
Çırak mı, kalfa mı, kim varsa yaslanır köşeye;
Takım biçer durur artık gelen giden eşeğe.
Adam meğer acemiymiş, semerse hayli hüner;
Sırayla baytarı boylar zavallı merkepler.
Bütün o beller, omuzlar çürür çürür oyulur;
Sonunda her birinin sırtı yemyeşil et olur.
"Giden semerciyi, derler, bulur muyuz şimdi?
Ya böyle kalfa değil, basbayağı muallimdi.
Nasıl da kadrini vaktiyle bilmedik, tuhaf iş:
Semer değilmiş o rahmetlininki devletmiş!"
Nasihatim sana: "herzeyle iştigâli bırak!
Adamlığın yolu nerdense, bul da girmeye bak!
Adam mısın: ebediyyen cihanda hürsün, gez;
Yular takıp seni bir kimsecik sürükleyemez.
Adam değil misin, oğlum, gönüllüsün semere;
Küfür savurma boyun kestiğin semercilere".

– Sen işin yoksa devir çamları paldır küldür;
Neslimin şöyle dönüp bakması hattâ züldür.

Gözüm ensemde değil, görmeliyim ben önümü;
Kestik attık hele mâzi denilen kör düğümü!
Ne zamandan beridir bağlıyız, artık bıktık;
Demir aldık o sizin ananelikten çıktık.
– Pupa yelken açılın şayet oturmazsa gemi!
Bu tenezzüh, cici bey, doğruca Kâğ'tâne'ye mi?
– Hayır, enginleri bir bir geçerek, gâyemize.
– Hele bir kerre çıkın Marmara'dan Akdeniz'e!
Fıkra gelsin mi?
– İşin fıkracılık zaten, İmam!
Korkarım çam devirirsin yine...
– Bilmem çam mam!
Bocalarken bakar üstündeki kaptan acemi;
Sarılır bir kayanın boynuna biçâre gemi.
"Bu nedir, Bey Baba, bittik mi, ne olduk?" derler;
Kimi evrâd okur üfler, kimi lâ havle çeker.
"Yok canım!" der Hacı Kaptan, biriken yolculara:
"Su tükenmiş haberim yok, buyurun işte kara!"
Siz de, oğlum, bu maharette, bu cür'ettesiniz;
Gemi yüzdürmek için kalmadı meydanda deniz!
– Dinle bir fıkra da benden bakalım şimdi.
– Olur.
– Devr-i sabıkta kazâ teknesi bir köhne vapur,
Akdeniz hattına tahsîs edilir bol keseden.
Eski kaptan "Gidemem, der, getirin varsa giden!"
Yeni kaptan gelerek, doğru çıkar mevkiine.
Adamın tâli'i oldukça güzelmiş ki yine,
Yel üfürsün, su götürsün diye bekletmez pek,
Gece kalkar bu adem postası İzmir diyerek.
Göksu'daymış gibi fış fış yüzedursun, miskin...
Denizin neş'esi âlâ, hava enfes... Lâkin,
Bir taraftan verivermez mi nihayet patlak,
Tekne kör kandil olur, yolcular allak bullak.
Şimdi bîçâre süvariye ne dur var, ne otur;
Dinlenir farz ederek birçok emirler savurur:
"Getirin haritayı!" der; baksana mâşâallah:
Şile, Bartın, Kızılırmak... Güzelim, Bahr-i Siyah!
– Akdeniz yok mu?
– Hayır yok.
– Bu nasıl kaptanlık?

– Haklısın Bey Baba, göndermediler, çok yazdık.
Eğilir sonra bakar: ibresi yok bir pusula...
Yürümez ezbere, yâhû, gemi eyvahlar ola!
Bora estikçe eser, dalgalar azdıkça azar...
"Getirin ibreyi!" der, bulmanın imkânı mı var?
"İbre yok, Bey Baba, bilmem ne gelirsek?" derler...
O da; "Öyleyse şehadet getirin!" der bu sefer.

Verdiğin tek silik onluktu, behey aksi İmam,
Olacak söz mü dokuz kubbeli, çinçinli hamam?
Bize devlet diye teslim olunan şey neydi?
Çarpacak sahil arar, kupkuru bir tekneydi!
On sekiz mil mi gideydik? Batırırdık...
– Lebbey?
Batmadık bir yeriniz kaldı mı, bilmem, cici bey?
"Devr-i sâbık" mı dedin şimdi?.. Elindeyse, çevir,
Ensesinden tutup eyyamı da gelsin o devir.
Milletin beş parasız onda, emin ol, yedisi!
Gündüzün aç dolaşır, akşama kırk ev kedisi!
Yatırın âlemi çavdar karışık mezbeleye;
Ne bu? Ekmek! diye dünyayı verin velveleye.
Hastalık, kehle, sefâlet saradursun, kol kol,
Sade siz seyre bakın!
– Harb-ı umumî bu, ayol!
– Devr-i sâbıkta gebermezdi adam böyle zelîl,
Diri bir yanda uzanmış, ölü bir yanda sefil.
– Neye hürriyyet için sürgüne gittindi?
– Evet.
Gittim ammâ bu değil beklediğim hürriyet.
Zâten îlân edilirken işi çakmıştım ya...
Çatlasan hayra yorulmazdı o miskin rüya!
Ne herifler, ne kılıklar, ne nutuklardı, düşün!
– Düşünür, arz ederim sonra!
– Unutmam, bir gün,
Bâbıâli yokuşundan çıkıyordum, baktım;
Yolu boydan boya tutmuş eli bayraklı takım.
Geziyor başların üstünde genizden bir ses.
Çömelip, salya sümük, ağlayadursun herkes,
Ben görür görmez öten zurnayı bir irkildim...
Ay, Zuhûrî'ye çıkan maskara! bildim... Bildim...
...

Memleket mahvoluyor, baksana, bedbinlikle.
Ben ki ecdada söven maskaralardan değilim,
Anarım hepsini rahmetle... Fakat münfailim.
– Neye?
– Zerk etmediler kalbime bir damla ümmîd.
Hoca, dünyada yaşanmaz yaşamaktan nevmîd.
Daha mektepte çocuktuk, bizi yıldırdı hayat;
Oysa hiç korku nedir bilmeyecektik, heyhat!
Neslim ürkekmiş, evet, yoktu ki ürkütmeyeni;
"Yürü oğlum!" diye teşci' edecek yerde beni,
Diktiler karşıma bir kapkara müstakbel ki,
Öyle korkunç olamaz hortlasa devler belki!
Bana dünyaya çıkarken "batacaksın!" dediler...
Çıkmadan batmayı öğren, ne kadar saçma hüner!
Ye'si ezber bilirim, azmi yüzünden tanımam;
Okutan böyle okutmuştu, beğendin mi, İmam?
– Çattı, lâkin, o yalan bellediğin istikbâl.
– Hadi çatmış diyelim, kimlere ait ki vebal?
Bir ışık gösteren olsaydı eğer, tek bir ışık
Biz o zulmetleri bin parça edip çıkmıştık.
İki üç yüz senedir serpemiyor bizde şebâb;
Çünkü bîçârenin atîsine imanı harâb.
Hissi yok, fikri bozuk, azmini dersen: meflûc...
Hani ruhunda o haksızlığa isyan, o hurûc?
Karşıdan zinde görürsün, sokulursun ki: yarım...
Yandık ecdâdımızın nârına, hâlâ yanarım!
Ye'si tekfîr eden îmanıma olsun ki yemin,
Bize telkîn-i ümid etmediler, yoksa bu din,
Yine dünyalara yaymıştı yeşil gölgesini;
Yine hakkın sesi boğmuştu dalâlin sesini.
Müslümanlık bu değil, biz yolumuzdan saptık,
Tapacak bir putumuz yoktu, özendik, yaptık!
Göreyim gel de büyük bildiğin Allah'ı kayır...
Hani, tevfîk-i ilâhîye kanan var mı? Hayır.
Ya senin âlem-i İslâmın inanmış ye'se;
Din-i resmîsi odur, vazgeçemez kim ne dese!
Önce dört kıt'ayı alt üst eden îman-ı metîn;
Sonra, dört yüz bu kadar milyon adam, hepsi cebîn!
Şarka in, Mağribe yüksel göremezsin galeyan...
Nasıl olmuş da uyuşmuş bütün ümmetteki kan?
Neye tutmuş da bu şevket, bu şehâmet dini,

Benden imsak ediyor ceddime bezl ettiğini?
Yaşamak hakk-ı sarîhim mi? Evet. Bir mantık,
Bunu inkâr edemez, çünkü bedîhî artık.
Biz bedâhet de bu öyleyse: "Çalışmak borcum".
Yok iradem ki, fakat, dipdiri bir meflûcum!
...
Oflu tedrîc ile bağdaş kurarak koltukta,
Dedi:
– Çoktan beridir vardı benim bir derdim:
Gideyim, zâlimi ikaz edeyim, isterdim.
O, bizim câmi uzaktır, gelemez, mâni ne?
Giderim ben, diyerek, vardım onun câmiine.
Kafes ardında hanımlar gibi saklıydı Hamid,
Koca Şevketli! Hakikat bunu etmezdim ümid.
Belki kırk elli bin askerle sarılmış Yıldız;
O silâhşörler; o fesli herifler sayısız.
Neye mal olmada seyret, herifin bir namazı:
Sâde altmış bin adam kaldı namazsız en azı!
Hele tebzîri aşan masrafı, dersen, sorma.
Gördüğüm maskaralık gitti de artık zoruma,
Dedim ki: "Bunca zamandır nedir bu gizlenmek?
Biraz da meydana çıksan da hasbihal etsek.
Adam mı, cin mi nesin? Yok ne bir gören, ne eden;
Ya çünkü saklanıyorsun bucak bucak bizden.
Değil mi saklanıyorsun, demek ki: korkudasın;
Ya çünkü korkan adamlar gerek ki saklansın.
Değil mi korkudasın, var kabahatin mutlak!..."

Bir de baktım, canavarlar pusulardan çıkarak,
Koştular, tekmeye kuvvet kimi dipçikle kimi,
Serdiler her tarafından delinen pöstekimi.
– Sonra?...
– Ben hissimi kaybetmişim artık...
– Vah vah!
– Sanki bir korkulu rüya idi... Ferdâsı sabah,
Deniz üstünde bulup kendimi şaştım bu işe,
Dedim ki: "Anlatırım ben, Hamid, öbür gelişe.
Adam aldıkça Lâzistan kıyısından takalar,
Kurtuluş yok, seni Mandal diye bir gün yakalar!"
Kadri Bey hem beni, hem vaizi tatyîp etti;
Aba giydirdi ki bizlerce birer hil'atti.

Sonra birçok paralar verdi...
– Cebinden mi?
– Evet.
Oflu reddetti, ben aldım...
– İyi olmuş..
– Elbet.
– İşte gördün ya, Hocam millet için lâzım olan,
Hoca Mandal'daki iman gibi sağlam iman.
Titretirsin yine dünyayı, emin ol, tir tir;
Hele sen Şark'a o imanda beş on sîne getir.
Züppe valiye çatan hangi müderrisse, ona,
Sorarım ben ki: açık gördüğü bir hak yoluna,
Kellesinden geçecek molla yetiştirmiş mi?
Oturup sadece, mektepleri tenkid iş mi?
Kuru lâftan ne çıkar? Tıngır elek, tıngır saç...
Mektebin açsa eğer, medresen ondan daha aç!
Bu da muhtaç, o da, yıllarca mugaddî yemeğe.
"Neye boynun bu kadar eğri" demişler, deveye,
"A kuzum, hangi yerim doğru?" demiş, söz de budur.
Sen işin yoksa, filân mesleğe ver payeyi, dur.
O filân meslek, evet, bizde filândan yüksek;
Bir bıçak sırtı kadar farkı, fakat ölçersek.
Beni gördün ya, şu ben kaç paralık şâirsem,
Senin ilmin de odur, nafile uğraşma, Köse'm.
"Bekçi hırsız yakalar bağda, koşar der ki Beye:
– Bağladım haydudu, zor zar, ayağından direğe.
– Ayağından mı dedin? Kolları meydanda demek!
Ulan, aptal mı nesin? Şimdi çözer...
– Kim çözecek?
– Hele bak! Kendi çözer elleri boştaysa...
– Paşam,
Hiç telâş etme!
– Neden?
– Çünkü bizim köylü adam...
– Ne çıkar? Gitti gider...
– Gitmesinin var mı yolu?
Tut ki, ben bilmemişim bağlanacakmış da kolu;
Ayağından ipi gevşetmeyi akl etmez o da".

Biz de bir köylüleriz, yanlamışız bir yurda.
Öyle hiç kendini aldatmaya kalkışmamalı,

Hangimiz, başka metâız? Hepimiz Tırhallı!
Medresen var mı senin? Bence o çoktan yürüdü.
Hadi göster bakayım şimdi de İbnü'r-Rüşd'ü?
İbn-i Sinâ neye yok? Nerde Gazalî görelim?
Hani Seyyid gibi, Râzî gibi üç beş âlim?
En büyük fâzılınız: bunların âsârından,
Belki on şerhe bakıp, bir kuru mâna çıkaran.
Yedi yüz yıllık eserlerle bu dinin hâlâ,
İhtiyacâtını kabil mi telâfî? Asla.
Doğrudan doğruya Kur'an'dan alıp ilhamı,
Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslâmı.
Kuru dava ile olmaz bu, fakat, ilm ister;
Ben o kudrette adam görmüyorum, sen göster?
Koca ilmiyyeyi aktar da, bul üç tane fakîh:
Zevk-i fıkhîsi bütün, fikri açık, ruhu nezih?
Sayısız hâdise var ortada tatbîk edecek;
Hani bir tane "usûl" âlimi, yahu, bir tek?
Böyle âvâre düşünceyle yaşanmaz, heyhat,
"Mülteka" fıkhınızın nâmı, usûlün "Mir'ât".
Yaşanır, zannediyorsan, Baba Cafer'liksin,
Nefes ettir, çabucak, kendine, olsun bitsin!
Ölüler dini değil, sen de bilirsin ki bu din,
Diri doğmuş, duracak dipdiri, durdukça zemin.
Neye israf edelim bir sürü iknâiyyât?
Hoca, madem ki bu din: din-i beşer, din-i hayat,
Beşerin hakka refîk olmak için vicdanı,
Beşeriyyetle beraber yürümektir şânı.
Yürümez dersen eğer, ruhu gider İslâmın;
O yürür, sen yürümezsen, ne olur encâmın?
Oflu'nun ilmi de olsaydı o imana göre,
Şimdi baştanbaşa tevhîd ile dolmuştu küre.
O nasıl kalb, o nasıl azm, o nasıl itmi'nân?...
İşte tevfik-i ilâhîye yürekten inanan;
İşte "lâ havfe aleyhim" diye Kur'an-ı Hakîm,
Bu veli zümreyi etmektedir ancak tekrîm.
...
– Şimdi, oğlum, kızacaksın ya, fakat, boş ne desen;
Bu rezâlet beni meyus ediyor âtîden.
Hâle baktıkça adam kahroluyor, elde değil;
Bizi kim kurtaracak, var mı ki bir başka nesil?

– Âsım'ın nesli, Hocam,
– Nerde!
– Hayır, haksızsın!
Galiba oğlan'a pek fazla bugünler hırsın?
– Âsım'ın nesli... diyorsun. Ne uzun boylu hayâl!
– Âsım'ın nesline münkaad olacak istikbâl.
...
– Sizi haksız çıkaran yoktu ya?
– Olsun mu? Tuhaf!
Affedersin, Hocazâdem, ne kadar saçma bu laf!
Haklı, haksız diye taksimi kim etmiş ki kabul?
Bu cihan, baksana, baştanbaşa: âkil, me'kûl.
Kuvvetin sırtını kimmiş, göreyim, okşamayan?
Ne zaman altta kalırsan, o zaman derdine yan!
"Beşerin adli masal, hak zıpırındır yalınız;
Dövülen mahkemelerden kovulur, çünkü: cılız!"
Bizim oğlan bunu virdetmiş, okur her yerde...
– Doğru söz, sonra, tabiî, efelik var serde!
– Efelik, çok güzel amma, sonu çıkmaz bu yolun;
Etme, oğlum, şuna bir parça nasihatte bulun.
Çünkü ben korkuyorum, söylemiş olsam tekrar,
Yüzgöz olduk, edecek mesele isyanda karar.
– Ne demek! Hiç sana isyan mı edermiş Âsım?
– Bence her mümkünü vaktiyle düşünmek lâzım.
– Hocam, evlâdına benzer bulamazsın arasan,
Görmedim ben bu kadar dörtbaşı mâmur insan.
Ne büyük hilkat o Âsım, ne muazzam heykel!
Onu, bir şi'r-i hamâset gibi, ilhâm-ı ezel,
Sana sunduysa, açıp ruhunu teşrîhe çalış...
Galiba oğlanı yanlış görüyorsun, yanlış!
Yalnız göğsünün eb'adı mı sandın yüksek?
İn de a'mâkına bir bak, ne derinmiş o yürek!
Dalgalandıkça içinde taşan iman denizi,
Dökülen hisleri gör: İncilerin en temizi.
Gövde yalçın kayadan âbide, lâkayd-i ecel;
Sanki hiç duygusu yok... Bir de fakat ruhuna gel;
O ne ifrât ile rikkat! Hani, etsen ta'mîk,
Bir kadın ruhu değildir o kadar belki rakîk.
Sonra, irfanı için söyleyecek söz bulamadım;
Oğlanın bildiği, öğrendiği her şey sağlam.

Boynu dehşetli, evet, beyni de lâkin zinde;
Kafa enseyle beraber gidiyor seyrinde.
Çölde ben hayli görüştüm bu sefer Âsım'la;
Hoca, temin ederek söylerim imanımla:
İğtinâm etmeye baktım çocuğun sohbetini;
Pek yakından tanıdım çünkü hususiyyetini.
Ne güreştirmediğim kaldı, ne koşturmadığım;
Ne de "her şeyde sıfırsın!" diye coşturmadığım.
Çölün âsûde muhitinde geçen günlerimiz,
Bana gösterdi tamamiyle ki: oğlun eşsiz.
Bî-tenâhî safâhâtiyle herif ayrı cihan;
Bî-tenâhî safahâtında da, lâkin, insan.
...
– Dur oğlum, yetişir!
– Lûtfedin, bitmedi...
– Bir dinle de, olmazsa, bitir.
Bana anlat bakayım şimdi; şu bîçâre ocak,
Zorbalar saltanatından ne zaman kurtulacak?
Hiç bu mantıkla, a dîvâne, hükümet mi yürür?
Bir cemâat ki erenler işi yumrukla görür,
Kafa bitmiş demek artık, çekiver kuyruğunu!
Kuvvetin hakkı mıdır enselemek bulduğunu?
...
– Seni çoktan beridir, gördüğümüz yok, Âsım,
Nerdesin? Yerde misin? Gökte misin? Gel, bakalım!
Yalnızsın?
– Yalnız geldim, efendim, bu sefer.
– Getireydin, a canım, şunları...
– Bilseydim eğer...
– Âferin, doğrusu, cevherli çocuklar, belli!
İftihar etmeli gördükçe bu gürbüz nesli.
– Ben de şükranımı arz etmeliyim şimdi size,
Böyle en sevgili yârânımı takdîrinize.
Amca Bey, gördünüz, Allah için insan şeyler...
Ama bir türlü ısınmaz, ne sebeptense peder.
– Aklı ermez babanın, sen nene lâzım, bana bak!
– Yeni yazdıklarınız nerde, efendim, okusak?
Aradım kimsede yok...
– Varsa da üç dört eserim,
Zât-ı sâmînizi hoşnûd edemez zannederim:

Demevî zevkiniz elbet demevî şi'r ister!
– Asabî olsa da râzıyız, efendim, bizler...
Bir mizac istemiyorsak o da: Lenfâîlik;
Çünkü milletler için, doğrusu, gayet mühlik.
– Edebiyatımız Allah'a emanet desene!
Babanın oğlusun, Âsım, ne kadar olsa yine.
– Pek taraftarı değildir pederim...
– Sorma, fena!
Üdebâ nâmına kim varsa, bilâ-istisnâ,
Hepsinin ruhunu şâd etti bugün...
– Etmeyiniz!
– Dedim: artık bu kadar sövmeye lâyık değiliz.
"Sen de kimsin?" deyivermez mi, ne oldum bilsen!
Bense şair geçinirdim, hele bir bak, şuna sen!
Komşunun haline gülmek ne fena şey!
– Elbet:
Yok ki dünyada cezasız kalacak bir hareket.
– Evet, oğlum, yalnız ibret alanlar nerde?
Edebî sohbet olurmuş büyücek bir yerde.
"Neden âsârımızın hepsi çelimsiz?" derler.
Bu zemin üstüne herkes iki üç söz söyler.
Bulunur, neyse, nihayet balığın belkemiği:
Şark'ın üç bin senedir, gün sayarak beklediği,
O muazzam, o yaman şair-i dâhîyi zaman,
Çıkarıp vermemiş âgûşuna yurdun el'ân.
Ruh-ı millîmizi tatmîn edemezmiş bir edîb,
Gelmeden sahne-i eyyâma o dâhî-i mehîb.
Geceler hâmile, madem, çocuklar er geç doğacak.
Ama sen şimdi işin girdiği son safhaya bak:
Hangi saz şairi, bilmem, bunu almış da haber;
"Neciyim ben?" diye, günlerce tepinmiş ter ter!
Sonra durmuşsa da, hâlâ, dediler, gayzı yaman;
Dut yemiş bülbüle dönmüş, giderek kahrından.

Buna gülmüştüm, evet, gülmeyecektim, oğlum,
Çarçabuk adl-i ilâhî dedi: "Dur şimdi kulum,
Sen ki, vah vah diyecek yerde gülersin kah kah;
İşte fî'l, işte ceza, çek bakalım!" Eyvallah.
Babanın yok mu davuldan beter ikâzı, hani,
Tıpkı rüyadan ayılmışlara benzetti beni!

– Yok efendim, bu kadar şiddetli etmem ya ümid,
Mamâfih pederin hakkı değildir tenkid?..
– Şimdi Âsım, edebiyyatı bırak, bir tarafa;
Daha ciddi işimiz var, geçelim başka lafa.
Galiba söylediğim yoktu? Evet, hiç yoktu:
Mısr'ın, en muhteşem Üstadı Muhammed Abdu,
Konuşurken neye dâirse Cemaleddin'le;
Der ki tilmîzine Afgan'lı:
"– Muhammed dinle!
İnkılab istiyorum, başka değil, hem çabucak.
Öne bizler düşüp İslâmı da kaldırmazsak,
Nazariyyat ile bir şeyler olur zannetme!..
O berâhîni de artık yetişir, dinletme!
Çünkü muhtâc-ı tezahür değil, isti'dâdın..."
"– Şüphe yok, hakk-ı semûhîleri var Üstadın...
Gidelim bir yere, hattâ şu bizim Sudan'a;
Yeni bir medrese tesîs edelim Urban'a.
Daha üç beş de faziletli mücahid bulalım,
Nesli tehzîb ile, i'lâ ile meşgûl olalım.
Çıkarıp gönderelim, hâsılı, şeyhim, yer yer,
Oradan âlem-i İslâma Cemâleddin'ler."
"– Bu, fakat, yirmi yıl ister ki kolay görmüyorum...
Yirmi günlük işe bak sen!"
"– Kulunuz ma'zûrum".
Kıssadan hisse çıkarsak mı, ne dersin Âsım!
Anlıyorsun ya, zarar yok, daha iyi anlaşalım:
İnkılab istiyorum, ben de, fakat, Abdu gibi...
Yoksa, ellerde kör âlet efeler tertîbi,
Bâbıâli'leri basmak, adam asmakla değil.
Çek bu işten bütün ihvânını kendin de çekil.
Gezmeyin ortada, oğlum sokulun bir sapaya,
Varsa imkânı, yarın avdet edin Avrupa'ya.

– Amca Bey!
– Nafile Âsım, seni hiç dinlemeyiz...
Çünkü sen bir kişisin, biz bakalım öyle miyiz?
Ben... Baban... Sonra Melek... Tutturamazsın ne desen.
Hadi tahsilini ikmâle tez elden, hadi sen!
Çünkü milletlerin ikbâli için, evlâdım,
Marifet, bir de fazilet... İki kudret lâzım.

Marifet, ilkin, ahaliye saadet verecek
Bütün esbâbı taşır; sonra fazilet gelerek,
O birikmiş duran esbâbı alır, memleketin
Hayr-ı i'lâsına tahsis ile sarf etmek için.
Marifet kudreti olmazsa bir ümmette eğer,
Tek faziletle teâlî edemez, za'fa düşer.
İptidaîliğe mahsus olan âvâre sükûn,
Çöker âsâbına. Artık o da bundan memnun!
Marifet, farz edelim, var da, fazilet mefkûd...
Bir felâket ki cemaatler için, nâ-mahdûd.
Beşerin ruhunu tesmîm edecek karha budur;
Ne musibettir o: tâûnlara rahmet okutur!
Bizler, edvâr-ı faziletleri cidden parlak,
Bir büyük milletin evlâdıyız, oğlum, ancak:
O fazilet, son üç asrın yürüyen ilmiyle,
Birleşip gitmedi; battıkça da ümmet cehle,
Bünyevî kudreti günden güne meflûç olarak,
Bir düşüş düştü ki: davransa da sarsak sarsak.
Garb'ın emriyle yatıp kalkmaya artık mahkûm;
Çünkü hâkim yaşatan şevket-i fenden mahrum.
Biz, evet, hasmımızın kudret-i irfânından,
Bînasîbiz de o yüzden bu şerefsiz hüsran.
Sonra a'sâra süren haybeti çekmekle, bugün,
O fazilet bile hissiz, hareketsiz, ölgün.
Şimdi, Âsım, bana müfrit de, ne istersen de,
Marifetten de cüdâ, Şark, faziletten de.
Lâkin ister misin, oğlum, müteselli olmak:
İçtimaî bütün âmillere, kudretlere bak.
Bunların herbirinin kuvveti, mâziye inen,
Kökü mikdârı olur; çünkü bu âmillerden,
En derin köklüsü, en sağlamı, en hâkimidir.
Şimdi, sen bizdeki kudretleri eşsen bir bir,
Göreceksin ki: bu millette fazilet en uzun,
En derin köklere yaslanmada; hem sonra onun,
Bir mübârek suyu var, hiç kurumaz: Dîn-i mübîn.
Hâdisât etmesin oğlum, seni asla bedbîn...
İki üç balta ayırmaz bizi mâzimizden.
Ağacın kökleri madem ki derindir cidden,
Dalı kopmuş, ne olur? Gövdesi gitmiş, ne zarar?
O, bakarsın, yine üstündeki edvârı yarar,

Yükselir, fışkırıp, âfâk-ı perişânımıza;
Yine bin vâha serer kavrulan imanımıza.
Vâkıa ortada yüzlerce mesâvî yüzüyor;
Sen bu kâbusu bütün şerre değil, hayra da yor.
Çünkü yoktur birinin kalb-i cemaatte yeri;
Arasan: hepsi beş on maskara ferdin hüneri!
Bu cihetten, hani, hiç yılmasın, oğlum, gözünüz;
Sade Garb'ın, yalnız ilmine dönsün yüzünüz.
O çocuklarla beraber, gece gündüz, didinin;
Giden üç yüz senelik ilmi sık elden edinin!
Fen diyarında sızan nâ-mütenâhi pınarı,
Hem için, hem getirin yurda o nâfi suları.
Aynı menbâları ihya için artık burada,
Kafanız işlesin, oğlum, kanal olsun arada.

Sen geçenlerde demiştin ki:
"Yazık hâlâ biz,
Dünkü ilmin bile bîgânesiyiz, câhiliyiz.
İşte fıkdânı bu ihmal edilen marifetin,
Nesli bir acze düşürmüş ki, bugün, memleketin,
Bir yığın kuvveti var, hem ne tabiî de, henüz,
Biz o kuvvetlere eller gibi hâkim değiliz!
Yarının ilmi nedir, halbuki? Gayet müdhiş:
"Maddenin kudret-i zerriyyesi" uğraştığı iş.
O yaman kudrete hâkim olabilsem diyerek,
Sarf edip durmada birçok kafa binlerce emek.
Onu bir buldu mu, artık bu zemin: başka zemin.
Çünkü bir damla kömürden edecekler temin,
Öyle milyonla değil, nâ-mütenâhî kudret!..."

İbret al kendi sözünden, aman, oğlum, gayret!
Bir yılın var daha zannımca?
– Evet.
– Bak, ne kolay!
Lâkin ihvân-ı kirâmın?
– Çoğunun altışar ay.
– Hep giderler ya, beraberce?
– Giderler, malûm.
– Hepsinin mesleği sağlam mı?
– Evet, müsbet ulûm.

– İnkılâbın yolu madem ki bu yoldur yalınız,
"Nerdesin hey gidi Berlin!" diyerek yollanınız.
Altı ay, bir sene gayret size eğlence demek...
Siz ki yıllarca neler çekmediniz, hem gülerek!
Hani, bir ömre bedeldir şu geçen her gününüz;
Bir gün evvel gidiniz, bir saat evvel dönünüz!
Şark'ın âgûşu açıktır o zaman işte size;
O zaman varmanın imkânı olur gâyenize;
O zaman dinlerim artık seni, Âsım, bol bol...
– Yarın akşam gideriz.
– Öyle mi? Berhudâr ol.

Safahat - Âsım, s. 379-444 (1975). İlk baskısı: 1919.

IV
CEMALEDDİN EFGANÎ

Doğunun yetiştirdiği fıtratların en yükseği olmasa bile en yükseklerinden biri olduğu şüphe götürmeyen merhum Cemaleddin Efganî'ye dair birkaç söz söylemek istiyorum. İçimizde merhumu görmeyen çoksa da zannederim işitmeyen, bilmeyen yoktur. Muhtemeldir ki sevgili okuyucularımız şu satırlarda Cemaleddin'in özel hayatına, ilmî hayatına, siyasî hayatına ait malumat göreceklerini zannediyorlar. Hayır, öyle etraflı bir tercüme-i hali inşaallah ilerde yazarız. Benim bugün yapmak istediğim birşey varsa o da hazretin pek hatırasına sürülmek istenilen bir lekeyi, bir bühtan pisliğini göstermek, onun mahiyetini, nereden geldiğini tetkik etmektir.

Cemaleddin'in matbu, gayrımatbu birçok risaleleri, makaleleri, hitabeleri varsa da merhumun en büyük, en kalıcı eseri bence Mısır müftüsü Şeyh Muhammed Abduh'tur. Evet Şinasi millete en muazzam hizmetini Namık Kemal'i yetiştirmek suretiyle yerine getirdiği gibi Cemaleddin de İslâm âlemine en kıymetli bir yadigâr olarak merhum Müftü'yü bırakmıştır. Şeyh Muhammed Abduh ölmüş yüreklere gayret ruhu, şehamet ruhu üfleyen sihirli beyanı, o coşkun feyzi hangi kaynaktan alıyordu? Şüphesiz büyük üstadı Cemaleddin'in düşüncelerinden.

Cemaleddin'in İstanbul'a birinci gelişi Âli Paşa'nın sadrazamlığına rastlamıştı. Merhum Efganlılara mahsus o sevimli kıyafet içinde olarak Paşa'nın meclisine girer, en yüksek şeref mevkiini ihraz eder, kimsenin nail olamayacağı hürmeti görürdü. Bununla beraber Cemaleddin'i takdir eden yalnız Âli Paşa değildi. İstanbul'un bütün emirleri, vezirleri, büyükleri adetçe, kıyafetçe, dilce kendilerine bigâne gelmesi icap eden bu zatın ilmine, diyanetine, alicenaplığına hayran olmuşlardı.

Aradan altı ay kadar bir zaman geçince Cemaleddin Meclis-i Maarif azalığına tayin edildi. Bu memuriyetinde maarifin yaygınlaştırılması için düşündüğü vasıtaları pervasızca söyledi ki arkadaşları bunun görüşüne iştirak etmiyordu. Zamanın

şeyhülislâmı bulunan zat Cemaleddin'in fikirlerini özel menfaatine aykırı gördüğü için fena halde kızıyor, zavallıyı gözden düşürmek için vesile arıyordu.

1287 Ramazanında idi ki Darülfünun müdürü Tahsin Efendi (Mösyö Tahsin) merhum Şeyh'den fenlerin ve sanatların teşviki yolunda bir konuşma istemişti. Cemaleddin Türkçesinin o kadar kuvvetli olmadığını ileri sürerek mazur görülmesini rica etmişse de berikinin ısrarı üzerine muztar kalarak etraflı bir konuşma tertip etmiş, bununla beraber zemin ve zamana uygun olup olmadığını anlamak için önceden memleketin ileri gelenlerine göstermişti.

Darülfünun'un açılacağı gün Cemaleddin'in konuşmasını dinlemek için İstanbul'un emîrleri, âlimleri, eşrafı kâmilen toplanmıştı. Şeyhülislâm da cemaatın içinde bulunuyordu. Cemaleddin konuşma kürsüsüne çıkınca şeyhülislâm olanca dikkatini konuşmanın içinde kötüye yorulmaya müsait bir iki cümle yakalamaya hasretmişti.

Cemaleddin konuşmasında diyordu ki:

> "Maişet-i insaniye bir beden-i zî-hayata benzer, sanayi'in herbiri, maişete olan medarı itibariyle, o bedenin bir uzvu mesabesindedir; meselâ mülk tedbirin, iradenin merkezi olan dimağın aynıdır. Demircilik kol, çiftçilik ciğer, gemicilik ayak gibidir..."

Cemaleddin bu gibi basit teşbihlerle bütün uzuvları saydıktan sonra şu neticeyi veriyordu:

> "Saadet-i insaniyenin bünyesi, cismi bu suretle teşekkül eder. Cismin hayatı ise ruh ile kaim olmasına nazaran bu cismin, yani saadet-i beşeriyenin ruhu ya nübüvvet (Peygamberlik)tir, yahut hikmettir. Lâkin bunlar başka başka şeylerdir. Nübüvvet bir atâ-yı ilâhîdir ki çalışmakla elde edilemez. Cenâbı Hak mahlukları arasından her kimi isterse bu feyze mazhar kılar: Allahu a'lemu haysü yec'alu risâlâtih ("*Allah peygamberliklerini kime vereceğini daha iyi bilir*" En'am, 6/124). Hikmete gelince bu imal-i fikr ile, iktisabi malumat ile kazanılır. Sonra nebi hatadan masumdur, halbuki hakîm hataya düşebilir. Bir de ahkâm-ı nübüvvet dâmen-i ismeti levs-i bâtılın hücumundan münezzeh olan ilm-i ilâhî üzerine varid olmuştur ki bunları kabul, imanın feraiz-i esasiyesindendir. Hükemanın arasına gelince bunlara ittiba mütehattim olmayıp ancak şer-i ilâhîye muhalif olmamak şartıyla akla muvafık geleni kabul edebilir".

İşte Cemaleddin'in nübüvvete ait olmak üzere söylediği sözler bundan ibarettir ki İslâm âlimlerinin icmaıyla sabit olan hakikata tamamıyla mutabık olduğu halde şeyhülislâm, merhumdan intikam almak için "Cemaleddin nübüvvet bir nevi sanattır diyor" şayiasını çıkardı, bunu teyit için de "nübüvveti sanatlara dair verdiği bir nutukta zikretti" dedi. Daha sonra camilerdeki vaizlere Şeyh'in aleyhinde yürümelerini emretti. Zavallı Cemaleddin aleyhindeki sözlerin sırf bühtandan ibaret olduğunu, hakikatin meydana çıkması için şeyhülislâm ile muhakeme

edilmesi lazım geleceğini söylediyse de kimseye dinletemedi. Mesele gazetelerin ağzına düştü, bunların bir kısmı şeyhülislâmın, bir kısmı da Şeyh'in lehinde idare-i kelâm etti.

Nihayet merhumun sevdiklerinden bir kısmı ona sabır ve sekinet tavsiye ettiler? Zaman bu gibi haksız şayiaları hükümden düşürür, hakikati meydana çıkarır, dedilerse de dinî gayreti ilmi kadar yüksek olan Cemaleddin bir türlü duramadı. Her halükârda şeyhülislâmla mahkeme edilmesini ısrarla istedi. Akibet fikirler sükun buluncaya kadar İstanbul'u terkederek bilahare isterse yine dönmek şartıyla nefyi hakkında irade-i aliye çıktı. Zavallı Cemaleddin her mânasıyla mazlum bir halde İstanbul'u terkederek Mısır'a gitmeye mecbur oldu.

İşte merhumdan ne zaman bahsedilse "ilmine, faziletine, siyasetine söz yoksa da ne yazık ki mülhid (dinsiz) idi, nübüvvete inanmazdı" derler ki anlamadan, dinlemeden söylenen şu sözlerin nereden çıktığı görülüyor.

İki hassıyet eder bâtıl u hakkı temyiz:
Biri tedkik-i haberdir, biri ta'mik-i nazar

Hasbihal

Geçen hafta merhum Cemaleddin Efganî'ye dair birkaç söz söylemiştim. Maksadım o büyük adama isnat edilmek istenilen dinsizliğin pek yanlış bir tevcih olduğunu göstermek idi. Ne yazık ki bu sefer de "Cemaleddin mülhid değildi, fakat Vehhabî idi!" iddiası ortaya sürülmeye başladı.

Acaba bu şayiayı çıkaranlar bir adamın alnına "Vehhabî" damgasını yapıştırmanın ne demek olduğunu biliyorlar mı?

Vehhabîlik belirli bir mezhebin ismi olmakla beraber Arabistan'ın birçok yerlerinde dinsiz tanınan, yahut öyle tanınılmak istenilen adamlara verilen bir payedir. Lehinde söylenen sözlere inanmamak, lâkin aleyhinde söylenenlere derhal iman etmek insanlarda cibilli bir özellik olduğu için meselâ ben bugün çıkar da Allah'tan korkmadan en akidesi pak bir adam hakkında "iyidir ama dinsiz olmasa!..." dersem az zaman sonra zavallıyı bütün aşiret halkı baştan başa mülhid tanırlar. Acaba bu adam ilhadı gerektirecek ne yapmış, ne söylemiş demeyi hatırlarına bile getirmezler!

Müslümanlıkta en güç birşey varsa o da bir adama dinsiz payesini vermekten ibaret olduğu halde faziletini, irfanını, ikbalini, şöhretini çekemediğimiz, yahut düşünme tarzını kendi meşrebimize uygun görmediğimiz kimseleri bu hasbî rütbe ile gözden düşürmek nedense bize pek kolay geliyor!

Lüzum-ı küfür başka, iltizam-ı küfür yine başka iken, yüzde doksan dokuz ihtimal doğrudan doğruya tekfirini icab eden bir adamı yüzde bir ihtimalle kur-

tarmak üzerimize farz iken biz aksine bindebir zayıf ihtimalle yakaladığımızı dinsiz yapıp çıkıyoruz, gerideki dokuz yüz doksan dokuz iman ihtimalini nazara bile almıyoruz!

Arabistan'a gidin, en büyük adamları Vehhabî, Türkistan'a gelin Farmason, Acemistan'a uğrayın dinsiz, yahut Babî!

En garibi şurasıdır ki bütün İslâm memleketlerinde bu unvan ile teşhir edilen adamların büyük bir kısmı Müslümanlığı, Müslümanları müdafaa etmeye hayatını vakfetmiş olan ümmetin büyükleridir, milletin fedakârlarıdır!

Bir yabancı aramıza girse dese ki: Ey Müslüman cemaat, falan, falan, falan zatlar sizin en akıllınız, en âliminiz, en fazılınız olduktan başka millet evlatlarının saadetine çalışmış olmak itibariyle iyilikseveriniz, en hamiyetlinizdir. Siz bunları Vehhabîlikle, masonlukla itham ediyorsunuz, yani Müslümanlıktan çıkarıyorsunuz. Demek sizin dininiz akılla, ilimle, faziletle, hamiyetle kabil-i telif olamayacak! Bu söze karşı ne diyebileceğiz?

Bugün Mısır memleketinde İslâmın menfaatlarını müdafaa eden ne kadar hamiyetli kalem varsa hepsi Cemaleddin'in terbiyesi sayesinde yetişmiştir. Tevhid dünyasına binlerce muharrir el, binlerce mütefekkir dimağ hediye eden Cemaleddin, Vehhabî olabilir mi?

Merhumu ne Afganistan'da, ne Hindistan'da, ne Avrupa'da, ne Osmanlı toprağında rahat bırakmadılar, hiçbir yerde oturtmadılar. Cemaleddin Müslüman âleminde hakikî, sermedî bir uyanış başlatmak gayesine matuf olan hamiyetinde kısıtlama yapsaydı, bu siyasetine azıcık fasıla verseydi, dünyanın her yerinde şerefiyle mütenasip bir debdebe içinde yaşayabilirdi. Fakat o koca adam hamiyetinin yüksek maksadı uğrunda zamanın her türlü musibetlerine göğüs gerdi, başkalarının zorunlu olarak dayanamayacağı mahrumiyetlere, ümitsizliklere o kendi tercihiyle katlandı. Kemal'in tabirine göre o bir yaşayan şehit idi:

Ne devlettir şehid-i zî-hayat olmak bu dünyada!

*

Cemaleddin hakkında söylenen Vehhabîlik Şeyh Muhammed Abduh için de esirgenmiyor. İki senedir *Sırat-ı müstakîm*'in sayfalarında merhumun eserlerini görüp duruyoruz. Allah için söyleyelim, hangi mânasına alınırsa alınsın, Vehhabîliği okşar bir cümlesi, bir makalesi görüldü mü? Bazıları "şeyhin zühdü ilmi nisbetinde değildi" derler. Olabilir. Lâkin acaba merhum bütün hayatını itikâfla, nafile ibadetlerle geçireydi İslâm âlemi için daha faydalı mı olacaktı? Mösyö Hanoto'ya karşı çıkıp da Mağrib'deki milyonlarca Müslümanın haklarını müdafaa etmek, öyle zannederim ki asırlarca nafile ibadet etmekten daha sevaptır.

Bilmez misiniz Hz. Ömer tabiûndan Ebu Kılabe'ye "Bence seni evlat ve iyalin için nafaka tedarikiyle meşgul görmek, böyle mescit köşelerinde itikâf halinde görmekten daha hayırlıdır" demiş. Düşünmeli ki Ebu Kılabe nihayet üç

beş kişiden ibaret ailesine yiyecek bulacaktı. Abduh ise 300 milyonluk bir ailenin hayatı için çalışmak mecburiyetinde idi!

İşte bugün bir Cemaleddin'i, bir Muhammed Abduh'u yok! İslâm dünyası hakikaten kimsesiz, cidden garip. Biz bu gibi ümmetin büyüklerini rahmetle, hürmetle anmalıyız ki geriden gelenler aramızda tatlı bir hatıra bırakabilmek ümidinden mahrum kalarak mücahededen vaz geçmesinler.

Üç beş sene önce bir frenk bana demişti ki: "Fen ve sanat erbabının kıymetini takdir edemiyorsunuz, mazursunuz, lâkin çalışma ve hizmet erbabını takdir etmiyorsunuz! İşte bu kabahatiniz affedilmez..." "*Ey akıl sahipleri! İbret alınız*" (Haşr, 59/2).

Mehmed Âkif, "Cemaleddin Efganî" ve "Hasbihal", *Sırat-ı müstakîm*, IV, sayı: 90 ve 91 (17 Cemaziyelevvel 1328 ve 24 Cemaziyelevvel 1328).

V
TEFSİR-İ ŞERİF
(Taklit)

Bismillâhirrahmânirrahim.

"Hem onlara, 'Allah ne göndermiş ise ona uyunuz', dendiği zaman 'biz daha iyi, atalarımızı müdavim bulduğumuz şeylere uyarız' derler. Pekala! Ya ataları bir şeye akıl erdirememiş, doğru yolu seçmemiş ise yine mi uyacaklar?" (Bakara, 2/170).

Âyet-i kerime Bakara sûresindedir. Bununla beraber aynı meâli tebliğ eden diğer âyetler de vardır: *"Hayır, belki onlar 'biz babalarımızı bu yol üzere bulduk, biz onların izini tutarak gidiyoruz' derler". "Böylece senden önce her ne zaman bir beldeye korkutucu (uyarıcı) bir peygamber gönderdiysek o beldenin zenginleri ve ileri gelenleri, 'babalarımızı bu yolda bulduk, biz de onların izine uyarak gidiyoruz' dediler".* (Zuhruf, 43/22-23), *"Siz Rabbiniz tarafından vahyolunana uyunuz, O'ndan başka sahte dostlara uymayınız..."* (A'raf, 7/3).

Tercüme ettiğimiz (ilk) âyetin hakîm üslubuna dikkat olunursa görülür ki: Körü körüne taklit edenleri, yani görenek denilen o "bâtıl inançlar hulâsasının" kuyruğuna yapışıp gidenleri Allahu Zü'l-Celâl şeriat diliyle, fıtrat diliyle tebliğ ettiği hakikatlara karşı gözlerini yumup, kulaklarını tıkayanları, Büyük Yaratıcı –isterse itab ile olsun– hitabına layık görmüyor da onların halini hikâye suretinde beyan buyuruyor.

Anlayana bundan büyük ibret, görenekçiler için bu kadar ağır hakaret olamaz.

Hakikatta, gerek dine, gerek dünyaya ait işlerde ilâhî emirleri dinlememek, kendi aklının, kendi vicdanının hükmünü iptal ederek başkalarının vehimlerine tapınmak kadar saçma bir hareket tasavvur edilebilir mi?

Din işini taklit ile kaim bilmenin kötü neticesidir ki, nesilden nesile birer ikişer bidat, üçer beşer hurafe miras olarak gele gele bugün inançlarımız, taat ve ibadetlerimiz, muamelelerimiz adeta hurafeler toplamı, bidat yığını haline gel-

miş! Dinin sahih şeklini kolay kolay hatıra bile getiremiyoruz!

Bugün bir bidat-ı seyyieyi dinden çıkarıp atmak, dinin en büyük rükünlerinden birini yıkmak demektir, belki ondan daha ziyade galeyanı mucip olur!

Görenek dinimizi tahrip ettiği kadar dünyamızı da tahrip etmiştir. Zaten Müslümanlıkta din ile dünya birbirinden ayrılamaz ki. İşte tarih meydanda duruyor. İslâm milleti şeriatı aslî safvetiyle muhafaza ettikçe hem dini, hem dünyası mamur imiş, o safveti böyle bir sürü bidatla bulandırınca hüsrandan hüsrana düşmüş.

Ne gariptir ki doğuda, batıda, kuzeyde, güneyde, hâsılı dünyanın her tarafında milletin avam kısmı "atalarımızdan böyle gördük" itiraz velvelesini her irşad çağrısına karşı en müthiş, en müstahkem bir siper gibi yükseltir dururken, mütefekkir olması icap eden havas tabakası atalarından gördüğü iyi şeyleri de mutlaka atmak, millî hüviyetlerini tepeden tırnağa kadar değiştirmek sevdasında!

Yeniyi iyiliğinden, özellikle lüzumundan dolayı almak, eskiyi de fenalığı sabit olduğu için atmak kimsenin aklına, daha doğrusu işine gelmiyor!

Dini taklit, dünyası taklit, âdetleri taklit, kıyafeti taklit, selâmı taklit, kelâmı taklit, hulâsa herşeyi taklit olan bir milletin fertleri de insan taklidi demektir ki kabil değil ictiamî bir heyet vücuda getiremez, binaenaleyh yaşayamaz.

Mehmed Âkif, "Tefsir-i şerif", *Sebilürreşad*, IX, sayı: 209 (23 Ramazan 1330).

VI
HASBİHAL
(Dilde Tasfiye)

Tarih tekerrürden başka bir şey değildir diyenler ne doğru söylemişlerdir! Bizim Ferid (Kam) "Dünya bir tiyatrodur ki yalnız oyuncuları değişir, yoksa oyunlar aynıdır" der. Hakikaten öyle!

Dikkatli bir bakış şimdiki hali geçmişten pek az farklı bulur: Hep o ifratlar, hep o tefritler, itidale karşı hep o husumetler. Geçenlerde dili tasfiye edelim, yahut etmeyelim meselesi meydan aldı. Her iki grup o kadar ileri gitti ki aralarını bulmak mümkün olamadı. Evet, bir kısmı rahmetli Veysî'nin devrini ihya etmek istiyor, diğeri de bize Maveraünnehir'den Osmanlılar için pek yeni olan hiç işlenmemiş, yaratıldığı gibi kalmış bir dil getirmek hevesine kapılıyordu. Her iki taraf bir yığın iddialarla, delillerle ortaya atılarak zaten kararsızlık, intizamsızlıktan kurtulmayan fikirlerimizi büsbütün karıştırdı. Dilimizi de, şivemizi de imlâmızla omuz öpüşecek bir hale getirdi.

Vaktiyle Hüseyin Daniş Efendi isminde bir zat *Servet-i Fünûn*'a "leyl-i müdelhem"li, "leyl-i mükefher"li şiirler yazar, *Makamât-ı Harirî*'yi okumuş olmayanlar benim düşüncelerimi varsınlar anlamasınlar demek isterdi. Yine bu zat "perenk" kelimesini kullanır, fakat okuyucularının yalnız Fransızca bilenlerine merhamet ederek sayfanın altına bu kelime "bijou" karşılığıdır tarzında bir not düşerdi.

Bugün de *İkdam* gazetesinin başında birtakım makaleler görülüyor ki Türkçe kelimelerin yanıbaşlarında Arapçaları olmasa zavallı ümmet-i merhume hiçbir şey anlayamayacak! Meclis yerine "kurultay", mebus yerine "yalvaç", ayân yerine "aksakal", hal yerine "idemük", can yerine bilmem ne! Kelimeler böyle. Şiveyi nakletmeye ise imkân yok.

Şüphesiz bu makaleleri yazan adamın bir maksadı, hem de hayırlı bir maksadı olacaktır. Evet bu maksat Osmanlıların resmî dili olan Türkçeyi bütün dünyadaki Türklerin anlayabileceği bir hale getirmektir, zannederim. Lâkin azıcık insaf edelim ki tutulan yol oraya gider mi? Hepimizin bildiği, hem başka bir

dilden alınına olduğunu hatırına getiremeyecek kadar iyi bildiği kelimeleri unutturarak hiçbirimizin bilmediği tabirleri kabul etmek suretiyle mi dilimizi sadeleştireceğiz? Mebusun ne olduğunu elhamdülillah iki senede öğrendik, şimdi bir de yalvaç mı öğreneceğiz? Meclis kelimesini Rumeli'de, Anadolu'da bilmeyen, işitmeyen kimse yoktur, yalnız bazı yerlerde *menclis* diyenler pek kolay anlayacağı gibi *menclis* lafzının fasihini de okur yazar takımı derhal bilir.

İdemük nedir? Hal kelimesinin karşılığı öyle mi? İyi ama bu kelimeyi bize kaç senede öğretebileceksiniz? Bugün hal deyince anlamayacak bir Türk, bir Osmanlı var mıdır?

Doğrusu ben makale sahibinin iyi bir niyet beslediğinden emin olmasam mutlaka bu zat dili tasfiye etmek isteyenlerle eğleniyor, derdim.

Evet dilin sadeleştirilmesi farzdır. Gazetelerde zabıta vukuatı öyle ağır bir dille yazılıyor ki avam onu bir dua gibi dinliyor: "Mehmed Bey'in hanesine leylen fürceyâb-ı duhûl olan sârik sekiz adet kalîçe-i girânbaha sirkat etmişdir" deyip de "Mehmed Bey'in bu gece evine hırsız girmiş, sekiz halı çalmış" dememek adeta maskaralıktır. Avamın anlayacağı mânalar avamın kullandığı dille eda edilmeli, lâkin bir siyasî icmal Çağatayca yazılmamalı, çünkü iki taraf da anlamayacak!

Dilimiz bu hale gelebilmek için asırlar geçmiş. Bunu bir senede yıkıp yenisini yapmaya çalışmak garip bir teşebbüs olmaz mı? Bir itiraz eden diyebilir ki: İyi ama siz tabii bir Türkçe olmadığından şüphe edilmeyen bu dilinizi muhafaza etmede devam ederseniz zararlı çıkacaksınız. Çünkü sizi Buhara'daki, Sibirya'daki, Kırım'daki, Kafkasya'daki Türkler anlayamayacak. Halbuki *İkdam*'ın dilini işletirseniz o zaman bütün Türk unsuru birbirini anlayacaktır. Bugün en bilinen bir müellifinizin eseri ancak iki üç bin okuyucu bulurken o zaman iki üç yüz bin tane basılacak, o kadar okuyucu bulacak.

İtiraz yekten kuvvetli görünüyor, lâkin pek çürük: Çünkü bu saydığınız memleketlerin Türkleri birbirinin yazdığını anlamıyor ki... Evet Osmanlı olmayan Türk unsuru arasında hepsinin anlayacağı müşterek bir dil yazılsaydı belki biz de mümkün olsun, muhal olsun cemaata katılmak arzusunu gösterirdik. Rusya'dan gelen Türklerin aklıerenleri iyi düşünenleri "Siz Osmanlılar, dilinizi biraz sadeleştirin, ıslah edin, biz onu kabul edelim, yoksa sizin bize uymaya heves etmeniz hiç makul değildir" diyorlar.

Kırım'da çıkan *Tercüman* gazetesinin eski diliyle şimdiki arasında ne büyük fark vardır. İşte o gazete bizim Osmanlı Türkçesinin iyi taraflarını almak suretiyle hem dilini başkalaştırdı, hem de o havalideki Türkleri bizim Türkçeye biraz alıştırdı. Artık ilim dilinden, edebiyat dilinden bahsetmeyi başka bir güne bırakacağım. Muhterem okuyucularımızın mütalaalarını beklerim.

Mehmed Âkif, "Hasbihal", *Sırat-ı müstakîm*, IV, sayı: 92 (1 Cemaziyelahir 1328).

VII
HASBİHAL

İkindi üstü Ayasofya meydanından geçiyordum, şadırvan havalisinden bölük bölük cemaat bende olan bir hatıra, sonra birçok hayal, sonra birçok temenni, birçok ümit uyandırdı:

Kemal Bey merhum bir gün arkadaşlarından Nuri Bey'le beraber yine bu meydandan geçiyormuş. Öğle namazını kılarak caminin muhtelif kapılarından muhtelif semtlere dağılan halkı dikkat nazarıyla süzdükten sonra demiş ki:

– Nuri, bu millet ne zaman adam olur bilir misin?

– Hayır.

– Ne zaman bu camilerden şu dizlikli, poturlu hamallarla, küfecilerle berabar senin benim gibi yakalıklı, bastonlu beyler çıkarsa.

Nuri Bey bu vakayı tanıdıklarından birine söylemiş, ben o adamdan duydum. Düşünülürse söz ne kadar doğru, ne kadar mânalıdır!

Kemal Bey merhum bu temennisiyle tabii avamın ibadetini hafife almıyor, ancak ibadeti bizzat kasdedilen şey bilen, abdestte, namazda, camide, cemaatta ne büyük hikmetler, ne incelikler bulunduğunu işitip bellemeyen bu zavallıların içinde kendilerini irşad edecek, uyandıracak adamların bulunmasını istiyor.

Camiler millet efkârını aydınlatmak için ne müsait yerlerdir!

Ağzı düzgün bir zat kürsüye çıkar da Kur'an namına, hadis namına hangi hakikatı cemaata telkin edemez? İhtiraslarının birçoğunu cami kapısının dışında bırakarak temiz, asude bir kalple Allah'ın evine giren şu binlerce halktan niçin istifade etmemeli? Niçin onları İslâm cemiyeti için daha faydalı bir hale getirmemeli?

Yazıklar olsun ki elimizdeki nimetlerden, vasıtalardan istifade etmenin hiç yolunu bilmiyoruz!

Daha doğrusu bilerek bilmeyerek o yolları kâmilen kapıyoruz. İbadetlerimiz hemen hemen birer bidat şekline girmiş! Selatin camilerinde Cuma namazı bir saata yakın sürüyor ki mahfilde okunan Kur'an-ı Kerîm ile asıl namazdan başkası için geçirilen zamanlar hederdir!

"Tayyebellahu enfaseküm" diye başlayan, yarısı Arapça, yarısı Acemce gidip, lâkin bir eda-yı mahsus ile okunan, arada müezzinlerin tarziyeleriyle kesintiye uğrayan, cami hizmetlileri tarafından tevşih ism-i latifiyle yad edilen mülemma mensur da kimin icadı olsa gerek? Allah aşkına söyleyiniz bu uzun tekerleme cemaatın canını sıkmaktan, uykusunu getirmekten başka neye yarar?

Anlarım: Ağzı düzgün hafızlar mahfile çıkarak kemal-i tertille Kur'an okurlar, zamanı gelip sünnet kılındıktan sonra hatip manidar bir hutbe okur. Aradaki bidatların kaldırılmasından kazanılacak zaman da bu suretle vaaza kalmış olur.

Lâkin vaaz bermutad İsrailiyat olacaksa vazgeçtik! Müslüman cemaata artık ictimaiyat lazım, ictimaiyat! Doğuda, batıda, kuzeyde, güneyde ne kadar Müslüman varsa zillet içinde, sefalet içinde, esaret içinde yaşadığı, sefil bir milletin elinde kalan dinin mümkün değil yükseltilemeyeceğini bilmeyen, anlamayan vaizi kürsüye yanaştırmamalı. Vaiz milletin geçmişini, şimdiki halini bilmeli, cemaati geleceğe hazırlamalı.

Hele hoca efendilerimiz hiç kürsülerin semtine uğramıyorlar. Göreceksiniz, Ramazan'da yine kürsüler şuradan buradan koşup gelen medrese, mektep görmemiş ümmî hocalar tarafından işgal edilecektir!

Hocamız Halis Efendi hazretlerinden niyaz ederiz: Ya bu kürsülere Ramazan'da birer adam çıkarsınlar, yahut bu cahilleri cemaatın başına bela etmesinler. Doğrusu bu herifleri dinledikçe gençlerdeki dinsizlik modasını hemen hemen mazur göreceğim geliyor! Eğer dinin ne olduğunu bunlardan öğrenseydim mutlaka İslâmın en büyük düşmanı olurdum!

Camiler hakkında söylediğimiz sözler, dünyanın her tarafındaki camileri kendinde toplayan Hicaz hakkında öncelikle varit olur.

Hicaz'ın bir Müslüman sergisi olduğunu, böyle bir serginin hiçbir millette olmadığını, bundan istifade etmemek kadar sersemlik tasavvur edilemeyeceğini aklıerenlerimiz pekçok söylemişlerse de tekrarını faydasız görmüyoruz. Hem de görmemeliyiz. Bu gibi hakikatlar hergün herkes tarafından söylenmelidir. Meşrutiyetten, hürriyetten yalnız ötekine berikine ağız dolusu söğmek suretiyle lezzetlenmemeliyiz, yapılması elzem olduğu halde yapılamayan şeyleri yaptırıncaya kadar uğraşmalıyız.

İşte hac mevsimi yaklaşıyor. Evladını, iyalini bırakıp birçok paralar, fedakârlıklar ihtiyar ederek dünyanın bir ucundan öbür ucuna kadar giden bu saf yürekli adamlara neler anlatılmaz, ne telkinlerde bulunulmaz! Hiç olmazsa hacdan maksadın ne olduğunu öğrenirler, birbirlerini tanırlar a! Ya bu az muvaffakiyet midir?

Yazıklar olsun ki, hacılarımızın içinde "Medine'de Peygamber yatıyor, Kâbe'de Allah..." diyenler bile var!

Zenginlerimizin bir kısmı hacca gitmez, bir kısmı bedel (vekil) gönderir,

bir kısmı da on, on beş kişi ile beraber gider. Bu sonrakilerin dört beşyüz lira sarfedip götürdüğü adamlar kimlerdir bilir misiniz? Mahallenin ihtiyar bekçisi, emekli muhtarı, merhum babasının azatlı kalfası gibi haccın hikmetini dünyada değil, ahirette bile anlayamayacak adamlar!..

Be mübarek adam! Bunların yerine iki üç adam akıllı arkadaş götürsen de Müslümanlar arasında bir tanışma, bir birlik meydana getirmeye çalışsan olmaz mı?

Arapça, Acemce, Rusça, Tatarca konferanslar vermek, hutbeler okumak, Kuzey Afrika'dan Arabî Hint'ten, Çin'den, Sibirya'dan, Afgan'dan, buradan giden hacılarla tanıştırmak, umumun düştüğü ictimaî hastalıkları ortaya koyarak buna elbirliğiyle çare aramak ihmal edilecek bir iş midir?

Hükümet belki bu hususta bazı tedbirler düşünmüş, bazı adamlar bulup göndermiştir. Fakat zenginlerimiz de vazifelerini yapmalıdırlar. Evet "namaz kılar, takva sahibidir, tütün bile içmez" diye mahallenin bekçisini elli lira verip bedel göndermekle birşey olmaz. Mademki bir fedakârlıktır, ihtiyar ediliyor, bari faydalı olsun demeli, ona göre adam bulmalıdır.

Hayatını İslâm âleminin saadetine vakfetmiş meşhur seyyah Abdurreşid İbrahim Efendi hazretleri geçen seneki hac için "bu seneki hac azıcık bir şeye benzedi..." buyuruyorlardı. İnşallah bu benzerlik ayniyet derecesine yükselir.

Ancak bu idealin tahakkuk etmesi o mübarek beldeye hac mevsiminde dediğimiz gibi adamların gitmesiyle, yahut gönderilmesiyle mümkün olabilir. Yoksa senakârınız validem de bu sene hacca gidiyor ki ecri sırf kendisine ait kalacak, cemaata hiç hayrı dokunmayacaktır zannederim.

Mehmed Âkif, "Hasbihal", *Sırat-ı müstakîm*, IV, sayı: 95 (22 Cemaziyelahir 1328).

VIII
FATİH KÜRSÜSÜNDEN VAAZ
(Sa'y ve Tevekkül)

"Ve en leyse li'l-insâni illâ mâ se'â" (*İnsan için ne bu dünyada, ne öteki dünyada kendi mahsul-i sa'yinden, kendi kazancından başka bir şey yok".* Necm, 53/39). İnsan ne ekerse onu biçiyor. Ekmeden biçmek olmuyor. İşte bu, fıtratın bir kanunu, Allah'ın bir kanunu, hem de lisan-ı Kur'an ile tebliğ edilmiş bir kanunudur.

Demek, o deminki feryadların hepsi beyhude imiş! Öyle ya, kime duyuracaksın? "Yer pek, gök yüksek!" Âcizin figanına karşı bütün kâinat hissiz, bütün mevcudat duygusuz! Ya sen ne istiyordun? Baksana hem aczinden dem vuruyorsun, hem koca kâinatı keyfine râm etmek ümidine düşüyorsun!

Âlem, fezâ dediğimiz şu ucu bucağı olmayan boşluk içinde dönüp duruyor; Allahu Zü'l-Celâl'in ezelde çizmiş olduğu hatt-ı hareketi takib edip gidiyor. Hiçbir zerre kendi seyrinden, faaliyetinden geri durmuyor. Yer yürüyor; gök yürüyor; dağ yürüyor taş yürüyor. Hiçbiri âtıl değil, hepsi çalışıyor, herşey çalışıyor!.. Şu câmid gördüğümüz şu cansız dediğimiz toprak yaradılışından beri acaba bir lâhza olsun boş kalmış mı? Heyhat! Hergün, her saat, her saniye bitmez tükenmez inkılâblar geçiriyor: bulutlara su veriyor; bulutlardan su alıyor; sırtında otlar, ekinler, ağaçlar yetiştiriyor; karnında madenler besliyor, tabakalar vücuda getiriyor. Ya topraktan doğan bu mahlûkat duruyor mu? Asla! onlar da anaları gibi, muttasıl çalışıyor. Muttasıl bir tavırdan diğer tavıra, bir halden başka hale geçiyor.

Yer, yani bizim dünyamız böyle. Ya gök? O bizim dünyamız gibi milyarlarca dünyayı göğsünde taşıyan gök nasıl acaba? Nasıl olacak! O da tıpkı yer gibi. Evet, bizim pek azını görebildiğimiz, alt tarafını da tahmin ile bulduğumuz namütenahi âlemlerin hepsi yaratıldıkları zamandan itibaren faaliyete girmişler; ilâ mâşaallah o faaliyeti muhafaza edip gidecekler.

Biz tutmuş da mahlûkattan bahs ediyoruz. Hâlık yok mu, Hâlık, işte o da keyfiyetini, suretini tasavvur edemeyeceğimiz bir faaliyetle kâinatı idare edip

duruyor! "Yes'elühû men fi's-semâvâti ve'l-ardı. Külle yevmin hüve fî şe'n" (Rahman, 55/29): Allahu Zü'l-Celâl her an bu kâinata hayat veriyor; her an bir şe'n, bir hadise vücûda getiriyor. Hallak-ı azîmü'ş-şan kısa lâkin bizim tahayyül edemeyeceğimiz kadar kısa bir an için faaliyeti bıraksa bütün mevcudat alt üst olur.

Cenâbı Hak âlemi yalnız bir kere yoktan var etmedi. Onun halkı daimîdir. Evet, Allahu Zü'l-Celâl'in iki muhtelif tecellîsi var ki biri mevcudatı yok etmekte; diğeri ise var etmekte. Ancak bu iki tecellî-i Sübhânî arasındaki zaman mesafesi bizim aklımızla ölçülemeyecek kadar kısa da onun için ne oluyor, ne bitiyor, farkında olmuyoruz.

Şimdi, madem ki yer çalışıyor; gök çalışıyor; yerleri gökleri yaratan Allahu azîmü'ş-şan, o "Fa'âlün limâ yürîd" olan Allahu azîmü'ş-şan yaratmaktan bir an fariğ olmuyor; sen nasıl âtıl bâtıl oturuyor da hayat umuyorsun? İşte bütün kâinatı gördün: Hiçbir yerde, hiçbir zerrede sükûn var mı, atalet var mı? Öyle ise sana emeksizce yaşamak, çalışmaksızın nâil-i meram olmak hakkını, böyle bir ümidi kim veriyor? Müslümanlık galiba? Belki. Öyle ya, Müslümanlar Allah'ın sevgili kullarıdır! İyi ama işte görüyorsun ki bu âlemde, bu âlem-i fıtratta hiç sükûn yok. Müslümanlık ise fıtratın dinidir. Belki fıtratın kendisidir. Din-i İslâm hâtim-i edyândır. Bu itibar ile en mükemmel dindir. "Fe ekım vecheke li'd-dîni hanîfâ. Fıtrate'llâhi'l-letî fetera'n-nâse aleyhâ. Lâ tebdîle li halkıllâh. Zâlike'd-dînu'l-kayyımu ve lâkinne eksere'n-nâsi lâ ya'lemûn". (Rum, 30/30): Cenâbı Allah Kur'an'da sarahaten bize bildiriyor ki; bu din, din-i fıtrîdir; din-i hakîkîdir; din-i tabiîdir. Lâkin insanların çoğu bilmiyorlar, çoğu gafildirler de o pâk dinin içine kendilerinden birtakım fıtrata mugayir ahkâm karıştırmak istiyorlar.

Hepimiz biliyoruz, bidâyet-i zuhurunda İslâm ne halde idi. Hicaz'ın bir köşesinde parlayan o nûr-ı mübîn yirmibeş sene içinde dünyaları tuttu. Misli görülmemiş olan bu süratin hikmeti ne idi? Şüphesiz din-i hakikî olması, din-i fıtrî olması. Hatta şu hakîkat bugünkü garb hükemâsının indinde bile müsellemdir. Onlar da böyle söylüyorlar. Müsteşrikler içinde birçok namuslu adamlar var. Diyorlar ki: "Bakıyoruz, Müslümanlar her tarafta âtıl, her tarafta gafil; çalışmıyorlar. Fakat Afrika'da, Çin'de Müslümanlık alabildiğine ilerliyor. Bizim misyonerlerimiz bu kadar çalıştıkları halde yine muvaffak olamıyorlar. Düşündük, taşındık, tedkîk ettik, nihayet anladık ki: Müslümanlık gayet fıtrî bir din imiş".

Fakat diğerleri öyle söylemiyorlar: "Müslümanlık, insaniyete, medeniyete münafi bir dindir, diyorlar. Şâhid istemez. Hakîkat meydanda. Bugün yeryüzünde 350 milyon Müslüman var. Bunlar muhtelif kıtalarda küme küme oturuyorlar. Hepsi mahkûm, hepsi esir, hepsi câhil. Üçbuçuk İngiliz Hindistan'da bu kadar milyon Müslümanı taht-ı esaretinde tutuyor... Bu ne haldir? Dörtbuçuk Felemenk Cava'da yirmi milyon Müslümanı istediği gibi kullanıyor; içlerinden biri ses çıkarmıyor!.. Eğer dininiz hayırlı bir din olsaydı, haliniz böyle olmazdı!.."

Acaba hangisinin dediği doğru? Malûm ya, bir dinin lehinde, aleyhinde

söylemek için evvelâ onu tedkîk lâzım. Yoksa yalnız o dine mensup olanların haline bakmak kâfi değil. Erbab-ı insaf Kur'an'ı, hadisi tedkîk ediyor. Bugünkü Müslümanların Müslümanlıkla alâkasını gayet gevşek buluyor. Vâkıa öyle: Müslümanlık namına nerde (ise) ancak birkaç tane şiar-ı din kalmış. Alt tarafı bilerek, bilmeyerek kabul olunmuş bir yığın bid'at!

Ey cemaat-ı müslimîn! Bu din, din-i irfan idi; halbuki biz bugün milletlerin en cahiliyiz. Bu din, din-i şehamet idi; din-i gayret idi; biz ise şu zamanda milletlerin en miskiniyiz! Eğer din-i İslâmın ruhunda –maazallah– bugün gözüken fenalıklardan bir tanesi olsaydı, Müslümanlık bize kadar gelebilir miydi? Elbette o emanet-i kübrâ çoktan gaib olur giderdi. Biz Müslümanlar, ben öyle görüyorum, Allah ile pek lâübâliyiz! Zannediyoruz ki Cenâbı Hak oturduğumuz yerden isteyivermekle hatırımız için kavânîn-i ilâhiyesini değiştirir... Zavallı bizler! Beyhude yere feryad edip duruyoruz! Zaten Allah gökte, yerde değil; her yerde hâzır, her yerde nâzır. Bize şah damarımızdan daha yakın: "Ve nahnü akrebu ileyhi min habli'l-verîd" (Kaf, 50/16).

– Pek a'lâ. Bu dualar nedir? Hani biraz evvel "salâten tüncînâ" okuduk. Bunların aslı yok mu? Te'siri yok mu?

Hay hay var. Fakat düşünmeliyiz: Duâ nedir? Duâ Allah'a rücûdur.

Yani evâmir-i ilâhiyeye, Cenâbı Hakk'ın gerek Kur'an'ıyle, gerek Peygamberinin lisanıyle, sünnetiyle tebliğ ettiği evâmir-i ilâhiyeye inkıyad etmemek yüzünden mutazarrır olan insanlar tekrar Allah'a rücû ederse, Allah'ın gösterdiği yolu tutarsa duâ makbul olur. Başka türlü kabulüne imkân yok. "Lâ tebdîle li halkıllâh". Allah, niçin İslâmı gönderdi? Çünki beşeriyetin saadeti matlûb-ı ilâhî idi. Bundan evvel de birçok edyan vardı. Fakat o zamanlar beşeriyet daha sinn-i tufûliyette idi. İnsaniyet henüz çocuktu, sinn-i kemâle ermemişti. Beşeriyet birçok edvar, birçok inkılâbat geçirdi. Her devre göre din göndermek lâzım geldi. Nihayet Cenâbı Hak hâtimü'l-edyan olmak üzere bu dini gönderdi ki ahkâmına tâbi olanlar hem dünyada hayat-ı tayyibeye, hem âhirette naîm-i sermedîye mazhar olsunlar. Evet, Allah bu din-i mübîni bu maksadla gönderdi. İslâm, sa'y dinidir, amel dinidir, mücahede dinidir. Cenâbı Hak Kur'an-ı Kerîm'de nerede "ekîmu's-salâte": (Namaz kılınız) buyurmuşsa mutlaka arkasından "ve âtu'z-zekâte" (Zekât veriniz!) diye de emretmiştir. Pekâlâ zekâtı kim verir? Elbet serveti olan. Servet ne ile kazanılır? Tabiî çalışmakla. O halde en büyük ibadeti yerine getirmek için bile sa'y lâzım. Kur'an-ı Kerîm'in birçok yerinde bize ittihad ile, ittifak ile, mücahede ile emir buyuruluyor. Kitabullah, hadis hep bizi ittifaka, mücahedeye, cihada davet ediyor. Bu emirler nasıl, ne ile yerine gelecek? Şüphesiz hep sa'y ile. Eğer İslâmiyetin bidâyetindekiler, sonrakiler gibi, bizler gibi olsalardı; o muvaffakiyetler, o harikalar vücud bulabilir miydi? Ne idi o gayretler, ne idi o himmetler? Her tarafa gittiler, fevc fevc ashab-ı kiram bütün dünyayı dolaştılar, oturmadılar, durmadılar, çalıştılar. O sâyede neler neler yaptılar!

Sonra, ne oldu da bu hale geldi âlem-i İslâm? Çin'de, Hind'de, mağribde, maşrıkta, şimalde, cenubda, her yerde görüyorsunuz: Müslümanlar cümûd içinde, rehavet içinde, uyuşuk bir halde! Teârüf yok, tehâbb yok. Birbirini tanımazlar, birbirini sevmezler. Şu cemaatin içinden hiçbirimiz bilmeyiz ki dünyanın neresinde ne kadar Müslüman var? Sonra o Müslümanların âdâtı, ahlâkı nedir; hatta lisanı nedir? Yazıklar olsun bize ki, birbirimizi tanımak istediğimiz zaman bile yine frenklere, frenk kitaplarına müracaat mecburiyetinde kalıyoruz! Bu ne büyük zillettir? Anlamalı!

Hani Müslümanlık bir uhuvvet husûle getirecekti? Nerede? Bugün Müslümanlar kadar müteferrik, müteşettit bir millet var mı? Her tarafta Müslümanlık cehalet, Müslümanlar ise sefalet içinde mahv olup gidiyor. İşte İngiltere'nin zîr-i idaresindeki Müslümanlar! Hind'de yüzlerce milyon nüfus var. Bir kısmı Mecusî, bir kısmı Müslüman. İkisi de aynı ırktan, ikisi de aynı muhit içinde yaşıyorlar. İngiltere hükümeti ne yapıyor bunlara? Müslümanlara diyor ki: Kurban bayramında öküz kesin. Halbuki Mecûsîlerce öküz mukaddes bir hayvan. Bizim Müslümanlar da İngilizin fesadına kapılarak Mecûsîlere inad muttasıl öküz kurban ediyorlar. Mecûsîler bunu görünce küplere biniyorlar! Yine aynı İngiliz tutuyor, Mecûsîleri kızdırıp camilere domuz kafası attırıyor. Böyle böyle Mecûsîleri Müslümanlara, Müslümanları Mecûsîlere tutuşturuyor. Sonra yok yere birbirine düşman kesilen her iki taraf hükümete, yani İngiltere'ye müracaat ediyor; o da koşup Mecûsînin de hakkından geliyor, Müslümanın da! Bir aralık şimdiki Afgan emiri Habîbullah Han Hindistan'a gitmiş, hali gördükten sonra Müslümanlara demiş ki:

– Yahu ne yapıyorsunuz? Kurban... evet, Hanefîlerce vâcib. Fakat mutlak öküz mü olmak lâzım? Keçi, deve, koyun kesseniz olmaz mı? Neye böyle budalalık edip de İngilizlerin ekmeğine yağ sürüyorsunuz? Emîr, Mecûsîlere de gitmiş, işin içyüzünü anlatmış. Bir dereceye kadar iki fırkanın arasını bulmuş.

Çin'e git. Orada da aynı! Neden? Hep cehil yüzünden. Hiç başka bir şeyden değil. Çünkü Nasraniyet ilim ile payidar olmaz; Müslümanlık ise cehil ile beka bulamaz. Öyledir: Hıristiyanlığın ilme karşı yüzü yoktur, tahammülü yoktur; Müslümanlık da cehalete, kabil değil, dayanamaz.

Hepimiz biliyoruz ki, Müslümanlığın asr-ı saadete yakın olan zamanlarında şeref, şan, şevket alabildiğine müterakkî idi. O zaman ilimce, fence o kadar ileride idik ki câhil frenkler tahsil için ta Avrupa'dan kalkıp Bağdad'a gelirler; ulemâ-yı İslâmdan ders alırlardı. Endülüs medreselerinde birçok krallar, birçok papazlar vaktiyle okumuşlardı. Öyledir, dârü'l-irfan idi orası. Sonra cehalet yavaş yavaş taammüm etti. Nihayet, biz de bu hale geldik! Eğer elbirliğiyle bu cehaletin izâlesine çalışmazsak; mahvımız muhakkaktır. Yoksa yarım tedbirlerle iş bitmez.

Hazret-i Mevlânâ'nın şöyle bir hikâyesi var: Fakirin birinin harab bir evi varmış; çoluğunu, çocuğunu onun içinde barındırırmış. Adamcağız her sabah işine giderken eve dermiş ki: Ey eski yurdum, sakın bana haber vermeden yıkı-

lıp da çoluğumu, çocuğumu mahv etmeyesin! Bir gün gelir, bakar ki ev yıkılmış, üç çocuğunu da ezmiş. Yıkık yurdun harabeleri üzerine çıkar, baykuş gibi ötmeye başlar:

– Bana haber vermeden neye yıkıldın da, hânümânımı söndürdün? Ben sana her sabah yalvarmamış mıydım? Bu kadar vefasızlık olur mu?

Ev de ona der ki:

– Beni azarlama, ben, sana şimdiye kadar binlerce kere bu akıbeti anlattım. Benim artık ayakta duracak halim kalmadı, demek istedim. Lâkin ne vakit ağzımı açtımsa sen hemen bir avuç çamur tıkadın. Duvarlarımdaki çatlaklar hep birer lisan idi. Fakat bir türlü hakikati anlatamadı. Beni halime bırakmadın ki sana halimi söyleyeyim!

İşte bizim hey'et-i ictimâiyemiz, bünyan-ı hükûmetimiz de böyledir. Neresi çatladıysa yamamaya baktık: Bir avuç çamur tıkadık; esasa, temele hiç bakmadık. Nihayet bir gün geldi ki: ansızın yıkıldı. Teşekkür olunur ki kâmilen yıkılmadı. Fakat yine gaflet gösterirsek alt tarafı da yıkılacaktır.

– Ne yapayım?

Yapacak şey zaman fevt etmeyip çalışmaktır; aramızdaki nifakı, şikakı kaldırmak, birbirimize sarılıp el birliğiyle çalışmaktır. Yoksa hiçbir taraftan ümid-i muavenet beklemeyelim. Bir zamanlar Avrupa'dan sefirler gelirlerdi; Cuma selâmlığında padişah üzengisini öpmek şerefine nâil olmak için aylarca İstanbul'da dolaşırlardı. Bugün ise İngiltere Hariciye Nazırı Meclis-i Mebûsan'da bizim lehimize bir kelime-i tayyibe sarf edecek mi; yahud Fransa başvekili bize karşı olan huşûnetini biraz olsun ta'dîl edecek mi diye dört gözle bakıp ümidleniyoruz; Evvel ne idik, şimdi neyiz, anlamalı! Fakat beyhûde intizar! Bugün cihan kuvvetten, servetten başka bir şeye boyun eğmez. Onların nazarında en haklı; en zengindir, en kavîdir. Âcizin feryadını kimse dinlemez. Hakkına kani değil ki feryadını dinlesin!

Hatta Mısır Müftüsü merhûm Şeyh Muhammed Abduh hikâye ediyor: Bir aralık İngiltere'ye gitmiş. İngiliz hükemâsından meşhur Spenser Mısır'dan Müslümanların büyük bir adamı geldiğini haber almış. Gidip, görmek istemiş. Lâkin kendisi hasta imiş. Onun için Şeyh'i çağırmış. Şeyh Muhammed Abduh da kalkıp gitmiş. Spenser, Abduh'a çok iltifat etmiş. Biraz görüştükten sonra sormuş:

– Bizim garbı nasıl buldun? Abduh demiş ki:

– Efendim, garbı bana sormayınız. Onu ben sizden öğrenmek isterim. Siz de bana şarkı sorarsanız anlatırım.

O vakit Spenser kemâl-i teessürle şu sözleri söylemiş: "Burada insaniyet maalesef hiç kalmadı. Beşeriyet, beşeriyet-i mütemeddine hisden, insafdan büsbütün tecerrüd etti. Ben senin hakkını gasb ediyorum, çünkü kavîyim; sen ezilip

gidiyorsun, çünkü kavî değilsin... Atîyi pek fena görüyorum. Biz böyle istemedikti. Fakat böyle oluyor".

Avrupa medeniyeti bir medeniyet-i fâzıla, bir medeniyet-i hakîkiye-i insaniye değil. Fakat ne yapılır? Önüne durulamaz. Makina kesilmiş herifler: Uğraşıyorlar, çabalıyorlar, maddî nâmütenâhî terakkîyata mazhar oluyorlar. Sonra da gelip bizi eziyorlar, parçalıyorlar.

Bin nasihattan bir musîbet daha müessirdir, derler. Haydi verilen nasihatleri dinlemedik... Lâkin uğradığımız musibetler bini bile geçti. Onun için bari bundan böyle olsun zararımızı telâfiye çalışalım.

Evet çalışalım. Fakat nasıl çalışalım? Bu gayet mühim bir meseledir. Bundan yüz sene kadar evvel aynı felâket bir milletin başına daha gelmişti. O millet de harb etmiş; pek büyük rahnelere uğramıştı. Sonra ukalâsı toplandılar; ne yapalım şu musîbetten yakayı nasıl kurtaralım? diye müşâvere ettiler. Hükemâsı, siyâsiyûnu, ictimâiyûnu... Her biri birer fikir dermeyan etti. Kimisi; düvel-i muazzamadan birinin himayesine girelim, kimisi; ittifak yapalım, kimisi; ordumuzu ıslah edelim, ticaret-i bahriyemizi ileri götürelim, dedi. İçlerinde ihtiyar bir adam vardı. Söz ona geldi. Sen ne dersin? dediler. "Mahalle mektepleri yapalım!" dedi. Huzzar güldüler. Hey sersem, mahalle mektepleri mi bu felâkete çare bulacak?! diye eğlendiler. Fakat o adam söylediği sözü bilerek, düşünerek söylemiş olduğu için kalkıp maksadını izah etti. Efradı arasında maarif-i ibtidâîye taammüm etmeyen milletin ne ordusu, ne donanması, ne ticareti, ne serveti olamayacağını saatlerce anlattı. Fikrini de kabul ettirdi. Çünkü başlarına gelen felâket-i mağlubiyetin, sırf kendi terbiye-i ilmiyelerinin, kendi irfanlarının karşılarındaki düşmandan daha aşağı bir seviyede olmasından neşet ettiğini delâiliyle gösterdi. Bunun üzerine el birliğiyle çalıştılar. Bugünkü Almanya meydana geldi.

Maarif, maarif!.. Bizim için başka çare yok; eğer yaşamak istersek her şeyden evvel maarife sarılmalıyız. Dünya da maarifle, din de maarifle, âhiret de maarifle... Hepsi, her şey maarifle kâim. Bizim dinin cehalete tahammülü yok, cahiller eline geçince mahv olur.

Kur'an'da, hadis-i Peygamberî'de nâmütenânî hakayık var. Onlar nasıl meydana çıkar? İlimle, irfanla. Bundan üç, dört yüz sene evvel hakkıyla anlaşılamayan âyât-ı celîleden bugün nâmütenâhî hikmetler zuhur ediyor. Ne kadar meçhûl hakayık bugün inkişaf ediyor. Eğer Kur'an şu gördüğümüz milletlerin birisinin elinde olsaydı; görürdünüz ne hakayık çıkarırlardı; bütün dünyayı Müslüman yaparlardı. Kendi bâtıl, muharref dinlerini neşr için nasıl çalışıyorlar. Sonra biz ne yapıyoruz? Onların Nasraniyeti, İncil'i müdafaa için, terviç için sarf ettikleri himmetin onda birini biz sarfetsek bugün Müslümanlar bu halde kalmazdı.

Biz "Müslümanlık" deyince dinin şekl-i sahîhini, devr-i ashabdaki şeklini kasd ediyoruz. Şu cihan-ı medeniyet, bırakalım Peygamberi, acaba Ebu Bekir

gibi, acaba Ömer gibi, acaba Osman, Ali gibi yahud diğer ashab-ı kiram gibi adam yetiştirdi mi? Yetiştirebildi mi? Pekâlâ, onlar o siyaseti nerede öğrendiler? Kable'l-İslâm hepsi cehalet içinde idiler. Dünyanın hücrâ bir köşesinde oturuyorlardı. Onları din-i İslâm terbiye etti. Evet, din-i İslâm, din-i İslâmın şekl-i sahîhi.

Bugün dinin şekl-i sahîhine rücû nasıl olur? Evet, o da maarifle, ilimle olur. Cehaletle olmaz.

Birtakımları diyor ki; bir zaman dinler iş görebilirlerdi; meselâ Nasraniyet, bundan bin, ikibin sene evvel insaniyet için belki müfîd olabilirdi; fakat artık bugün muzırdır. Sizin Müslümanlığınız da böyle. Bundan bin üç yüz sene evvel işe yarayabilirdi; fakat bugün mâni-i terakkîdir.

Buna cevap çok: Evet, sizin Nasraniyetiniz hakîkaten mâni-i terakkîdir. Nitekim siz Hıristiyanlığa veda etmeden terakkî edemediniz. Biz ise aksine: Müslümanlığa veda ettikten sonra tedennîye başladık. Git gide bugünkü hale geldik.

Müslümanlığın ahkâmı fıtratın ahkâmıdır. Hiç değişmez, fikr-i beşerin terakkîsi âlem-i fıtratta yeni birçok hakikatler bulduğu gibi aynı terakkî ile din-i Muhammedî içinde yeni yeni birçok incelikler görülür, anlaşılır. Ne ile görülür, ne ile anlaşılır? İlim ile, irfan ile. Bütün ictimâiyûn arıyorlar, tarıyorlar, bizim inhitatımızı, inkırazımızı hep irfansızlığımızda, ilimsizliğimizde buluyorlar.

Bunun için artık yapacak şey nifaklara, şikaklara hatime vermek, el birliğiyle çalışmaktır. Evlâdımıza evvelâ bir Müslüman terbiyesi vermeli; sonra asrın ulûm-ı nafiasını, fünûn-ı sahîhasını öğretmeliyiz. Hem terbiyeye ailelerden başlamalıyız, bunun için de evvelâ kendimizi terbiye etmeliyiz. Birbirimize karşı münasebetsiz harekâtı, gılzeti, huşûneti bırakmalıyız. Ayyaş bir herifin halkı meşrubat-ı küûliyeden men' etmesi, hevesatından vaz geçmeyen bir vaizin halkı takvaya da'vet etmesi ne kadar gülünç olur, ne kadar maskara olur! Evvela kendimiz terbiye olmalıyız, sonra evlâdımıza din hakkında bir fikr-i sahîh vererek okutmalıyız. Nitekim bizden yüz sene evvel aynı akıbeti geçiren millet okumak sayesinde bugün bütün siyâsiyat-ı âleme hakim oldu.

Müslümanlık bize dünya için bir hayat-ı tayyibe vaad ediyordu. Neye vermedi? İşte hep bizim cehaletimiz yüzünden. Şimdiye kadar birbirimizi anlamadık, hâlâ da anlayamıyoruz. İşte bu hal, şu menhus felâketi başımıza getirdi. Çünkü Müslümanların hepsi cahil. Arabı cahil, Türkü cahil, Kürdü cahil, Arnavudu cahil... Hepsi cahil. Hepimiz iğvaata kapılıyoruz. Asırlar geçti biz hâlâ bir araya gelip de bir iş göremedik. Bilakis ayrı ayrı hareket ederek memleketin her tarafında şûrişler, fesadlar çıkardık. Hükümet, ordu bu fitneleri bastırmakla yoruldu, bîtab düştü. Herifler de beynimize bindiler.

Donanma için herkes bağırdı: Bir iki gemi alalım. Almazsak Balkan hükümetleri ittifak edecekler. Birkaç gemi bu ittifaka mâni olur. Yunanlılar olsun ittifaka giremez...

Adam sen de! dedik; hiç Bulgarlar Yunanlılarla bir yere gelir mi? Evet senin mantığına bakarsak gelmemek icab edecek... Lâkin geldi! Hem bu gelişten bütün âlem-i İslâmın başına bu kadar felâket geldi.

Ahvalden her kime şikâyet etsek, cevap hazır: "Ah ben ne yapabilirim? 'Lâ yükellifullâhu nefsen illâ vüs'ahâ' (*Allah kimseye gücünün yeteceğinden başkasını yüklemez*. Bakara, 2/286). Ben dinimin evâmirine itaat ediyorum. Namazımı kılıyorum. İstiğfar... bol bol. Zekât... Onu da işte hile-i şer'iye ile filân yoluna koyduk. Hac... Vakıa gidemedim, fakat bizim sakayı bedel gönderdim. Gitti, geldi. Allah kabul etsin. Evin kapısını geçen gün yeşile boyattım. Vaktim oldukça Müslümanların haline acıyorum. Eh kader böyle imiş. Ölümlü dünya..."

İşte bizim sûfiler böyle söylüyor. Bu doğru mu? Haydi ölümlü dünya böyle gidecek; ya ahirette ne olacak? "Elbet bu sıkıntıların mükâfatını göreceğiz, yani cennete gideceğiz". Belki. Fakat Allah böyle söylemiyor, Kur'an böyle bir şeyden haber vermiyor, hele hadis hiç böyle demiyor. "*Cenâbı Hak sizi sıkı imtihanlara çekmedikçe, siz de sabr u sebat göstermedikçe Cennete gireriz mi zannediyorsunuz?*" (Âl-i İmran, 3/142). Yanlış. Sonra Hazret-i Peygamber Sallallahu aleyhi vesellem buyurdu ki: "İman etmedikçe Cennete giremezsiniz..." ma'lum. Fakat alt tarafı var: "Birbirinizi sevmedikçe de mü'min olamazsınız". Lâkin ben bütün Müslümanları seviyorum. Kalbimde din kardeşlerime karşı hiç buğz, nefret yok. İyi ama muhabbet, şefkat gibi şeyler hep umûr-ı bâtıniyedendir. Vücuduna hükm olunmak için hariçte âsârı, tecelliyatı görülmek lâzım. Yalnız hissiyat-ı kalbiye kâfî olsaydı, Cenâbı Hak bu namazları, bu oruçları, bu ibadetleri emr etmezdi. Kalben beni tanıyın, bu kadar kâfî! derdi. Halbuki böyle değil. Allah bile ahval-i kalbiyemizi, ahval-i vicdaniyemizi haricî eşkâl ile görmek istiyor... O Allah ki âlimü's-sırrı ve'l-hafiyyattır.

Nakl ettiğimiz hadis-i şerif gösteriyor ki biz Müslümanlar ihvan-ı dinimizi sevmezsek imanımız tam olmaz. İmanımız tam olmayınca da Cennet yok! Demek dünya olmadığı gibi, âhiret de yok. Hem burada hüsran, hem orada hüsran. İşte neûzü billâh hüsran-ı mübin budur.

Müslümanlar böyle müteferrik mi yaşayacaklardı? "İnneme'l-mu'minûne ihvetun" (Hucûrat, 49/10). Hani mü'minler kardeş idi? Hani Müslümanlar hasma karşı bünyân-ı mersûs olacaklardı? Aleyhisselâtü vesselâm Efendimiz buyuruyor ki: "Dünyadaki Müslümanların hepsi bir vücûdun a'za-yı muhtelifesi gibidir. Birisine bir elem isabet etti mi, diğerleri de duyacaklar". Aleyhisselâtü vesselâm Efendimiz: "Dünyanın öbür ucundaki bir Müslümana diken batsa ben onun acısını kalbimde duyarım" buyuruyor.

İşte din-i İslâm nazarında medeniyet bu, başka değil. Biz cehaletimiz yüzünden dini bu hale getirdik. Din de bizi bu hale getirdi. İslâm bir din-i meskenet oldu.

Kanaati, tevekkülü, sabrı... hepsini yanlış anladık. Sîret-i Resulü, sîret-i

ashabı gözetmez olduk. Ashab-ı kiram nasıl çalışıyorlardı. İ'lâ-yı din için ne kadar mücahedede bulunuyorlardı? Hazret-i Ömer'in İslâmdaki mevkii ma'lûm: İkinci halife, Hazret-i Peygamber'in o kadar iltifatına mazhar olmuş ki: "Benden sonra peygamber gelseydi Ömer gelirdi" buyurmuşlar. İşte o hazret bir gün Medine'de dolaşırken bakmış; bir adam yırtık pırtık elbise içinde, boynunu bir tarafa bükmüş, süklüm püklüm duruyor. Hemen kamçıyı herifin omuzuna indirmiş; demiş ki: "Miskin herif! Bizim dinimizi böyle ölü şekline koyma, Allah seni kahretsin". Bu din, din-i meskenet değil, din-i zaruret değil, din-i fakr değil.

Hele tevekkül... Hiç bizim anladığımız mahiyette mi? Tevekkül, Kur'an'ın gösterdiği, hadisin gösterdiği tevekkül, bütün esbaba sarıldıktan sonra olan tevekküldür. Ne güzeldir Sa'dî'nin şu hikâyesi:

Adamcağızın biri geceyi kırda geçirmek mecburiyetinde kalmış. Lâkin yırtıcı hayvanlardan korktuğu için büyük bir ağaca çıkmış. Bakmış ağacın dibinde kötürüm bir tilki yatıyor. Bu sakat tilki acaba ne yiyor? diye merak etmiş. Bir aralık uzaktan bir arslan gözükmüş. Ağzında bir de çakal varmış. Arslan ağacın dibine gelmiş, çakalı parçalamış, yiyeceği kadar yemiş, savuşmuş. Derken tilki de sürüne sürüne gitmiş, çakalın bakıyye-i vücûdunu yemiş; inine çekilmiş.

Ya, demek ki Cenâbı Hak amel-mânde bir mahlûkun bile rızkını ayağına gönderiyor. İşte kötürüm bir tilki! Fakat yine aç kalmıyor. Öyle ise artık ben de oraya buraya başvurmaktansa bir köşeye çekilip mütevekkil olayım... Herif ağaçtan iner, biraz gider, yolun üzerinde bir mağara bulur. İçine girer. Bir gün bekler, iki gün bekler, gelen giden yok. Üçüncü gün açlık bîçarenin iliğine, damarına kadar işlemiş, bîtâb düşmüş, uyumuş. Rüyasında biri gelmiş; demiş ki:

– Ey budala, kalk! Ne yatıyorsun? Vücûdun sapsağlam iken bu meskenet ne? Nasıl oluyor da kendini sakat bir tilki menzilesine indiriyorsun! Git arslan ol da bakıyye-i şikârınla başkaları geçinsin!

Sonra yanlış anladığımız hakayıktan biri de: Sabır. Biz zannediyoruz ki sabır mezellete tahammüldür. Halbuki sabır, katlanmak değil, şedâid-i hayata göğüs germektir. Yâ eyyühellezîne âmenu's birû ve sâbirû ve râbitû vettekullâhe le'alleküm tüflihûn" (Âl-i İmran, 3/200): Sabrediniz, hem de sabırda düşmanlarınızla müsabaka ediniz. Onlardan fazla şedâide göğüs geriniz.

Kur'an'ın bu hakayıkını ne ile anlayacağız? İlim ile, irfan ile. Biz anlamadan gidiyoruz. Bari çocuklarımız anlasın. Demek felâket-i haziranın esbabını tefrikada bulduk. Tefrikanın esası ise cehalet imiş.

Ey cemaat-ı Müslimîn! Biliyorsunuz ki hal-i harpteyiz; kardeşlerimiz, evlâdlarımız düşman karşısında can feda ediyorlar. Hükûmetin müzayakası ise ma'lûm. Herkes elinden geldiği kadar gazilerimize muavenette bulunmalı. Zenginler çok vermeğe kıyamadı. Fukara az vermekten sıkıldı... Onun için şimdiye kadar hiçbir şey olmadı. İâneye az çok herkes iştirak etmelidir. On para da verilir,

on kuruş da verilir, on lira da verilir. Hiç kimse dirîğ etmesin. Namûs-ı İslâmı muhafaza etmek için herkes elinden gelen fedâkârlığı yapsın. Duracak, düşünecek zamanda değiliz.

Sebilürreşad, IX/231, 390-95 (7 Rebiulevvel 1331).

IX
BAYEZİD KÜRSÜSÜNDEN VAAZ
(İslâm Birliği ve Milliyetçilik)

Ey cemaat-ı müslimîn! "Ey Allah'ın dinine iman edenler! İcabet ediniz: Allah'a, Allah'ın davetine, Allah'ın Resulüne, o muhterem Resulün davetine, evet onların sizin için sırf hayat olan davetine. Allah'ın, Resulünün sizin hakkınızda sırf hayat olacak birçok emri var, onları ifa ederseniz gerek bugünkü fani hayatınızda, gerek yarınki ebedî hayatınızda mesut olur, rahatla, saadetle yaşarsınız. Sonra bilmiş olunuz ki Cenâbı Hak, insanın kalbi ile kendi arasına girer, yani mahlukunun bütün sırlarına muttali olur. Şunu da biliniz ki yine döneceğiniz yer Allahu Zü'l-Celal'dir. O musibetten, o fitneden, o felaketten sakınınız ki; o bela, o felaket hiçbir zaman içinizden yalnız suçlu olanlara gelmez, belki umumunuzu birden istila eder. Bir de gözlerinizi açınız, iyi biliniz ki Allah'ın gazabı şiddetlidir, dehşet vericidir" (Enfal, 8/24, 25. âyetlerinin açıklamalı meâli).

Bu iki âyet Enfal sûresindedir. Allahu Zü'l-Celal buyuruyor ki: Benim bütün emirlerime, evet, gerek size Kur'an ile bildirdiğim, gerek Peygamberimin diliyle, sünnetiyle tebliğ ettiğim emirlerin hepsinde sizin için hayat vardır. Hem nasıl hayat? Bütün mânasıyla bir hayat. Büyük müfessirler buradaki "hayat'ı yalnız maneviyata tahsis etmiyorlar, maddiyata da teşmil ederek âyeti buna göre tefsir ediyorlar. Zaten maneviyat ile maddiyat birbirinden ayrılmaz. Bedensiz ruh olmaz, ruhsuz beden olamadığı gibi. Demek ilâhî emirlerin bütününün zımnında bizim için, biz Müslümanlar için hayat var. Terkedilmesinde ise helak ve yokoluş muhakkak.

Artık düşünmeye hacet var mı? İşte görüyoruz. İslâm âleminin başına gelen musibetler, bu âyetin ne kadar kat'î, ne kadar sarih, ne kadar doğru olduğunu gösterdi! Şimdiye kadar ne kadar izmihlale düşen Müslüman milletler varsa hep ilâhî hükümleri yerine getirmemek yüzünden mahvoldular. Vakıa Cenâbı Hak "Malikü'l-mülküm" (mülkün sahibiyim) diyor; bu âlemde istediği gibi tasarruf eder, dilediğinden alır, dilediğine verir, istediğini aziz kılar, dilediğini zillete düşürür. Bunda şüphe yok. Fakat hiçbir millet gösterilemez ki kendisi zillete, esarete mah-

kum olmaya hak kazanmadan inkıraza gitmiş olsun. Hiçbir millet görülemez ki mülküne istidadını kaybetmeden vatan elinden çıkmış bulunsun. Cenâbı Hakk'ın birtakım kanunları, ezelî kanunları vardır. Evet o kanunlar hem ezelîdir, hem ebedîdir. Hiç de değişmez. Cenâbı Hak bütün hakikatları bu kanunlarında birer birer göstermiş, müteaddit yerlerde, müteaddit şekillerde bildirmiştir.

"*Daha önce gelip geçmişler hakkında Allah'ın sünneti buydu. Allah'ın sünnetinde bir değişiklik (tebdil) bulamazsın*" (Ahzab, 33/62), "*De ki: Yeryüzünde dolaşınız, sonra bakınız yalanlayanların akıbeti nasıl oldu*" (Enam, 6/11). Geziniz dünyayı, yere, göğe bakınız, muhtelif kıtalardaki harabeleri görünüz, sizden önce geçmiş milletlerin tarihini okuyunuz... göreceksiniz ki hepsi aynı sebepler, aynı şartlar altında terakkî etmişler, yine aynı sebepler, aynı şartlar altında mahvolmuşlar. Çünkü aynı sebepler, daima aynı neticeleri doğurur.

İlahî emirler dendi mi hepsinin zımnında hayat var. Hatta faydası ilk bakışta sırf ahirete ait zannedilen birtakım ibadetlerimiz var ki onları da tetkik edersek görürüz ki herbirinde bu dünya için de pekçok faydalar vardır. Meselâ namaz Müslümanlara farzdır. İnsan günde beş defa Yaratıcısıyla kendi arasındaki bağı yeniliyor. Dünyaya da taalluku büyük, faydası çok. Çünkü insanları birçok kötülükten alıkoyuyor, sonra aynı dine tabi olan milyonlarca insanı aynı zamanlarda, yüzler aynı Kâbe'ye, aynı kıbleye dönük olmak şartıyla aynı kubbeler altında topluyor. Çünkü İslâm tevhid dinidir, çünkü İslâm dinlerin en mükemmelidir. İslâm dini kadar Allah'ın kullarını birleştirmiş, birbirine ısındırmış bir din yoktur.

Bilirsiniz ki Hz. Peygamber'in peygamber olarak gönderilmesinden önce "Evs" ile "Hazrec" kabileleri arasında tam yüzyirmi sene ihtilal, kıtal devam etmişti, Hicaz havalisi mezbaha haline gelmişti. İslâm geldi nifakı, şikakı kaldırdı.

İslâmın tayin etmiş olduğu ibadetlerle hükümler, fertler arasında birliği (ittihad) temin içindir. Böyle iken üzülerek görüyoruz ki, Müslümanlar kadar tefrika içinde kalmış, bölünmeler içinde bunalmış bir millet yok! Demin söyledim, Allah'ın bütün emirlerinde hayat var. İlâhî emirlerin işte en birincisi ittihaddır. Cenâbı Hak diyor ki: "*Hepiniz birden Allah'ın ipine, dine sarılınız, yani Kur'an'ın hükümlerinden ayrılmayınız. Sakın tefrikaya düşmeyiniz, sonra mahvolursunuz. Allah'ın üzerinizdeki nimetlerini hatırınıza getiriniz. Biliyorsunuz ya: Hani aranızda çekişmeler, ihtilaflar vardı, birbirinize düşman idiniz. İslâm sayesinde Cenâbı Hak kalplerinizi birleştirdi, kardeş oldunuz... Hani ta Cehennem uçurumunun kenarına kadar gelmiştiniz, Allah sizi oradan kurtardı...*" (Âl-i İmran, 3/103).

Gerçekten ırkı, dili, muhiti, adetleri, kısaca herşeyi bir diğerine zıt olan bu kadar milleti Müslümanlık kardeş yapmıştı, milliyetçiliği (kavmiyet), ırkçılığı (cinsiyet) aradan kaldırmıştı. Fakat son zamanlarda biz Müslümanlar bu hakikattan gafil olduk. Aramıza sonsuz tefrika girdi. Bırakalım yabancı memleketlerdeki Müslümanları, Osmanlı memleketinde bu kadar millet var: Öyle ya Arnavut,

Kürt, Çerkez, Boşnak, Arap, Türk, Laz... kısaca daha birçok milliyetler mevcut.

Pekâlâ! Hepsinin arasındaki bağ nedir? Diyanet bağı! Şimdiye kadar bu bağ sayesinde kardeş gibi yaşadık. Türk, Türklüğünün ne olduğunu bilmiyordu, Arnavut milliyetinden dem vurmuyordu. Zaten Müslümanlıkta milliyetçilik yoktur. Hz. Peygamber buyuruyor ki: "Milliyet gayreti güdenler bizden değildir, yani Müslüman değildir, milliyet sebebiyle vuruşan da bizden değildir, milliyet güderek ölenler de bizden değildir".

Vakıa diğer milletlerde meselâ Hıristiyanlarda milliyetçilik var. Evet onlar bu hisle yaşayabilirler. Fakat biz yaşayamayız. Din giderse bizim için hayat yoktur. Peygamber böyle diyor, şeriatın sahibi böyle söylüyor. Vakıalar da bu sözü teyit ediyor.

Şimdiki felaketin sonsuz sebepleri var ki en birincisi milliyetçilik yüzünden meydan alan tefrikadır. Yalnız dört beş senedir bu yüzden ne hale geldik. Milliyetçilik gayretiyle ayaklananları ıslah etmek için ordumuzu yorduk. İhtilalden çıktık, ihtilâle girdik, müşkilattan çıktık, müşkilata düştük! Çünkü yabancılar böyle istiyor, memleketlerimizi elimizden almak için programları bu. Bir taraftan alıyor, sürekli alıyor; hem emin olmalı ki Allah korusun memleketimizi tamamıyla bitirmeyince rahat olmayacaklardır. Yabancıların kendi hesaplarına gayet elverişli, kestirme bir siyasetleri var: Hani bir zamanlar bizim akıncılarımız vardı. Fethetmek istediğimiz memleketlere ordumuzdan önce onları gönderirdik. Bu akıncılar o memlekete girer, halkı telaşa sokar, birbirine düşürür, sonra da ordu girer, istila eder, işini bitirirdi. Bu adeta ordunun bir keşif kolu idi. İşte tıpkı bunun gibi yabancıların da bugün akıncıları var ki o akıncıları, o keşif kolları tefrikadır.

Avrupalılar, zaptetmeyi kararlaştırdıkları memleketin halkı arasına önce tefrika sokarlar, senelerce milleti birbiriyle boğuştururlar. Sersem halk bu suretle yorgun düştükten sonra gelip çullanırlar. Bugün de işte bize karşı aynı siyaset kullanıldı. Zaten her yerdeki siyasetleri budur. Hindistan'da, daha önce Endülüs'te, sonraları Cezayir'de, İran'da hep böyle yaptılar. Takip ettikleri siyaset hep aynı siyasettir, hiç değişmez.

Müslüman olanlar, hani kalbî samimiyetle Müslüman olanlar iyi bilmelidirler ki: Bu tefrika, bu milliyetçilik çıkmaz yoldur. Din bununla beraber gidemez, Müslümanlık bu suretle yaşayamaz. Sonra din hakkında şöyle böyle diyenler, ufak tefek şüphe taşıyanlar da iyice zihinlerine yerleştirmelidirler ki: Yine bu siyasetle memleket yürümez. Buna artık bir son vermeli.

Cenâbı Hak "tefrikaya düşmeyiniz" buyuruyor, fırkalara ayrılmayın diyor.

– İyi ama bütün milletlerde birçok fırka (parti) var. Dünyaları da pek iyi gidiyor. Terakki edip duruyorlar. Bu fırkalar hiç de onların izmihlaline sebep olmuyor...

Evet, lâkin onlar "fırka"yı "tefrika" mânasına telakki etmiyorlar. Onların

fırka hayatını size –benzetmek gibi olmasın– şöyle temsil edeyim: Tıpkı bizdeki mezhepler gibi. Ben Hanefîyim, sen Şafiîsin. Sana itiraz ediyor muyum? İkimiz de aynı Yaratıcıya ibadet ediyoruz. İkimizin de Kur'anımız, Peygamberimiz aynı... İşte onlar da bir diğerine karşı bu gözle bakıyorlar. Bizde ise böyle mi? Heyhat! Fırkacılık tefrikacılıkta karar kılıyor. Birbirimize düşman kesiliyoruz. Her fırka diğer fırkayı vatanın düşmanı tanıyor, o gözle bakıyor. Maksat memleketin selâmetidir, falan fırka selâmeti şu yoldan harekette görmüş, bizim fırka da bu tarafından gitmekte demiyor. İşte bu tefrikalar hep o yüzden oldu. Nihayet memleket uçurumun, yok olma uçurumunun ta kenarına kadar geldi, yuvarlanmasına pek cüz'î bir şey kaldı. Şu son nefeste olsun aklımızı başımıza almazsak, yine böyle gidersek –Allah korusun– ümitler bitecek.

Ey Müslüman cemaat! Artık gözünüzü açınız, aklınızı başınıza toplayınız, zira saltanat tahtı gıcırdıyor! Böyle gidersek –Allah korusun– o da devrilecek. Eğer Rusya'daki Müslümanlar henüz dinlerini muhafaza ediyorlarsa, eğer Fransızların idaresi altındaki dindaşlarımız hâlâ Hıristiyanlaşmamışlarsa, eğer İngiltere Hintli kardeşlerimize şimdilik ses çıkarmıyorsa... İyi biliniz ki hep çürük çarık yine bu hükümet sayesindedir. Allah korusun bu giderse hepsinin gittiği gündür. Biz bu saltanatı muhafaza edemiyorsak düşünmeliyiz ki bizim yüzümüzden o biçareler de mahvolacaklar. Onların bütün nazarları, bütün ümitleri buraya matuftu. Hep bizden bir hayır bekliyorlardı. Ama biz ne yapacaktık? Bütün Müslümanları tevhid ederek büyük, cesametli bir Müslüman hükümeti teşkil etmek mi? Hayır! Yalnız biz adam olaydık, onlar da bulundukları memleketlerde daha asude olurlardı, yabancıların onlara karşı muamelesi daha iyileşirdi. İşte Rusya'dan gelenler, işte Hindistan'dan, Çin'den, Kuzey Afrika'dan gelenler... Hangisine isterseniz sorunuz, hepsi böyle söylüyorlar. Biçarelerin tâbi oldukları yabancı hükümetleri kendilerine karşı hep Osmanlı piyasasına bakarak muamelede bulunuyorlar.

Biz dinî emirleri yerine getiriyoruz, fakat o emirlerdeki maksadı kaçırıyoruz. Meselâ ikindide şu camiye toplandık, aynı kubbenin altında, aynı imamın arkasında namaz kıldık, fakat camiden çıkınca yine birbirimize bigâne oluyoruz. Acaba bu namazlardan Yaratıcı'nın maksadı ne idi? Bize birbirimizi tanıtmak, Müslümanlardan bir cemaat, bir cemiyet meydana getirmek. Çünkü din cemaatla kaimdir, cemaatsız din yaşamaz. Dinsiz cemaat belki yaşar. İslâmın cemaata olan ihtiyacı cemaatın İslâma olan ihtiyacından fazladır. Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz öyle buyuruyor. Dinin bütün hükümlerindeki ruh, cemaata, birliğe sevketmektir. Biz bugün ne oluyor bilmiyorum, en bölünmüş millet olduk. Dış görünüşlerine bakarsak yekpare bir kütle, fakat gerçekte kalpleri perişan. Sanki "*Onları birlikte, cemaat halinde sanırsın, halbuki kalpleri başka başkadır*" (Haşr, 59/14) ilâhî tarifi bizim hakkımızda! Allah'ın ipine sımsıkı sarılmak bu mu?

Sonra felaketimizin sebeplerinden biri de lafçılığımız oldu. "*Ey iman edenler!*

Yapmayacağınız şeyleri niçin söylüyorsunuz? Bu hareketiniz Allah katında fevkalâde buğz edilmiş bir şeydir, Allah'ın rızasına bütünüyle muhaliftir, haramdır. Allah, kendi yolunda saf bağlayıp birbirine yapışmış, perçinleşmiş bir duvar gibi mücahede edenleri sever" (Saf, 61/2-4). Allah o kullarından razı olur, o kullarını sever ki dediklerini fiilen yaparlar, işi sözde bırakmazlar, sonra O'nun ilâhî yolunda cihad ederler. Hem nasıl cihad ederler? Hasmın karşısında bütün cüzleri birbirine perçin edilmiş yekpare bir bina gibi dururlar da öyle merdane cihad ederler.

Acaba biz ne yaptık? Dört beş sene öncesine gelinceye kadar geçen zamanımız sükun ile geçti. Şu son dörtbuçuk beş seneyi de sürekli söylemekle geçirdik! Bir millet ki bütün vücudu durur da yalnız çenesi işler, elbette yaşamaz. Şunu bilmeli ki milletlerin hayatında durmak yoktur. Bir millet ne kadar ileri gidersе gitsin, ne kadar yükseklere çıkarsa çıksın, olduğu yerde durdu mu mahvolur. Çünkü bütün insanlık alabildiğine pek uzaklardaki bir noktaya, bir gayeye doğru koşup gidiyor. İnsanlık coşkun bir sel gibi terakkî ummanına atılmak için alabildiğine akıyor. Bu selin önüne durulamaz. İşte biz de ya boğulacağız, ya o sel ile beraber gideceğiz. Görüyorsunuz ki bütün insan milletleri ileriye gidiyor. Yalnız biz duruyoruz. Bundan on sene, yirmi sene, hatta daha önce bu felaketi kestirenler, görenler vardı. Söylediler kulak vermedik, adam sen de dedik! Ne ise şimdi "geçen geçti" diyelim. Geçen geçmiştir.

Fakat şu kalan hayatı olsun kurtaralım. Olan oldu diye yeis getirmek, dört ucunu salıvermek akıllı işi değildir. Zaten Müslümanlıkta bu yoktur. "*Allah'ın yardımından ümit kesmeyiniz*" (Yusuf, 12/87), "*Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz*" (Zümer, 39/53). Yeis haramdır. Öyle ise bundan sonrası için ne yapmak lazım gelirse yapalım, elbirliğiyle yapalım.

Peygamberimiz Efendimiz hazretlerine biri sordu:

– İslâm nedir ya Resulallah?

– İslâm güzel ahlâktan ibarettir, buyurdular. Yine sordu:

– Ya Resulallah, güzel ahlâk nedir?

– Buyurdular ki: Seninle bağı koparan adamla barışmandır, seni mahrum bırakana bilmukabele vermendir, sana zulmedeni de hoş görüp affetmendir.

Artık bundan böyle ahlâklı olmaya çalışalım. Çünkü ahlâksız bir cemaat yaşamaz. "Geçen geçti" diyelim, tefrikalara son verelim. Çünkü akıbetini gördük. İyi bilmeliyiz ki şimdiki felakette hepimizin, evet istisnasız hepimizin bir mesuliyet hissesi vardır. Hiç kimse kendisini daraya çıkarmasın. Şimdi herkes vicdanına karşı şimdiki felaketten mesul olduğunu, umumun mesuliyeti meyanında kendisinin de hissedar olduğunu itiraf ederse o zaman iş başkalaşır, o zaman elbirliğiyle hastalığın çaresine bakılır. Hükümet, millet, ordu... bizden birçok fedakârlıklar bekliyor. Biz bu fedakârlığı dinimizi, vatanımızı, kendimizi muhafaza için ihtiyar edeceğiz. Âlimler ilmiyle, zenginler servetiyle, fakirler

güçleri yettiği kadarıyla, eli silah tutanlar kuvvetiyle çalışacak. Bu bir borçtur, bundan kaçmak haramdır, dine hıyanettir. Herşeyi hükümetten beklememeli.

Çünkü Müslümanlığın son ümidi olan bu hükümet, bu hilafet hükümeti artık hayata veda etmek üzere. Düşman hilafet merkezinden beş altı saat ötede duruyor. Şimdiye kadar onlar nasıl çalıştılar, biz ne kadar lakayt kaldık, hepimiz biliyoruz. Bununla beraber daha ümitler büsbütün kesilmemiştir. Daha İslâm için hayat vaadedilmiştir. Çalışmalı, hükümeti, orduyu takviye etmeli.

"Allah'ım! İslâma ve Müslümanlara yardım et. Allah'ım, bize sabır ver, ayaklarımızı sabit kıl ve kâfir kavimlere karşı bize yardım et. Ey rabbimiz! Bize dünyada güzellik, ahirette de güzellik ver de bizi Cehennem azabından koru".

Mehmed Âkif, "Hutbe ve mevaiz - Bayezid kürsüsünden vaaz", *Sebilürreşad*, IX, sayı: 230 (29 Safer 1331).

X
KOLERAYA DAİR

Aldığımız mektupların birinde deniyor ki:

"Bir zamanlar memlekete kolera gibi, veba gibi müstevli bir hastalık gelince fedakârlık yapılarak para ile hafızlar tutulur ve memleketin etrafı devr ettirilirdi. Bugün İstanbul'da, civar vilayetlerde koleradan epeyce telefat olduğu rivayet ediliyorken hiç öyle bir teşebbüsde bulunmak kimsenin aklına gelmiyor. ***Sırat-ı müstakîm*** hükümete bu eski fakat dindarâne usûlü ihya etmesini tavsiyede bulunsa büyük bir hayır işlemiş olacak..."

Evet, öyle bir eski usûl vardı, lâkin hiçbir vakit dindarâne değil idi! Hükümet-i sâbıka mevkiini tahkim için millete savlet eden felâketlerden bile istifade etmek isterdi, yoksa sâri hastalıklara karşı nizamât-ı sıhhıyeyi tamamiyle tatbikten başka bir tedbir olamayacağını pek âlâ bilirdi.

Yıldız'da yüksek sesle tilâvet edilen *Buharî*ler hastalığı def etmek için değil, sa[d]e-dil halkın hissiyat-ı diniyesini okşayarak huluskâr padişaha ihlas celb etmek için idi. Yoksa bir taraftan ta Rusya hududundaki koleranın gölgesinden ürkerek sarayında en sıkı tedâbîr-i tahaffuziyeyi ifa ettiren; diğer taraftan külhanlar dolusu kütüb-i diniyeyi cayır cayır yaktıran adamın *Buharî*lere, salât u selâmlara zerre kadar ehemmiyet vermeyeceğini azıcık düşünenler pek kolay kestirebilirler idi.

İyice bilmeliyiz ki gerek münferid, gerek sâri ne kadar hastalık varsa, izâlesi için tababetin tavsiye edeceği tahaffuzî, şifaî tedâbîrden başka yapılacak bir şey yoktur. Esasen bir köylünün bile yakinen bilmesi icab eden bu basit hakikat, bizi öteden beri pekçok aldattıkları için, hâlâ olanca vuzuhuyle gözümüze çarpamıyor.

Şeriat-i garrâ-yı İslâmiyenin tababete ne büyük bir mevki verdiğini hepimiz biliyoruz da sonra iki üç riyakârın sözüyle yine o şeriata istinat ederek en celî hakikatlere karşı iğmâz-ı ayn ediyoruz!

Hazreti Peygamber "Cenâbı Hak hiçbir hastalık vermemiştir ki devasını da

vermiş olmasın. O halde o devayı aramalısınız" buyuruyor. Tababetten başka bir şey olmayan ilm-i ebdânı ilm-i edyân kadar takdir buyuran Peygamber'den o devanın dua kitaplarında aranması lazım geleceği gibi bir işaret yahut bir tasrih ise asla vaki olmamıştır.

Ne hâcet! Suret-i katiyyede tahrîm ettiği şarabı hâzık bir tabibin sözü üzerine tahlil eden; tababeti alelâde sanatlar derecesinde tutmak şöyle dursun, "tahsili farz-ı kifayedir" diyen bir din-i semâvî nasıl olur da etıbbânın vazifesine müdahale eder?

E'âzım-ı eslâftan tercüme-i hallerini, eserlerini okurken pekçoklarının tabip olduklarını, zamanlarındaki terakkiyât-ı tıbbıyeyi tamamiyle ihata etmiş bulunduklarını görmüyor muyuz? Hükemâ-yı İslâmdan tababetle uğraşan yalnız İbn Sinâ ile Ebubekir Râzî değildir. Pekçok ekâbir-i ümmet aklın, naklin bu sanat-ı celileye verdiği mevki-i hürmeti hakkıyle takdir ederek fevkalâde çalışmışlar, bulundukları asra göre fevkalâde yararlıklar göstermişlerdir.

Bir zamanlar tababetin okur yazar fırka için tahsili mecburi fünûn sırasında bulunduğuna ise medreselerimizin ismi delâlet ediyor.

Herkesçe malum olan bu hakâiki tekrardan maksadımız okumakla, üflemekle hastalık müdâvâtına kalkışmak zannedildiği gibi dindarâne bir usûl olmadığını, bizim dinimize asla böyle bir şey sığmayacağını söylemektir.

Kur'an-ı Kerîm hastalara, ölülere okumak için nâzil olmamıştır. Kur'an'daki şifa, cehelenin anladığı gibi değildir!...

Fıkra meşhurdur ya; A'rabî'nin biri uyuza tutulmuş develeri için Hazreti Ali'den dua istemiş, Müşarunileyh de uyuza karşı en me'sûr duaların katran kadar müessir olamayacağını söylemiştir.

Hâzık tabiplerimiz koleraya karşı en nâfi bir tedbir-i şahsî varsa o da yiyeceğe, içeceğe yani "himye"ye dikkatten ibarettir diye bağırıp dururken hâlâ birçoğumuz –**mütevekkilen alellah**– pis boğazlıktan geri durmuyor! Doğrusu tevekkülü pek iyi anlamışız!

Allah aşkına olsun din-i hâlis ile riyayı birbirinden ayıralım; mahz-ı hayat olan şeriat-ı İslâmiyeyi cehaletimize, meskenetimize, hamakatimize bir hüccet gibi îrad edip durmayalım. Lübb-i şeriati Kitabullah'dan, sîret-i Resul'ü Hadis'ten alamayacaksak Kitabullah ile Sünnet-i Resul ile âmil olan hakiki Müslümanları pîşvâ ittihaz edelim.

Yoksa din ile aralarındaki mesafe bu'de'l-meşrıkayn olan cehele-i cemaata yahut hazele-i ümmete uyacak olursak koleralar, vebalar hakkımızda ayn-ı rahmettir.

"Hasbihal - Koleraya dair", *Sırat-ı müstakîm*, V/115, s. 178-79,
15 Zilkade 1328/4 Teşrinisâni 1326.

XI
HASBİHAL
(Maarif Meselesi)

Müslümanlığın ilme karşı pek hürmetli, pek müsaadeli davrandığını isbat etmek, bunun aksini iddia eden hasmını susturmak için merhum Şeyh Muhammed Abduh bir eserinde şöyle diyor:

> "Cizvit, Frer, Amerikan mekteplerinde yüzlerce Müslüman çocuğu görebilirsiniz. Halbuki bu müesseselerin hepsi, özellikle Cizvitlerinki birer din mektebidir. Pekala! Bana dershanelerini her millete açık tutan bir dinî Müslüman mektebi gösterebilir misiniz ki içinde tek bir Hıristiyan talebe bulunsun? Hıristiyan talebeye ancak hükümetin açtığı mekteplerde tesadüf edilebilir ki buna da sebep bu gibi resmî mekteplerde tedrisatın din esası üzerine kurulu olmamasıdır".

Merhum Şeyh'in sözleri ne yazık ki pek doğru. Ne yazık ki diyoruz, çünkü milliyeti, diyaneti hakkındaki henüz hiçbir telakkisi olmayan masum evladını papazların eline teslim etmek, hiçbir fikrî mülahazadan, histen azıcık nasibi olan bir baba için isteye isteye yapılır bir hareket olmasa gerektir!

Biz ne hamiyetsiz adamlar, ne vazifesiz babalarız ki mevcut mekteplerimizi işe yarar bir hale getirmek, yahut yeniden adamakıllı müesseseler yapmak tarafına hiç yanaşmıyoruz da istikbalimizi teşkil edecek ciğerparelerimizin terbiyesini o istikbalin hayalinden bile ürken birtakım yabancılara bırakıyoruz!

Zengin, ortahalli, kısaca hepimiz mektepsizlikten, hepimiz maarifsizlikten şikayet ediyoruz, fakat hiçbirimiz bu derdin çaresini bulmak istemiyoruz. Yedi bacanak gidiyorlarmış, saatlerce süren sessizlik canlarını sıkmış, bir adam olsa da laf etsek demişler... biz de tıpkı böyleyiz: milyonlarca herif biraraya toplanmışız "ah bir hayır sahibi çıksa da çocuklarımız için mektep açsa" diyoruz.

Bizde pek garip, bununla berabar pek fena bir tabiat var: Mesuliyeti hepimize birden raci olması lazım gelen yolsuzlukları, hataları, ağız dolusu, sayfa dolusu tenkit etmekle vazifemizi yapmış oluyoruz. Şu ictimaî heyeti teşkil eden fertlerden biri bulunmak itibariyle meydandaki fenalıklardan kendimizin de mesul

olduğumuzu hiç hatırlamıyoruz. Memleketimize bir şeref teveccüh ederse her birimiz en büyük hisseyi kendi nefsine ayırmak istiyor, milletin şanını, haysiyetini lekeleyen ictimaî maskaralıkların töhmetini ise hiçbirimiz yanına yaklaştırmıyor!

Bir de bakıyorum vazifeperverliği, fedakârlığı daima başkalarından bekliyoruz. "Dostlar şehit biz gazi" yağması dört elle sarıldığımız bir düstur.

*

Önceki akşam muhterem arkadaşım Akçura Yusuf Bey şöyle bir vak'a anlattı: Lehistan Müslümanlarından bir zengin adam geçenlerde İstanbul'a gelmiş. Maksadı hem bu memlekette büyücek bir iş yapmak, hem de oğlunu mekteplerimizden birine vermek imiş. Çünkü oranın cimnazyalarına [Lise] devam eden çocuğun Ruslaşmasını istemiyormuş.

Bu hamiyetli adam önce Mekteb-i Sultanî'ye gitmiş, maksadını dili döndüğü kadar anlatmış. Fakat karşısındakiler bir türlü zavallı adama istediği malumatı vermemişler, hatta eline sundukları program da Fransızca yazılmış imiş.

Başka mektep yok mu demiş. Robert Koleji salık vermişler. Gitmiş, yanına kattıkları tercüman vasıtasıyla gezmekte olduğu müessese hakkında malumat alırken mabede benzer bir yer nazar-ı dikkatini çekmiş!

– Burası nedir?

– Kilisedir. Şu kürsüye her hafta bir Protestan papazı çıkarak talebeye vaaz eder.

– Vaazı dinlemek mecburi midir?

– Evet, bütün talebe için mecburidir.

– Pekala, talebe içinde Müslüman yok mu?

– Seksen kişi var.

– Çok şey! Müslüman çocukları Protestan papazın vaazında bulunsunlar, hem de mecburen bulunsunlar ha! Lâkin Rusya mektepleri buradan çok iyi imiş. Onlar Müslüman talebeyi papazların verdiği vaazlarda, din derslerinde hazır bulundurmak şöyle dursun, talebe kendiliğinden girmek istese menederler.

Bunun üzerine adamcağız şu ukdeyi çözmek için idarecilere, "içinizde bir Türk olsa da onunla anlaşsak" demiş. Kendisine vardır cevabını vererek centilmen bir zatın yanına götürmüşler. Bu zat, umum talebenin vaaz gününde mabedde bulunmasının müessesenin vakfedeni tarafından konulmuş bir usûl olduğunu, binaenaleyh Müslüman çocukların da bundan istisna edilmesinin mümkün olamayacağını söyledikten sonra sırf ahlâkî bir zeminde cereyan eden bu vaazlardan o kadar ürkmek icap etmeyeceğini bildirmiş. Zaten insan, dini mektepte almazmış, büyüdükten, düşüncesi kuvvetlendikten sonra, din hakkında bir fikir edinirmiş...

Bu mülahazaları dinleyen Lehistanlı kardeşimiz "İyi ama insanın büyüyünceye kadar bulunacağı muhitler, maruz kalacağı telkinler büsbütün tesirsiz mi kalır? Bunların herbirinin vicdaniyat üzerinde mühim intibaları olmaz mı?" demişse de

muhatabından "O halde Mekteb-i Sultanî'ye müracaat ediniz" sözünden başka cevap alamamış.

Şimdi bu adam rastgeldiğine çocuğun için bir mektep soruyormuş.

Bir Müslüman çocuğuna hem Rusya'daki cimnazlar derecesinde ilimleri ve fenleri öğretecek, hem de sağlam bir Müslüman terbiyesi verecek bir mektep kimin hatırına gelirse lütfen bize bildirsin!

Mehmed Âkif, "Hasbihal", *Sırat-ı müstakîm*, V, sayı: 108 (16 Eylül 1326).

XII
NASRULLAH KÜRSÜSÜNDEN TÜRK MİLLETİNE HİTAP

Kastamonu 19 Teşrinisani 1336 (1920)
Cuma Günü

Bismillâhirrahmânirrahîm.

"Yâ eyyuhe'l-lezîne âmenû lâ tettehizû bitâneten min dûnikum". *Ey iman etmiş olanlar, ey Müslümanlar, içinizden olmayanlardan, size yabancı kimselerden dost ittihaz etmeyiniz.* **Âyet-i celi**ledeki "bitâne" içli dışlı görüşülen, **kendisine her türlü sırlar emanet edilen** samimi dost, yârıcan arkadaş, **mahrem-i esrar mânalarınadır. Öyle bitâne ki "lâ ye'lû**nekum habâlen", *sizlere karşı mazarrat ika etmekten, aranıza fitneler, fesatlar sokmaktan hiçbir vakit geri durmazlar. Ellerinden gelen fenalıkların hiçbirini sizden esirgemezler.* "Veddû mâ 'anittüm", *sizin sıkıntılara, musibetlere, felâketlere uğramanızı isterler.* "Kad bedeti'l-bağdau min **efvâhihim**", *görmüyor musunuz, hakkınızda besledikleri düşmanlık ağızlarından taşıp dökülüyor.* "Ve mâ tuhfî sudûruhum ekber", *bununla beraber yüreklerinde, sinelerinde gizlemekte oldukları kinler, garezler, husumetler, o bir türlü zabtedemeyip de ağızlarından kaçırmakta oldukları adavetten çok büyüktür, çok şiddetlidir.* "Kad beyyennâ lekümü'l-âyâti **in kuntum** ta'kilûn", *bizler size her biri ayn-ı hikmet, mahz-ı ibret olan âyetlerimizi böyle sarih bir surette bildirdik. Eğer sizler akı karadan, iyiyi kötüden seçer, hayrını, şerrini düşünür aklı başında adamlarsanız bu hikmetlerin, bu ibretlerin muktezasınca hareket ederek hem dünyada, hem ukbada felah bulursunuz.* (Âl-i İmran, 3/118).

Ey Müslümanlar! Sizin **için bu âyet-i** celileye ittibadan başka selâmet yolu yoktur. Takip edilecek hatt-ı **hareket,** düstur-ı siyaset tamamıyla bu **âyet-i** celilede **mündemiçtir.** Binaenaleyh meâl-i ulvisini bir kere de toplayıp ifade edelim. Cenâbı **Hak buyuruyor** ki:

> *"Ey müminler! Size ellerinden gelen fenalığı yapmaktan çekinmeyen, bu hususta hiçbir fırsatı kaçırmayan, dininize yabancı kimseleri kendinize mahrem-i esrar dost, arkadaş ittihaz etmeyiniz. Bunların suret-i hakdan görünerek size güler yüz göster-*

melerine, hayrınızı ister gibi tavırlar takınmalarına asla kapılmayınız. Onların gece gündüz isteyip durdukları sizin felâketinizden, izmihlalinizden, esaretinizden başka bir şey değildir. Baksanıza, size karşı kalplerinde besledikleri düşmanlık o kadar dehşetli ki bir türlü zaptedemiyorlar da ağızlarından kaçırıyorlar. Halbuki yüreklerinde kök salmış olan husumet, ağızlarından taşan ile kabil-i kıyas değildir, ondan çok fazladır, çok şiddetlidir. İşte bütün hakikatleri, âyet-i celilemizle sizlere açıktan açığa tebliğ ediyoruz, bildiriyoruz. Eğer aklı başında insanlarsanız, eğer dareynde zelil olmak, hüsranda kalmak istemezseniz bizim âyet-i celilemizin gereğince hareket ederek felah bulursunuz".

Bu âyet-i celile sûre-i Âl-i İmran'dadır. Sûre-i Tevbe'de de: "*Ey müslümanlar! Cenâbı Hak içinizden hak yolunda mücahedede bulunanları, Allah ile O'nun Resûl-i Muhteremi'nden, bir de mü'minlerden kendisine dost ittihaz eyleyenleri görmedikçe sizler öyle başıboş bırakılacak mısınız, zannediyorsunuz?*" Bu iki âyet-i celileden başka diğer âyât-ı kerime daha vardır ki hepsi aynı ruhtadır.

Ey cemaat-i müslimin! İnsan için kendi aleyhine bile çıksa hakkı, hakikati söylemek lâzımdır. Ben de bir zamanlar Kitabullah'ı tilavet ederken bu gibi âyât-ı celileye geldikçe, acaba sair milletlere karşı biraz şiddetli davranılmıyor mu? Yabancılar hakkında daha merhametli olmak icab etmez mi idi? gibi düşüncelere dalardım. Vakıa bu hatıraların sırf şeytanî vesveselerden başka bir şey olmadığını bilirdim. Lâkin velev şeytanî olsun, o düşünceleri içimden söküp atıncaya kadar hayli mücadelelere mecbur kalırdım. Acaba bu vesvesenin menşei ne idi? Burasını araştıracak olursak işi biraz tabiî görürüz. Öyle ya, gözümüzü açtık, Avrupa medeniyeti, Avrupa irfanı, Avrupa adaleti, Avrupa efkâr-ı umumiyesi nakaratından başka bir şey işitmedik. Kiminin adaleti, kiminin hamiyeti, kiminin dehası, kiminin terakkiyatı kulaklarımızı doldurdu. Lisan bilenlerimiz doğrudan doğruya bu heriflerin eserlerini, bilmeyenlerimiz tercümelerini okuduk. Edebiyatları, hele edebiyatlarının ahlâkî, insanî, içtimaî mevzuları pek hoşumuza gitti. Müelliflerin kıymet-i ahlâkiye ve insaniyelerini, eserleriyle, ölçmeye kalkıştık. İşte bu mukayeseden itibaren aldanmaya, hatadan hataya düşmeye başladık. Bu adamların sözleriyle özleri arasında asla münasebet, müşabehet olamayacağını bir türlü düşünemedik. İşte okuyup yazanlarımızın çoğuna ârız olan bu hata bir zamanlar bana da musallat oldu. Bereket versin ki yaşım ilerledi, tecrübem arttı; hususiyle Avrupa'yı, Asya'yı, Afrika'yı dolaşarak Avrupalı dediğimiz milletlerin esaret altına, tahakküm altına aldıkları biçare insanlara karşı reva gördükleri zulmü, gadri, hakareti gözümle görünce artık aklımı başıma aldım. Demin söylediğim şeytanî vesveselere kapılmış olduğumdan dolayı Cenâbı Hakk'a tevbeler ettim. Dünyada Avrupalıları bihakkın anlayan ve anladığını da iki cümle ile hulâsa edebilen bir Müslüman varsa o da eazim-ı ümmetten fazıl-ı mağfur Hersekli Hoca Kadri Efendi merhumdur. Âlem-i İslâmın en fedakâr, en faziletli erkânından Mısırlı Prens Abbas Halim Paşa bir gün musahabe esnasında demişti ki:

"Hoca Kadri Efendi'yi zaten Mısır'dan tanırım. İrfanına, uluvv-i cenâbına hayran olurdum. Bir aralık Fransa'ya uğramıştım. Paris'te ilk işim bu muhterem Müslümanı ziyaret oldu. Kendisiyle biraz hoşbeşden sonra dedim ki:

– Hocam! Senelerden beri burada oturuyorsun. Şarkın, garbın ulûmuna, funûnuna cidden vakıf bir nadire-i fıtratsın. Yakinen gördüğün şeyler tabiidir ki tecrübeni, görgünü arttırmıştır. Öğrenmek isterim, Avrupalıları nasıl buldun?

– Paşa! Bu adamların güzel şeyleri vardır. Evet pekçok güzel şeyleri vardır. Lâkin şunu bilmelidir ki o güzel şeylerin hepsi, evet hepsi yalnız kitaplarındadır!"

Hakikat, Hoca merhumun dediği gibi Avrupalıların ilimleri, irfanları, medeniyetteki, sanayideki terakkîleri inkâr olunur şey değildir. Ancak insaniyetlerini, insanlara karşı olan muamelelerini kendilerinin maddiyattaki bu terakkîleriyle ölçmek katiyen doğru değildir. Heriflerin ilimlerini, fenlerini almalı; fakat kendilerine asla inanmamalı, asla kapılmamalıdır.

Bunların bütün insanlara, bilhassa Müslümanlara karşı öyle kinleri, öyle husumetleri vardır ki, hiçbir suretle teskin edilmek imkânı yoktur. Sureta dinsiz geçinirler. Hürriyet-i vicdan diye kâinatı aldatıp dururlar. Hele biz Müslümanları, biz şarklıları taassupla itham eder dururlar! Heyhat! Dünyada bir mutaassıp millet varsa Avrupalılar, Amerikalılardır. Taassuptan hiç haberi olmayan bir millet isterseniz o da bizleriz.

Ey cemaat-i müslimin! Bilirim ki bu sözlerim sizin senelerden beri avutulmuş, uyutulmuş fikirlerinize biraz aykırı gelecektir. Onun için bir iki misâl getirmek icab ediyor:

Bilirsiniz ki bizim Harb-i Umumi'ye girmemizden en çok müstefid olan bir millet varsa o da Almanlardı. Şunu ihtar edeyim ki ben bu kürsüde Harb-i Umumi'ye girmek mi lazımdı, girmemek mi evlâ idi, girmeden durabilir mi idik, biraz daha geç mi girmemiz muvafık idi?.. gibi meselelerin hiçbirini mevzubahis edecek değilim. O benim sadedimin, salahiyetimin haricindedir. Ortada bir vaka var ki biz Almanlarla birlikte olarak harbe girdik. Yüzbinlerce şehit verdik. Yüzbinlerce hanüman söndü. Milyonlarca saman kaynadı gitti. Şimdi Almanlar için ne lâzım geliyordu? Ne yapacaklardı? Şüphesiz bütün dünyanın, bütün dünyadaki milletlerin kendilerine ilân-ı harp ettikleri bir zamanda böyle yegâne müttefikleri olan bizleri sinelerine basacaklar, bütün gazeteleriyle, bütün kitaplarıyla, bütün edipleriyle, bütün muharrirleriyle bizi alkış, teşekkür tufanlarına boğacaklardı.

Heyhat!.. Bu Umumî Harbin ilk senesinde ben mühim bir vazife ile Berlin'e gitmiştim, o aralık Almanya hükümeti bize dedi ki:

– Bizim Meclis-i Mebusanımızdaki bilhassa Katolik mebuslar kıyamet koparıyorlar: Almanlar gibi mütemeddin, mütefennin bir millet nasıl oluyor da Müslümanlar gibi, Türkler gibi vahşilerle ittifak ediyorlar? Bu, bizim için zül değil midir?.. diyorlar. Aman, makaleler yazınız, eserler yazınız, biz onları

Almancaya tercüme ettirelim. Ta ki Müslümanlığın da bir din, Müslümanların da insan olduğu bunların nazarında taayyün etsin!

Almanya hükümeti haklı idi. Çünkü Alman milleti nazarında Müslümanlık vahşetten, Müslümanlarsa vahşilerden başka bir şey değildi. Onların gazetecileri, romancıları; hele müsteşrik denilip de şark lisanlarına, şark ulûm u funûnuna, şark ahlâk ve âdâtına vakıf geçinen adamları mensup oldukları milletin efkârını asırlardan beri bizim aleyhimize o kadar müthiş bir surette zehirlemişlerdi ki, arada bir anlaşma, bir barışma husûlüne imkân yoktu. Biz o sırada kendimizi onlara tanıtmak için tabiî elden geldiği kadar çalıştık... Lâkin tamamıyla muvaffak olduğumuzu asla iddia edemem. Heriflerin taassubu yaman! Kökleşmiş birtakım kanaatler hakkı görmelerine mani oluyor.

Harp esnasında bilirsiniz ki Alman İmparatoru İstanbul'a gelmişti. Biz safderun Müslümanlar halifenin müttefiki sıfatıyla o misafire karşı nasıl hürmette, nasıl ikramda bulunacağımızı şaşırdık. Bu şaşkınlıkta o kadar ileri gittik ki Darülhilâfe'nin,yani İstanbul'un minarelerini kandil gecesi imiş gibi kandillerle donattık. Alman dostluk yurdu binası kurulacak denildi, bol keseden birkaç camimizi heriflere peşkeş çektik. Ha! Gelelim bizim bu gibi fedakârlıklarımıza karşı gördüğümüz mukabeleye! Düşmanlar Kudüs'ü bizim elimizden gasbettikleri zaman bu felâket Harb-i Umumi üzerine büyük bir tesir ika etmişti. Yani Filistin cephesinin bozulması muharebe terazisini düşmanlarımızın tarafına epeyce eğdirmişti. Binaenaleyh müttefikimiz olan Almanlarla yine Almandan başka bir şey olmayan Avusturyalıların bu işten bizim kadar müteessir olmaları icab ederdi. Ey cemaat-i müslimîn! İşe bakın ki Kudüs, velev ki İngilizlerin eline geçmiş olsun, velev ki bu memleketin düşman eline geçmesi, bu cephenin bozulması yüzünden muharebe bizim hesabımıza kaybolsun, tek Müslümanların elinde, Türklerin elinde kalmasın da hasmımız da olsa dindaşımız olan İngilizlerin eline geçsin, diyerek Viyanalılar şehrâyin yaptılar. Evlerini donattılar. Bu maskaralığı men edip yakılan elektrik fenerlerini söndürünceye kadar Avusturya hükümetinin göbeği çatladı. Artık taassubun hangi tarafta, hürriyetin, müsamahakârlığın hangi tarafta olduğunu bu misâllerle de anlamazsanız kıyamete kadar anlayacağınız yoktur.

Avrupalıları, Amerikalıları dinsiz derler. Size bir hakikat daha söyleyeyim mi? Dünyada din ile en az mukayyet olan bir memleket varsa o da bizim memleketimizdir. Bugün Cuma olduğu halde Kastamonu'nun en şerefli bir camiinde, görüyorsunuz ya, kaç saflık cemaat bulunuyor! Dünyanın en mamur, en yeni memleketi olan Berlin'de pazar günü büyük kiliseler hıncahınç dolar. Hem kiliseleri dolduran cemaati avamdan ibaret zannetmeyiniz. Bütün zenginler, milletin münevver dediğimiz tabakasına mensup adamlar, temiz temiz giyinmiş halk bu cemaati teşkil eder. İngiltere'ye gittiğiniz takdirde şayet Cumartesi gününden etinizi, ekmeğinizi tedarik etmezseniz Pazar günü aç kalırsınız. Çünkü kıyamet kopsa dinî bir gün olan Pazar günü hiçbir dükkânı açtıramazsınız. İngilizler dua-

sız sofraya oturmazlar, duasız sofradan kalkmazlar.

Rumeli zenginlerinden bir adam tanırım ki ziraat tahsili için bir oğlunu Amerika'ya göndermişti. Çocuğun kendi ağzından işittim. Diyor ki:

> – Memleketin acemisiyim. Lisanlarını lâyıkıyla bilmiyorum. Newyork'ta bir otelde bulunuyorum. Gece canım sıkıldı. Oturduğum odada bir piyano vardı. Azıcık tıngırdatayım dedim. Sazın perdeleri üzerinde parmaklarımı hafifçe gezdiriyordum. Aradan iki üç dakika henüz geçmemişti ki odanın kapsına yumruk inmeye başladı. Ne oluyoruz? diye kapıyı açtım. Bir de baktım ki otelcinin karısı hiddetinden ateş kesilmiş, bana alabildiğine söğüyordu. Karı benim ne barbarlığımı, ne saygısızlığımı, ne ahlâksızlığımı, hulâsa hiç tutar bir yerimi bırakmadı. Meğer o gece Hıristiyanların eizzesinden, yani velilerinden birisinin gecesi imiş. Geceyi o veliye hürmeten ibadetle geçirmek icab edermiş! Piyano çalmak maazallah küfür derecesinde günahmış! Artık karıya memleketin acemisi olduğumu, bu hatanın benden kasdım olmaksızın sadır olduğunu anlatıncaya kadar akla karayı seçtim.

Ey cemaat-i müslimîn! Bizim diyarda Cuma namazı kılınırken tavla şakırtıları, sarhoş naraları duyulduğu nadir vakalardan değildir, zannederim.

Görüyorsunuz, herifler dinlerine nasıl sarılmışlar, asabiyet-i diniye meselesinde ne kadar ileri gitmişler! Bu da sebepsiz değil. Çünkü onların doğar doğmaz beşikte, biraz büyüyünce eşikte dinî, millî telkinat ile kulakları dolar. Yabancılara karşı husumet, adavet hisleri her fırsattan bilistifade kendilerine verilir. Kendi cinslerinden, kendi dinlerinden, kendi renklerinden olmayan mahlûkat-ı beşeriyenin insan sayılamayacağı, bunların kafalarına iyice yerleştirilir. O sebepten bunların, bir şarklıyı, hele bir Müslümanı sevmesine imkân yoktur. Ressamları, meydana getirdikleri türlü türlü resimlerle, şairleri şiirlerle, hikayecileri gayet maharetle yazılmış romanlarla, siyasileri gazetelerle hep onların bu hislerini canlandırır dururlar.

Anlıyorsunuz ya, biz nasıl yetişiyoruz, onlar nasıl yetiştiriliyor? Bu heriflere karşı olan duygumuzu hiçbir vakit onların ilimlerine, sanatlarına sıçratmamalıyız. Çünkü medeniyetin bu kısımlarında onlara uymazsak yaşamamıza, milletimizi yaşatmamıza imkân yok.

Biz Müslümanlar bin tarihinden itibaren çalışmayı bıraktık. Atalete, ahlâksızlığa döküldük. Avrupalılar ise gözlerini açtılar, alabildiğine terakkî ettiler. Görüyorsunuz ki denizlerin dibinde gemi yüzdürüyorlar. Havalarda ordular dolaştırıyorlar. Madem ki vatanın müdafaası farz-ı ayındır, bu farzın mütevakkıf olduğu esbabı elde etmek farzdır. O halde onların kuvvet namına neleri varsa hepsini elde etmek için çalışmak hepimize farz-ı ayındır. Ne hacet! "Ve e'iddû lehüm mesteta'tum min kuvvetin" *düşmanlara karşı ne kadar kuvvet tedarik etmeye, hazırlamaya imkân bulursanız derhal hazırlayınız* (Enfal, 8/60), emr-i ilâhisi sarihtir. Şüpheye, düşünmeye, taşınmaya mahal yoktur. O halde ne yapacağız? Aramıza sokulan fitneleri, fesatları, fırkacılıkları, komitecilikleri, daha bin

türlü ayrılık gayrılık sebeplerini ebediyen çiğneyerek el ele, baş başa vereceğiz. Birden çalışacağız. Çünkü bugün dünyanın, dünyadaki hayatın tarzı büsbütün değişmiş. Yalnız başına çalışmakla bir şey yapamazsın. Toplar, tüfekler, zırhlılar, şimendiferler, limanlar, yollar, tayyareler, vapurlar, elhasıl düşmanları bize üstün çıkaran, yarım milyar Müslümanın birkaç milyon frenge esir olmasını temin eden esbab ve vesait ancak cemiyetler, şirketler tarafından meydana getirilebilir. Demek, Müslümanlar Allah'ın, Kitabullah'ın, Resulullah'ın emrettiği, tasvip ettiği vahdete, birliğe, cemaate sarılmadıkça ahiretlerini olduğu gibi dünyalarını da kurtaramazlar. Herşeyden evvel vahdet, cemaat, teavün. Bir kere bunu elde edelim, alt tarafı Allah'ın inayetiyle kolaylaşır.

Bununla beraber icabında Avrupalılarla birleşebiliriz. Ancak bu birleşmek bize hiçbir vakit onların içyüzünü unutturmamalıdır. Yani vatanımızın, dinimizin menfaati, ticaretimizin, servetimizin, refahımızın terakkîsi namına icab ederse, mümkün olursa mütekabil, müşterek menfaatler üzerine bunlarla çekişe çekişe pazarlık ederek ittifak ederiz. Ancak bu pazarlıklarda son derecede açık gözlü bulunmamız lâzım gelir.

Biz Müslümanlar ise maalesef gerek içimizdeki, gerek dışımızdaki yabancıların sözüne kanıyoruz da birbirimize itimad etmiyoruz. Onlardan giydiğimiz külahı kendi dindaşlarımıza, kendi kardeşlerimize giydirmek için uğraşıyoruz. Cenâbı Hak "İnneme'l-mü'minûne ihvetun" *müminler, birbirlerinin kardeşinden başka bir şey değildir* (Hucurat, 49/10), buyuruyorken yazıklar olsun ki biz, o kardeşlikten çok uzakta bulunuyoruz. Ancak ayda, âlemde bir kere camiye geliyoruz. Huzur-ı İlâhide birleşiyoruz, fakat namazı bitirip pabuçlarımızı koltuklayarak dışarıya fırlayınca birbirimize karşı derhal ya hasım, yahut hiç olmazsa bigâne kesiliyoruz. Âyet-i kerime var, namütenahî ehadis-i şerife var. Bunlara göre: Müslümanlardan biri diğer dindaşlarını kendi öz kardeşi bilmedikçe, onların meserretiyle mesrur, musibetiyle, matemiyle mahzun olmadıkça tam Müslüman olamaz. İmanın kemali cemaat-i müslimîne sımsıkı sarılmakla kaimdir. "Müslümanların derdini, kendine dert etmeyen Müslüman değildir" buyuran Resûl-i Hakîm (s.a.v.) Efendimiz Hazretleri diğer hadis-i şeriflerinde buyuruyor ki: "Dünyanın öbür ucundaki bir Müslümanın ayağına bir diken batacak olsa ben onun acısını kendimde duyarım. Bütün Müslümanlar bir araya gelerek tek bir vücudu meydana getiren muhtelif uzuvlara benzerler, insanın bir uzvuna bir hastalık, bir acı isabet etse diğer uzuvların kâffesi o hasta uzvun elemine ortak oldukları gibi bir Müslüman da diğer dindaşlarının acısına, musibetine, matemine kabil değil bigâne kalamaz. Kalabiliyorsa demek ki Müslüman değil".

"El-mu'minu li'l-mu'mini ke'l-bunyâni yeşuddü ba'duhu ba'dan" bir mü'minin diğer mü'mine karşı vaziyeti yekpare bir duvarı vücuda getiren perçinleşmiş kayaların birbirine karşı aldığı vaziyet gibidir. Öyle olacaktır. Öyle olmalıdır, hadis-i şerifini elbette işitmişsinizdir. Ashab-ı kiram hazeratı arasında-

ki vahdet, muhabbet, teavün cümlenizin malûmudur. Bu din ulları, bu Allah'ın en sevgili kulları huzur-ı İlâhîye cemaatle durdukları zaman saflar âdeta –maruf tabir veçhile– sabun kalıbı halini alırdı. Birbirleriyle o kadar ittisal hâsıl ederlerdi ki üzerlerindeki libaslar daima omuz başlarından eskirdi. O muazzam saflar, müselsel yekpare bir dağ gibi kıyam eder, öyle rükuâ varır, öyle secdeye kapanırdı. Vahdetin namazdaki bu tezahürü namaz haricinde de böylece devam eder giderdi. O sayededir ki İslâm, Alcyhissalâtü Vesselam Efendimiz'in risalet-i celilelerinden itibaren yirmi otuz sene zarfında dünyayı kuşatmıştı.

Hadis kitaplarını, siyer kitaplarını, tarih-i İslâm sayfalarını gözden geçirince ashab-ı kiram arasındaki birliğe hayran olmamak elden gelmiyor. "Eşiddâu 'ale'l-kuffâri ruhemâu beynehüm" *kâfirlere karşı sert, birbirine karşı merhametli* (Feth, 48/29), vasf-ı İlâhîsiyle tasvir buyurulan o kahraman fıtratlar hakikat birbirleri hakkında ne kadar merhametli, ne derecelerde rikkatli idiler, düşmanlarına karşı ise nasıl şedid idiler! "Ezilleten 'ale'l-mu'minin, eizzeten 'ale'l-kâfirin" *mü'minlere karşı mütevazı, halim, selim, şefik, rahim, kâfirlere karşı ise vakur, metin, mekin, şedid* (Maide, 5/54), olmak islâmın hususiyetlerindendir. Yazıklar olsun, biz bu hususiyetlerden, bu meziyetlerden, büyüklüklerden mahrum olduk. Dinimizden olmayanlara karşı yapmadığımız müdahane, göstermediğimiz nezaket kalmıyor. Birbirimizi ise bir kaşık suda boğmak istiyoruz. Cesaretimiz, kabadayılığımız, asıcılığımız, kesiciliğimiz hep kendi aramızda. "Be'suhüm beynehüm şedîdun, tahsebuhüm cemi'an ve kulûbühüm şettâ" *kendi kendilerine karşı oldu mu hücumları dehşetlidir. Zahir hallerine baksan toplu bir cemaat zannedersin. Halbuki hepsinin yüreği başka başka hislerle çarpıyor* (Haşr, 59/14), mealindeki âyet-i celile, ki münafıklar vasfındadır, bugün tamamıyla bizim halimizi gösterir oldu. Bundan ne kadar sıkılmamız icab eder, artık onu siz takdir ediniz.

Ey cemaat-i müslimin! Kur'an-ı Kerîm tilavet ederken birçok yerlerde sünnet lafz-ı celiline tesadüf edersiniz. Evet meselâ "Sünnetullâhilletî kad halet fî ibâdih", "Sünnetellâhi fillezîne halev min kabl", "Ve len tecide li-sünnetillâhi tahvîlâ", "Sünnete men kad erselenâ" (Gâfir, 40/85; Ahzab, 33/38; Fâtır, 35/43; İsra, 17/77), gibi daha birçok âyât-ı kerimede hep bu sünnet kelimesini okursunuz. Kitabullah'daki sünnet, Resulullah'ın sünneti değildir. Peygamberimizin sünneti cümlemizin malûmu, Kur'an'ın sünneti ise Cenâbı Hakk'ın ezelî ve ebedî olan kanunu demektir. Evet, Allahu Zü'l-Celal'in bu âlem hakkında cari birçok kanunları var. Cemadatta, nebatatta, hayvanatta, yıldızlarda, aylarda, güneşlerde, dağlarda, denizlerde, yerlerde, göklerde, elhasıl bizim bildiğimiz, bilmediğimiz ne kadar mahlûkat varsa bunların hepsinde ayrı ayrı kanunlar caridir. Bu kanunlar vaz-ı İlâhi olduğu için insanların tertip ettikleri kanunlar gibi ömürsüz değildir. Ta ezelde meşiyyet-i İlâhî muktezasınca ibda olunan bu hükümlerin, bu kanunların hiçbir maddesi, hatta hiçbir kelimesi, hiçbir noktası değişmez. Bunun böyle olduğunu Kitabullah da bize sarahaten bildiriyor. Şimdi diğer mahlûkatta,

diğer âlemlerde hâkim olan Sünen-i İlâhiyi, yani Cenâbı Hakk'ın ezelî ve ebedî kanunlarını bir tarafa bırakalım da yalnız insan kümeleri, beşer yığınları demek olan milletler, ümmetler üzerinde hüküm süren kanun-ı İlâhîyi tetkik edelim. Evet milletlerde cari olan bu kanunun mahiyetini biz Müslümanlar doğrudan doğruya Cenâbı Hak'tan, yani onun bize gönderdiği Kitab-ı Hakîm'inden öğreniyoruz: Ümmet-i İslâmiyenin dünyada, ukbada felahını, necatını, saadetini, refahını, samanını temin eden emirler yok mu, işte onların her biri, Allah'ın bir sünneti, yani bir kanunudur. "Ve lâ teferrekû" *tefrikadan, ayrılık gayrılık hislerinden uzak olunuz.* (Âl-i İmran, 3/103), "Ve lâ tenâze'û" *Ey Müslümanlar! Birbirinize girmeyiniz, sonra kalplerinize meskenet, cebanet, aciz, fütur çöker de devletiniz, saltanatınız, şevketiniz, kudretiniz, kuvvetiniz, hepsi elinizden gider.* "Ves'birû", *sebattan, azimden katiyen ayrılmayınız* (Enfal, 8/46). İşte bunlar gibi birçok öğütler, birçok emirler var ki milleti yaşatmak, dini yaşatmak istersek bunların muktezasına tevfik-i hareket etmekliğimiz zaruridir. Demek, milletlerin hayatı, bekası, istiklâli, selâmeti için, aralarında vahdet hüküm-ferma olması lüzumu bir kanun-ı İlâhî imiş!

Ey cemaat-i müslimîn! Milletler topla, tüfekle, zırhlı ordularla, tayyarelerle yıkılmıyor ve yıkılmaz. Milletler ancak aralarındaki rabıtalar çözülerek herkes kendi başının derdine, kendi havasına, kendi menfaatini temin etmek sevdasına düştüğü zaman yıkılır. Atalarımızın "kale içinden alınır" sözü kadar büyük söz söylenmemiştir. Evet, dünyada bu kadar sağlam, bu kadar şaşmaz bir düstur yoktur. İslâm tarihini şöyle bir gözümüzden geçirecek olursak cenupta, şarkta, şimalde, garpta yetişen ne kadar Müslüman hükümetleri varsa hepsinin tefrika yüzünden, aralarında hâdis olan fitneler, fesatlar, nifaklar, şikaklar yüzünden istiklâllerine veda ettiklerini, başka milletlerin esareti altına girdiklerini görürüz. Emevîler, Abbasiler, Fatımîler, Endülüslüler, Gaznevîler, Moğollar, Selçukîler, Mağribîler, İranîler, Faslılar, Tunuslular, Cezayirliler... hep bu ayrılık gayrılık hislerine kapıldıkları için saltanatlarını kaybettiler. Biz Türkiye Müslümanları dünyanın üç büyük kıtasına hâkimdik. Koca Akdeniz, koca Karadeniz hükmümüz altında bulunan cesîm cesîm memleketlerin ortasında birer göl gibi kalmıştı. Ordularımız Viyana önlerinde gezerdi. Donanmalarımız, Hint okyanuslarında yüzerdi. Müslümanlık rabıtası, ırkı, iklimi, lisanı, âdâtı, ahlâkı büsbütün başka olan birçok milletleri yekdiğerine sımsıkı bağlamıştı. Boşnak Slavlığını, Arnavut Lâtinliğini, Pomak Bulgarlığını... elhasıl her kavim kendi kavmiyetini bir tarafa atarak İslâm camiası etrafında toplanmış, Kelimetullah'ı ilâ için canını, kanını, bütün varını güle güle, koşa koşa feda etmişti. Fakat sonraları aramıza Avrupalılar tarafından türlü türlü şekiller, türlü türlü isimler altında ekilen fitne, tefrika fesat tohumları bizim haberimiz bile olmadan filizlenmeğe, dallanmağa, budaklanmağa başladı. O demin söylediğim rabıta gevşedi. Artık eski kuvveti, eski tesiri kalmadı. Kalemizin içinden sarsılmaya yüz tuttuğunu gören düşmanlar

kendi aralarında birleşerek, yani biz Müslümanların memur olduğumuz vahdeti onlar vücude getirerek birer hücumda yurdumuzun birer büyük parçasını elimizden alıverdiler. Bugün bizi Asya'nın bir ufak parçasında bile yaşayamayacak hale getirdiler.

Size bir vaka anlatayım: Mısr-ı ülya'da dolaşıyordum. Orada aklı başında bir Müslümanla görüştüm. Bahsimiz siyasete intikal etti. Dedim ki:

– Şaşıyorum. Onbeş milyonluk koca Mısır'da yabancı asker olarak az kuvvet gördüm. Nasıl oluyor da bu kadarcık kuvvetle koca bir iklim muhafaza edebiliyor?

Bu sualim üzerine o zat dedi ki:

– O yabancı devletin ricalinden biriyle samimi görüştüm. Sizin aklınıza geleni ben de düşünmüş de, demiştim ki: "Günün, yahut senenin birinde meselâ Osmanlı hükümeti kırk elli bin kişilik bir ordu hazırlayarak Mısır'a sevkedecek olursa siz ne yaparsınız?" "Hiçbir şey yapmayız. Müdafaa imkânı olmadığı için Mısırlarını kendilerine teslim eder çıkarız. Yalnız şurasını iyi biliniz ki biz hiçbir zaman Osmanlıların Mısır'a kırkbin kişi değil, kırk kişi sevkedebilecek derecede yakalarını, paçalarını toplamalarına meydan bırakmayız. Memleketlerinde bitmez tükenmez meseleler çıkarırız. Onlar birbirleriyle uğraşmaktan göz açamazlar ki bir kere olsun Mısır'a dönüp bakmağa vakit bulabilsinler.

Ey cemaat-i müslimîn! Gözünüzü açınız, ibret alınız. Bizim hani seneler-den beri kanımızı, iliğimizi kurutan dahilî meseleler yok mu, Havran meselesi, Yemen meselesi, Şam meselesi, Arnavutluk meselesi, bilmem ne meselesi... Bunların hepsi düşman parmağıyla çıkarılmış meselelerdir. Onlar öyle olduğu gibi bugünkü Adapazarı, Düzce, Yozgat, Bozkır, Biga, Gönen, Konya isyanları da hep o melun düşmanlarının işidir. Artık kime hizmet ettiğimizi, kimin hesabına birbirimizin gırtlağına sarıldığımızı anlamak zamanı zannediyorum ki gelmiştir. Allah rızası için olsun aklımızı başımıza toplayalım. Çünkü böyle düşman hesabına çalışarak elimizde kalan şu bir avuç toprağı da verecek olursak, çekilip gitmek için arka tarafta bir karış yerimiz yoktur. Şimdiye kadar düşmana kaptırdığımız koca koca memleketlerin halkı hicret edecek yer bulabilmişlerdi. Neûzübillah biz öyle bir akıbete mahkûm olursak başımızı sokacak bir delik bulamayız.

Zaten düşmanlarımızın tertip ettikleri sulh şartları bizim için dünya yüzünde hayat hakkı, hayat imkânı bırakmıyor. Bu sefer Anadolu'nun bir hayli kısmını yeniden dolaştım, halkın fikrini yokladım... Baktım ki zavallıların bir şeyden haberi yok. Vakıa halka nisbetle havas geçinen takım, bu şartların pek ağır olduğunu biliyor, lâkin ilimleri son derecede icmalî. Avam ise hiçbir şeyden haberdar değil. Zannediyorlar ki memleketin kenarları, yani Hicaz gibi, Bağdat gibi, bir iki yer elimizden çıkmakla iş olup bitecek; Rumeli, İstanbul, Anadolu, Suriye yine bizde kalacak, artık çiftçi çiftiyle çubuğuyla, esnaf sanatıyla, dükkânıyla;

ulema medresesiyle, mektebiyle; tüccar alışıyla, verişiyle meşgul olacak! Heyhat! Düşmanlarımız bizi ne hale getirmek için geceli gündüzlü çalışıyorlar, biz ise hâlâ ne gibi hülyalarla kendimizi avutuyoruz!.. Allah rızası için olsun, şu muahedenâmenin (Sevr anlaşması) bizim hakkımızdaki maddelerini okuyunuz. Okumak bilmiyorsanız birisine okutunuz da dinleyiniz.

Maazallah onu kabul ettiğimiz gün acaba nemiz kalıyor? Bir kere Rumeli'nde hiçbir alâkamız kalmıyor. Çatalca istihkâmatı da dahil olduğu halde denizin öbür yakasındaki memleketler kâmilen gidiyor. Halife diye İstanbul'da bir şeyler bırakılıyor. Lâkin kendisine yalnız –tıpkı Roma'daki Papa gibi– yediyüz asker bulundurmak hakkı veriliyor. Vakıa Müslümanlar İstanbul'dan bu sefer koğulmuyor. Fakat Yunanlılar Çatalca istihkâmatına sahip olacakları için tabiidir ki, Çekmece civarında istedikleri kadar asker yığarlar, Avrupa'da bir karışıklık zuhur ettiği gibi İstanbul'u alıverirler.

Şimdi bir sual varid olacak:

– Neden İngilizler İstanbul'u doğrudan doğruya kendisine almasın da Yunanlılara versin?

İngilizlerin bu kadar büyümesi, müttefiklerinin işine gelmiyor. Binaenaleyh payitahtımızı da alacak olursa araları büsbütün açılacak. Ancak hem Rumeli'yi, hem Aydın vilâyetini elinde tutabilmek için Yunanlılar kuvvetli bir donanmaya muhtaçtır. Bunu ise çaresiz İngilizlerden tedarik edecek. Anlaşıldı ya, İstanbul'un Yunan elinde bulunması demek, daima donanmasına muhtaç olduğu İngilizlerin elinde bulunmak demektir. Rumeli'nin, İstanbul'un, Aydın vilayetinin Yunanlılar elinde bulunması ne demektir, biliyor musunuz? oralarda tek bir Türk Müslüman kalmaması demektir. Vaktiyle eski Yunanistan'la Mora'daki halkın yarısı Rum ise yarısı da Müslümandı. Bugün o havalide tek bir dindaşımız kalmamıştır. Bu müsalâha mucibince verilecek memleketlerde de bir müddet sonra aynı hal zuhura gelecektir. Evet, Müslüman ahali katliam ile korkutulacak, hicrete mecbur edilecektir.

Bu muahedenin takip ettiği maksat şudur: Düşmanlar, bizden mümkün olduğu kadar fazla adam öldürtmek, kendisinden son derecede az insan harcatmak istiyorlar. O sebepten, bir taraftan Rum, Ermeni çeteleri teşkil edecek, bunlara para, silah dağıtarak, Türkler arasında katliam yaptıracak. Diğer taraftan da Müslümanlar, Türkler arasından para ile, yahut iğfal ile adamlar bularak, bizi birbirimize doğratacaktır ki bu zaten olup duruyor. İşte düşmanın, Anadolu'nun iç taraflarında çıkarttığı isyanları bastırmak için biz İzmir, Balıkesir cephelerindeki kuvvetimizi azaltmağa mecbur olduk da Yunanlılar burnumuzun dibine kadar sokuldular.

Neûzübillah muahedeyi kabule mecbur olduk mu, Anadolu'da asker besleyemeyeceğiz. Yalnız bir miktar jandarma kuvveti bulundurabileceğiz. Bu jandar-

malar içinde külliyetli miktarda Rum, Ermeni, Yahudi bulunacak. Zabitlerin yüzde onbeşi, ki tabiî hep yüksek rütbeliler olacaktır, ecnebiden gelecektir. Anadolu mıntıka mıntıka ayrılıp her mıntıka bir ecnebi zabitin eline verilecektir.

Meselâ Karadeniz sevahili mıntıkasındaki İngiliz zabiti bütün inzibat kuvvetlerine kumanda edecek, o zaman istediği gibi Rum, Ermeni çeteleri vücude getirerek Müslümanların üzerine saldıracaktır. Nitekim bu usûlü İngilizler Kars'ta, Ardahan'da; Fransızlar Adana'da, Maraş'ta pek güzel tatbik ettiler.

Bilirsiniz ki Anadolu'nun iki mühim iskelesi vardır: Biri İstanbul, biri İzmir. Elimizdeki üç buçuk şimendifer hattı bu iki limanda nihayet buluyor. Şimdi İstanbul sözde bize bırakılıyorsa da oranın idaresi, gümrükleri, vergileri, zabıtası kamilen başka ellerde, yani bizim dahil olmadığımız bir komisyonun elinde bulunuyor. Bu komisyonda tabiî, düşmanlar hâkim olduğundan bizim ihracatımıza, ithalâtımıza istediği gibi müşkülât çıkaracak. Gümrük tarifesini, şimendifer tarifesini, liman tarifesini ona göre tertip ederek Anadolu'daki Müslüman tüccarı tamamiyle iflâs ettirecek. Zaten mütarekeden beri İstanbul'daki Müslümanların ticaretine el altından hep böyle güçlükler çıkarılmıştır. Bundan maksat ise Müslümanları fakir, sefil bırakmaktır.

Bu muahede mucibince devletimizin bütçesi İngiliz, Fransız, İtalyan murahhaslarından mürekkep bir komisyon tarafından tertip olunacaktır. Bu komisyonda bizden bir adam bulunacaksa da rey sahibi olamayacaktır,yani düşman bu komisyonda istediğini yaptıracaktır. O halde verdiğimiz vergiler hep Rumların, Ermenilerin menfaatine sarf olunacaktır. Onların çocukları bizim paramızla mektepler açıp okuyacaklar, adam olacaklar. Sanatı, ticareti, ziraati kâmilen ellerine alacaklar. Bizden yalnız ırgat yetişebilecek.

Gelelim uhud (ahitler) meselesine: Ey cemaat-i müslimîn! Frenkçe bir kelime var: Kapitülasyon! Mânası: Bizim bilerek bilmeyerek, keyfî yahut ıztırarî, ecnebilere verdiğimiz eski imtiyazlardır. Bunların bir kısmı adliyeye aittir. Meselâ içimizde yaşayan ecnebi tebasından biri ne yaparsa yapsın hükümetimiz tarafından tevkif olunamaz. Caniyi yakalamak için mutlaka mensup olduğu sefaretin adamı hazır olmalı. Tevkif olunduktan sonra sefaretine teslim edilmeli. Binaenaleyh ecnebiler bu muharebeden evvel bizim içimizde alıkıran kesilmişti. Adam döverler, adam vururlar, adam öldürürler, ötekinin berikinin emlâk ve arazisini gasbederler. Bütün yaptıkları yanlarına kalırdı. Biz bu imtiyazları harbin bidayetinde kaldırmıştık. Şimdi sulh şeraitini kabul ettiğimiz gibi bunlar yine avdet edecek. Hem nasıl avdet edecek, biliyor musunuz? Avrupa devletleri tebasına münhasır olan o imtiyazlar şimdi Rumlara, Ermenilere, Yahudilere verilecek. Artık bunun ne demek olduğunu matuhlar bile anlar.

Gelelim bu imtiyazların iktisadî kısmına: Ecnebi tebası temettü, belediye ve saire gibi vergilerden müstesnadırlar. Şimdi, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler de müstesna olacaktır. Açıkçası bütün parayı Müslümanlar verecekler, bütün parsa-

yı içimizdeki gayrimüslimler toplayacak!

Ya gümrükler meselesi... O da bir âfet! Biz başka memleketler gibi gümrüklerimize sahip değiliz. Memleketimize sokulan eşyadan istediğimiz gümrüğü alamayız. Halkımızın fakir düşmesine en birinci sebep budur. Bunu biraz izah edelim: Evvelâ ziraatimizi ele alalım. Rusya gibi, Romanya gibi, Amerika gibi toprağı zengin memleketlerde ekin pek ucuza mal oluyor. Heriflerin vapurları, şimendiferleri de çok olduğundan dünyanın her tarafına kolaylıkla arpa, buğday gönderiyorlar. Binaenaleyh bu memleketler İstanbul piyasasına döktükleri ekini bizden, yani Anadolu'dan daha ucuza mal edebilirler. Bizim çiftçilerimiz ise malını İzmir, İstanbul gibi büyük şehirlerde kurtarabilecek para ile satamayacağından hem ekemez, hem fakir düşer. Buna karşı ne çare olabilir? Evet, çare hariçten gelecek ekin ve sair yiyecek şeylere öyle bir gümrük koymaktır ki, bu gümrüğü verecek ecnebi tüccar piyasada malın Anadolu'dan gidecek maldan daha pahalıya satmak mecburiyetinde kalsın. İşte Fransa gibi, Almanya gibi toprağı çok zengin olmayan hükümetler kendi köylülerini hep bu usûl sayesinde kurtarabilmiştir. Bizde ise bu çareye müracaat kabil olamayacağından muahedeyi kabul ettiğimiz gibi çiftçimiz bitecektir.

Gelelim sanayie: Bilirsiniz ki memleketimizde birçok ham eşya yetişir: Keten, kenevir, pamuk, yün, tiftik, deri; sonra türlü türlü madenler. Biz bunlardan istifade edemiyoruz. Meselâ bir dokuma fabrikası, yahut demir fabrikası açmaya kalkışsak, Avrupa'nın Amerika'nın fabrikalarıyla başa çıkamayız. O halde ne yapmalıyız. Bizim sanayimiz de onların sanayi derecesini buluncaya kadar hariçten gelecek mamulât üzerine münasip bir gümrük koyabilmeliyiz. Koyamadığımız gibi hiçbir müessesemiz, hiçbir fabrikamız bir sene bile yaşayamaz. Bilirsiniz ki kendimize mahsus tezgâhlarımız, bezlerimiz vardır. Bunlar memleketimizin her tarafında satılıyordu. Ahalimize de birçok menfaat temin ediyordu. Halbuki ecnebi fabrikalarıyla rekabet edemediğinden dolayı ezildi gitti. Şu halde halkımız ziraatini, sanayiini ileri götüremez, ticaretini de gayrimüslimlerin vergi vermemesi yüzünden başa çıkaramazsa tabiidir ki sefil olur, perişan olur. Haydutluktan başka yapacak bir iş bulamaz.

Şimdi bir mühim mesele var. Onu tetkik edelim: Neden düşmanlar bizim mahvımızı temin için bu kadar uğraşıyorlar? Evet, bunlar Harb-i Umumi'nin bidayetinde "Biz bütün milletlerin istiklâli için harbediyoruz!" tekerlemesini muttasıl tekrar edip durdukları için mahkûmiyetleri altında bulunan yüz milyon Müslümana da istiklâl sevdası geldi. Mısır'da, Hind'de birbiri ardınca isyanlar başladı. Vakıa onlar bu isyanları kendilerine mahsus olan müthiş bir vahşetle bastırdı. Lâkin bunların bir daha baş kaldıramamaları için dünyada hiçbir Müslüman memleketin müstakil kalmaması lâzımdı. Mütarekeden sonra ise müstakil olarak iki Müslüman hükümet kalmıştı ki biri bizdik, diğeri de İran idi. Biliyorsunuz ki İran hükümet-i İslâmiyesinin icabına baktılar. Himayelerini lanet halkası gibi

Acemlerin boynuna geçirdiler. O halde yalnız biz kaldık.

Ey cemaat-i müslimin! Biz ise asırlardan beri âlem-i İslâmın başında olarak Ehl-i saliple çarpışıyoruz. Dünyanın bütün Müslümanları selâmetlerini, necatlarını, yıllardan beri müştak oldukları istiklâllerini kurtarmak için bizden örnek alıyorlar. "Yüzlerce milyon Müslümana nisbette bizim bir avuç mesabesinde olan halkımızın ne ehemmiyeti vardır?" demeyiniz. İyi biliniz ki bu bir avuç halkın bütün âlem-i İslâmda pek büyük mevkii, pek büyük itibarı vardır. Bütün Müslümanlar bilirler ki maazallah Türk milletinin devrilmesi bütün cihan-ı imanı sarsacaktır. Bütün Müslüman yurtlarını en müthiş zelzelelere tutulmuş gibi hasara uğratacaktır. Mütarekeyi müteakip Mısır'da, Hind'de hatta daha dün elimizde iken bugün işgal altında bulunan Irak'ta, Suriye'de zuhur eden ihtilâller, isyanlar, kıyamlar gösteriyor ki, biz Türkiye Müslümanları öyle İslâmın ve dolayısıyla düşmanlarımızın lâkayıt kalabileceği bir küme değiliz. O sebepten düşmanlar bizi büsbütün mahvetmeye ne kadar çalışsalar kendi menfaatleri namına o kadar haklıdırlar. Ama diyeceksiniz ki:

– Bugün bütün dünyaya hâkim olan düşman satveti karşısında bizim ne ehemmiyetimiz olur ki herifler senin dediğin gibi bizim günün birinde büyüyeceğimizden korksunlar da bu kadar ihtiyatlara lüzum görsünler?

Yanılıyorsunuz. İş öyle değil. Avrupalılar yalnız bugünü, bugünkü hadisatı seyretmekle kalmazlar. Onlar yarını, gelecek seneyi, hatta gelecek asrı, hatta birkaç asır sonrasını tahmin etmek, hesab etmek isterler. Heriflerin siyaseti müthiştir. İşte o müthiş siyaset sayesinde kendileri ne oldular, bizi ne hale getirdiler, görüyorsunuz. Binaenaleyh velev birkaç vilâyetten ibaret bir Anadolu hükümetinin kalmasına bile kendi ihtiyarlarıyla, yani muztar kalmadıkça, kâbil değil, razı olamazlar.

– Pekâlâ! Ne yapabilirsiniz? Uzun zamandan beri devam eden dahilî ve haricî muharebeler, bilhassa Balkan Muharebesiyle şu Harb-i Umumî, bizde can bırakmadı, kan bırakmadı, para bırakmadı, hiçbir şey bırakmadı. Düşman ise bu kadar kuvvetli. Şerait-i sulhiyeyi çar naçar kabul edeceğiz. Bu tıpkı silahsız bir adamın dağ başında müsellah haydutlar tarafından kuşatılmasına benzer. İster istemez eşkiyanın emrine boyun eğecek...

Pek doğru! Yalnız iki nokta var. Bir kere o müsellah haydutlar ortalarına aldıkları biçareden parasını isteseler, üzerindeki elbisesini isteseler, ayağındaki pabucunu, başındaki külahını isteseler biz de vermesini tasvip ederdik. Lâkin bununla kanaat etmiyorlar ki. Biçare herifin kollarını, bacaklarını kestikten sonra: Boynunu uzat. Kafanı devir! diyorlar. Madem ki teklif bu kadar ağır. Artık bunu hiç kimse kabul edemez, ister istemez dişiyle, tırnağıyla uğraşır, çabalar, nefsini imkânın son derecesine kadar müdafaaya bakar.

Ey cemaat-i müslimin! İşte bugün bizden istedikleri, ne filân vilâyet, ne filân

sancaktır, doğrudan doğruya başımızdır, boynumuzdur, hayatımızdır, varlığımızdır, devletimizdir, dinimizdir, imanımızdır.

Bir de o müsellah olduğunu kabul ettiğimiz haydutların başları pek boş değil. Korktukları tehlikeler var. Biz zaruri olan müdafaa-yı hayat vazifesinde biraz daha sebat edecek olursak emin olunuz ki cehennem olup gidecekler. Galiba maksat anlaşılmadı, biraz izah edelim.

Kuvvetlerinin kudretlerinin pek büyük olduğunu bildiğimiz düşmanlarımızın önünde bugün iki müthiş tehlike var: Biri onların kendi tabiri veçhile İslâm tehlikesi, diğeri komünistlik tehlikesi! İslâm tehlikesini herifler çoktan beri hesaba almışlardı da ona göre ellerinden gelen tedbiri tatbikten geri durmamışlardı. Lâkin altı yedi seneden beri devam eden bu harp birçok hesapları alt üst etti. Birçok tahminler yanlış çıktı. Bugün düşmanlar artık müstemlekelerindeki insanlardan eskisi gibi emin olamıyorlar. Beşeriyetin gözü açıldı. Mahkum milletler kendilerinin hâkim milletler elinde ne büyük bir kuvvet olduğunu bu sefer gözleriyle gördüler. Kanlarını, canlarını kimlerin hesabına döktüklerini anladılar. Harbin her türlü safahatında bulundular. Hücum nedir, müdafaa nasıl olur? En son icad olunmuş silahlar, bombalar nasıl kullanılır? Hepsini bilfiil öğrendiler. Hele tahakkümleri, esaretleri altında yaşadıkları Avrupalıların kendilerini harbe sürüklerken verdikleri vaadlerin hiçbirinin aslı faslı olmadığına, bu gidişle kıyamete kadar kendileri için hürriyet, refah, rahat yüzü görmek nasip olamayacağına iyice yakin hâsıl ettiler. Bugün cihan eski cihan değil. Hele Asya hiç o bildiğimiz halde bulunmuyor. Bilumum şarkta, bilhassa Müslümanlarda büyük bir intibah, bir uyanıklık mevcut. Asya'nın şimal kısmında yaşayan dindaşlarımız kâmilen denilecek derecede müsellah, mütebakisi de bir taraftan silâhlanıyor, fikirler gittikçe değişiyor. İstiklâl sevdaları her yerde uyanıyor. İşte bütün bu hareketler İslâm tehlikesi namı altında toplanarak düşmanlarımızı titretiyor.

İkinci tehlikeye gelince: Komünistlik denilen bu hareket Avrupa'nın doğrudan doğruya kalbine çevrilmiş bir silahtır. Senelerden beri Sosyalistlik namı altında için için kaynayarak Avrupa hükümetlerini ürkütüp duran bu hareket bugün artık yanar dağlar gibi alevler saçmaya başladı. Bu yangının kıvılcımları Paris, Londra, Roma ufuklarına dağılır, oralarda yer yer yangınlar çıkarır oldu. Çünkü hükümetleri ne kadar uğraşsa, ne kadar çabalasa buna karşı gelemiyor. Zaten böyle bir yangın için Avrupa'nın her tarafında istidat vardı, hazırlık vardı. Sermaye sahipleriyle amele arasındaki gerginlik son senelerde, bilhassa bu muharebe esnasında son dereceyi bulmuştu. Ruslar ön ayak olarak çarı, çarlığı, asilzâdelerin bitmez tükenmez imtiyazlarını, servetlerini, sâmânlarını, hâk ile yeksan edince, Avrupa'daki Sosyalistler de ayaklanmaya azmetti. Bu adamlar diyor ki: Bu harp, bu yedi seneden beri devam eden âfet kırk, elli milyon beşerin doğrudan doğruya harp meydanlarında helâkine sebep oldu. Bir o kadar insanı da bu sönen hayatların arkasında bîkes, perişan bir halde bıraktı, manevî bir ölüme mahkum

etti. Netice ne oldu? Birkaç zâlim hükümet istibdadını artırdı. Milyarlarca servet sahibi birkaç muhtekirin hazinelerini, kasalarını doldurdu. Fukara tabakasının, işçi tabakasının sefaletini artık tahammül edilmeyecek derecelere getirdi. Ahlâk namına, hayâ namına, ırz namına, haysiyet namına, insaf namına bir şey bırakmadı. Hepsini sildi süpürdü. Kimsenin kimseye emniyeti, itimadı kalmadı. Âlem-i beşeriyet her türlü insanlık duygularından sıyrılarak yırtıcı hayvanlar derekesine indi. O halde biz kimin için çarpışmış, hangi gayeye hizmet etmiş olduk? Bununla beraber sulh şeraiti diye ortaya atılan hezeyannâmeler bundan böyle milletlere asla rahat huzur temin etmeyecektir. Bilakis bunların aralarındaki ihtilafları, husumetleri, rekabetleri, kinleri, intikam hislerini büsbütün körükleyecektir. Artık beşeriyet buna tahammül edemez. Artık sefil mahiyetleri bütün çıplaklığı ile meydana çıkan bütün bu teşkilâtı, bütün bu müessesatı yıkmalı, yerine yenilerini koymalıdır...

İşte bunların mülâhazaları aşağı yukarı bu merkezdedir. Garbın ukalâsı, hükeması çoktanberi böyle bir akıbetin zuhurunu bekliyorlardı. Dışı gözlere pek parlak görünen medeniyet-i hâzıranın içinden çürümeye yüz tuttuğunu, günün birinde paldır küldür yıkılacağını söyleyip duruyorlardı. Benim bu kürsüden söyleyecek bir sözüm varsa, o da garp medeniyeti dediğimiz o rezil âlemin bir an evvel hâk ile yeksan olmasını temenniden ibarettir.

Ey cemaat-i müslimîn! Sakın bu sözlerimden benim ilim düşmanı, maarif düşmanı, terakkî düşmanı olduğuma zahip olmayınız. Benim bütün insanlar hesabına bilhassa dindaşlarım namına istediğim bir medeniyet varsa, o da her mânasıyla pek yüksek, namuslu, vekarlı bir medeniyettir, yani bir medeniyet-i fazıladır. Garp medeniyeti maddiyattaki terakkîsini maneviyyat sahasında katiyyen gösteremedi. Bilakis o ciheti büsbütün ihmal etti. Hayır ihmal etmedi; bile bile payimal etti. Avrupalıların ne mal olduklarını anlayamayanlar zannederim ki bu sefer artık gözleriyle görerek hatalarını tashih etmişlerdir.

Avrupa hükümetlerini titreten komünizm tehlikesi de budur. Bütün sömürgeci devletler, bu tehlike karşısında şaşırdılar ve gittikçe şaşkınlıkları artacaktır.

Ah, siz o sömürgeciler elinden zavallı Asya'nın neler çektiğini biliyor musunuz? Sömürgeciler tarafından idare olunan hangi memleketin bir şehrine gitseniz iki mahalle görürsünüz ki biri sömürgecilere, diğeri yerlilere aittir. Hiçbir yerli için yabancıların cemiyetine girebilmek kâbil değildir. Bir yerli temiz giyinmek istese, vergi vermeye mecbur tutulur. Şimendiferlere binseniz görürsünüz ki yerliler için ayrı vagonlar vardır. Hastahânelere gidiniz, ayrı koğuşlar vardır. Biçareler o vagonlara binmeye, o koğuşlarda yatmaya mecburdur. Sömürgecilere:

– Niçin bu biçarelere insan muamelesi etmiyorsunuz?

Diye soranlara:

– Maymunlar adam olur, bunlar adam olmaz, cevabını verirler.

Bir sömürgeci, yerliyi istediği gibi döver; ceza lâzım gelmez. Şayet öldü-

rürse pek hafif bir ceza-yı nakdî ile kurtulur. Yerlinin kazancının yüzde tamam altmışı hükümet tarafından alınarak sömürgecilerin ihtiyaçlarına sarfolunur. Yerli nüfusun üçte birinden fazlası karnını doyurmaktan âcizdir. Bu sefalet gittikçe artıyor. Bundan bir asır evvel hesap etmişlerdi: Seksen sene zarfında onsekiz milyon yerli açlıktan ölmüş. Bu son asrın ilk on altı senesi zarfında ise aynı sebepten helâk olanların miktarı yirmi milyonu bulmuş. Yetmiş sene evvel bir yerli, günde bizim para ile kırk para kazanırken, bugün bu kazanç on beş paraya inmiştir. Bununla beraber zavallı yerli sömürgeciden üç kat fazla vergi verir. Peki, bu vergiler ne olur, bilir misiniz? Sömürgecilerin hazinelerine toplanıp müstemlekât ahalisi arasında nifak çıkarmaya, fesat çıkarmaya sarf edilir. Evet, son yüz sene zarfında Asya'nın bu ülkesi varidatından tamam yüz milyon İngiliz lirası müstemlekâtta sefer yapmak için harcolunmuştur. Sömürgeciler buradaki kumaş tezgâhlarını yok etmek için ustaların baş parmaklarını kesmekten bile çekinmemişlerdir. Bunlar yerli sanayii mahvetmek için hiçbir melanetten geri durmazlar. Seksen milyon Müslüman yerli için lise derecesi bir tek mektep var. Sömürgeciler bu mektebe son derecede düşmandırlar. Bir yerli en ufak silahı bile taşıyamaz. Büyücek çakı taşıyanlar şiddetli cezaya çarpılır. Mütarekeden beri kasapların bıçakları, berberlerin usturaları akşamları polis karakollarına teslim ediliyor.

Gelin biraz da Afrika'ya geçelim. Cezayir'de, Tunus'ta, Fas'ta Müslümanlara, sömürgeciler tarafından hayvan muamelesi edilir. Oradaki Hıristiyanlar, Yahudiler a'şar gibi, ağnam gibi vergilerin hiçbirini vermezler. Müslümanlara gelince, bizim zamanımızdan kalma vergilerin hepsini verdikten başka, sömürgecilerin vazettikleri kapı, pencere vergilerini de verirler. Bunun için biçare Müslümanlar topraklarını, akarlarını, hayvanlarını muvazaa suretiyle çok zaman Hıristiyanların, yahut Yahudilerin üzerine çevirmeye mecbur olurlar. Bu mecburiyet yüzünden külliyetli para verdikleri gibi ekseriya mallarını da kaybederler. Sırf Müslümanların vergisiyle yaşayan belediyelerde, hiçbir Müslüman âza bulunamaz. Şayet bulunursa rey sahibi olamaz. Gerek Cezayir'de, gerek Tunus'ta kabilelerin müşterek meraları vardır. Lâkin bu meralar muttasıl sömürgeciler tarafından bedava gasbedildiği için biçare Müslümanlar hayvanlarını geçindiremiyorlar. Zarurî olarak cenuba, yani çöle doğru çekiliyorlar. Sömürgeciler Afrika'daki müstemlekelerine kendi milletleri için köy teşkil edecekleri zaman, Arapların elindeki araziyi bedava alırlar. Bununla kalmayarak, o yeni köye lâzım olan suyu civardaki Müslüman köylerinden getirip, Müslümanları susuz bırakırlar. Bu suretle vücude getirilen her Hıristiyan köyüne varidat bulmak için yine Müslüman köylerine çullanırlar. Onlardan alacakları belediye rüsumuyla o Hıristiyan köyünü refah içinde yaşatırlar. Bir sömürgeci, Müslüman aleyhinde ikame-i dava etmez. Çünkü lüzum görmez. Onu isterse döğer, isterse öldürür.

Ey cemaat-i müslimin! Zaman, zaman müsait olsa size sömürgeci adaletinden (!), sömürgeci medeniyetinden (!), birçok parlak numuneler daha gösterirdim.

Mamafih ibret alacaklar için bu kadarı da yetişir zannederim. İşte sefaletlerinin derecesini kısaca anlattığım o zavallı dindaşlarımızın, hiç olmazsa düştükleri felâkete düşmemek için artık gözümüzü açmalıyız. Düşmanımızın bizi de onların haline getirmek için bugün elinde iki vasıta var. Ziyade yok, çünkü haddizatında gerek keyfiyet, gerek kemiyet itibariyle mühim olan kuvvetlerini dağıtmıştır.

Bu iki kuvvetin birincisi Yunan ordusu, ikincisi memleketimizde çıkaracağı, daha doğrusu çıkarmakta olduğu nifak! Zaten bu ikinci kuvvet olmasa birincisinin hiç ehemmiyeti yoktu. Biz aklımızı başımıza alarak el ele verdiğimiz gün inayet-i Hak'la memleketimizi, istiklâlimizi kurtarmaklığımız muhakkaktır. İşte vilâyat-ı şarkiye ahalisi gözünüzün önünde duruyor. Bunlar düşman istilâsının ne demek olduğunu gözleriyle gördükleri için, bu sefer düşman iğfalâtına kapılmadılar. Aralarında tefrika çıkmasına, nifak çıkmasına meydan bırakmadılar. Can cana, baş başa verdiler; yurtlarını çiğnemek, kendilerini esaret altına almak için hudut boyunda fırsat gözetip duran düşmanı tarumar ettiler. Kars gibi en müstahkem bir kaleye bayrağımızı dikerek ileriye doğru yürüdüler, gittiler. Cenâbı Hak o kahraman mücahitlerimize tevfikler ihsan buyursun; Anadolu'muzun garbındaki bu sefil düşmanı da Ermenilerin bihakkın uğradıkları akıbete uğratsın!..

– Amin!..

Bizi mahv için tertip edilen muahede-i sulhiye paçavrasını mücahitlerimiz şark tarafından yırtmaya başladılar. Şimdi beri taraftaki dindaşlarımıza, kardeşlerimize düşen vazife Anadolu'muzun diğer cihetlerindeki düşmanları denize dökerek o murdar paçavrayı büsbütün parçalamaktır. Zira o parçalanmadıkça İslâm için, Türk için bu diyarda beka imkânı yoktur.

Ey cemaat-i müslimîn! Hepiniz bilirsiniz ki buhranlar içinde çarpınıp duran bu din-i mübin, bu mübarek yurt bizlere vediatullahtır. Kahraman ecdadımız bu subhanî vediayı siyanet uğrunda canlarını feda etmişler, kanlarını seller gibi akıtmışlar, muharebe meydanlarında şehit düşmüşler; Rayet-i İslâmı yerlere düşürmemişler. Mübarek naaşlarını çiğnetmişler; yurdun harim-i pakine yabancı ayak bastırmamışlar. Babadan evlâda, asırdan asıra intikal ede ede bize kadar gelen bu emanet-i kübraya hiyanet kadar zillet tasavvur olunabilir mi? Yoksa bizler o muazzam ecdadın ahfadı değil miyiz? Ağyar eline geçen Müslüman yurtlarının hali bizim için en müessir bir levha-yı ibrettir. Endülüs diyarını gözünüzün önüne getirin. Cihanın bu en mamur, en medenî, en mütefennin iklimi vaktiyle sinesinde on milyon Müslüman barındırırken bugün baştan başa dolaşsanız, tek dindaşımıza rast gelemezsiniz. Allah'ın vahdaniyetini garbın afâkına yetiştiren o binlerce minarenin yerlerindeki çan kulelerinden bugün teslis velveleleri aksediyor. Şevketin, medeniyetin, irfanın, ümranın müntehasına varmışken birbirlerine düşerek vatanlarını üç buçuk İspanyola karşı müdafaadan âciz kalan bu zavallı dindaşlarımızdan olsun ibret alalım da İslâmın son mültecası olan bu güzel toprakları düşman istilâsı altında bırakmayalım. Ye'si, meskeneti, ihtirası, tefrikayı

büsbütün atalım, azme, mücahedeye, vahdete sarılalım. Cenâbı Kibriya hak yolunda mücahede için meydana atılan azim ve iman sahipleriyle beraberdir.

Ya İlâhî bize tevfikini gönder!
– Amin!
Doğru yol hangisidir, millete göster!
– Amin!
Ruh-ı İslâmı şedâid sıkıyor, öldürecek.
Zulmü tedib ise maksud-ı mehibin gerçek,
Nara yansın mı beraber bu kadar mazlumîn?
Bîgünahız çoğumuz, yakma İlâhî!
– Amin!
Boğuyor âlem-i İslâmı bir azgın fitne;
Kıt'alar kaynayarak gitti o girdap içine.
Mahvolan aileler bir sürü masumundur;
Kalan âvârelerin hali de malûmundur.
Nasıl olmaz ki tezelzül veriyor arşa enin?
Dinsin artık bu hazin velvele ya Rab!
– Amin!
Müslüman yurdunu her yerde felâket vurdu;
Bir bu toprak kalıyor dinimizin son yurdu.
O da çiğnendi mi, çiğnendi demek din-i mübîn;
Hâkisar eyleme ya Rab onu olsun!
– Amin!
Ve'l-hamdü lillâhi Rabbi'l-âlemin.

Mehmed Âkif Ersoy, ***Kur'an-ı Kerîm'den*** *Âyetler*, yayıma hazırlayan: S. Z. Özalp, s. 168-195 (1963). Bu vaaz 19 Teşrinisani 1336 (1920) Cuma günü Kastamonu Nasrullah Camii'nde verilmiştir.

ELMALILI
MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(1878-1942)

HAYATI VE ESERLERİ

Elmalılı Hamdi Efendi 1878'de Antalya'nın Elmalı kazasında doğdu. Ailesi Burdurludur. Babası Hoca Numan Efendi, küçük yaşında Burdur'un Gölhisar kazasının Yazır köyünden ayrılarak Elmalı'ya geldi, tahsilini orda tamamladı ve Seriye Mahkemesi Başkâtibi oldu. Annesi Elmalı ulemasından Esad Efendi'nin kızı Fatma Hanım'dır.

İlk tahsilini Elmalı'da yaptı, rüşdiyeyi de burada bitirdi. Hafızlığını yapmış, Arapça okumuş ve İslâmî ilimlerde ön bilgileri edinmiş olarak dayısı Hoca Mustafa Sarılar'la birlikte İstanbul'a geldi (1895). Kayserili Mahmud Hamdi Efendi'nin Bayezid Camii'ndeki derslerine devam etmeye başladı (Hocasının adı da Hamdi olduğu için daha sonraları kendisine Küçük Hamdi lakabı verilecektir). Devrin diğer hocalarından da faydalandı ve icazet aldı. 1905'te ruûs imtihanını kazandı. Mekteb-i Nuvvab'a girdi ve buradan birincilikle mezun olarak kadı icazetnâmesi aldı. 1905'ten 1908 yılına kadar Bayezid Camii'nde ders okuttu. Bu göreviyle birlikte Meşihat (Şeyhülislâmlık) Mektubî Kalemi'ne tayin edildi (Ekim 1906), bir yandan da Mekteb-i Nuvvab'da ahkâm-ı evkaf, Medresetü'l-Vaizîn'de fıkıh, Medrese-i Süleymaniye'de mantık, Mülkiye Mektebi'nde ahkâm-ı evkaf derslerini okuttu, Meclis-i Maarif azalığı yaptı. İki yıl da Huzur Dersleri'ne muhatab olarak katıldı. 1908'de dersiam oldu. Bu yıllarda dışarıdan felsefe, edebiyat, riyaziye tahsil etti, Sâmi ve Bakkal Ârif Efendilerden hat dersleri aldı.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra kurulan Meclis-i Mebusan'a Antalya mebusu olarak girdi. Görevi olmadığı halde II. Abdülhamid'in hal'i için gereken hal' fetvasını yazdı. Daha sonra sırasıyla Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiye Azalığına (4 Ağustos 1918), ardından bu müessesenin reisliğine (2 Nisan 1919) tayin edildi. Damad Ferid Paşa'nın 1 ve 2. kabinelerinde Evkaf Nazırlığı'nı üstlendi, 15 Eylül 1919'da ise Ayan (Senato) azalığına tayin edildi. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin ilim şubesinde görev aldı.

Cumhuriyetin ilanı sırasında Medresetu'l-Mutehassisîn'de mantık hocası idi. Damad Ferid Paşa kabinelerindeki görevi dolayısıyla, Millî Mücadele aleyhinde bu kabinelerin verdiği karardan sorumlu tutuldu, gıyabında idama mahkum edildi. Fakat Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görülen mahkemede beraat etti. İstanbul'a dönerek

bir bakıma inzivaya çekildi ve camiye gitmek dışında vefatına kadar evinden dışarı çıkmadı. Bu inziva döneminin ilk yıllarında daha önce başladığı *Metalib ve Mezahib* adlı tercüme çalışmasını tamamladı. (Bu tercümenin baş kısmında medreselerin kapanmasıyla içine düştüğü maddî ve manevî sıkıntılarından bahsetmektedir). Prens Abbas Halim Paşa'nın teşvikiyle büyük çaplı bir Hukuk kamusu hazırlamaya koyuldu, ardından TBMM'nce kararlaştırılan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nca kendisine teklif edilen Kur'an tefsirini kaleme aldı.

Şabaniye tarikatına intisabı olan Elmalılı 27 Mayıs 1942'de vefat etti. Kabri Sahra-yı Cedid Mezarlığı'ndadır.

Eserleri: *Ahkâm-ı Evkaf* (Ders notları, 2 kısım, 1911), *İrşâdu'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkaf* (Mekteb-i Mülkiye için ders kitabı, 1914). Bu iki kitap bir değerlendirme ile birlikte tıpkıbasım ve sadeleştirme olarak Nazif Öztürk tarafından yayınlanmıştır: *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar* (1995), *Tahlilî Tarih-i Felsefe – Metalib ve Mezahib – Mâ-ba'de't-Tabia ve Felsefe-i İlâhiyye* (Paul Janet - Gabriel Séailles'den tercüme, 1923. Bu tercümeye Elmalılı bazı notlar eklediği gibi baş kısmına 40 sayfalık bir önsöz de yazmıştır. Latin harfleriyle, 1978. Elmalılı'nın önsözü *İslâm Düşüncesinin Problemlerine Giriş* adıyla kitapçık olarak da basılmıştır, haz. R. Kılıç, 1996), *Hak Dini Kur'an Dili – Yeni Meâlli Türkçe Tefsir* (9 C. 1935-39). Dücane Cündioğlu'nun hazırladığı ve notladığı tefsirin meal kısmı müstakil olarak basılmıştır: *Hak Dini Kur'an Dili – Kur'an-ı Kerim ve Meali* (1993). Elmalılı'nın *Beyanu'l-hak, Sırat-ı müstakîm-Sebilürreşad* dergilerinde ve *Alemdar, Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde birçok makalesi yayımlanmıştır. Bu makalelerin önemli bir kısmı C. Köksal - M. Kaya tarafından derlenerek yayınlanmıştır: *Makaleler* (2 C., 1997, 1998).

Geniş bilgi için bk. Ali Çankaya: *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, II, 983-87 (1968-69); Ebulula Mardin: *Huzur Dersleri*, II-III, 241-47 (1966); Sadık Albayrak: *Son Devir Osmanlı Uleması*, III, 251-52 (1980); İbnülemin Mahmud Kemal İnal: *Son Hattatlar*, 108-113 (1970); Süleyman Hayri Bolay: "Bir Filozof Müfessir M. Hamdi Yazır", *Milli Eğitim ve Kültür*, sayı: 15 (Mayıs 1982); *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır* (sempozyum tebliğleri, 1993). Elmalılı ve tefsiri üzerine Fransa'da merhum Fahri Gökcan (Paris, 1970) ve Türkiye'de İsmet Ersöz (Konya İlahiyat Fakültesi 1986) tarafından iki doktora da yapılmıştır.

I
İSLÂMİYET VE HİLAFET VE MEŞİHAT-I İSLÂMİYE

Mizan gazetesinin 76 numaralı nüshasında "Şeyhülislâm Meclis-i Mebusan'a gelmeli mi gelmemeli mi?" unvanlı bir bend görüldü. Şeyhülislâmın kabine erkânından olamayacağı ve yalnız halife vekili ve cemaat-ı İslâmiye reisi bulunduğu cihetle kabinede muvakkaten yani mehakim-i şer'iyeden umûr-ı kaza alınarak büsbütün Adliye Nezareti'ne tevdi ve daire-i Meşihat'ın muamelat-ı hükümetten el çektirileceği zamana kadar dahil olabileceği ve binaenaleyh Meclis-i Mebusan'a gelmemesi lüzumu ityan olunmuş idi.

Mütalaa-yı mezkûre, hükümet-i Osmaniye şekl-i meşrutiyete girmekle adeta hükümet-i İslâmiye olmaktan çıkmış olacağını ve bu suretle İslâmiyetin medeniyet-i cedide ve usûl-i meşrutiyet ile imtizac edemeyeceği ihsas eyliyor ve hilafet ve Meşihat-ı İslâmiyeyi adeta bir reis-i ruhanî telakki ettiriyor. Bu da vükela-yı meşrutiyete bir aded-i mahsus lüzumuna kail oluyor demekti.

Evvela İslâmiyet rahbaniyet esasına müstenit olan riyaset-i ruhaniyeyi hiçbir vakit kabul etmemiştir. Çünkü ahkâm-ı şer'iyesinde ruhaniyete dair bir meselesi yoktur. İslâmiyette ruhanî denecek bir şey varsa ilim ve marifettir. Ulemasına erbab-ı maarif olmaktan başka bir sıfat vermez. Ruhaniyet, ibadâtın hissiyat-ı ruhaniye ve vicdaniyeden ibaret olması itikad-ı esasiyesine mübteni bir felsefenin icap eylediği bir şeydir ki buna nazaran iştigalât-ı maddiyeden hiçbiri ibadet olamaz. Meselâ haramdan ictinab için vasıta-i meşruasıyla kesb-i maişet etmek ibadet telakki edilmez. Dünya umurundan hiçbirinde mesûbat-ı uhreviye gözetilmez. Binaenaleyh ruhaniyet esasına zahip olanlar ibadetle meşgul olmak isteyince târik-i dünyalığa mecbur olur.

Bir de ruhaniyet esasında felsefe-i hulûl mevcut bulunduğu cihetle rüesa-yı ruhaniye mukaddeslik, lâ-yuhtîlik ile tavsif olunarak bir kudret-i fevka'l-beşer ile telakki edildiğinden keyfiyet-i ihtiramda başka bir renk mevcut bulunur.

Ahkâm-ı İslâmiyeye nazaran Nasraniyetteki rahbaniyet bile "*Bidat olarak ihdas ettikleri rahbaniyet*" (Hadid, 57/27) delaletiyle mübtede'ât-ı ahîreden

olduğu gibi "rahbaniyete hakkıyla riayet etmediler" (aynı âyet) müdafınca maksad-ı ibtida'a hizmet edememiş ve hakikatta medeniyetin terakkîsiyle umûr-ı siyasiyeden el çektirilmeye lüzum görülmüş idi. Bunun içindir ki Avrupa'da yazılmış hukuk-ı siyasiye kitaplarının bir bahsini de ruhaniyetin cismaniyetten tefriki meselesi işgal eylemiştir. Çünkü mesele mizac-ı İslâmîden sarfınazarla mütalaa olunmuştur.

Halbuki İslâmiyet ruhaniyet felsefesini kökünden yıkarak "lâ rahbaniyete fi'l-İslâm" (İslâmda rahbaniyet yoktur) nassına ibtinaen edyanın siyasiyata iştirakine mani ahvalin başlıcası olan esaslara set çektiği sırada rehbaniyeti de ref etmiş ve hasâis-i ictimaiyeyi min külli'l-vücûh tarsîn ederek mükellefiyet-i beşeriyeyi yeknesak tanzim ve müsavatı tahkim eylemiştir.

Din-i fıtrî olan İslâmiyetin ahkâm-ı esasiyesi bir âlem-i medeniyette zaruriyyu't-tatbik demek olduğundan bugün medeniyet din-i İslâmı isminden başka bir suretle tatbik ediyor. Ve ne çare ki din olmak üzere tutmuyor. İslâmiyetin ibadâtında bile ruhaniyet esası yoktur. Yalnız kavaid-i iman ve itikadatta ilim ve marifet esası vardır. Fakat imanın taalluk ettiği mü'menün bihler maddîdir. Namazlar, oruçlar, zekâtlar, haclar ibadullaha hizmetler muamelat-ı beşeriyede hill u hürmeti tefrik, adl u müsavatı tatbik, tahsil-i ilm u marifete sa'y, teşmil-i merhamet ve insaniyete gayret, mehafetullah icabâtını temamî-i tatbik hep maddî(dir) denebilir.

Felsefe ve mukayese-i edyan kitaplarında görülür ki ruhaniyyun, İslâmiyeti ibadâtı maddî olarak icra etmekle itham etmek ister. Ve filhakika kadrini takdir eyler.

İslâmiyette ruhu kabul etmek ruhaniyeti kabul etmek demek değildir. Ruhun madde veya maddî olmadığı sabit bile değildir.

Cuma, bayram ve hac gibi şe'âir-i İslâmdan olan ibadât-ı ictimaiyye de halkın tenvir-i efkârıyla intibah ve itti'azına ve dünya ve ahiretten haberdar olmasına ve bunun ise vahdet-i İslâmiyeyi haleldar eylememesine ehemmiyet-i azime vererek hutbelerde bir nokta-i siyasiye gözetmiş ve tayin-i hatibi izn-i halifeye ta'lik etmiştir ki bu da ruhaniyetten ziyade cismaniyete matuf bulunmuştur. İslâmiyet muamelat-ı beşeriye ve hukuk-ı ictimaiyenin temin-i intizamıyla âlem-i insaniyetin mevadd-ı fesattan tasfiyesine ve vezaif-i diniye ve uhreviyenin hüsn-i tevziiyle maksad-ı aksâ-yı saadete doğru terakkîsine, velhasıl hukukullah ve hukuk-ı ibâdın temamî-i muhafazasına mevzu olan ahkâm-ı umumiyesini tatbik ve muamelat ve ukûbat namları altında icmal edilen kavanîn-i siyasiye ve hukukiye ve cezaiye ve ictimaiye vesaireden ibaret bulunan ahkâm-ı şer'iyenin icrasını deruhte edecek bir kuvve-i icraiye lüzumunu emr eder ve ona da imam ve halife unvanını verir.

Halife bir taraftan kendisine biat eden ümmetin vekâletini diğer taraftan ken-

disinin de efrad-ı tebaa gibi tebaiyyet ve tatbike memur ve mecbur olduğu kanunun vâzı' ve şâri'inin hasbe'l-icra niyabetini haiz bulunur. Ve hiçbir vakit re'y-i müstebidiyle o kanunu tecavüz edemez. Ederse hakimiyet-i millet hükmünü icra eyler. Binaenaleyh İslâmiyetteki hilafet kanun-ı şer'in kuvve-i icraiye riyasetinden başka bir şey olmadığı cihetle riyaset-i ruhaniyeye müşabeheti yoktur. Hilafet bir hükümet-i meşruta-ı İslâmiye reisi demektir. Bunun için memalik-i ecnebiyede bulunan Müslümanlara velayeti yoktur. Fakat Müslümanlar manevi bir hiss-i merbutiyet duyarlar. Tagallüb ve tasallut mânasını mütezammın olan saltanat meâl itibariyle istibdadı müştemil olduğundan artık devr-i hürriyette bazı evhamın lafzını meşrutiyete nâmülayim gördüğü hilafet mânasını icabat-ı meşrutiyet tanımak zaruridir. Kanun-ı esasi-i İslâmın müsellem ve mukarrer olan adl ü müsavatı icabınca tebeadaki ihtilaf-ı milel ve edyan bu esasa hiç mania teşkil edemez. Zira onların bir hükümet-i meşruta hükümdarına olan vaziyetleri tebeddül etmiş olmaz. Padişah, imparator, kral isimlerinin bir millet-i mahsusa tarafından telkîb olunması bir mahzur teşkil etmese aynı mânada hilafet kelimesinin İslâmdan gelmesi mahzur değildir.

Siyaset-i şer'iye kitaplarında beyan olunduğuna göre halife icabat-ı zaman ve mekâna tevfikan kaza ve idare ve askeri vesaire gibi hususatta müslim ve gayrimüslimden muhtelif vüzera ve vükela teşkil eder. Ve lede'l-iktiza yalnız nizam-ı tefviz ve tenfiz kendi elinde olmak üzere bütün umûr-ı imamet ve hükümeti bir vezir-i azama, bir başvekile tefviz eyler. Bu vükela meyanında rükn-i mahsus olmak ve fakat Müslüman bulunmak şartıyla bir kadı'l-kudat ve müfti'l-enam da bulunur. Hulefayı raşidin, Emeviye ve Abbasiye ve Selçukiyeler devrinde şeyhülislâmlar bu kadı'l-kudattan ibaret idi ve hiçbirinde İslâmlar bir reis-i ruhanî tanımamışlardı.

İdare-i kadime-i Osmaniyede şeyhülislâmlar vezaif-i hususiye-i esasiyelerindeki bazı ihtilaf ile beraber yine bu noktadan teşkil olunmuşlar ve bu suretle adliye ve maarif umuruna nezaret etmekte bulunmuşlardı. Yani muhtelif devaire münkasim bulunan vezaif-i hilafetin bazı cüz'ünde vekâlet eylemekte idiler. Maarif hasebiyle medarise, adliye cihetiyle mehakime nezaret ediyorlardı ve heyet-i vükela teşkilinden beri de sadr-ı azam maiyetinde Meclis-i Has erkânından bulunuyorlardı. Medreselerde ahîren fünûn kısmının sekte-i tatile uğraması yüzünden teşkilat-ı ahîrede mektepler küşadıyla Maarif Nezareti ihdas olunmuş ve Meşihat'da Maarife ait olmak üzere medaris ve Mekteb-i Nüvvab kalmış olduğu gibi münasebât-ı düvel ve milel icabı ve uhûd-ı mevcudemiz iktizasınca memleketimizde rü'yeti zaruri addedilmiş olan bazı mesailin kavaid-i fıkhiyeye tevfiki fedakârlığında bulunulmadığından bu gibilere ait olmak ve de'âvi-i nizamiye yad olunan bu mesailin faslına merci bulunmak üzere Nizamî Mahkemeler teşkiline sebebiyet verilmiş ve binaenaleyh sade bu de'âviye merci olmak için Adliye Nezareti ihdas edilmiş ve umûr-ı cüz'iye-i ta'ziriye de buraya tevdi kılın-

mış olmakla kuvve-i adliye memleketimizde ikiye inkısam eylemiş idiyse de icabat-ı muhitiyemizden olarak bittabi ne daire-i Meşihat'ın vazife-i asliyesi selb olunmuş ne de de'âvi-i nizamiye ile'l-an fıkhın daire-i şümulüne alınarak Adliye Nezareti'nin lüzumsuzluğu cihetine gidilebilmiştir. Bu sebebe mebni zahir-i halde kabinemizde iki cihetten bir fazlalık görülüyor. Birincisi ya Adliye veya Meşihat'tan biri, diğeri taraf-ı hilafetten nasbı itibariyle ya sadr-ı azam veya şeyhülislâmdan biri bulunuyordu.

Mesrûdat-ı sâlifeden anlaşıldığına göre halife vekili olmak yalnız şeyhülislâma ait olmadığı gibi ruhaniyet ile de münasebeti bulunmadığından şeyhülislâmlar kabine erkânından ve kuvve-i icraiye eczasından bulunmak sıfatından mâada bir suretle nazar-ı İslâmda yer bulamaz. Ve hiçbir vakit bir reis-i ruhanî addedilemez. Mazhar olduğu hürmet-i mahsusa ise İslâmiyetin şeref-i ilme vermiş olduğu ehemmiyetten başka bir şeye atf olunamaz. Bunun için şeyhülislâmın geçenlerde *Matin* gazetesi muhbirine vukubulan beyanatını da vazife-nâşinasâne addeylemek lazımdır.

Meşrutiyet aded-i vükelâda bir tahdidi mütezammın olmadığı ve Avrupa hükümetlerinde aded-i vükelânın mütevafit bulunduğu nokta-i nazarından biz de dahi vükelâdan birinin hasbe'l-meşrutiyye fazlalığına hükmetmek doğru olamaz.

Gerçi meşrutiyetle idare olunan memleketlerde reis-i hükümet yalnız başvekili tayin ediyor. Ve bazılarında başvekil bir nezareti de deruhte eyliyor. Bunu meşrutiyette kanun-ı lâyetegayyer addettirecek ve şarkı bu cihetinde taklid-i garbiye sevkedecek bir delil varsa onun da çaresi vardır. Zira Başvekalet ile Meşihat'ın ictimaına bir mani olmadığı gibi fazla görülenlerden birinin diğerleriyle tevhidi de mümkündür. Fakat hiçbir surette muvakkatlik Meşihat'a hasr edilemez. Ve edilecek olursa İslâmlar o vakit bir reis-i ruhanî taharrisinde bulunmaz. Zira cemaat-ı İslâmiye reisi hükümet-i İslâmiye reisinden başka bir şey olamaz. Hükümeti bu suretle tefrik hükümet içinde hükümet demek olur. Madem böyledir şeyhülislâm her halde Millet Meclisi'ne karşı mesul ve lede'l-iktiza cevap ve izahat vermeğe mecburdur. Hatta nazar-ı İslâmda en büyük mesuliyet ulemaya teveccüh eder. Şeyhülislâmların Meclis'e gelmesi (hiç)bir vakit icabat-ı İslâmiyete muhalif değildir. Belki imhal edilerek en mühim bir daireyi yed-i istibdadda bırakmak suretiyle suistimale meydan verilmesi makamın papalık gibi lâ-yuhtîlik ve mukaddesiyet muamelesi görmesi şeriat-ı İslâmiyenin hikmet-i asliyesine mugayirdir.

Şeriatın halifeye bile hakim gösterdiği kuvve-i umumiye-i milleti sıfat-ı hilafetin bir cüz'üne vekil olan zat hakkında küçük göstermek hiç caiz olamaz. Velhasıl şeyhülislâm hükümet memuru olmaktan başka bir şey değildir ve bu sıfatla Meclis'e gelir, makamına layık bir zat ise olduğu kadar hem makamı ve hem şahsı itibariyle alkışlanır. Değil ise yalnız şahsına ait olmak üzere hürmetten sakıt belki nakîzına layık olur. İşte halifesini fakir ve vadî' bir tebeasıyla

seviyyen muhakeme eden İslâmiyetin hükmü budur, mâadası hurafâttır. Dünkü nüshasındaki tashih ise tamir değildir, yalnız hatayı itiraftır.

Biz *Mizan*'ın bu gibi mütalaalarına;

İdrak-i meâlî bu küçük akla gerekmez
Zira bu terazi o kadar sıkleti çekmez

demeye mecbur oluyoruz.

Beyanu'l-hak, I/22, s. 511-514 (1327/1324).

II
MÜSLÜMANLIK MÂNİ-İ TERAKKÎ DEĞİL, ZÂMİN-İ TERAKKÎDİR

Din-i İslâmın terakkîyât-ı insaniyyeye mâni olup olmaması hakkında esasât-ı İslâmiyeye mütaallik bazı izahât talep olunuyor.

Bu izahâta başlarken evvelâ mevzu-i suali teşkil eden terakkî mefhumu üzerinde biraz tevakkuf etmek lüzumunu hissediyorum: Terakkî öyle bir mefhum-ı âmmdır ki müteallakına ve gayesine göre birçok medluller ile alâkadardır. İnsaniyetin bir gaye-i mutlakası olmalı ki ona doğru vâki olan hareket-i mütezayideye alelıtlak bir "terakkî-i beşer" nâmı verilebilsin. Halbuki insanların ferdiyeti kadar ve belki daha ziyade gayeler tahmin olunabilir ve herkes terakkî denilince kendi nokta-i nazarına göre, "bir gayeye vusûl" mânasını kasdeder. Bu suretle alelumum insanlar için terakkî, izafî bir mânayı haiz demek olacağından bu haysiyetle yalnız edyanın değil, âlemde hiçbir şeyin alelıtlak âmil-i terakkî olması hakkında bir hükm-i kat'î verilemez.

Birçok esbab ve avâmil vardır ki insanların ihtirasât ve teşehhiyâtını tehyîc eder ve seyyiâtta terakkîsine bâdi olur. Bu ise hakikatte terakkî değil, tedennîdir. Âlemde diğer birçok esbab ve avâmil daha vardır ki bunlar da insanların fezâil ve hasenatta terakkîsini temin eder. İşte bizim nazarımızda "terakkî-i hakikî" budur. Dinleri mâni-i terakkî görmek isteyenler, gaye-i terakkîyi lezâiz-i şehvaniyyeye vusulde arayan nüfûs-ı tâgıye meyanında görülüyor. Bunlar saadet-i hayatı pek hususî ve ferdî bir nokta-i nazardan mütalaa edenlerdir. Halbuki beşerin şehevâtı bile, daha âli birtakım insanî ve lâhutî gayelerin birer sâik-i neşve-bahşâsı olmak üzere halk buyurulmuştur. Pek hususî ve ferdî saadetlerin, lezzetlerin hemen hemen hiç kıymeti yoktur. Çünkü saadet-i ictimaiyye mefkud olan muhitlerde vesâit-i refaha mâlik görünen fertler bile bedbaht ve muzdaribdirler. Ferde en büyük saadet, heva-yı nesîmî gibi muhitinden teneffüs ettiği ruh-i içtimaîden gelir. Saadet-i ictimaiyye, fezâil ile kâimdir. Fazilet ise, nef'-i âmm uğrunda fedakârlık demektir. Faziletin yegâne zâmini de vazife, yani mesuliyet ve mükâfat hissidir.

Bu hissi temin eden âmil ise ancak din olabilmiştir. Binaenaleyh din, insanların fezâilde terakkîleri için yegâne âmildir. Bu itibar ile din-i İslâm dahi "mâni-i terakkî" değil, insaniyetin en büyük zâmin-i saadet ve terakkîsidir.

Asırların tecâribiyle sabit olduğuna göre hayat-ı ferdiyye, hayat-ı ictimaiyye ile kâim olagelmiştir. Hayat-ı cemiyeti bir şirket mekanizması gibi sırf menfaat-i fâniyye esası üzerine ibtina ettirmek mümkün bile olsa, bu kabil cemiyetler pek hod-gâm olmak itibariyle kabiliyet-i ittisa'iyyeden mahrumdurlar, hatta ittisa'ları zararlarına bâdi olur. Bundan başka, beşeriyetin yalnız mahdud bir nokta-i inkişafına nasb-ı nazar ederler. Mütekâmil bir cemiyet ise, hem beşeriyeti daha vâsi bir haysiyetle ve bütün secaya-yı fıtriyyesiyle ihata etmek ve hem ittisa'dan mutazarrır değil, müteneffi' ve müstefid olmak lazım gelir. Bu ise, haddizatında na-mütenahî ve kudsî bir gaye-i kemâl etrafında toplanmakla mümkün olur. Filhakika âmâl u hissiyât-ı insaniyye nâ-mütenahîdir. İnsanlığın bu nâ-mütenahî amâlini, fâni bir ömr-i mutenahî içinde tahakkuk ettirerek istihsale çalışmak bir tenakuz teşkil eder. Bundan dolayıdır ki hayat-ı fâniyyenin maverasını münkir bulunan dinsizler, bütün emellerinin mahdud bir ömür içinde istihsali sevdasıyla meşbû-i ihtiras olurlar ve bu ihtiras ile daima huzur ve ma'delet-i ictimaiyyeyi rahnedâr ederek zulm u teaddiye mütehâlik bulunurlar. Bu da buhran-ı içtimaîyi intaç edeceğinden hayat-ı umumiyeyi ızdıraba düşürür ve hatta ifna eder. Binaenaleyh bekâ-yı ebedîye müteveccih olmayan ruh-i beşerde saadet-i hakikiyye mefkuddur. İnsanın beş-on günlük ömründe nâil olabileceği saadet-i basîta bile, bekâ-yı nâ-mütenahîye matuf mesâinin semeratındandır.

Kur'an-ı Azîmuşşân'ın bu mevzua mütaallık olan irşadâtından Sûre-i Meryem (Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sad)deki şu âyâtı pek câlib-i dikkattir: Esteîzubillah, "*Ayât ve edillemiz vazıh ve müsbet olarak kendilerine okunduğu zaman, ehl-i küfr ehl-i imana karşı, 'Acaba biri dinsiz ve diğeri dinli olan şu iki fırkadan hangisi mevki ve vaziyetçe daha hayırlı, mecâlis ve mehâfilce dahi güzeldir?' dediler*" [Meryem/73] meâlinde olan bu ayet-i kerimede, ehl-i küfr'ün, dünyada kendilerini mü'minlerden, ziyade mesud ve müreffeh, mevki ve mahfilce daha güzel, daha âli addederek din ve imanın mâni-i terakkî ve saadet olduğu zemininde idare-i kelâm ettiklerini beyandan sonra, bunlara cevaben, "*Biz bunlardan evvel nice bâtınlar mahvettik ki onlar servet u saman ve manzara-i hariciyye itibariyle bunlardan daha güzel idiler*" [Meryem/74] buyuruluyor; ve bir-iki ayet sonra, "*Bâki kalacak olan salih ameller, rabbinin indinde sevapça da daha hayırlı, akıbetçe de daha hayırlıdır*"' [Meryem/76] irşadıyla insanların mîzan-ı hayriyyetini tebliğ eyliyor.

Hulasâ-i meâli: İnsanların hayrı ve haseni elbiselerinin, hanelerinin, mefruşatlarının, hâsılı menâzir-i hariciyelerinin güzelliği ile değildir. Esrar-ı hayr u hasen, zâmin-i bekâ olan fezâil-i â'malde aranmalıdır. Çünkü mazide nice milletler var idi ki bunlar güzel güzel yerler, içerler, insanlar üzerinde icra-yı ahkâm

ederler, kâşanelerde ömür sürerler, muhteşem muhteşem mecâlis ve mehâfilleri ile insanlara karşı ibraz-ı kibr u gurur eylerler idi. Bu milletler münkariz oldular, bekâlarını temin edemediler. Yalnız bu evsaf, mehâsinden mâdud olsa idi, evvelemirde sahiplerinin bekâ-yı içtimaî ve millîlerini temin edebilmek iktiza ederdi; halbuki edemedi. Binaenaleyh insanların, nezd-i ilahîde emel ittihaz edecekleri gaye bunlar değildir. Â'mal-i bâkiye-i saliha, yani temin-i bekâ eden fezâil-i ameliyye indellah daha hayırlıdır. Çünkü bekâ, her emeli tahakkuk ettirir.

Bekâ denilince, bekâ-yı nev'î ve bekâ-yı ferdî hatıra gelir; bir dinin kıymet-i asliyesi de bu iki nev'-i bekâ hakkında vereceği imanın kıymet-i ilmiye ve ameliyesiyle mütenasibdir. Din-i İslâm, ahkâm-ı şer'iyye ve ahlâkiyesiyle bekâ-yı nev'îyi, ahkâm-ı itikadiyesiyle de bekâ-yı ferdîyi tekeffül eder.

Bekâ-yı nev'î –tâbir-i aharla bekâ-yı içtimaî– her zaman için ilmen kabil-i tasavvurdur. Bunun suubet-i fenniyesi tasavvurunda değil, tahakkukundadır. Bekâ-yı içtimaînin tahakkuku, neşve-i ruhiye, hubb-i vazife, ma'delet-i ictimaiyye ile mümkün olabilir. Lâkin bir nev'i mevhibe-i fıtrat demek olan bu neşve-i ruhiyeyi en ziyade temin edebilecek olan esas, azim ve iradeye şetaret veren bir bekâ-yı ferdî akidesidir. Fakat bekâ-yı ferdî ilmen kabil-i mülahaza olsa bile, kabil-i isbat olamıyor. Çünkü tecârib-i hayat, ferdin bekâsını değil, daima fenasını isbat ve irâe etmektedir. Bazı dinler bekâ-yı ferdîyi bekâ-yı ruh nazariyesiyle temin etmek istemiştir; Nasraniyet de bu cümledendir. Din-i İslâm ise, bekâ-yı ruh nazariyesine bî-taraftır. Ulema ve hukema-yı İslâmiyeden bazıları, bekâ-yı ruhu kabul etmiş, bazıları da etmemiştir. Zira bekâ-yı ruha kâil olmak için cevher –bir "ruh-i mücerred"– nazariyesini isbat etmek lazım geliyor ki felsefe-i İslâmiye bu babda henüz kat'iyyete kâil değildir. Çünkü mütekellimîn-i İslâm, "ruh-i mücerred" nazariyesinin aleyhindedir. Şu halde bekâ-yı ferdî akidesini İslâm nasıl tasavvur ve temin edebiliyor?

Din-i İslâm, bekâ-yı ferdîyi ahiret, yani neş'et-i saniye –tâbir-i aharla ba'su ba'de'l-mevt– nazariyesiyle temin etmektedir. Bekâ-yı ferdî, bu hayatta fiilen vâki değildir. Fakat âlem-i ahirette bir neş'et-i saniye ile mümkündür ve vâki olacaktır. İşbu hayat-ı ahiret, şimdiki hayat-ı dünyadan nâkıs değil, daha kâmildir. Binaenaleyh hayat-ı ahiret, mücerred bir hayat-ı ruhaniyyeden ibaret olmamak lazım gelir. Zira insanlığın künhü, hayat-ı maddiyye ve ruhaniyyeyi câmidir. Sade bir hayat-ı ruhaniyye ise, hayat-ı insaniyyeye nisbetle basît ve kâsırdır. Binaberin daha mütekâmil olarak tasavvur edilen hayat-ı bâkiye-i insaniyyenin sırf ruhanî bir hayat telakki edilmesi tenakuz demektir. Hayat-ı dünyeviyye fânidir, reside-i zeval olur. Hayat-ı ahiret ise, bu hayat-ı dünyeviyyenin kısmen devamı demek olmayıp müddet ve kıyametten sonra ayrıca başlayacak olan bir hayat-ı kâmile-i insaniyye'dir ki fert işte bu hayatta ilelebed bâki olacaktır. Bu iki hayat arasında güzerân edecek olan âlem, felsefe-i İslâmiye lisanında "âlem-i berzah" tesmiye edilir.

Şimdi "Böyle bir ahiret tasavvuru nasıl mümkün olabilir?" suali vârid-i hatır olur. Evvelâ şunu ihtar edelim ki bunun tam mânasıyla bir imtina'-i felsefîsi yoktur; yani insanlar için hakikî bir hayat-ı saniye, bir neş'et-i saniye farzetmek tenakuza müncer olmaz. Çünkü her hâdisede ibtida, tekrar ve tekâmülden daha zordur. Öyle olunca, bir kere vâki olan hilkat-i beşeriyenin ikincisi ve daha mütekâmili niye olamasın? Kavâid-i İslâmiyeye nazaran, "bekâ ibtidadan eshel-dir" (Mecelle). Mekke müşrikleri bu babdaki tebliğat-ı Muhammediye'yi işittikleri zaman, mezarlardan birtakım çürümüş kemikler topladılar ve huzur-ı risalet'e gelip, 'Bunları kim diriltecek?' diye berây-ı taciz îrad-ı suâl eylediler. Buna karşı Sûre-i Yâsin'deki şu ayet-i kerime nazil oldu: *"Yâ Muhammed! Sen de ki: Bunları ibtida kim icad etti ise, o diriltir. Onları ibtida yaratan, yaratmanın her türlüsünü bilir. O öyle bir Allah'tır ki yemyeşil ağaçlardan sizin için ateş çıkartı da siz o ateşten ocaklarınızı yakıyor, işlerinizi görüyorsunuz'* [Yâsin/79-80].

Filhakika bunda bir imkânsızlık yoktur. Bazı şerâit-i maddiyye mülahazasıyla bu babda bir imtina-i fennî iddiasına kalkışmak fennin hududunu tecavüz etmek demektir. Fen, daire-i tasarrufuna alabildiği hususâtın hepsinde bir kere icad edebildiğini daima etmiş ve fazla olarak tekâmül de ettirmiş değil midir? Bugün ilm-i hayatın bütün kanunları keşfedilebilse idi, fen birtakım zî-hayat makineler yapabilir ve yaptıklarını inzimâm-ı tecrübe ile terakkî de ettirebilir idi. Bunun bugün yapılamaması, imkânsızlıktan değil, cehaletten neş'et ediyor. Nitekim bundan birkaç asır evvel bugünkü ma'mulât-ı fenniyyeden bahsedilmiş olsa idi, kimse inanmazdı. Amerika ile İstanbul arasında birkaç dakika içinde muhabere yapılabileceğini kim tasdik ederdi? Halbuki bunlar bugün Edison gibi zekâların semere-i muvaffakiyeti olarak vukûa geldi ve alelâde şeyler kabilinden oldu. Cüz'î bir mülahaza bize gösterir ki bu zevat elektrikleri yaratmadılar, keşf ve istihsal ettiler. O halde hem elektriklerin ve hem Edisonların kuvâ-yı tabiiyye ve ruhiyyelerini halkeden Cenâbı Allah'ın hazine-i kudretindeki vüs'at-i imkân düşünülürse, bir neş'et-i saniye tasavvuru pek ziyade kesb-i suhulet eyler. Şu izahattan anlaşılıyor ki nazar-ı İslâmda fikr-i ahiretin damâru, bekâ-yı ruh nazariyesi değil, mevcudiyet ve sıfat-ı ilahiye nazariyesidir. Binaenaleyh mebnâ-yı din, marifetullahtır.

Bu bahsi tabiî burada uzatamayız, ancak şuunât-ı tabiiyyenin tarz-ı cereyanına ve kudret-i ilahiye'nin vüs'at-i bî-pâyânına nazaran bir neş'et-i saniye tasavvuru[nun] sehl'ul-imkân olduğunu söylemekle iktifa edeceğiz. Lâkin bizim için bu imkân tasavvuru kâfi değildir. Bir insan, kalbinde neşve-i bekayı duyabilmek için bu neş'et-i saniyenin tahakkuk ve vukûunu da tasdik etmeye muhtaçtır; "neş'et-i saniye mümkündür ve vukû bulacaktır" diyebilmeli ki ondan hissesini düşünerek neşveyâb-ı bekâ olabilsin. Bu tasdik ise, fikr u felsefe ile kabil-i red olmadığı gibi, kabil-i isbat da değildir. Burada ilm u fenn, fikr u felsefe tevakkuf eder, akl-ı beşer düçar-ı hayret olur. Hissiyât-ı kalbiye gerçi biraz daha ileri giderek temenniyâta düşer; ne çare ki bu temenniyâtın müebbedâtı yoktur.

Ebvâb-ı hakikat henüz mesdud, turuk-ı istikbal ise nâ-mâduddur. Bu zulmeti izale edebilecek ancak bir nûr vardır ki o da nûr-i nübüvvettir. Akl u fikrin tevakkuf ettiği bu vâdi-i lâhutî'de geşt ü güzar ancak tarîk-i vahy ile mümkün olur. Burada ilham ve kehanet ile vahiy ve nübüvveti bi-hakkın temyiz etmek lazım gelir. İlham, zayıf bir telkin-i ilahîdir ki alelekser şuarâda vâki olduğu gibi hayal ile mahlut olur; sırf enfüsî bir hâdisedir. Bundan dolayı felsefe-i İslâmiyede ilham, esbab-ı ilimden (criteriums de science) mâdud olmuyor. Vahiy ise, burhan-ı tamma müstenid ve aleddevam sâdık ve musîb bir telkin-i ilahîdir. Sahibinde "yakîn-i aynî" (la certitude objective) ve bir dava-yı mübrem uyandırır ve isbat ettirir. Bütün mu'cizeler onun burhanıdır. Tabiat-ı beşeriye de bir kanun-i umumî olmayıp bir hâdise-i nâdire olduğundan dolayı "ilm'un-nefs" sahasında tamamiyle tedkîk edilememiş olan bu hâdise-i vahy, enbiya-yı izamın hasâis-i mümtazesindendir ki biz bunu yalnız tedkikât-ı tarihiyye ile öğrenebiliriz. Bunun için ahiretin tahakkuk [ve] vukûunu idrak ve tasdik etmek bir peygamberi tasdike menuttur. Enbiyâ-yı izam içinde ahvâl-i tarihiyyesi ve nübüvvetinin sûret-i cereyanı en mazbut ve malum olan zât da hâtem'ul-enbiya Muhammed Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem efendimizdir. İşte bütün kütüb-i semaviyenin esasını ve kâffe-i enbiyâ-yı izamı bu izah dairesinde tasdik eden Dini İslâmın üss'ülesası, ba'su ba'de'l-mevt hakikatini zâmin olan vahdaniyet-i ilahiye ile risalet-i Muhammediye'yi tasdik etmektir.

Şu halde İslâmın akâid-i esasiyesi Allah, Peygamber, Ahiret akideleridir. Ehl-i İslâm bu akideler ile ahiret'te bekâ-yı ferdîye, mücazât ve mükâfata cidden iman eder ve bu iman ile münşerih olarak ızdırabât-ı hayata göğüs gerer. İfa-yı vazife ile faziletten büyük bir zevk-i saadet duyar. Çünkü o faziletin neş'et-i saniyede kendisini saadet-i ebediyyeye mazhar kılacağına kanidir. İmanın verdiği bu zevk ve neş'eyi, âlemde hiçbir vasıta-i servet ve şehvet ile iktisab mümkün değildir. Hakikaten âlemde zevk-i iman kadar tatlı birşey yoktur. İmanı olmayan bir kalb, mel'abe-i şübühât olur. Her lahza şek ve şüphe içinde yaşamak ise ne muz'iç şeydir?

İmansızlar ya intihar etmeye veya hissiyât-ı hayaliye ve şairâne, yahut sumûm-i küûliye içinde bir sekr-i daimî ile teselli aramak mecburiyetine mahkûmdurlar. Lâkin bu yoldaki bî-sebat ve pür-humar bir tesellinin, bir teselli-i âti'nin ne kıymeti olur? Bir hakikat-i külliyeye müstenid olmayıp birtakım hissiyât-ı zâile ve müştehiyât-ı fâniyenin mevludât-ı nefsaniyesinden ibaret olan bir teselliye merbut hayatın bir hîçî-i mutlaka peyveste olacağında şüphe mi vardır?

Cenâbı Allah'ı ikrar ve itiraf eden ve sıfat-ı zâtiye ve maneviyesiyle ârif olan bir kimse nübüvvetin gerek imkânında ve gerek vukûunda tereddüd etmez. Nübüvveti tasdik eden kimse de ahiret'i elbette tasdik edecektir. *Cenâbı Allah evvel ve ahirdir, zahir ve bâtın'dır* (Hadid/3); "nûr'us-semavâti ve'l-arz"dır (Nur/35). Cenâbı Allah "leyse ke-mislihi şey'un"dur (Şûra/11); yani *'O'na ben-*

zeyen hiçbir şey yoktur'. Binaenaleyh akâid-i İslâmiye'ye göre Allah ne cisim ve cismânî, ne de ruh ve ruhanîdir; ne madde ne kuvvettir. Çünkü cisim ve ruh, madde ve kuvvet, tahlil-i tabiatın son hadleridir. Cenâbı Allah ise hudud-i tabiatın fevkindedir. Cisim, halk-ı ilahî, ruh ise emr-i ilahîdir. Bunlar taayyünât-ı kevniyyedendirler. Cenâbı Allah ise hakk-ı mutlak ve vacibu'l-vücuddur. Vücud-i ilahî olmasa idi, ne cisim olur idi, ne ruh, ne mekân bulunurdu, ne zaman. Bundan dolayıdır ki bekâ-yı insanî, yalnız bekâ-yı ruh nazariyesiyle temin olunamaz. İnsanın ruhu Allah'tan gelmiştir. Vefat edince yine Allah'a rücû eder. Cenâbı Allah dilediği zaman, yine cismi halk ve ruhu iâde eyler. Ruh'un Allah'a rücûu, bekâ-yı zâtiyesi demek olmaz. Çünkü Allah'a râci olan ruhun taayyün-i kevnîsi yoktur. Taayyün-i kevnîsi olmayan şeye mevcut ıtlak edilemez. Mahlukât-ı hâdisede bekâ, zâtî olarak değil, emsal suretiyle vâki olageldiğine nazaran, bekâyı ebedî de böyle olmak lazım geliyor gibidir.

Din-i İslâm nazarında ulûhiyyet ile nübüvvet'in aslâ iltibası yoktur. Buna binaen enbiyanın ibadullah olduğunu tasrih etmek imanımızın esasını teşkil eder (Kelime-i Şehadet).

Cenâbı Allah "leyse ke-mislihi şey'un" olduğundan dolayı hiçbir şeye hulûl ve ittihadı kabil değildir. Peygamber'de hisse-i ulûhiyyet tasavvur etmek, bizim nazarımızda küfürdür, Allah'ı bilmemektir. Din-i İslâm, insaniyetin hem hissiyatını ve hem aklını tatmin eder. Maamafih hitabâtı hissiyattan ziyade akl u mantıka müteveccihtir. İslâm kör ve mutaassıb bir akideye taraftar değildir. Ashabında müsbet bir akide ve münevver bir fikir bulunmasını terviç eder. Çünkü İslâmın ilk tavsiye ettiği ahlâk, hubb-i hak, insaf, itidaldir.

"*Cenâbı Allah, peygamberini din-i hak ve nûr-i hidayet ile irsal buyurdu*" (Fetih/28). İslâm yalnız hak din değildir, hak dinidir de. Yani hakk [ve] hakikate ibtina eden bir dindir. Müslüman kalbi, herşeyden evvel hak ve hakikati sever ve Hakk'a perestiş eder. Taassub ve nefsaniyetten, taraftarlık ve hod-gâmlıktan âzade olarak hakkı sever. Zira Allah Teâlâ, Hak Teâlâ'dır.

Alelekser beşeriyet mağlub-i nefsaniyet olur. Hevasına, arzusuna tevafuk etmeyen hakikatleri inkâr eder ve bundan dolayı âharın hukukuna tecavüz eyler, muhakemâtında bî-taraflık gösteremez. İslâmda ise hubb-i hak bütün hissiyata hâkim bir haslet olmak matlubdur. Çünkü Kur'an-ı Azîmuşşân ve bütün nusûs-i İslâmiye evvelemirde insanlara hubb-i hakikati ve tefekkürde bî-taraflığı, vicdanında hak-şinaslığı telkin ve tavsiye eder. Bir müslim-i kâmil bir mahkeme huzurunda, aleyhinde bildiği bir hakikati bile ikrar ve itiraftan çekinmez. İslâmda taassub mezmumdur. Taassub ise bizim tefsirimizce hakikati bilip dururken zıddı olan bâtılı iltizam ve onda inad etmek demektir.

Bunun içindir ki Kur'an-ı Azîmuşşân, edyân-ı sâlife erbabından olan bazı Ehl-i Kitab'ı ifrat-ı taassubla muahaze ederek nasihat eder; "*Ey Ehl-i Kitab! Dininizde haktan mâada hiçbir şeyde guluvv etmeyiniz; yani taassub göstermeyiniz*"

(Mâide/77) der. Filhakika bazı Ehl-i Kitab öyle yapıyorlar idi. Kütüb-i Mukaddese'nin birçok ahkâmını ehemmiyetten iskat ettikleri halde, Kitabların ısrarına lüzum göstermediği, tasrih etmediği bazı şeylerde de ifrat ile taassub ibraz ediyorlardı. Meselâ terk-i izdivacı bir kudsiyet-i diniye mertebesine çıkarıyorlardı. Halbuki bu davalarına tamamen sâdık da kalamıyorlar, suistimalde bulunuyorlardı.

Kezâlik Din-i İslâm, edyân-ı sâlife erbabından bazılarını muahaze eyler: "*Allah'ı bıraktılar da âlimlerini, rüesâ-yı ruhaniyelerini rab ittihaz edecek dereceye vardılar*" [Tevbe/31]. Bu ayet nâzil olduğu zaman Hicaz'daki Ehl-i Kitab meyanında Din-i İslâmı kabul etmiş olanlardan bazı zevat huzur-ı peygamberî'ye geldiler: "Yâ Rasûlallah! Biz din-i sabıkımızda ahbar ve ruhbanımızı rab ittihaz etmezdik" dediler. Bunun üzerine aleyhi's-salâtu ve's-selâm Efendimiz, "Büyüklerinizin, ruhbanlarınızın vaz'ettikleri kanunlara ittiba etmez miydiniz?" diye sordular. Onlar "Evet ederdik" dediler. Peygamberimiz de "İşte bu ittiba, ulemayı, ruhbanı rab telakki etmektir. Çünkü itaat ancak Allah'ın kanunlarına olur" diye cevap verdiler. Filvaki beşeriyetin bütün ızdırabâtı kavânin-i hakikiyye-i ilahiyye'yi nazar-ı dikkate almayarak erbab-ı nüfuzun keyiflerine, temayülat-ı iradiyelerine göre vaz' ve kabul ettikleri kavâninden neş'et edegelmiştir. Bütün mezâlimin menbaı budur; ihtilalât ve inkilabât-ı beşeriye hep bu kabil kavâninin netâic-i seyyiesidir. Sosyalizm, Bolşevizm hep bunlardan türemiştir. Bütün istibdadların esası, erbab-ı kuvvetin fevkinde olan kudret-i ilahiye'yi tanımamasındandır. Beşeriyetin en büyük tuğyanı, kendi arzularını "Allah'ın emri" diye tanıtmaya çalışmasıdır. Bundan dolayıdır ki Din-i İslâmda ulemanın, ümeranın, erbab-ı nüfuzun sıfat-ı teşriiyyesi yoktur. Teşri, Allah'ındır. Ulema ahkâm-ı ilahiyye'yi keşf için içtihada me'murdur. Bunlar kanun vaz'edemezler, kanun-i ilahî'yi keşf ve fehme çalışırlar.

Din-i İslâmın bu hak-perestlik esasından doğan netâic-i ictimaiyyesinden birisi vahdet ve uhuvvet esasıdır. Gerçi vahdet-i ictimaiyyenin esası tecanüstür. Fakat tevhîd-i Bâri ve tâzim-i Hak seciyyesinden doğacak olan tecanüs, bütün tecanüslerin fevkindedir. Çünkü hak-perestlik bulunan ve Hakk'ın birliğine kâil olan ruhların mîyar-ı hassasiyet ve tefekkürleri hep bir olacağı için, bu tecanüsten hâsıl olan vahdet, her türlü vahdetlerden daha kavî ve daha cemiyetli olur. İşte İslâmdaki vahdet-i ictimaiyyenin kuvveti bundan münbaistir. Tevhîd-i Hak her vahdetin ve her kuvvetin esasıdır.

İslâmın marifetullah, tasdîk-i nübüvvet, tasdîk-i ahiret esaslarına râci olan akâid-i asliyesinin ahlâk nokta-i nazarından istilzam ettiği bazı netâic-i ruhiye daha vardır ki burada onlardan birini zikretmek isterim. Akâid-i İslâmiye insanlara tevekkül denilen bir kudret-i ruhiye bahşeder. İslâmın işbu tevekkül umdesi, Garb efkârında alelekser bir nokta-i intikad olarak ileri sürülmüştür ve bununla Müslümanlığa 'cebrîlik' (fatalité) isnad edilmek istenmiştir. Halbuki bu zan gayet yanlıştır. Burada tevekkül ile ittikâl'i tefrik etmek icab eder. İslâmda tevekkül

memduh ise de ittikâl mezmumdur. Tevekkülü ittikâl zannedenlerdir ki İslâma bu noktadan itiraz ederler. Tevekkül, îfa-yı vazifede Allah'a itimad ve istinad etmek demektir. Bu ise azm u iradeyi takviye eder ve kalbe kuvvet verir. Tıynet-i beşeriyede merkûz olan acz ve zaafı, kudret-i kâmile-i ilahiye'nin recâ-yı muâvenetiyle tedavi eyler. Evet, Cenâbı Allah birçok âyâtında mü'minlerin yalnız Allah'a tevekkül etmelerini emretmiştir: "*Mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsin, ancak Allah'a itimad etsin, ancak Allah'tan muavenet istesin.*" [Âl-i İmran/122].

Tasavvur ediniz, bir şahsın a'mâl u âmâlinde yalnız Allah'a itimad edebilmesi ne kadar büyük himmete, ne kadar büyük metanet-i iradiyyeye, ne kadar azîm fedakârlığa tevakkuf eder! Bir Türk şâiri, "*Kimsenin lütfuna tâlib olma/ Bedeli, cevher-i hürriyettir*" der. İnsan kimin lütf u muavenetine tâlib olursa, ona cevher-i hürriyetini vermek ihtiyacındadır.

Demek ki kimseden muâvenet talebinde bulunmayıp da yalnız Cenâbı Allah'a, Hak Teâlâ'ya hasr-ı itimad eden kimse, bütün insanlara karşı ilan-ı hürriyet etmiş olacak ve yalnız Cenâbı Allah'a karşı hürriyetinden fedakârlık eylemiş bulunacaktır. Bunu yapabilmek, büyük bir izzet-i nefse, kavî bir teşebbüs-i şahsîye vâbestedir. Denilecek ki: "Allah'a dahi itimad etmese de yalnız kendine istinad etse, insan daha azimkar olmaz mı?" Olmaz! Çünkü Cenâbı Allah'a karşı da ilan-ı hürriyet eden kimsede, evvelâ hiss-i vazife bulunmaz; zira hiss-i vazife, hiss-i mesuliyet demektir. Halbuki "lâ yüs'el ammâ yef'al" ancak Allah'tır. Saniyen, iki kumandan tasavvur ediniz ki birisi milletin ve ordunun itimadına mazhar ve bilfiil kumandaya me'mur olsun, diğeri ise hiçbir vasıtaya mâlik olmadığı halde, yalnız nefsine itimad ederek iş görmek mecburiyetinde bulunsun; bunların hangisinin iradesi daha kuvvetli ve azmi daha şecîâne olur? Münferid bir adam ile bir ordunun ve bir milletin iradesini temsil eyleyen diğer adam arasında ne kadar fark vardır! Sonra kuvve-i ihtiyatiyeye mâlik bir ordu ile ihtiyatsız, muâvinsiz bir ordu arasındaki fark da mühimdir. Binaenaleyh hâlık-ı kâinat olan Cenâbı Allah'ın muâvenetinden nefsini müstağni gören insanlar hiçtir. Vazifesini ifaya gayretle beraber Allah'ına ve yalnız Allah'ına itimad eden kalbler ise herşeydir.

Bütün kalbini Allah'a, Hakk'a rabtedip kâinata karşı ilan-ı hürriyet ve istiklal edebilecek bir ruhun vazifesindeki azîmeti düşününüz. Âlemin bütün kuvvetlerine iradesini infaz etmek, daha doğrusu tâbi olduğu iradetullahın tenfizine vesâtat etmek, tâbir-i âharla halifetüllah olabilmek ne kadar müteşebbis, ne kadar şecî, ne kadar gayretkâr olmaya mütevakkıftır. Tabiata mahkûm olmamak, belki tabiatı teshire çalışmak ve âlemde en güzel iş (ahsen-i amel) ne ise onu yapabilmek için meydana atılmak vazifesi olduğunu bilen bir insan, hüsn-i niyetini, ihlasını rehber ittihaz eder ve Cenâbı Allah gibi bir Zahîr-i Kadîr'e, bir Muîn-i Nasîr'e de tevekkül ve itimad ederse, o insanın, faaliyetinde ne gibi bir kuvvet-i kalbe mâlik olacağını tefekkür ediniz.

İşte Din-i İslâmca tevekkül'ün tefsiri ve netâic-i ameliyesi budur. Tevekkül acz ve meskenet değil, izzet ve faaliyet'tir; faaliyetine feyz-i ilahî'yi zahîr tanımaktır. Fakat ittikâl bunun zıddıdır. İttikâl, beşeriyetin irade ve ihtiyarını, vazife ve mükellefiyetini hesaba katmayarak kendisini salıp bırakıvermek ve her işi Allah doğrudan doğru[ya] yapıversin demektir. Tâbir-i âharla, kendisini Allah'a ubudiyetten âzade tanımak ve hatta kendisinden vazgeçmektir. İttikâl, vazifede laubalilik ve Allah'a mağruriyettir. Halbuki Cenâbı Allah buyuruyor ki: *"Hayat-ı dünya sizi mağrur etmesin, mağrur ve gârr olan Şeytan sizi Allah'a mağruriyetle aldatmasın; yani her işimi Allah yapıyor diye aldanmayınız"* [Lokman/33].

Buhârî ve Müslim'de mezkûr olduğu veçhile peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem efendimiz hazretleri, birgün bir meclis-i mahsusta eâzım-ı ashabını "Her lâ ilahe illallah diyen Cennet'e girecektir" diye müjdelemiş idi. Hz. Ömer'ul-Faruk (r.a.) efendimiz "Yâ Rasûlallah! İzen yettekilû" diye izhar-ı endişe eyledi; "Aman yâ Rasûlallah! Ümmetin ittikâl ederler, vazifelerini ifa etmezler; 'madem ki lâ ilahe illallah diyen cennet'e girecekmiş, o halde çalışmaya ne lüzum var?' derler de laubaliliğe başlarlar" mealinde îrad-ı kelâm eyledi ve burada tevekkül kelimesini değil, ittikâl kelimesini istimal etti. Çünkü tevekkül'ün memduh olduğunu biliyor idi, tevekkülden korkmadı, ittikâlden korktu. Filhakika zikrolunan hadîs-i şerifin mânasını mezâk-ı Kur'an veçhile tefsir edemeyenlerin ittikâle maruz olmaları ihtimali, vârid-i hatır olurdu. Halbuki hadîs-i şerif-i mezkûr, "Her lâ ilahe illallah diyen hiç azap görmeden, muahaze edilmeden Cennet'e girecek" diyordu, ehl-i tevhîd için azab[ın] ebedî olmayacağını anlatıyordu ve bu surette ittikâl suali vârid değildi. Fakat Hz. Ömer, Cenâbı Peygamber'den bu izahatı da işitmek arzusuyla ittikâl endişesini ileri sürdü.

İşte tevekkül ile ittikâl arasındaki fark, bu nass-ı İslâmî'den pek güzel anlaşılmaktadır. İttikâl şer'an mezmumdur. Çünkü Allah'a mağruriyettir. Allah'a mağruriyet ise Kur'an ile memnu'dur; zira Cenâbı Allah fâil-i muhtar'dır, kullarına borçlu değildir. Akide-i Ehl-i Sünnet'te "vücûb ale'llah" yoktur. Lâkin tevekkül –bâlâda arzolunduğu veçhile– mağruriyet, laubalilik ve cebrîlik değil, Allah'tan korkarak ifa-yı vazife'ye şitab ile beraber muvaffakiyetinde Allah'a itimad etmektir. Hâsılı tevekkül, menfî değil, müsbettir, ademî değil vücudîdir; ittikâl ise bi'lakisdir.

Allah'a tevekkül iki hâlet-i ruhiyenin ictimaıyla müterâfık olur. Birisi indellah mesuliyetten korkmak, diğeri de rahmet-i ilahiye'den ümidvar olmak. Bu iki ihtimal-i mütezâd, mütevazindir. Bu cezanın bir tarafında vukû-i rüchan, insanın icra-yı vazifede göstereceği ihlas-ı niyet ve iltizam-ı ciddiyet ile, yani irade-i cüz'iyye-i beşeriyenin hüsn-i istimaliyle mütenasibdir. Bir insan, vüs'unun yettiği kadar hulûs-i kalb ve vicdan ile ifa-yı vazife eder ve iradesiyle mücahedesine ikdam eylerken Allah'ına tevekkül ve itimad edip hasbe'l-beşeriyye vâki olan

hatîâtından dolayı mağfiret-i ilahiye'den ümidvar olur ve neşve-i muvaffakiyetini tezyîd edebilir; zira bi'l-bedahe malumdur ki irade-i insaniye, muvaffakiyetin illet-i mutlakası değil, şurût-i malumesindendir. Tevekkülün en büyük faidesi eyyam-ı ızdırabda rû-nümun olur. Hengâm-ı ızdırabâtta insanın en muhtaç olduğu sabır ve teenniyi tevekkül temin eder. Bundan başka, Müslümanlar şefaat-i Peygamberî'den dahi hisse-mend-i tesliyet olurlar ve nâil-i şefaat olmak için Sünen-i Seniyye-i Muhammediyye'ye imtisal ederler. Hz. Peygamber bütün insanlığın nümûne-i ahlâkîsidir. "*Yâ Muhammed! Sen muhakkak pek büyük bir ahlâka mazharsın*" [Kalem/4] nidasıyla tebcil buyurulan peygamberimizin pek mazbut olan hayat-ı tarihiyyeleri gösterir ki Hz. Muhammed faaliyet-i beşeriyyenin her türlüsünde ahlâkın en büyük numunesini bilfiil ibraz buyurmuştur ve filhakika "buistu li-utemmime mekârime'l-ahlâk" hadîs-i şerifinde beyan buyurulduğu veçhile, enbiya-yı izâm'ın neşrine me'mur buyuruldukları mekârim-i ahlâkiyeyi Hz. Peygamber itmam eylemiştir. Beşeriyetin hem ruhaniyet ve hem cismaniyetle alâkadar olan fezâili istikmal etmiştir. Binaenaleyh Hz. Peygamber'in insaniyet üzerinde tesiri yalnız manevî nokta-i nazardan değil, hem maddî ve hem manevî âsâr-ı ber-güzide ile sûret-nüma-yı zuhur olmuştur. Bundan dolayı bir Müslüman fezâil-i ahlâkiyenin tayininde nazariyat ile it'âb-ı zihin etmekten ziyade doğrudan doğruya sîret-i Muhammediye'ye atf-ı nazar edivermekle hall-i mes'eleye muvaffak olur. Böyle bir Peygamber'in sünnetine, yani sîret ve hareketine imtisal eden kimselerin feyz-i Muhammedî'den hisse-mend olmaları ve indellah şefaatinden büyük büyük ümitler bekleyebilmeleri pek tabiidir. Allah'ın mağfireti, Peygamber'in şefaati... İşte İslâmda en büyük ümit bunlara râci olur. Nasraniyet'teki halâs meselesinin İslâmda nazîri, bu mağfiret ve şefaat meselesidir denilebilir. Şu kadar ki "halâs-ı Nasraniyet" gayet sırrî (mystique) bir akide (dogme)dir. Halbuki "halâs-ı İslâmiyet" bir kaziyye-i mantıkıyye ve mâkule şeklindedir. Mağfiret-i ilahiye iman ve ihlas ile, şefaat-i nebeviyye de izn-i ilahî ile meşruttur.

Buraya kadar icmal ettiğimiz esasât-ı İslâmiye kalb-i mü'minin techizât-ı ibtidaiyyesidir. Mü'min bu akidesini füturdan, zaaftan muhafaza edebilmek için, evvelemirde bazı ibadât-ı bedeniye ve mâliye ile de mükelleftir. Bunların başlıcaları salât, savm, zekât, hacdır. "Bina-yı İslâm" denilen bu a'mâl, İslâmiyet'in binayı ameliyesini teşkil eder. İslâmın feyz-i kâmili asıl bundan sonra başlayacaktır.

Bu techizât-ı ibtidaiyyeden sonra vezâif-i İslâmiye'nin en mühimi, kesb-i ilm u marifete sa'y etmektir. Din-i İslâm –bâlâda beyan ettiğimiz veçhile– hissiyattan ziyade akl u fikre itina etmiş ve hakk u hakikate muhabbeti esas-ı hidayet bilmiş olduğundan ilme pek ziyade teşvik eylemiştir. Kur'an-ı Azîmuşşân'da Cenâbı Allah peygamberine ve efrad-ı ümmetten herbirine hitaben 'Rabbim! Artır beni ilimce' (Tâhâ/114) buyuruyor, Cenâbı Rabb'ul-Âlemîn'den daima tezyîd-i ilmi taleb etmek mü'minin vazifesi olduğunu gösteriyor; '*Hiç bilirlerle bilmezler müsavi olur mu*' (Zümer/9) diyor, âlim ile gayr-i âlim'in müsavi ola-

mayacağını söylüyor; ehl-i imanın derecesi[nin] refî' olacağını va'd ile beraber âlimin derecâtı[nın] daha yüksek olduğuna işaret ediyor [Mücadele/11]. Sonra peygamberimiz 'İlim talebi, her müslim ve müslimeye farzdır' hadîs-i şerifi gibi birçok ehâdiste taleb-i ilme teşvik buyuruyor ve erkek-dişi her Müslümana ilmin lüzumunu tasrih eyliyor. Her Müslüman sülük edeceği meslek-i hayata göre taleb-i ilme çalışacaktır. Çünkü a'mâl mütefâvittir ve her meslekin icab-ı dinî ve dünyevîsi başkadır. Bunun için her meslek erbabının kendine mahsus bir vecibe-i diniye ve ilmiyesi vardır. Tevzî'-i a'mâl suretiyle bu vecâibin tahsilini Din-i İslâm bir vazife göstermiştir. Bundan başka kâffe-i ulûmu cemetmek ümmetin hey'et-i ictimaiyyesi için bir farîzadır ki buna lisan-ı şer'îde farz-ı kifaye derler. Ulema-i İslâmdan Hz. Muhyiddin el-Arabî (kuddise sırruhu) diyorlar ki: "Utîytu ulûm'ul-evvelîn ve'l-âhirîn" hadîs-i şerifi mucibince Peygamber, evvelin ve ahirinin ulûmunu haiz idi. O Peygamber'e vâris olabilmek ve "Âlimler peygamberlerin vârisleridir" hadîs-i şerifinin mazmununu tatbik edebilmek için ümmet-i İslâmiyenin ulûm-ı evvelîn ve âhirini cem ve derc etmeye çalışması lazımdır. Binaenaleyh bugünkü ulûm ve fünûnun kâffesini öğrenmeye çalışmak, Müslüman hey'et-i ictimaiyyesinin vazifesidir. Bu vazifede kusur, ümmetin inhitatına bâdi olur.

Hâsılı, Müslüman beşikten kabre kadar taleb-i ilm ile mükelleftir. Müslüman ya âlim veya müteallim veya müstemi' olacaktır. Peygamberimiz "Bunların dördüncüsü kalan mahvolur" buyurmuştur. Cenâbı Allah Kur'an'da buyuruyor ki: "Allah'tan ancak âlim kulları korkar" [Fâtır/28]. Allah'ı bilmeyen Allah'tan korkmasını ne bilsin? İlim öyle bir nurdur ki hulûs-i kalb ile tahsil edilir ise, behemehal marifetullah'a îsal eder. Ulema meyanında görünüp de Allah'ı bilmeyenlerin bu kusuru, ilimlerinin icabı değil, hissiyatlarındaki ifrat ve tefritin neticesidir. Çünkü ulûm-i nazariyede keşf-i hakikat edebilmek için insaf ve itidal şarttır. Taassub, keşf-i hakikate mânidir. Dinsizlik taassubu iltizam edilmeyerek takib olunan ilim ve felsefe daima vahdaniyet-i ilahiye'yi isbat edegelmiştir. Ahkâm-ı nübüvvet'te dahi ilmin reddedebileceği birşey yoktur; hatta onların cümlesi beşeriyetin en mühim malumatıdır.

Defaat ile söylediğimiz veçhile İslâm, ilim ile muarazayı kabul etmez, nizâ-i ilim ve din nazariyesi Din-i İslâmca merduddur. Din bir hakikat-i âliyedir. İlm u fenn, bu hakikat-i âliye üzerine dilediği gibi tasarruf ve ibraz-ı hâkimiyet edemezse de daima ona hizmet edebilir. Bittabi ilm u fennin saha-i hükmünde butlanı sabit olabilecek hususâta da akâid-i diniye süsü vermek doğru olamaz. Hakâyık-ı Diniyye, ilmin yetişemeyeceği, daire-i hükmüne alamayacağı zirvelere kadar çıkarsa da ilim ile büsbütün müteâriz ve mütehâlif bir istikamette de bulunmaz. Din, hissiyat-ı mücerrededen ibaret telakki edilirse, şüphesiz ki akıl ile hissiyatın birçok noktalarda tesadüm edeceği inkâr olunamaz. Fakat bizim nazarımızda hiss-i dinî, bütün hissiyât-ı insaniyeye hâkim olabilecek mâkul bir

hakikat-i âliyeye istinad demektir. Yoksa din ile heva-yı nefsanînin hiçbir farkı kalmamış olur. Hâsılı, biz dinimizde ilm u fennin ibtal edebileceği bir akide tanımıyoruz ve bundan dolayı ilim ile dinin tenazuuna kâil olmuyoruz. Bilakis ilmin dini, dinin de ilmi mütekabilen takviye ve tezyid edeceğine kani oluyoruz. Filhakika âlemde en büyük fazilet, ilim ile diyanetin içtimaı demektir. Din-i İslâmın bu hasîsası, terakkîyât-ı insaniyede pek büyük bir âmil olduğunu isbat etmeye kâfidir.

Din-i İslâmda ilme teşvik eden nusûs pekçoktur. Hepsini burada zikre lüzum olmadığı gibi imkân da yoktur. Ancak şunu tenbih etmek isterim ki ilimden maksat da gaye-i ameliyedir.

Esasât-ı İslâmiyeye göre ilmin gaye-i nazariyesi, marifetullah ve hikmet-i hilkate vukuf; gaye-i ameliyesi de insanların hikmet ve hilkatine tevfîk-i hareket-tir. Cenâbı Allah insanları kendisine ubudiyet için halketmiştir: "*Ben cinn u ins'i ancak bana kulluk etsinler diye yarattım*" [Zâriyat/56].

Ubûdiyet ise, ilmî ve amelî iki haysiyeti haizdir. Ubûdiyet-i ilmiye ruhanî, ubûdiyet-i ameliye ise cismanî olur. Binaenaleyh bu ayet-i kerime hem gaye-i nazariye ve hem gaye-i ameliyeyi mutazammındır. Kur'an'ın birçok âyâtında gaye-i nazariyeye, tedebbür ve tefekküre, ilim ve marifete, taharri-i eşya'ya teşvik vâki olduğu gibi, diğer bazı âyâtında da gaye-i ameliye tasrih edilmiştir. Ezcümle Sûre-i Mülk'te [şöyle] buyurulmuştur: "Cenâbı Allah mevt ve hayatı insanların hangisinin daha güzel amel yapabileceğini bilfiil (yani ilm-i şuhûdî ve tecrübî ile) saha-i aleniyete çıkarmak için yaratmıştır" [Mülk/2].

Demek ki gaye-i hilkat-i insaniye asl-ı ameldir. Allah'a en iyi ubudiyet edenler, en güzel ameli yapabilenlerdir. İnsanların indellah merâtibi, amellerinin hüsniyle mütenasibdir. Filvaki taharet-i bâtına, yani ubûdiyet-i nazariye ve kalbiye daha mukaddemdir. Bâtını güzel olmayan insanlardan, güzel amel sudûru hilaf-ı âde[t]dir. Fakat hüsn-i bâtından maksat da mehâsin-i a'mâldir. Kalbi pak olduğu halde iradesiz ve âtıl, amelden mahrum olan insanlar için büyük bir meziyet takdir edilemez. Binaenaleyh taharet-i kalbiyye, taharet-i ameliyyeyi müstelzim olmak itibariyle haiz-i kıymet addedilmek lazım gelir. Şu halde insanların indellah merâtibi amellerinin hüsniyle mütenasibdir. İşte insanlar dünyaya bu imtihan için gelmişlerdir.

Müslümanlığın gayesi demek oluyor ki âlemde güzel a'mâli yapabilip ve buna muvaffak olmak için evvelemirde mebde ve gaye-i hilkat hakkında kavî bir iman ve metîn bir azme sahip olmaktır. A'mal'in merâtib-i hüsni ise nâ-mahduddur. Müslüman bekâ-yı nâ-mütenahîye müteveccih bir azın u şetaret ile bu nâ-mahdud merâtib-i hüsnde peyderpey ileri gitmek üzere halk olunduğuna kani olacaktır. Şimdi söyleyiniz, Din-i İslâm ile terakkî-i beşerin münasebeti müsbet midir, menfî midir? Şu izahata göre, "İslâm zâmin-i terakkîdir" demekte tereddüd edilir mi?

Nazar-ı İslâmda a'mâl-i hasenenin en mühimi beyne'l-beşer tamimi adalettir. Müslümanlarca hukuk-i beşer mukadderattan mâduddur. Aleyhi's-salâtu ve's-selâm efendimiz 'Bir saat adalet, yetmiş sene ibadetten hayırlıdır' buyuruyor. Namaz, oruç gibi ibadetler tehzib-i ruhanîde kesb-i meleke'yi temin eden ve insanları Allah'a rabtederek vahdet-i ictimaiyye ve revâbıt-ı insaniyyeyi teyid ve tekeffül eyleyen ve bununla beraber hiç kimseye de zararı dokunmayan a'mâl-i nâfıadan oldukları cihetle a'mâl-i salihanın mühimlerinden iken, bir saat adalet bunların yetmiş seneliğinden daha hayırlı olduğu düşünülürse, hukuk-i ibâdın teminiyle tam bir ma'delet-i ictimaiyye tesis etmek ne kadar büyük bir gaye-i mukaddese olduğu ednâ mülâhaza ile anlaşılır. Artık insanları bu gaye-i fazilete doğru koşturan ve bu babda birçok zî-hayat misaller veren din-i İslâm "mâni-i terakkîdir" diyebilir misiniz?

"Tarih-i umumî, İslâmdaki bir Hz. Ömer hükümetinin bir numunesini daha gösterememiştir" dersem, zannederim hakkı kazanırım. Asya ve Afrika'yı peyderpey fethetmekte bulunan bir devletin reisi olan hazreti Halife'nin sadece tarz-ı hayatını düşünmek bile insana hayret verir. Müşarunileyh hazine-i devletten taayyüş etmek mecburiyetinde bulunduğu için milletin en fakir bir ferdi gibi yaşıyordu. Bununla beraber ümmetin hangi tabakasından olursa olsun, hepsinin hayatını, saadetini düşünüyordu. Geceleri evlerinde aç kalan aileler istihbar ederse, onlara icabında kendi eliyle gıda taşıyordu. Aksa-yı biladdaki bir zulmetten kendisini mesul tanıyor ve tabakât-ı ictimaiyye arasında ma'delete pek ziyade ehemmiyet veriyordu. Fakir ve ihtiyar bir Hıristiyana tesadüf ediyor ve "Eyvah! Gençlikte senden vergiler aldık, bu halde ise hayatını temin etmek vazifemizdir" diyor, onu hazine-i devletten iaşe ediyordu. Uhuvvet-i ictimaiyyeyi ihlal edebilecek hususât ile pek ziyade meşgul oluyordu. Ağniya tabakası ile fukara tabakası arasında iğbirarı istilzam edecek halata meydan vermiyordu. Bugün dünyayı meşgul eden mes'ele-i ictimaiyyeyi pek güzel takdir ediyor ve refah-ı milletin terakkîsini umumi nokta-i nazarla düşünüyordu. Kadisiye Muharebesi bidayetinde Kisra ordusu kumandanı Rüstem, Halife ordusu kumandanı olan Sa'd b. [Ebî] Vakkas'tan mülakat için bazı kimseler taleb etmiş idi. Birkaç gün sırasıyla bazı zevat muhavereye me'mur oldular. Rüstem Arapların yeni hâlet-i ruhiyelerini anlamak üzere tedkikatta bulunmak istiyordu ve mühim bahisler açmak arzu ediyordu. Bu mülakata hergün bir zât gitti ve gayet mühim muhavereler cereyan etti ki tarih-i İslâmda mazbut olan bu muhaverelerin tedkiki, o zamanki ruh-i İslâmı pek güzel irâe eder. Bunları burada nakle imkân yoktur, fakat Muğire b. Şu'be hazretlerinin bir günlük vâki olan mekân-ı mükâmelesindeki bazı fıkarât, desâtir-i İslâmiyenin ruh-i içtimaîsini gösterecek bir misâl olmak itibariyle şâyân-ı tezkârdır.

Rüstem'in maiyeti müzeyyen taçlarını, sırmalı elbiselerini lâbis olarak son derece muhteşem bir surette vaziyet almışlar; Muğire varmış, doğru Rüstem'in yanına oturuyormuş, Rüstem'in yaverleri derhal sıçramışlar, Muğire'yi biraz tah-

kir ederek geri çekmişler. Bunun üzerine Muğire şöyle söze başlamış:

"Biz sizi pek akıllı ve ârif adamlardır diye işitirdik, halbuki siz[ler] kıymetsiz insanlarmışsınız. Biz birbirimize tapmayız ve taptırmayız da. Sizi de bizim gibi zannettim. Siz bana bu yolda muamele edeceğinize, aranızda bazılarınıza perestiş ve ubudiyet eder olduğunuzu ihtar ediverse idiniz daha iyi harekette bulunmuş olurdunuz. Ben buraya sizin davetinizle geldim, fakat şimdi anlıyorum ki siz mağlup olacaksınız. Çünkü bu sîret ile ve bu akıl ile bir devlet pâyidar olmaz... ilh".

İşte Din-i İslâm ilk teşkil ettiği devlette bu hiss-i uhuvvetle ve asrımızın idrak edemeyeceği bir demokrasi ile feyzini gösterdi. Ve bu ruh-i İslâmiyeyi muhafaza eden İslâm hükümetleri de daima terakkî etti. İslâmın bu hassasından dolayıdır ki milel-i İslâmiye hükümetlerinin terakkîleri, şeriatlarına i'tisam ile mebsutan mütenasib olagelmiştir. Halbuki başka milletlerde ekseri hükümetler, mensub oldukları dine temessük ettikçe tedennî etmiştir. Çünkü hissiyât-ı avama müstenid bir dinin neticesi taassuba müncer olur, bu ise mâni-i terakkî olur.

Burada adalet-i İslâmiyeye bir misâl daha arzetmek isterim. Emeviye Devleti hulefasından Ömer b. Abdülaziz –ki nazar-ı İslâmda Hulefâ-yı Râşidîn'in, yani Ebubekir, Ömer, Osman, Ali (r. anhüm) hazerâtının mesâlikine mâlik olmak itibariyle beşinci halife addedilir– bakınız bu zat da ruh-i İslâmı nasıl tatbik etmiştir:

Makam-ı hilafete geldiği gün, pederinden müntakil emval ve emlâkini bile derhal hazine-i devlete iâde ediyor ve validesi tarafından ceddi bulunan Hz. Ömer'ul-Faruk'un sîretini tatbike başlıyor. Mağrib-i Aksa'dan tâ Çin ve Türkistan hududlarına kadar imtidad eden bilâd-ı İslâmiyeye adaletini ve icraat-ı dindarânesini tamim ediyor. Bunun üzerine Türkistan'dan Semerkand tarafı ahalisi, huzuruna berây-ı şikayet bir heyet-i murahhasa gönderiyorlar. Bu heyet kendisine şu yolda şikayet ediyor, "Hicretin 93 senesinde Horasan valisi olan Kuteybe b. Müslim ordusu bizim memleketimizi gadr, yani muahede hilafına zabtetti. Binaenaleyh adaletine iltica ediyoruz" diyor. Müşarunileyh derhal meseleyi mahall-i mahkemesine havale ediyor; gadr-ı mezkûr vâki olduğu takdirde ordunun çekilmesini emrediyor. Bir taraftan ahali vekilleri olan mezkûr heyet, diğer taraftan ordu kumandanı, huzur-ı hâkimde muhakeme olunuyorlar. Kuteybe'nin tarih-i mezkûrda Harizmşah ile muharebe edip sulh olduğu ve henüz sulh inkıza etmeden beş-on gün içinde gidip Semerkand ile harbe tutuşarak fethettiği tebeyyün ediyor. Binaenaleyh hâkim, halifenin emri veçhile ordunun Semerkand'dan hemen çekilmesini hükmen tebliğ ediyor. "Ordu Semerkand'ın fethinden evvelki karargâha şimdi çekilsin, bilâhare iktiza ederse, meşru harb veya sulh yapılsın" diye hükmünü tefhim ediyor. Hâsılı, nakz-i ahd ile vâki olan harbin, hakk-ı fethini tasdik etmiyor. Mahkemenin ve halifenin ve şeriatın bu hükmünü, bu adaletini gören halk, "Böyle bir devletin ordusu memleketimizden çekilmesin" diyor ve statükonun muhafazasına karar veriyorlar ki Türklere İslâmın cidden sirayetinde

bu neşe-i ma'deletinin büyük bir hissesi vardır denilebilir.

İslâmın idare-i beşerde bilfiil gösterdiği bu numûneleri insan işittiği zaman, bunlarda bir 'hakikat-i tarihî' olarak değil, hukuk-i beşer nokta-i nazarından birer 'ideal' telakki edecek gibi oluyor. Zamanımızın pek müterakki addettiğimiz fikr-i hukukîsi henüz böyle bir numûne gösterecek dereceye yükselememiştir. Demek ki Din-i İslâm, medeniyet-i hâzıra'nın terakkiyât-ı ruhiyyesinden daha yüksek misâlleri bilfiil meydana koymuştur. Eğer bu misâller tamim edilemediyse, bu kusur Din-i İslâmın değil, İslâma muarız olan prensiplerin ve daha doğrusu beşeriyetindir. Medeniyet, ihtirasâta sarfettiği mesâiyi bu yolda mukaddesata sarfedecek olsa idi, Din-i İslâmın gösterdiği ma'delet-i içtimaiye ve selâmet-i âmme gayesine doğru bi-hakkın yürümüş olur ve peyderpey mehâsin-i a'mâlde terakkî ederek ruh-i bedîînin kemâl-i tecellisine muvaffak olmuş bulunurdu.

Evet, İslâm zulüm ve tuğyana karşı harb ve cihad emreder ve bu babda Kur'an-ı Azîmuşşân birçok harb ve cihad ayetlerini hâvidir. Lâkin bu harb ve cihad, hak ve ma'delet ve i'la-yı kelimetullah gayesiyle meşruttur. Yoksa hukuk-i beşer nokta-i nazarından müslim ve gayrimüslimin daima müsavatını âmirdir. Din-i İslâmda gayr-i müslimin hukukuna tecavüz, müslimin hukukuna tecavüzden daha ziyade günah ve memnudur. Kur'an '*Kâfirlere ve münafıklara itaat etme ve onlara eza da etme*' [Ahzab/48] diyor. Kezâlik '*Ehl-i Kitab ile mücadele etme, edersen en güzel mücadele ne ise onu yap*' [Ankebut/46] diyor.

Din-i İslâm yalnız beşeriyetin vazife nokta-i nazarından tehzibiyle iktifa etmemiş, hakk-ı saadetine de pek büyük vüs'at vermiştir. Târik-i dünyalığa teşvik etmemiş, hayat-ı dünyadan da istifadeye ve umran-ı âlem ile alâkadar olmaya terğib eylemiştir. Edyan-ı sâlife insanları pek tazyik ediyor ve ağır tekliflere tâbi tutuyordu. Halbuki İslâm kolaylık dinidir. Aleyhi's-salâtu ve's-selâm efendimiz buyurmuştur ki: 'Dininizin en hayırlısı, en kolayı olandır'. Aleyhi's-salâtu ve's-selâm efendimiz "Cenâbı Allah beni semâhatkâr bir tevhid, din ve şeriat ile göndermiş, târik-i dünyalık bid'atini çıkaran ruhbaniyet ile göndermemiştir" diyor. Diğer bir hadîste, Cenâbı Allah peygamberlerine ne emrettiyse, mü'minlere de onu emretmiştir. Peygamberlerine, '*Ey peygamberler! Temiz ve iyi şeylerden yiyiniz ve güzel ameller yapınız*' [Mü'minîn/51] demiştir. Kaba ve perişan elbise giyip pejmürde bir halde bulunan ve gece-gündüz 'Yârab! Yârab!' diye Allah'a dua ve ibadet eden, fakat yediği haram, içtiği haram, giydiği haram olan kimselerin dualarının] indellah makbul olmadığını Peygamberimiz beyan buyurmuştur.

İslâmda zühd ve takvanın kıymet-i diniyesi, diğer edyanda olduğu gibi nefs-i beşerîyi ta'zib ve lezâiz-i hayatiyeyi büsbütün ta'kim suretiyle fıtrata tamamen zıt bir hareket-i ahlâkiye iktisab etmek değildir. Temayülât-ı beşeriye'de meşruiyete itina etmek ve hakkı herşeye tercih ederek hukukullah ve hukuk-i ibâda müraati mebde-i hareket ittihaz etmektir. Lezâiz-i beşeriyenin herbirisi için bir tarîk-i meşru

vardır ve o tarîk-i meşru ile istifa-yı âmâl beşeriyet için mubahtır: "*Cenâbı Allah'ın insanlar için halk buyurduğu ve istifadeleri için birtakım meşru tarîkler gösterdiği niam-ı ilahiye'den, güzel yemek, güzel giymek ve sâire gibi müzeyyenâttan kullarını men edecek olan kimdir?*" [A'raf/32]. Yine Cenâbı Allah buyuruyor ki: '*Ey insanlar! Yerdeki şeylerden helâl ve pak olarak yiyiniz ve turuk-i şeytaniyeye ittiba etmeyiniz.*' [Bakara/168]

Demek ki kürre-i arzda ve hatta semavâtta mahluk ve münteşir olan şeylerden istifade etmeye insanlar me'zundurlar. Ancak bunlardan istifade ederken iki şeye dikkat etmek lazım geleceği gibi birisi helâl olmak, diğeri pak ve temiz olmakdır. "Helâl olmak", tarîk-i meşrûu ile mükteseb olup başkasının hakkı taalluk etmemekle olur. "Pak olmak" ise, şüpheden azade, maddeten ve manen tahir ve nazîf bulunmak demektir. İnsanların gerek cisim ve bedeni ve gerek akıl ve maneviyatı ve gerekse içtimaiyatı nokta-i nazarından mazarratı dâî olan şeyler habâistir, pak ve tayyib değildir. Binaenaleyh gayrın emvalinden, hukukundan istifade helâl değildir. Kezalik müskirat ve şâire kabilinden şeyler de pak ve tayyib değildir. Bunlara Kur'an rics, yani habîs tesmiye etmiştir. Sade müskirat değil, ihtiyacât-ı tabiiyyeden fazla istimal olunan şeyler bile haram olur. Çünkü maddî veya manevî veya içtimaî hıfzıssıhhaya münafidir. Tok iken yemek yemek, susuzken su içmek bile makduhdur. Hasenat, ifrat ve tefrit seyyielerinin arasındadır; yani itidal ve iktisaddadır. Binaenaleyh büsbütün şehevat ve lezâize münhemik olmak elbette haramdır. Çünkü mazarrat-ı mahzadır. İşte bu itibar ile din-i İslâm müştehiyât-ı beşeriye içinden yalnız müskiratı büsbütün men etmiş ve diğerlerinin mutedilini mubah kılmıştır. Lezâiz-i beşeriyeden istifade hem ferden ve hem de müctemian caiz olabilirse de bir noktada İslâm yalnız hususiyeti nazar-ı itibara almış ve burada iştiraki tecviz etmemiştir ki o da kadınlarla erkeklerin münasebât-ı cinsiyeleridir. Erkeklerin kadınlardan, kadınların erkeklerden istifade-i cinsiyesini, yalnız izdivaç tarîkine hasr etmiş ve kadınların umumi istifadeye arzını tecviz etmemiştir. Gerçi fuhuş, her dinde ve her millette mezmumdur, fakat milel-i mütemeddine bu hususta pek müsamahakâr göründüğü için, birçok yerlerde kadınlarla erkeklerin münasebât-ı gayr-i meşrûalarına iğmâz-ı ayn etmektedir ve bu suretle kadınlar ve erkekler her yerde 'emvâl-i umumiye' gibi istifade-i müşterekeye maruz bir mevkiye düşmektedir. Halbuki İslâmda kadın pek muhteremdir. Müslümanlar kadınları pek severler ve sevdikleri için kadınlarının daima kıymet-i hususiyelerini muhafazaya pek ziyade itina ederler. Hukuk-i şahsiye nokta-i nazarından ise kadın da erkeğin haiz olduğu bütün hukuk-i tasarrufiyeyi haizdir. Zevc, zevcesinin emvalinde bilâ-izin tasarruf edemez. Kadınlar ve erkeklerin de birbirinden istifadeleri helâl ve pak olmak için her halde aralarında ihtisas-ı tam bulunmak lazım gelir. Aksi surette ne kadın temiz olur, ne erkek ve ne de zürriyet... Bu ise bekâ-yı içtimaînin kıvamına münafidir.

Şimdi bir sözüm kaldı, o da din-i İslâmdaki düstur-ı iktisadîye işarettir:

Kur'an-ı Azîmuşşan, "*Servet-i memleket, yalnız ağniya arasında tedavül eder bir sermaye halinde olmasın*" [Haşr/7] diyor. Fakirlerin, erbab-ı ihtiyacın hisseleri[nin] unutulmamasını ihtar ediyor. Bir hey'et-i ictimaiyenin en büyük marazı, servetinin bir sınıf-ı mahsus elinde ihtikârıdır. Çünkü fertler, servet-i memleketin iktisabında mühim bir âmil olmakla beraber, yalnız ve müstakil değildirler. Bunda müessesât-ı ictimaiyyenin de büyük tesirleri vardır. Müessesât-ı içtimaiyyede ise bütün efrad-ı millet alâkadardır. Bir memleketin köşelerinde sürünen fukaranın bile istihsal-i içtimaîde hesaba gelmez hisseleri vardır. Mübadelât-ı ictimaiye, müsavat-ı tamme üzerinde cereyan edebilse idi, herkes hissesini almakta müşkilat çekmez idi. Fakat mübadelât-ı ictimaiyede müsavat, ticaret esası ile kabil-i tevfîk olamayacağı için tevzi-i servette pek büyük açıklar ve mahrumiyetler zuhur eder. Binaenaleyh emvâl-i ağniyada fukaranın bir hakk-ı mahsusu, bir hakk-ı teavünü bulunduğunu teslim etmek lazım gelir.

Kur'an "*Müslümanların mallarında sâilîn ve fukara için bir hakk-ı malum vardır*" [Mearic/24-25] buyuruyor ki lisan-ı Şeriat'ta buna zekât derler. Gerçi fukaraya sadaka ve muavenet her dinde ve insaniyetin hepsinde vardır; fakat din-i İslâm bunu arzuya tâbi bir muavenet-i muhsinâne şeklinde bırakmakla iktifa etmiyor, ağniyayı fukaraya borçlu addediyor ve zekâtı fukaranın bir hakkı telakki ediyor. Halbuki borcunu ödemekle atiyye, hediye vermek arasında ne kadar fark vardır! Fukaranın bu hakkı gözetilmeyen cemiyetlerin tabakalında o kadar münaferet ve gayz husûle gelir ki ilk fırsatta o cemiyeti perişan eder ve hakk-ı veraset, hakk-ı temellük-i şahsî gibi umdelerin bile aleyhinde feveranlar hâsıl olur. Halbuki hakk-ı veraset ve hakk-ı temellük-i şahsî en mühim hukuk-ı tabiiyyeden ve bir milletin en mühim esbab-ı saadetindendir. Çünkü hakk-ı temellük-i ferdî olmayan bir memlekette istihsal-i şahsî müşevviki yoktur. İstihsal müşevviki olmayan yerde de saadet-i ferdiye yoktur. Hakk-ı veraset ise, hakk-ı temellükün bir netice-i zaruriyesidir. Bunlara karşı husûle gelen gayzlar hep ağniyanın ihtikârından, ihtirasından ve fukaranın hakkını tanımamasından neş'et eder.

Bir memleketin bir tarafında ifratkâr sefahethanelerde nâ-mahdud servetler israf edilirken, diğer tarafında birtakım yetimler, bî-kesler, dullar, fakirler nafaka-i yevmiyesini tedarikten âciz kalarak feryad u figan ederlerse, o cemiyette 'hakk-ı temellük' aleyhinde fikir uyanmamak ve neticesi Rusya gibi olmamak kabil midir?

İşte din-i İslâm bu esasa pek ziyade itinayı âmir bulunduğundan fertlerin, hakk-ı saadetini, temayülât-ı fıtriyelerinden istifadelerini meşru görmekle beraber, diğer taraftan da muvazene-i ictimaiyeyi gözönünde bulundurtmak lüzumunda ısrar etmiş ve insanlara yaşamaktan ziyade yaşatmak hiss-i kudsîsini telkin eylemiştir. Son zamanlarda Müslümanların inhitatâtı, hep medeniyet-i İslâmiyenin ruhundan tebaüd etmeleri hasebiyle vâki olmuştur. Halbuki Müslümanlığın gaye-i kemâli [nin], bugünkü terakkiyât-ı beşeriyenin pek ve

pekçok ilerisinde bir medeniyet-i âliye olduğunda şüphe yoktur.

"*Her halde Allah bir kavme verdiğini, onlar nefislerindekini bozmadıkça bozmaz!*" [Ra'd/11].

Sebilürreşad, c. XXI/544-54 (Temmuz-Ağustos 1339).

(Bu makalenin çevirimyazısını arkadaşım Dücane Cündioğlu'na borçluyum. Kendisine teşekkür ediyorum).

III
FELSEFE, TECEDDÜT VE AVRUPA KÜLTÜRÜ

...

"Bana önceki ümmetlerin ve sonradan geleceklerin ilimleri verildi" hadis-i şerifinden açıkça anlaşıldığı üzere, Peygamber Efendimiz (s.a.v.) önceki ümmetlerin ve sonradan geleceklerin (evvelin) ve âhirînin) ilimlerine mazhar olmakla temayüz etmişti; onun vârisi olan ümmetin de bu mazhariyette bulunması gerekir. Bu sayede, o ümmet diğer ümmetler için şahit, delil ve örnek gösterebilecek bir kemâle sahip olabilir. İlmî serveti tam olan milletlerin ölüsü de dirisi de (ilmî serveti) tam olmayan milletlerin medenî mercii olagelmiştir.

İslâm milleti "*İnsanlara karşı hakikatin şahitleri olasınız diye sizi orta bir ümmet yapmışızdır*" (Bakara, 2/143) sırrına mazhar olmak için "*Peygamber de sizin üzerinize tam bir şahit olsun diye*" (bir önceki âyetin devamı) mefhumu gereğince Hz. Resulullah'ı, şahit, delil, örnek gösterilecek biri olarak kabul etmeli ve diğer ümmetlerden istiğna ederek tam bir istiklâl sahibi olmalıdır ki yalnız dergâh-ı ulûhiyet önünde rükû edebilsin. Halbuki bugünkü ümmet kendinden öncekilerin ilimlerini yitirdiği gibi, sonrakilerin ilimlerinde de her bakımdan eksik olduğu için İslâmın şevketinden payını alamamış, batı milletlerine karşı olan ilmî eksikliği hasebiyle –Allah korusun– tamamen onlara uyma, onları örnek edinme tehlikesine maruz kalmıştır.

Batı dünyası, bizim dinî ve Kur'anî ilimlerimize varıncaya kadar en mühim kitaplarımızı tercüme ederek kendi malumatlarına eklerlerken ve Şaranî'nin *Mizanu'l-Kübra*'sını bile o yolda mütalaa ile İslâmın asıllarını tahrif edecek neticeler çıkarmaya çalışırken, biz niçin onların ilmî ganimetlerinden mahrumiyet içinde kalalım ve yine bu mahrumiyetten kurtulmak için mütemadiyen kendimizden çıkıp onlara dönüşmeye meyl edelim. Kur'an'ı tercüme edip okuyan ve İslâma karşı onunla da silahlanan Frenkler Müslüman olmuyorlarsa, onların felsefesini okuyup anlayacak ve onlara karşı bununla da kendini teçhiz edecek Müslüman niye Frenk oluversin? Müslümanlarda göze çarpmaya başlayan bu

nahoş meyil, onlardaki sermayenin ilmî dehamızla işletilmemiş ve muadil kıymetlere olsun tahvil kılınamamış olmasından ileri gelmektedir. Böyle olması hakikatin aleyhimizde bulunmasından neşet etseydi korkunç idi. Halbuki az sonra hatırlatacağım gibi bütün hakikatlerin esası bizimdir.

...

Binaenaleyh bizi Avrupa kalıbına dökmek, onların şeklini vermek ve onların içinde eritmek için çalışmak bir sapıklık, fakat Avrupa'yı bizim kalıbımıza dökmek ve içimizde eritmek için çalışmak aksine bir vecibe demek olacağından bu maksat üzerine kurulmuş olan bu tercümeyi hayırlı bir eser addetmekte tereddüt etmedim.

...

Bilindiği gibi felsefe demek, umumi veya küllî bir konu etrafında felsefî kanunları, maksatları, kaideleri ve meseleleri, yeni meseleler ortaya atacak veya daha önceki araştırmaları geliştirecek (ihtiraî veya takıbî) bir tarzda araştırma konusu yapmak ve muhalif fikirleri ve görüşleri de mümkün olduğu kadar tenkide tâbi tutmaktır. Bir felsefe kitabı denilince bizce akla hemen gelecek olan böyle araştırma ve münakaşaya dayanan (bahsî) bir kitaptır. Bütün felsefî zevk de bundadır. *Makasıd* ve *Mevakıf*'ın bizdeki ehemmiyeti de bu haysiyetteki nekahet ve bütünlüklerinden neşet etmiştir. Felsefe meselelerini herşeyden önce böyle özel bir usûl üzerinde tahsil etmekle bir ilmî meleke kazanmamış olanlar, felsefe kitaplarını mütalaa etmekten çoğunlukla ruhî bir buhrana müptelâ olurlar. Usûllerin en büyük faydası, mütalaada ruhî vahdeti temin edebilmektir. Çünkü vahdeti bozulmuş ruhların hakikat ile münasebetleri kesintiye uğrar. Fikir sürekli hareket ve deveran halinde görünse bile vicdanın kesin bilgiye ulaşması (ıtkan-ı vicdanî) kalmaz, herşeye ayrı bir noktainazarla bakmak ve bir şeydeki muhtelif noktainazarların bir düzene sokulmasına göz atmamak vicdan ile vücudun gerçek irtibatlarından sapmak demektir. Bunda şahsiyet bozulur, netice itibariyle de birlik ve beraberlik fikri yara almış olur. İlimde ve felsefede asıl iş, çeşitli ve değişik bilgileri yığmak değil, o bilgiler arasındaki ilgileri nizama ve bir düzene sokarak, mutlak bir birliğe, külle varmak demektir.

Malum ya, her ilmin bir nakle dayanan kısmı, bir de akla dayanan kısmı vardır. Ne naklî ilimler aklın katkısından âzâde, ne de aklî ilimler naklin katkısından varestedir. Terakkî, geçmişteki kıymetlerden müstağni kalmak değil, onları tadil ve yeni keşiflerle daha mütekâmil kıymetler haline yükseltmek ve ulaştırmaktır. Başka bir tabirle geçmişlerin servetine sonradan gelenlerin servetini eklemektir. Amr b. Âs hazretlerinin dediği gibi akıl, zanda isabet etmek ve olmuş vasıtasıyla olacağı bilmek diye tarif edilebilir. Gerçekten de olayların geçmişteki seyrinden gafil olarak ortaya çıkacak yeni fikrî buluşlar ve icatlar şairâne de olsa iptidailikten kurtulamaz. Ustasız sanatkâr, hocasız âlim ne kadar kabiliyetli olursa olsun müstaid bir talip ve çırak olmaktan ileri gidemez. Doğrudan doğruya mucizeye

mazhar olması müstesna. Halbuki mucize devri geçmiş, ictihad devri açılmıştır. İlimlerin akıl yönünü ve şimdiki durumunu, hareket kabiliyetini ihmal edip sırf nakil yönünü tesbitle uğraşmak iskolastik denilen taklit mertebesinde sayıp durmak demektir. Bu ise hakikatin hayaliyetinden ve canlı noktaları bulunduğundan gafil olmaktır. Bunun aksine ilimlerin nakil yönünü ihmal edip sadece akıl yönü ile eğlenmek ölçüsüz, mantıksız, iptidaî, çocukça bir harekettir. Bunun yanında iskolastik, rüşdünü isbatlamış ilmî bir mahiyete sahiptir. Eşarî'yi bilmeyen Razî'likten dem vuramaz, Nevton'u tanımayan Aynştayn'dan bir şey anlayamaz. Değişme (tahavvül) süratli olabilir, fakat terakkî hayli muhafazakârdır. Değişme kanun kuvveti ile, muhafazakârlık (tahaffuz) kuvvet ile mütezayiftir. İşte felsefe tarihi değişmeyi, felsefe mesleği ise tahaffuzu temsil eder, bu tahaffuz sayesinde, beşer ruhu terakkî eder ve fen kemâle doğru gider.

İlk dönemlerde ictihad ilmi pek bölünme (tecezzi) kabul etmiyordu; felsefe bütün ilimleri içine alıyordu. Bir felsefe müctehidi (filozof) fen ve ilimlerin her dalında müctehid idi. Filozof hem riyaziyeci, hem fizikçi hem de doktor idi. Sonraki dönemlerde içtihadın bölünmesi (tecezzi-i ictihad) bir zaruret oldu. Bunun için zamanımızda müctehit, mutlak fertler değil kurullar (cemiyetler) olmuştur. İnsan hayatı gibi ilmî hayatın da ictimaîliği arttı. Bir ilim dalının müctehidi, diğer ilim dallarının mukallidi olabiliyor. O halde muhtelif ilimlere mensup müctehidler arasında içtimaî bir kıymet ve bir rabıta olması gerekir ki zıt fikirlerin uyumu ve birbirini tamamlaması gerçekleşebilsin. Çünkü beraber çalışmanın önemi ruhen birbirine benzeme, birbirini örnek alma (temasül), fiilen de aynı tarzı ve üslûbu takip etmededir. Birlikte çalışma fertlerin aynı konuda fikirlerini zorla birbirlerine kabul ettirmekte değil, imece ile çalışabilmelerindedir. Bu ise beraber ve bir arada çalışma ilkesinin hükmü altında bulunmakla olur ki, bu hâkim ilke, beraber çalışmanın ruhu demektir. Bu beraber çalışma ruhu, o aletlerin aynı tarzda, çeşitli faaliyetleri sayesinde mutlak ictihad mertebesini elde edebilir. İlimlerin bu kıymet-i ictimaiyesini verebilecek şey, felsefî ictihaddır. Felsefî içtihadın dinî ictihadla mutlak bir dayanışma içinde bulunması da umumî hayatın âhenk ve intizamını temin eder. Asıl cemiyetin kendisi de bu âhenk ile payidar olur.

İlim, hayata ancak özel ve seçkinlere mahsus bir yolla, din ise seçkinlere ve halka şâmil genel bir yolla feyiz yayar. Bir memlekette herkesin imanlı ve dindar olması mümkündür fakat hepsinin halim olması imkân dışındadır. Halkında ne ilim ne din hiçbiri bulunmayan bir memlekette kıyamet kopar; halkı dindar, aydın ve seçkinleri dinden uzak olan memlekette ise halk ile aydınlar arasında âhenk ve birbirini örnek edinme ruhu bulunmaz. İçtimaî yapının merkezleri demek olan aydınlar ile aynı yapının çevresi ve etrafı demek olan halk arasındaki bu çekişme, millet ve devlet denilen birliğin ve içtimaî faaliyetlerin çatlaması ve bölünmesi demektir. Zaten milliyet, bir heyet-i içtimaiyede kendisiyle bir araya gelinen içtimaî bir nefs ve vicdan demektir. Irk ve kan milletin değeri, kıymeti,

gerçek tarifi değil, tezahür eden vasıtaları ve âletleridir. Her milletin genişleme kabiliyeti o vicdanın şümul ve küllîlik derecesine göredir. Dil dahi ırk ve kandan ziyade bu vicdanın bir ifadesidir. Din bu vicdanın en şümullü ilkesini, hareket noktasını, en büyük arzu ve maksadını bünyesinde barındırır. Bir topluluğun dini ne ise içtimaî vicdanı da o, içtimaî vicdanı ne ise vakıadaki dini de odur. Devlet o milletin hukukî şahsiyet kazanması ve bu şahsiyetle faaliyette bulunmasıdır. Her devletin bir milleti vardır, fakat her milletin bir devleti olmayabilir. Devlet milletin faaliyet unsuru ile kıyam bulur. Faaliyet unsurunun değeri de küllî vicdanı temsil hissi ile dıştan ve içten sahip olduğu amelî kudret ve maddî mukavemetiyle mütenasiptir.

Millet henüz faaliyete geçmeyen ve devlet mefhumunu kazanmayan içtimaî bir teşkilatlanma haline sâdık ve bağlı kalabilir, fakat faaliyet haline geçip hukukî kişiliğini tamamlamış bulunan bir milletin İslâm şeriatı dilinde ümmet mefhumuna hak kazanması muvafık olur. Emrullah Efendi merhum, ümmet kelimesini "ümmî" kelimesiyle ilgili zannederek "nation" tabirini millet diye ifade etmeyi tercih etmiş idi. O zamandan beri ümmet mefhumu unutulmuş ve hafife alınan bir telakkiye maruz kalmıştır. Sonraları Istılahat Encümeni'nde birleştiğimiz zaman bu kelimenin "ümm", "ümmî" tabirleriyle değil, "imam" tabiriyle alâkalı olduğunu izah etmiş ve kabul ettirmiştim. Ne yazık ki eski yanlışı düzeltmeye fırsat elvermeden vefat etti. İşte ilim ile hayatın, vicdan ile vücudun bu özel alâkası, aydınlar ile halkın içtimaî vicdandaki âhenk ve birbirlerini örnek alma derecesiyle mütenasiptir. Aydınların özelliği, halktan fazlaca sahip oldukları haslet ve özellikleri itibariyledir; halkın sahip olduğu vicdandan yoksun olan aydınlar o halkın bağlı ve dahil olduğu cemiyete değil, zıddına dahil olur. Bu noktayı idrâk eden bazı aydınlar dinî gösterişe meylediyor. Fakat samimiyetsizlikten ne çıkar? Bundan başka gösteriş bir nifaktır, ikiyüzlülüktür. Nifakı alışkanlık haline getiren ruhlar ise vicdanın hakikate dönük olan sezgi kuvvetini, ileriyi görüşünü, firasetini körletir. Hakikat karşısında kendisini bir vesvese istilâ eder. Çok zaman vardır ki ciddi ve saf halkın hissettiği bazı olayların neticelerini aydın sayılan havass, ruhlarındaki nifak vesvesesinden dolayı hissedemez. Binaenaleyh aydınların dine ciddi bağlılığı, hakiki bir aşkı bulunması gerekir ki, bu aşk ve bağlılık ile aydınlar arasındaki itişme-kakışma, birdiğerini dışta bırakma, yakınlaşmaya dönüşsün, içtimaî saadet ve selâmet devam edebilsin. Bu ise ilimlerle felsefenin, felsefe ile dinin karşılıklı birbirine emniyet duymaları sayesinde gerçekleşir.

Bütün bu sebeplerden dolayıdır ki, felsefenin varacağı en son nokta din felsefesi olmuştur. Bu itibarla felsefe hikmet adını alır. Gerçek filozoflar gerçek bilge (hakîm) kişilerdir. İlimler yeniden ortaya konulmuş (vaz'î) olmayıp keşfe dayandığı gibi din felsefesi de yeni bir din ortaya atmak demek değildir; hak dini bulmak ve tanımak demektir. Hak dini asıl tanıtanlar ise filozof ve hakîmler değil peygamberler ve velilerdir. Filozoflar bu alanda peygamberlerin öğretilerini

izah ve tatbik etmekle hakîm ve veli olabilirler. Genel olarak dine karşı çıkmaya çalışan filozoflar bu hususta bir hakikat gördükleri için değil, gerçekte aranılan hakkı göremedikleri için, başka bir tabirle eksik idrâklerinden dolayı o mücadeleye girişmişlerdir. Avrupa'da XVIII. asır mülhidleri ve bütün maddeci mülhidler bunun en bariz misâlidirler. Meselâ Buhner, maddenin cüz-i ferdlerini (maddeyi meydana getiren ayrı ayrı parçalar) ayıran nedir, bunlar arasındaki hareketlerin münasebetleri ve birbirleriyle ilişkileri veya hareketsizlik halleri hangi prensiple açıklanacaktır? Bu cihetleri ve meseleleri asla idrâk edememiştir. Bunu idrâk eden maddeciler bile maddeyi Allah Teâlâ'ya dayandırmaya lüzum görmüştür.

Bu kitabı takip ederken göreceğiz ki, Kant gibi bazı filozoflar felsefeyi tenkitle feda etmiş oldukları halde dini ihmal edememişlerdir. Dinî izahın felsefeyle olan ilgisini kesmiş olmakla beraber ahlâk ilmiyle olan münasebetini tesbit etmiştir. Bu görüşe göre felsefenin dine teması ve dayanması, ahlâk ilmi, yani hikmet-i ameliye kısmıyla muhafaza edilmiş oluyor ki bunun İslâm tasavvufu üslûbuna hayli benzerliği vardır. Sonra pozitivist felsefe ekolü (isbatiye) ilk dönemlerinde dini dışta bırakmak ve bu suretle mülhidlerin gözlerine girmek istemiş ise de onların gözüne gireyim derken kendi vicdanında mahkum olmuş ve yeniden dinî bir ihtiyaç duyarak yeni bir din ortaya koymaya kalkışmıştır. Allah'ı bırakmış "mevcud-ı azam", "sanem-i azam", "muhit-i azam" adlarıyla "insanlık", "yeryüzü" ve "gökyüzünden" ibaret bir teslis tasavvur etmiş ve insanlıkta en çok kadınlara tapınmayı esas alarak güya bu suretle his ve duyguları tatmine bir yol bulmak istemiştir. İşte filozofun ortaya koyacağı din böyle uydurma ve kaba bir tapınmaktan, putperestlik dönemine dönmekten başka birşey olamayacağını bununla isbat etmiştir. Gerçekten de dıştan bakıldığı zaman ulûhiyete muarız görünen bu hayal, insanlardan kadın ve erkeklerin ileri gelenlerini mabud ve ilah edinmek suretiyle ulûhiyet fikrinin esasını içine almış ve ancak bâtıl dinlerin ortaya çıkış tarzına apaçık bir misal göstermiştir. İnsan fikrinin yükseldiğinin iddia edildiği bir zamanda insan vicdanını böyle dar bir çenber içine koyup insanlığı firavunlar devrine geri döndürmeye çalışmak ne kadar üzüntü verici bir şeydir.

Sonra Spenser gelmiş dinin aslının bütün ilimlere ve felsefeye mutlak bir üstünlüğünü tesbit etmiş "ileri gelenlerin dini" adını alan ve Fransa hükümetini bir zamanlar laikliğe (lâdinîlik) sevkeden pozitivizm dininin akıldışı bir şey olduğunu ayrıca açıklamıştır. İşte batı felsefesinde vukûa gelen bu değişiklikler, insanlığın ahlâkında büyük gedikler açmış ve bugünkü şiddet ve karamsarlık dönemini hazırlamıştır. İlmî terakkîlerin birçok merhale katettiği bu devirde beşeriyetin döktüğü kan, taşıdığı ihtiras, çektiği zulüm ve haksızlıklar, insafdan gittikçe uzaklaşma, nefret ve düşmanlıkta aşırılık... bütün bunlar manevî ve dinî hayatta meydana gelen kararsızlık ve karışıklığın neticesidir.

Şimdi hakkaniyet ve insaflı bir düşünce ve fikirle felsefenin takip ettiği tarihi seyir gözden geçirilirse görülür ki, din konusunda felsefenin cidden

ulaşabileceği gaye vahdaniyet-i ilâhiyeyi (Allah'ın birliği ve tekliği) tesbitten başka bir şey olmuyor. Demek oluyor ki diğer dinler içinde daima garip kalmış olan felsefe İslâmiyette aradığını bulacaktır. Eğer son devir Avrupalı filozofların mensup oldukları milletlerin dini İslâm dini olsa imiş bugünün batı felsefesi büsbütün başka bir hakikat rengiyle ortaya çıkabilecekmiş. İşte bugün İslâmın üzerine düşen en büyük vazifelerden birisi de bu noktayı tamamlayabilmek ve geliştirebilmektir. Son bir iki filozofun Hıristiyanlığa temasını görüyoruz, fakat bu temasın ne kadar gayrı tabii olduğunu anlamakta hiç zorlukla karşılaşmayacağız. Gerçi bütün Ortaçağı kaplayan bir Hıristiyan felsefesi vardır. Yokluktan var etme (ademden halk) inancında, asıl dinî mahiyete temas eden bu felsefe gerek bunda ve gerek Allah'ın varlığının delilleri konularında İslâma benzer ve uygun olmakla beraber hakikat-i ilâhiye konusunda Hıristiyan akaidinden hiçbir şeyi isbata yanaşmadığı gibi bunda da vahdaniyet-i ilâhiyeye varmaktan başka bir şey yapmıyor. Teslis vesaire gibi akîdeler Hıristiyanlığın mevcut durumuna felsefî bir mevki kazandırmıyor; ilim tevhide münhasır oluyor, teslis ise akla muhalif bir akide olarak kalıyor. Akıl vahdeti anlar, teslisi anlayamaz, deniliyor. Hakikatte akıl teslisi anlayamıyor değil, tenakuz bularak iptal ediyor, yoksa akıl burada usûlen kabul edebildiği ve fakat ihata bakımından idrak edemediği bazı hakikatler gibi kusurunu itiraf edip kalmıyor, tecavüzkâr bir duruma geçebiliyor. Şimdi batıda varlık felsefesi (felsefe-i ûla, ontoloji) ulûhiyet konusunda çok ciddi bir yola girmiş, vahdaniyette şüphesi kalmamış ve ancak hakikat-i ilahiyede mesele-i istiva dediğimiz marifet noktası üzerinde uğraşmaktadır. Burada vahdet-i vücud veya aşkın tanrı (ilâh-ı müteâl) nazariyeleri karşı karşıya münakaşa ediliyor, bu ikisi arasında münakaşa devam ediyor.

Burada şunu kaydetmeden geçemeyeceğim: Vahdaniyet-i ilâhiye etrafında bu gayeye ulaşmış olan Avrupa felsefesinde henüz bir peygamberlik konusu açılmamıştır. Psikolojinin (ilmu'n-nefs) tesbit ettiği bazı rûhî olaylar ve vakıalar dolayısıyla olsun batı felsefesinde bir vahiy ve peygamberlik konusunun bulunmaması şimdilik büyük bir eksikliktir. Peygamberlik konusu dinlerdeki akaid ilmine mahsustur denilmesin, çünkü dinlerin akaid ilmine, ulûhiyet konusunun girişiyle peygamberlik konusunun girişi arasında esaslı hiçbir fark yoktur.

Bunların her ikisi de felsefî ve aklî salahiyetle araştırma ve münakaşa konusu yapılır. Binaenaleyh İbn Sinâ'nın gerek *Şifa*'sında ve gerek *İşarât*'ında yaptığı gibi "peygamberlik mümkün müdür, mümkün ise gerçekleşmiş midir?" sorularını ortaya atarak ve nefsî, ruhî vakıaları gözden geçirerek peygamberlik ve velilik konularını da felsefe konuları arasında çözüme kavuşturmak lazımdır. Çünkü peygamberlik bir vakıadır, din vakıası bununla dalbudak salmıştır.

Avrupa, din felsefesi ile felsefî dini birbirinden ayırmak istiyorsa bu Hıristiyanlığın tabiatından doğan bir fikirdir. Çünkü bugünkü Hıristiyanlıkta din felsefesinin ilkesi ve hareket noktası ancak mutlak bilgisizlik olabiliyor. Fel-

sefî dogmatizm inkâr edilip aşırı bir bilinememezciliğe (lâedriye: agnostisizm) sarılmadan Hıristiyanlığı savunmak mümkün olmuyor, bunun için Hamilton ekolü Kant'ın tenkitçiliğinden bu noktada istifade etmek istemiş ve ilmi, esasından yıkıp Hıristiyanlık dinini mutlak bilgisizlik üzerine bina ederek müdafaaya kalkışmıştır. Bununla beraber Stuart Mil, dinin mutlak bilgisizliğe dayandırılmasının mahzurlarını göstermiştir. Hıristiyanlık ilme istinat edemez, fesefe de bilgisizlik üzerine bina kılınamazsa din felsefesi ile felsefî din arasındaki fark ve ayrılık çok tabii olmaz mı?

Halbuki İslâm dininde akidenin esas itibariyle ilmî bir kıymete haiz olması gerekir. Aklın burada hiç olmazsa mümkün olabilirliği isbat etmek gibi önemli bir vazifesi vardır. Hatta bizde taklide dayanan bir akide anlayışı ve inanç münakaşa konusu olmuştur. Gerçi felsefenin bilgi (marifet) konusunda, İslâmdaki kelâm ve felsefe ekollerinin bugünkü felsefe telakkisine göre dogmatik (îkanî) olması, üzerinde ittifak edilen bir şey değildir. İslâm filozofları ve Mutezile gibi dogmatik olanlar varsa da Eşariye ve Maturidiye gibi bir yönüyle şüpheci (hisbanî: septik), diğer bir yönüyle tedrîb (yetiştirim: dressage) yolunu takip etmiş ve David Hume şüpheciliğine yakın bir felsefî şüphecilikte ve ondan fazla doğmaya meyilli orta bir yerde karar kılmışlardır. Bunların esaslarına göre doğma ve insan bilgisi zaruri değil sıradan (âdi) bir bilgidir. Doğma vakıî bir kıymeti haiz olup aklî bir vücûb ve mantıkî bir zaruret taşımaz.

...

Unutmayalım ki biz dinin aklî oluşundan bahsederken hissî yönünü inkâr etmeyeceğiz. Çünkü akıl insanın ruhî kuvvetlerinden biridir. Din ise insanın bütün ruhî kuvvetleriyle alakadar olarak nefsî vahdetine intibak etmesi gereken en büyük bir hakikattir. Çok yerde akılla hissin çatışması vaki ise de vicdanî vahdet bunların kavuşma-buluşma noktasında tecelli eder. İşte asıl din bu kavuşma noktasını garanti ve ihtiva eden hak bir ilkedir. Akıl ilmî bir itikat getirir, fakat bu itikat kalbî hislerle uyuşmadıkça –fasık cahiller içinde kalmış âlim gibi– hükümsüz kalır. Hatta denebilir ki hüküm bir histir. Tasdik aklın bu hisse yaklaşması ve bitişmesidir. Bunun içindir ki çoğunlukla İslâm mantıkçıları tasavvur ile tasdikin tür olarak zıt oldukları görüşünü benimsemişler ve bunların zatî olarak bir olmalarını inkâr etmişlerdir. Akılla hissin zıtlaşması durumunda insanda bir ikilik meydana gelir ki ruhî şüphe ve buhran denilen felaket bununla başlar. Vicdanî vahdet olmadan hayat olamayacağı için bu çatışma behemahal birinin galip gelmesiyle son bulur. Hissin irade ile alakası fazla olduğundan ekseriya akıl ve ilim mağlup düşer, artık insan hayvanî ve havaî insandır. Her an değişken, her an geçici, sebatsız, itimatsız ve hilekârdır. Şayet akıl kesin bilgi sahibi olarak hissi mağlup eder ve iradeyi ona mahkumiyetten kurtarabilirse insan akla bağlı insan olur ve sağlam, sabit bir itikadî haslete sahip bulunur. Fakat bunda da amelî yönden bir tür donukluk ve atalet meydana gelir, aşk ve şevk bulunmaz, heyecan ve irade sönük kalır.

Akide nazarîlikten amelîliğe geçebilirse bin müşkilat ile geçer.

Şu halde ya akıl hisle aynı veya his akılla aynı olmalı ki iman ve aşk birleşsin. Halbuki akıl ve his ruhun başka başka vazifelerle görevli birer aleti olduklarından ayniyetleri abes olur. İnsanlık ve nefsî vicdan, bunların aynîleşmesinde değil yakınlaşma ve buluşmaları yönündedir. Vicdanın aslı bu yakınlaşma-buluşma noktasında bulunur. Ruh nefsîvahdetini bununla bulur. O halde dinî vicdanın da burada bulunması gerekir. Burada nefs hem aklen tatmin olur ve hem hissen lezzet alır. Din ne fen, ne de sanattır. Fen ve sanatın başlangıcı ve sonu olan fıtrî bir ilkedir. Kur'an ne bir fen kitabı, ne de bir şiir divanıdır. Fen ve şiirin üstünde ledünnî bir nazımdır ve bunun için mucizedir. Ona sırf bir fen nazarıyla bakarsanız sanatı karşısında bu nazarınızda yeise düşersiniz; bir şiir nazarıyla bakarsanız ilmîliği ve hakikati karşısında hayal kırıklığına uğrarsınız. Dindar insan da yalnız âlim değildir, yalnız amel sahibi ve sanatkâr da değildir, ikisinin üstünde kâmil bir insandır. O ilimlere mevzu, sanatlara model verir. Bunun böyle olması nefsî vahdetle ilâhî vahdaniyetin gereğidir. İnsan nefsi ne yalnız akıllı olma, ne yalnız his sahibi olma ve hatta ne yalnız ruh, ne yalnız cisimdir. Mutlak hak olan Cenâbı Allah da bütün varlık cihetlerinin başlama ve son bulma noktası olan bir ve tek zattır.

Yalnız akla veya yalnız hisse bağlı ve mahkum kalan din insanın varlık gerçeğine tetabuk etmeyeceği için eksiktir ve fıtrî değildir. O insanları Allah'a yükseltmek için bir yol değil, Allah'ı insanlara indirmek ve insanlığı bölmek ve tefrikaya düşürmek için çalışan faydasız bir vasıtadır. Şirk de zaten hep bundan doğar. Din bir tapınma-kulluk ve bağlanmadır. Fakat ilmî yönü olan bir tapınma-kulluktur. "*Allah kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmadığına şahitlik eder. Melekler ve ilim sahipleri de buna şahittirler. O'ndan başka ilâh yoktur. Aziz O, hakîm O. Allah katında din İslâmdır...*" (Âl-i İmran, 3/18-19). Din mutedil ve insaflı ilim adamlarının şahitlik edebileceği bir bağlanma, bir tapınma-kulluktur; çünkü akletmeye engeldir. Akletme hakikata, tapınma-kulluk hayra, din ise hakikati ve hayrı kendinde toplayan ulûhiyete bakmaktadır.

Avrupa'nın son terakkîleri, İslâmla temasından sonra aldığı vicdanın tesiriyle, aklı, Hıristiyanlığın sırf tapınması karşısında sönmekten kurtarıp ayrıca faaliyetine kıymet verebilmesi ve Hıristiyanlığı his dairesinde durdurmaya çalışmasıyla, başlamıştır. Binaenaleyh bugünkü Avrupa medeniyeti, böyle zihniyet ve his yönü birbirine zıt olan çatlak bir medeniyettir. İlimle his arasındaki bu çatlaklık Avrupa'yı olgun insanlıktan mahrum bırakan ve bir gün gelip mevcut yapısını yıkacak en büyük gediktir. Avrupa'ya imrenirken bu gedikten titremek gerekir.

Müslümanların şimdiki gerilemesi ise dinî hassasiyetin azalması, aşk ve şevkin sönmesi ve akidelerin donuk bir hal alması yüzündendir. İslâm akidelerinin aklî yönü Allah'a hamdolsun her zaman sabit ve emin olup âlemde Müslümanlar kadar inançlı hiçbir millet bulunmadığı da tecrübe edilerek bilinmiş ve görül-

müşken bu itikadî ilkelerin namzet bulunduğu ilmî ve amelî inkişaflardan mahrum kalması dinin hassasiyetine gereği gibi nazar atfedilmemesinden ve inanca aşkı da ekleyerek vicdanî bir neşve ile takip edilememesinden doğmuştur. İslâm felsefesinin bütün felsefede sabit olan esaslarla çatışması bulunmadığı için ve bu itibarla bizde ilim-din çatışması konusunun olmaması lazım geldiği halde biz niçin ilimlerin hücum cephesinde kalmış gibi görünüyoruz? Bence bunun sebebi dinimizin his yönünün takip edilememesinden, inançlarımızla müsbet ilimler arasındaki yoğun ve gittikçe artan münasebetler inkişaf ettirilmediği gibi edebiyatımıza ve ruhî sanatlarımıza içtimaî vicdanımızın hayatî neşvesine revnak verecek bir hassasiyet bahşedilememesinden doğmaktadır. Bir taraftan aklî yönü tamamen mahfuz olan Kelâm'ımızda, şimdiki felsefe gibi mevcut ilimlerin her birini tayin eden hususi ilkeler arasındaki münasebetleri tesbit etmek ve nizama sokmak ve bu suretle önce ilimlerimize içtimaî bir âhenk vermek, diğer taraftan insan haklarının kudsiyetini umde kabul eden ve nüfuzlu kişilerin galebe çalma oyuncağı olmamasına itina gösteren şer'iatımızın ciddiyetini muhafaza ile beraber inkişafı için bütün gayreti seferber etmek ve aynı zamanda edebiyat ve ictimaiyatımıza bir hayat neşvesi verecek dinî bir hassasiyet takip etmek: İşte bence terakkîmizin sırları bu üç noktada toplanmıştır. Biz her ne zaman bir feyz gördükse dinî hassasiyetin neşve veren cazibesinden gördük ve fakat bunu devam ettirecek hiçbir tezahürde bulunmadık. İslâmî hassasiyet; hak sevgisi, irade-tercih-seçimi iyi yapma ve beka zevki diye tasnif edilebilir ve tasnif muhabbet ve Allah korkusu ile özetlenir ve en son ideal ve en üstün mefkûre olan Allah rızasına irca edilir.

İki kıble ile tevhid yolunda gidilemez;
Ya Dost'un rızası olur, ya nefsin hevası.

"*Daha zamanı gelmedi mi ki müminlerin kalpleri, Allah'ı zikretmek ve indirilen hakikatlar karşısında titresin de diğer Ehl-i kitap gibi olmasınlar. Onlara tûl-i emel yani müruruzaman vaki olmuş da kalplerini kasvet bürümüş ve ekserisi fâsık olmuştur. Biliniz ki Allah ölen toprağı diriltir, artık akıl sahibi iseniz, düşünüp anlamak şanınızdan ise size her türlü âyet ve delilleri açıkladık*" (Hadid, 57/16-17) âyetlerine bir göz atalım: Bu âyetlerden birincisinde dinî hassasiyetin mühim bir noktasına işaret edilmiş, ikincisi de bu hassasiyet noktasını yine aklın muvazene kuvvetine bağlamıştır. Muhatap olan kişiler müminler olduğu halde hassasiyetten soyutlanmış imanın dinî gayeye kâfi gelmediğini ve buna hassasiyetin şuhudunun eklenip Allah dedikçe gönüllerin başka bir aşk ve huşu ile çarpması ve ilâhî hakikatlara pek büyük bir bağlılıkla sarılması lazım geldiğini ve bu hassasiyetin müruruzaman ile söndüğünü ve Ehl-i kitabın bundan dolayı kalplerinin katılaşmış ve çoğunluğunun fıska düşmüş bulunduklarını ifade eden bu âyet, psikolojinin hassasiyet kanunlarından gayet mühim bir kanunu, bir ilâhî sünneti içinde barındırmaktadır:

Bilindiği gibi her his bir değişme (tahavvül) ile ve o değişmenin şiddeti ve birden gelişiyle mütenasiptir. Susamış bir adamın ilk yudum suda bulduğu lezzet son yudumunda yoktur. Büyük bir ikbalin veya muzafferiyetin ilk neşvesi gittikçe azalır, eksilir, nihayet duyulmaz olur. Aynı nimet veya ceza içinde bulunan insanlar her zaman sürür ve kederde eşit değildirler. Çünkü o nimet ve cezanın önşartları, meselâ çoğalma veya azalma suretiyle vaki olması, değişmelerin o sürur ve kederde alakası vardır. Yoktan bin lira kazanmış adamla, onbin lira servetinin dokuzbinini kaybetmek suretiyle bin liraya sahip olan adamlardan birinin hissi sürur, birinin hissi de keder olur. Binaenaleyh devamlılığın ve müruruzamanın hassasiyet üzerinde büyük tesirleri vardır.

Eğer akıl ve fikir noksansa haricî değişme ile vaki olan o elem ve lezzet pek çabuk söner, geçer. Eğer o değişme daimî ve aklî bir sebebe dayanıyorsa o sebebin hatırlanması, anılması ve düşünülmesi elemleri ve lezzetleri yeniler. Yoksa aklî lezzetler mahiyet itibariyle hissî lezzetlerden başka bir şey değildir. Çünkü her lezzet bir histir. İnsan bir hatırlama, anma ve düşünme sayesinde şimdiki halini geçmiş ve gelecekle tadil eder. Bugünkü büyük bir sürura yarınki muhtemel bir kederin veya bugünkü büyük bir kedere yarınki bir ümidin ters düşmesi aksitesir yapar. Hayatı sürdürmek, yönlendirmek bu ters düşme ve tercihin idaresi demektir. Aklîlikten, hatırlama ve anmadan, düşünme özelliğinden mahrum olan ruhlar, hassasiyetin sebepleri ile değil yalnız şimdiki haldeki neticeleriyle alakadar kalacağından müruruzaman hükümlerine çabuk maruz olurlar ve kısmî felaketlerde derhal ızdıraba düşerler.

İnsanlık devamlılığı-sonsuzluğu (beka) büyük bir zevk bilmekle beraber yenilikten (teceddüd) tat alır. Fakat söylenen yenilik ölümün yeniliği değil hayatın yeniliğidir. Lebid bir beytinde,

Her yeninin bir tadı var, fakat ben
Ölümün yenisini tatsız buldum

diye büyük ve basit bir hakikat söylemiştir. İnsanda yenilik meyli bir taraftan ruhun temayüllerindeki sonsuzluktan, bir taraftan da sonradan yaratılan hayatın, durum ve hallerin yenilenmesi sayesinde devamlılık kazanmasından doğmaktadır. Devamlılık içinde yenilenme, yenilenme içinde devamlılık. İşte nefsin aradığı budur. Nefsî vicdanın asıl zevki bundadır ve bunun içindir ki devamlılığa bakan akılla, yenilenmeye bakan hissin vahdet cihetine bağlıdır. Yoksa mutlak olarak yeniliği sevmenin bir mânası yoktur. Bütün hisler değişme ve yenilenmeye bağlıdır. Elemler de bir histir, halbuki elem getiren yenilik sevilmez. Her elem ölümün habercisi gibi göründüğü için elem, her lezzet hayatın kuvvetlendiricisi gibi göründüğü için lezzettir. Kâmil nefislere bunlar oldukları gibi görünürler, onlar bazı lezzetleri elemlerin, bazı elemleri lezzetlerin takip edeceğini bilirler.

Bazı elemleri kabul, bazı lezzetleri reddederler. Elemleri ve lezzetleri hissî haysiyetleriyle değil aklî haysiyetleriyle muhakeme ederler. Hissiyattan akla dayalı şeyler (makûlât), akla dayalı şeylerden ihtisas çıkarırlar, çünkü bunlar akıl ve hissin buluşma-kavuşma noktasında bulunan nefsî bir vicdana sahiptirler. Nefs-i emmâre (kötülüğü emreden nefis) değil nefs-i mutmainne (tatmine ulaşmış nefis) sahibidirler. Cüzî tecrübelerle aldanmaz, tecrübeler arasında benzeme (temasül: analoji) ve tümevarım (istikra: endüksiyon) cihetini gözetirler, aynı zamanda aklî tümdengelime (talil: dedüksiyon) mahkum kalmayıp yarınki tecrübenin bir değişme cihetine sahip olabileceğini de bilirler ve buradan aklîlik ve hissîliklerini sebeplerin yaratıcısı olan Cenâbı Allah'a bağlayarak bir ibadet ve tapınma hissiyle sonsuzluk sahasına atılırlar. Sırf hissî vicdan ile yürüyenler, cüz'î tecrübelere bağlı kalıp elemlerin ve lezzetlerin çıkışlarından, başlangıçlarından ve neticelerinden gafil bulundukları gibi sırf aklî ilkelerde saklı olan hissî tecellilerden mahrum olurlar. Çünkü akıl mücerret, sırf bir zihnîlik demektir. Zihin ise bizzat şuhudî bir vicdan değil, vicdanın bir mazi kıymetine sahiptir. O zihnîliğin şimdiki hal ve gelecekle münasebetidir ki asıl vicdanî zevki teşkil eder. Meselâ akıl bir kere Allah'a götürür, fakat o akla muarız olmayan hissî vicdandır ki hergünkü tavır ve hallerle o konuşmanın zevkini tazeler durur.

Hissiyatı kapanmış olan sırf aklın kârı, geçmişin zihindeki sönük bir suretinde, hayal gölgesinde donup kalmaktır. İlk idrak neşvesini veren zihindeki suretin başlangıcı ne kadar müruruzamana uğrarsa o neşve o nisbette söner, yerine kasvet gelir. Peygamberlik dönemi uzaklaştıkça, gençlik heyecanı geçtikçe kalpleri bir donuklaşma kaplar, hatırlama ve anma sürekli hassasiyeti heyecana getiremez olur. Hayattaki olaylar sürekli olursa, itiyat hissî revnakı giderir. Yeni değişiklikler olursa bu değişikliklerin kanunlarına ve vicdanî ilkelerine indirgenerek mütalaa edilmesi zorlaşır. Ruhlar bu yeni vakıaları aklî ilkeleriyle telif edemedikçe vicdanî ızdırap ve buhran ortaya çıkar. Halbuki aşırı arzu veya ızdırap içinde rey yoktur. Bu suretle haktan uzaklaşılmış ve beka müphemlik kazanmış olur. Bu kasvet ve buhran, takati aşan bir hale gelince gönüllerde gelişigüzel bir yenilik meyli uyanır. Arzettiğim gibi her yenilik hayat olmayacağı ve yeniliğin kıymet ifade ettiği cihet temasül ile bekayı temin edebilmesinde ve değişme ile korunma (tahaffuz) nın büyüklüğü derecesinde bulunacağı için temasül cihetinden mahrum ve mutlak başkalaşma ile neticelenen yenilikler, artık yenilik değil bekayı yıkan bir tebeddüldür, değişmedir. Bir aslın inkişaf seyrini takip etmeyen, iptidaî bir vakıanın etrafında bir tekâmül silsilesini kabul edip almayan yenilik küllî bir ölümdür. Buna şeriat dilinde bidat-ı seyyie (kötü bidat) denir.

Hep şiir olmak isterseniz hakikatin darbeleri karşısında nazım ve âhengi kaybedersiniz, hep akıl ve mantık olmak isterseniz henüz ihatanızın dışında bulunan hayatın tecellileri karşısında karamsar olursunuz, hep akl-ı fâil olmak ve her şeyi analiz fikri ile halletmek isterseniz yarınki Hakk'ın tecellileri karşısın-

da kör bir mutaassıp olursunuz, Hakk'ın ilhamından, tecrübe feyzinden mahrum kalırsınız. Hep akl-ı kâbil olmak isterseniz her yeni tesir altında ruhî bir kisveye giren bir hevaî olursunuz, akl-ı fâil yani fikir ve neticeye gitme sonlu; akl-ı kâbil yani ihtiyar, tecrübe, istikra (tümevarım) sonsuzdur. Fakat o sonlular Hayy ve Kayyûm olan Allah'ın birliğine istinat etmek sayesinde vücut bulabilir. Bütün mevcudiyetinizle Hakk'a bağlı değilseniz akıl ve his yoluyla elde ettikleriniz şirk içinde yüzer, akl-ı failin sonlu neticeye gitme faydasından bile mahrum düşersiniz. Hakk'a bağlı iseniz hem akıl ve his yoluyla elde edecekleriniz artar ve hem ruhî vahdetinizi iptal etmeyecek muntazam bir tarzda devam eder. Bu sayededir ki yalnız türünüzün bekasını değil şahsî bekanızı bile temin etmek saadetine mazhar olursunuz. Cenâbı Hak âlem dediğimiz şu sonsuz yenilenmelerin vahdet nizamını yaratan ve idare eden baliğ kudrettir, o vahdet içindeki baliğ kuvvete istinat eden bir dinin sona ermesi yoktur, böyle bir din bir tekâmül safhasında durup kalacak ilkel bir vakıa değil, her tekâmülü ihtiva eden Rahmanî ve Rabbanî bir hususiyettir. İşte "*Biliniz ki Allah yeryüzünü öldükten sonra diriltir*" (Hadid, 57/17) âyeti "Ey müminler! Biliniz ki Cenâbı Allah'a yalnız aklen değil, aklen ve hissen bağlı olan insanlar için müruruzaman korkusu yoktur. Onlar eskidikçe yenilenme imkânını bilmeli, peyderpey yeni şevkler içinde ilelebet payidar olmalıdırlar. Bu din mahdut bir tekâmül safhasında durmak için indirilmiş bir din değil, sonsuz tekâmül mertebelerini idare etmek için indirilmiş, hak ve gerçek ilkeleri ihtiva eden umumi bir dindir" gibi bir meâl ifade ve ima etmektedir.

Kur'an'dan aldığımız bu mâna ve ilke hadis-i şerifte açıklanmıştır. Peygamberimiz şöyle buyuruyor: "Cenâbı Allah şüphesiz her yüz sene başında, yani her asırda bu ümmete dinini yenileyiverecek adam ve adamlar gönderecektir". Bir vaadi ifade eden bu hadis-i şerif aşağıdaki noktaları ihtiva etmektedir:

1. Metin yoluyla müceddidin gönderileceğini vaad ediyor,

2. İşaret yoluyla teceddüdün lüzumunu tenbih ediyor ve bunu asırla zamanlandırıyor,

3. İma yoluyla ümmeti her asır başında teceddüde meylettirmeye, bunu elde etmeye ve kabullenmeye teşvik ediyor.

4. "Hazihi'l-ümme" (bu ümmet) ibaresi, teceddüdde ümmetin 'bu ümmet özelliği'nin (haziyet) mahfuz kalacağı ve teceddüdün değişmebaşkalaşma (tebeddül) değil, 'bu ümmet özelliği'nin ve hüviyetinin kuvvetlenmesi ve devam etmesinin gerektiği hususunda nastır.

İşte Hz. Peygamber (s.a.v.) bize müruruzaman neticelerinden sakınmanın ve kurtulmanın yolunu ve elde edilme şeklini göstermiştir. Demek oluyor ki her asrın başında dinimizin teceddüdünü beklemek bir hakkımız ve bu teceddüdü yapacak müceddide kavuşmak için çalışmak bir vazifemizdir. Biz vazifemizi idrak edersek Cenâbı Allah da vaadini yerine getirecektir. Bu suretle müruruzaman kasvetinden

kurtulmaya çalışacağız ve peygamberlik nuru uzaklaştıkça biz ona yaklaşacak ve bu sayede hassasiyetimizi muhafaza ederek neşveden neşveye koşacağız.

Şimdi ilmî ve aklî ilkeleri sabit ve mahfuz olan dinimize bu teceddüd nasıl gelebilir? Bidat fikrine karşı hücuma geçen İslâm dini bu teceddüdü nasıl temin edebilecek? Şunu hatırda iyi tutmak gerekir ki önce de sonra da söylediğim gibi teceddüd değişme-başkalaşma (tebeddül) ve bozma-aslını değiştirme (tahrif) değildir. İslâmda en büyük düstur, vahdet düsturu olduğu için, diğer bütün ilkeler bu vahdet düsturunun inkişafı ciheti noktainazarından olacak ve bütün teceddüdlerde bu noktainazar mahfuz tutularak ümmetin 'bu ümmet olma özelliği' muhafaza edilecektir. Bu suretle her asırda vaki olan fikrî ve maddî hâdiseler bir tecrübe noktainazarıyla tetkik edilip ilkelerin tatbik edilme şekillerine göz atılacak ve bu suretle bir taraftan tecrübî ve tümevarıma dayalı, diğer taraftan aklî ve neticeye götürücü-tümdengelime dayalı bir döküm yapılarak çalışma ciheti bulunacak ve bu suretle ümmetin hayatına şuurlu veya şuursuz olarak giren yeni durumların şer'î ve dinî yönden sahih nesebi, fazlalıkları atılarak tesbit edilecek, öldürücü arızalardan olan bidatlarla, hayatî sebeplerden olan yeni inkişaflar ayırdedilerek birisi atılacak, diğeri kabul edilecek ve nihayet akılla hissiyat birleştirilerek vicdanlara yeni ihtiyaçları tatmin eden yeni bir şetaret neşvesi ve emniyet verilmesi hususuna itina gösterilecektir. Nassa dayalı ilkeler mahfuz tutulacak ve fakat teferruat ve tatbikat noktainazarından yenilikler husûle gelecek, daha doğrusu bizimseyeceğimiz yeniliklerle bizimsemeyeceğimiz yeniliklerin hududunun ayırdedilmesi gibi vicdanî bir inkişaf elde edilecek ve bu yolla içtimaî kişilik kopukluktan ve ihtilaftan kurtulacaktır. Müceddidin yapacağı şey vahdeti kırmak, ihtilafı artırmak, dinin asıllarını inkâr, fer'î konularını tecrit etmek, istikametten sapmak, mücerret arzulara uymak suretiyle ümmetin vicdanını ortadan kaldıracak bidatlara yol açmak olmayacaktır. Teceddüd bize nefret değil muhabbet zerkedecek, tedirginlik değil emniyet getirecektir. Her asrın tarihini güzelce zabtetmek ve o tarihte şer'î illetlerin ve sebeplerin amelî kıymetini ve içtimaî neticelerini tetkik etmek ve bu suretle geçen asrın bir hulâsasını yapıp gelecek asrın ihtiyaçlarını tayin etmek. İşte nebilerin vârisi olacak din âlimlerinin vazifeleri bunlardır. Bu ihtiyaçlar bazan nazarî, bazan amelî kıymetlere sahip olur. Nazarî ihtiyaçlar ilmî, amelî ihtiyaçlar amelî şahsiyetler ister ki müceddidler işte bu şahsiyetlerden zuhur edecek ve bu şahsiyetlerin ümmetin bu ümmet olma özelliğinden yetişmeleri gerekecektir.

Kelam ve hikmetin bütün ilim ve fenlerle ve tüm akılla ilgili konularla; fıkhın teşriî ve içtimaî konularla, hadis ve tefsirin ahlâk, edebiyat ve bütün dinî ve insanî yönlerle olan alakaları takviye edilir ve geliştirilir, bir taraftan hak ve bâtılın, bir taraftan da iyilik ve kötülüğün ölçüleri açıklanır ve tamim edilir ve şimdiki halden ümitsiz olan gönüller gelecek için dipdiri bir aşk bahşedecek idealler, mefkurelerle doyurulur. İlim ve akıl yeni durumlar içinde içtimaî vicdanın

vahdetinin devamını garanti altına alarak dinî ve içtimaî zaruretleri takviye eder, hayat da içtimaî kişiliğin bu vahdet içinde aşk ve heyecanını gıcıklar, nefretleşme gider, yerine birbirine karşı cazibe gelir. Ruhlar ve kalpler Ahmedî Livau'l-hamd altında toplanır, Rahman'ın arşının gölgesinde öpüşüp kucaklaşarak diri bir hayat kazanır. Artık "Eşhedü en lâ ilahe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhu ve resûlüh" kelime-i şehadeti ağızdan çıkıp havaya dönüşmez; bütün mânasıyla gönüllerde, mükelleflerin bütün uzuvlarında kemal-i şuhudla raks eder. Tekbir gulgulesi en heyecanlı marş olur. Ebedî dîdar görünür, yokluk zevki hiçleşir. Bu didar muvacehesinde insanlık aşktan aşka, feyizden feyize koşarak gelecek asır da daha yüksek bir kemal için hazırlanır. "*İyilik edenlere yaptıkları iyiliğin karşılığıyla ve daha fazlasıyla mükâfat vardır. Onların yüzü kararmaz, yüzlerini zillet kaplamaz, bunlar Cennetliktirler ve orada daimi kalacaklardır*" (Yunus, 10/26) sırrı zahir olur.

Şanlı Peygamber Efendimiz Hazretleri bizi bu suretle müruruzamanın kopukluğundan ve kasvetinden kurtaracak ilahî bir vaatle müjdelemiş ve gerçekten zaman zaman bu ilahî vaat tahakkuk ederek İslâmın aydınlığını ırktan ırka, memleketten memlekete götürmüştür. 1000 (hicrî) tarihlerinden beridir ki biz feyzimizi bu düsturda aramadık ve onun için bekayı garanti eden teceddütten mahrum kaldık. Heves ettiğimiz teceddütler hep ölüm yeniliği gibi acı bir değişme-başkalaşma oldu: Yıktı, yapmadı. Bugün İslâm âlemi büyük bir düşüşün ve aynı zamanda büyük musibetlerden doğan büyük bir uyanışın, kendine gelişin helecanıyla coşmaktadır. Bu uyanış içinde Cenâbı Hak'tan vaat edilen o neşveyi isteyelim ve isterken ilmi ile dini zıt, aklı ile hissi karşıt, mülayim olmayan ve çatlak medeniyetleri değil insanlığa kemal-i vahdetiyle yapışacak ve millî vicdanımızı kökünden kavrayacak olan mesut bir medeniyeti ideal ve mefkure edinelim.

Avrupa, ilmiyle, fenniyle barışamayan dini karşısında İslâmiyetin pek iyi barışacağını idrak etmiş bulunduğu için olsa gerektir ki Müslümanların bir gün gelip bu âhengi kurarak ve insan haklarının kudsiyetini yücelterek bütün insanlığa numune olacağından korkmuş ve bizi irşad vadisinde büyük sapıklıklara sürüklemek istemiştir. Avrupa bizi ilmî şaşaasına meftun ederken hissiyatına ve içtimaiyatına benzetmeye çalışmış ve dinimizdeki teceddüt esaslarını sözkonusu ederken "İslâm dini terakkîye mani midir, değil midir?" diye bir konu ortaya koymuştur ki bundan bütün maksadı, İslâm dininin kendini koruma hassasını kırmak ve terakkîyi kendilerine benzemek suretinde yorumlamak cihetine matuf olduğu yazılan eserlerinde görülmektedir. (Jules la Beaume'un) *Le Coran Analysé* (Paris 1878) adıyla Kur'an âyetlerini Fransızca tercümelerine göre konulara tahlil ve tasnif eden mühim eserin haşiyelerindeki notlara dikkat edilirse görülür ki Avrupa bizim son teceddütlerimizi ya Protestanlığa veya diğer bir Avrupa mezhebinin tesirine atfetmekte ve hep bunları kendilerine kul olmak gibi bir gaye ile mütalaa etmektedir. Fakat Avrupa korkmasaydı bir ilim ve felsefesine bakar bir de dinine

bakar da o ilim ve felsefe ile taban tabana zıt olan dinini, rüsumunu bize aşılamaya çalışmadan vaz geçer, o ilim ile kucaklaşacak olan İslâmiyeti terviç etmeye uğraşır ve İslâmın hayatına ızdırap vermekten zevk almazdı.

Bugün bütün insanlık içtimaî bir salaha olan ihtiyacını hissetmiştir ki bu ancak *Bir* olan Hakk'a tapan İslâm dininin düsturları ve bu düsturların ilmî ve hissî yeni inkişaflarla teyit edilmesi suretiyle mümkün olabilecektir. Ben bu kitabı tercüme ederken mücerret batının aklının künhüne vakıf olmak sevdasını taşıyordum. Fakat neticede anladım ki o akıl bütün cereyanıyla bizim dinimiz olan Allah'ın vahdaniyeti akîdesine doğru koşmuş ve bütün arzulara rağmen gerek dinsizliği ve gerekse teslisi isbat edememiştir. Onu takip ederken İslâmiyetten aldığım akıl ve felsefem sarsılmak şöyle dursun gittikçe kuvvet kazandı, inkişaf edecek noktalar buldu. Şimdi önceki âlimlerimizin felsefî malumatı da bu üslupta bir tarihle gösterilebilir ve Dekart'tan başlayan son devirdekilerin felsefesi ile tanışıklığımız da husule getirilirse felsefenin İslâmdan başka bütün dinlere haram olacağını bilfiil isbat etmek mümkün olacak ve fenlere aklî ve dinî hakimiyeti biz kazanmış olacağız.

Paul Janet - Gabrielles Séailles, trc. Elmalılı Hamdi (Yazır), *Tahlilî Tarih-i Felsefe – Metâlib ve Mezahib – Ma'ba'de't-Tabîa ve Felsefe-i İlâhiye* adlı eserin s. 10-40'daki Elmalı'nın önsözünden (1341).

IV
MÜHİM BİR MAKALE
(Kanun-ı Esasi, Kanunlaştırma Hareketi, İctihad)

"Ümmetimin ihtilafı geniş bir rahmettir".

İnsan türünün bekası medeniyetle, medeniyetin kıvamı da adaletledir. Adalet ise birinci olarak kanuna, ikinci olarak o kanunun güzelce tatbik ve icra edilmesine bağlıdır. O kanunun, öncelikle fertlerin meşru hürriyet ve eşitliği ve tabiî hakları esasına müstenit olacak halde ve gelecekte insanların ihtiyaçlarını temin, hayatî maksatlarını tayin, içtimaî bağlarını teyit, insanî meziyetlerini tekmil etmeyi üstlenmiş olması, zaman ve mekân ve hissiyat itibariyle takat getirilemez olmaması ve tatbik edilebilir olması lazımdır.

Bu sebebe mebnidir ki dış siyasetleriyle müşterek menfaatlar üzerine bir sulh ve münasebet dairesi kurmakta olan devlet toplulukları, bir taraftan devletler ve milletler hukuku hükümlerince birbirlerine tam bir temasta bulunmak ve yakınlaşmak arzusunda bulunurken diğer taraftan iç siyasetleri noktainazarından herbiri kendi mıntıkalarının çevre ve merkezinin icaplarıyla mütenasip özel ve müstakil kanunlar yapmaya mecbur bulunmaktadırlar.

Büyük devletler –iyi düşünülürse bilinir ki– hükümet şekillerinde birbirlerine yakın ve benzer olmak mertebesinden ileri geçememişler, idare teşkilatı itibariyle de aynı halde bulunmuşlardır.

...

Meselâ batı hukukunun esasını teşkil eden Roma hukukunda aslî kaide olarak "insanın hakları, kendisiyle doğar, kendisiyle ölür" nazariyesi bir zaman batıda kuraldı; doğmadan önce ve öldükten sonra insanların bir hakka ehliyetleri olmadığı kabul edilirdi. Binaenaleyh ana karnındaki cenin asla bir hayat hakkına ehil addedilmediğinden, ne adi bir hakka sahip, ne bir mütecavizine karşı cezayı tayine müstahak bilinmezdi. Sonra bu nazariye büsbütün değişti; kasten çocuk düşüren ana-baba cezaya müstahak görüldü. Buna dair geniş nazariyeler mey-

dana getirildi. Şimdi insaf edelim bizim usûl ilminin "ehliyet" bahsindeki geniş hakikatlar mezkûr nazariyelerin engin bir ummanını teşkil eden mezkûr bahsin izah ettiği yüksek düşünceler nasıl tecelli etti.

...

Şimdiye kadar devletler topluluğunun kuyruklu yıldızı demek olan devletimiz bu defa saadet getiren inkılabımızla (II. Meşrutiyet, İ.K.) yeni doğmuş bir Osmanlı yıldızı şekline girdi. Meşrutiyet ilan edildi. Devletler manzumesinde bir hareket mihveri kazanmak istidadını gösterdi. Buna tam bir şaşkınlık ve hayretle yönelen ilk bakışlar, meşrutiyetin İslâm şeriatında hüsnükabule mazhar olup olmayacağını ve neticenin neye varacağı cihetine yöneldi. Dış mahfeller bununla doldu. Zira herkes biliyordu ki şeriat kisvesine girmeyen bir hükümet şekli, bir idare, bir kanun bu memlekete girse de payidar olamazdı. Binaenaleyh bütün muameleleri Allah korkusu, istikamet, hürriyet, adalet, eşitlik, kardeşlik, kulların maslahatlarını temin etmek, beldelerin ümranını artırmak, medeniyeti çoğaltmak, ilim türlerini yaygınlaştırmak, hakları gözetmek, nefisleri süslemek, fıskı ve fesadı söküp atmak, fitne ve fücuru imha etmek, ahit ve misakı muhafaza etmek, verilen sözleri yerine getirmek, meşveret usûlünü benimsemek, birliği temin eden bağlara sarılmak gibi rükünler ve sebepler üzerine kurulu olan İslâm şeriatı eski sevgilisi olan hürriyet ve meşrutiyeti kucakladı. Ona olan muhabbet ve samimiyetini dosta, düşmana anlatmaya çalıştı, Kanun-ı Esasi şerefli şeriata uygundur denildi, hemen cana sığınak bilindi. Şüphesizdir ki Kanun-ı Esasi şeriat kisvesine bürünmeseydi ne bu ihtirama kavuşabilir ne de sımsıkı sarılmaya mahal olurdu.

Bugün ise laf zamanı geçti, iş zamanı geldi, Meclis-i Mebusan'ımız, meşveret mahfelimiz toplandı, Kanun-ı Esasi'nin tadil edilmesi bile karara bağlandı. Meşrutiyeti, açıklandığı üzere kucaklayan şeriatın acaba bugün meşrutiyetten ne muamele göreceği sorusunun halline lüzum görüldü. Meşrutiyet aslı gibi, bilmem ki teferruatında da şeriatın inayet-i tervicine iltifat edecek mi? Yoksa işim bitti deyip geçecek mi?

Memleketimizin, milletimizin, bu ana kadar başından geçen musibetler silsilesi kanunumuz olmadığından değildi. Kanunlarımızın ismi var cismi yoktu. Daha doğrusu hükmü yoktu. Halbuki asıl kanun nazariyatta değil fiiliyatta lazım geldiği noktasından bütün nazarlarımızın kanunların tatbikinin hüsn-i intizamından başka hemen bir şeye bakmaması gerekmektedir. Bir taraftan icraatında tam bir keremle; diğer taraftan memleketimizin hissiyatıyla mütenasip olmayan, şimdiki medenî ihtiyaçlarımıza, kâmil Osmanlı mevcudiyetimize uygun düşmeyen kanunlar yerine acemice taklitten ari, faziletli Osmanlı hissiyatımız kadar yüce kanunlar ikame etmeliyiz ki medeniyetin esas ufuklarımıza, bir kere de Adriyatik denizinden Hint Okyanusu'na ve Büyük Sahra'ya doğru uzanıp giden Osmanlı bölgesinde oturan müslim, gayrimüslim halkın hissiyatına, haklarına ve emellerine bir göz atmamız gerekir.

Siyasî ufkumuz, memleketimizin içi, her ne suretle olursa olsun medeniyet-perverane durumların tanzim edilmesiyle sulh ve barışın takip edilmesi gibi safa bahşeden hareketlerden aydınlanmak istiyor. Binaenaleyh biz her ne yaparsak, her ne beklersek asıl sermayesini içimizden beklememiz gerekiyor. Öyle ise hemen tebeamızın muhtelif sınıf ve unsurlarına bir göz atalım. Görürüz ki büyük çoğunluğu Müslüman unsurlar, bir kısmını da gayrimüslim unsurlar teşkil ediyor.

Evvela gayrimüslim unsurlar, hem bir dereceye kadar fikren terakkî etmiş, vatanı seven gayrimüslim unsurlar iyi bilirler ki kendilerinin bu memlekette refah ve saadet nimetlerine mazhar olabilmeleri, Müslüman unsurların kanun hükmüne tamamen uymalarına, fikrî seviyelerinin terakkî etmesiyle kâmil bir medeniyet elde etmelerine bağlıdır. Yine bilirler ki aralarında az çok ortaya çıkan sevimsizlik, iki taraftan birinin dininin icaplarından değil, her ikisinin başlarındaki mübrem bela; istibdadın kötülüğündendir. Eğer böyle olmasaydı uzun asırlardan beri bir arada yaşamalarını akıl kabul etmezdi. Demek ki Müslümanlar kanun bilir, kanun tanır olmalı ki gayrimüslimlerin de hakları muhafaza edilsin.

Müslümanların ise İslâm kisvesinde görmeyecekleri hiçbir kanuna itaat etmeyecekleri ve edebilmeleri için sarfedilecek zamanların, emeklerin yine neticesiz kalmasının muhtemel olduğu bilindiğinden "şeriatın kestiği parmak acımaz" meseli en bedevî bir aşiretin hissiyatına tercüman olan halkımız gözönüne alınarak –vatanı imar etmek istiyorsak memleketimizin süratle tatbik edilmesi arzu edilen her kanunu İslâm şeriatına bağlamak, yani her kanunun fıkhın felsefesine istinat etmesi gerekir ki, hem Müslüman fertler bütünüyle kanunun itaat dairesine girsin, gerek Müslüman ve gerek gayrimüslim hiçbir ferdin hukukuna tecavüz, hürriyetine taarruz etmesin, ederse itaat etmeyi farz bildiği kanunun tayin ettiği layık cezaya boyun eğmesi mümkün olsun; hem de milletimizde bihakkın şeref vesilesi olan fıkıh ilminden istifade edilerek hiç olmazsa "kendi eski hırkan ödünç elbiseden daha iyidir" sırrına uyulmuş olsun.

Fakat bu durumda üç şey hatıra geliyor:

1. Acaba Avrupa buna ne diyecek?

2. Acaba bu vechile gayrimüslim milletlerin eşitlik hakları muhafaza edilebilecek mi, yoksa Müslümanlar hep kendi tarafına mı yontacak?

3. Fıkıh ilmi şimdiki medeniyetin değişik muamelelerini ihata edebilecek mi, yoksa memleketi cahilce taassuplarla boğacak mı?

İşte bu sorular bazılarınca gayet mühim görünüyor. Halbuki mühim görüldüğü kadar da değersizdir. İlk önce birinci akla gelen şeyi yukarda geçen cevabıyla beraber mütalaa edelim: Avrupa'nın, gerek devletler hukuku ve münasebetlerine nazaran, gerek aklen, gerek hikmeten bizden beklediği birşey varsa o da verilen sözlere ve yapılan anlaşmalara sadık, sulh ve barış peşinde doğru bir meslek takip ederek tebeamızın esas haklarını, hürriyet ve eşitliğini muhafaza ederek ve

üstlenerek adaleti yaymak, marifeti neşretmek, medeniyeti takrir etmek, sanayii yaygınlaştırmak, ticareti genişletmek, memleketin işlerini düzene koymaktır. Biz bunu yapalım da ne suretle yaparsak yapalım. Eğer kendi sermayemiz, kendi çalışma ve gayretimizle yaparsak İslâm medeniyetinin terakkîye mani değil, yükselmenin saiki ve müştakı olduğunu maddeten isbat ederek daha ziyade takdire mazhar olacağımızda şüphe yoktur. Avrupalıların hakikattan yana olduklarında şüphe etmeyiz.

İkinci akla gelen konu ise durumu çok açık bir konudur. Çünkü bu konudaki nas haline gelmiş kaideden, "bizim lehimizde olan onların lehine, bizim aleyhimizde olan onların aleyhinde" eşitlik delilinden ibaret bulunan, İslâm şeriatının garantisi altında olan gayrimüslim milletleri menfaat ve zararda eşit tuttuğundan bir zimmi için bir Müslümanı kısas eder. En fakir bir Hıristiyanla bir padişahı adalet mahkemesinde yanyana, yeknesak durdurarak muhakeme etmekle emrederse diğer muamelelerde ne derece eşitliğe riayet edeceği pek kolay kıyas edilir.

Üçüncüsüne gelince: Malumdur ki İslâm şeriatında iki tür hüküm vardır: Biri naslara dayalı, onlardan alınan hükümler, diğeri ictihadla elde edilen hükümler. Nastan alınan hükümler sonradan değişmeyen haller hakkındadır ki "*Sizi yeryüzünde halifeler kılan O'dur*" (Fatır, 35/39), "*Allah katında en üstününüz en çok takva sahibi olanınızdır*" (Hucurat, 49/13) naslarının tayin ettiği hürriyet ve eşitlik bu kabildendir. Meselâ erkeklerin kadınlara, kadınların erkeklere olan insanî cazibesi bin sene önce ne ise kıyamete kadar yine odur. Bunlara ait hükümlerin de değişmez olması tabiidir. İşte yalnız bu gibi şerî hükümler bilhassa Kur'an-ı Kerîm'de açık ve kesin surette açıklanarak değişme kabul etmez olmuşlardır. Bununla beraber istisnaî hallerden yine de kurtulmamışlardır.

İkinci kısma gelince: Şeriatların, kendilerinden önceki şeriatların hükümlerini ortadan kaldırmalarındaki (nesh) hikmet icabınca, zaman, mekân ve şahısların farklılaşmasıyla farklılaşan ve bunların değişmesiyle değişen illetli ve içtihada dayalı hükümler, örf-âdet ve ihtiyaçların ehemmiyeti itibariyle "ezmanın tagayyuru ile ahkâmın tagayyuru inkâr olunamaz" (zamanların değişmesiyle hükümlerin değişmesi inkâr edilemez) küllî kaidesinin tedvinine sebep olan şeriatın sırrı üzere İslâm hukuku felsefesi olan fıkıh usûlü ilminde genişliğine ve derinliğine muayyen bir tarzda ciddi ve hakiki bir felsefeye bağlanmıştır ki zamanların değişmesiyle değişecek hükümleri yine kendisi tayin etmeyi deruhte ederek şimdiki medeniyetimiz değil, bundan böyle ortaya çıkacak çeşit çeşit terakkîlerin neticesi olan medeniyetin muameleleri bile onun şümul dairesinden çıkamaz ve çıkması ihtimali yoktur. Şeriat herşeyi ihata etmez diyenler şeriatı bilmeyenlerdir. Şu kadar var ki adam ister, çalışmak ve ihtimam ister.

Gerek tabii kanunları ve gerek Allah'ın öğrettiği kanunları ihtiva ile "*Dinde zorluk yoktur*" (Bakara, 2/256), "*Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz*", "*Allah'tan hakkıyla korkun*" (Âl-i İmran, 3/102) gibi emirlerin delaletleri mucibince vüsat

ve şümulü insanların ihtiyaç ve zaruretleri ve hayatın geleceği ile mütenasip ve fakat insanın tekdüze aklının sırf mütalaa etmesiyle tayin edilmesi mümkün olmayan nice İslâmî hükümler vardır ki, onların gizli hükümleri, faydalı maslahatları asırlardan sonra uyanık gözler tarafından görülebilir.

Buna dayalı olarak şu sırlardan dolayı İslâmın muhtelif zamanlarında ve müteaddit mekanlarında vukubulan hadiseleri halletmek üzerlerine vacip olan din bilginlerince "ümmetimin ihtilafı geniş bir rahmettir" sırrına uygun olan muhtelif ictihadlarıyla kısmen zamanlarına, kısmen de geleceğe bakarak mümkün ve makul suretler dairesinde tedvin edilen meseleler Müslümanlar arasında çokça mezhebi meydana getirmiş ve bugün dördü kendilerine uyulan mezhepler haline gelmiştir.

Bunların hepsi bir hukuk felsefesinin fürûu, hepsi şeriat ağacının meyvasıdır. Bu ihtilaflar öyle tabii bir icaptır ki toplamını gizli delâletlerle zımnen ihtiva eden Kur'an-ı Kerîm bu hükümleri sarahaten ve nas olarak vermiş olsaydı, yine bu kadar muhtelif meselenin varlığı gerekirdi. Ve o zaman Kur'an ihata edilmesi mümkün olmayan milyonlarca ciltlik bir kitap olurdu ve bugünkü mahfuziyetini elbette kaybederdi. Bir de insanlar ilim sayesinde kazanacakları uhrevî derecelerden mahrum bırakılmış olurlardı.

İşte biz bugün bu esaslara sahip olduğumuz cihetle İslâm fıkhında muteber olan bütün mezhepleri elimize alarak zamanımızdaki –ne yazık ki az olan– mütehassıslardan mürekkep –her nereden olursa olsun– Mecelle Cemiyeti'nden daha geniş bir ilmî heyet teşkil edip bir taraftan Avrupa kanunlarını tercüme eder, diğer taraftan gayrimüslim milletlerin iktidar sahiplerinden bir hukuk heyeti bulundurur, bilcümle küllî hadiselerimizi ve muamelelerimizi tayin eder, öncelikle Hanefî fıkhından tetkik, tatbik, birleştirme ve telif etmeye başlar, insanların ihtiyacına daha uygun ve en uygun meseleleri hangi mezhepten olursa olsun alır, faraza bunlarda bulamayacağımız halli gerekli bir hadiseye tesadüf edersek hallini aynen bulabileceğimiz Avrupa kanunlarından değil, şer'î felsefemizin kaideleriyle hal ve tayin eder, bu suretle öyle ihatalı bir kanun meydana getiririz ki medeniyet âlemi parmak ısırır ve Mecelle'miz bile onun muhtasar bir sayfası gibi kalır. Bu konuda Japonya'nın da bize örnek alınacak bir ders olması gerekir ki ancak bu suretle hissiyatımızı ihtiva eden bir kanunumuz meydana gelir ve memleketimizin bütün selâmetini temin etmiş oluruz ve hakikaten de mevcudiyetimizi isbat etmiş oluruz.

Bundan sonra da mektep ve medreselerimizde büyük bir mukayeseli kanunlar ilmi, daha şümullü bir hukuk felsefesi ve fıkıh usûlü ilminin tedrisine yol açmış oluruz, bilahare mahkemelerimizde –şer'an her ikisi de caiz olduğundan– ya tek hakim veya müşterek hakim usûllerinden birini kabul ederek birleştirme, düzenleme ve ıslah yoluna giderek halkımızı iki cami arasında kalmış beynamaza çevirmeyiz.

Arzedilen meselenin, caiz olup olmadığı ihtilaflı olan "bir konuda mez-

heplerdeki hükümlerin birleştirilmesi" (telfik-i mezahib) demek bile olmadığı unutulmamalıdır. Zira (bu, telfik gibi) bir meselede iki mezhep ile amel etmek mânasını tazammun etmiyor. Caiz olduğunda ise hiç şüphe yoktur. Önceki İslâm fakihleri mutlak olarak bu keyfiyeti caiz gördükleri gibi sonraki Hanefî fakihlerine göre de bizim gibi bir Hanefi mukallidinin bir meselede meselâ Şafiî mezhebini taklit etmesi kendi kendine caiz değilse de hakimin hükmünün katılmasıyla caiz olması şöyle dursun vacip bile olur. Halife (imam)nin izni ise hakimin hükmünden daha kuvvetli olduğundan açıklandığı şekilde meydana gelen kanun, halifenin iradesini kazanınca uyulması vacip olacağında şüphe yoktur. *Fusûlü Bedâyi*'in ictihad ve taklit bahsi meselenin halline kâfidir zannederim.

Şurasını da ilave etmek isterim ki bu surette de yine bütün istifademizin istihsan delilini de ihtiva eden Hanefî mezhebinden olacağı unutulmamalıdır. En iyi bilen Allah'tır ve başarı O'ndandır.

Küçük Hamdi, "Makale-i mühimme", *Beyanu'l-hak*, **sayı:** 18 (9 Muharrem 1327).

V
BİZİM VARLARIMIZ

Mecelle'mizde akitlerin ve mukavelelerin birçok vecih ile tetkik edilmiş olması tenkit edilmek isteniyor. Biz şüphe etmeyiz ki herşeyde basitlik, iptidaî hallerden olduğu cihetle bugün akitler ve mukaveleler esasını pek düşünmek isteyenler iptidaî mertebeleri tekâmül derecelerine tercih etmek vaziyetinde bulunmuş olduklarından medenî tekâmüllerinin henüz İslâm fıkhının sevk etmek istediği medeniyete ulaşmadığını takdir etmekten aciz bulunuyorlar.

Avrupa'nın geçmişine nisbetle şimdiki medeniyetini ve bugün ilim ve fen şubelerine sarfedilen yeni himmetlerini biz takdir nazarından uzak tutmaz ve birçok şeylerini kendimize almak için her türlü arzudan geri durmaz isek de şimdiki medeniyeti kemalin uç noktasına gelmiş bulmak şöyle dursun birçok uçurumlarını, hayli gerçek ayıplarını görmekten de kendimizi alamamakta haklıyız.

Hürriyet, eşitlik ve adaleti nakarat gibi yad eden bir medeniyet bugün heyet-i ictimaiyenin hürriyet kayıtlarını süslü göstermeye, şehvet kapılarını açmak cihetine doğru kararlı olduğu için bir cihetten iktisadî zulüm ve baskılara meydan vererek sermayedarlara diğerlerinden ziyade ehemmiyet, zayıf halka haklarından çok aşağıda bir himmet göstermek suretiyle ictimaî nizamı muvazenesiz hallere sürükleyip götürmekte bulunduğundan Avrupa her devresinde ictimaî inkılapların sarsıntılarına maruz olagelmektedir. Halbuki bizim Medenî Kanunumuz hakiki medeniyet gayesine doğru cereyan etmesi noktainazarından her asrın hakiki ihtiyaçlarını nazar-ı dikkate almayı gerekli gördüğü gibi her türlü ihtiraslarına da, hal ve zamanın ihtiyacı mânasını vermeyip kuvvetlerden ziyade sabit hakları, işlerin varacağı noktaları lüzumu kadar takdir edemeyerek himayeye, kanuna muhtaç olan aciz insanlığı müdafaa ettiğinden ne sermayedarların ihtikâr hissine ne de sermayesizlerin kısmet peşindeki galeyanına meydan vermeyecek bir mahiyete sahiptir.

Halin icabını düşünür, fakat gelecekteki hale hasım olmamak için bakışını şimdiki zamana hasretmez. Hem hali hem geleceği nazarıdikkatte tutar. Diyebiliriz ki sosyalistlerin Avrupa'da bir hayli inkılapla muvaffak olmak istedikleri gayeler bizde bilfiil mevcut bulunabilir.

Şu sözümden İslâm fıkhının sosyalizme müstenit olduğu anlaşılmasın. Ben demek istiyorum ki Avrupa medeniyeti kayserlik, feodalite, aristokratik, demokratik, sosyalist, komünist gibi haletlerden birine münhasır olarak varlığını isbat etmekte olduğu için daima bir tavırdan diğer bir tavra büyük inkılaplarla intikal eder, müşkilat çeker. Fakat insan tabiatının bunlardan birine inhisarı olmayıp asıl hakiki medeniyet bunların muhassalası üzerine seyr edeceğinden İslâm medeniyetinin hakikatı işte bu vadide cereyan etmesi lazım geldiğinden İslâm fıkhı da herhangi bir zamanda bunlarla temas kurmaya elverişli bir durum içindedir. Herhangi birinin haddi tecavüz etmesinin önüne geçmeye çalışarak heyet-i ictimaiyeyi daima salim bir halet-i ruhiye ile saadete sevketmeye özenir.

Küçük Hamdi, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'mize reva görülen muahazeyi müdafaa" (IX), *Beyanu'l-hak*, c. III, sayı: 61 (14 Cemaziyelevvel 1328).

VI
MAHABBET VE VAHDET-İ VÜCUD

"İnsanlardan kimi de Allah'tan beride birtakım sanırlar (endad) ediniyorlar da onları Allah sever gibi seviyorlar..." (Bakara, 2/165).

...

Mahabbet

Bu âyet bize gösteriyor ki ulûhiyet mânasında son derece mahabbet bir esastır. Ve mabud en yüksek mahbubdur ve böyle son derece sevilen şeyler ne olursa olsun mabud ittihaz edilmiş olur. Mahabbetin hükmü ise itaattır. Ve bunun için mabud, son derece itaat edilen varlık (mutâ') olur. Ve her insanın siretinde hareket mebdei onun mabududur. İnsanlar tarafından böyle mahabbet ile mabud payesi verilen endad (sanırlar) o kadar çeşitlidir ki bir taş, bir maden parçasından, bir ot, bir ağaçtan tut da gökteki cisimlere, ruhlara, meleklere kadar çıkar. Mamafih "yuhibbuhum" (onları severler) de akıl sahiplerine raci olan "hum" (onlar) zamiri, bunların bilhassa akıl sahipleri kısmını tasrih etmektedir. Buna binaendir ki müfessirler bu endad'ı "Allah'a masiyette, itaat ettikleri seyyitleri, reisleri, büyükleri" diye beyan etmişlerdir. Bu zamirin tağlib suretiyle diğer putlara da teşmili takdirinde bile bu mâna zahirdir. Filvaki servet u sâmân, haşmet u kuvvet, câh u ikbal, hüsn ü cemal gibi herhangi bir ümide sebep addedilen dilberler, kahramanlar, hükümdarlar gibi insanları, Allah gibi seven ve onlar uğrunda herşeyi göze aldıran nice kimseler vardır ki bu şirk noktasının, putperestlik esasını, beşeriyetin en büyük yarasını teşkil eder.

Yunan, Roma, Avrupa medeniyet ve edebiyatında böyle mahabbet mabutlarının hadd ü hesabı yoktur. Bu his zamanına göre türlü türlü şekillerde zuhur eder. Hıristiyanlık dahi bu ruh ile doludur. Hele Avrupa ruhunda, Avrupa edebi-

yatında bu nevi şirk o kadar ileri gitmiştir ki her eline kalem alan ve herhangi bir şiir söylemek isteyen kimse mahbubuna ilah payesini vermeyi ve en ufacık bir işi medhetmek için hemen yaratmak kudretini isnat edivermeyi bir hüner, bir şeref addeder. Yeryüzündeki insan çekişmeleri bütün bu muhalif herbirinin arkasındaki binlerce yağcılar tarafından körüklenir ve beşeriyet günden güne ahlâkî sukûta sürüklenir, ilimlerin, fenlerin, sanatların terakkîleri buna çare bulamaz, bilakis hepsi bu şirk ocağını yakmak için gaz ve benzin yerine kullanılır. Bunlar hakikatta ne Allah tanır, ne peygamber. Herbirinin gönlünde zaman zaman bir veya birkaç mahluk yer tutmuştur. Onları Allah gibi severler ve onlara mabud muamelesi yaparlar, onlara itaat etmek için Allah'a isyan ederler. "Yuhibbûnehum ke-hubbillâh" (onları Allah sever gibi seviyorlar) bütün bunları tasvirdir.

Ve burada evliya ve peygamberleri mabud derecesine çıkaranlar da dahildir. Bunun için Allah'ın evliyası, peygamberleri, melekleri gibi sevgili kullarını severken nazm-ı celilin mazmununu iyi düşünmeli, mahabbetlerini Allah mahabbeti derecesine vardırmaktan kaçınılmalıdır. Zira Allah için sevmekle Allah sever gibi sevmek arasında farkı bilmek lazım gelir. Allah'ı sevenler Allah'ın yolunda giden sevgili kullarını da severler, lâkin Allah gibi değil; Allah için severler ve bu sevgi ile Allah yolunda onlara tâbi olurlar. *"De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allah da sizi sevsin"* (Âl-i İmran, 3/31). Binaenaleyh Allah'ın sevdiği kullarını sevmek ve onlara tâbi olmak günah ve şirk değildir, bilakis mahabbetullaha delil olur. Ve fakat bu mahabbet hiçbir zaman Allah mahabbeti gibi olmamalı, yani Hıristiyanların Hz. İsa hakkında yaptıkları gibi onları mabud derecesine çıkaracak bir tapınma suretini almamalıdır. Bunun en güzel misâlini Müslümanlığın iman anahtarı olan kelime-i şehadetinde ve ibadetlerin başı olan namazda buluruz. Bir Müslüman "Eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abduhu ve resûlüh" derken Allah'tan mâada bütün mabudların hepsini red ve nefyeder de bu pak kalple Peygamber'i, Hz. Muhammed'in O'na ubûdiyet ve risâletle izafetini tasdik ve Allah için bu hakka arz-ı şahadet eder ki bu şahadette Allah'tan sonra Peygamber'e bir mahabbet ilânı vardır. Ve iman bu mahabbetle tamam olur ve fakat mahabbetullah tevhid-i kibriyayı ulûhiyet ile ve bunun yanında Hz. Muhammed'e mahabbet Allah'a ubudiyeti ve risaleti haysiyetiyledir. İşte Allah için mahabbetin en büyük nümunesi.

. . .

Buna mukabil evliya ve peygamberleri veya ruhlarını veya melekleri müşriklerin mütevassıt (aracı) mabudları gibi bir ulûhiyet hissiyle sevmek, onları severken Allah'ı ve Allah'ın emirlerini unutmak, onlar namına kurbanlar, âyinler yapmak, onların isimlerini "Bismillah" gibi işlerin başlangıcı edinmek "onları Allah'ı sever gibi severler" ifadesiyle bir şirk ve küfür olduğunda şüphe yoktur. Ve böyle yapmak onlardan uzaklaşmaktır, çünkü onlar ancak Allah'ı sevmişlerdir.

Ne yazık ki Müslümanlık namına dahi böyle bâtıl bir mahabbet akîdesine

tutulan ve bununla dindarlık yapıyoruz zanneden birtakım gaflet erbabı da zuhur etmiştir. Bunlar ekseriyetle din ilminin iyi tahsil edilmedii ve dinî malumatın esası bilinmeden ağızdan ağıza bir efsane gibi dolaştırıldığı cahiliyet devirlerinde, cahiliyet mıntıkalarında zuhur edegelmiştir. Çünkü ubûdiyet hissi insanlarda fıtrî olduğundan dolayı hakiki ve mütekâmil din ilmi sönünce insanlar ilk cahiliyet devrindeki efsanelerle gönlüne doğan acaip hevaiyat içinde tapınmaya çalışır, hurafelerle boğulur gider. Ölü veya diri, canlı veya cansız putlara bağlanır.

Mamafih bu sapıklığın felsefî yolla ilim ve marifet adı altında intişar eden kısmı da yok değildir. Ve elbette bu daha mühimdir, burada ilâhlığı inkâr eden ta'tîl (ateizm) felsefelerinden bahse lüzum görmüyoruz. En derin cehalete müsavi ve hatta daha beter olan ta'tîl felsefelerinin şenaati birçok yönden ihtardan müstağni olduğu gibi ilmî ve felsefî haysiyetten hükümleri de yoktur.

Vahdet-i Vücud

Fakat felsefe-i ilâhiye ve vahdet-i vücud adı altında gizlenen bir ta'tîl felsefesi vardır ki din ve ahlâk adına ilmî ve hikemî şekilde en büyük zarar bundan neşet edegelmiştir. Ve her nerede bir şirk varsa bununla az çok bir alâkası vardır. Evvela şunu kaydedelim ki: "*Sizin ilâhınız bir ilâhtır, O'ndan başka ilâh yoktur*" (Bakara, 2/163) âyetinde dahi sarih olduğu üzere İslâm dininde emrolunan umumi iman mevzuu "lâ ilâhe illallah" (Allah'tan başka tanrı yoktur) tevhidi, yani ulûhiyet tevhididir, "lâ mevcûde illallah" (Allah'tan başka varlık yoktur) diye ifade edilen tevhid-i vücud değildir. Bu olsa olsa marifet tarîkında merhaleleri katetmiş havas için sözkonusu olabilir. Ve bizim nazarımızda tevhid-i vücud mutlak olarak münker değil belki keşfen müsbettir. Lâkin "Allah'tan başka mevcut yoktur" demekle "her mevcut Allah'tır" demek arasında pek büyük fark vardır. Evvelkisi mahz tevhid olabilir, lâkin ikincisi mahz şirktir. "Allah'tan başka mevcut yoktur" denildiği zaman masivaya isnad edilen vücudun hakiki olmayıp hayalî, vehmi, şuurda akseden bir emr-i zıllî olduğu ve hakikî vücudun ancak Allah'a mahsus bulunduğu ikrar edilmiş ve âlemin bizâtihî hakikî vücudu nefyedilmiş olur ki bu vahdet-i vücuddur. Çünkü keşfen sabit olduğu üzere biz âlem namına ne biliyorsak hepsi mahsûsâtımız (hislerle algıladıklarımız), hayalimiz, zihnî sûretler ve ruhî intibalarımızdan ibarettir. Bunları a'yan tasavvur etmemiz ve bi'l-izafe hak diye bilmemiz, zatında vâhid-i ekmel olan Hak mefhumunun ezelen ve ebeden tahakkukuna tasdik sayesinde mümkün olabilir ki bunu Fatiha'da izah etmiştik. Binaenaleyh vahdet-i vücud, tevhid-i vücudîsi eşbah-ı âlemin zıllî ve hayalî olduğunu görmek ve onları silip maverasındaki vâhid Hakk'ın vücuduna iman etmek ile mümkün olur. Nitekim "Lâ ilâhe illallah": Allah'tan başka ilâh yok dediğimiz zaman da birtakım putların birçok kimseler tarafından

mabud ittihaz edildiğini inkâr etmiş olmuyoruz da bunların hak olmadıklarını ilân etmiş ve ancak bir Allah isbat ve kabul etmiş oluyoruz.

Lâkin "her mevcut Allah'tır" denildiği zaman vücudda hakikî bir kesret (çokluk) kabul edilmiş ve hepsinin Allah olduğu iddia edilmiş oluyor ki bunda tevhid yok, bilakis Allah'ı teksir (çoğaltma) ile işrak (şirk koşma, ortak kabul etme) vardır. Bu bir vahdet-i vücud değil ittihad-ı vücud (varlığın birliği) veya hulûl (Allah'ın varlıklara hulûl etmesi) nazariyesidir veyahut Allah'ı inkâr ile ancak âlemi isbattır, "bir"e "her" demektir. Ortağı olmayan Allah'a namütenahi ortaklar (şerîkler) isbat etmek, hayalî varlıkları hakiki varlık farzetmektir. Buna en ziyade "panteizm", "ittihad-ı ilâhiye" denilir ki bu nazariyede Allah ve vücut hakikaten herşey ile birleşmiştir veya her şeyin içine hulûl etmiştir. Hâşâ Ali ilâh, Veli ilâh, Firavun ilâh, Nemrud ilâh... her şey ilâhtır. Bunda âlemin isbatı ve Yaratıcı'nın nefyi vardır.

İşte birtakım cahiller veya mülhidler hikmet-i ilâhiye adıyla muhal olan bu ittihad veya hulûl veya ta'tîl nazariyesini vahdet-i vücud ve mahz tevhid diye ele alarak "Lâ ilâhe illa hu" demek "lâ mevcûde illâ hû" demek olduğunda ısrar eder ve bunu da "her mevcut O'dur" mânasıyla tefsir eder ve hatta küll-i mecmuî ile küll-i ifradîyi ayırd etmeyerek "heme ost" (her şey O'dur) der. Herşeyin maverasında Allah'ı görecek yerde her şeyde ve hatta her şeyi Allah görmek ister. *"O Evvel'dir, Âhir'dir, Zâhir'dir, Bâtın'dır"* (Hadid, 57/3) âyetinin beyan ettiği cem' mertebesini, fark mertebesinde ayrı ayrı söyler ve bu suretle kendini Allah görmek ve göstermek için kâmil insanları bizzat Allah gibi gösterir. Artık erenler, evliyalar, bir ilâhlar cemaati manzarasında tahayyül edilir. Halbuki bu nazariyenin esasına göre şeytanların velilerden, kâfirlerin müminlerden farkı kalmamak lâzım gelir. Çünkü her mevcut O sayılır.

İşte "İnsanlardan kimi de Allah'dan beride birtakım sanırlar (endad) ediniyorlar da onları Allah sever gibi seviyorlar" âyet-i kerimesi bilhassa bunları da red ve iptal içindir. Zaten İsa'ya Allah veya ibnullah (Allah'ın oğlu) denilmesi de Mısır'dan, Hint'ten, Yunan'dan, Roma'dan gelen bu ittihad nazariyesinin bir dalıdır. Bu ifrat ve telbisten kaçınmak için sonraları İslâm âleminde Hanbelîler içinden Vahhabî mezhebi zuhur etmiş ve bu mezhep Allah'tan mâada her kim olursa olsun ona hürmet ve mahabbet ızhar etmenin şirk olduğunu ilan etmiş ve buna binaen kabirlere hürmet etmeyi şirk telakki etmiştir. Bu hürmet ve mahabbet "onları Allah'ı sever gibi severler" mazmununu doğrulayacak derecede olursa bizim dahi buna şirk nazarıyla baktığımızda şüphe yok ise de, bundan mutlak olarak hürmet ve mahabbetin inkârı mânasını çıkarmak ve müminlerin kalplerinden peygamberlerin ve salih kulların mahabbetlerini çıkarmaya çalışmak dahi bir ifrat ve ilâhî mahabbetle uygunluğu mümkün olmayan tehlikeli bir durum olduğunda tereddüt etmeyiniz. Sünnete uygun olarak kabir ziyaret etmek, ölülere Allah rızası için hürmet etmek, ölülerin hak olan eserlerinden, fikirlerinden

istifade etmek, ruhlarını hayır ile yad ederek şad etmek ve onlar için Allah'a dua etmek ve bu dua ile feyiz kazanmak, onları Allah sever gibi sevmek değil, Allah için Allah'ın kullarını ve mahluklarını sevmek olduğu âşikârdır.

. . .

Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 572-78 (1971).

EKLER

I

İSLÂMDA DAVA-YI MİLLİYET

(Babanzâde Ahmed Naim'e Cevap)

Ahmed Agayef

Zannediyorduk ki muhterem Süleyman Nazif Bey'le aramızda aylarca uzamış olan kalem mübahaselerinden sonra artık Türkçüler hakkında beslenilmek istenilen sû-i tefehhümler izale edilmiştir. Türkçülerin maksat, gaye ve meslekleri tamamen kesb-i vuzuh ettiğinden bu yolda şüphelere, tereddütlere tesadüf etmeyeceğiz. Maatteessüf şu zannımızda aldanmış olduğumuz tahakkuk ediyor. Anlaşılıyor ki bizi tenkid edenler, milliyet cereyanlarını ahali nazarında her çi-bâd-âbâd düşürmek isteyenler bizi okumak, anlamak, takdir eylemek ve tenkidlerini vesâik üzerine istinad ettirerek, hatalarımız var ise madde madde tasrih ederek bizi irşad eylemek tenezzülünde bulunmak istemiyorlar. Tenkidler, itirazlar, hücumlar hep dedikodular üzerine yapılıyor. Hep "böyle işitiliyor", "şöyle deniliyor" üzerine yürütülüyor.

Bizce pek muhterem tanınmış Babanzâde Ahmed Naim Beyefendi'nin de aynı hata yoluna sapmış olduğunu maatteessüf söylemek mecburiyetindeyiz; bu Zat-ı muhterem *Sebilürreşad* mecmuasının 293'üncü numarasında yukarıda makalemiz için serlevha ittihaz etmiş olduğumuz unvan ile on beş büyük sahifeyi ihtiva edecek kadar gayet uzun ve vâsi' bir makale neşretmiş ve bu makaleyi milliyet cereyanlarını ve bilhassa Türkçülüğü tenkit etmeye hasr eylemiştir. Lâkin bütün makalesinde Türkçülere atfederek şiddetle tenkid eylediği maddeleri tek bir vesika ile bile teyid etmemiştir. El-Yevm Türkçüler tarafından birçok mecmualar, gazeteler neşredilmektedir. Bundan birisini alıp da "işte efendiler siz, bunu söylüyorsunuz, halbuki bunlar doğru değildir, hatadır, muzırdır" dememiştir. Kendilerinin de ikrarına nazaran Türkçülere ait malumatlarını yalnız "Türkçülerle vâki olan münazarat ve münakaşatdan" kesb eylemişlerdir. Şifahî ve binaenaleyh kaçıcı, muhtasar, mütelevvin münazaralar üzerine, muharrer tenkidat yürütmenin ne kadar esaslı ve muvafık-ı hakikat olabileceğini herkes sathî bir düşünce ile bile takdir edebilir.

Maamafih Naim Beyefendi gibi kanaatına iman eden, İslâmiyet gibi muazzam ve ulvî bir esası kendilerine gaye tayin etmiş ve bila tereddüd o yolda azm ü

sebat ile yürüyen zevatın kâffesi yine Türkçülerce pek muhterem olduklarından onlar ile mübahaseye girişmeyi, Türkçülük hakkında taşıdıkları yanlış zehabların tashihine çalışmayı kendimiz için hem bir vazife ve hem de bir şeref addederiz. Keşke bütün muarızlarımız Naim Bey gibi olsaydı; yani kendi iddialarına, kendi fikirlerine iman etmiş olsaydılar! Muayyen ve samimi bir fikir taşıyarak o fikrin hâkim olmasına çalışsaydılar! O vakit anlaşmak ve fikirlerinde ihtilaf bâki kalsa bile yekdiğere karşı mütekabil hürmet beslemek kabil olurdu.

Naim Bey asıl tenkidatına girişmeden evvel Türkçüleri iki zümreye ayırıyor. Birisine "halis Türkçüler", diğerine "Türkçü-İslâmcılar" unvanını takıyor. Birincileri "telkîh etmek istedikleri şey açıkça dinsizlik mefkûresidir", ikincileri de "ne serden ve ne de yardan geçemiyorlar" diye tarif ediyor.

Naim Bey şu taksimatı nerden aldı? Hangi vesika üzerine tesis etti? Türkçülük gibi artık teessüs ve tebellür etmiş olan bir cereyanda bu gibi taksimatı teyid edecek vesikalar bulunmalıdır. Acaba hangi Türkçü nerde "dinsizliği telkih eylemek" istemiştir? Hangi Türkçü nerde "İslâmiyetle dinsizlik arasında müterreddid bulunduğunu ve bunlardan hangisini tercih edeceğini bilemediğini söylemiştir?". Bu suallere cevap verilmedikçe ve verilen cevaplar, senedler ve vesikalar üzerine istinad ettirilmedikçe yapılan taksimatın indî, keyfî ve gayr-ı vârid kalacağı tabiîdir. Biz ise Türkçülük cereyanına Naim Bey'den behemehal ziyade yakın olduğumuz için, mezkûr cereyan içinde dinsizlik "mefkûresini" değil taşıyan ve hatta nazar-ı müsamaha ile gören hiçbir mezhebin, fırkanın, şubenin bulunmadığını kat'î bir surette iddia ediyoruz. Tek tek şahıslara gelince; bunlar arasında eğer gulüvv edenler var ise bunun Türkçülük cereyanına atfedilmesi vicdanen doğru olamaz: Acaba Türkçülükten evvel bu gibi şahıslar yok muydu? Ta bidayet-i İslâmiyetten beri bu gibi şeyler daima mevcut değil mi idi? Türkçülük cereyanını munsıf ve müdekkik bir nazarla takip ve mütalaa edenler Naim Beyefendi'nin fikrinin tamamen aksini görüyorlar. Bu gibiler ikrar ederler ki dört beş sene bundan akdem dine karşı büyük bir mübalâtsızlık, İslâmiyet hakkında pek bâriz bir lâkaydlık gösteren Türk gençleri bugün dine takarrub etmişlerdir, dindar olmuşlardır! Zaten başka surette de olamazdı. Aşağıda izah edileceği üzere din, kavmiyetin en mühim esas ve erkânından olduğu için kavmiyet cereyanını anlayarak, bilerek takib edenler için dinden uzaklaşmak kabil bile değildir.

Demek ki Naim Beyefendi'nin Türkçülüğü "dinsizlik mefkûresini takip edenler" ve "ne yardan, ne de serden geçemeyenler" arasında taksim etmesi muvafık-ı hakikat değildir. Türkçülük gayr-ı kabil-i taksim bir vahid-i küll-dür. Onun takip ettiği gaye, yürüdüğü yol bir olduğu için ikiye inkisamı gayr-ı kabildir. Tek tek şahıslar bu gibi mesailde asla nazar-ı dikkate alınamaz. Bunlar ya Türkçülüğün ne olduğunu asla anlamamışlardır veyahut başka bir maksatla Türkçülük içine sokulmuşlardır, behemahal Türkçülüğe mânen yabancıdırlar, Türkçülüğü temsil etmek hassasından mahrumdurlar.

Şimdi geçelim Naim Beyefendi'nin asıl tenkidatına:

Sebilürreşad'ın on beş büyük sahifesini ihtiva eden şu tenkidat fikir ve esas itibariyle üç noktada telhis edilebilir:

1. Din-i mübin-i İslâm kavmiyet cereyanlarını tasvib etmiyor, bu gibi cereyanlar onun esas ve ruhuna, ahkâm ve kavaidine muhaliftir,

2. Milliyet cereyanları muzırdır,

3. Milliyet cereyanları Müslümanlar içinde Avrupa'yı taklitten mütevellit olduğu için gayr-ı tabiî ve masnûdur.

Şu noktaları birer birer veya ayrı ayrı mütalaa edelim:

Naim Bey birinci ve esas fikrini, yani din-i İslâmın milliyet hissini kabul etmemiş ve bu hissi men eylemiş olduğunu isbat etmek için birçok hadiseler, rivayetler ve hatta ayât-ı kerime zikrediyor. Anlaşılıyor ki Müşarunileyh şu senedleri toplamak için pekçok zahmet çekmiştir, elde edebileceği bütün menâbie müracaat ve bulabildiği bütün vesâiki cem' eylemiştir. İslâmiyetin sûret-i zuhur ve intişarı hakkında başka bir fikre zâhib olduğumuz için biz şu senedleri kemal-i dikkat ve merakla mütalaa eyledik. Fakat o fikrimizi tezelzüle uğratacak ve Naim Beyefendi'nin fikri için ciddi bir istinatgâh teşkil edebilecek hiçbir şey bulamadık. En evvel göze çarpan bir husus, irad olunan hadis, rivayet ve âyetleden tek birinde bile "kavm" kelimesinin istimal edilmediğidir. Kâffesinde yalnız asabiyetten bahs olunuyor. Anlaşılıyor ki muhterem Naim Beyefendi asabiyet kelimesini "milliyet" kelimesi mânasına alıyor. Bu doğru mudur? Biz burada Naim Bey gibi Arap lisanının gavamızına bizden pek ziyade vâkıf olan ve behemahal Arapçaya ait mesailde bizden daha ziyade salahiyetdar olan bir zata lugat dersi vermek iddiasında bulunmaktan pek uzağız.

Fakat "kavmiyet" kelimesinin bugünkü mânası hakkında aramızda ihtilaf olabilir. Belki bizim bu kelimeden murad ettiğimiz mâna kendilerince kesb-i vuzuh ederse ihtilaf bertaraf edilmiş olur. Milliyet "nation", fenn-i ictimaiyatın son ve muhtasar tarifine göre, "aynı surette hisseden bir kitle-i efrada" denilir: La nation c'est le groupe d'individus semblables par la manière de sentir*. Müşterek hissiyatın tevellüd, intişar ve tamimi de iki âmilin tesiri ile oluyor: Lisan ve din. Bunlardan sonra ırk, tarih, anane, âdât, edebiyat, vesaire de geliyor. Fakat biraz teemmül olunduğu halde bu âmillerin kısm-ı azamı da o iki âmilin neticesi olduğu tezahür eder. Dünyada bir kavim, bir millet yoktur ki onun âdâtı, edebiyatı, anane ve tarihi onun dininden müteessir olmasın. Bütün bunların mücmeli, ya rüknü ise lisandır. Binaenaleyh diğer sosyologların milliyet hakkında vermiş oldukları "la nation c'est la culture - la nation c'est la mentalité" gibi tarifler bizim yukarıda kabul ettiğimiz tarifi nakz değil teyid eder. Çünkü onun başka

* J. Novicovy: *Les Luttes entre les Sociètès Humaines et leurs Phases Successives*, s. 247.

bir surette izharından başka bir şey değildir. Biz aşağıda Türkçülerin milliyet kelimesi ile neyi ifade etmek istedikleri hakkında mufassal beyanatta bulunacağımızdan şimdilik bununla iktifa edelim ve asıl maksada rücu edelim:

Bedihidir ki milliyet kelimesi yukarıda tarif ettiğimiz mâna itibariyle asabiyet kelimesi mânasına katiyen alınamaz. Hatta bu iki kelime arasında gayr-i kabil-i telif bir tezat ve ihtilaf vardır. Asabiyet, bervech-i malum bir kişinin babası tarafından merbut olduğu efrad-ı aileye, ecdada denilir. Asabiyet insanı maddî ve mahdut bir daireye rabt ve o dairenin hayatı, menafii ile yaşattığı gibi onun gayretini, hamiyetini, namusunu, ananesini gütmeye, taşımaya sevk eyler. Milliyet ise insanı, dairesi bazan pek vâsi' ve gayr-ı kabil-i tecessüs manevî bir kitleye rabt eyler. Asabiyet aşiret halinde yaşayan, vahdet-i milliyesini duymamış, kendini bilmez, nereye doğru yürüdüğünü anlamaz muhitlere mahsustur. Milliyet ise bunun aksidir; yani kendini bilir bir vicdan-ı millîye malik muhite hastır. Kable'l-İslâm eyyam-ı cehalette aynı kavmiyete mensub velâkin aşiret halinde yaşayan ve binaenaleyh asabiyet zihniyetini taşıyan iki Arap şairinin yekdiğeri ile münazarası, muhasamaları, iki kabile arasında bazan bir deve, bir at için senelerce kanlı müsademelerin, husumetlerin devamı hep şu asabiyetten mütevellid hallerdir.

İslâmiyetin zuhuru esnasında Hz. Resûl-i Ekrem'e karşı çıkmış olan kuvvetler arasında en müthişi şu asabiyet idi. Tarih-i İslâmiyet tedkik olunduğu halde İslâmiyetin gerek ahkâm, gerek kavaid ve gerek ahlâk nokta-i nazarlarından en ziyade pençeleşmiş olduğu şeyin asabiyet olduğu tebeyyün eder. "*Bedevilerin* (A'rab: Bedevî Arapların) *küfür ve nifakları her yönden daha ileridir*" (Tevbe, 9/97. Metinde Arapçası var. İ.K.) buyuran âyet-i kerime şu mübareze ve muhasamanın ne kadar şedîd, ağır ve bazan tahammül-fersa olduğunu pekalâ irâe ediyor. Bedihidir ki şu âyetin kasdettiği şey A'rabîlik, yani asabiyet, aşiret halleridir, mazallah Arap kavmi değildir. Bilâkis İslâmiyetin en birinci, en büyük maksadı şu A'rabîliği def ederek, asabiyeti kaldırarak Arap kavminin vahdetini temin eylemek, Araplıkda bir vicdan-ı umumi, bir gaye-i müştereke husule getirmekten ibarettir. Şu vicdan, şu gaye, vahdet-i millîsini bulmuş, asabiyet belasından halas olmuş Araplar için İslâmiyetten ibaret olacaktı. Hz. Muhammed aleyhi's-selam ve ashab-ı kiram pekâlâ takdir buyuruyordular ki Arap vahdeti, Arap vicdan-ı umumisi teşekkül etmedikçe İslâmiyetin intişarı kabil olmaz. Sağlam ve kavî bir bünyeye, hassas bir kalbe, gayet yüksek ve kesin bir dimağa malik Araplar neden o zamana kadar tarihe bigâne, hayat-ı beşerden sanki bîhaber, dünyanın bir köşesinde sıkılıp kalmışlardır.

Çünkü asabiyet belasına müptelâ idiler. Çünkü vahdet-i milliyeye malik değildiler, çünkü vicdan-ı millî teşekkül etmemişti ve şu vicdanın istikametini tayin edecek bir mefkûre, bir gaye-i emel sahibi değildiler. Şimdi ise en birinci şey şu vahdeti temin eylemek, şu vicdanın ve gaye-i emelin esasatını vaz' eylemekten ibaretti. İşte bunun içindir ki, Kur'an-ı Azimü'ş-şan bir taraftan A'rabîliği telin ve tefrik ettiği gibi diğer taraftan da kable'l-İslâm Arap vahdet-i milli-

yesini, hissiyat-ı müşterekesini az çok terbiye eden mevcut müesseseleri kabul ve muhafaza ediyor. Kıblenin Beytu'l-makdis tarafından Mekke-i Muazzama tarafına tebdilini bir lisan-ı istihza ve istihkar ile karşılayan muhaliflere Kur'an-ı azimü'ş-şan *"Yüzlerinizi doğudan ve batıdan yana çevirmeniz iyi olmak demek değildir"* (Bakara, 2/177. Metinde Arapçası var. İ.K.) âyet-i kerimesi ile cevapta bulunuyor. Peygamber-i Zîşanımızın en birinci ve en büyük mucizelerinden birisi Kur'an'ın âlî lisanı değil midir? Bu hususu yalnız iman değil, tarih de isbat eder. Tarih de diyor ki evet Kur'an-ı Azimü'ş-şan lisanının belagat ve fesahati karşısında bütün Arap şuarası ser-be-zânu-yı tebcil oldular. Vahdet-i milliyenin o unsur-ı kadîmi olan lisan –artık mahallî aşiret muhitlerinden mülhem olarak asabiyete, tefrikaya hizmet değil– teşekkül ederek derece-i kemâle vardığından vahdet-i milliyeye, vicdan-ı millînin taşımak üzere olduğu gayenin tecelliyatına hizmet edecektir. Ve bu münasebetle Kur'an yalnız ahkâmı, esasatı ile değil lisanıyla bile Arap vahdet-i milliyesinin teşkili için azîm ve mu'ciz-nüma bir âmil oldu. Artık Arap âleminden lisan ayrılıklarını ebediyyen kaldırdı. Bugün bile Merakeş'ten Irak'a kadar vaziyet, zihniyet, irfan itibariyle müteferrik olan Araplar arasında bu muazzam âmil aynı rolü oynamıyor mu?

Şimdi geçelim siyasiyat sahasına: Burada da aynı hali görüyoruz. Medine'de ilk hükümet temeli vaz' edilir edilmez –gerek Zat-ı Hazret-i Risâletpenahî'nin ve gerek ashab-ı kiramın bütün mesaileri fikir, his, gaye itibariyle birleştirilmelerine bunca gayret olunan Arapların o hükümet etrafında toplanmalarına sarf olunuyor. Şiar *"Arabistan dairesinde yalnız Arap ve yalnız Müslümanlık olacaktır"*dan ibarettir. Bu şiarın gayet tabiî ve mantıkî olarak neticesi Arabistan şibh-i cezîresi dairesinde başka bir din ve başka bir kavmiyet için hakk-ı hayat tanınmamasından ibaretti. Bu esasa istinadendir ki Arabistan şibh-i cezîresi dairesinde sâkin Araplara velev tebeiyet velev itaat ve cizye kabulü şartı ile başka dinde bulunmaya müsaade olunmuyordu. Arabistan Arabı mutlak Müslüman olacaktı. Eski putperestlikle veyahut İslâmiyetten evvel az çok intişar bulmuş olan Nasraniyette, Yahudilikte kalamayacaklardı. Arabistan Arabının dini, şiarı, vicdan-ı millîsi İslâmiyettir. Bundan mâada Arabistan dairesinde başka milliyet de kalmayacaktı. Orada ta öteden beri sâkin olan Yahudiler ya İslâmiyeti, yani Arabın vicdan-ı millîsini teşkil eden, Arap vahdetinin en bariz tecellisi olan dini kabul edeceklerdi veyahut terk-i diyar edeceklerdi. Bunlar hakkında Arabistan şibh-i cezîresinin haricinde sâkin akvam ile yapılmış olan muameleler –yani cizye kabulü ile din-i kavmiyetlerine riayet esası– gayr-ı merîdir. Ne kadar derin ve yüksek düşünülmüş bir siyaset: Yani teessüs etmekte olan İslâmiyetin bütün istikbali, bütün tâlii, arkasında mütecanis, ez-her cihet muvahhid, müttehid, aynı âmâle doğru yürüyen, aynı hissiyatı taşıyan bir Arap kitlesinin teminine vabeste idi. İşte bunun içindir ki "Lâ ikrahe fi'd-din" (*Dinde zorlama yoktur*. Bakara, 2/256) esas-ı celilini ilk evvel tarih-i beşeriyette bunca sarahat ve vuzûh ile vaz' etmiş olan ve vâkıan

da Arabistan haricinde nereye yürümüş ise, yerli dinler, kavmiyetler hakkında emsâli o zamana kadar görülmemiş fevkalâde bir riayet ve hürmet göstermiş olan bir din, Arabistan dairesinde başka bir dinin, başka bir milletin mevcudiyetine tahammül etmiyor ve edemezdi:

Medine devletinin sûret-i tevessüüne gelince, yine aynı siyasetin hükümferma olduğunu görüyoruz. Yani şibh-i cezire dairesinde sâkin bütün Arapları kendi etrafına toplamak ve kâffesini aynı ruh, aynı gaye ile canlandırmak, yani vahdet-i kavmiye ve milliyeyi temin eylemek. İşte bunun içindir ki, devlet biraz kuvvet bulur bulmaz –Yemen'in en hücra köşelerinden başlayarak bir taraftan İran hududunda ve diğer taraftan da Roma hududunda mevcut nim müstakil Arap hükümetleri; Benî Münzir ve Benî Gassan– üzerine seferler icra olunur ve bu seferler –Arabistan şibh-i ceziresinin haricinde icra olunmuş seferler gibi– "ya İslâm, ya cizye veya harp" mukaddimesi ve teklifi ile başlamıyordu. Doğrudan doğruya İslâmiyetin kabulü taleb olunuyordu. Zira Arabistan Arapları için başka bir şart tasavvur bile edilmiyordu. Bunlar Arap oldukları için mutlak Arap vahdet-i kavmiyesine, Arap vicdan-ı millîsine ister istemez iştirak edeceklerdi.

"Müellefetu'l-kulûb" ("kalpleri İslâma kazanılacak olanlar" anlamına gelen müellefetu'l-kulûb Kur'an'da zekât verilebilecek 8 sınıf insandan birini teşkil eder. Bk. Tevbe, 9/60 İ.K.) usûlü de aynı esastan, aynı duygudan, aynı düşünceden mütevelliddir. Maksat Araplık vahdetini temin ederek şu vahdet üzerine İslâmiyeti i'lâ etmekten ibaret olduğu için, Arap rüesasını ezmemek, Araplar arasında mütemeyyiz simaları yükseltmek icab ederdi. Ve işte bunun içindir ki, İslâmiyete karşı son nefeslerine kadar mukavemet etmiş ve hatta bazen –Uhud gazvesinde olduğu gibi– İslâmiyeti bir felaket uçurumu karşısında bulundurmuş ve İslâmiyeti bütün vesait ve vesail-i mücadeleyi tecrübe ettikten sonra kabul etmiş olan bazı zevat hakkında son derece müsamaha ve nüvazişle muamele olundu; Ebu Süfyan, İkrime, Halid b. Velid ve emsâli hakkında ibzâl buyurulmuş lütuflar cümlece malumdur.

Bazen bu hal daha büyük iğmaz-ı aynlara kadar varıyordu. Arabistan dairesinden çıktıktan sonra biz bu gibi usûlün tatbikine artık tesadüf etmiyoruz. İslâmiyete karşı mücadele etmiş olan Arap rüesası bu yolda bir istisna teşkil ediyorlar ve bu da gayet tabiidir. Çünkü gerek Hazret-i Resûl ve gerek ashab-ı kiram bu zevatın ne kadar yüksek duhat olduğunu pekalâ biliyordular. Binaenaleyh yalnız elverirdi ki bunlar zâhiren olsun İslâmiyeti kabul etmiş olsunlar, Arap vicdan-ı millîsine iştirak eylemiş bulunsunlar. O harikulâde dehalarını bundan sonra artık İslâmiyetin i'tilâsı yolunda sarf edeceklerinde şüphe olunamazdı. İşte bunun içindir ki Feth-i Mekke –Halid b. Velid'in yalnız başına mukavemetine rağmen– vukû bulur bulmaz Hz. Peygamber bu dahiyi kumandan tayin ediyor ve maiyetine kimi veriyor? Hz. Ebu Bekir'i!

Bir kere bu mühim teşebbüs vücud-pezir oldu mu –yani Arap vahdet-i milli-

yesi teşekkül ederek kendi vicdanını, istikametini buldu mu– artık Arap deha-yı azîmi kendini binlerce senelerden beri ezen, dar, mudîk bir daire içinde tutan, o asabiyet-i câhileden ve vicdan-ı millî mefkudiyetinden halas edilmeyi hissetti, hârika-nümûn bir kuvvet ve haşmetle saha-i cihana atıldı. Ve bütün cihanı hayrete sevkedecek, bütün tarih-i beşeriyete başka bir istikamet verecek hârikalar ibraz etti.

Fakat bütün bunlardan istihrac edilecek gayr-ı kabil-i inkâr ve te'vil bir hakikat vardır ki o da İslâmiyetin kavmiyet esasını yıkarak değil onu temin ederek i'tilâ etmiş olduğundan ibarettir. İslâmiyeti saha-yı cihana atmadan evvel İslâmiyetin başında bulunan Araplık vahdet-i milliyesini, Araplık bünye-i milliyesini kurmak icab ettiğini takdir ettiler. Ve İslâmiyet milliyeti ezmekle değil, onu tesis ederek ona istinaden yürüdü ve bu yolda İslâm bânilerine karşı çıkmış en birinci, en metin mânia asabiyet idi. Araplar arasında aşiret, kabile belası idi ki Arapların uhuvvet-i milliyelerine mâni olmakla beraber Arap vicdan-ı millîsinin şuurî bir surette teşekkülüne bir sed teşkil ediyordu. Gerek Hazreti Resûl-i Ekrem ve gerek ashab-ı kiram için, en birinci ve en büyük mübareze şu hal ile uğraşmak ve Arap vahdet-i milliyesini teşkil eylemekten ibaretti. Mübareze bazen öyle tahammül-fersa bir hal kesb ediyordu ki Kur'an-ı Azimü'ş-şan bile A'rabîliği, asabiyeti telin, tekfir ediyor!

Binaenaleyh asabiyeti kavmiyetle, milliyetle karıştırmak, İslâmiyetin düşman-ı canı olan kabile ve aşiret hâllerini yine İslâmiyet için istinadgâh teşkil etmiş olan milliyet ve kavmiyeti aynı zannetmek İslâmiyet nokta-i nazarından bile azîm bir hatadan başka bir şey addedilemez.

Milliyet ve vahdet-i kavmiye üzerine teessüs etmiş olan İslâmiyet asabiyete karşı galebe çalarak bir müddet Arapları şuurî bir vicdan-ı millî etrafında toplamakla Arap dehasına azîm bir saha açtı ise de, maatteessüf asabiyet belasını tamamen kaldıramadı. Hazret-i Resûl-i Ekrem ve ashab-ı kiram şu belaya karşı iki türlü silahla mücadele ediyorlardı: Birisi "telkinat", diğeri "kuvvet". Bir taraftan âyet-i kerime nesaih ve mevaiz, diğer taraftan cihad bu ümniyenin husulü için istimal olunan vesileler idi. Fakat hususiyet, asabiyet belası o kadar kökleşmiş idi ki bu silahlar bile kâfi olamadı. Asabiyet başını kaldırmaya her daim müheyya idi. Kendisi için müsait hiçbir fırsatı geçirmedi.

Ezcümle meselâ Hazret-i Resûl-i Ekrem'in vefatı münasebeti ile şu beliyyenin iki surette yeniden tezahür ettiğini görüyoruz: Hazret-i Resûl'ün vücud-i mübarekleri meydanda iken bile Sakîfe-i Benî Saîd'de muhacirler ile ensar veyahut tabir-i diğerle Mekkeliler ile Medineliler arasına düşmüş niza'lar ve aynı zamanda Arabistan'ın muhtelif noktalarında mütenebbilerin, irtidadların zuhuru eski asabiyetin, kabile ruhunun yeni vahdet-i milliye cereyanına karşı zuhurundan başka bir şey değildi. Zat-ı Hazret-i Risaletpenahî bu yeni cereyanın, yeni ruhun ve vahdet-i milliyenin mümessil-i zî-hayatı idi. Onun vefatı eski temayülât

ve hissiyatın iade edilebilmesi ümidini tevlid etti. Fakat İslâmiyetin başında Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ruhu ile ruhlanmış, bütün imanları, kalp ve dimağları ile aynı gayeye sarılmış azimkâr, muktedir, duhat bulunuyordu: Hz. Ebu Bekir'in, Faruk-ı Azam'ın (Hz. Ömer, İ.K.) seri ve azimkâr tedbirleri ile asabiyet yılanının başı yeniden ezildi. Yeniden gerek telkinat ve gerek kuvvet sayesinde Arap vahdet-i milliyesi temin olundu ve binlerce senelerden beri iddihar-ı kuvvet etmiş olan Arap deha-yı millisi ve vicdan-ı millînin sevk ve tahriki ile dünyanın bir ucundan öbür ucuna kadar yayıldı. Hz. Faruk-ı Azam zamanında –ki Arap vahdet-i milliyesinin en yüksek zamanıdır– fütuhat-ı İslâmiye bugünkü İslâm âleminin hemen hududunu buldu. Fakat asabiyet ejderhasının canı alınmamıştı. Arap hayatının muhtefi köşelerinde saklanarak zuhur etmek için fırsat arıyordu. Hz. Osman zamanında İslâmlar içine sokulan nifak, Benî Ümeyye ve Benî Haşim kavgaları, o ejderhanın yeniden zuhuru âsârındandır. Eski A'rabî'lik yeni ve başka bir şekil ve surette ricat ediyordu. Maatteessüf Hz. Zinnureynde (Hz. Osman, İ.K.) şu asabiyet ejderhasını ezmek için Faruk-ı Azam'da olduğu kadar ne kuvvet-i kalp, ne tedabîr-i musîbe buluyoruz. Bundan dolayı kesb-i kuvvet eden eski asabiyet tamamen ihya ediliyor, yeni ruh ve esasla pençeleşmeye koyuluyor. Artık vahdet-i milliye bozulmuş, Arap kavmiyeti asabiyet sâiki ile parçalanmış, intizam-ı âhenk yerine azîm, fecî, kanlı bir anarşi, bir hercümerc devri kaim olmuştur. Şöylece bozulmuş olan Arap vahdet-i milliyesi İslâm tarihinin ne kadar kanlı ve elim sahifelerini vücuda getirdi. Hz. Osman'ın şehadeti, Cemel, Sıffîn, Nehrevan muharebeleri. Hz. Ali'nin şehadeti, aşere-i mübeşşere (hayatta iken Cennetle müjdelenen on sahabî. İ.K.) ricalinden bazılarının yekdiğerlerini tahkir ve tehdit etmeleri, âl-i aba'nın Kerbela diyarında susuz ve kefensiz kesilmeleri, itret-i Resûl'ün (itret: akraba, ehl-i beyt, İ.K.) çıplak develer üzerinde sokak ve Pazar dolaştırılmaları hep o rücû etmiş olan asabiyetin tecelliyatından idi. Ölen, öldüren, tahkir olunan, tekfîr ve telin edilen hep Müslüman idi, hep Arap idi. Ve hatta İslâmiyetin başında bulunmuş, vakti ile İslâmiyete pek büyük hizmetler ibraz etmiş olan zevattı. Lâkin mefkûre değişmişti. Vahdet-i kavmiye ve milliye yerine asabiyet-i kadîme, vicdan-ı millî yerine kabile, aşiret vicdanı kaim olmuştu. Kalpler ve dimağlar üzerine hâkim olan sâik –Araplık değil de– benî filan ve benî filan mefkûresidir.

Filhakika bu benî filanlar da İslâmiyet için çalıştıklarını ileri sürüyorlardı ve iddialarında samimi ve sâdık idiler. Lâkin sâik ve müessir Araplık olmayıp kabile olduğu için –mesaileri işte yukarda arz ettiğimiz kanlı sahifeleri tevlid eden– anarşiye müncer oluyordu. Vakıa gerek Benî Ümeyye ve gerek Âl-i Abbas kendilerini o mevkı-i bülend-i hilafete götürmüş olan asabiyete karşı çıkmak lüzumunu bilahare hissettiler ve hatta bu yolda en şedîd tedabire bile müracaat eylediler. Haccac b. Yusuf'lar, Ziyad b. Ümeyye'ler bu ümniyenin husûlü için Kâbe-i Muazzama'yı mancınığa tutmaktan, Medine-i Münevvere'yi yağma

ettirmekten, birçok ashab-ı kiramı katl ettirmekten, zindanlarda çürütmekten bile tevakki eylemediler. Lâkin beyhude yere bunlar kendilerini mevki-i ikbale götürmüş olan esasa karşı mücahede ettiklerinden mesaileri semeredâr olmadı. Hercümerc ve anarşi gittikçe tezayüd etti ve bilahare Arap hakimiyetine nihayet verdi. Bütün müverrihlerin şehadeti ile sâbittir ki hatta hudut üzerinde mücahede eden Araplar bile bu asabiyet belasını oraya kadar kendileri ile beraber taşıyordular. Bir kabileye mensub fırka efradı diğer kabile efradını çekemiyordu. Muverrihîn-i İslâmiye arasında isabet-i fikriyesi, nüfuz-ı re'y ve kuvvet ve malumatı ile temeyyüz etmiş olan İbn Haldun, o meşhur *Mukaddime*'sinde bu asabiyet belasının Arap ve İslâm mukadderatı üzerinde icra etmiş olduğu netâyic-i elîmeyi uzun uzadıya tedkik ve mutalaa eylemiştir. Bedihi ve aşikârdır ki Araplar İslâmiyetin her şeyden evvel tesis ve temin etmek istemiş olduğu o vahdet-i milliye, o kavmiyet mefkûresine sâdık kalmış olsaydılar tarih-i İslâm tamamen başka bir vadide cereyan etmiş bulunurdu.

Zannediyoruz ki inkârı gayr-ı kabil olan vekâyi-i tarihiyyenin tahlilinden istihrac ettiğimiz şu netâyici Naim Beyefendi cerh ve redde kalkışmayacaktır. Mesele gayet vazıhtır. Müslüman Araplar vahdet-i milliye esaslarına sâdık kaldıkça aralarında azîm bir âhenk, bir intizam, bir devam olmakla beraber deha-yı millînin en yüksek ve en vâsi' tezahüratına nail oldular. Fakat şu esas bozulur bozulmaz yine aynı Müslüman Araplar, o dehanın feyz ve bereketinden mahrum kalmaya başlıyorlar. İslâmiyetin en birinci teşebbüsü şu vahdet-i milliye esasını temin eyleyerek, onun sayesinde feyizdar olan Arap deha-yı millîsini din-i mübinin i'lâsında istihdam eylemekten ibaretti. İslâmiyet ibtida-ı emirde şu maksadına nail olarak hârikalar gösterdi. Fakat bilâhare düşman-ı canı olan asabiyet yine kendisine galebe çalarak vahdet-i milliye füyûzatından mahrum ettirdi.

Naim Beyefendi'nin kendi fikirlerini teyid maksadı ile zikrettiği âyet ve hadisler bizce o fikrin tamamen hilafını isbat ediyor. Yukarıda da arz ettiğimiz gibi mezkûr hadis ve âyetler arasında zem ve nehyi ifade edenlerden hiçbirisinde "kavm" kelimesi kullanılmamıştır. Kavm yerine asabiyetten bahsolunuyor. Naim Beyefendi şu iki kelimeyi karıştırmak istemiş ise de İslâmiyetçe bile aralarındaki azîm farklar aşikâr iken bunun fâhiş bir hatadan ibaret olduğu bedihîdir. Zikrettiği ve "kavm" kelimesini muhtevi bulunan diğer ehadis ve âyâtta ise zem ve nehyden eser bile yoktur. Bunlarda yalnız İslâm akvamı arasında asabiyet ve husumetin câygir olmaması, İslâmların bir uhuvvet-i diniye ile yekdiğerlerine merbut olduğu zikr ve emr olunuyor. Lâkin hiçbirisinde İslâmiyette kavmiyet ve milliyet yoktur. Bilakis mezkûr ehadis ve âyât bu kavmiyetleri zikr etmekle bile onların mevcudiyetlerini, hakk-ı hayatlarını itiraf etmiş oluyor. Zaten başka surette olamazdı. Din-i mübin-i İslâm tabiat-ı eşya hilafında hareket etmemiştir. Tabiatta bunca muhtelif kavimlerin, lisanların mevcudiyeti elbette bir kelimeye müsteniddir. Buna karşı İslâmiyet çıkmamıştır ve çıkamazdı. Taht-ı tâbiiyet-i İslâmiyete dahil olmuş

bulunan gayrimüslimler hakkında şer'-i şerifin ahkâmı malumdur. Bunların ne dinlerine, ne lisanlarına ve ne sair hususat-ı kavmiyelerine tecavüz caiz değildir. İslâmiyeti kabul etmiş olanlara gelince bunlar hakkında evvelkilerden daha şedid bir muamele etmek elbette Şâri-i Mukaddes'in hatır ve hayaline bile gelemezdi. Bunlar İslâmiyeti kabul etmekle kendileri ile Araplar vesair Müslümanlar arasında bir iştirak-i vicdan, bir rabıta-i maneviye, bir uhuvvet-i diniye zaten husûle gelmiştir. Bu rabıtayı teşdid eylemek, onu ihlal edecek hiçbir fiil ve harekette bulunmamak o vicdanın zaten mukteziyatındandır. Fakat İslâmiyeti kabul edenlerin aynı zamanda da kavmiyetlerinden, lisanlarından vesair hususat-ı milliyelerinden vaz geçecekleri hakkında şer'-i şerifte hiçbir emir yoktur. Meselâ hiçbir âyet, hadis ve rivayette Farsîler Farisî lisanından, Farisî tarz-ı tefekküründen, tarz-ı maişetinden, Türkler Türk lisanından, Türk tarz-ı tefekküründen, Türk tarz-ı maişetinden vazgeçecekler diye bir işaret mevcud değildir. Var ise muhterem Naim Bey göstersinler! Halbuki yukarda izah ettiğimiz üzere lisan –tarz-ı tefekkür, tarz-ı tahassüs ve maişet– kavmiyetin mühim esaslarındandır. İslâmiyet İslâmlardan dine sâdık ve uhuvvet-i İslâmiyeye merbut kalmalarını taleb eder; fakat kendi kavmiyetlerinden, kendi hususat-ı zatiyelerinden vazgeçmeyi hiçbir zaman talep tabiatın hilafında olduğu için teklif-i ma-lâ yutâk olurdu.

Burada biz Naim Beyefendi'nin ikinci esas noktasına temas ediyoruz. Müşarunileyh diyor ki: Madem ki uhuvvet-i İslâmiyeye riayet vazifedir. Kavmiyet fikir ve hissi şu vazifenin hilafı ve aksidir. Çünkü akvam-ı İslâmiye arasına ihtilaf salıyor, Müslümanları yekdiğerinden ayırıyor, vahdet-i İslâmiye bozuluyor.

Garibi şudur ki muhterem muterizimiz şu fikrini isbat için –hayat ve vekayie müracaat ederek istişhadatda bulunmak yerine– yine hadislere ve rivayetlere, âyetlere müracaat ediyor. İttihad ve ittifakı, uhuvvet ve beganeliği emir ve tavsiye eden âyetleri, hadisleri zikrederek kavmiyetin şer'an ve İslâmiyetçe men' olunduğuna hüküm veriyor. Ekser âyetlerin, hadislerin böyle indî, keyfî tesirlere tahammülü olsaydı, hayatın çok şuûnatını herhangi bir âyete rabt ederek garib istihracatta bulunmak pek sehîl olurdu. Meselâ denilebilir ki: "Ey Müslümanlar, zengin olmayınız! Çünkü servetleriniz –ihvan-ı dininizin hasedini celb edebileceğinden– aranıza nifak düşer. Halbuki dinimiz uhuvveti, müsavatı emr eylemiştir. Ey Müslümanlar, âlim olmayınız, giydiğiniz, yediğiniz, içtiğiniz şeyler arasında fark olmasın. Çünkü yine hasedi celb eder, nifaka sebeb olur". Hulâsa uhuvvet-i İslâmiye namına her şey söylenebilir.

Muhterem muarızımız kurduğu kaziyeden mantıkî neticelere varmak için bize evvela kavmiyet cereyanlarının zuhuruna kadar bütün akvam ve efrad-ı İslâmiye arasında bir uhuvvet-i tâmmenin mevcud olduğunu ve badehu mezkûr cereyanların zuhurundan sonra şu uhuvvetin mübeddel-i nifak olduğunu isbat etmeliydi. Ve işte biz de o zaman kendisi ile beraber "hakikaten kavmiyet cereyanları İslâmlar arasında nifak ilka etti, bu ise uhuvvet-i İslâmiyeye mugayirdir.

Binaenaleyh yalnız şer'an değil vicdanen ve örfen de mezmumdur" derdik.

Halbuki muhterem Naim Bey işte şu noktayı isbat edemez ve binaenaleyh bütün kaziyeleri mecruh ve sakîmdir. Kendileri de pekâlâ bilirler ki uhuvvet-i İslâmiye bir gaye-i emel, bir bir mefkûredir. Bu gaye-i emelin saha-i hayatta tecelliyat-ı fi'liyesi pek mahdud ve yalnız bir zihniyetin teşekkülünden ibaret kalmıştır. Bu zihniyet de bilhassa İslâmdan başka aleme aid mesailde tezahür eder. Meselâ bir Müslüman ne kadar Frenkperest olsa da Marakeş'in Fransızlar tarafından istilasını gördükte ister istemez içinden müteessir olur, teessüf eder. Lâkin Frenklere karşı bile şu zihniyet bir Çin Müslümanını meselâ Marakeş'i müdafaa etmek için sevk edecek dercede değildir. Müslümanların kendilerine gelince hayatın cilveleri ve mukteziyatı karşısında şu zihniyet pek zayıf, pek akîm kalmıştır. Hz. Osman'ı şehid eden Süleyman zan ediyoruz ki uhuvvet-i İslâmiye hakkındaki âyet ve hadisleri bizden daha iyi bilirdi. Keza yüzbinlerce İslâm kanının dökülmesine sebep olan Cemel, Sıffîn, Nehrevan, Kerbela muharebelerinin başında bulunan Hz. Âişe, Talha, Zübeyr, Muaviye, Amr b. Âs ve sair rüesa-yı İslâm hakayık-ı İslâmiyeye elbette bizlerden pek ziyade vâkıf idiler. Ve o günlerden bugüne bütün İslâm hükümetleri, kavimleri birbirleri ile çarpışa çarpışa gelmişlerdir. Hangi İslâm hükümeti ve kavmi vardır ki diğer bir İslâm hükümeti ve kavmi ile muharebe etmemiş olsun! Mefkûre, gaye, emel başka şeydir, hayat başka! Hayatın mukteziyatı karşısında mefkûreler, emeller zebun kalıyorlar.

Binaenaleyh uhuvvet-i İslâmiyeyi kavmiyet cereyanları ihlal ediyor demek doğru olamaz. Bilakis hakiki milliyet cereyanlarının, uhuvvet-i İslâmiyenin takviye ve teşdidi ve amelî bir şekil kesbetmesi için gayet mühim bir âmil olacağına bütün imanımızla kanaatımız vardır.

Ve filhakika: Evvelce de zikretmiş olduğumuz tarif mucibince kavmiyet, milliyet, nation aynı tarzda hisseden kitleye deniliyor. Müşterek kavmî ihtisasâtın en müessir âmili ve menbaı ise, yine arzetmiş olduğumuz vechile lisan ile dinindir. Ve bu mahiyet-i beşeriyenin en mühim ve en esaslı noktalarına temas ettiği için hayat-ı beşeriyenin şekil ve sureti, ihtisasât-ı beşeriyenin tevellüd ve tekevvünü üzerine pek azîm tesirât icra eder. İşte bunun içindir ki elyevm bile küre-i arzda mevcut insanlar tarz-ı maişet, usûl-i hayat, hulâsa medeniyet itibariyle üç kısma taksim olunabilir: İslâm, Hıristiyan ve Buda-Konfiçyüs medeniyeti. Şu üç âlemi yekdiğerinden ayıran, onlara ihtiva ettikleri akvam arasındaki ırk, lisan ve derece-i irfan farklarına rağmen birer şahsiyet-i mahsusa bahşeden âmil elbette dindir. Bir Fransız kendisine ne kadar dinsiz derse desin, ne kadar Hıristiyanlıktan ayrılmak isterse istesin yine Hıristiyanlıktan müteessirdir, yine Hıristiyanlık o iki bin senelik hakimiyeti, tesiratı, izleri ile onun üzerine icra-yı tesir eder, bütün hayatını ihata eyler. Demek ki kavmiyet, milliyet mesleğini iltizam etmiş olan herhangi bir zat kavmiyetin suret-i teşekkül ve tevekkünü üzerine bunca azîm tesirat icra

eden bir âmili nazar-ı dikkate almak mecburiyetindedir. Bedihidir ki bu âmil ne kadar ziyade müessir, faal, feyiz-nâk, bereketdâr olursa, aynı nisbette kavmiyet tekâmül, teali etmiş olur, aynı derecede kavmiyet inbisat bulur. Demek ki kavmiyet mesleğini iltizam etmiş olanlar için ister istemez şu âmili iltizam ederek onu mümkün mertebe faal, müessir, feyiz-nâk ve bereketdâr ettirmek, mesleğin vezâif ve tekâlifi cümlesindendir.

İslâmiyet Türkün dinidir, din-i millîsidir, kavmîsidir. Türk İslâmiyeti cebren, mahkûm, mağlûb olarak değil, hâkim, galib olarak kabul etmiştir. Bin seneden beridir ki İslâmiyetin en ağır yüklerini omzuna alarak taşımaktadır. İslâmiyet yolunda Türk her şeyini unutmuştur. Lisanını, edebiyatını, iktisadiyatını ve hatta bazan mevcudiyet-i kavmiyesini bile! Türkü meşiyet-i ezeliye Altay dağlarından kaldırarak İslâmiyetin en felaketli günlerinde o tarikat-ı ilâhiyenin imdadına sevk eylemiştir. Ve zannediyoruz ki Türk şu vazifesini belağa ma-belağ ifa etmiştir. İslâm ve İslâmiyet karşısında alnı açık başı yüksektir. Biz bu sözleri söylerken bize müfahare ediyorsunuz diye itiraz olunuyor. Fakat diğer taraftan bizi bu sözleri söylemeye aynı muterizler icbar ediyorlar. Zira Türkçüler kable'l-İslâm Türk tarihinden, Türk hayatından bahsetmeye koyuldukları zaman muterizler, "eski Türk dini olan Şamanizme ibadet ediyorlar" diye bağırmaya başlıyorlar. Bu gibi istinadât en menfur iftiralardandır. Bir Türkçü nasıl Şamanizme avdet etmek ister ki Türk tarihinin en şanlı sahifeleri İslâmiyet yolunda îsâr ettiği kanından teşekkül etmiştir. Bir Türkçü nasıl eskiye ricat eylemek ister ki elyevm bile İslâmiyet havza-ı medeniyeti dairesinde bulunan Türk akvamı arasındadır ki lisan, hissiyat, tarz-ı maişet yani kavmiyetin en metin esasları itibariyle vahdet-i kavmiye muhafaza edilmiştir. Türklük hissi, Türklük asârı yalnız şu havza-i medeniyette sâkin ve o medeniyetin sayesinde bâki kalmıştır. Mütebakisi bizden o kadar uzaklaşmıştır ki aramızda bir rekabet bulmak için ilm-i mukayese-i elsinenin en derin tahlilâtına müracaat etmek lazım gelir. Binaenaleyh bütün bu tarihî ve hayatî mütalaâta istinadendir ki Türkçüler İslâmiyeti bir din-i millî, bir din-i kavmî addediyorlar. Bir Arap ne kadar putperestliğe avdet ediyorsa, Oğuz Han'dan, Cengiz'den, tanrıdan ve perilerden bahseden bir Türk Şamanizme o nisbette avdet eder.

İşte vicdan-ı millînin, esasât-ı kavmiyenin en metin zeminini teşkil eden İslâmiyetin i'tilâ, inbisat, tekâmülü, hakiki ve kendini bilir bir kavmiyet olduğunu bi-hakkın takdir eden bir Türkçü için en yüksek gaye-i emellerden birisidir. Ve Türkçülerin bugünkü en mühim mesailerinden birisini de şu gaye teşkil ediyor. Bu nokta hakkında takip ettikleri mesleğe ait serdedeceğimiz beyanat sırasında mufassalan izahatta bulunacağımızdan şimdilik yalnız bununla iktifa ediyoruz ki İslâmiyet ne kadar inbisat bulursa, ne kadar yükselirse, ne kadar teali ederse Türklüğün de o nisbette inbisat bulacağına, teali edeceğine Türkçüler kanidirler. Muhterem Naim Bey'den sorarız: Bugünkü Türklerin binde kaçı hakayık-ı İslâmiyeye vâkıfdır? Binde kaçı o uhuvvet-i İslâmiye hakkındaki evamir ve ahkâmı bihakkın

idrak etmiştir? Değil yalnız Türkler, Araplar, Kürdler, Hindular arasında kaçı idrak etmiştir? El-yevm bu gibi cehalet içinde boğulan şu efradı birbirine karşı çıkarmak için Türkü Türk'le, Arabı Arab'la veyahut bunları yekdiğeri ile pençeleştirmek için pekçok zahmetlere ihtiyaç var mıdır? Halbuki aşağıda izah edeceğimiz vechile Türkçülerin esas vezaifinden birisi de İslâmiyetin ihtiva ettiği o yüksek, feyiz-nâk, bereketdâr ahkâmı, evamiri birer birer senelerin teraküm etmiş olduğu hurafat altından çıkararak Türk kavminin kalb ve dimağına sokmaktan ibarettir. Kavmiyetçiliğin şerait-i esasiyesinden birisi de vicdan-ı millîyi şuurî bir hale getirmektir. Vicdan-ı millînin de esasatından birisi İslâmiyettir. Keşke bu hareket kaç batın evvel bütün İslâm akvamı arasında başlamış olsaydı! Herkes kendini tanımış bulunsaydı! Emin olunuz ki o zaman Arnavutluk'u bugünkü musibetlere, felaketlere sokabilecek hiçbir kuvvet bulunamazdı.

Demek ki kavmiyet cereyanı mahiyet itibarı ile akvam-ı İslâmiye arasına nifak ve ihtilaf ika' edebilecek hiçbir esası ihtiva etmiyor. Bilakis kavmiyet cereyanı –bütün akvam-ı İslâmiyenin müşterek bulundukları aynı dinin i'tilası üzerinde yürüdüğü için– uhuvvet-i İslâmiyenin hakiki ve fiilî bir surette tesisi için en mühim ve en esaslı âmillerden birisidir. Bunu böyle telakki etmelidir ve indî tevilatla ezhan-ı avamı tedhiş ettirmeye kalkmamalıdır.

Ahmet Agayef (Ağaoğlu), "İslâmda dava-yı milliyet", *Türk Yurdu*, yıl 3, cild VI, sayı 10, s. 2320-2329 ve yıl 3, cild VII, sayı 11, s. 2381-2390 (1330/1914). Yazının ikinci paragrafından anlaşıldığına göre Ağaoğlu yazısının başlığını Babanzâde'ninki gibi "İslâmda dava-yı kavmiyet" koymuş, muhtemelen *Türk Yurdu* tarafından "İslâmda dava-yı milliyet"e dönüştürülmüştü.

II
MUSA KÂZIM EFENDİ'NİN DİVAN-I HARB-İ ÖRFÎ'DE SORGULANMASI

Reis: Makam-ı Meşihat'a ne vakit tayin buyuruldunuz ve ne vakit infisal ettiniz?

Musa Kâzım Efendi: Efendim Makam-ı Meşihat'a iki defa tayin buyuruldum. Evvelkini bilemiyorum, tarihini unuttum. İkinci tayinim 1332 [1916] senesi Mayıs 26'sı mı yoksa Nisan 26'sı mı idi iyi bilemiyorum. Ya Nisan 26 ya Mayıs 26'dır.

Reis: Ne vakit infisal ettiniz?

Musa Kâzım Efendi: Mütareke'den az evvel. Yani Teşrinievvel 13'te [13 Ekim 1918] infisal ettim.

Reis: O vakte kadar evvelce de teşrif buyuruldu mu idi?

Musa Kâzım Efendi: Nereye efendim?

Reis: Makam-ı Meşihat'a bir daha gelmiş mi idiniz?

Musa Kâzım Efendi: Hayır efendim. Birinci tayinim Balkan Muharebesi'nden evvel idi.

Reis: Hîn-i intihabda muvafakat-ı aliyyeniz alındı mı yoksa emr-i vâki karşısında mı kaldınız?

Musa Kâzım Efendi: Hangi intihab efendim?

Reis: Meşihat'a intihab buyurulduğunuz zaman.

Musa Kâzım Efendi: Bu yakında mı?

Reis: Evet.

Musa Kâzım Efendi: Tabiî efendim reyimi aldılar; reyim verildi. Bendeniz köşkte oturuyordum efendim, rahatsız idim. Sekiz seneden beri tasallub-i şerayînden çok muzdaribim. Köşkte oturuyordum, geldiler dediler ki: Hayri Efendi istifa etti, siz tensib olunuyorsunuz. Nasıl olur, hastayım, ben böyle şeyle-

ri yapamam dedim, reddettim. Biraz aşağı yukarı konuştuk. Seni üzmeyiz, evvelki gibi olmaz dediler. Yalnız orada otursun, bir yâre gitmezsin, seni bir yere karıştırmayız filan dediler. Sonra düşüneyim dedim. Birkaç gün sonra, bir gün mü, iki gün mü sonra Mabeyn'den bir kâtip geldi, bizi Mabeyn'e götürdü. Orada bize Meşihat'imiz tebliğ olundu. Biz de kabul ettik. Yani evvelce böyle bir istimzac vaki oldu. Sonra Mabeyn'e gittik, orada tebliğ buyuruldu, biz de kabul ettik.

Reis: 1329 [1913] senesi İttihat ve Terakki kongresinde Heyet-i Vükelâ'ya dahil olacak zevatın Meclis-i Umumi aza-yı tabiiyesinden bulunması kararlaştırılmış.

Musa Kâzım Efendi: Kongrede değil mi efendim?

Reis: Evet. Şu suretle o tarihten Mütareke zamanına kadar güzeran eden eyyamda vükelâlık eden Meclis-i Umumî'nin aza-yı tabiiyesinden bulundukları iddia olunuyor, böyle mi?

Musa Kâzım Efendi: Efendim o sene, [13]29 senesi filvaki o şekilde intihab edildi. Yani o şekil kararlaştırılmış idi. Vükelâdan bulunan zevat aza-yı tabiiyeden madud idi. Bu böyle devam etti. 1332 Eylül'üne kadar devam etti. 1332 Eylül'ünde kongre tekrar ictima etmiş idi. O zaman azaların hepsi intihab suretiyle oldu. Yani burada aza ikiye ayrılmamıştı. Fakat adedi tenkîs olunmuştu. Evvelce 50 kişiye yakın bir şeydi. O zaman 20 mi, 18 mi oldu. Bendeniz o intihablarda falan bulunmadım. Sonra mesmuât olarak işitiyordum. Zannederim 22 azadır ve onlar hep müntehabdır. Aza-yı müntehabeden vükelâlık mevkiinde bulunanlar da yine aza-yı tabiiyeden olabilir. Maamafih hepsi de intihabla olmuştur. Sonradan dahil olanlar olursa o aza-yı tabiiye sırasına geçiyor. Yani kongre zamanında mevcut olmayıp da sonradan girenler aza-yı tabiiyeden değil, aza-yı müntehabedendir.

Reis: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nizamnamesi vükelânın aza-yı tabiiyeden olduğunu söylüyor.

Musa Kâzım Efendi: İşte o [1]329 senesinde yapılan intihab olsa gerek. O vakit öyle idi. Benim bildiğim bu, yanlış varsa tashih ederim. Hepsi müntehabdır, intihab suretiyle olmuştur. Öyle zannediyorum. Maamafih yanlış varsa tashih ederiz.

Reis: Zat-ı âliniz vükelâ olmadan evvel de Cemiyet'e intisabınız var mı?

Musa Kâzım Efendi: Efendim, Cemiyet'e intisabım ilan-ı Meşrutiyet'ten sonradır. Cemiyet'in bir İlmiye Şubesi vardı. O vakit daîniz de o İlmiye Şubesi'nde bulunuyordum. Manastırlı İsmail Hakkı hoca merhum, şimdiki A'yan reisi Mustafa Asım Efendi, birkaç kişi o ilmiye Şubesi'nde bulunuyorduk. Meşrutiyet'in menafiinden, fevaidinden ve şer'-i şerife muvafakatından bahs ediyorduk. Yani bu yolda talimat ve telkinatta bulunuyorduk. Çünkü biz memleketimizin terakkî ve teâlisi ancak meşrutiyetin tesis ve tatbiki ile olacağına kani bulunuyorduk. O nokta-i nazardan çalıştık. O vakit birkaç sene çalıştık. Bütün kuvve-

timizle uğraştık. Meşrutiyet meşrudur, şeriatimiz emretmiştir, nehy etmemiştir. Meşrutiyet usûl-i meşveret demektir. Usûl-i meşveret âyât ve ehâdiste şöyle zikrolunmuştur, böyle buyurulmuştur diye anlattık durduk. Hürriyetin mânası budur, uhuvvetin mânası budur, işte adalet şuna derler, buna derler, müsavat buna derler ve müsavat şuralardadır ve bunlar birçok kuyûd ile mukayyeddir. Meselâ ahkâm-ı diniye ile mukayyeddir, örf, âdet ile mukayyeddir ve daha birçok kuyûd ile mukayyeddir. Bunu halka anlatmak istiyorduk. Yani Avrupa'nın meşrutiyetini aynen tatbik etmesinler diye uğraştık. Kitaplar yazdık, risaleler, makaleler neşr ettik. Maksadımız şer'-i şerif dairesinde memleketimizde bir usûl-i meşveretin teessüsü idi. Bilhassa bendeniz fırkalar aleyhinde çok bulundum ve İslâmda fırka olamaz dedim. İslâm bir fırkadır. Çünkü Kur'an-ı Kerîm Müslümanların kardeş olduğunu beyan ediyor. Fırkalardan ise husumet tevellüt ediyor, binaenaleyh fırka olmaz diye bendeniz çok bağırdım. Sonra bana, canım bir yerde meşrutiyet oldu mu mutlaka fırkalar olacaktır dediler. Ben de böyle meşrutiyete aklım ermedi ve ermiyor dedim ve ondan sonra doğrusu o kadar çalışmadım. Sonra böyle Avrupa'nın meşrutiyetini aynen tatbike kalkışınca nizâ ve nifak meydan aldı. Bunu tabii ben isteyemezdim. Müslümanlar yekdiğerinin aduvv-i ekberi oldu. Bunu tabii istemezdim. Bu ne mesleğe, ne makama, ne de şahsıma yakışmazdı. Binaenaleyh artık o işlerden vaz geçtim. Kendim, kendi halimde uğraşmağa başladım. Fakat fırkalar bizi böyle ara sıra mevkie getirdi.

"Gelmeyeydi" sual-i mukadderi teveccüh eder. Hizmet eyleyeyim diye geldim. Çalıştım ve zannediyorum ki hizmet de eyledim. Yani ben bulunduğum zamanlarda memuriyet mevkiinde vazifemde kusur etmedim. Ben usûl-i meşrutayı şer'-i şerife muvafık bir surette tatbike çalıştım. Buna delilimiz vardır ve tahkik buyurabilirsiniz. Ben hiçbir zaman muvafık, muhalif meselesini mevzu-ı bahs etmedim. Filan muvafıktır, filan muhaliftir sözünü katiyen söylemedim ve onu düşünmedim. Fetvahane'de İttihat ve Terakki'ye mensup beş, altı kişi yahut sekiz kişi var, üst taraf seksen kişiye karîbdir ki hepsi muhaliftir. Ben hiçbir tanesini azletmedim. Mademki sizin İttihat ve Terakki'ye intisabınız yok, buradan def olun diye hiçbirini koğmadım ve hepsi hakkında siyyân muamele ettim ve hepsini layık olduğu mertebeye îsal ettim.

Daha açık bir misâl meşhurdur [Ahmed] Rasim [Avni] Efendi. Rasim Efendi'yi herkes bilir. 31 Mart hadise-i irticaiyesinin –biz ona irtica diyoruz siz ne derseniz deyin– 31 Mart hadisesinin kahramanı Rasim Hoca. Divan-ı Harb-i Örfî onu o zaman müebbet küreğe mahkum etmişti. Bilmem nereye nefy etmişlerdi. Malum-ı devletiniz, Kamil Paşa kabinesi zamanında afv-ı umumi çıktı. O vakit Rasim Hoca da afv olunmuştu. Oradan Mısır'a gitmiş, Mısır'da oturmuş. Bidayet-i harpte buraya gelmiş. Galiba harbin birinci senesi idi. Köşke gelmiş. Bendeniz yine o zaman hasta köşkte oturuyordum. Ben buraya geldim dedi. Çünkü beynimizde eskiden beri hukuk var, ben onun hocasıyım. Benden

ders okumuş yani aramızda talim taallüm, hukuk-ı talimiye ve teallümiye vardır. Tabii bize müracaat etmeyip kime gitsin. Geldi, ben geldim, şimdi ben ne yapacağım, benim maaşım da kesilmiş, maaşımı da vermiyorlar, ben ne yapacağım dedi. Vallahi elimde bir şey yok, ben burada menkûb oturuyorum, elimden bir şey gelmez, resmen müracaat edersin olmazsa bakalım elimden gelen şeyi yaparım dedim. Yani yapsam yapsam şahsen muavenet yaparım, başka bir şey yapamam. Sonra muvaffak olamadı, maaşını istirdâda muvaffak olamadı, kaldı. Aradan iki sene geçti. Biz tekrar makam-ı Meşihat'a geldik. Geldi, işte siz makama geldiniz, ben maaşım için geldim dedi. Maaşını iade ettik. Sahn Medresesi'nden 2.000 guruş maaşla bir ders verdik. Hâlâ orada müderristir. Bundan dolayı bir taraftan bir tenkide de uğramadım, bana niçin yaptın demediler. Eğer ben öyle muhalif falan meseleleri takip etseydim Rasim Hoca'ya ne ders verebilirdim ve ne de maaşını iade edebilirdim. Ben bunu yapmışımdır, bu meydandadır. İşte görülüyor ki bendeniz katiyen ve katıbeten muhalefet, muvafakat meselesini nazar-ı itibara almış bir adam değilim ve benim bütün meşguliyetim dinî ve ilmîdir, ben başka bir şeye karşı katiyen karışmamışımdır ve karışmam da. Mesele bundan ibarettir.

Reis: Meclis-i Umumi azası bulunmak itibariyle mukarreratı kabul etmek mecburiyeti varmış öyle mi?

Musa Kâzım Efendi: Efendim o yanlış, doğrusunu tabii söylemeğe mecburum. Esasen doğrudan başka bir şey söyleyemem. O benim sıfatıma uymaz.

Reis: Tabii.

Musa Kâzım Efendi: Meclis-i Umumi nizamnamesi manzûr-ı devletiniz olmuştur.

Reis: Evet.

Musa Kâzım Efendi: Kongre için çalışmışlar. Sonra bir de kongre...

Reis: Yorulmayınız, bu husus malum.

Musa Kâzım Efendi: Evet. Kongreden çıkan bir şey olursa, programın bazı maddesini tadil lazım gelirse tadil eder, nizamnameyi ihzar eder.

Reis: Bendenizin istîzah ettiğim hususat, Meclis-i Umumi'nin mukarreratında bulunmayanlar da o mukarrerata mutavaata mecbur imişler.

Musa Kâzım Efendi: Hayır efendim, öyle bir şey yoktur. O doğru değildir. Onlar birer tekliften başka bir şey değildir. Mukarrerat-ı sahiha ve mutebere Meclis-i Mebusan'da ittihaz edilir...

Reis: Meclis-i Mebusan başka efendim. Şimdi Meclis-i Umumi'de bir şey müzakere ediliyor. Ekseriyetle karar verildiği gibi o mukarrer olan husus Meclis azalarının kâffesince şayan-ı vüsûk imiş.

Musa Kâzım Efendi: Zannetmem, öyle şey görmedim. Ekseriyetle olur.

Reis: Evet ekseriyetle, yani o mukarrer olan maddeye riayet etmeye azalar mecbur imiş.

Musa Kâzım Efendi: Mecbur değildir efendim. Niçin mecbur olsun? İsterse, kendi ictihadına muhalif ise oraya kendisi gitmez.

Reis: O vakit istifa etmesi lazım gelir diyorlar.

Musa Kâzım Efendi: İstifa eder, gitmez.

Reis: Evet, istifa etmediği halde kabul etmiş addolunur değil mi efendim.

Musa Kâzım Efendi: Efendim, malum-ı âliniz meşrutiyette bunlar vârid değildir. Meşhur Gladston "Ben 30 senedir parlamentolarda bulundum, hiçbir zaman kendi fikrime muvafık rey veremedim" demiş. Ekalliyet daima öyledir, ekalliyette kalır, fakat yine ittiba eder. Ekaliyetin ekseriyete ittibaı zaruridir. Ya o partiden çıkar, gider veyahut kendi reyinin hilafı olur. O mümkün değil.

Reis: İşte bundan dolayı Meclis-i Umumi'ye atfolunan ceraimde, müzakeresinde bulunmayanların dahi ekseriyetle verilen karara mutavaata mecburiyetten dolayı, medhaldar olduğunu iddia ediyorlar.

Musa Kâzım Efendi: Hayır efendim, katiyen dünyada öyle bir kanun yok efendim. O ne akla sığar ne de...

Reis: Arkadaşlarınız o mukarreratı kabul etmek mecburi olduğu için kabul etmeyenler istifa edip çekilmek lazımdır dedi.

Musa Kâzım Efendi: Kabul etmezse istifa eder. Ne gibi karar anlamıyorum ki efendim.

Reis: Her ne husus hakkında olursa olsun.

Musa Kâzım Efendi: Efendimiz, bu Meclis-i Umumi hakikaten zannolunduğu gibi değil ki! Ne diyeyim, size nasıl anlatayım. Meclis-i Umumi vallahi maskaralıktır. Hatta bir gün hatırımdadır: [1]329 senesinde idi. Hüseyin Cahit; canım efendim bunun vazifesi yok, işi yok, gücü yok, nedir bu, ne yapıyor? Bunun işi yok, bunu lağvedin, bu maskaralık demişti. Katiyen hatırımda. Hakikaten de öyle idi. Bunlar hiç...

Reis: Fakat öyle olmadığını bazı vekâyi hatıra getiriyor.

Musa Kâzım Efendi: Paşam benim bildiğim budur.

Reis: Meselâ Harb-i umuminin bidayetinde Meclis-i Umumi reisi olan, Heyet-i Vükelâ reisi bulunan Said Halim Paşa hazretleri Meclis-i Umumi azalarıyla vükelâyı teşkil eden zevatı yalısına davet etmiş...

Musa Kâzım Efendi: Meclis-i Umumi azası değil paşam, Merkez-i Umumi azasını davet etmiştir.

Reis: Evet, Merkez-i Umumi ile vükelâyı davet etmiş. Orada muharebenin mazarratından edille-i adîde ilé bahs etmiş. Devlet-i Aliye-i Osmaniye için bîta-

raf kalmak en iyi bir vaziyet olduğunu derhiyan etmiş.

Musa Kâzım Efendi: Evet, öyle diyorlar.

Reis: Ve pekçok çalıştığım halde Merkez-i Umumi azalarını iknaya muvaffak olamadım diyorlar. Şu halde reis-i hükümet olan, kabine reisi olan zat Merkez-i Umumi azalarını iknaya kendisinde bir mecburiyet görmüş. Onları ikna edemediğinden dolayı hâh nâ-hâh muharebeyi kabul ettim diyor.

Musa Kâzım Efendi: İstifa ede idi.

Reis: Merkez-i Umumi'yi ikna edemedim diyor.

Musa Kâzım Efendi: Saçma şey, bu söz değil.

Reis: Sonra zât-ı alilerine A'yan müzakeresinde mehakim-i şer'iyenin Adliye Nezareti'ne nakli hususu müzakere olunduğu sırada makam-ı riyasetten bir sual tevcih olunmuş. O sualde mehakim-i şer'iyenin makam-ı sâmilerinden ayrılması haysiyete de halel getirmez mi tarzında vaki oluyor ve zat-ı âliniz de benim reyimi sormayınız, Fırka böyle istiyor, fırkacılıktır, bu böyle olacaktır buyurmuşsunuz. Şu halde...

Musa Kâzım Efendi: Evet hatırıma geldi.

Reis: Kendi ictihadınızı bertaraf ederek Fırka'nın arzusunu icraya rıza göstermiş oluyorsunuz.

Musa Kâzım Efendi: Bitti mi efendim?

Reis: Evet.

Musa Kâzım Efendi: Paşam, şimdi şu meseleyi meydana koyduğunuzdan dolayı zât-ı devletinize bilhassa teşekkür ederim.

Reis: Estağfirullah!

Musa Kâzım Efendi: Çünkü o benim derûnumda bir derttir. Şimdi onu arz edeyim. Deminden demiştim ki köşke bazı zevat geldi. Ben beyan-ı mazeret ettim. Fakat iki, üç gün sonra Mabeyn'e çağrıldım. Kâtip geldi beni Mabeyn'e götürdü. Bize Meşihat tevcih olunduğunu tebliğ etti. Ben de kabule mecbur oldum, kabul ettim demiştim. O vakit makam-ı Meşihat'ı kabul ettiğim zaman vükelâdan olan arkadaşlara dedim ki: Arkadaşlar, benim başıma bu meseleyi doladınız, fakat ortada bir şey dönüyor, bir şayia var: Güya Hayri Efendi'ye mehakim-i şer'iyenin Adliye'ye nakli meselesi teklif edilmiş ve kabul etmediğinden dolayı istifa etmiş. Eğer bu meseleyi bana teklif edecek iseniz ben katiyen kabul edemem. Çünkü Hayri Efendi kabul etmeyince ben katiyen kabul edemem. Cevaben bize, Hayri Efendi'nin istifasının sebebi başkadır, hiç bu mesele ile alakası yoktur dediler. Nedir dedim, onu izah etmediler. Nedir dedim ise o dursun dediler, izah etmediler, fakat katiyen emin ol ki bu mesele ile alakadar değildir dediler. Arası, zannederim dört ay kadar geçti, bizi ziyarete gelen zevat bu meseleyi soruyorlar. Ben aslı yok, bunlar nereden çıktı diyorum.

Halbuki dört ay sonra bize bunu teklif ettiler. Mehakim-i şer'iyeyi Adliye'ye vereceksin dediler. Ben, bunu yapamam, siz de yapamazsınız dedim. Ne ben ve ne de siz yapamazsınız. Bu milletin hakkıdır. Bu 600 senelik bir ananedir. Bunu kaldırmak sekiz kişinin işi değildir. Millet isterse ona kim ne diyebilir? Siz de bir şey diyemezsiniz, biz de bir şey diyemeyiz. Fakat sizin arzunuz ile buna imkân yoktur dedim. Ama biz buna vaktiyle karar verdik, öyle duruyordu, şimdi zamanı gelmiştir, bunu tatbik edeceğiz dediler. Öyle ise bir şeyhülislâm bulursunuz, tatbik edersiniz dedim. O hiç olmaz dediler. Öyle ise bu da olmaz, buna çare düşünün dedim. Ben bunu yapamam, siz de yapamazsınız, çünkü hakkınız yoktur. Bilmiyorum, eğer memlekette meşrutiyet varsa yapamazsınız dedim. Eğer varsa bunu ne siz ve ne de ben yapamayız. Bu sırf millete ait bir haktır. Yolu da malum. Evvela kongreyi çağırırsınız. Onlar programa koyarlar. O maddeyi Meclis-i Mebusan'a teklif edersiniz. Meclis-i Mebusan da kabul ederse o zaman kimsenin bir diyeceği kalmaz. Ben de o zaman ya istifa ederim veyahut kalırım. Kongre ve Meclis-i Mebusan'ın kararı olmadan ben bu işi yapamam. Böyle şey olmaz ve siz de yapmayın dedim.

Dediler ki geçen sene ve evvelki sene kongre olmadı ve sebebi de muharebe olması idi. Bu sene muharebenin daha şiddetli bir zamanı, binaenaleyh hiç olmaz. Ben de: Olamazsa bu mesele de durur, muharebe biter sulh olur, sulh olduktan sonra bu meseleyi mevzu-i bahs edersiniz, Meclis-i Mebusan kabul ederse pek a'lâ dedim. Ama bunun tehire meydanı, tahammülü yok dediler. Bu kadar acelesi nedir, tehire tahammülü neden olmasın dedim. Onlar da tevhid-i mehakim elzemdir gibi şöyle böyle birtakım şeyler söylediler. Ben de tevhid lazım ise çağırın kongreyi, bu işi millet yapsın, siz karışmayın dedim. Baktılar ki bu işte ben haklıyım. Kongreyi davete mecbur oldular ve kongre davet olundu, geldi ve buna karar verdi. Vâkıa biz mebusları epeyce tenvir ettik –çünkü kongrede mebuslar da dahildir–, onlar da bağırdılar çağırdılar, fakat anlatamadılar. Öbür taraf galebe çaldı. Ben o zaman yine pek hasta idim. Kongreye gitmedim. Gitse idim ihtimal ki orada yıkılıp kalacaktım. Galeyana gelecek, fena bir şey olacak, onun için gitmedim. Ekaliyette kaldılar, ekseriyet mehakim-i şer'iyenin Adliye'ye nakline karar verdi.

Bunun üzerine geldiler, dediler ki: İşte dediğin oldu. Kongreyi getirdik, kongre de buna karar verdi, daha bir diyeceğin var mı? Var dedim. Kongreden sonra bir de Meclis-i Mebusan var, çünkü kongrenin kararları tekliften gayrı bir şey değildir. Kongre kanun yapamaz, o yalnız teklif eder. Onun için bir kere Meclis-i Mebusan'a gitsin, o da müzakere etsin dedim. Nafile uğraşma, bunu Meclis-i Mebusan da kabul edecektir, bu makuldür, şöyledir böyledir dediler. Sonra Meclis-i Mebusan'a geldi, fırkaya koydular, müzakere ettiler. Onlar da pek a'lâ, tevhid-i mehakim lazımdır diye karar verdiler ve hiçbir tane muhalif çıkmıyordu.

Biz o zaman düşündük. Bunu kongre kabul etti, Meclis-i Mebusan kabul etti, şimdi istifa etmek ciheti kaldı. Fakat ben o zaman birçok işlerle meşguldüm.

Meselâ medaris ve Daru'l-Hikmeti'l-İslâmiye teşkilatı ile uğraşıyordum. Evkaf için bazı makasıdım vardı. Evkaf'ı bir müdiriyet-i umumiye şeklinde Meşihat'a raptetmek istiyordum. Çünkü Evkaf için de birtakım kîl ü kal başladı. Evkaf'ı da dağıtacaklarmış, şöyle imiş, böyle imiş diye birtakım sözler deveran ediyordu. Çünkü ben Evkaf'ı bir müdiriyet-i umumiye şeklinde makam-ı Meşihat'a raptetmek emelinde idim. Eğer bunda muvaffak olursam büyük bir hizmet addederim diyordum. Kendi kendime düşündüm: İstifa edeyim, çekileyim dedim. Bundan ne çıkacak? Ben istifa ettikten sonra Meclis-i Mebusan'ın kararları geri mi kalacak? Musa Kâzım giderse Ahmet Nazım gelir, bundan ne çıkar? Ben çekilirsem şu işler de kalır, bari şu işleri olsun yapayım dedim. Hakikaten bir itham altında kaldım. Medarisin teşkilatını itmam ve Evkaf'ı da böyle bir müdiriyete kalb ile Meşihat'a raptetmek maksadıyla istifa etmedim. Mesele bundan ibarettir. Fakat kalbimde öyle bir ukde kaldı. Sonra o dediğiniz teşkilatı ve encümeni de yaptık. Evkaf meselesi mevzu-i bahs oldu ve şâyi olduğu vechile bir kısmı Şehremaneti'ne, bir kısmı Sıhhiye idaresine ve bir kısmı da bilmem nereye verilecekti. Artık ona dehşetli surette karşı geldim. Ne olursa olsun bunu yapacağım dedim. Hulâsa Evkaf'ı muhafaza ettik. İşte o zaman istifa etmediğimin faidesi bu oldu. Mesele budur paşa hazretleri.

Reis: Bugün bu kadar elverir. Zât-ı âlinizi ziyadc yormayayım. Götürün. (Musa Kâzım Efendi gider).

8 Mart sene [1]335 tarihli irade-i seniyye-i hazreti padişahî ile teşekkül eden *Divan-ı Harb-i Örfî Muhakemat Zabıt Ceridesi* -3540 numaralı *Takvim-i Vekâyi*'e merbuttur-, s. 133-36. Bu istintak ve yargılama için ayrıca bk. Nüzhet Sâbit, "Musa Kâzım Efendi Divan-ı Harb-i Örfî'ce mahkum edilebilir mi?", *Efkâr-ı Umumiye*, sayı: 29, 1335.

III
SAİD HALİM PAŞA'NIN HARP SUÇLUSU OLARAK DİVAN-I ÂLÎ'YE VERDİĞİ YAZILI CEVAPLAR

Sual: Sebepsiz ve vakitsiz harbe girmeleri?

Cevab: Malum olduğu üzre Avrupa muvazenet-i umumiyesinin iki zümre-i ittifakıye suretinde tecelli eylediği günden beri Fransa ile İngiltere, Devlet-i Aliye'ye karşı mevcud olan dostâne siyasetlerinden ayrılmak mecburiyetinde bulundular. "Antant kordiyal" ile Fransa'ya takarrub eyleyen İngiltere, şarkdaki asırlardan beri idame ettirdiği siyasetini terk eylemiş ve gerek İran'da gerek şark-ı karîbde Fransa'nın vesatetiyle Rusya ile uzlaşmışdı. Bu meseleyi daha vâzıh bir suretde tecelli etdirecek birçok delâil meyanında ancak bir iki tanesini zikr eyliyoruz ki onlar da İngiltere'nin bizim hakkımızdaki siyasetinin tağyirini gayet sarih bir suretde gösterir. Balkan Harbi'nin bidayetinde Balkanlar'da "istatüko"nun değişmeyeceği ilan edildiği halde bizim mağlubiyetimizi müteakıb heman bu "prensib"in aleyhimize tadili, ve Londra Konferansı mukarrerâtının gayrımüsaid bulunması, keza vilâyât-ı sitte ıslahâtı meselesinde İngiltere'den taleb eylediğimiz memurların gönderilmemesi, Rusya'nın i'tilâf-ı müselles devletleri arasındaki nüfuzunun derece-i ehemmiyetini isbata kâfidir. Fransa ise Rusya ile vuku bulan ittifakından sonra büsbütün Rus menâfi ve gayreti gütmekde idi. Bi't-tab' kadim dostumuz olan Fransa da Türkiya'ya aid mesâilde Rusya'nın menâfiini ihlâl eyleyecek hiçbir hareketde bulunamazdı ve bulunamıyordu. En kavî ve muazzam devletlerin ittifaksız yaşayamadıkları bir devirde Devlet-i Aliye'nin hal-i infiradda bulunması kendini bi't-tab' gayet tehlikeli bir mevkide bulunduruyor ve Rusya'nın taarruzât-ı dâimesine karşı memleketimiz kendini müdafadan âciz kalıyordu. Binaenaleyh bu iki zümreden birini intihab eyleyib onunla menâfi-i hayatiyesini müdafaa ve sıyanet eylemek Devlet-i Aliye için mecburiyet-i kat'iye dahilinde idi. Rusya'nın dahil bulunduğu zümreye girmek bizim için adîmü'l-imkân idi, hatta, o arzuyu izhar eylesek bile onlar tarafından isâf olunmazdı.

Hal bu merkezde iken Almanya sefiri müteveffa Vangenhaym 330 [1914] senesi efrenci Temmuz'unun evasıtına doğru, yani Harb-i Umumi'nin adem-i

vukûu, vukûundan daha ziyade muhtemel olduğu bir hengâmda Almanya ile ittifak teklifinde bulundu. Yunanistan'ın bile bizim ile akd-i ittifak eylemeğe tenezzül etmediği böyle bir zamanda Almanya tarafından vukûa gelen işbu teklifi Hâkipây-ı Şahane'ye arz eyledim. Hâkan-ı mağfur hazretleri muvafakat ve bu babda lazım gelen mezuniyeti i'ta buyurdular. İttifak müzakerâtı başladı; müzakerâtın devamı ve ittifaknâmenin ihzârı birkaç gün sürdü. Sene-i merkûme Ağustos evâilinde –ayın bir veya ikisinde– tedafüî bir ittifaknâme imzalandı. Almanya tarafından İtalya hükümeti bu ittifakdan haberdar edilmedi. Çünkü İtalya ile o zamanki münasebâtımız devlet-i müşarun-ileyhanın bu muahededen haberdar edilmesine müsaid değildi. Binaenaleyh ittifakın gayet mektûm tutulması lâbüdd idi. Hem sebepsiz ve hem de vakitsiz harbe girildiği iddia olunuyor ki bunu bir dereceye kadar kabul edebiliriz. Benim şahsî fikr u mesleğim müsellah bir bîtaraflık yapmak ve bu suretle devletimiz için en sâlim bir siyaset takib eylemekdi. Müsellah bir bîtaraflık ile hem ahvale hakim olabilir ve hem de bağteten vukuâ gelebilecek olan bir taarruza mukabele edebilirdik. Bizim bîtarflığımız Balkanlar'ın da bîtaraflığını temin eyliyordu. Nitekim Romanya'nın i'tilâf lehine bîtaraflığını ihlâle tasaddî eylediğini işittiğimiz zaman Bükreş'deki sefirimiz vasıtasıyla Romanya başvekili Mösyö Bratyano'ya icra ettirdiğimiz tebligatda: "Romanya bîtaraflığını ihlâl eylediği takdirde Devlet-i Aliye de aynı mecburiyetde kalacakdır" dedik ki bu da Mösyö Bratyano'yu fikr u hevesinden vaz geçirdi. Bu vechile müttefiklerimize muavenetde bulunuyor ve düvel-i i'tilâfiyeyi gerek Kafkas ve gerek Mısır hududunda birçok ordular bulundurmağa mecbur ediyor idik. Müttefiklerimiz Balkan Harbi'nden yaralı çıkmış olan Devlet-i Aliye'den, harbe iştirak eylemeyen ve otuz sene ittifak-ı müsellesden istifade eden İtalya ile Romanya'dan daha ziyade müstefid oluyordu ve bundan da fazla bir şey beklemeğe hakları yokdu. Almanya bizi daima harbe sokmak için bir emrivaki karşısında bulundurmağa sa'y ediyordu ve biz de bundan elden geldiği kadar ictinab eyliyorduk. Bidayet-i harbde Çanakkale Boğazı'na dahil olan Goben ve Breslav zırhlıları Almanya'ya bu fırsatı ihzâr eylemiş ve halbuki bu gemilerin harekâtından zerre kadar malumâtımız olmadığı için gayet güç mevkide kalan hükümet-i seniyye bu gemilerin iştira edildiğini ilan etmekle Almanların aradıkları emrivaki vesilesini izale eylediği gibi bîtaraflığımızın ihlal olunduğunu arzu eylemeyen düvel-i i'tilafiye de bizim bu iştira keyfiyetini hüsn-i kabul eylemeleriyle arada tahaddüsü muhtemel olan ihtilaf da bertaraf edildi. Bu birinci emrivaki teşebbüsü zâil olduktan sonra Almanlar diğer bir emrivaki taharrîsine şurû eylediler. Donanma-yı Osmanî'nin talimi meselesi ortaya sürüldü. Marmara denizinde râkid havalarda icra edilen talimlerden askerin tamamiyle müstefid olamayacağı ve Karadeniz gibi telâtumlu bir denizde icra edilecek talimlerden askerin daha ziyade müstefid olacağı gerek Başkumandanlık Vekâleti'nden ve gerek Bahriye Nezareti tarafından der-miyan ile gemilerin Karadeniz'e çıkarılması taleb edilmesine cevaben Yavuz ve Midilli'den mâada diğer gemilerin teker teker çıkıp

talim etmelerine müsaade olundu. Bu suretle ihdas edilmek istenilen emrivaki teşebbüsü de netice-bahş olamayınca Amiral Suşon Paşa ile ateşenaval Mösyö Human nezd-i Senaverîye gelerek Almanya İmparatoru'ndan harbe girmek için emir aldıklarını ve arkadaşları harb ederken kendilerinin burada boş kalamayacaklarını söylemeleri üzerine Almanya İmparatoru'ndan emir almakda mazur olduğumu ve kendilerinin harb etmek arzuları var ise memleketlerine avdet ederek harb edebileceklerini söyledim. Harbe tarafdar olmadığımı anlayan Alman ricali Karadeniz vaka-yı müessifesini ihzar ve ihdas eylediler.

Sual: İlan-ı harbin esbab ve avâmil-i hakikiyesi ile suret-i cereyan ve vukûu hakkında Meclis-i Umumi'ye hilaf-ı vâki beyanatda bulunmaları?

Cevab: Karadeniz vaka-yı müessifesini istima etmekliğim üzerine heman Hâkipây-ı Şâhane'ye istifamı takdim eyledim. Sahilhâne-i Senaverî'ye gelen vükelâ Karadeniz vakasına dair zamanında gazetelerle tebliğ olunan resmi raporu gösterdiler ve istifamın istirdadı ricasında bulundular ve vakadan haberdar olmadıklarına yemin ve kasem eylediler. Mesele-i müessifeyi sulhen tesviye esası kabul edildiği takdirde istifamı istirdad eyleyebileceğimi söylemekliğim üzerine sulhen tesviye-i keyfiyeti kabul eylediler ve bu babda lazım gelen müracaatı da Rusya sefiri nezdinde icra eylediğim gibi aynı müracaatı düvel-i i'tilafiye nezdindeki süferamız vasıtasıyla da icra ettirdim ve müracaatıma da Bahriye Nezareti'nin resmi raporunun bir suretini lef eyledim. Sulhen tesviye-i maslahat mümkün olamayınca yalnız hududlarımızı bir tecavüzden vikaye ile fiilen bîtaraflığımızı temin eylemek istedim ise de her ikisine de maalesef muvaffakiyet hâsıl olmadı. Harbin esbâb ve avâmil-i hakikiyesi ile suret-i cereyan ve vukûu hakkında Meclis-i Umumi'ye vukubulan beyanatım Bahriye Nezareti'nin Sadaret'e i'ta eylediği resmi rapora müstenid idi.

Sual: Seferberlikden sonra ve ilan-ı harbden sonra ve ilan-ı harbden evvel i'tilâf hükümetleri tarafından vukubulan şerefli ve faideli teklifleri red eylemesi ve Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zıman almaksızın ve bir faide-i gâiye temin etmeksizin harbe sürüklenmesi?

Cevab: İddia olunan zamanda düvel-i i'tilâfiye tarafından hiçbir teklif vukûa gelmedi. Yalnız şifahî olarak denildi ki: "Devlet-i Aliye kat'î bir bîtaraflık muhafaza edecek olur ise bu bîtaraflık yüzünden hâsıl olacak taarruza karşı düvel-i i'tilâfiye Devlet-i Aliye'nin temamiyet-i mülkiyesini temin ediyor..." Fakat şurası cây-ı nazardır ki düvel-i i'tilâfiye Devlet-i Aliye'nin temamiyet-i mülkiyesini kendilerine karşı hiçbir vechile temin etmiyorlardı. Şayed böyle bir talebde bulunmuş olsaydık, onlar da vaad etmiş bulunsalardı Rusya'nın böyle bir teminatına nasıl kani olabilirdik? Devlet-i Aliye'nin tamamiyet-i mülkiyesini Paris Muahedesi'yle temin eyleyen düvel-i i'tilâfiye ellerine aldıkları birer mızrakla harita-i Osmaniye'den hayli mühim parçaları kesip almışlardı. Yapmış olduğumuz ittifaknâme tedafüî bulunduğundan ve harbe de zaten girmek arzusunda

olmadığımızdan bi't-tab' harbe girmek için Almanya'dan bir gûnâ taahhüd ve zıman ve bir faide-i gâiye temin etmek çareleri aranmazdı ve hatta bu babda bir talebde bulunmuş olsa idik harbe girmek mecburiyetini de birlikte kabul eylemiş olmaklığımız lazım gelirdi.

Sual: Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cebhede fünûn-ı harbiyenin kabul edemeyeceği mecnunâne hareketlerin cereyanına ve sırf menâfi-i hasîse ve şahsiye uğrunda kuvve-i hayatiye-i milletin gasb u israfına müzaheret eylemesi?

Cevab: Harbin ilanından hayli zaman mukaddem Harbiye Nezareti'ne getirilmiş olan Enver Paşa efkâr-ı âmmede ihraz eylemiş olduğu mücahid-i hürriyetlik ve Trablus ve Edirne kahramanlıkları ile gayet yüksek bir mevki işgal eylemekde bulunmuşdu. Harbin ilanında bi't-tab' Harbiye Nazırı bulunduğu için cihet-i harbiyeye aid olan mesail salahiyeti dairesinde bulunuyordu. Bir de Enver Paşa yalnız değildi; Alman Heyet-i Islahiyesi ile Alman Erkân-ı Harbiyesi mevcuddu. Harbin idaresi Müttefik Ordular Erkân-ı Harbiyesi vasıtasiyle icra kılınması da karargîr oluyordu. Zaten her müttefik devletde harbi hükümetler değil karargâh-ı umumiler idare ediyordu. Hatta bidayet-i harbde i'tilâf orduları erkân-ı harbiyelerini birleştiremedikleri için birçok mağlubiyete dûçar olmuşlar ve ancak bizde olduğu gibi erkân-ı harbiyelerini birleştirdikden sonra vaziyet-i harbiyeleri değişdi. Bir de harbin idaresi sırf bir ihtisas meselesi olduğu için hükümet böyle bir ihtisas meselesinde sahib-i re'y olamazdı.

Sual: Kavaid-i hukukiye ve insaniyeye ve hâssaten Kanun-ı Esasi'mizin ruh ve sarahatine külliyen münafi muvakkat kanunlar ve emr u nizamlar ısdar ederek memleketi bir sahne-i fecâyie kalb eylemesi?

Cevab: Dört sene imtidad eden bir harbde en meşrutî hükümetlerde bile Kanun-ı Esasi'ye harfiyyen riayet edebilmek mümkün olamamışdır. Zaten kavanîn-i esasiyenin ahkâmı ancak ezmine-i âdiyede tatbik olunabilir; kanun-ı esasiler harb için yapılmamışdır.

Bu sualden maksad anladığıma göre Ermeni, Rum ve Arap meselesi olsa gerekdir. İlan-ı harbi müteakib Ortodoks Kilisesi namına Rusya çarı Nikola da Ortodoksların reisi sıfatıyle bütün bu kilise sâkinînini kıyama davet eylemiş idi. Kafkas cebhesindeki ordumuzun gerileri evvelce düvel-i i'tilâfiye tarafından ihzâr edilmiş olan Ermeni teşkilatı ve ordu-yı Osmanîden silahlarıyla firar eden ve iş bu teşkilata iltihak eyleyen Ermeni çeteleri tarafından vuruluyordu. Ordu-yı Osmanî bu suretle iki ateş arasında kaldığından hatt-ı ric'atının kesilmesi tehlikesi derpîş olunuyordu. Cihet-i askeriyece teklif edilen ve Meclis-i Mebusan encümenlerince kabul edilen bir madde-i kanuniye ordu kumandanlarına, lüzumunda ahaliyi gerek münferiden gerek müctemian tehcir edebilmek salahiyetini veriyordu. Emn u âsayiş-i memleketi ve ordusunun selametini temin eylemek mecburiyetinde bulunan bir hükümet, her halde böyle tedbire müracaat eylemek

mecburiyet-i vicdaniye ve elîmesinde bulunacakdı. Hükümet bu kanunu yapmakla vazifesini icradan başka bir şey yapmamışdı. Bilahare icra edilen taharriyat neticesinde Ermenilerin bu babdaki sû-i fikri tamamiyle iyan oldu. Fakat maalesef icrasına memur olanlar kanunu fena bir halde tatbik eylediler. Sızıntılar işitilmeğe başlanınca müsebbiblerinin buldurulması ve cezalandırılması için tahkik komisyonları teşkil eyledik ve bu komisyonlara da memleketde namus ve iffeti ile temayüz etmiş zevatı intihab eyledik. Tahkikat-ı lâzime icra edildi ve komisyon raporunu Dahiliye Nezareti'ne takdim eyledi. Memalik-i şahanenin birçok kısmını gezip oldukça az bir müddetde tahkikatını ikmal eyleyen komisyonun raporu Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e aylarca gelemedi. Mükerreren ve musırren bu rapor Dahiliye Nezaret'inden taleb edildiği halde daha ikmal edilecek veya ıslah edilecek nikâtı var, diye Dahiliye Nezareti taallül gösterdi ve binaenaleyh hakikatı ketm eylemek azm-i katîsinde bulunduğu anlaşılıyordu. Talat Bey'in Dahiliye Nezareti'nde kaldığı müddetçe bu işe bir hüsn-i netice verebilmek salahiyetim dahilinde bulunmadığından meselenin icab ettirdiği neticeyi istihsal mümkün olamadığı cihetle daha münasib bir zamana talîk etmek mecburiyeti hâsıl oldu. Mamafih İstanbul'da ve gözümün önünde bulunan Ermeni ve Rumların da an-cemaatin tehcir edileceği Ermeni erkân ve eşrafı tarafından bana ihbar edildiği zaman bu icraata kemal-i şiddetle mâni oldum.

Arap meselesine gelince; Suriye'de ahval ve harekâtiyle bir mevki-i istisna işgal eylemiş olan Cemal Paşa, gerek bâlâda zikrolunan kanunu ve gerek Divan-ı Harb mukarrerâtının sırf askerî nokta-i nazarından icrası hakkında kumandanlara verilen salahiyeti hatıra gelmez bir suretle tefsir ederek Suriye'deki mezâlimi icra eyledi. Suriye'deki mevkufînin idam olunacaklarını işitdiğim zaman ihtimal veremedim. Zira idam kararları Hâkipâ-yı şâhane'ye arz olunmadıkça icra olunamayacağını bildiğim için böyle kararlar beray-ı arz geldiklerinde muamele-i lâzimesini ifa eyleyebileceğimi ve Cemal Paşa'nın elinden biçare mazlumları kurtarabileceğimi ümid eyliyordum. Fakat maalesef iş bu mukarrerâtın irade-i seniyeye iktıran etmeksizin icra edildiği mesmûum olunca Harbiye Nezareti'ne ne salahiyetle böyle bir işe ictisar eylediğini ve bu gayrı kanunî harekâtın ne suretle tefsir edilebileceğini şedidü'l-meâl bir tezkire ile istifsar eylemem üzerine her ne kadar Harbiye Nezareti'nden bir cevab alınamadıysa da Cemal Paşa'nın icraatını da tevkif eyledi. Suriye'de tahkikat yapılması arzu edildiği halde Cemal Paşa'nın oradaki vaziyeti bu tahkikatın bi-hakkın ifasına mâni olacağı ve binaenaleyh hiçbir semere hâsıl edemeyeceği ve Cemal Paşa'nın devletçe vatanperverliğe münafi olacak birtakım ahval ve müşkilât ve mehâziri îka eyleyeceği ve hatta devlete karşı açıkdan açığa isyan etmesi me'mûl ve muhtemel olduğundan daha büyük fenalıklara meydan vermemek için meselenin suret-i âdilânede halli için zaman-ı münasibine müterakkıb-ı fırsat olmakdan başka çare yok idi.

Rumların tehciri meselesine gelince; Marmara denizi sevahilinde ikamet eyleyenlerin düşman tahte'l-bahirlerine ve Karadeniz sevahilindeki Rumların da

Rus donanmasına muavenet eyledikleri sabit olunca her iki sahilde bulunanların da tehcir edilmesi cihet-i askeriyece tensib ve icra edildi. Yalnız bâlâda söylendiği vechile İstanbul'daki Rumların da tehciri keyfiyeti mesmûum olunca bir lüzum-ı askerî olmadığı için bu kararın icrasına mâni oldum.

Sual: Vekâyi-i harbiyeden sevku'l-ceyşe taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lazım gelmeyenleri mücerred muhafaza-ı mevki dâiyesiyle ketm eylemesi ve hergün birer menfi sebeble düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avâkıb-ı elîmesinden milleti vakt u zamaniyle haberdar etmemesi?

Cevab: Zaman-ı sadaretimde yalnız Basra ve Erzurum sukût etmişdi. Basra'nın sukûtu doğrudan doğruya ilan edilmedi ise de tebliğ-i resmîlerde müevvelen ikrar edildi. Erzurum'un sukûtuna gelince; şehr-i mezkûrun sukût-ı elîminin ilan edilmemesinin sebebini Harbiye Nezareti'nden sorduğumda bu haberin; o havali askerlerinden birçoğu muhtelif mahal ve kıtaatda bulunduklarından Erzurum ahalisi gibi cesur ve bahadır askerlerin kuvve-i mâneviyeleri üzerine sû-i tesir icra eyleyeceği cevaben bildirildi. Mahall-i sâire için de karargâh, hükümeti haberdar eyledikçe ahali de haberdar edildi.

Sual: Harb seneleri zarfında i'tilâf hükümetleri tarafından mükerreren vukubulan ve bilhassa Rusya'nın inhilâlinden sonra edilen sulh tekliflerini red eylemesi ve bi'n-netice bugünkü akıbet-i meşûmeyi davet eylemesi?

Cevab: Zaman-ı sadaretimde yalnız bir defa İzmirli Mösyö Vitol tarafından hahambaşı vasıtasıyla Dahiliye Nazırı Talat Bey'e bir müracaat vukûa gelmiş idi; bu müracaatı haber alır almaz emniyet eylediğim bir zatı Dedeağaç'ına i'zam eyledim. Gönderdiğim zat ile Mösyö Vitol'un mülakatında maddî olarak hiçbir teklif mevcud değildi ve bu teşebbüs Mösyö Vitol'un sırf şahsi bir teşebbüsü olduğu anlaşıldı. Zira iki gün sonra Çanakkale hücumu başladı. Rusya'nın inhilâlinde vukûa gelen teklifat, zaman-ı sadaretime aid olmadığı için bunlardan haberdar değilim.

Sual: Harbin ihdas eylediği müşkilât karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedâbire tevessül edecek yerde birtakım eşhâs-ı maddiye ve hükmiyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen ihtikâr ve sû-i istimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması?

Cevab: Harbin mebdeinde iaşe işlerini temin eylemek için Almanya'dan iki şahıs celb eyledik. Bu zevat Dahiliye nazırının riyaseti altında faaliyete başladılar. Lâkin idare-i askeriye ile idare-i mülkiye arasında mevcud olan husumet ve bâ-husus askerlerin icabât-ı askeriyeyi ileri sürerek ihdas eyledikleri müşkilât maalesef serzede-i zuhur oldu. Sadaret'de kaldığım müddetçe bu mesele mümkün mertebe idare edildi. Memleketin iktisadiyatını temin ve müdafaa zımnında vâkıa birtakım teşebbüsat icra edildi ise de bu teşebbüsat usûlüne tevfikan ve Şura-yı Devlet kararıyla yapılmış idi. Hulûs-ı niyyet ile vukûa gelen bu gibi

teşebbüsatın ihtikârı tevlid eyleyeceği, vatanını seven ve vatanının saadetini temin eylemek için çalışan hiçbir vatanperverin aklına gelmez idi ve maamafih zaman-ı sadaretimde bu gibi yolsuzlukların istima edildikçe elden geldiği kadar önüne geçildi.

Sual: Hiçbir lüzum ve kanuna müstenid olmayarak siyasî ve askerî sansürler ihdasıyle hürriyet-i matbuat ve muhaberâtı ihlâl eylemesi ve Avrupa evrâk-ı havadisini memlekete idhal etmemesi?

Cevab: Kanun-ı Esasi idaret-i örfiye ilanını yed-i hükümete tevdi eylemiş bulunması hasebiyle memleketde cari olan ve el-yevm devam eylemekde bulunan idare-i örfiye kararnamesi mucebince matbuat sansüre tabidir. Hal-i harb iktizasıyla iştidad eden bu idare-i örfiye bi't-tab' gazeteler üzerine de tesirâtını göstermiş ve idare-i örfiyenin mevcudiyetiyle sâkıt olan hürriyet-i matbuat sansüre tabi bulunuyordu. Sansür zaman-ı sadaretimde ihdas edilmemişdi. Çünkü ben sadarete geldiğimde sansürü buldum. Avrupa evrâk-ı havadisinin memlekete idhal edilmemesi meselesine gelince; bu yalnız bizde değil, hal-i harbde bulunan memâlik-i sâirede ve hatta en hürriyetperver idarelere malik olan memleketlerde bile sansürle beraber cerâid-i ecnebiyenin men'-i idhali hususları icra-yı ahkâm eylemekte idi. Bizim zümrece ancak Almanya'da ekser zamanlar matbuat-ı ecnebiyenin dâhil-i memlekete gelmesi men edilmiyordu.

Sual: Dâhil-i memleketde bir hercümerc-i idarî vücuda getirerek ve hürriyet-i can u mal u ırza musallat birtakım çetelere müzaheret ederek îka eyledikleri fecâyie iştirak eylemesi?

Cevab: Hürriyet-i can u mala musallat çetelerden maksad ne olduğu ve kimler kasd edildiği anlaşılamamış ve böyle bir teşebbüsatdan haberdar olmadığım cihetle bu sualden murad ne olduğunun vâzıhan ityan kılındığı takdirde ecvibe-i lâzimesi i'ta kılınacaktır. Maa-hâza tehcir meselesinde der-miyan olunan ifadât-ı ânifeyi işbu suale bir cevab olmak üzere telakki eyleriz.

Divaniye mebusu Fuad Bey'in Meclis-i Mebusan riyaset-i celilesine i'ta eyledikleri takrire namus ve vazifesini müdrik ve vatanını canından ziyade sever bir insan gibi kemal-i hulûs ile lazım gelen cevabları verdim. Bu cevablarımın içinden bir sual-i mukadder istintac olunuyor ki o da niçin mevki-i iktidarı terk ederek çekilmediniz? Evet; bu ciheti ben de düşündüm; hatta bidayet-i harbde istifa bile etmişdim. Fakat vatanı; harb gibi meşûm bir felaketden kurtarabilmek ümidini gördüğüm için istifamı istirdad eyledim. Rusya ile meyanımızda tahaddüs eden ihtilafın sulhen tesviye olunamadığı bir zamanda tekrar çekilmediğimin sebebi de ber-vech-i ma'rûz hududlarımızı tecavüzden vikaye ile fiilen bir bîtaraflık temin eyleyerek memleketi harb beliyyesinden kurtarmak idi. İstifam ancak şahsımı bugün mesuliyetden kurtarabilirdi; fakat memleket müstefid olur muydu? Zira mukadderâtı pek nâ-ehil ellerde bulunuyordu. İstifa ettiğim takdirde memleketi, bu ahvali îka ve icad edenlerin ellerine büsbütün bırakmak ve

onların çılgıncasına harekâtıyla memleketi büsbütün hâk-i helâke serdirmemek ümid ve arzusu istifama mâni oldu. Böyle mühlik bir zamanda tahaddüs etmiş olan tehlikeden kaçmak ise müşkilâtı iktiham ile tehvînine sarf-ı makderet eylemeği herhalde daha vatanperverâne bir hareket addeyledim. Hükümetde kaldığım müddetce yapılmak istenilen fenalıkların hiç olmaz ise bir kısmının tahaddüsüne meydan vermedim. Suriye ve Arabistan'da tatbik edilen mezâlimi durdurdum. İstanbul'daki Ermeni ve Rumları tehcirden men etdim ve alâ kaderi'l-istitaa bu babda hizmet etdim. Mevki-i sadareti ihraz eylemek arzusunda bulunan Talat Bey'in icra etdiği harekât, nihayet şahsiyat derecesine kadar tenezzül eylediğinden ve menâfi-i âliye-i vatan durur iken müteneffir olduğum şahsiyatla uğraşmak istemediğimden ve bu suretle de memleketde yeniden birtakım mazarrat tevellüd eyleyeceğini gördüğümden çekildim.

17 Teşrinisâni 1334 [1918]
Ayandan sadr-ı esbak
Mehmed Said

Meclis-i Mebusan, numero: 521, 1334, devre-i intihabiye: 3, ictima: 5. *Said Halim* ve *Mehmed Talat* Paşalar kabinelerinin Divan-ı Âli'ye sevkleri hakkında Divaniye mebusu Fuad Bey merhum tarafından verilen takrir üzerine berây-ı tahkikat kur'a isabet eden *Beşinci Şube* tarafından icra olunan tahkikat ve zabt edilen ifadâtı muhtevidir (İstanbul 1334), s. 41-48.
Aynı eserin 9-40. sayfaları arasında da Said Halim Paşa'nın sözlü savunması yer almaktadır.

IV
SAİD HALİM PAŞA'NIN "İNHİTÂT-I İSLÂM" KİTABI ÜZERİNE

Celal Nuri

Müellif-i ser-bülend Mehmed bu mevzua dair bir tecrübe-i kalemiye neşr buyurdular. Teessüf olunur ki Avrupalılar, Avrupalı nokta-i nazarından muahazât ve muhakemâtda bulunuyorlar, şarklılar ise henüz yeni usûllerde tecehhüz etmediler; binaenaleyh inhitât-ı İslâm meselesi şimdiye kadar doğru bir usûl ile mevzubahs-i tenkit olamadı. Müellif, otuz bir ufak sahife içinde, ekseriya yalnız havas için anlaşılabilen bir lisan ile birçok hakaikı der-miyan ediyor. Karşımızda geniş, bî-hudud bir okyanus var. Gece pek karanlık, göz gözü görmüyor. İşte bu yeldâda, bu risâlecik mükerreren çakan bir şimşek mesâbesindedir. Bu sayede –lâkin yalnız bir saniye için– muhiti görüyoruz. Sonra muhit nazargâhımızdan yine kaçıyor. İnhitât-ı İslâm meselesini tarihî bir ciddiyet ile mütalaa edebilmek için bu esere iktifa ile birkaç sene çalışmak lazımdır.

Musannif-i hakîmin mütalaaları pek doğrudur; lâkin vehle-i ibtidaiyede kanaat-i âmme ve cariyeye muhalif görünüyor. Çünkü Avrupa nokta-i nazarı, Avrupa modası bizim gözümüzü bürümüşdür.

Bir garblı, Nasraniyeti nasıl mütalaa ederse İslâmiyete de o gözle bakar. Halbuki iki diyanet ve iki telakki arasında fark zâhir ve bâhirdir. Bizde ise şu son zamanlarda, hakikatın münhasıran Avrupa'da bulunduğu ve orada tatbik olunan usûllerin ceyyid ve sâlim desatîr teşkil etdiği mütalaası revacdadır. Onun için erbâb-ı dânişden bir kafile-i tesallüf-perverân yanılıyorlar; câmia-yı İslâmiyeti anlayamıyorlar, İslâmiyet mevzu-ı makal olduğu vakit taassubumuza hükm ediyorlar.

İşte bu butlan ve bu dalâlete karşı gelmek, mücahede etmek lazım. Şehrâh-ı tekâmülde muvaffak olamıyoruz, sendeliyoruz. Hatt-ı hareketimiz, programımız takarrur etmiyor; efkâr ve ictihadâtda teşettüt var. Neden? Çünkü serab-âsa bir kutub, Avrupa câzibesi bizi kendi tarafına çekiyor da ondan.

– O halde Avrupa irfanı bâtıl mı?

– Hayır! O başka şey, bizim vaziyet-i ictimaiyemiz ise büsbütün başka bir şey.

İslâmiyet birçok mesâil-i ictimaiye ve ahlâkıyeyi çokdan hal etmiş; başka ve yeni bir vaziyet-i ictimaiye vücuda getirmiş. Biz ise bunları ihmal ederek, unutarak ictimaen tereffü' ve teâile için Avrupa'ya bakıyoruz. Halbuki garbın emrâz-ı ictimaiyesi bizde yok. Bizim derûnunda bulunduğumuz câmia esasen bu dertlerin tevellüd ve tahaddüsüne mâni oldu.

– O halde inhitât-ı İslâmın esbâbı nedir?

– Bunlar çokdur. Nitekim müellif-i hikmet ve fehamet-meâb esbâb-ı mezkûreden bir haylisine işaret ediyor. Bunlardan biri de İslâmın, esasâtından uzaklaşmasıdır. Buna biz, müellif-i hakîmin müsadesine iğtiraren bir sebeb-i tarihî de ilave edelim: A'dâmız kuvvetli idi, bizi tenkil etti de onun için medeniyet ve ulûm-i İslâmiye durdu.

Şurasını tarihen isbata hazırım ki: Bu medeniyet ve bu ulûm ehl-i salib muharebâtı esnasında durmuşdu, ondan sonra âlem-i İslâmda bir büyük hakîm yetişemedi. İspanya'da ise, Nasarâ medeniyet-i İslâmiyeyi kılıcla kal' etmişlerdi. Ehl-i salib, garbda (Avrupa'da İspanya şibh-i ceziresinde) mânen, maddeten kârında muvaffak bi'ş-şerr oldu. Şarkda ise ehl-i salib filvâki tedmîr edildi ise de bünye-i İslâmiyet, bundan dolayı o kadar sarsıldı ki hayat-ı fikriyeye artık mecal kalmamışdı. Cedâvil-i tekvimiyeye bakınız: O tarihden itibaren e'âzım yetişmiyor. Binaenaleyh inhitâtın esbabından biri de haricîdir, yed-i iradetde olmayan bir müessirin haylûlet etmesidir.

Bir mîna-yı zarif içinde bâde-i nâb derhal ve bir oturuşda içilmez. İnsan onu katre katre nûş etmelidir ki lezzetini anlasın. Frenkçe buna dégusté etmek derler. Karîlerimizden rica ederiz: Bu risâleyi de huzur-ı fikr u iz'ân ile ağır ağır ve her bir cümlesinde düşüne düşüne mütalaa etsinler ve sonunda bir daha okumağa başlasınlar. Çabuk okumak ve çabuk anlamak, okumamak ve anlamamak demektir.

Nitekim bu risâle-i müfide müellifinin bundan evvel yazdıkları risâleleri bazıları lakaydî ile okumuşlar ve binaenaleyh anlamamışlardı. Halbuki vârid olan itirazâtın ecvibe-i mukniası zaten bu kitabçede mündericdi. Müellifin layuhtîlik iddiası yokdur. Yalnız fikirler karîn-i muhadara olsun, o zaman ceyyid ile mağşûş anlaşılır ve bundan bir faide-i fikriye ve bir netice-i ilmiye istihsal edilir.

Celal Nuri, "İnhitât-ı İslâma dair", *Kara Tehlike* içinde, s. 60-62 (1334).

Dinî, siyasî ve kültürel bir hareket olarak İslâmcılık batılılaşma ve modernleşme vakıasıyla yüz yüze gelen İslâm dünyasının değişik coğrafyalarında birbirine benzer kalıplarla ortaya çıktı.

II. Abdülhamid döneminde İttihad-ı İslâm adı altında siyasî bir kalkınma ve kurtuluş ideolojisi olarak benimsendi ve tahkim edildi. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra etkili bir fikir hareketi özelliğini kazandı ve din, siyaset, kültür alanlarının hemen hepsinde göz ardı edilemeyecek ürünler verdi. Batılılaşma ve Türkçülük-Milliyetçilik hareketlerinin aksine Cumhuriyet dönemine zayıflayarak yansıdı.

Bu çalışmada İslâmcılık hareketi içinde etkili olmuş fikir ve siyaset adamlarının, değişik alanlarda temel görüşlerini veren metinlerini bulacaksınız.

DERGÂH

ISBN: 978-9759955168